

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Derleyen: MENDERES ÇINAR

Demokrasi

Kavram, Kurum, Süreç

liberal demokrasisizleşme cumhuriyet azınlıklar
sol **adalet** oy hakkı **yurttaşlık** sağ
yargı katılımcı **seçimler** basın partiler fransız devrimi
isonomia vesayetçilik **siyaset** başkanlık
kozmpolitan politike koinonia parlamenterizm norm
mülteci **dēmokratia** agonistik
haiti devrimi katılım
müzakereci yönetim halk oylaması devlet **temsil**
sandık **özgürlük** amerikan devrimi
liberalizm seçmen **isegoria**
medya magna carta **insan hakları** meclis
hak agonistik anayasa **eşitlik** hukuk devleti
hukuk geçmişle hesaplama iletişim **popülizm**
sivil toplum güçler ayrılığı marksizm yasa sosyal

İletişim Yayınları 3349 • Araştırma-İnceleme Dizisi 565

ISBN-13: 978-975-05-3564-2

© 2023 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2023, İstanbul

EDITÖR Ahmet İnsel

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Yağmur Yıldırım

DİZİN Berkay Üzümlü, Mehmet Atala

BASKI Ayhan Matbaası SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyen
MENDERES ÇINAR

Demokrasi

Kavram, Kurum, Süreç

Yazarlar

AYŞEN UYSAL • BERK ESEN • BERRİN KOYUNCU-
LORASDAĞI • CENK SARAÇOĞLU • ÇAĞDAŞ
CEYHAN • DUYGU AVCI • ERDEM DAMAR • ERSİN
KALAYCIOĞLU • FİKRET ADAMAN • FİLİZ ZABCI
• FUNDA GENÇOĞLU • GÜLAY UĞUR GÖKSEL •
GÜLŞEN SEVEN • HAKAN YAVUZYILMAZ • HAMİT
BOZARSLAN • HASRET DİKİCİ BİLGİN • İLHAN UZGEL
• KÂZIM ATEŞ • MENDERES ÇINAR • ONUR BİLGİNER
• ÖMER TURAN • ÖZHAN DEMİRKOL • PINAR
BEDİRHANOĞLU • REYHAN ÜNAL • RIZA TÜRMEK •
SERDAR TEKİN • TANEL DEMİREL • TOYGAR SİNAN
BAYKAN • YASEMİN ÖZGÜN • YÜKSEL TAŞKIN •
ZAFER GANİOĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

MENDERES ÇINAR.....	15

BİRİNCİ KISIM

Kavram

<i>Demokrasinin Düşünsel Parametreleri</i>	21

BİRİNCİ BÖLÜM

DEMOKRASİ DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞU VE GERİLİMLERİ

FİLİZ ZABCI.....	23
Demokrasi bir Antik Yunan icadı mı?.....	24
<i>Yeni olanın doğuşu</i>	26
<i>Dēmosun tarih sahnesine çıkışı</i>	28
<i>Demokrasinin temeli: Yurttaşlar arası eşitlik ilkesi</i>	30
<i>Halk ve demokrasi karşıtları</i>	33
Sorunlarla doğmak: Demokrasinin taşıdığı gerilimler.....	37
<i>Aşırılık ve düzen: Demokrasiden cumhuriyete</i>	38
<i>Eşitlik: Sona ermeyen mücadele</i>	40
<i>Çoğunluğun temsili: Yeni bir tiranlık korkusu</i>	43

İKİNCİ BÖLÜM

LIBERAL DEMOKRASİ

TANEL DEMİREL.....	47
Kavram.....	47
Tarihî gelişim.....	49
Temel özellikler.....	51

LD ne değildir?	55
Bazı eleştiriler	59
Sonuç	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KATILIMCI DEMOKRASİ

BERRİN KOYUNCU-LORASDAĞI	65
Tarihsel ve kuramsal gelişimi	66
<i>Katılımcı demokrasinin modern kökenleri ve kuramcıları</i>	66
Katılımcı demokrasinin savunuları/temel özellikleri	72
Katılımcı demokrasiye eleştiriler ve güncel tartışmalar	73
<i>Katılımcı ve müzakereci demokrasi modellerine karşılaştırmalı bakış</i>	75
Katılımcı/müzakereci demokrasi pratikleri	76
Sonuç yerine: İmkân ve sınırlarıyla katılımcı demokrasi	81

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL DEMOKRASİ

ONUR BİLGİNER - ZAFER GANİOĞLU	83
Kuramsal kökenler	84
<i>Marx'ın devrim kuramı ve taktiksel çekişmeler</i>	84
Devrimci kuramdan siyasal pratiğin belirsiz sularına	88
<i>Fabian sosyalizmi</i>	89
Bilimsel Marksizmin eleştirisi ve sosyal demokrat tercih	90
İskandinav sosyal demokrasisi (kuzey modeli)	94
Sosyal demokrasinin temel değerleri	96
<i>Serbest piyasa ve siyasal demokrasi</i>	96
<i>Eşitlik, adalet ve çoğulculuk</i>	97
<i>Özgürlük, dayanışma ve uzlaşma</i>	97
Sonuç yerine: Sosyal demokratik çözümler	98

BEŞİNCİ BÖLÜM

AGONİSTİK DEMOKRASİ: POPÜLİZM ÇAĞINDA DEMOKRASİYİ YENİDEN DÜŞÜNMEK

ERDEM DAMAR	101
Giriş: Çeşitlilik çağından popülizm çağına giderken demokrasinin durumu	101
Geç-modern dünya, çeşitlilik çağı ve "olumsallığın küreselleşmesi"	104
Kimliklerin ilişkiselliği ve antagonizma	106
Kimlikleşmenin öznelliği ve kötünün ikinci sorunu	109
Kötünün ikinci sorunundan kolektif kimliklere: Hegemonyanın imkânsız tamlığı	110
Agonistik demokrasi ve siyasal liberalizm: Özgürlük ve eşitliğin tartışmacı doğası	113
Siyaset ile etik arasındaki ilişkiyi (yeniden) düşünmek: Özneleşme sürecinin sürekliliği ve demokratik öznellik	116
Sonuç: Popülizm çağında demokrasiyi agonistik düşünmek	118

ALTINCI BÖLÜM

MÜZAKERECİ DEMOKRASİ VE HABERMAS

SERDAR TEKİN.....	121
Demokratik meşruiyet.....	122
Felsefi temeller.....	124
Habermas etkisi.....	125
Anayasal demokrasinin Habermasçı yorumu.....	128
Eleştiriler, teorisinin sınırları ve pratiğin imkânları.....	130

YEDİNCİ BÖLÜM

SİVİL TOPLUM ANLAYIŞLARI VE DEMOKRASİ MODELLERİ

FUNDA GENÇOĞLU.....	135
Medeni toplum olarak sivil toplum ve farklı demokrasi modelleriyle ilişkisi.....	137
<i>Yurttaş insanların medeni toplumu olarak sivil toplum ve cumhuriyetçi/komuniteryen demokrasi modelleri</i>	138
<i>Rasyonel, çıkarıcı ve rekabetçi birey-insanların medeni toplumu olarak sivil toplum ve liberal demokrasi</i>	143
Eşitsizlik ve/veya mücadele alanı olarak sivil toplum ve farklı demokrasi modelleriyle ilişkisi.....	147
Sonuç.....	152

SEKİZİNCİ BÖLÜM

KÜRESEL DEMOKRASİ, KOZMOPOLİTANİZM VE EGEMENLİK

İLHAN UZGEL.....	155
Kant ve dünya barışı.....	156
Kozmopolitan demokrasi.....	157
Küreselleşme, küresel demokrasi ve kozmopolitanizm.....	160
Küresel demokrasiyi aşağıdan kurmak.....	162
Bir imkân olarak küresel demokrasi.....	163
Dünya devleti ihtimali.....	165
Uluslararası örgütler ve küresel demokrasi açığı.....	166
Küresel demokrasi, kozmopolitan adalet.....	169
Küresel demokrasi eleştirisi.....	171

İKİNCİ KISIM

Kurum

Demokrasinin Kurumları.....	175

DOKUZUNCU BÖLÜM

DEMOKRASİNİN REJİM OLARAK İŞLEMESİNDE NORMLARIN ROLÜ

ERSİN KALAYCIOĞLU.....	177
Giriş.....	177
Demokrasinin yazılımı/normları.....	179

Pekişmiş demokrasilerin bunalımı	182
Yorum ve sonuç	187

ONUNCU BÖLÜM

HUKUK DEVLETİ, YARGI VE DEMOKRASİ

RIZA TÜRME	189
Hukuk devleti kavramı	189
Hukuk devletinin gelişimi	190
Hukuk devletinin unsurları	193
Demokrasi ve hukuk devleti	195
Yargının ve yargıcın demokrasideki rolü	195
Yargı her zaman demokrasiyi korur mu?	197
Türkiye’de hukuk devletinin gelişmesi	199
Türkiye’de hukuk devletinin güncel durumu	202
Türkiye’de yargının bağımsızlık ve tarafsızlık sorunları	207

ON BİRİNCİ BÖLÜM

ANAYASA(CILIK) VE DEMOKRASİ

GÜLŞEN SEVEN	211
Giriş	211
Anayasa kavramı	213
<i>Geleneksel anayasa</i>	215
<i>Modern anayasa(cılık)</i>	218
Anayasa(cılık) ve demokrasi	221
Sonuç	225

ON İKİNCİ BÖLÜM

HÜKÜMET SİSTEMLERİ VE DEMOKRASİ

HASRET DİKİCİ BİLGİN	229
Giriş	229
Tarihsel bağlamda hükümet (yürütme-yargı) sistemleri	231
Hükümet sistemlerinin tanımlanması ve sınıflandırılması	233
<i>Parlamente sistemler</i>	234
<i>Başkanlık sistemleri</i>	235
<i>Yarı-başkanlık sistemleri</i>	236
Hükümet sistemleri ve demokrasi	237
<i>Hükümet sistemleri ve demokrasi tartışmasında kuramsal ve yönetsel kısıtlar</i>	237
<i>Parlamente sistemin “zaafiyetleri”ne karşı başkanlık sisteminin “tehlikeleri”</i>	238
Türkiye’de demokrasi ve başkanlık sistemi	242
Sonuç	246

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OTORİTER VE ŞAHİŞÇİL YÖNELİMLER KARŞISINDA PARTİLER, PARTİ SİSTEMLERİ VE DEMOKRASİ

TOYGAR SİNAN BAYKAN	249

Partiler ve demokrasi.....	249
<i>Parti olgusunun ayırt edici özellikleri</i>	250
<i>Partilerin toplumsal oluşum süreçleri</i>	251
<i>Partilerin işlevleri: hükümet, muhalefet, temsil</i>	252
<i>Parti tipolojileri: Temel kuramsal yaklaşımlar</i>	254
<i>Yeni parti modelleri ve parti karşıtı eğilimler:</i> <i>Toplayıcı partilerden şahısçıl oluşumlara</i>	256
<i>Bazı kategorizasyon sorunları</i>	260
Parti sistemleri ve rejim biçimleri.....	261
<i>Parti sistemleri ve demokratik ve demokratik olmayan rejimler</i>	262
Sonuç tartışması: Otoriter ve şahısçıl yönelimler karşısında partiler	263

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SEÇİM SİSTEMLERİ

ÖZHAN DEMİRKOL	267
Giriş: Seçimlerin kısa tarihi	267
Seçim sistemleri	269
<i>Seçim sisteminin temel boyutları</i>	269
<i>Seçim formülü ve tur sayısı</i>	269
<i>Seçim çevresinin özellikleri</i>	273
<i>Oy pusulasının özellikleri</i>	275
<i>Seçim sistemlerinin sınıflandırılması</i>	276
<i>Basit çoğunluk sistemleri</i>	276
<i>Mutlak çoğunlukçu seçim sistemleri</i>	278
<i>Nisbi temsil (NT) sistemleri</i>	279
<i>Karma seçim sistemleri</i>	281
Seçim sistemi tercihi	282
Seçim sistemlerinin etkileri	283
<i>Mekanik etkiler</i>	284
<i>Psikolojik etkenler</i>	286
<i>Sistemik etkiler</i>	287
Sonuç	288

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

DÖRDÜNCÜ GÜÇTEN DİJİTAL TEKNOLOJİLERE MEDYA VE DEMOKRASİ: EKONOMİ-POLİTİK BİR BAKIŞ

YASEMİN ÖZGÜN - ÇAĞDAŞ CEYHAN	291
□ Medya yakınsaması	292
□ Deregülasyon	292
Medyaya ekonomi-politik yaklaşım ve demokrasi	293
Küresel medya rejimleri ve ulus-ötesi bağlantılar	294
Dolaşık medya yapılarının ekonomi politiği	296
Dijital iletişim teknolojileri ve demokrasi	297
Araç her şey mi?	298
İnternet: Açıklık mimarisinden gözetime	299

Büyük veri ya da verileşme.....	302
Yeni iletişim teknolojileri ve toplumsal cinsiyet.....	305
□ Sürtük yürüyüşü.....	305
Sonuç.....	307

ÜÇÜNCÜ KISIM

Süreç

<i>Demokratikleşme ve Demokratik Gerileme</i>	309

ON ALTINCI BÖLÜM

DEMOKRASİ: TAMAMLANMAMIŞ BİR PROJENİN TARİHSEL YOLCULUĞU

YÜKSEL TAŞKIN.....	311
Kökenler.....	312
Amerikan Devrimi: Halk egemenliği fikriyle harmanlanan cumhuriyet.....	316
1789 Fransız Devrimi: Eşitlik, adalet ve kardeşlik meşalesi eski kıtada.....	318
Latin Amerika'da bağımsızlık dalgası: Batı-dışı dünyada bir ilk.....	319
Devrim ateşi Avrupa'da (1789-1848).....	320
<i>İşçi sınıfı ve kadınlar sahneye çıkıyor</i>	322
Demokratikleşmenin "birinci dalgası" (1828-1926).....	323
Liberal demokrasinin altın çağı veya demokratikleşmenin ikinci dalgası.....	326
Yoksul ama umutlu Üçüncü Dünya sahnede.....	327
Yeni sağ popülizmlerin yükselişi ve demokrasi mücadelesi.....	332
Liberal demokrasi eleştirisi ve yeni arayışlar.....	333

ON YEDİNCİ BÖLÜM

DEMOKRATİKLEŞME, DEMOKRASİDE GERİLEME VE MELEZ REJİMLER

BERK ESEN - HAKAN YAVUZYILMAZ.....	337
Giriş.....	337
Temel siyasi rejim tipolojileri.....	338
<i>Karşılaştırmalı siyaset alanında kullanılan demokrasi tanımları</i>	338
<i>Liberal demokrasiyle otoriter rejimler arasındaki</i> <i>gri alanı haritalamak: Seçimli demokrasiler</i> <i>ve rekabetçi/seçimli otoriterlik</i>	340
<i>Seçimli demokratik rejimler</i>	340
<i>Rekabetçi/seçimli otoriter rejimler</i>	341
<i>Kapalı otoriter rejimler</i>	344
Rejim geçişlerine ilişkin temel tartışmalar ve paradigma değişimleri.....	346
<i>Demokrasiye geçiş paradigması: Temel kavramlar ve geçişi açıklayıcı faktörler</i>	346
<i>Demokratikleşme paradigmasındaki dönüşüm:</i> <i>İyimserlikten gerçekçilik ve kötümserliğe</i>	348
<i>Demokratikleşmeden otoriterleşmeye:</i> <i>Rejim değişikliğine ilişkin değişen paradigma</i>	349

<i>Günümüzdeki otoriterleşme dalgasını hazırlayan faktörler</i>	350
<i>Günümüz ters rejim geçişlerini anlamak için temel kavram ve kuramsal çerçeveler</i>	351
Sonuç	357

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

DEMOKRASİNİN RADİKALLEŞTİRİLMESİ, DEMOKRASİLERİN GÜÇLENDİRİLMESİ

<i>HAMİT BOZARSLAN</i>	361
<i>Geçmişle bir karşılaştırma</i>	363
<i>Günümüzün demokrasisi ya da kısırlaşan siyasi tahayyül</i>	364
<i>Demokrasi: Uzlaşma ve ayrışma</i>	366
<i>Devrim, demokrasi ve iktidar</i>	368
<i>Bir sorumluluk rejimi olarak demokrasi</i>	370
<i>Hiçbir zaman yeterince demokratik olamayan demokrasi</i>	372
<i>Güçsüz bir demokrasi mümkün mü?</i>	373

ON DOKUZUNCU BÖLÜM

DEMOKRASİ NEREYE: NEOLİBERALİZM DÖNEMİNDE DEMOKRASİ-CUMHURİYET BAĞININ KOPUŞU

<i>PINAR BEDİR HANOĞLU - CENK SARAÇOĞLU</i>	375
<i>Giriş: Liberal demokrasinin evrensel krizi</i>	375
<i>Modern demokrasinin cumhuriyetçi tözü</i>	379
<i>Neoliberalizm ve demokrasinin tözsüzleşmesi</i>	385
<i>Sonuç yerine: Cumhuriyetsiz demokrasi neye benzer?</i>	390

YIRMİNCİ BÖLÜM

POPÜLİZM VE DEMOKRASİ: BİR KAVRAMSAL GERİLİMİN KISA ÖYKÜSÜ

<i>KÂZIM ATEŞ</i>	393
<i>Giriş</i>	393
<i>Liberal demokrasinin popülizmle imtihanı</i>	394
□ <i>Elitist demokrasinin popülizm tanımı</i>	396
<i>Popülizm eleştirisinin eleştirisi</i>	401
<i>Amasız fakatsız popülizm</i>	404
<i>“Demokrasinin gölgesi” olarak popülizm</i>	408
<i>Sonuç</i>	410

YIRMİ BİRİNCİ BÖLÜM

DEMOKRASİ SÖKÜMÜ ÇAĞINDA TOPLUMSAL HAREKETLER

<i>AYŞEN UYSAL</i>	413
<i>Giriş: Demokrasi ve toplumsal hareketler ilişkisi</i>	413
□ <i>Demokrasi söküğü</i>	413
<i>Toplumsal hareketi tanımlamak</i>	415
<i>Toplumsal hareketlerin repertuarı ve siyasal rejimler</i>	415

Bağlam ve siyasi fırsat yapıları	417
Değişen politik atmosfer ve toplumsal hareketlere dair yeni sorular	418
Toplumsal hareketleri içinden ve/veya dışından öldüren bir cebir (zor) olarak otoriter sistemler	420
□ İhtilaf siyaseti.....	423
Toplumsal hareketlerin bir kaynağı olarak otoriter sistemler	424
Demokrasi sökümlü, otoriterleşme ve sokakta sağın yükselişi	425
Sonuç: Toplumsal hareketler demokrasiyi kurtarabilir mi?	429

YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM

BİR DEMOKRASİ MESELESİ OLARAK TOPLUMSAL BELLEK

REYHAN ÜNAL	431
Toplumsal bellek nedir?	433
Bir toplum mühendisliği olarak resmî tarih/bellek anlatıları	434
Aşınan ulus devletlerden yükselen sesler: Kolektif bellek	438
<i>Bir demokratikleşme adımı olarak geçmişle hesaplaşma</i>	440
<i>Geçmişle hesaplaşma</i>	441
<i>Geçiş dönemi adaleti - Cezalandırıcı ve onarıcı adalet</i>	441
□ Geçiş Dönemi Adaleti (GDA).....	441
<i>Hakikat Komisyonları</i>	444
Sonuç olarak	447

YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KALKINMA VE DEMOKRASİ İLİŞKİSİ ÜZERİNE

FİKRET ADAMAN - DUYGU AVCI	449
Giriş	449
Ana akım iktisadın gözünden kalkınma kavramı	450
Ana akım iktisat açısından kalkınmanın belirleyicileri	454
<i>Demokrasi-kalkınma: Nedenselliğin yönü</i>	455
Kalkınmayı büyüme rakamlarına indirgememek	457
□ İnsani Gelişme Endeksi.....	458
Demokrasi-kalkınma ilişkisine sistemik temelde yaklaşmak	460
Sonuç	463

YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEMOKRASİDEN UZAKLAŞMANIN İKİ ÖRNEĞİ: MACARİSTAN VE BREZİLYA

ÖMER TURAN - GÜLAY UĞUR GÖKSEL	465
Giriş	465
Macaristan	466
<i>2010 seçimleri ve yeni anayasa</i>	469
<i>2014 seçimleri</i>	471
<i>2018 seçimleri</i>	472
<i>Genel değerlendirme</i>	474
Brezilya	477

<i>Meclis ve yargı darbeleri</i>	479
<i>Bolsonaro'nun iktidara gelişi</i>	480
<i>Bolsonaro iktidarda</i>	481
<i>Genel değerlendirme</i>	484
Sonuç	485

YIRMI BEŞİNCİ BÖLÜM

ARIZALARI VE AÇILIMLARI İLE TÜRKİYE DEMOKRASİ TARİHİ

MENDERES ÇINAR	489
Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet modernleşmesi	
<i>ışığında çok partili rejime geçiş</i>	490
İlk demokrasi tecrübesi, 1950-1960: Demokratinin anti-vesayetçilik olarak doğuşu	491
<i>Yapısal değişimin, siyasal alanın ve seçkinler uzlaşmasının sınırları</i>	491
<i>Demokrasi anlayışının sınırları: Anti-vesayetçilik ve ekonomizm</i>	492
<i>Aktörlerin demokrasi karşısı tutumları</i>	492
1960-1980: İlerici darbe, darbeci ilericilik ve sınırlı demokratik tahammül	494
<i>Demokrasiyi sekteye uğratan dinamikler:</i>	
<i>Siyasal kutuplaşma, şiddet, küçük partilerin</i>	
<i>orantısız gücü ve hükümet krizleri</i>	495
<i>Cuntacılığın belirmesi ve vesayetçi damarın canlanması</i>	496
<i>Düzenin demokratlık ölçütü olarak iki test vakası: AP ve TİP</i>	498
<i>TİP'in etkileri: Ortanın solu ve devrimci şiddet</i>	499
1980-2002: Siyasetsiz demokrasi arayışının hızlı iflasi	
ve nafie restorasyon girişimi	500
<i>Demokratik tasavvurdan kopuş 1:</i>	
<i>Siyaset karşısı rejim ve işbirlikçileri</i>	501
<i>Demokratik tasavvurdan kopuş 2:</i>	
<i>Merkez siyasetinin çöküşü ve uç siyasetlerin yükselişi</i>	503
<i>Demokratik tasavvurdan kopuş 3:</i>	
<i>Yeniden askerî müdahale, kirli Kürt savaşı</i>	
<i>ve "faili meçhul" cinayetler patlaması</i>	504
2002 sonrası: Seçim demokrasisinden seçimli otoriterizme	505
<i>2002-2011: "Endişeli laikler" ile AKP'nin savaşı</i>	505
<i>2011 sonrasında "tarafdarları ihya ve ötekileri paryalaştırma" stratejisi</i>	506
<i>Başkanlık için demokrasi kurumlarının erozyonu</i>	507
<i>Başkanlık tasarımını meşrulaştıran bir araç olarak</i>	
<i>"darbe teşebbüsü" ve sağcılığın doruğu</i>	508
<i>Muhalefetin oyun alanı, kuralları, koşulları ve kapasitesi</i>	509
<i>"Majestelerinin" paryalaştırdığı muhalefet partisi: HDP</i>	511
Sonuç yerine: 2023 seçimlerinde restorasyon girişiminin başarısızlığı	512
KAYNAKÇA	515
YAZARLAR	561
DİZİN	565

I.

Bu satırları yazdığım tarihten neredeyse tam üç yıl önce Tanıl Bora, İletişim’in mutfağında demokrasi üzerine bilinen kitaplardan birinin çevirisini yayımlamaktan ziyade telif bir derleme kitap yayımlamayı düşündüklerini, böyle bir derlemenin sorumluluğunu alıp alamayacağımı sordu. Demokrasinin önemini ve değerini anlamaya ve anlatmaya çalışan bir siyaset bilimci olarak, bu projeyi en az iki açıdan “önemli, yerinde ve zamanında” buldum. Birincisi, Türkiye akademisinde, demokratik kaygıları olan ve demokrasiyle ilgili son gelişmeleri/çalışmaları takip eden, ne yazık ki bir kısmı akademiden zorla uzaklaştırılmış, son derece yetkin hocalarımız, meslektaşlarımız vardı. Onları demokrasiye adanmış, mevcut telif veya çeviri eserlere nazaran daha kapsayıcı ve bütünlüklü bir derlemede bir araya getirmek, kendi bilimsel birikimimizi ve kapasitemizi ilgili meslektaşlarla, öğrencilerle ve okurla paylaşmak açısından yerinde olacaktı. İkincisi, demokrasinin itibarının ve gücünün sarsıldığı, demokratik rejimlerin sayısının giderek azaldığı ve maalesef Türkiye rejiminin bir istisna oluşturmadığı günümüz otoriterleşme çağında, demokrasinin düşünsel kökenlerini, gelişimini, kurumlarını, gerilimlerini ve demokratikleşme/otoriterleşme dinamiklerini anlamaya çalışan bir kitap projesi; evrensel eşitlik ve özgürlük idealleriyle insana siyasal özneleşme imkânı veren tek rejim tipi olan demokrasinin ahlâki üstünlüğünü ve kıymetini hatırlatma, böylece çağdaş otoriterizm dalgasına, bir anlamda kendi öz kaynaklarımızla demokratik direnç kapasitesi geliştirme fırsatı veriyordu.

Kitabın içeriğini oluştururken, demokrasinin daima demokratikleşmeye açık ve muhtaç olduğunu, eşitlik ve özgürlük mücadelesinin, dolayısıyla demokrasi-

nin bir *finale*'i olmadığını akıldla tutarak, “kuram, kurum ve süreç” olmak üzere üç temel inceleme alanında çeşitli konu/bölüm başlıkları tasarladım. Birincisinde, demokrasi fikrinin, demokrasi modellerinin ve demokrasiye dair bugüne dek sağlıklı bir biçimde ayakta kalmış düşünsel, teorik tartışmaların; ikincisinde, demokrasinin yargı, anayasa, seçim gibi kurumlarının; üçüncüsünde, dinamik ve kırılğan bir rejim olarak demokrasinin, dolayısıyla demokratikleşme ve demokrasiden uzaklaşma süreçlerinin tartışılmasını öngördüm. Bu tasarımı İletişim'in bu kitaptan sorumlu editörü Ahmet İnsel ile müzakere ettik. Ayrıca İletişim, kendi çevresinden de görüş aldı. Eklenerek çıkarılacak bir bölüm olmadığı anlaşıldıktan sonra, projeyi anlatıp katkıda bulunmaya davet etmek üzere potansiyel yazarlarla iletişime geçtim. Bir-iki istisna haricinde alternatif bir potansiyel yazara başvurmak zorunda kalmadım. Elinizdeki kitaba katkı veren hocalarımın ve meslektaşlarımın tümüne buradan bir kez daha heyecanımı paylaştıkları, katkılarıyla bu derlemeye değer kazandırdıkları ve oldukça uzun süren bir “okuma, düzeltme, kısaltma, okuma, düzeltme” süreci boyunca müdahalelerimi anlayışla karşıladıkları ve derlemenin tamamlanmasını sabırla bekledikleri için içten teşekkürlerimi sunarım.

Kitaba katkıda bulunmayı kabul eden yazarlarımızla bir çalıştay düzenledik. 26-27 Temmuz 2021 tarihlerinde yapılan üç çevrimiçi oturumda tamamlanan *Demokrasi Kitabı Çalıştayı*'na yazarlarımızın çoğu katıldı. Katılan yazarlarımız, önceden gönderdikleri özet metinler ve kısa sunumları üzerinden yazacakları bölümlerde tasarladıkları tartışmaları diğer yazarların katkısına açtı. Katılmayan yazarlarımıza, Erdem Damar'ın katkısıyla toplantı kayıtlarını açtık. Gerçekten son derece verimli tartışmaların yapıldığı Çalıştay'da; demokrasi kitabının bir “giriş” kitabından daha kapsamlı ve kavranabilir derinlikte kaynak niteliğinde bir eser olmasını ve yazıların (editör olarak) bana ek olarak yazarlarımızdan biri tarafından da okunmasını, bir çeşit iç hakemlik sürecinin işletilmesini kararlaştırdık. Çok erken bir aşamada vazgeçtiğim ayrı bir kısma katkıda bulunmaları için davet ettiğim Hamit Bozarıslan ve Ersin Kalaycıoğlu hocalarımızın yazıları hariç, elinizdeki kitabın tüm bölümleri iki hakem geri bildirimini sonucunda en az bir, bazı durumlarda iki-üç kez revize edildikten sonra, Eylül 2021'den Eylül 2022'ye uzanan bir zaman diliminde peyderpey ilk halini aldı.

İlk halini aldı, çünkü uzun yazılmış çok sayıda bölümden oluşan bu “büyük” kitabı İletişim açısından “olabilir” kılmak için kısaltmak gerekti. Bu kısaltma süreci de hem yazar kadrosunun genişliği, hem yazarların vakit sorunu, hem de bir yeniden okuma-düzeltilme sürecinin zaman alması nedeniyle ancak Haziran 2023 sonunda tamamlanabildi. Bu ikinci tur editörlüğüm sırasında kitabın okumasını kolaylaştırmak ve bütünlüğünü göstermek amacıyla ilgili olduğunu düşündüğüm yerlerde [bkz.] diyerek kitaptaki diğer yazılara dikkat çektim ve bir kavram endeksi oluşturmak amacıyla bazı kelimeleri işaretledim. Bazı durumlarda bu işaretlemeyi yazardan istedim. Cesameti gerçekten çarpıcı olan böylesi bir kitabın altından çok az yayınevi kalkabilir. Otoriter bir yönetimin keyfî kararlarıyla ve öngörülemez ekonomik şartlarda ölüm-kalım savaşı vermek zorun-

da bırakılan yayıncılık evreninde, İletişim gibi güçlü ve kıymet bilen yayınevinin varlığı bu çalışmanın şansı oldu. Yine İletişim'den Ahmet İnsel, derlenmiş taslak metni son bir kez özenle okuyarak, bazı olgusal hataları giderilmiş, dili biraz daha iyileştirilmiş bir metinle okurun karşısına çıkmamıza katkıda bulundu. Şebnem Yardımcı Geyikçi, bir yazıya “dışarıdan” hakemlik yaparak bu kitaba katkıda bulundu. Ayrıca, editörlük sürecim boyunca Hocam Ümit Cizre'nin akademik disiplininin kıymetini çeşitli vesilelerle fark ettiğimi, kendimi şanslı ve ayrıcalıklı saydığımı not etmek isterim.

Elbette hiçbir akademik çalışma tam değildir ve kitabımız meslektaşlarımızın, okurlarımızın eleştirel katkılarına açıktır.

II.

Demokrasi kitabı, bir demokraside gerileme –bazı yazarlarımızın ifadesiyle “demokrasisizleşme” veya “demokrasi sökümü”– döneminde derlendi. Konsolide demokrasi saydığımız tekil Batı ülkelerinde, bir demokrasi çatısı olduğunu iddia eden Avrupa Birliği'nde ve demokratikleşme sürecinde olduğu düşünülen Türkiye gibi ülkelerde, otoriter siyasetlerin yükselişi çeşitli boyutlarıyla doğrudan veya dolaylı olarak bu kitabın bölümlerinde de tartışılıyor [bkz. Kalaycıoğlu; Bozarslan; Bedirhanoglu ve Saraçoğlu; Esen ve Yavuzylmaz; Turan ve Gökse; Taşkın; Uysal; Baykan; Türmen; Çınar]. Bu önsöz vasıtasıyla, günümüzde demokrasinin gerilemesinin önemli bir unsuru olduğunu düşündüğüm, “demokrasi sizin kültürünüze/bizim kültürümüze uymaz” şeklinde tezahür eden “demokrasinin kültürleştirilmesi”, kültürleştirilerek görecelileştirilmesi handikapına kısaca değinmek isterim.

Siyaset bilimi literatürü, Soğuk Savaş sonrasında yıldızı olağanüstü parlayan modernleşme paradigmasının ağır yükü altında, demokrasi tartışmalarını iyice saplantılı bir biçimde, kültürel ırkçılık olarak değerlendirebileceğimiz bir kuldarda yürüttü. Bu perspektife göre, demokrasi Batı kültürünün normali olduğu için Batı medeniyetinin tarihi ona içkin olanı (demokrasiyi) gerçekleştirmeye doğru akan bir tarihtir. 18. yüzyılda icat edilen “medeniyet” kavramını bir “öz”e indirgeyerek ve diğer analiz faktörlerini ya ihmal ederek ya da bu özcü bir şekilde tanımlanmış “medeniyet”in türevlerine eşitleyerek analitik kılma çabasının yakın zamandaki en parlak figürlerinden olan Samuel Huntington, *Medeniyetler Çatışması* kitabında demokrasinin münhasıran Batı medeniyetinin siyasal yönetim biçimi olduğunu, dolayısıyla başka medeniyetlerin toplumlarının demokratikleş(tiril)me çabasının nafi olduğunu iddia eder. Açıkthat ki bu yaklaşımın gerek “medeniyet” kategorisi, gerekse Batı tarihinin devamlı demokrasiye doğru aktığı teleolojisi tartışmalıdır. Tartışmalıdır, ancak, medeniyetçi bir güvenlik konseptiyle uluslararası düzeyde demokrasi dayanışmasından kaçınan, içindeki Müslüman göçmenleri eşit hak ve özgürlüklerden men eden, uzun uzun hümanizm, evrensellik nutukları atıp, söz Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliğine gelince “Ama o başka bir kültürden,” diyerek geri saran ve çağdaş de-

mokraside gerilemenin simgesi haline gelen yerlici (*nativist*) aşırı-sağ siyasetlerin de en önemli dayanak noktasıdır.

Oysa demokrasinin tarihi Batı'dan, yani Batı'nın Batı olarak ortaya çıkmasından çok daha eskidir. Üstelik Batı'nın tarihi de daima demokrasi yönünde akan, sadece onun kültürünün/özünün gerçekleşmesi süreci olarak okunabilecek bir tarih değildir. Demokrasinin tarihi bir kültürel dinamğin değil, hak ve eşitlik hareketlerinin yürüttüğü bir özgürlük-eşitlik-hak nizamı yaratma mücadelesinin tarihidir. Bu tarih, Batı'da gerçekleşmiş olduğu için demokrasi Batı kültürünün bir unsuru haline gelmiştir. Ancak bu durumun kendisi bile kültürün tarihsel, dolayısıyla değişebilen bir ürün olduğunu, demokratik kültürün de tarih-aşırı bir sabit olmadığını gösterir. Çağdaş demokrasilerde izlediğimiz gerilemeler, Batı'nın demokrasi kazalarından muaf olmadığını bir göstergesidir. Demokrasinin Batı'da gelişmiş olmasından ve Batı dışında konsolide olmuş bir demokrasi örneğinin var olmamasından yola çıkarak, demokrasinin Batı medeniyetine/kültürüne has olduğunu iddia etmek yanlıştır.

Demokrasi, Antik Yunan'dan ancak 2.000 yıl sonra Amerikan ve Fransız devrimleriyle yeniden ve bir metamorfoza uğrayarak hayatımıza girdi [bkz. Zabcı; Taşkın]. Dahası demokrasinin Batı'nın hâkim rejimi haline gelmesi iki yüz yılı aşan bir süreçte ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra mümkün oldu. Bu tarihselliği nedeniyle demokrasi, kırılgan ya da ancak yine demokrasi mücadelesi ile bir tarih oluşturularak korunabilecek bir kültürdür. Demokrasinin cazibesini ve motorunu oluşturan eşitlik-özgürlük-hak arayışını reddeden, bu reddi haklaştırmak için demokrasiyi bir kültüre hapseden hiyerarşisever siyasetler günümüzde demokrasinin gerilemesinin başlıca failleri olarak görülmelidir. Gelenek, kültür, medeniyet gibi kavramlarla, eşitlik ve dolayısıyla, özneleşme/özgürleşme arayışlarını bastıran bu siyasetlere karşı Türkiye'de, Macaristan'da, İran'da, Hindistan'da, Latin Amerika'da, Rusya'da, pekişmiş Batı demokrasilerinde ve bu siyasetlerin olduğu her yerde gördüğümüz direniş, demokrasi fikrinin gerçek, efektif evrenselliğinin ve demokrasiyi yeşereceği her toprakta asli kültür kılacak mücadelenin (tarihin) göstergesidir.

Çok uzağa da gitmeyelim: “Demokrasi bizim kültürümüze uygun değil,” diyerek kendi otoriter pratiklerini kolaylaştırmak ve otoriter rejimlerini kurumlaştırmak isteyen siyasetler de demokrasiyi görecelileştiren aynı (medeniyetçi, kültürcü, yerlici) yaklaşıma başvurmayı, demokrasiye saygısızlıklarına dair en ufak bir kaygı ve mahcubiyet duymadan açık ve net sürdürmekte. Kamusal alan, ifade özgürlüğü, kadın-erkek-eşcinsel eşitliği, protesto-eleştiri-muhalefet ve adalet arama hakkı gibi evrensel demokrasi değerlerinin Batı kültürünün kendi sınırları içine hapsedilmesi gerektiği yönündeki beyanlardan geçilmiyor. Bu değerleri benimseyen ve savunan toplum kesimlerini kanun ve nizam düşmanı ve Batı emperyalizminin içerideki uzantıları olarak damgalayan, böylece özgürlükleri, hak arayışlarını, muhalefeti zorla bastıran otoriter siyasetler, kendilerini (toplumun kendi gözlerinde ait sayıldığı) İslâm medeniyetine sahip çıkma adına haklaştırmaya çalışmaktadır. Bizim rejimin efsane liderlerinden bi-

rinden tipik bir örnek verirsek, söylediği mealen şu: Batı'nın ontolojisi epistemolojik (seküler), İslâm'ın epistemolojisi ontolojik (vahiye dayanır), dolayısıyla Müslüman ülkelerde Batı kökenli kurumlar ve değerler hiçbir zaman meşru olamaz ve asla kabul göremez.

Demokrasi reddiyesinin dayandırıldığı köktenci rasyonelitenin en vahim sonucu, demokrasi gündemini benimsemiş bazı toplum kesimlerinin düşünce, yaşam tarzı ve taleplerinin bu öz'e aykırı olmaları nedeniyle dışlanması, horlanması ve günlük yaşamlarının güvensizleştirilmesidir. Bu noktayı iyice açmakta ve vurgulamakta yarar var: Demokrasiye saygı duymayan "büyüklerin" sundukları reddiye paketi, eşitlik, özgürlük ve hak arayışlarını "biz Allah'ın rızıkına inanırız, bizde aç açım demez" fetvacılığı ile lanetlemekte; kamusal eleştiriyi fitne, nifak sokma ve hadsizlik olarak değerlendirmektedir. Benzer biçimde, kadınların eşitlik iddiası ve mücadelesini Batı'nın kültür emperyalizminin uzantısı bir ideolojik işgal hareketi olarak damgalamakta, Batı kökenli oldukları gerekçesiyle güçler ayrılığı gibi liberal ilkeleri gereksizleştirmektedir. Ancak, "vahim" olarak nitelendirdiğimiz cihet, rejimin kendi hegemonyasını meşrulaştırma söylemi olarak fetvacılığa, lanetlemeye, horlamaya eşlik eden ve kesintisiz bir biçimde uygulanan susturma, kelepçeleme, hapsedme, hukuk devletini yok sayma şiddeti ve baskı politikalarıdır. Üstelik bütün bunlar herhangi bir sömürgeci gücün zoruyla değil, kendi özgür iradesiyle modernleşen, sömürgeci uluslararası hukuk normlarının var olduğu bir dünyada savaşıarak egemen bağımsızlığını kazanmış bir ülkede, çoğu zaman sömürgecilik-sonrası (postkolonyal) literatürün cephaneliğinden (bilişsel emperyalizm gibi) kavramlar devşirilerek meşrulaştırılıyor.

Son söz olarak, içinde bulunduğumuz ortamda tarihimizi demokrasi tarihi kılmamızın şartlarından biri de "medeniyetimiz" diyerek esasen kendi otoriter pratiklerini haklılaştırmak isteyen bir rejimle karşı karşıya olduğumuzun bilincinde olmaktır. Bu vesile ile demokrasinin, birilerinin onu tek bir anlayışa sabitleyen indirgemeci tutumundan kurtarılıp, yaşamın, yaşam alanlarının temel bir pratiği haline getirilmesinin, bu kitapta yapmaya çalıştığımız gibi, bir kolektivitte ve buna dayanan bir çoğullaşma girişimi olduğunu unutmamamız dileğiyle.

Ağustos 2023, Ankara

BİRİNCİ KISIM

Kavram

Demokrasinin Düşünsel Parametreleri

DEMOKRASİ DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞU VE GERİLİMLERİ

FİLİZ ZABCI

Antik Yunan şehir devletlerinde yepyeni bir yönetim biçimini tanımlamak için *dēmokratia* kullanılmaya başlandığında, binlerce yıl sonra bu sözcükten en sıradan siyasi eylemleri dahi parlatmak için yararlanılacağı herhalde akıllara gelmemişti. Antik Yunan dünyasında filozofların aşırı bir önem atfetmediği, sıradan insanın kendi kendini yönetme hakkına sahip olması anlamında demokrasi, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren politikacıların kendi karar ve eylemlerini meşru göstermek için başvurdukları anahtar bir sözcük haline geldi.

İki bin yıl boyunca neredeyse unutulmuş ve “cumhuriyet” sözcüğünün gölgesinde kalmış demokrasinin bugün kaybedilmesi siyasi bir felaket gibi algılanıyor. Tanımlanması oldukça sorunlu ve farklı dünya görüşlerinin geliştirdiği farklı yaklaşımlar nedeniyle sistematik bir yapıya kavuşturulması artık imkânsız olan demokrasi çoklu anlamlar içerecek şekilde sürekli geliyor: Siyasi tercih ve eylemlerin hukuki, ahlâki ve evrensel normlara uygunluğunun biricik mihenk taşı. Her siyasi rejimin ulaşmak için evrim geçirmesi gereken nihai bir model. Akıl sahibi yurttaşlar sayesinde akılcı bir yönetimin kurulduğu, düzeni olduğu kadar farklılığı da içeren, belli bir kültürü ve gelişmişliği temsil eden siyasal bir sistem. İnsan ilişkilerinde sağduyuyu, farklılığa saygıyı ve empatiyi salık veren, bu yüzden de “barışçıl” ve “mutlu” bir biçimde bir arada olmanın koşullarını yaratan vazgeçilmez değerler sistemi. Yurttaşların eşit bir biçimde siyasal kararlara katılarak ortak iyiyi yarattıkları kamusal bir iletişim. Azınlığın korunduğu çoğunluk yönetimi. Eşitlik, özgürlük ve bağımsızlık gibi büyük kavramları ve idealleri içinde barındıran siyasal bir ideoloji... Listeyi uzatabiliriz. Özetle, kurumsal bir düzenleme biçimi, normatif bir siyasal model ve bir değerler sistemi olarak demokrasi...

Bütün bunları kucaklayan bir sözcük, bizim ona attığımız şeylerin çoklulundan dolayı adeta aşırı şişmiş bir imgeye dönüşmüş durumda. Bu kadar yüceltiği için de ufak bir dokunuşa alaşağı olabilecek kadar kırılgan. İşte belki bu yüzden, onu ulaşılması gereken yetkin bir form şeklinde görmektense, Churchill'in yaptığı gibi, başımıza gelen yönetim biçimleri içinde en az kötü olanı şeklinde ele almak daha makul olacak.

Demokrasinin iniş çıkışlarla dolu bir tarihi oldu. Yeniden keşfedildiği tarih, onun modern formunu oluşturan sosyal-sınıfsal parçalarının, kültürel kolonlarının ve değer sisteminin yapılaşmaya başladığı bir dönemdi. 16. yüzyılda rüşeym halinde olan ve sonrasında gittikçe gelişen bir siyasal yapının portresinin tamamlandığı 18. yüzyılda oldu bu. Bir yüzyıl sonrasında ise önüne geçilemez bir dalga olarak görülüyordu. Tocqueville bu dalgayı yıkıcı bir “koşullarda eşitlik” şeklinde tanımladı. Gerçekten de modern özgürlük rüzgârıyla birleşmiş olan bu dalga ulaştığı coğrafyaları artık kendi rengine boyuyordu.

Bu dalga yenilikçi ve yıkıcıydı, ama kaynağını gelenekten, özellikle bir “Antik Yunan icadı” olarak görülen eşit siyasal haklara sahip olma ya da “hem yöneten hem de yönetilen olma” anlamında demokrasi deneyimi ve düşüncesinden alıyordu. Ama asıl olarak boş zamanları ve eğitimleri yetersiz, yoksul yurttaşların kendilerine güvenlerini artıracak ve kendilerine dair yeni bir imge yaratacak olan yönetime katılma hakları anlamında demokrasiden kaynağını alıyordu. Bu yeni siyasi deneyim, ilk defa, Antik Yunanlıların siyasi örgütlenmeleri olan şehir devletlerinin (*polis*, çoğ. *poleis*) kendi özgünlükleri ve ayrıcalıklı konumları içinde mi ortaya çıkmıştır?

Demokrasi bir Antik Yunan icadı mı?

Fırat ve Dicle arasında yer alan ve adı “iki ırmak arasındaki toprak” manasına gelen Mezopotomya’da doğan uygarlıklar hakkında yapılan çalışmalar, İÖ yaklaşık 3000 yıllarında Sümerlerin şehir devletlerinin olduğunu gösteriyor. Hatta bu tarihten daha öncesinde de, Suriye, Kenan ve Levant bölgelerinde, Semitik toplulukların şehir devletlerinin izlerine rastlanıyor.

Antik Yunan şehir devleti diğerleriyle karşılaştırıldığında aslında oldukça geç bir tarihte ortaya çıkmıştır. İÖ 7. yüzyılda beliren bu devletler, gecikmiş olmalarına karşın diğerlerini aşan bir sosyal ve politik yapı sergilediler. Ayrıca artan nüfusun yarattığı baskıya ve tarım ürünlerinin gereksinimleri karşılayamamasına pratik bir çözüm buldular: Polisleri İyonya ve Yunan Yarımadası’nın dışına taşıacak şekilde yaydılar. Bu kolonileştirme süreci, Antik Yunan dünyasının ve kültürünün Ege Denizi, Karadeniz, Adriyatik ve Akdeniz boyunca yayılmasını sağladı (Cartledge, 2016: 15) ve yaklaşık bin polis arasında devasa bir ağ örülmüş oldu. Bu nedenle diğer uygarlıkların şehir devletlerine nazaran çok daha yaygın ve sayıca fazla Yunan polisleri tarih sahnesinde yer aldılar.

Antik Yunan şehir devletlerinin ortaya çıktığı dönemde, karanlık çağın kabile örgütlenmesi aşılmış olmasına karşın askerî bir aristokrasinin hâkimiyeti de-

vam ediyordu. Polislere özgü demokrasinin ortaya çıkması için bu hâkimiyetin yıkılması gerekiyordu. Ancak bu, kabile toplumundan gelen politik örgütlenmelerin bir kerede ve radikal bir biçimde aşıldığı anlamına gelmiyordu. Karanlık çağa özgü olan kabile unsurları ve aristokratik gelenekler yeni yeni biçimlenen polislerin içinde varlıklarını devam ettirdiler; ancak dönüştüler ve farklı bir nitelik edindiler. Elbette yeni ortaya çıkan sınıflar ile eskileri arasındaki mücadele dinmek bilmez iç savaflara ve huzursuzluklara neden oldu. Eski ve yeni arasındaki bu çatışmalar olmasaydı *dēmokratianın* doğuşu mümkün olmazdı. Bu nedenle Antik Yunan, özellikle de Atina demokrasisi eski olanın farklılaşarak devam etmesi ile değil, yeni bir anlayışın ve örgütlenmenin yaratılması ile gerçekleşmiştir.

Yine de demokrasinin ilk kez ve sadece Antik Yunan polislerinde doğmuş olduğunu düşünmek ne derece doğru olabilir? Kabile topluluklarında rastlanan meclisler gibi “demokrasinin ilk biçimleri”nden söz ediyorsak eğer, bunlar polis dışında diğer şehir devletlerinde de görülüyordu. Üstelik Batı düşüncesinin ve uygarlığının kendini Antik Yunan ve Roma kültürüne (Hristiyanlığın yanı sıra) dayandırdığı düşünülürse, demokrasinin ilk defa Yunan dünyasında ortaya çıktığına dair tarihsel bilginin neredeyse ortak bir “kanı”ya dönüşmüş olması gayet anlaşılır hale gelir. Sadece demokrasi ile de sınırlı değildir bu yargı; siyaset hakkında sistematik olarak ilk düşünenlerin Antik Yunanlılar olduğu ve siyasal teorinin de Antik Yunanlılar tarafından yaratıldığı bilgisini hemen hemen bütün siyaset bilimi veya siyasal düşünceler tarihi yazını içinde görmek mümkündür.

Siyasal teorinin doğuşu konusunda aksi bir tezi temellendirecek yazılı bir kaynağa rastlamıyoruz. “Demokrasi”ye gelince, bizzat bir Antik Yunan tarihçi, Herodotos, Pers sarayında demokrasiye ilişkin bir tartışma yaşandığını anlatıyor bize. Mag'lara karşı başkaldırının zaferle sonuçlanmasından (İÖ 522) ve Kral Smerdis'in alaşağı edilmesinden sonra yedi soylu Pers arasında geçen bu tartışma, *Herodotos (Herodot) Tarihi*'nin Üçüncü Kitabı'nda yer alır. Ayaklanmanın üzerinden beş gün geçmiş ve artık ortalık yatışmıştır. Yeni bir yönetim işbaşına geçecektir, ancak sorun nasıl bir yönetim biçiminin seçileceği konusunda düğümlenir. Otanes, demokrasinin erdemlerinden söz eder ve İran halkının “kendi kendini yönetmesi” gerektiğini öne sürer. Herodotos, bu olayın yaşandığına bazı Yunanlıların inanmayacağını öngörür ve hemen belirtir: “...Ama öbürleri ne kadar doğruysa, bunlar da hiç olmazsa o kadar doğrudur” (Herodotos, 1973: 201, III-80). Tarihçinin diğer yazdıkları kadar bu olaya ilişkin aktardıklarının da doğru olduğuna yönelik iddiası dikkate alınırsa, Perslerin elit tabakasının, “yasalar karşısında eşitlik” düşüncesine sahip olduğu, demokrasinin seçilecek yönetim biçimlerinden biri olarak düşünüldüğü ve tartışıldığı açıkça ortaya çıkar.

Bu tartışmanın tarihi, Yunan dünyasında, özellikle de Atina'da demokrasinin doğduğu tarihe oldukça yakındır. O döneme ait Perslerin yazılı bir tarihi olmadığı için biz Herodotos'un sözü eşliğinde demokrasi “düşüncesi”nin Perslerde de bulunduğunu öne sürebiliriz; ancak bir yönetim biçimi olarak hayata geçirilmesine dair yazılı bir belgeye rastlamıyoruz. Aksi kanıtlanana kadar, bir siyasal

rejim olarak demokrasinin Antik Yunan dünyasında ortaya çıktığını kabul etmek gerekir. Kabilelerin birleşmeleriyle birlikte gelişen krallıklar (*kingship*) ara dönem içinde, yani şehir devletlerine geçene kadar hüküm sürmüş, şehir devletlerinin yerleşmesinden itibaren krallık eskide kalan bir rejim haline gelmiş, yönetim biçimleri dallanıp budaklanmıştır. Bu nedenle eski Yunanca metinlerde de görüldüğü gibi “krallık” ile diğer yönetim biçimlerinden birisi olan “monarşi” birbirinden farklıdır. Aristokrasi, oligarşi, tiranlık ve monarşi gibi “demokrasi” de şehir devletlerine özgü olan bir yaşam biçiminin ürünü olarak doğmuş, uzunca bir dönem boyunca diğerlerine nazaran asla ayrıcalıklı bir statüye sahip olmamıştır.

Yeni olanın doğuşu

Antik Yunan şehir devletlerinin Fenikelilerden esinlenerek kurulduğuna dair iddialar var (Glassman, 2017: 973). Öyle olsa dahi Fenike, Kenan ya da Sümer şehir devletlerinden farklı olarak *polis*lerin bir kralı yoktu. Krallara eşlik eden ve gücüne güç katan rahipler kesimi ile profesyonel bir bürokrasi de bulunmuyordu. O dönem hemen hemen her devletin yararlandığı paralı askerleri de Antik Yunanlılar istisnai durumlar dışında şehirlerine davet etmiyorlardı (Glassman, 2017: 977). *Polis* kendine has bir askerî ve siyasal örgütlenme biçimine sahipti ve her *polis* aynı zamanda bir dinsel örgütlenmeydi. Her *polis*in kendisine ait, o *polis*i koruyan bir tanrısı ya da tanrıçası vardı: Atina *polis*inin Athena, Sparta'nın Artemis, Argos'un Hera ve Lesbos'un Afrodite gibi...

Günümüze çok az kısmı ulaşmış olan *Atinalıların Devleti* adlı kitabında Aristoteles (2005: 2-5) Yunan “kabile demokrasisi”nin, şehir devletlerindeki demokrasinin kökenini oluşturduğunu gösterir. Krallık en eski yönetim biçimi olarak varlığını sürdürür, ancak İÖ 8. yüzyıldan itibaren, kabile liderlerinin yönetimde daha etkin bir rol oynamaya başlamalarıyla *polemarkhosluk* (savaş işini üstlenmiş olan yöneticilerden oluşan memuriyet) ile *arkhonluk* (yüksek yöneticilerden oluşan memuriyet) gibi kurumlar tarih sahnesinde yer alırlar.

Antik Yunan şehir devletlerine demokrasiyi kazandıran gelişmeler için çok uzun süre beklemek gerekmez. İÖ 6. yüzyıldan itibaren kabile örgütlenmesine ait olan kurumsal yapılar değişikliğe uğramış ve *polis*lerin yeni meclisleri ile hukuk mahkemeleri haline gelerek demokratik kurumların çekirdeğini oluşturmuşlardı. Burada, eski kurumsal yapıların bazılarının ortadan kalkmasının, bazılarının ise dönüşmesinin koşullarını hazırlayan iki önemli değişimden söz etmek gerekir.

Birincisi, *hoplit*lere ya da piyadelere dayanan falanj türü askerî sistemin gelişmesiydi. Yeni sistemde, piyadeler uzun mızraklarıyla birbirlerine yanaşarak hizalanıyorlar ve küçük birlikler halinde, kalkanlarla kendilerini koruyarak harekete geçiyorlardı. Bu askerî yeniliğin getirdiği başarı *hoplit*lerin sayısının hızlıca artmasına yol açtı. Hemen hemen bütün Antik Yunan *polis*lerinde yaşanan bu değişim sayesinde *hoplit*ler, savaşlarda atlı asker olarak yer alan aristokratların

askerî üstünlüğünü sarsmakla kalmadılar, demokratik kurumların hayata geçirilmesi için baskı kuran orta sınıfın önemli bir kesimini oluşturdular. *Hoplitler*, halk kesimini temsil ediyordu; bunların kendilerini siyasal anlamda güçlendirmeleri eski kabile toplumuna ait olan savaşçılar meclisini diriltmeleri ve yeni bir biçime sokmaları ile oldu. Özellikle kabile örgütlenmesinin varlığını bir ölçüde sürdürdüğü Sparta polisinde yaşlı aristokratların meclisi *Gerousia* yanında *Ephorate* bu yeni savaşçıların kurumu olarak yükseldi. Romalılar daha sonra *ephorları* kendilerine örnek alarak bir halk denetim mekanizması olan *tribunesleri* kurumsallaştıracaktırlar.

Atina'da ise, demokrasinin hem sınıfsal tabanını hem de kelime kökenini oluşturan *dēmos*, *hoplitlerin* savaşçı varlığı yanında zenginleşen tüccarlar ve zanaatkarlar ile şekillendi. Askerî aristokrasi, yargı kurumlarını ve Dört yüzler Meclisi'ni (*Bule*) (daha sonra Beş yüzler Meclisi olacaktır) kontrol ediyordu. Halk Meclisi (*Ekklesia*) ise içinde *hoplitlerin* yüksek oranda yer aldığı bir karar organı haline geldi.

Demokrasinin önünü açan ikinci önemli gelişme, Yunan polislerinin, para-zanaat-ticaret ekonomisinin merkezleri haline gelmeleridir. Bu ekonomik gelişme, yerleşik sınıfsal ayrımların ve buna dayanan siyasal-hukuksal düzenin taşlarını yerinden oynattı. Denizaşırı ticaret, aslında bütün Yunan dünyasında arkaik dönemden itibaren yapılıyordu. Ancak ticaretin gelişmesiyle aristokratların ayrıcalıklarını sarsan ve derin sınıfsal ayrımları yaratan zenginleşmenin ortaya çıkardığı oligarklar yeni bir olguydu. Sınıfsal çatışmalar, güçlerini sürdürebilmek için sıkı bir işbirliğine giden aristokratlar ve yeni zenginleşen sınıf ile alt tabakalar arasında gerçekleşiyordu. Aristokrasi, yüksek statüsünü, özellikle yüksek yöneticilik görevlerini yeni zenginlere kaptırdığı için kızgındı; öte yandan askerî değişimlerin ortaya çıkardığı yeni askerî kesim, *hoplitlerden* korkuyordu.

Bu korku sadece aristokratlara özgü değildi; ticaretle zenginleşen üst sınıf, oligarşik ayrıcalıklarını ve gücünü sürdürebilmek için paralı askerler kiralyor ve bu askerleri kendi şehir devletindeki yoksul ve orta sınıf yurttaşlara karşı kullanıyordu (Glassman, 2017: 991). Aristokratlar, oligarklarla gizli işbirliği içine girerek, mahkemeleri, yoksulların ve orta sınıf çiftçilerin topraklarına el koymak için kullanıyorlardı. Atina polisi ile diğer polislerde sayıları gittikçe artan borç köleleri ortaya çıkıyordu (Aristoteles, 2005: 6). *Hoplitlerin* güçlenmesi ise hayli yavaş gelişen bir süreçti ve demokrasinin kuruluşundan sonra da devam etti. Sonuç olarak, Atina'yı da içerecek şekilde pek çok poliste yurttaşlar topluluğunun her bir parçası kendini silahlı bir güç olarak örgütlüyor ve şehrin kontrolünü ele geçirmeye çalışıyordu. Sınıfların silahlı ve örgütlü güçlere dönüştüğü bu ortamda iç savaşların patlak vermesi artık ihtimal dışı değildi.

Atina'da bu nihayet gerçekleşti: "Savaş çok şiddetli ve uzun oldu," diye anlatır Aristoteles (2005: 7). Uzlaşma, yasa koyucu olarak atanan Solon'un reformları sayesinde gerçekleşir. Eski Yunanlıların yedi bilgesinden biri olan Solon, borç köleliğini kaldırdığı gibi, yurttaşları dört vergi sınıfına ayırır ve her bir sınıfın siyasal organlarda karar yetkilerini belirler. Son vergi grubunda yer alan *Thetesler*

(genelde kol gücünü kullanan emekçiler) sadece Halk Meclisi'nde ve Halk Mahkemeleri'nde görev yapacaklardır. Askerlik yapmayan bu sınıf, yüksek yönetici olma ve diğer meclislerde yer alma haklarından mahrum bırakılmıştır. Büyük ölçüde küçük ve orta ölçekte toprağa sahip çiftçilerin yer aldığı üçüncü sınıf (*zeugitler*) ise piyadelerden yani *hoplitler*den oluşuyordu. İlk iki sınıf ise süvarilerden oluşuyordu ve bu sınıflar içinde ticaret ile zenginleşen kesim ve büyük toprak sahibi aristokratlar yer alıyordu (Aristoteles, 2005: 9-11; Ağaogulları, 1994: 29-31).

Solon reformları sayesinde, Aristoteles'e (2005: 13) göre, "halk egemenliği"nin üç unsuru kurulmuş oluyordu: "Borç köleliğinin kalkması", "bir kişi herhangi bir haksızlığa uğradığı zaman diğer ikisinin onu koruyabilmesi" ve "herhangi bir memurun verdiği karar karşısında kişinin mahkemeye başvurabilmesi." Fakat reformlar iç savaşı sonlandıramadı. Halk partisinin liderliğini yapan Kleisthenes ile tiranların dostu olan, soylular ve yeni zenginlerce desteklenen Isagoras arasındaki iktidar mücadelesi, Atina'da yeni gelişmelere gebe olan başka bir iç savaşa yol açtı.

Demosun tarih sahnesine çıkışı

Herodotos (1973: 378, VI-131) Atina'ya yeni kabile sistemini getiren ve böylelikle demokrasiyi kuran liderin Kleisthenes olduğunu söyler. Solon'un reformlarını büyük bir özenle ve övgüyle ele almasına karşın Aristoteles de aynı görüştedir.¹ Onun anlatımına göre, Atina'da Peisistratos döneminden beri tiranlık yaşanıyordu. Halk egemenliğinden yana olan partinin desteğini kazanan Peisistratos ve oğulları uzunca bir dönem (İÖ 561-510) iktidarda kaldılar. Halktan yana olan ve yasalara uymaya özen gösteren Peisistratos'tan sonra iktidara gelen oğulları halk üzerinde "ağır bir baskı" uyguladılar, bu nedenle onlara karşı güçlü bir muhalefet gelişti ve sonunda iktidardan düşürüldüler (Aristoteles, 2005: 28-29). Ardından başlayan iç çatışmalarda, avam kesiminden yurttaşlar bir askeri güç oluşturacak şekilde örgütlenip Akropolis'i iki gün boyunca kuşattılar. Kuşatmanın üçüncü gününde, halk, sürgün edilmiş bir soylu olan Kleisthenes'i çağırdı ve iktidara getirdi (Aristoteles, 2005: 30).

"Atina Devrimi" (İÖ 507) olarak adlandırılan bu olayda (Ober, 1996: 35; Hanson, 1996: 293) dikkat çekici olan, örgütlü ve silahlı olmasına karşın, halkın kendi liderlerini çıkarmaktansa kendi aralarında iktidar kavgasına tutuşmuş aristokratlar arasından bir lider seçmesidir. *Hoplitler*, hâlâ soylu generallerin emirleri altında savaşa katılıyorlardı, barış zamanında da aristokratların psikolojik üstünlüğü devam ediyordu. Halk, zamanla kendi içinden liderlerini seçecek özgüveni kazandı. Ancak geçiş döneminde halk kesimi soyluların kılavuzluğuna gereksinim duyuyordu; bu yüzden tiranların ve Perikles gibi "halk liderlerinin" yükselişine tanık olunuyordu.

1 Batı metinlerinin önemli bir kısmında da Kleisthenes, Atina'da demokrasi'nin kurucusu olarak görülür. Onun reformlarının 2500. yıldönümü olan 2007 yılında, üniversitelerde Antik Yunan demokrasi'nin kökenleri ve yapısı üzerine geniş tartışmalar yapıldı.

Antik Yunanlılar gelişmiş bir denizası ticaret sistemi kurduklarında ve *hoplit*lere dayalı bir askerî yenilik yaptıklarında hâlâ aristokrasinin soylu klanlarının hâkimiyeti altında olan, klan ve kabile birlikleri üzerinde temellenen bir askerî ve politik sistem vardı. Bu yapı devam ettiği sürece demokrasinin doğması mümkün olmayacaktı. İşte Kleisthenes'in reformları Atina'daki klan-kabile tipi toplumsal ve siyasal örgütlenmeyi dağıttı, geleneksel kabile örgütlenmesinin son kalıntıları da ortadan kaldırıldı ve yurttaşlık için yepyeni bir dayanak noktası oluşturarak siyasal eşitliğin yerleşmesini sağladı. "Atina demokrasisinin babası" olarak anılması bu nedenle şaşırtıcı değildir.

Aristoteles'in (2005: 31-32) aktardığına göre, halkın güvenini kazanmış olan Kleisthenes, Dört yüzler Meclisi'nin üye sayısını 500'e çıkardı. Asıl önemlisi, dört kabile (*phyle*) ve on iki sülale (*phratr*) şeklindeki geleneksel kabile örgütlenmesini ortadan kaldırarak, Atina topraklarını otuz bölgeye ya da "mahalleye" ayırdı ve her birine "*dēmes*" adını verdi. *Dēmes*ler de onar parçaya ayrılıyordu; bunların on tanesi şehir çevresinden, on tanesi deniz kıyısından, on tanesi de kıyıdan uzak olan iç kısımlardan. Bunların her birine *trittys* ismini verdi ve sayısını dörtten ona çıkardığı her kabileye üç *trittys* düşecek şekilde kura ile bölüştürdü. Bu yöntemle kabileler birbirine karışıyor, her kabilede kent in üç bölgesinden aynı soya bağlı olmayan insanların bir araya gelmesi sağlanıyordu. Böylelikle artık soy ismi kullanmak yerine bulundukları bölgenin ismine göre çağrılıyorlardı. Artık bir kez taşlar yerinden oynatılmış, birbirlerine karıştırılmış olan eski kabileler arası savaş/mücadele zorlaştırılmış ve kendilerini belli bir soya bağlı olarak tanımlamak yerine belli bir toprak parçası üzerinde yaşayan "yurttaş" (*politēs*) olarak tanımlamaya yönelen insanlardan oluşan bir topluluk ortaya çıkmıştı.

Nitekim sosyal ve sınıfsal bölünmeler üzerindeki bu değişiklikler seçim bölgelerine de yansdı, *dēmes*ler yeni seçim bölgeleri haline geldiler (Raaflaub, 2014: 31). Bu reformlarla birlikte Aristoteles'e (2005: 32) göre, siyasal yapı Solon döneminden çok daha demokratik bir hale gelmiştir. Solon'dan sonra tiranlar yasalara uymamışlar, keyfi bir biçimde polisi yönetmeye kalkışmışlardı. Kleisthenes buna yönelik de bir önlem aldı ve *Ostrakismos* yasasını çıkardı. "Çanak Çömlek Mahkemesi" olarak da bilinen bu yeni uygulama, yılda bir kez olmak üzere Halk Mahkemesi'nde gerçekleştirilen bir oylama ile tiranlığa eğilimli olan liderlerin saptanmasını ve on yıl süre ile sürgüne gönderilmesini mümkün kılıyordu (Ağaoğulları, 1994: 38). Kleisthenes, böyle bir önlem almak gereğini duymuştu çünkü tiranların halkın desteğini arkasına alarak ya da halk partisinin lideri olarak ya da diğer polislerden, özellikle de Sparta polis'inden destek alarak iktidara geldikleri henüz unutulmamıştı.

Kleisthenes döneminde halkın yönetime katılması kesintiye uğramadan artarak sürdü. Marathon Savaşı'nı Perslere karşı kazandıktan sonra büyük bir deniz gücü haline gelen Atina polisinde yoksul yurttaşların siyasal kararlara daha fazla katıldığı bir ortam oluştu. Zafer, Antik Yunanlıların kendilerine olan güvenlerini artırmıştı. Deniz gücü ve denizası ticaret ise, askerî aristokratların gücü-

nün altını oyan oligarklar sınıfını ortaya çıkarıyordu. Halk tabakası (*dēmos*) ise oligarşik üst sınıfa karşı siyasal haklar talebinde bulunuyordu (Glassman, 2017: 993). Pers Savaşları'ndan sonra aristokratların siyasi gücü, iç savaş ortamlarının doğduğu, tiranların boy gösterdiği, demokratik liderlerin cinayete kurban gittiği bir ortamda, bir süre daha devam etti. Savaşlardan yaklaşık yirmi yıl sonra, Halk Meclisi ve Halk Mahkemeleri yetkileri ellerinde toplamaya başladı ve soyluların elinde bulunan *Areopagus* Meclisi'nin egemenliği sona erdi. Perikles iktidarı eline alıncaya kadar "Halk önderleri değil de halk avcıları olan bazı demagogların ortaya çıkması nedeniyle devlet düzeni bozuldu," der Aristoteles (2005: 39-40). Gidiş gelişler siyasal yaşamı istikrarsız kılmaya yetiyordu ancak kesin olan bir sonuç ortaya çıkmıştı: Siyasal alanda ayrıcalıklı sınıfların, özellikle aristokratların gücü ellerinden alınmıştı, halk tabakası devletin yönetimini eline geçirmişti.

Halk partisinin önderi olarak Perikles'in iktidara gelmesinden sonra (Halk Meclisi hâlâ aristokratlardan ve önemli komutanlardan birini kendi önderi olarak seçiyordu), demokrasi artık tümüyle yerleşen bir yönetim biçimi haline geldi. Perikles döneminde, halkın daha aşağıda yer alan kesimi, *thetes* yönetime katılmada önemli kazanımlar elde etti. Yüksek memurluklara her yurttaşın bir keye mahsus olmak üzere seçilmesini, diğer memurluklara kura ile atanabilmesini sağlayan Perikles, *Areopagus* Meclisi'nin elindeki yetkileri biraz daha kırpı ve ayrıca Atina'nın büyük bir deniz gücü olmasını sağladı. Bu da halkın ona büyük bir güven duymasına ve yönetimi tümüyle onun eline vermesine neden oldu (Aristoteles, 2005: 41; Ağaoğulları, 1994: 41-42). Halkçı bir yönetim, bir siyasi önderin ellerinde biçimleniyordu.

Demokrasinin temeli: Yurttaşlar arası eşitlik ilkesi

Geçmişten gelen birliktelik biçimlerinin belli bir kurumsallaşmaya doğru gelişmesi zaman alıcıdır. Kabile toplumuna ait olan ve bir tür ilk(sel) demokrasi şeklinde yorumlanan karar alma süreçleri elbette bir çırpıda ortadan kalkmadı. Demokrasinin kuruluşu aslında eski modelinin tamamen ortadan kalkması değil, eski modelde yer alan eşitlik düşüncesinin ve yaşantısının *polisteki* yurttaşlık deneyimi ve kavramı ile üst bir boyuta ulaşmasıdır. Tam da bu yüzden bir "yaratım" dan söz edebiliyoruz. Antik Yunanlılar yaratıcı güç ve yeteneklerini serbestçe hayata geçirebilecekleri bir ortama sahip olmuşlardı. Ve demokrasi yeni bir şey olarak onların eseri idi.

Her şeyden önce, demokrasi bir düşünceydi. Ticaretin ve şehirlerin uyanışı, yeni bir askeri düzenlemenin doğuşu gibi tarihsel nedenler, yeni bir siyasal örgütlenme gereksinmesini ortaya çıkarmış ve geleneksel kurumsal yapıların değişmesi kaçınılmaz olmuştu. Yaşanan değişimin bilince çıkarılması, yeni bir olgu olarak ona bir ad verilmesi ve üzerine tartışmalar yapılması ise apayrı bir süreçtir. Bazen olgunun biçimlenip tam anlamıyla görünür olmasından önce düşüncesinin varlığı daha belirgin bir biçimde kendini duyurur. Antik Yunanlılar, demokrasi düşüncesini belki de başka yerlerden aldılar, başka şehir devletlerin-

den esinlendiler. Bundan yüzde yüz emin olamayız. Ama şundan emin olabiliriz: Yurttaşlar arasındaki eşitlik düşüncesine büyük bir değer verdiler.

Solon'un yasal düzenlemeleri ile reform başlamıştı, ama hâlâ eşitlikten söz etmek çok zordu. Aristokratlar kendi kökenlerini tanrılara ve kahramanlara dayandırıp, üstünlük iddiasını devam ettirdiler. Bir ilke olarak “eşitlik”, ancak İÖ 6. yüzyıldan başlayarak Antik Yunan dünyasında gelişip serpildi. Atina polisi-nin kendini tanımlayışında tanrılara eş koştuğu bir değere dönüştü. Hatta daha sonra Atinalılar, demokrasiyi bir tanrıça olarak kişiselleştirdiler ve koruyucuları olan Athena yanında ona da kurbanlar sundular (Crick, 2002: 18).

İÖ 4. yüzyıldan başlayarak demokratik kurumlar ve demokrasi düşüncesine ilişkin bilgiler kendisini sözel ve yazılı kaynaklarda Atina'da açık bir biçimde göstermeye başladı. Söz gelimi Thukydides'in tarihçiliği ve onun gelecek kuşak-lara ulaştırdığı bir söylev. Atina'da demokrasinin altın çağını yaşadığı dönemde lider ve komutan olan Perikles ünlü *Cenaze Söylevi*'nde yurttaşlarına şöyle ses-leniyordu:

Başka ulusların yasalarına bakarak kurulmamış olan bir idare şeklimiz var; başkalarını taklit etmek şöyle dursun, biz kendimiz başkalarına örnek oluyo-ruz. İdare şeklimizin adı *dēmokratia*'dır. Bu ad ona, birkaç kişiye değil bütün yurttaşlara dayandığı için verilmiştir. Yasalarımız kişisel işlerde herkese ay-nı hakkı veriyor; devlet işlerinde herkesin alabileceği yer şu veya bu soydan oluşuna değil, gösterdiği yüksek yetenekle kazandığı üne göredir. Yurda iyi-liği dokunabilecek bir yurttaşın şerefli bir yer kazanmasına da fakirliği, alçak bir sınıftan oluşu engel değildir (Tunçay, 1969: 25).

Atina'ya özgü olan “yurttaşlık” düşüncesinin parlak bir biçimde betimlendi-ği bu söylevinde (Held, 1996: 16) Perikles, demokrasiye kendi kattığı yenilik-leri de ortaya koyuyordu: Yurttaşlık artık soya bağlı değildir; devlet görevlerin-de yer alma da belli bir soydan olmaya ya da belli bir servete sahip olmaya bağ-lanmaktan çıkmıştır. Liyakat devlet görevlerinde bulunmanın ölçüsü olmuştur. Ama asıl önemlisi, eşitlik vurgusudur; *dēmokratia*, küçük bir azınlığa değil, bü-tün yurttaşlara siyasal hayata katılma hakkı sağladığı için bu adı almıştır. Perik-les rahatlıkla eşitlikten söz edebiliyordu çünkü onun döneminde *dēmosun* hak-ları, özellikle de kol gücü ile çalışan emekçilerin (*thetes*) hakları, Atina tarihin-de ilk defa bu kadar artmış oluyordu. Kuşkusuz bu “yasalar önünde eşitlik” (*iso-nomia*) ve aynı zamanda “söz hakkı kullanmada eşitlik” (*isegoria*). Halk Mec-lisi'nde konuşma ve oy kullanma hakkı bütün yurttaşlara tanınıyordu (Wood-ruff, 2006: 33; Finley, 1985: 18-19).

Antik Yunan demokrasisine yön veren ideoloji kökenini orta sınıf felsefesin-den aldı. Bu felsefe, kendine yeterli olmak kadar savaşıklık erdemini de içeriyor-du. *Metrioslar*, yani kendi topraklarında çalışan, kendine yeterli köylüler ile za-naatkârlar, orta sınıf felsefesinin ekonomik ve sınıfsal yönüyle ilgiliydi. Falanj rejimi ise, yurttaşlar arasındaki dayanışma ve bağımsızlık için uygun bir meta-for sağladı (Morris, 1996: 22) *Hoplitler* arasında eğitim ve gelir farklılıkları olsa

da bunlar, ortaklaşmacı bir ruh içinde eşit koşullar altında savaşıyorlardı. Birbirlerine güvenmeyi ve birlikte çalışmayı öğrendiler; aralarında “doğum, zenginlik ve diğer sosyal ayrımlarla belirlenmemiş bir topluluk duygusu” yeşerdi. En zorlu anlarda yan yana duran, birbirlerine yardım eden ve asla arkadan vurmeyan dostlardan oluşan bir topluluk imgesi gelişti: Birbirlerine dostlukla bağlanmış olan kolektif bir beden imgesiydi bu (Raaflaub ve Wallece, 2007: 35).

Bir diğer önemli nokta ise, falanj savaş düzeninde sınıfı ve statüsü ne olursa olsun en iyi savaşçıların en öndeki sırada yer almasıydı. Gösterdikleri mücadele ruhu ile takdir ediliyorlardı; bu nedenle savaşçı erdem, elit/aristokrat olmakla kazanılan bir değer olmaktan çıkıyordu. Erdem (*aretē*) artık ortaklaşmış, topluluğun tümüne yayılmıştı. Hatta Pers Savaşları’ndan sonra Yunan yurttaşlarının askeri gücünün belkemiğini oluşturan *hoplit*ler Troya savaşındaki kahramanlarla karşılaştırılıyordu (Raaflaub ve Wallece, 2007: 35).

Demokratianın düşünsel ağırları *hoplit*lerin yaşam biçimleri ve tercihleri üzerinden örüldü. *Thetes*, yani işçi sınıfı ile çatışmacı bir ilişki içinde olan *hoplit*ler kendi kendine yeterli olmayı, özellikle de yoksul olmamayı, özgürlük (*eleutheria*) için gerekli bir koşul olarak demokrasi düşüncesine kattılar. Dolayısıyla yurttaşlar birbirlerini, gelirleri itibariyle kendine yeterli olan orta sınıftan kişiler, yani *metrioi* (*metrios*-orta sınıf) ve bağımsızlık için savaşan silah sahibi kardeşler, yani *philo*i (*philia*-kardeşlik-sevgi) olarak kabul ediyorlardı. Bu tür bağları, yani kardeşlikte ve adalette eşitliği, Aristoteles, *koinonianın* (kamusal topluluk) iki temeli olarak görüyordu (Finley, 1985: 29). Yoksulluk, insanı onursuzlaştıran bir durumdu; onu özerkliğinden ve özgürce hareket etmekten yoksun bırakırdı. Aslında elbette burada ifade edilen erkeksi ve savaşçı bir onurdu. Yoksul insan, sadece kölelere ve fahişelere yakın olmakla kalmaz, aynı zamanda kadınsılaşırdı (Morris, 1996: 22).

Böylelikle orta sınıf düşüncesi, kendi kendine yeterli olma (*autarkeia*) ile tanımlanmaya başlandı (Hanson, 1996: 291). Ne zengin ne yoksul olan, ama başkalarına yaşamak için gereksinim duymayan bir varlık; tıpkı şehir devletlerin ya da *polis*in olması gerektiği gibi. Bu özellik, kendini kontrol etme gibi bir karakter yapısıyla uyumlu bir şekilde geliyordu. Aşırı uçlarda olmak, kendini kontrol etmek yetisinden yoksun olmak anlamına geliyordu. Hatta aşırı kendine güven, kendi güçlerini abartma ve bu anlamda kontrolden çıkma anlamındaki *hubris*, sakınılması gereken tipik bir insani özellikti. *Polis*in oluşturduğu düzenin kozmik bir düzeni temsil etmesi, ancak aşırılıklardan uzak olma ve orta noktada durma yeteneği sayesinde gerçekleşebilirdi. Bu nedenle, *hubris* yalnız kişinin kendisine yönelik bir kötülük değil, *polis*in düzenine karşı da bir tehdit oluşturuyordu.

Eşitlik gibi, özgürlük de ortaklaşmacı ruhtan besleniyordu. Isaiah Berlin’in (1969) negatif ve pozitif özgürlük kavramları arasında yaptığı ayrım bir kalkış noktası oluşturursa, Antik Yunan dünyasındaki özgürlük kavrayışını kesinlikle pozitif özgürlük tarafına koyabiliriz. Özgürlük, bir insanın özel hayatında dilediği gibi yaşamak anlamını içeriyordu, ancak bu bütünüyle ikincil bir durumdu;

özgürlük, daha çok karar alma süreçlerine katılım konusunda bir “yükümlülük” şeklinde anlaşıyordu. Elbette, en önemli özgürlük meclislerde ortak iyi doğrultusunda kararların alınması için sahip olunan “ifade özgürlüğü” idi (Crick, 2002: 16). Bir de polislin işgal altında olmaması, yani bağımsız (*autonomia*) olması her tür özgürlüğün koşulunu oluşturuyordu.²

Özgürlük, Perikles’in *Cenaze Söylevi*’nde de açıkça ifade ettiği gibi, her yurttaşın siyasal hayata ya da devlet görevlerine katılmasını içeren demokratik bir idealdi. Gerçek hayatta ise Atinalılar, Halk Meclisi’ne katılmakta çok istekli degillerdi. Adli yetkilerin dahi halkın eline geçtiği demokrasinin ileriki dönemlerinde, “toplantılara çok fazla gelen olmadığından *prytanlar*, çoğunluğun gelip oy kullanmasını sağlayabilmek için birçok çözüm yolu düşündüler” (Aristoteles, 2005: 63). Çözüm yolları içinde toplantıya gelenlere artan miktarlarda gümüş sikke verilmesi de bulunuyordu. Yoksa bu yönetim Perikles’in bilgili ve yetenekli hayat arkadaşı Aspasia’nın³ (Tunçay, 1969: 31-329) söylediği gibi “çokluğun rızası ile kurulmuş bir seçkinler yönetimi” miydi?

Halk ve demokrasi karşıtları

Antik Yunanlılar kuşkusuz demokrasi hakkında tartışılar, demokrasinin erdemlerinden ve zayıf yönlerinden söz ettiler, hatta demokrasiyi yönetimlerin sapmış çeşitlerinden biri olarak değerlendirdiler, ama bütün bunlar sistemli bir demokrasi teorisine dönüşmedi (Finley, 1985: 28).

Sokratik geleneğin büyük düşünürleri Platon ve Aristoteles, en alttaki sınıfların eşit bir biçimde siyasette rol almalarını hep yadırgadılar. Platon’un, Atina’nın demokrasi ortamında düşüncelerini geliştirme olanağını bulmuş olan Sofistlere yönelik eleştirisi aynı zamanda demokrasiye bir yergidir. Filozofun diyaloglarında genellikle baş konuşmacı olan Sokrates, o ünlü ironik ve sınamacı tavrını, Atina’nın görkemli dönemlerinde (İÖ 5. yüzyılda) yaşamış olan Sofist filozof Protagoras gibi demokrasi yanlılarına yönelmekten geri durmaz. Erken diyaloglarından biri olan *Protagoras*’da, Platon’un Protagoras’a anlattığı mit, tanrıların insanlara siyaset bilgisini “eşit” bir biçimde dağıtmasıyla, dolayısıyla bütün insanların politik bilgi ve beceriden (*politike techne*) eşit düzeyde pay almış olduğu iddiasıyla sonlanır (Platon, 1986: 135). Platon’un, ölçülülük esası üzerinden tasarladığı ve kozmik düzene yaklaştırmaya çalıştığı *politeiası* için bu eşitlik korkunç bir tehlike anlamına gelir. *Devlet* kitabında Platon (1983), toplumsal işbölümü esasına dayalı olarak sosyal tabakaları ayırıştırır. Her bir tabaka

2 Kendi kendine yeterli olma, *eleutheria* ve *autonomia* ile birlikte gerçekleşebilir. Yani, “bir polislin kendi yasalarına göre yönetilmesi, istediğini kabul etme ve sürgün etme kararlarının da dahil olduğu kendi territoryumunu (*khora*) kontrol etmesi, yasamanın uygulanması, kendi dış politikasını sürdürmesi ve vergi vermeyi de içeren kendi ekonomisini belirlemesi” ile olanaklıdır (Küçüker ve Güler, 2020: 247).

3 Aspasia, bazı Türkçe kaynaklarda yanlış aktarıldığı gibi bir “fahişe” değildi. O dönemde kadına atfedilen role uyum sağlamayı reddeden, bu nedenle de iffetli kadın imgesi dışına çıkan, kendini yetiştirmiş ve özgür ruhlu bir kadındı. Atina yurttaşı olmadığı için Perikles ile evlenemedi.

arasında keskin bir hiyerarşi bulunur ve tabakalar arasında çok istisnai durumlar dışında geçişkenlik yoktur.

Bu eşitsizlikçi düşünce, Atina polisinde Platon'dan daha eski kökenlere sahiptir. Ksenophon'un eserleri arasında sayılmakla birlikte, daha sonra onun olmadığı kesin bir biçimde anlaşılan ve bu nedenle Düzmece-Ksenophon (*Pseudo-Xenophon*) diye adlandırılan, asıl yazarı bilinmediği için Yaşlı Oligark denilen yazara ait politik bir risale, demokrasiyi yeren yazının ilk örneklerindendir (Tunçay, 1969: 8). Görevlerin yurttaşlar arasında eşit bir biçimde dağıtılması, yabancılara (*metoikos*) tanınan eşitlik ve yurttaşlık hakları, kamu kesesinden halka harcanan paralar gibi konular üzerinde durup demokrasiyi kıyasıya eleştiren bu metin genel bir sorunu da ortaya koyar: "Halk" nasıl tanımlanabilir? Kimler halk kategorisi içinde yer alır?

Yunancada *dēmos* (halk) ve *kratos* (yönetim-iktidar) kelimelerinin birleşimlerinden meydana gelen *dēmokratia*, *dēmosun* tarihsel kolektif bir özne olarak kendi kendini yönetmesini ifade eder (Wolin, 1996). Bununla birlikte *dēmos* kelimesinin karşılık düştüğü "halk"ın kimlerden oluştuğu konusunda bir karışıklık vardır. Bir kere halk; kadınları, köleleri ve yabancıları içermiyor, yurttaşlar topluluğu anlamında kullanılıyordu. Ancak karışıklık yine devam eder: "Halk" Atina'da yurttaşlarının tümünden oluşan kolektif bir topluluğa mı karşılık düşer yoksa yurttaş topluluğu içinde avam kesimi (*common people*) anlatmak için mi kullanılır?

Atina'da bir "devrimden" yani halkçı bir ayaklanmadan söz eden tarihçiler (Ober, 1996: 4) *dēmosu* yetişkin erkek yurttaşların "soylu olmayan kesimi" olarak ele alırlar. Aristoteles'de de benzer bir kullanıma rastlanır. Aristoteles (1959: 285-286, IV-iii.1; 1983: 112, IV-3) ayrıca *plethos* ile *dēmos* arasında bir ayrım yapar: *Plethos* (çokluk) yurttaşlar topluluğunun tümünü, *dēmosu* ise avam halkı anlatmak için kullanır. Solon'un yurttaşları gelir gruplarına göre ayırdığı tabloya bakıldığında, son iki dilimin, yani *zeugitlerin* (özgür çiftçiler, piyadeler-*hoplitler*) ve *theteslerin* (kol gücüyle çalışan emekçiler) *dēmosun* içinde yer aldıkları söylenebilir⁴ ve bunların siyasal alana katılmasının Aristoteles için sorun teşkil ettiği görülür. Demokrasinin eleştirisi esas olarak bu noktada düğümlenir; yoksa yurttaşların eşit bir biçimde söz hakkının olması ve kararlara eşit bir biçimde katılmaları kâğıt üzerinde sorun yaratmaz. Yurttaşlar topluluğu içindeki sınıfsal eşitsizlik, pratikte, siyasal ve hukuksal eşitliğin hayata geçirilmesi açısından ciddi sorunlar yaratmıştır.

Ayrıca bu grup, yani *dēmos*, "çoğunluk" (*pleion-majority*) olmayabilir. Aristoteles, çoğunluğun yönetimine demokrasi, azınlığın yönetimine oligarşi demenin yaygın bir tanımlama yanlışlığı olduğunu vurgular. Burada "çoğunluk" olma değil, "egemen" olma önemlidir. Bin üç yüz kişilik bir şehirde şehri zengin bin kişi yönetiyorsa ve özgür olan üç yüz kişi yönetime katılamıyorsa, çoğunluk yönettiği halde bu yönetim demokrasi olmayacaktır. Tersî durumda, yani "özgür

4 Ancak bu kavramlar arasındaki ayrımın Aristoteles'in kendisi tarafından tutarlı bir biçimde ele alınmadığını ve ikisi arasında anlam kaymaları olduğunu belirtmek gerekir.

doğanların” (Aristoteles’in burada *plethos* kullanması sözcüğün anlam kaymasına uğradığının bir göstergesidir) azınlık olup, kendilerinden sayıca fazla olan zenginlere boyun eğdirdikleri zaman bu yönetim biçimi de oligarşi olmayacaktır. Bu nedenle Aristoteles’e göre, özgür doğanların çoğunluk değil, egemen olduğu yönetime demokrasi demek gerekir (Aristoteles, 1959: 291, IV-III.7; Aristoteles, 1983: 113-114, IV-4).

O halde demokrasi, yöneticilerin hangi toplumsal tabakaya ait olduklarına bağlı olarak ortaya çıkar. Diğer bütün yönetim biçimlerini ayırt edici ölçütlerden biri de budur. Demokrasi, “avam tabakası”nın (bu anlamda *dēmosun*) yani zengin ya da soylu olmamalarına rağmen özgür doğanların egemen olduğu bir yönetim biçimidir. Ama her zaman olduğu gibi zenginler azınlıkta, orta gelirli ve yoksullar ise çoğunlukta, bu nedenle demokrasi otomatik olarak “çoğunluğun yönetimi” haline gelir (Aristoteles, 1959: 291, IV-III.7; Aristoteles, 1983: 114, IV-4).

Aristoteles’in “özgür doğanlar” ifadesi önemlidir; demokrasi zengin ya da soylu olmasalar da yurttaş (*politēs*) olarak doğanların egemen olduğu yönetim biçimidir. Bu egemen tabaka içinde sadece tüccarlar ve küçük ve orta toprak sahibi çiftçiler değil, zanaatkarlar, esnaf ve işçiler de yer alır. Zaten gürültü de burada kopar. Demokrasi karşıtlarının eleştiri silahı, bu avam tabakaya yönelir. Avam takımının siyasal düzene dahil olması, Platon’a göre, en başta yapısal sorunlar doğurur; demokrasi, siyasal düzenin alt üst olmasıdır aslında: “Bir düzen panayırdır demokrasi, beğen beğendiğini al” (Platon, 1980: 242; VIII-555e).

Demokrasiyi bozulmuş yönetimlerden birisi olarak saymanın en başta gelen nedeni de budur. Oligarşinin zengin ve yoksul arasındaki ayrımı büyüttüğü, yoksulu feci koşullara mahkûm ettiği, küçük bir azınlık olan zenginlerin yönetimde hukuksuzluk ve çıkar siyasetini en üst noktaya vardığı yönetim tarzından doğar demokrasi. Bu aşırı adaletsizlik durumu eninde sonunda yoksulların isyan etmesiyle patlak veren bir iç savaşa dönüşür. Bu savaş, yoksulların zaferi ile sonlandığında ise demokrasi kurulmuş olur ama bu yeni bir “düzen” anlamına gelmez. Özgürlük öyle aşırı bir boyutlara varır ki yasalar ya da siyasal otorite artık sınırlayıcı bir rol oynayamaz. Herkes canı istediği gibi davranır, canının istediği işi yapar; belli bir iş için eğitilmiş olmak gerekmez, herkes komutan ve yargıç olabilir söz gelimi. Bir devlet adamı, yani yönetici olmak için de özel bir beceri ve eğitime sahip olmak şart değildir, halkın adamı olmak yeter de artar.

Alt sınıfların yöneticilikten pay aldığı demokrasi, yöneticilerin kendi kendilerini kontrol etme becerisine sahip olmadıkları, toplumsal işbölümünün ortadan kalktığı başıbozuk bir yönetim biçimidir. Herkese “bir çeşit eşitlik” sağlar sağlamasına ancak bu karmakarışık bir durum yaratmaktan öteye gitmez. Üstelik siyasal alanda gerçekleşen eşitlik aslında doğa yasası ya da doğa düzenine aykırıdır; çünkü doğada eşitlik yoktur:

Oysa tabiata göre, en iyinin en kötünden, en güçlünün en güçsüzden daha varlıklı olması doğrudur. Tabiat bunu birçok örneklerle gösteriyor; hayvanlar arasında olduğu gibi insanlar arasında da, bütün devletlerde ve bütün ırklarda, düşkünleri yönetenler, onlardan çok daha varlıklı olanlar, üstünlerdir, çünkü doğrusu budur (Platon, 1960: 124; 483c).

Dahası, demokrasi, siyasal bir eşitlik olarak görünse de demagogların (popüler liderlerin) hem halka dalkavukluk yaptığı hem de halkı kendi çıkarları için yönlendirdikleri bir yönetim biçimidir. Platon, *Gorgias* diyalogunda “retorik” üzerine bir sorgulama ile dolaylı bir “demokrasi ve popülizm” eleştirisi yapar. Bir dalkavuk olarak gördüğü söylevci (retorik becerisi olan ve bunu kullanan kişi) ile bir devlet adamının aynı kişide toplanması siyasal yaşam için feci sonuçlar doğurur çünkü retorik iyi ve doğru olana ulaşmak için değil, halkı aldatmak ya da ona dalkavukluk yapmak için kullanılır. Bu nedenle de Atina’da iyi yurttaş yetişmez diye eleştirir demokrasiyi Platon’un Sokrates’i, Sofistlere karşı. Devlet adamları (demokrasinin liderleri, söylevciler) halka doğruyu ve iyiyi öğretmek gibi bir amaç taşımazlar. Sonra pişman olur, halkın kendilerinin değerini bilmediklerinden ve kötü eylemlerinden yakınırırlar (Platon, 1982: 125-127; 518-519). Demokrasinin farklı biçimleri olduğunu yazan Aristoteles de en kötü olanın halk dalkavukluğunda aşırıya kaçan demokrasi olduğunu söyler. Halkın yasaların denetiminden uzak olduğu, kendisine yaltaklananları seçtiği ve demagogları ödüllendirdiği aşırı demokrasi, en az oligarşi kadar bozulmuş bir yönetimdir (Zabci, 2011: 148).

Yunan dünyasında demokrasinin ve yurttaşlığın değerini öven, Atina polisi-nin Yunan dünyası için bir okul olduğunu söyleyen Perikles’in *Cenaze Söylevi*, Aristoteles’in ya da Platon’un konuşturduğu Sokrates’in bu düşünceleri ışığında okunduğunda bambaşka bir anlama bürünebilir. Yine de Atina’da demokrasinin edindiği anlamı sezmek, bu söylevin içerdiği fikirlerle mümkün olabilir. Demokrasi sadece yurttaşlar arasında siyasal bir eşitlik talep etmez, aynı zamanda yurttaşların kamusal görevlere ve meselelere “aktif” bir katılımını gereksinir. Demokrasinin bu özelliğini Perikles, güçlü bir “retorik” ile halkına açıklar: “Yalnız biz Atinalılar, devlet işlerine karışmayanlara kendi işi gücü ile uğraşan sessiz bir yurttaş değil, hiçbir işe yaramayan biri gözüyle bakıyoruz” (Tunçay, 1969: 26). Kamusal alanda gerçekleşen eylemler o kadar önemlidir ki, sadece iyi bir yurttaş olmanın değil, gerçek bir insan olmanın da koşulunu oluşturur. Antik demokrasi düşüncesi, ortak olanı (*koinon*) yaratma ve koruma konusunda yurttaşa önemli bir sorumluluk yükler. Gelgelelim “işe yaramayan biri” olmaktan kaçınmanın olanakları sadece bazılarına sunulmuştur.

Kunduracıların, terzilerin ve marangozların; büyük toprak sahibi soylular ya da ticaret erbabı zenginler kadar siyasal haklara sahip olmaları tarihte kuşkusuz yepyeni bir deneyimdi. *Demokratia* asıl olarak bundan kökenini aldı ve Yunanlıların siyasal bir deneyim olarak icatları da olsa olsa buydu. Yine de bu yönetim biçimi, doğuşundan itibaren, başta sınıfsal yapıda olmak üzere, keskin dö-

nüşümlerden ve sona ermeyen gerilimlerden payını almıştı. Demokrasinin yerince kurumsallaştığı, yani halkın yönetime katılımının sağlandığı meclis ve mahkemelerin siyasal yaşamda önemli bir yer edindiği dönemde de bu gerilimler sona ermedi. Eski düzene ait güçler ile radikal yenilikçiler arasındaki gerilim sadece siyasi hayatta değil, demokrasiye düşünce düzeyinde yaklaşımda da kendini gösteriyordu. Eski düzenin oturmuş ve kurumsallaşmış niteliği ile demokrasinin yarattığı yeni çatışmalar ve çalkantılar karşı karşıya konuluyordu. Liderlik yapan elitler ile düzensiz kitleler arasındaki gerilim buna eşlik ediyordu. Sonra, en önemlisi, yetişkin erkek Atinalı yurttaşlar ile yurttaşlık haklarından mahrum bırakılmış kadınlar, çocuklar, köleler ve yabancılar arasında bitmek bilmeyen eşitsizlik... “Özgür bir erkek olarak doğmak” sadece Atina’da değil bütün Yunan dünyasında eşit haklara sahip olmak için tek ölçüt olarak varlığını devam ettirdi.

Sorunlarla doğmak: Demokrasinin taşıdığı gerilimler

En bilineni Atina olmakla birlikte, Antik Yunan şehir devletlerinin pek çoğunda yeşermiş olan demokrasinin ilk biçimi, tarih boyunca “ideal demokrasi”nin örneği olarak gösterildi. Yurttaşların “doğrudan katılımı” ile mecliste kararların alınması, modern dünyanın temsili demokrasilerinde bir daha yakalanamayan ender bir pratikti; antik demokrasi, diğer demokrasi deneyimlerinden bu açıdan daha üstün bir konuma yerleşiyordu. Siyaset felsefecileri bu ideale biraz olsun yaklaşabilmek adına modeller önerdiler. 18. yüzyılda Montesquieu ve Rousseau, demokrasinin bu ilk formunun yeni koşullar içinde bir daha yaratılamayacağını biliyorlardı; yine de Rousseau herkesin herkesi yönettiği eşit yurttaşlar topluluğu hayalini “genel irade” öğretisine yerleştirmekten geri durmadı. Montesquieu ise, demokrasinin bu ilk biçimini, bir cumhuriyet modeli olarak yorumladı ve ortak iyiyi öne çıkaran “erdem”i bu rejimin içine yerleştirdi. 1950’lerde kamusal alan kavramını öne çıkaran Arendt gibi teorisyenler, *agera*, meclislerde ya da forumlarda gerçekleşen canlı siyasal tartışmaların, hem modern dünyadaki yabancılaşmış insanın eleştirisini yaparken hem de yeni bir kamusal model önerirken miras alınabilecek siyasi deneyimler olduğunu düşündüler [bkz. Tekin, Koyuncu-Lorosdağı]. Bu nedenle, Antik Çağ’ın şehir devletleri, demokrasinin yaratıcısı olmakla kalmadı, belli bir demokrasi formunu da bu rejimin uzun tarihine hediye etti. Günümüzde İsviçre’deki kantonlar dışında bir örneğine rastlamadığımız “doğrudan demokrasi” modeliydi bu.

Ne var ki gerçek ile idealleştirilmiş olan arasında her zaman bir aralık vardı. Gerçekliğin “tam olarak” ne olduğunu bilemeyiz kuşkusuz; çünkü tarihsel verilerin sınırlı olması bir yana, bu verilerin nasıl yorumlandığı da tartışmalıdır. Aristoteles’in *Atinalılar’ın Devleti* ya da Heredotos’un *Tarihi*, yazarlarının yargılarından, kavrayışlarından ve gelecek kuşaklara belli bir bilgiyi aktarma arzularından ne ölçüde soyutlanabilir? Yine de elimize ulaşan tarihsel verilerden başka dayanabileceğimiz bir bilgi birikimi de bulunmuyor. Bu bilgiler de bize, an-

tik demokrasinin gerçekliğinin bizim ona attığımız kadar yüksek formda olmadığını gösteren bulgular sunuyor.

Antik Yunan demokrasisi, elbette en iyi bilinen örnek olan Atina demokrasisi, kendi gerçekliği içinde ideal formdan uzak olma ve belli sınırlılıklar taşıma açısından bir yeniden değerlendirmeyi hak ediyor. Ama sadece bu değil: Demokrasinin daha doğarken içinde taşıdığı çelişkiler ve gerilimler, genetik kodlar gibi, basitten karmaşığa gelişen bir örüntü halinde demokrasinin tarihinde biçim buldular; daha zengin, daha büyük ve daha karmaşık toplumlara geçildikçe siyaset teorisyenlerinin ve devlet adamlarının önüne çıg gibi büyüyerek düştüler. Kimi zaman bu çelişkiler, yeni dönemlerin sorunlarıyla birleşti ve olanaklarıyla yumuşak ya da sert biçimlerde çözüldüler. Sözelimi, demokrasinin doğuşunda yaşanan eşitlik, dışlayıcı olması itibarıyla bir gerilimi barındırıyordu. Modern döneme geçişin sunduğu tarihsel koşullar insanlığın önüne bu sorunu sürekli getirip bıraktı. Yeni dönemlerin olanakları bu gerilimi yumuşatacak şekilde etki yaptı; siyasal katılımıda eşitlik daha kapsayıcı olacak bir şekilde genişledi. Eşitlik meselesi, tarihsel olarak paylaşılan karmaşık sorunlardan sadece birisidir. Bundan sonraki bölümlerde, doğuştan getirilen gerilimlerin ya da sorunların bir kısmına, 19. yüzyılın ortalarına kadarki dönem esas olmak üzere, kısaca parmak basmak amaçlanıyor.

Aşırılık ve düzen: Demokrasiden cumhuriyete

Anayasa (*politeia*) üzerine düşünme Aristoteles ile başlıyor gözükse de Platon, hemen hemen her felsefi problemde olduğu gibi, yönetim biçimlerinin temel özellikleri konusunda da ilk bilgileri sunuyordu. Ancak Platon'un bir tarih felsefesi içine yerleştirdiği ve döngüsel kozmik düzenin yeryüzündeki bir kopyası gibi sunduğu yönetimlerin döngüsel değişimi yerine, Aristoteles parçalara ayıran ve her bir parçayı bir diğeriyle karşılaştırarak inceleyen bir yöntemi tercih ediyordu. O nedenle Platon, döngüsel bir düzen içinde, bir yönetim biçiminin bozularak yerini başka bir yönetim biçimine bırakmasından söz ederken, Aristoteles “doğru anayasalar” ile bunlardan sapmış olan anayasalar arasında analitik bir ayrım yapıyordu. Yine de her iki düşünür için bozulmanın nedenleri hemen hemen aynıydı; ölçülülüğün ortadan kalkması veya aşırılık. Elbette ortak yararı gözetmeme ve yasalara uymama, yani keyfilik ve sınırsızlık da yönetimlerin yozlaşmasının ölçütleri olarak görülüyordu.

Demokrasi, ölçüsüzlüğü ya da düzensizliği (*kakonomia*) içinde barındırması ve aşırılığın bir örneğini sergilemesi anlamında bozulmuş ya da sapmış olan bir yönetim biçimiydi. Dahası Platon için, demokrasi ile tiranlık arasında çok ince bir çizgi vardı; oligarşilerin bozulması ile ortaya çıkan demokrasi, aşırılığa kaçtığı durumda arkasından daha “kötü” bir yönetim biçimi olan tiranlığı getirebilirdi çünkü çoğunluğun aşırılığı daima tek kişinin aşırılığına çağrı çıkarıyordu.

Atina'da siyasi çalkantıların yarattığı rejim değişimleri, oligarşi ve demokrasi arasında gidip geliyordu. Her ikisi de sapmış olan yönetim biçimleriydi. Her

ikisi de adaletli olandan, yasalardan ve en önemlisi ortak iyiden ayrılarak bozulmuştu. Platon için bozulmayı engelleyecek olan, Aristoteles içinse sapmamış ve uygulanabilir bir yönetim modeli olan karma yönetim (*politeia*)⁵ ise çoğunluğun yönetimi olduğu halde ortak iyinin gözetilmesi anlamında “en iyi”ye yakın yönetim biçimiydi. Uygulanabilir en iyi olarak *politeia*, bir orta sınıf rejimiydi; aşırı yoksulluk ve aşırı zenginliğin yol açacağı bozulmayı dengeleyen sınıflar arası bir uzlaşmaydı. Bu nedenle hem yönetimlerin aşırıya kaçması hem de zenginlikte aşırıya kaçmanın engellenmesi amaçlanıyordu.

Antik Yunan dünyasında Sparta polisinin efsanevi yasa yapıcısı Lykurgos’un geliştirdiği kurumsal düzenleme Atina’nın filozoflarınca düşünsel bir miras olarak alındı ve karma yönetim şeklinde adlandırıldı. Karma yönetim; monarşi, aristokrasi ve demokrasinin öğelerinin bir araya getirildiği bir denetleme ve denge sistemidir. Her bir yönetimin doğası gereği aşırıya kaçacağı ve bozulacağı düşüncesi o kadar belirleyicidir ki aşırılıkları önleme ve belli bir grubun ya da tek kişinin kendi çıkarlarını ve iradesini sınırsızca hayata geçirme isteğini törpüleyecek “ılımlı” bir yönetim biçimi tasarlanır. Tek bir sınıfın hâkimiyeti yerine, sınıflar arası bir denge ve denetleme sağlayacak bu düzenleme, Platon ve özellikle Aristoteles için ideal yönetim biçimine en yakın olanıdır. Aristoteles gelir adaletsizliğini siyasal rejimleri bozan nedenlerden biri olarak değerlendirdiği için, yoksullukta ve zenginlikte de aşırıya kaçmayı önlemek için bir orta sınıf öngörür (Zabcı, 2018: 15-16).

Cumhuriyetçi gelenek, Antik Yunan polislerinde doğan demokrasi deneyimi ve düşüncesi yerine karma yönetimi siyasi bir miras kabul etmiştir. Bu mirası yaşatan Roma cumhuriyeti modern cumhuriyetçilere uzanan geleneğin köprüsü olmuştur. Karma yönetim ya da yeni adlandırmasıyla cumhuriyet, Polybios’un Roma’nın ihtişamının ve kısa süre içinde muazzam büyümesinin nedeni olarak gördüğü bir rejimdir. Bu rejimi sadece düşünsel bir miras olarak alıp sahiplenmek yerine Roma’nın iç savaşlarla dolu kendi acı deneyimlerinden çıkarıldığını belirtir Polybios (Zabcı, 2018: 19). Sorun çatışmaların sona erdirilmesi değil, uzlaştırılmasıdır. Cicero da çatışmaların sona ermeyeceğini biliyordu; sorun, çatışma muhafaza edilerek nasıl uyumlu bir birliktelik oluşturulacığıydı. Yurttaşlık değerleri ile çoğunluğun değerleri arasında bir denge yaratmak ya da halk desteğine sırtını dayayan çıkarıcı siyasetçiler ile cumhuriyetin ideali olan ortak yararı gözetken erdemli yurttaşlar arasındaki zıtlığı yumuşatmak gibi meseleler Cicero gibi cumhuriyetçilerin karşısına her zaman dikildi.

Antik Yunan’da, yönetim biçimleri sınıflandırması içinde “cumhuriyet” geçmez. Zaten bu sözcüğü ilk olarak Romalılar, kendi rejimlerini adlandırmak için kullandılar. Bu nedenle bir “kavram” olarak cumhuriyet (*res publica*), demokrasiden daha geç ortaya çıkmıştır; ama siyasi bir pratik ve kurumsal bir düzenleme olarak kökeni daha eskidir.

5 *Politeianın* farklı anlamları bulunuyor. “Anayasa” anlamına geldiği gibi, genel olarak “siyasal rejim”i de ifade ediyor. Ayrıca belli bir siyasi rejim türü olan karma yönetim ya da Aristoteles’in ikinci en iyi yönetimi de *politeia* adını taşıyor.

En eski düşünsel kökenlerinde cumhuriyetçi düşünce, demokrasinin aşırılıklarına karşı bir panzehir olarak düşünülmüştü. Düzeni ve istikrarı kuracak şey, karma yönetimin dengeleme ve denetleme mekanizmalarıydı. Roma'da Konsüller, Senato, Halk Meclisi ve Tribünler arasında kurulan bu denge, sisteminin yozlaşmasına ve nihayetinde çökmesine karşı koyabilecek bir siyasal düzenleme vaadi sunuyordu. Bu nedenle cumhuriyetçi gelenek demokrasiden ayrılmış ve bazı karşıt nitelikler edinmişti.

Yine de cumhuriyetin denge ve denetleme sistemi, paradoksal bir biçimde liberal demokrasinin güçler ayrılığı ilkesi için bir başlangıç noktası oluşturmuştur. Ayrıca cumhuriyetçilik, Antik Yunan siyasi yaşamında önemsenen ve hatta Perikles gibi demokrasi savunucularının yücelttiği yurttaşlık değerlerini benimsemiştir. İlkel anlamda bütün yurttaşlar arasındaki hukuki ve siyasal eşitlik bu değerlerin en başında geliyordu. Ancak eşitliğin, yurttaşlar topluluğunun dar sınırlarını aşabilmesi için, demokrasinin uzun tarihinde gidilecek çetin bir yol vardı [bkz. Taşkın].

Eşitlik: Sona ermeyen mücadele

İlk demokrasinin savaşımlar arasında bir eşitlik sağlamış olduğunu söyleyebiliriz. Savaşmak, yani at ve silah sahibi erkek yurttaşlar olmak Antik Yunan dünyasında bir ayrıcalıktı ve demokrasinin sınırları bu ayrıcalığa sahip olmayan kesimleri dışarıda bırakarak çizilmişti. Atina polisini örnek alacak olursak, yetişkin nüfusun önemli bir bölümünün “tam yurttaşlık”tan yoksun olduğu görülür. İÖ 451 tarihinden itibaren yurttaş olmak için Atina yurttaşı anne ve babadan doğmuş olmak şartı getirilerek bu statü daha da daraltılmıştı. Kadınlar bu anlamda bir yurttaş olabilirlerdi ama “tam yurttaş” asla değillerdi. Nüfusun önemli bir bölümünü kapsayan köleler hukuki haklardan tümüyle yoksundu. Toplumsal ve ekonomik yaşamın içinde önemli etkilere sahip olan yabancılar ise kısmen hukuki haklara sahip olmuşlar ama hiçbir zaman tam yurttaş olma, yani meclislerin ve mahkemelerin kararlarına katılma anlamında siyasal haklar elde edememişlerdi (Dahl, 1993: 26).

Yurttaşlık, poliste yaşayan “herkes” göz önünde bulundurulduğunda doğuştan getirilen bir ayrıcalıktı. Roma cumhuriyeti döneminde de demokrasinin bu dışlayıcı sınırları katı bir biçimde korundu. Düşünürler açısından eşitsizlik meselesi sorun doğurmuyordu; tersine demokrasinin belkemiğini inşa eden, kısıtlı da olsa erkek ve savaşımlar yurttaşlar arasındaki eşitlik dahi, zor sağlanmış bir düzeni yıkabilecek etkilere sahip bir “adaletsizlik” türü olarak algılanıyordu. Sözgelimi Aristoteles, her ne kadar büyük eşitsizlikleri devrimlerin nedenlerinden biri olarak saysa da, sayısal değil, orantılı eşitlikten yana tavır koyup, gerçek adaletin toplumsal hiyerarşi ve işbölümü içinde aynı statüye sahip olanların kendi içlerindeki eşitliği ile kurulabileceğini düşünüyor- du. Bir başka deyişle, eşit olmayanların eşit siyasal haklara sahip olması, düzenin baştan kırık dökük kuruluşunu ve kısa zamanda bozulup sapmasını geti-

recek olan bir değışkendi. Bu, Aristoteles kadar hocası Platon için de bir “demokrasi problemi” idi.

Eğer insanlık tarihinde bir gelişmeden söz edilecek olursa, eşitlik kavramının kapsamının genişlemesinin bir örnek teşkil ettiği söylenebilir; üstelik bu, hem teoride hem de pratikte gerçekleşmiştir. Büyük düşünsel kopuşlardan biri, doğal eşitsizliğin getirdiği farklılıkların siyasal eşitsizlik için artık bir karine olmamasıdır. Bunun iyi bir biçimde formüle edilmesi için Rousseau’yu beklemek gerek- ti. Ona göre insanlar arasındaki doğal eşitsizlik bağımlılık ilişkisine yol açmaz, toplum durumundaki siyasal eşitsizlik ise yöneten-yönetilen ayrımını doğurdu- ğu için bir kısım insanı diğerlerinin iradesine bağımlı kılar. Bu nedenle Rous- seau, her bireyin diğer herkesle birleştiği ve fakat hâlâ kendi buyruğunda ve es- kisi kadar özgür olduğu moral ve kolektif bir beden için genel irade kuramını geliştirir. Ancak ondan daha önce 17. yüzyılın karmaşık siyasal ortamındaki Av- rupa’da “doğal haklar felsefesi” geri çağrılır.

Gerek Yunan gerek Roma dünyasında, siyasal eşitlik gelişmiş olsa da doğuş- tan getirdikleri ayrıcalıklara sahip “savaşanlar” siyasal alanda her zaman üstün- lüğe sahip oldular. Bu iki siyasi gelenekten farklı olarak İngiliz İç Savaş’ının ra- dikal unsurları, Düzleyiciler (*Levellers*) ve Kazıcılar (*Diggers*), “doğuştan kaza- nılan eşit haklar” doktrinini bir daha geri dönülmez bir biçimde siyasi tartışma- ların içine yerleştirdiler. Başlangıçta henüz tam olarak oturmamış ve bulanık bir biçimde sunulan bu yeni argüman, daha sonra Locke’un ellerinde liberalizmin iyi kuşatılmış ve silahlandırılmış bir savına dönüştü.

Artık “avam halk” (*commoners*) İngiltere’de yeşeren demokrasinin değerli bir sözcüğüydü; Antik Yunan dünyasındaki *dēmos* ya da *plethos* gibi “yeni” demok- rasinin –ki bu artık doğrudan değil temsili bir demokrasi olacaktır– kendini da- yandıracağı kaynaaktı. Burjuvazinin, aristokrasinin ayrıcalıklarına karşı, bu kez yeni demokrasi için, doğuştan getirilen ayrıcalıklar argümanını yıkmaya gereki- yordu. Bu iddia Kazıcıların gerçekleştirdiği “Putney Tartışmaları”nda başladı; doğuştan ayrıcalıklar argümanı, doğuştan eşit haklar argümanı ile yer değiştirdi. Avam kesim ya da halk ile aristokratlar arasında artık doğuştan getirilen haklar açısından hiçbir fark kalmamıştı. En azından teoride böyleydi.

Aslında, Ortaçağ’da Padovalı Marsilius ve Rönesans’ta Machiavelli “halk” kav- ramını kullanıyorlar ve yönetimlerin temeli olarak görüyorlardı. Machiavelli, karma yönetimde halkın yönetim organına sahip olmasını dengeleyici bir un- sur olarak görüyor, tek kişinin yönetiminde dahi aristokratlardansa halkın des- teğinin daha güven verici olduğunu yöneticilere öğütliyordu. Ama 17 yüzyıl- dan itibaren “halk” bambaşka bir boyutta anlam edindi; artık “halk” devletin te- mel kaynağı, nedeni ve varlığını dayandırdığı özs el unsurdu. Hatta öyle ki, halk, bizzatı bir “toplum sözleşmesi” ile devlet kuran topluluğun kendisiydi. Tho- mas Hobbes gibi mutlakiyetçi sonuçlara varan siyasi tezler geliştiren bir düşü- nür dahi, “Ölümlü Tanrı”nın, egemenin siyasal kaynağının “çokluk” olduğu- nu kabul ediyordu. John Locke doğuştan getirilen, vazgeçilmez ve devredilmez olan haklar düşüncesini ileri bir noktaya taşıyor ve bu haklardan yaşam, özgür-

l k ve mülkiyet haklarının devlete hiçbir biçimde devredilemeyece ini, bu haklar ile devletin sınırlandırılmasını gündeme getiriyordu.

17. yüzyılın d   n rl rinin ellerinde ilk biçimini kazanmaya ba layan liberal demokrasi, herkesin do u tan getirdiği eşit haklara sahip olduğu düşüncesini kendi teorik mabedine altın harflerle yazdırırken, Yunan ve Roma geleneğinden keskin bir biçimde kopuyordu; ancak geleneğin ta ıd ı sınırları tam anlamıyla açamıyordu. Liberal gelenek de pratikte mülkiyet üzerine kurulu bir e itsizli i içerisinde taşıyor ve bu e itsizli i “akıllı birey” önermesi ile temellendiriyordu. Antik Yunan siyasi düşüncesinde olduğu gibi, insanın bağımsız ya da özerk olabilmesi için bir miktar mülkiyete sahip olması gerektiği, yani yoksul olmasının şart olduğu yolundaki iddia bir kez daha güncelleniyor ve temel haklar içinde yerini alıyordu.

Locke, egemene devredilmeyen doğal haklar içine mülkiyeti (*estate*) yerleştirdi. Bu sadece bilindik anlamda mülkiyet değil, insanın ba ımsızlı ını ve özerkliğini garanti altına alan asgari düzeyde sahip olunan şeylerin b t n yd ; yani statü ve  eref gibi unsurları da içeriyordu. Ne var ki buna sahip olabilecekler sadece mutlu bir azınlıktı. Herkesin do u tan eşit bir biçimde sahip olduğu haklar düşüncesi bir anda tuzla buz oluyor ve yerini “akıllı bireyler” olarak kodlanan mülkiyet sahiplerinin haklarına bırakıyordu. Demokrasinin eski modelinde içkin olan d  layıcılık bir kez daha boy gösteriyordu. İngiliz Devrimi’nin radikal unsurları da seçme ve seçilme hakkının belli bir mülkiyete ba lanması engelleyemediler. Burjuvazinin mutlak monar ye karşı mücadelede yanına aldığı mülksüzler ile onlardan yana olanlar daha devrim sonra ermeden şiddetle bastırılmışlardı.

Antik Yunanlılar *polis* içinde kamusal bir var oluş ve sorumlulukla yaşamayı  nemsemi ler; haklar kadar özgürlük düşüncesine belirleyici bir pay vermemişlerdi. “ zg rl k mensubiyetin bir  zelli iydi – insan türüne mensup olmanın değil, özel bir kente mensup (yani, yurttaş) olmanın” kazandırd ı bir ayrıcalıktı (Dahl, 1993: 26). Dolayısıyla  zg rl k, belli bir *polis* içinde, kamusal bir birliktelikte, belli bir yurttaş topluluğu içinde eşit bir biçimde var olmayla ilgiliydi. Bir kişi, siyasal kararlara katıldığı sürece özgürdü;  zg rl  u sağlayan do u tan haklar değildi. Demokrasi sadece aynı *polis*in  yeleri için ve hatta sadece siyasal kararlara katılabilen yurttaşları için vardı. Modern dönemde belirmeye ba layan haklar düşüncesi ise, her ne kadar 17. yüzyılda henüz bu yeni bir demokrasinin parçası haline gelmemiş olsa da “evrensel” bir varoluş şeklinde formüle edildi. Liberal yaklaşımının vaadi, bütün insanların bu haklara sahip olduğu yönündeydi. 18. yüzyıla geçildiğinde, Atlantik’in iki yakasındaki devrimler (Amerikan ve Fransız devrimleri), bu evrensellik iddiasını g clendirdi, ama eşitlik konusundaki d  layıcılık son bulmadı; alt sınıfların, yoksulların, mülksüzlerin, yani avam halkın siyasal haklarının sınırının ne olacağı belirleyici bir sorun olarak yüzyıl boyunca varlığını korudu. Üstelik bu sorunla birleşmiş olan, halkın siyasal katılımının artırılmasının yaratacağı tehdit meselesi – o unlu un tiranlı ı meselesi– de modern cumhuriyetleri kuranların çözmeye çalıştıkları d   mlere dönüştü.

Çoğunluğun temsili: Yeni bir tiranlık korkusu

Demokrasiyi, halkın kendisini yönetmesi değil, kendisini yönetebilecek bilgi ve beceriye sahip yöneticileri seçmesi şeklinde değerlendirmek sadece modern “temsili” demokrasilere özgü değildir. Doğrudan demokrasi olarak adlandırılan –Kleisthenes olayını hatırlayalım– modelin pratiğinde de halk iktidara el koymuş olsa dahi önderlere başvurmaktan ve onları yönetime çağırmaktan geri durmamıştır. Halkın iktidara getirdiği önderlerin, kendi çıkarları yerine halkın çıkarlarını gözetmesi ve yasalara uygun hareket etmesi beklenir. Ancak, demokrasiye kuşkuyla yaklaşan antik filozofların haklı olduğu bir nokta vardır; bu önderlerin bir tirana dönüşmeyeceğinin garantisi yoktur. Hatta demokrasi ile tiranlık arasında öyle ince bir çizgi vardır ki, çokluk, kaotik ortamın yarattığı korku ve güvensizlik duygularıyla her an bir tiranı yardıma çağırabilir.

Demokrasinin bu güven vermeyen yapısı, karma yönetim anlamında geleneksel cumhuriyetçi görüşün Eski Yunan düşünce dünyasında bir alternatif olarak doğmasına vesile olmuştu. Cumhuriyetçi gelenek, uzun bir dönem boyunca demokrasiyi unutturacak denli bir popülerlik kazandı. 18. yüzyıla girildiğinde demokrasi hâlâ arkalarda kalmış olan bir kelimeydi (Dunn, 2018: 48). Siyasal sistemleri karşılaştırmalı biçimde ele alan ve bu anlamda Aristotelesçi geleneği devam ettiren Montesquieu, yaptığı sınıflandırmada doğrudan demokrasiden söz etmiyor, onu cumhuriyetin bir biçimi (demokratik cumhuriyet) olarak ele alıyordu. Hatta, Roma’dan sonra karma yönetim modelinin bir örneğini oluşturan İngiliz yönetim biçimi, Montesquieu’ye göre siyasal iktidarın sınırlandırılması, yani ılımlı bir yönetim için ideal bir örnekti.

Demokrasinin zaferi için 18. yüzyılın ikinci yarısını beklemek gerekmişti. Amerika Birleşik Devletleri ile Fransa’daki gelişmeler demokrasiyi geri dönülmez bir biçimde modern tarihin içine yerleştirdiler [bkz. Taşkın]. Birinci büyük esinti, 1760’ların ortalarında Kuzey Amerika’daki on üç İngiliz kolonisinin isyanı ile gerçekleşti. Eski rejime kilitlenmiş olan Fransa, yenilikçi kolonilerin bağımsızlık savaşını, İngiltere’yle bir kez daha boy ölçüşmek tutkusuyla desteklemişti. Kolonilerin bağımsızlık savaşını kazanmalarından altı yıl sonra, Fransa’da, toplumsal yapıdaki değişimi anlamaktan yoksun, içi boşalmış mutlak monarşinin kendi meşruluğunu sürdüreceği gücü kalmamıştı. Sonunda ülke kendini devrim içinde buldu; ikinci büyük esinti de böyle gerçekleşti.

Bu iki devrim, nedenleri, biçimleri ve sonuçları açısından birbirinden farklıydı, fakat her ikisi de demokrasinin modern tarihinin biçimlenmesine damgalarını vurdular. İlginçtir ki, her iki tarihsel değişimde de “demokrasi” kelimesi, ilk kıvılcımları tutuşturacak kadar güçlü bir rol oynamadı. Amerikalı siyasi liderler, bağımsızlık mücadelesi sırasında Atina demokrasisini olumlu bir model olarak görmediler. Bağımsızlık sonrasında, yeni bir devletin yaratılması girişimi, demokrasiye karşı tavırlarının değişmesine neden oldu. Yasamanın seçimle işbaşına gelmesi bir ilke olarak kabul edildiğinde, artık kendilerini “demokrat” olarak görmeye başlamışlardı (Dunn, 2018: 49-50).

Fransa'da ise, devrimin ilk aşamasında Amerikan ve İngiliz anayasal devlet fikri hâkimken, daha sonraki aşamada anayasacılar Jakobenlerin güçlü etkisi ile devre dışı bırakıldılar. Jakobenler kendi yönetimlerine “diktatörlük” adını verdiler ve Roma'daki kullanımını esas aldılar. Onlara göre, eski rejim yıkılmıştı ve olağanüstü bir durum vardı; bu durumda devlet gücü mutlak bir iktidara sahip olabilirdi. Tıpkı Roma'daki gibi, diktatörlük sadece belli bir süre için öngörülüyordu; cumhuriyet güçlü ve güvende olduğunda kalkacaktı. Fransız Devrimi'nin kendine özgü dinamikleri, Amerikan demokrasisindeki “çoğunluk yönetimini” ve yasal olarak güvence altına alınan bireysel hakları içerecek koşulları yaratmamıştı (Crick, 2002: 51-52) Jakobenler temsili hükümeti ve anayasal sınırlamaları dert etmeden “halk adına” konuştular ve Rousseau'nun ellerinde daha eşitlikçi bir içerik edinen “halk egemenliği” düşüncesini sonuna kadar savundular. Egemenlik halkta olsa dahi onun adına konuşacak birilerine gereksinim vardı; bu durum antik dünyadan bu yana değişmemişti.

Amerika'daki demokrasi, Tocqueville'in (2019) de belirttiği gibi, Fransa'dakinden farklı olarak “ılımlı” bir demokrasiydi; anayasal sınırlandırmalar, güçler ayrılığı, temel haklar ve özgürlükler ile sivil toplumun özerkliği bu demokrasinin köşe taşlarını oluşturuyordu. Bir de elbette, anayasal sistem bir “karma yönetim” idi. Amerika Birleşik Devletleri'nin anayasa yapıcılarını İngiltere örneği kadar Roma'yı da kendilerine model aldılar ve bir “denge ve denetleme” (*checks and balances*) sistemi olarak eski cumhuriyetçi geleneği modern koşullara uyarladılar. Üçlü sistem başarıyla bu ilk cumhuriyette hayata geçirildi: Başkan, Temsilciler Meclisi ve Senato. Yine de bu ılımlı demokrasinin kendi gerilimlerinden taşan ve ilk pratiğinde içkin olan sorunları vardı.

Demokrasinin kolay bir biçimde tiranlığa kayabileceği konusunda devrimcilerin yeterince tarih bilgisi ve tecrübesi vardı. Thomas Jefferson, halkın iktidarı düşüncesine Fransızlar gibi olumlu yaklaşıyordu: Sıradan (*common*) insan kendi iradesi ile her şeyi başarabilirdi; hatta sıradan insanın sahip olduğu ortak duyunun (*common sense*) gücü, yeni bir demokratik maneviyatın (*morality*) doğuşunun habercisiydi. Jefferson, Bağımsızlık Bildirgesi'ni yazarken, Locke'un bütün insanların doğal haklara sahip olduğu önermesine dönmüştü: Yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarıydı bunlar. Ancak İngiltere'de olduğu gibi, teoride bu haklar herkese eşit olarak verilmiş olsa da, pratikte kimler tarafından kullanılacak sorusu hâlâ geçerliydi ve eşitlik konusunda büyük bir adım atılmamıştı. Yurttaşlık hâlâ eğitim ve mülkiyete dayandırılıyordu.

18. yüzyıldan itibaren, eski demokrasinin doğrudan katılıma dayalı pratiğinin geniş topraklara hükmeden ulusal devletlerde geçerli olamayacağı düşüncesi temsil ilkesine yaygınlık kazandırmıştı. Modern demokrasilere mahiyetini kazandıran bir bileşim ortaya çıkıyordu; “halk egemenliği” ile “temsil ilkesi”nin birleşmesi demokrasiye yepyeni bir boyut katıyordu.

Halkın kendi temsilcilerini seçmesi ilkesi benimsenmiş olmakla birlikte, sonuç itibarıyla çoğunluğun kararının belirleyici olması, yenilikçi siyasetçile-

rin önüne o eski sorunu getirip bırakıyordu; çünkü çoğunluk yoksullardan ve mülksüzlerden oluşuyordu. Çoğunluğun iradesinin sınırlandırılması sorunu, bu nedenle en baştan beri yoksulların mülkiyet kurumu için bir tehlike olarak görülmesinden kaynaklanır. Antik Yunan'da "çokluk" ya da "halk"a dayalı bir yönetim olması, demokrasinin kolaylıkla aşırılıklara kayabileceği kaotik bir düzen olarak tanımlanmasına yol açmışken, bu 18. yüzyılın demokratları için "çoğunluk"a karşı duyulan korkuya yerini bırakmıştır. Thomas Jefferson "Bizim uğruna savaştığımız şey seçime dayalı bir despotizm değildir," diyordu (Crick, 2002: 49). James Madison, çoğunluğun karar yetkisine sahip olmasını bir tehdit olarak görüyordu. Hatta federalizm tartışmaları, "çoğunluğun tiranlığı" tehdidinin gölgesi altında gerçekleşiyordu. Madison'a göre, eyalet meclislerinde çoğunluğun azınlığı ezmesi daha kolay gerçekleşebilirdi; bu nedenle federal meclis, azınlığın haklarının çoğunluğa karşı korunmasında bir tampon görevi görecekti (Hampsher-Monk, 2004: 276-277).

19. yüzyılda, oy hakkının genişlemesi, mülkiyet koşulunun kalkarak en azından erişkin erkekler için genel ve eşit oy hakkının elde edilmesi çoğunluğa yönelik korkuyu biraz daha güçlendirdi. Çokluk, halk, avam gibi sözcükler gittikçe büyüyen seçmen tabakasını tanımlamak için yetersiz kalıyordu. Bu yüzyılda daha geniş bir kesim için söz konusu olan seçme ve seçilme hakları, siyasi dil dağarcığında başka bir kavramın güçlü bir biçimde belirmesine yol açtı: "Kitle." Sadece sayıca oldukça fazla olan bir kesimi ifade etmiyordu kitle; tüketim kültürünün esir aldığı, beğeni ve eğitim düzeyi düşük, kolayca manipüle edilen, dolaşısıyla kendi aklını özgürce kullanmaktan yoksun insanların oluşturduğu amorf bir topluluğu anlatıyordu.

Siyasi ideolojilerin kristalize olduğu bu yüzyılda, liberallerin ve muhafazakârların kolayca benimseyebildiği kitle kavramı, 1848-1849 devrimlerine bir tepkiyi de yansıtıyordu. İşçi sınıfı bu devrimlerde yer almasına karşın henüz liderlik yapabilecek bir güce ulaşmamıştı. Avrupa'yı bir dalga gibi saran bu devrimler (Roper, 2012: 180) yine de sosyalist ve anarşist hareketlerin kendi siyasi argümanlarını geliştirmeleri ve biçimlendirmelerinde önemli bir yer tuttu. Teorik olarak birbirlerinden farklılaşabilen bu iki akım, özellikle kapitalizmin ve liberal demokrasinin eleştirisini yapmakta birleşiyorlardı. Demokrasinin siyasal ve hukuksal eşitlik iddiası, özellikle Marksistler tarafından ciddi bir eleştiriye uğradı, yetersiz bulundu ve hatta yanılsama üreten bir "yanlış bilinç" şeklinde yorumlandı. Özel mülkiyete dayalı sınıfsal eşitsizliğin bulunmadığı "gerçek demokrasi" düşüncesi, demokrasinin tarihinde başka bir adım teşkil edecek olan "sosyalist demokrasi" deneyimlerinin kendilerini dayandırdığı teorik temellerden birisi olacaktı.

Bu yüzyılda demokrasi geleneğinin başka bir cepheden de eleştirisi yapılıyordu: Kadınların siyasal alandan dışlanmalarının binlerce yıl süren hikâyesi artık daha fazla siyasal tartışmaların ve eserlerin konusu haline geldi. Öte yandan kadın hareketlerinin, "özgür ve eşit" bireyler olarak seçme ve seçilme hakkını elde etmelerini sağlayacak güçlü direnişler gerçekleştirmeye başladığı bir döne-

me doğru da geçiliyordu. Feminist kuramların yaptığı önemli bir katkı da tarihe farklı bir açıdan bakmaktı; bu nedenle demokrasinin tarihi yeni ve zengin bakış açılarıyla, çok farklı yorumlarla yazılabildi.

LIBERAL DEMOKRASİ

TANEL DEMİREL

Kavram

Demokrasi kelime anlamıyla halkın gücü ya da iktidarı anlamına gelir. Fakat bu sadece bir ilk adımdır. Kimler halk kavramına dahil edilecek kimler dışlanacaktır ve halk iradesi denilen şey hangi mekanizmalar aracılığıyla ortaya çıkacaktır sorularına da yanıt bulmak gerekir. Keza halkın iktidarının kapsamı ve sınırları ne olacak sorusu da kolayca yanıtlanacak bir soru değildir. Demokrasi, ne olduğu hakkında tartışmaların devam ettiği bir kavramdır (Crick, 2002: 7). Hatta bu konuda tam bir kavram kargaşasının hüküm sürdüğü de söylenebilir. Her yerde herkes için aynı anlama gelen bir demokrasi tanımından bahsetmek imkânsızdır. Bunun sebepleri arasında demokrasi kavramının yarattığı olumlu çağrışımlar başta gelir. Zira bir şekilde demokrasi ile yönetilmemenin olumsuz bir şey olduğuna dair fikir yaygındır. Böyle olunca, farklı siyasi rejimler demokrasinin başına farklı sıfatlar ekleyerek kendilerinin demokratik oldukları iddiasını ileri sürebilmektedirler. Esasen demokrasi tanımının bizzat kendisi siyasi mücadelenin bir parçasıdır (Whitehead, 2002: 14).

Burada “liberal demokrasi”(LD) olarak ifade etmeye çalıştığımız kavram ya da model literatürde “temsili demokrasi”, “usuli/prosedürel demokrasi”, “burjuva demokrasisi”, “elitist demokrasi”, “Schumpeteryan demokrasi”, “gerçekçi/realist demokrasi”, “koruyucu demokrasi”, “poliyarşi”, “seçimsel demokrasi”, “minimalist demokrasi” gibi kavramlarla da ifade edilebilmektedir. Öte yandan son iki kavram ile LD arasında ayrım yapan Larry Diamond (1996: 21) gibi yazarlar da vardır. Birbirlerinden çeşitli açılardan ayrılırlar da, benzer çıkış noktalarına ve endişelere sahip bu kavramların ortak noktaları, özel mülkiyete dayalı piya-

sa sistemini esas almaları ve Antik Yunan demokrasi pratığının eleştirisi üzerine kurulmuş olmalarıdır [bkz. Zabcı].

Özü itibariyle LD, modern devleti idare etmekte kullanılan siyasi rejim biçimlerinden biridir (Linz ve Stepan, 1996: 17). Bu rejimin iki temel özelliği siyasi iktidarın serbest ve adil seçimlerle belirlenmesi ve seçilmişlerin güçlerinin sınırlandırılmasıdır. LD'nin temel amaçlarından biri siyasi iktidarın el değiştirmesini kan dökmeden, barışçı yollarla sağlamak, bu amaca matuf mekanizmaları kurumsallaştırmaktır. Buna siyasetin ehlileştirilmesi ya da medenileştirilmesi de denilir. LD, sadece iktidar değişiminde değil, tüm siyasal süreçlerde “şiddet” kullanımını en aza indirecek şekilde siyasal mücadele biçimlerini değiştirmeyi amaçlar (Tilly, 2003: 28-29). Burada şiddetten kasıt, bir kişiyi belli bir şeyi yapması ya da yapmaması için “fiziki” güç kullanmak ya da kullanma tehdidinde bulunma eylemidir.

Liberal demokrasi (LD), “liberal” ve “demokrat” düşünce ve siyaset geleneklerinin teorik olarak çelişkili ve pratikte de pek uyumlu olmayan bir sentezi olarak ortaya çıkmıştır.¹ Liberalizm ve demokrasi aynı şey değildir. Bireyi öne çıkaran liberalizm esas itibariyle devlet gücünün kapsamı ve sınırları ile ilgili iken; demokrasi, halkın yönetmesini veya yönetimde etkili olmasını arzulayan bir ideolojidir. LD dediğimizde liberalizm ile demokrasinin temel unsurlarını sentezlemeye çalışan bir siyasi rejim biçimi ya da modelinden bahsediyoruz. Hem halkın gücü herkesi ilgilendiren siyasi kararların alınmasında belirleyici olsun hem de bireylerin çekirdek ya da temel haklarına zarar gelme ihtimaline karşı gerekli mekanizmalar geliştirilsin. LD'nin temel hedefi budur.

Her ne kadar LD'nin “liberalleşmiş”, “liberal temeller üzerine inşa edilmiş” ve liberalizmin (demokrasiye göre) “hâkim ortak” olduğu bir demokrasi (Parekh, 1992: 161, 166) olduğu iddia edilse de, bu görüşe katılmak kolay değildir. LD'yi oluşturan liberal ve demokrat damarların gerilimli birliktelikleri ve birbirleri üzerinde etkili olma mücadeleleri bitmiş değildir. Liberal çizgi, siyasi iktidarın sınırlandırılmasını, siyasetin alanının daraltılarak kaynak dağılımında piyasaya öncelik verilmesini savunurken, demokrat çizgi ise her alanda daha fazla eşitlik, daha fazla katılım ve bunları sağlamak adına iktisadi hayata daha fazla devlet müdahalesini öngörür. Bu sentezde zaman zaman demokrat, zaman zaman liberal unsurlar öne çıkacak ancak ikisi arasındaki gerilim hep var olacaktır. Demokrat unsurlar baskın olduğu müddetçe, radikal demokrasi, müzakereci demokrasi gibi diğer demokrasi modellerine yaklaşılabilecektir [bkz. Bilginer ve Ganioglu, Damar, Tekin]. Esasen bu son sayılanlar, LD'nin “seçim+sınırlı iktidar” formülünü kabul edip, onun üzerine katılımcı ve eşitlikçi unsurlar ekleyerek zenginleştirme gayesinde olduklarını söylerler. Liberal damar ise, bu model-

1 Liberal ve demokrat geleneklere, Guillermo O'Donnell'in (1998) yaptığı gibi, cumhuriyetçi gelenek de eklenebilir. Cumhuriyetçi ve demokrat gelenekler arasında farklılıkları kabul etmekle birlikte, eşitlik ilkesi ile beraber kamusal sorumlulukları ve genel olarak kamucu yönelimin erdemini hatırlatan cumhuriyetçi çizgi demokrat damar içinde ele alınabilir. Ayrıca belirtelim, bu çalışmada liberalizm derken, ABD'de anlaşıldığı şekliyle liberalizmi –ki bu anlayış Avrupa tarzı sosyal demokrasiye benzer– değil, klasik liberal geleneği kastediyoruz.

lerin sosyo-ekonomik eşitliği öne çıkararak özgürlükleri zedeleme yolunda olduklarını iddia edecektir.

Liberalizmin önde gelen ilkesi olan “negatif özgürlük” ile demokrasinin temel ilkesi olan “eşitlik” arasında bir uyumsuzluk vardır. Hatta birçok düşünür liberalizm ile demokrasi arasındaki gerilimi “negatif özgürlük” ile “eşitlik” arasındaki gerilim olarak okumuşlardır (Sartori, 1987: 383). Negatif özgürlük bireylerin dışsal herhangi bir kısıtlama, engelleme ya da müdahale olmadan davranabilmeleri olarak tanımlanır. Negatif özgürlük diğer bütün özgürlükler için olmazsa olmazdır (Sartori, 1987: 301). Negatif özgürlük taraftarları bireyin seçtiği eylemi gerçekleştirebilmek için gereken güç ya da kapasiteye sahip olup olmadığı sorusuna öncelik vermezler. Liberal damar olabildiğince negatif özgürlükten yana tavır alır ve eşitliği bireylerin temel ahlâki eşitliği—ki bu fiilen kanun önünde eşitlik anlamına gelir—olarak yorumlar. Eşitlik denildiğinde siyasal birimin her bir üyesinin kararların alınmasında olabildiğince eşit ağırlığa sahip olması idealini öne çıkaran demokrat çizgi ise, sosyo-ekonomik eşitliği sağlamaya yönelik tedbirler alınmadıkça bireylerin kendilerini etkileyen kararlara katılmalarını ve nihai analizde kendi kaderlerine hâkim olmalarını mümkün kılacak olanaklara sahip olamayacaklarını belirtir. Judith Shklar (1998: 19) “Liberalizm demokrasiyle, tek eşli ve sürekliliği olan bir evlilik yapmıştır, fakat bu evlilik aşk evliliği değil, daha çok rahatlık, kolaylık ve uygunluk arayışına dayalıdır,” derken bu gerilimi ifade eder.

Tarihî gelişim

LD’nin ortaya çıkış sürecindeki en temel dinamiklerden birinin, mutlakiyetçi kralların gücünü bir ölçüde sınırlandırabilmiş proto-liberal diyebileceğimiz siyasal düzenlerin Sanayi Devrimi’yle birlikte ivme kazanan sosyo-ekonomik eşitlik talepleri ile başa çıkma çabaları olduğu söylenebilir. Modern temsili kurumlar ve genel olarak anayasalı rejimler, toprak sahibi soylular ve burjuva ittifakı ile krallar arasındaki mücadeleler neticesinde –ve tek kişi tek oy ilkesinin kabulünden çok önce– ortaya çıkmıştır. Batı dünyasında kısmi ve sınırlı da olsa liberalleşme, demokratikleşmeden önce gelmiştir. Tüm bu süreçte yönetimde söz hakkı ve katılım talepleri ile mutlakiyetçi kralların bu talepleri kendilerine en az zarar verecek şekilde karşılama arzularının yarattığı güç mücadelesi ve bu güç mücadelesi sonucu oluşan yasal/kurumsal konfigürasyon söz konusudur.

Dolayısıyla LD, *a priori* ilkelerden yola çıkılarak önce teorisi yapıp daha sonra hayata geçirilen bir rejim olmaktan çok, çalkantılı bir sürecin kırılğan ve geçici uzlaşmalara dayalı bir ürünüdür. Örneğin, Amerikan ve Fransız devrimleri ile daha önce hiç olmadığı kadar siyaset sahnesine çıkmaya çalışan kitlelerin oy hakkı taleplerine karşı ne yapmalı sorusu muhafazakârlar kadar liberalleri de meşgul etmiştir. Liberaller başlangıçta sadece mülk sahibi erkeklere tanınması gerektiğini savundukları oy hakkının tedrici olarak genişletilmesini kabul etmiştir. Oy hakkı ancak zamanla ve büyük mücadelelerle vergi ödemeyen erkekler ve kadınları da içine alacak şekilde genişletilmiştir.

Liberalilerin bu noktaya gelişinde hem araçsal hem de ilkesel kaygılar rol oynamıştır. Öncelikle, yönetimin yönetilenlerin rızasına dayalı olması ilkesi liberalizmin temel ilkelerindendir. Bu bakımdan en yaygın rıza üretme biçimi hüviyetini kazanan demokrasiyi reddetmek bir liberal için kolay değildir. Liberal akıl yürütmeye göre, çoğunluk yönetiminin özgürlüklere zarar verme potansiyeli vardır ancak oy hakkının genişletilmesinin kategorik reddi, bu kitlenin sistem karşıtı hareketlere yönelmesini teşvik ederek özgürlükler açısından çok daha tehlikeli sonuçlar doğurabilir. Ayrıca eğer yeterince liberalleştirilir yani çoğunluğun gücü başta yazılı anayasa olmak üzere, çeşitli denge denetleme mekanizmaları ile sınırlandırılırsa, demokrasinin muhtemel zararlarının önüne geçilebilir. Keza, demokrasi bazı liberal değerlerin hayata geçirilmesine hizmet edebilir. Örneğin demokrasi, giderek büyüyen devletin sınırlandırılmasında etkili olabilir, yöneticilerin iktidarlarını kötüye kullanmalarını zorlaştırabilir, onları daha hesap verir hale getirebilir. Ve nihayet, demokrasi bireylerin kendilerini geliştirmelerine de yardımcı olabilir. İnsanların kendilerini ilgilendiren yasaların yapımına katılmalarının kendilerini daha güçlü hissetmelerine yol açtığı söylenebilir.

Tam da bu sebeple yani çelişkili gördüğü siyasal katılım ve özgürlüğü, demokrasi ve liberalizmi bağdaştırmaya çalıştığı için LD kendi içinde bir gerilim taşır. Nitekim bu gerilim gerçekte tek bir düşünürü olmayan LD teorisine de yansımıştır. Liberal çizgi ile demokrat geleneği bağdaştırma arayışı içinde olan bir düşünür olduğu için Barry Holden'ın (2007: 67) eklektik bir demokrasi teorisini olarak nitelendirdiği John Stuart Mill, David Held'e göre (1996: 117), "demokrasi savunusu ile modern dünyayı demokrasiden korumak için ileri sürülen iddiaları bağdaştırmaya çalışan biri"dir. Bir eşitlik hareketi (*equality of social conditions*) olarak demokrasinin önüne geçilemez bir dalga olduğunu söyleyen Alexis de Tocqueville, bu dalganın liberal değerlere zarar verme ihtimaline karşı neler yapılması gerektiğine dair fikirleri ile öne çıkmış bir diğer liberaldir.

LD geleneği içindeki liberal ve demokrat unsurların gerilimli birlikteliği yapısaldır. Nitekim demokrasinin hem bireylerin ahlâki gelişimlerine hem de bireysel özgürlüklerin korunmasına aynı anda hizmet etme potansiyelini önemseyen Mill ve Tocqueville gibi 19. yüzyıl liberallerinden farklı olarak, 20. yüzyıl liberalleri özellikle demokrasinin özgürlükler için yarattığı tehditleri vurgulama ihtiyacını hissetmişlerdir. Bu vurgu esas itibarıyla üç temel gelişme ile ilgilidir. Birincisi, Weimar Almanya'sının Adolf Hitler'i seçimler yoluyla iktidara getirmesi diktatörlerin peşine gitmeye meyyal kitle toplumu kavramlaştırmalarını yenden gündeme getirmiştir. İkincisi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında iktisadi müdahalecilik ve refah devleti savunusu yaygınlaşarak normalleşmiştir. İşçi sendikalarının güçlenmesi, refah devletinin daha fazla refah devleti isteyecek bir tabanı yaratması, iş dünyasının da korporatist düzenlemeleri normal görmeleri liberal camiada kolektivizm yönündeki trendin giderek artacağına dair korkuları artırmıştır. Üçüncü ve son olarak, Soğuk Savaş döneminde sadece siyasal özgürlüklerin değil, aynı zamanda mülkiyet hakkının da tehlikede olduğu düşüncesi

özgürlüklerin çok daha dar bir biçimde yorumlanmasını mümkün kılıp, meşru gösterecek bir atmosferi beslemiştir.

Böylece Joseph Schumpeter, Karl Popper, Frederick Hayek, ve –en azından erken dönem çalışmalarında Robert Dahl gibi isimler– demokrasiyi siyasi iktidara nasıl gelinip nasıl gidileceğini belirlemede kullanılacak bir teknik, metot ya da prosedür olarak nitelendirmişlerdir. Demokrasi, demokrat geleneğe mensup bazılarının iddia ettiği gibi toplumsal hayat pratiklerinin tamamında olması gereken bir olgu, kısaca bir yaşam tarzı değildir. O sadece kamu otoritesini oluşturma ve kontrol etme metodu ve bir hükümet şeklidir. Örneğin Popper’a (1945: 123) göre, demokrasinin değeri kötü yöneticileri kan dökmeden değiştirmemize fırsat veren bir siyasal rejim biçimi olmasından kaynaklanmaktaydı. Schumpeter (1942) ise, demokrasinin halka kendilerini yönetecek kişileri kabul ya da reddetme fırsatının sunulduğu, “politikacıların idaresi” de diyebileceğimiz bir rejim olduğunu söylemişti. Demokrasi; seçmenlerin, oluşturulmasında önemli bir katkılarının olmadığı, daha çok elitler tarafından oluşturulan paketlerden birini onaylamaları ya da reddetmeleriydi. Hayek (1979: 137), demokrasinin gerçek değerinin iktidarın kötüye kullanılmasına karşı bir “korunma tedbiri” (*sanitary precaution*) olmasında yattığını söylemişti. Seçimle gelenlerin bireysel özgürlüklere müdahalelerini olabildiğince sınırlandırmak demokrasinin asıl varlık sebebi olarak gösterilirken, demokrasinin bireylerin gelişimine hizmet etme potansiyeli ise ikinci plana itilmişti. Hülasa, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemi LD’yi tanımlama mücadelesinde demokrat unsur ya da bu damarın ikinci planda kaldığı bir dönem olarak nitelendirmek herhalde abartılı olmayacaktır. Bu kısa girişten sonra LD’nin temel özellikleri üzerinde durabiliriz.

Temel özellikler

Öncelikle LD kendisini gerçekçi bir demokrasi teorisi olarak konumlandırır. Olması gereken ile değil, gerçekte var olan ile uğraştığını iddia eder. Antik Yunan tecrübesinden mülhem “doğrudan demokrasi” idealinin gerçekleştirilmesinin nispeten geniş coğrafyaya yayılmış nüfusu yüksek ve karmaşık olan modern toplumlarda imkânsız olduğunun altını çizer. Sıradan insanın yönetime doğrudan katılmak için ne bilgisi ne de vakti yeterli olacaktır. Ancak gerektiği zaman gerektiği yerde katılımı yeterlidir ki, bu da ağırlıklı olarak düzenli aralıklarla yapılan seçimler yoluyla gerçekleşecektir. Halk kendisi doğrudan yönetmez fakat seçtiği ve seçimlerle görevden uzaklaştırabildiği temsilciler aracılığıyla yönetir. Temsilciler ile temsil edilenler arasındaki ilişki ise sıradan bir vekâlet ilişkisi değildir. Temsilcinin geniş bir hareket alanı vardır ve seçmenler seçim sonrasında temsilcilerine herhangi bir dayatmada bulunamazlar. Esasen demokrasinin kalitesi de temsilcilerin kendilerini seçenlerin dar bakış açılarının ötesine geçebilecek bilgelik, erdem ve ferasete sahip olup olmamaları ile yakından ilişkilidir. Bhikhu Parekh (1992: 167) LD’ye temsili demokrasi demek yerine, temsilciler tarafından hükümet anlamında “temsili hükümet” denilmesi gerektiğini söyler.

Ona göre, hükümeti evrensel oy hakkının yaratabileceği baskıdan ve muhtemel zararlardan korumanın etkili yollarından biri olan bu kendine özgü temsil anlayışı liberal demokrasinin özüdür.

LD'nin iki temel ilkesinin siyasi iktidarın seçimlerle belirlenmesi ve seçilmişlerin güçlerinin sınırlandırılması olduğunu belirtmiştik. Demokrasi yerine poli-arşi terimini tercih eden Robert Dahl (1993) bu iki ilkeyi biraz daha ayrıntılandırdır. Dahl, seçimle gelen kamu görevlileri, serbest ve adil seçimler, kapsayıcı oy hakkı, aday olabilme hakkı, düşünce ve ifade özgürlüğü, alternatif bilgi kanallarının varlığı ve özerk sivil toplumun var olması gerektiğinin altını çizerek. Serbest ve adil seçimlerden kasıt, öncelikle otoriteler tarafından muhalefete yönelik ayrımcı bir muamele ve açık ya da kapalı baskının yapılmaması, oy sayımı sürecinin şeffaf olması ve seçimlere girenler arasında mali kaynaklar ve kitle iletişim araçlarına ulaşım açısından büyük eşitsizlikler olmamasıdır. Bu ilkeyi mutlak bir eşitlik olarak yorumlamak çitayı doyurulması son derece zor bir noktaya koymak demektir. Etnik, dinî, cinsel kimliği ve eğitim düzeyine bakılmaksızın 18 yaş ve üzeri seçmenlerin oy verme haklarının olduğu da genel kabul görür. Herkesin tek bir oyu olması ilkesi de genel uygulamadır.

LD açısından serbest ve adil seçimler, bir toplumda nihai siyasi kararları alacak olanların seçmen çoğunluğunun oyları ile belirlenmesini ve bu yöneticilerin halka hesap vermesini sağlayan en önemli unsurlardan biridir. Zira kamusal gücü kullananlar gelecek seçimlerde kaybetme ihtimali olduğunu düşündükçe kendilerine çekidüzen verebileceklerdir. Şüphesiz seçimler seçmen tercihlerini mükemmel bir biçimde yansıtamazlar. Fakat demokrasi çoğunluğun yönetimi ya da yönetimde ağırlıklı olarak söz sahibi olması ise, elimizde seçmen çoğunluğunun iradesini ortaya koyabilecek daha iyi başka bir metot da yoktur. Bu yüzden seçimler hayattır.

İkinci şart ise, iktidarın sınırlı olmasıdır. İktidarın yozlaşacağı, mutlak iktidarın ise mutlaka yozlaşacağı liberalizmin temel varsayımlarından biridir. İktidarı sınırlandırmak, başta kuvvetler ayrılığı ilkesi ve yargı bağımsızlığını hayata geçirmeye matuf düzenlemelere ek olarak, başka bir dizi denge ve denetleme mekanizmalarını da gerektirir. Seçimle gelmek demek, seçilenlere temel insan haklarını –ki bu hakların neler olduğu da tartışmalıdır– göz ardı etme yetkisi vermez. İktidarınızın sınırlı olduğunu baştan kabul etmek zorundasınızdır. Dolayısıyla temel hakların korunmadığı illiberal bir rejim, seçmen çoğunluğu tarafından desteklense bile, LD olamaz. Liberalizm ile dengelenmeyen bir demokrasi otoriter çoğunlukçuluk ya da popülizme kayabilir (Berman, 2017: 30). Söylemeye gerek yok ki iktidarın sınırlı olması derken, seçilmişlerin gücünün seçimle gelmeyen asker ve sivil bürokrasi tarafından sınırlandırılmasını kastetmiyoruz. Nihai siyasi kararların seçilmişler tarafından alınması ve atanmışların seçilmişlere karşı sorumlu ve hesap verir olmaları LD'nin olmazsa olmazlarından biridir.

Liberal damarın çoğunluğa dair şüpheli bakışı, çoğunluğun başta mülkiyet hakkı olmak üzere temel haklara zarar verebileceği kaygısına dayanır. Liberalizmin kurucu babaları sosyo-ekonomik durumuna bakılmaksızın herkesin bir oya

sahip olması durumunda, siyasi iktidarın mülk sahipleri aleyhine kararlara imza atabileceğinden korkmuşlardır. Kapitalist bir toplumda sayısal çoğunluğa sahip yoksul tabaka tarafından kontrol edilme ihtimali yüksek olan devlet, kamu yararı adına yüksek vergilendirmelere, millileştirmelere, gelirin devlet eliyle yeniden dağıtımına yönelebilecektir. Bu yüzden devletin sınırlandırılması derken, öncelikle seçilmişlerin özellikle iktisadi hayata ve kaynak dağılımına müdahale kapasitelerini en aza indirmek amaçlanır. Sınırlı devlet özlemi, mülkiyet hakları ve girişim özgürlüğüne olabildiğince az müdahale edip, olabildiğince az vergi toplayacak bir devlet özlemidir.

Liberal çizgi piyasanın gönüllü değişim ilişkilerine dayalı kendiliğinden ortaya çıkan düzeninin sonucu olan kaynak dağılımı ile siyasal otorite marifetiyle ortaya çıkan kaynak dağılımı ayrımını yapar ve tercihini birinciden yana kullanır. Bu kavramlaştırmada siyaset, esas itibariyle piyasada kaybedenlerin kayıplarını gidermek için başvurdukları bir faaliyet gibi görülür. Kaynakların devlet eliyle dağıtımının orta ve uzun vadede herkesin zararına sonuçlar yaratacağına inanılır. Siyaset özellikle bir “sonuç” olan kaynak dağılımı ile ilgilenmemeli, piyasada kaybedenlerin ya da piyasa rekabetinden kaçmak isteyenlerin siyaset yoluyla zenginleşmelerine hizmet eden bir faaliyete dönüşmemelidir. Siyaset yoluyla zenginleşme derken, şeffaf olmayan kamu ihaleleri, kamu bankalarının sağlanan ve yerinde kullanılmayacağı pek muhtemel olan ucuz kredi ve teşvikler, şehircilik prensiplerine uymayan imar düzenlemeleri, vergi afları, kamu kaynakları ile özel şirket kurtarmaları gibi yaygın uygulamaları kastediyoruz. Siyaset kimin neyi ne zaman nasıl alacağını belirleyen bir faaliyet olmamalıdır. Kimin neyi ne zaman nasıl alacağını belirlemede etkili olması gereken mekanizma piyasadır.

Mülkiyet haklarına zarar verme ihtimali yanında, çoğunluk diğer temel hak ve hürriyetlere de zarar verebilir. Eski Yunan’dan günümüze *demos* çift anlamlı bir kelimedir. Halk (*people*) olarak kullanıldığında çoğu zaman olumlu bir çağrışım söz konusudur. Güruh ya da kitle (*mass* ya da *mob*) denildiğinde ise olumsuz çağrışımlar öne çıkar (Crick, 2002: 14-15). Kitle toplumlarında vasatlık öne çıkar; farklılık, çeşitlilik ve bireysellik tehdit olarak görülür. Yoksul, eğitimsiz, bilgi yerine kanaatlerle hareket eden, intikamcı, demagogların manipülasyonuna açık insan toplulukları olarak kitlelerin belli şartlar gerçekleştiğinde son derece irrasyonel ve yıkıcı olabileceğine dair korku ve kaygılar da hep dile getirilmiştir. Örneğin Walter Bagehot (2004: 202) bilgili ve zengin insanların, yoksul ve ilgisiz insanlara oylarını almak için şirin görünmeye çalışmalarının süreklilik kazanması halinde “halkın sesi”nin (*vox populi*) “şeytanın sesi”ne (*vox diaboli*) dönüşeceğini iddia etmiştir.

LD’nin siyaset ve siyasal katılım olgusuna bakışı da liberal ve demokrat geleceğin her zaman pek de uyumlu ve istikrarlı olmayan bir sentezi gibidir. Bu sentezin aşırı bireyci ve aşırı kamucu diyebileceğimiz iki uç noktadan kaçınma üzerine kurulu olduğu söylenebilir. İlk olarak siyasal katılım ve genel olarak siyaset olgusunu küçümseyen, siyaseti sadece piyasada kaybeden grupların vergilerden

hak etmedikleri bir payı alma mücadelesi olarak gören uç bireyci bir anlayıştan uzak kalmaya çalışır. Öte yandan özel alan kamusal alan ayrımını tamamen reddederek kamusal çıkarlar adına bireyi yok sayan, siyasal katılım ve siyaseti aşırı romantikleştiren, özgürlüğü siyasete katılıma indirgeyen uç katılımcı bir anlayışa da mesafeli durulur.

Keza LD anlayışı, bireyin birey olmasında benliğini oluşturmada toplumun ve toplum içinde bir arada yaşamanın rolünü ve katkısını kabul ederken, buradan yola çıkılarak toplum adına bireylerin özgürlüklerinin rahatça kısıtlanmasına cevaz veren bir yorumdan yana değildir. Özel alanı dışlamadan bireyin toplumsallığını vurgulayan bireylerin bir başkası ile iletişime geçmesinin, kendisini ilgilendiren kararların alınmasına katılımının bireyin gelişimine hizmet edeceğinin altını çizen bir yaklaşım savunulur. Siyasal katılım olacaktır ancak bu özel alanı boğmaya kadar gitmeyecektir. LD Antik Yunan demokrasisinin aksine, kişinin vatandaşlık ödevleri dışındaki özel ilgilerini küçümseyen yaklaşımından yana değildir. Kişi sadece siyasi birimin vatandaşı olduğu için kıymet verilmesi gereken biri değildir. O aynı zamanda özel çıkarları, hayatı ve merakları da değerli olan biridir.

LD iktidarın seçimlerle belirlenmesi, seçimlerle gelenlerin yine aynı şekilde seçimle gitmesini ve iktidarın sınırlı olmasını arzular. Vatandaşların, siyasi iktidarı kullananlara karşı dokunulmaz alanlara sahip olmalarını garantilemeye çalışır. Sadece bu tip rejimlerde meşru, aleni ve kurumsallaşmış niteliğe haiz bir muhalefet söz konusudur. İktidarın sınırları bellidir. Seçimlerde iktidarı kaybedenlerin iktidarda iken yaptıkları ve yapmadıkları için yargılanmaları mümkündür ancak çoğunlukla hayatları, özgürlükleri ve mülkleri tehlikede değildir. Muhalefet yüksek riskli bir faaliyet değildir. İktidar ve muhalefetin birbirlerini düşman olarak değil de, çok temel bazı esaslarda anlaşabildikleri siyasi hasım olarak görmeleri gerekir (Mouffe, 2000). Zaten iktidar ve muhalefet dediğimizde sabit ve homojen gruplardan bahsetmiyoruz. Bunlar zamanla değişimleri kaçınılmaz olan siyasal güç koalisyonlarıdır. Bugün iktidarda olan çoğunluk yarın azınlık haline gelip muhalefet olabilir ya da tam tersi.

LD'ler siyasette kazanma ve kaybetmenin maliyetini azaltmayı ve böylece siyaseti kazananın her şeyi aldığı, kaybedenin her şeyi kaybettiği sıfır toplamı bir oyun olmaktan çıkarmaya çalışırlar. LD'ler toplumsal farklılık ve ihtilafları, iktidar ilişkilerini ve nihai analizde siyaseti ortadan kaldırma iddiasında değildir. Tam tersine, farklılık ve ihtilaflarla bir arada yaşamaya, bunları belli kurallara tabii tutarak düzenlemeye, diğer bir ifadeyle ihtilaf çözümünü kurumsallaştırmaya gayret gösterirler.

Gerek iktidarın sınırlı olması ve gerekse seçimle gelip gitme ilkesinin arka planında bireyler ve toplum için var olduğuna inanılan devletin bireylere ve topluma hesap verirliliği idealini gerçekleştirme arzusu yatar. Serbest ve adil seçimler, hükümet ile vatandaşlar arasında hesap verirliliği sağlamanın en önemli mekanizmalarından biridir. Başarısız yöneticilerin bir daha seçilemeyecekleri ve yeniden seçilememe kaygısının da iktidar üzerinde sınırlayıcı bir etkide bu-

lunacağı umulur. Buna “dikey hesap verirlık” de denir. Hesap verirlığı sağlayan mekanizmalar seımlerden ibaret değildir. Farklı bürokratik kurumların birbirlerini dengelemeleri ve kontrol etmeleri de gerekir. Bunlara “yatay hesap verirlık mekanizmaları” da denir.

LD’lerde takip edilecek kamusal politikalara dair iktidara kimin geldiğine göre değişecek sınırlı bir belirsizlik söz konusudur (Schmitter ve Karl, 1991: 82-83). LD, erdemi esas alan Antik Yunan *d mokratias*ından farklı olarak, verili ve değişmez bir ortak iyi anlayışını reddeder ( ınar, 2014: 213). Ortak iyiye iktidarda bulunduğu kısıtlı bir zaman süresi içinde tanımlama yetkisi seım kazanan çoğunluğa aittir. İktidar değiştiğinde yeni gelenler farklı bir ortak iyi anlayışını hayata ge irebileceklerdir. Mesela vergilendirme politikaları sürekli değişebilecektir. Sağ hükümetler kamu harcamalarını azaltmaya ve vergileri düşürme-ye eğilimliyen, sosyal demokratlar artırmaya eğilimlidir. Muhafazakâr bir hükümet din eğitimini, kürtaj ve pornografi karşıtlığını  ne çıkarabilir.

Öte yandan ortak iyiye tanımlama gücü ancak belli sınırlar içinde söz konusu olabilir. Muhafazakâr bir iktidar, devlet okullarında evrim kuramına yer vermeyebilir fakat kurama ilişkin kitaplar basılmasını yasaklayamaz. Ne kadar la-ik olursa olsun hiçbir hükümet özel alanda da din eğitimini yasaklıyorum diyemez. Hiçbir sosyal demokrat hükümet, mülkiyet hakkını anlamsız hale getirecek şekilde vergileri y kseltemez. Bu noktada esas ilke, temel hak ve hürriyetlerin ve oyunun temel kurallarının – rneğin iktidarın barışıl bir biçimde değişmesine izin vermeyecek şekilde– ihlal edilmemesidir. Uluslararası normlar, ilkeler ve uluslararası mahkemeler tarafından verilen bağlayıcı kararlardan söz edilse de, sınırların ne olduğu ve ne zaman ihlal edilmiş olacağına dair net konuşmak zordur, zira farklı sosyal siyasal bağlamlarda farklı yorumlar söz konusu olabilecektir. Nihai analizde sınırların nasıl belirleneceği meselesi de siyasal g c dengelerinden bağımsız değildir.

LD ne değildir?

LD’nin ne olmadığı üzerinde de durmak gerekir. Zira “gerçekçi demokrasi” olarak da adlandırılan LD hakkında gerçekçi olmayan beklentiler, büyük hayal kırıklıklarını beslemektedir. Öncelikle en iyi işleyen LD’lerde bile insan haklarının ihlal edilmeyeceğinin garantisi yoktur. Devlet var oldu  a hak ihlalleri de olacaktır ve ayrıca neyin hak olarak nitelendirileceği de sürekli değişecek, yeni hak kategorileri ortaya çıkacaktır. Organize şiddet aygıtı olan devletin, bu şiddeti sadece ve sadece gerekli yer ve zamanda kullanıp kötüye kullanmamasını sağlamak çok zordur. Daron Acemoğlu ve James Robinson’un (2019: 97) “despotizm devletin DNA’sındadır” tespiti katılıyoruz. LD devletin despotik eğilimlerini ancak bir ölçüde frenleyebilir.

Bir bütün olarak kamusal gücü kullanan bürokrat ve siyasetçilerin hesap verir olması idealini de tam olarak hayata geçirebilmek mümkün değildir. En iyi işlediği varsayılan LD’lerde bile kamusal kaynakların yerinde kullanılmaması ve

israfı, kayırmacılık ve yolsuzluklar gözlenmiştir. Bunlar maalesef yok edilemez ancak şeffaflık ve hesap verebilirlik mekanizmaları işletilebilirse sorumlulardan hesap sorulabilir ve azaltılabilirler. LD’lerde, demokratik olmayan rejimlere göre, kamu görevlilerinin görevlerini kötüye kullanmaları halinde cezalandırılma ihtimallerinin daha yüksek olduğu söylenebilir. Michael Mann (1993: 251-252) giderek güçlenen ve bireyleri sınırlandıran bir kafese dönüşen modern devletlerin vergi ve askerlik yükümlülüklerinden ortaçağlarda olduğu gibi rahatça kaçamayan modern toplumların, demokrasiyi yeniden icat ettiklerini söylerken çok önemli bir noktaya temas eder. LD, modern devletlere karşı bireylerin kendilerini olabildiğince koruyabilmek için bulabildikleri, kusurlu ve mükemmel olmayan bir siyasi rejimdir.

İkinci olarak, bir kamu politikası oluşturma aracı olarak LD’nin işliyor olması, seçmen desteğine sahip olanlar tarafından alınan kararların o konjonktürde en doğru, iyi ya da makul kararlar olacağını garanti etmez. LD’ler politikacıların en yakın zamandaki seçimleri düşünmeleri ve bu seçimleri kazanabilmek için olumsuz neticeleri orta ve uzun vadede ortaya çıkabilecek kararlar alma eğilimlerini kolaylaştırır. Kaldı ki, toplumsal meselelerde en doğru kararlardan, nihai çözümlerden bahsetmek de zordur. “Çözüm”den ziyade, genellikle kötü ile ehven-i şer arasında geçici ve kırılğan uzlaşmalar üzerine kurulu asla nihai diyemeyeceğimiz karar(lar) alma süreci –buna ihtilafların yönetilmesi de diyebiliriz– söz konusudur. Bu kararların değeri, içerikleri kadar, oyunun kurallarına uyulmuş olmasından, diğer bir deyişle yasaların demokratik yoldan yapılmış olmasından da kaynaklanır.

LD’lerin etnik, dinî, kültürel farklılıklardan ya da sosyo-ekonomik nitelikli ihtilaflardan kaynaklanan sorunları yukarıda belirtilen anlamda çözebilme ihtimali öncelikle o toplumun yapısal diyebileceğimiz koşullarına bağlıdır. Düşük sosyo-ekonomik gelişme düzeyi ve yaygın yoksulluk, vatandaşlık odaklı bir üst kimliğin oluşumunu zorlaştıran etnik ve dinî heterojenlik, devletin kaynak dağıtımında merkezi bir rol oynaması gibi unsurlar, LD’nin kurulması ve sürdürülmesini güçleştiren yapısal faktörlerden sadece birkaçıdır. Devlet ile sınıflar, statü grupları ve/veya diğer önemli toplumsal aktörler arasında “nispi” bir dengenin varlığı da, demokrasiyi kolaylaştıran bir diğer yapısal faktördür. Yapısal koşulların pek de elverişli olmadığı durumlarda LD’lerin yaşamaları, imkânsız değilse de, zordur. Fakat en olumsuz yapısal koşulların olumsuz etkileri bile, liderlik kapasiteleri yüksek kişilerin seçilebilmeleri halinde bir ölçüde hafifletilebilir. Diğer bir deyişle, LD’lerin kendilerinden beklenen sonuçları verebilmele-ri yapısal koşullara bağlı olduğu kadar, bu koşulları zorlayabilecek seçilmişlerin iyi liderlik de diyebileceğimiz bazı özelliklere sahip olmalarına da bağlıdır.

İyi liderliğin ne olduğu tartışmalıdır. Fakat demokratik tutum ve davranışları içselleştirmiş olmak, meselelere gerçekçi teşhisler koyabilmek, var olan konjonktürde en az muhalefet ile kabul edilebilecek ve en iyi gibi görünen politikalar geliştirebilmek, bu politikaları hayata geçirebilmek için koalisyonlar inşa edebilmek, farklı siyasalar arasında gidip gelebilecek bir esnekliğe sahip olmak,

güçlü bir kamuya hizmet ahlâkına sahip olmak, yeniliklere açıklık gibi özelliklerin iyi liderliğin unsurlarından olduğu söylenebilir [bkz. Kalaycıoğlu]. Tabii yöneticilerin nitelikli olup olmadıkları meselesi onları seçenlerin niteliklerinden bağımsız değildir. Birebir yansımadan bahsetmek mümkün olmasa da, yöneticilerin seçmen çoğunluğunun genel seviyesini yansıtmaya ihtimalinin en yüksek olduğu rejimlerin LD'ler olduğu söylenebilir.

LD'ler geri dönüşü mümkün olmayan, diğer bir deyişle bir kere kurulunca hep LD olarak kalmaları garanti altına alınmış rejimler değildir [bkz. Bozarslan, Esen ve Yavuzylmaz]. Yerleşik ya da gelişmiş dediğimiz rejimlerde dahi geriye dönüş ihtimali söz konusudur (Tilly, 2014). LD'ler, askerî bir darbeye maruz kalabildikleri gibi, seçilmişler kendi diktatörlüklerini ilan etmeyi de deneyebilirler. Ya da serbest ve adil seçimlere rağmen demokratik sürecin içi boşaltılabilir ve böylece hak ihlallerinde artış gözlenirken, şeffaflık ve hesap verlilik azalır. Bu yüzden ister seçilmiş ister atanmış olsunlar kamusal gücü kullananların her daim kamuya karşı sorumlu oldukları ve kamuya hizmet etmekle mükellef olduklarını hissetmeleri gerekir.

LD'nin iyi işleyebilmesi için gerekli olan tutum ve davranışların insanların (ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın) genel ve doğal yönelimlerine uygun olduğunu söylemek zordur. İnsanlar liberal ve demokrat değerlerle donanmış olarak doğmazlar. Tam tersine, bunlar öğrenilmesi ve içselleştirilmesi gereken tutum ve davranışlardır. Örneğin kendisini ait hissettiği küçük grubun dışında kalanlara karşı da empati ve saygı gösterebilmek, güçlü iken kendi kendini sınırlayabilmek, ılımlı ve ölçülü olabilmek insanların kendiliğinden geliştirebildikleri özellikler arasında değildir. Keza, refahın ortaya çıkışında çok önemli rol oynamış olan kendi çıkarına öncelik verme güdüsü ve eğilimi kontrolden çıktığında rahatlıkla ötekinin haklarının ve hatta varlığının tanınmamasına kadar varabilir. Ayrıca, hem kapitalizm hem demokratik siyaset mücadelesinin iç mantığı beklentilerin sürekli yükseltilmesi üzerine kuruludur. Bu da kırılganlığı artıran bir diğer faktördür.

LD'lerin kırılganlığı artıran başka özellikleri de vardır. İktidarın her halükârda sınırlı olması demek LD'lerin herhangi bir siyasi gücü büyük oy çoğunluğuna sahip olsa da, tam manasıyla tatmin edebilmekten uzak kalmaya mahkûm olması demektir. İktidara geldiğinizde, iyi toplum anlayışınızı pratiğe geçirmenizin önünde belli engeller vardır. Dolayısıyla iyi toplum anlayışınızdan ödün vermek, sahip olduğunuz iktidarın sınırlarını kabul etmek durumundasınızdır. “Demokratik siyaset, birbirini dışlayan iki iyi hayat anlayışını aynı anda barındıran, barındırmak zorunda olan ve tam da bundan kaynaklanan gerilimle beslenen bir siyasettir” (Çınar, 2014: 213). Bu ise daima ideal olandan daha azına razı olmak demektir. Genellikle ikinci veya üçüncü en iyi ile yetinmek zorundasınızdır. Bu durum özellikle kapsamlı bir iyi toplum tahayyülüne sahip siyasi kesimlerin LD'yi hazmedebilmelerini zorlaştırmaktadır.

Keza, LD gerçekleşmiş bir durumdan ziyade, bir sürece tekabül eder. İnsanlar bir arada yaşamaya çalıştıkça, farklılıklar, ihtilaflar, iktidar mücadelesi ve siyaset

de var olacaktır. LD ile ulaşılmak istenen, daha şeffaf idare, daha korunaklı insan hakları, daha az sosyo-ekonomik eşitersizlik, daha fazla fırsat eşitliği, kendi iyi toplum anlayışımıza uygun yonetim gibi hedeflerdir. Bunlar hiçbir zaman tam olarak ulaşılabilecek hedefler değillerdir. Dolayısıyla LD'ler hep var olmayanın, henüz elde edilemeyenin peşindeymiş gibi gürüneceklerdir. Rejimin bu ozelliği, “daha fazla şeyin ebedi yokluğu” duygusu ile beraber kriz içinde bulunduğu anlayışını besleme potansiyeline de sahiptir (O'Donnell, 2007: 9).

LD'nin hem sol ya da eleştirel hem de milliyetęi muhafazakâr entelektüeller nezdinde cazibesinin yüksek olmamasının rejimin kırılğanlığını artıran bir diğer faktör olduğu sölylenebilir. Sol entelektüellerin LD'ye yonelik ikircikli tutumu hakkında Juan Linz (1977: 48, 114) bu rejimin sıradan insanı öne çıkarak entelektüellere herhangi bir imtiyaz tanımaması, bireyciliği vurgulaması, demokratik sürecin yavaşlığı ve uzlaşmaya dayalı olmasından duyulan hoşnutsuzluk, sosyal adalet ve sosyo-ekonomik eşitlik kavramının LD'nin olmazsa olmazlarından biri olmaması gibi faktörlerin etkili olduğundan bahsetmişti. Reel sosyalizmin çöküşünün LD'ye yonelik bakışta bazı olumlu değişikliklere yol açtığı doğru olsa da, ortodoks Marksizmin bu rejimin sömürüyü maskeleyerek kapitalizmin ömrünü uzattığı, kapitalizm var olduğu müddetçe rejimin LD olup olmadığının pek de önemli olmadığı gürüşlerinin etkisinin sürdüğü sölylenebilir. LD, ancak ve ancak daha özgür, eşitlikçi ve adil olduğuna inanılan bir topluma gidişe hizmet ettiği müddetçe savunulacak bir “araç” gibidir. Uç milliyetęi, muhafazakâr entelektüel geleneklerde de benzer bir araçsal bakışın izleri gürülebilir. Bu kesimler LD'ye çoğunlukla fazla özgürlükçü olduğu için “öz” kültüre ait olduğu varsayılan gelenek, değer ve kurumların muhafazasında yetersiz kaldığı gerekçesiyle şüpheyle bakarlar. LD, kozmopolit küresel elitler ve onların ulusal siyasetteki temsilcilerinin milli çıkarlar ve yerli değerleri kolayca baskı altına almalarına hizmet eder. LD ancak din, devlet, millet, aile gibi değer ve kurumların korunup geliştirilmesine zemin hazırlayabildiği ölçüde değerlidir.

Yukarıda da belirttik, sırf LD'nin işliyor olması insanların hayatlarının her alanında daha iyiye gidişi, diğer bir sölleyişe o an için en iyi ya da makul gibi gürünen politikaların kabul edilme ihtimalini garantilemez. Eksik, hatalı ya da düpedüz felaket olarak nitelendirilebilecek kararlar alınabilecektir. Ancak LD'lerde kurumsal düzeltme kanalları da açıktır. David Runciman'a göre (2013) demokrasilerin krizleri ortaya çıkmadan önce tespit etme (ya da krizlerden kaçınma) yetenekleri yüksek değildir. Fakat krizlerle mücadele ederken değişen koşullara daha hızlı cevap verebilir, esnek ve uyumlu olabilirler. Bu yüzden deneme yanılma rejimin olmazsa olmazıdır. Toplumlar söz konusu olduğunda daha iyi arayışı hiç bitmeyecektir. LD'nin değeri bu sonsuz arayışı mümkün kılan her türlü meselenin konuşup tartışılabildiği, geçici ve kırılğan olsa da çözümlerin bulunabildiği bir kurumsal çerçeveyi pekiştirebilme potansiyelinde yatar.

LD'ler Batı'da ortaya çıkmış, sadece Batı kültürüne has, Batı-dışı kültürlerde yaşama şansı olmayan rejimler değillerdir [bkz. Taşkın]. Zaten homojen bir Batı ya da Doğu'dan söz etmek doğru değildir. Bireye verilen öncelik, rızaya daya-

lı otorite ve idarecilerin keyfiliklerinin sınırlandırılması gibi LD'nin temel ilke-lerinin 17. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa ve ABD'de belirgin hale gelip, bir öl-çüde de olsa uygulamaya geçirildiği kabul edilmeli. Ancak bu kabul, bu değ-erlerin Batılı ülkelere has ve Batı dışı toplumlara tamamen yabancı olduğu anla-ımına gelmez. İnsan hayat ve haysiyetine saygı, kanun önünde eşitlik, adil yargı-lanma, azınlıkların korunması gibi çekirdek ilke ve değerler bütün büyük din-lerde olduğu gibi, Batı dışı denilen toplumlarda da görülmüştür.

Toplamlar her halükârda birbirlerinden etkilenirler. Liberal ve demokrat de-nilen değ-erlerin ortaya çıkışında da Batı-dışı denilen dünyanın katkısı önem-lidir. Kaldı ki, bu katkının olmadığı ya da pek zayıf olduğu kabul edilse bile, bu yine de LD'nin reddini gerektirmez. Alternatiflerine nazaran çok daha ter-cih edilir olduğuna dair kanıtlar bulunan bir siyasal düzen pratiginden, sırf Ba-tı kaynaklı olduğu iddiasıyla –ki bu iddia da çok su götürür– vazgeçilmesi tale-binin ciddiye alınabilir bir tarafı yoktur.

Daha da önemlisi insanın kendisine yönelen baskıdan kaçınma güdüsünün tıpkı yeme içme ve soyunu sürdürme güdüsü gibi evrensel olduğu söylenebilir. Sartori'nin (1995: 103) altını çizdiği gibi, “hiçbir insan kendisine işkence edil-mesinden, hapse atılmaktan, öldürölmekten hoşlanmaz, herkes kendisine yö-ne-lik zorbalıktan kaçınmaya çalışır” Keyfi baskıya karşı direnme ve baskıdan ko-runma ihtiyacı, kültürel ya da zaman ve mekana bağılı olarak değışen bir özellik değildir. Bu türden kötölüklerin en aza indirilmesinin yollarını arayan bir ide-oloji olarak liberalizmin “negatif özgürlük” dediğı şey de budur. Sartori (1995: 103) anayasal form olarak demokrasinin “Arzu edilebilirliğı evrenselliğı ve ih-raç edilebilirliğı zarardan ‘baskı ve zorbalıktan kaçınma ilkesi’ (*harm avoidance rule*) üzerine kuruludur,” derken, LD'nin sadece belli tekil kültörlere özgü ol-duğı tezine yönelik en güçlü itirazlardan birini dile getirir.

Bazı eleştiriler

Öncelikle, LD kendisinin iki ana damarını oluşturan liberal ve demokrat ge-lenekler tarafından eleştirilmiştir. Antik Yunan tecrübesini ilham kaynağı ola-rak gören ve 20. yüzyıldaki en önemli temsilcileri olarak Christopher Machper-son (1965, 1973, 1977), Carole Pateman (1970), Benjamin Barber (1995), Jur-gen Habermas (1996) ve Wendy Brown (2015) gibi isimleri sayabileceğimiz de-mokrat damar, LD'yi bireyci vurgusu, piyasayı öncelemesi ve doğrudan siyasal katılıma dair şüpheli tutumu nedeniyle, hakiki bir kamusal alan ve kamusalılık oluşturmadağı iddiasıyla eleştirir. LD'nin bireyin anlamlı bir hayat sürüp siya-sete katılımını zorlaştıran yoksulluk ve sosyo-ekonomik eşitsizliklerle mücade-le konusunda yetersiz kaldığı ve soyut atomistik birey kavramlaştırması nede-niyle etnik, dinî ya da cinsel kimlik olgusunun önemini algılayamadığı da öne sürölen eleştiriler arasındadır.

Bu eleştirilere göre, uygulandığı biçimiyle LD bireyin kapasitesini artırabi-lecek sosyo-ekonomik ve kültürel değışimlere öncölük edemediğı gibi, hesap-

verirlik idealinden de uzaklaşmıştır. Erken dönem liberallerinin demokrasinin özel mülkiyeti tehlikeye atacağına dair kaygıları boş çıkmış, tam tersine varlıklı kesimler demokrasiyi kendi özel çıkarlarına hizmet eder bir rejim haline dönüştürmeyi başarmışlardır. Siyaset, sadece büyük sanayici ve finans çevreleri ile bu çıkarları temsile soyunanların tekelinde kalan, bu kesimlerin arzu ve istekleri ile ters düşen kararların alın(a)madığı bir faaliyete dönüşmüştür. Paranın siyaseti etkileme gücü; işçi sendikalarının zayıflaması ve sosyalizm korkusunun ortadan kalkmış görünmesi ve küreselleşme gibi faktörler nedeniyle hiç olmadığı kadar artmıştır. Bu durum, kendilerini güçsüz hisseden sıradan insanların siyasete daha fazla yabancılaşmalarına yol açarak, otoriter popülist hareketlere zemin hazırlamıştır. Oysa demokratik ideal, insanların kendi hayatlarını ilgilendiren kararların şekillenmesinde asli aktör olmalarını arzular. Demokrasi sadece basitçe tercihleri kaydeden ya da devlete karşı koruma sağlayan bir araçtan daha fazlası olmalıdır. Demokrasi, insanın kendi kaderine hâkim olması ve kendini geliştirmesi ideallerini merkeze alan başlı başına bir değerdir. Sadece oy vermeye veya sadece temel hakları korumaya indirgenmiş bir siyaset anlayışı demokratik idealleri karşılayamaz [bkz. Zabcı, Tekin, Koyuncu-Lorosdağı].

Klasik liberal çizgi ise, LD'yi beklentileri aşırı yükseltmekle, başta sendikalar olmak üzere örgütlü çıkar gruplarından gelen devlet müdahalesi taleplerine direnememekle, sürdürülebilirliği olmayan refah devleti uygulamalarıyla devlete bağımlı bir grup yaratmakla ve popülist demagoglarla mücadelede yetersiz kalmakla eleştirmiştir. Buna göre uygulandığı şekliyle LD, devletin birey aleyhine sürekli büyümesine, kamu harcamalarının artmasına ve ekonomik durgunluğuna ve nihayet yönetememe krizlerine yol açmıştır. Bu gelenek devletin küçültülmesi ve oy hakkının –siyaset hakkında daha ilgili ve bilgili olduğu varsayılanlar lehine– sınırlandırılması merkezli önerileri dile getirmektedir (Brennan, 2016; Jones, 2020).

Klasik liberal çizginin LD'ye yönelik eleştirilerindeki temel zaafiyetin, siyaset kavramlaştırmasında yattığı söylenebilir. Bu geleneğe göre siyaset, siyaset öncesi var olduğu varsayılan çıkarlar tarafından şekillendirilen bir süreçtir [bkz. Tekin]. Siyasetin amacı bireylerin kendi tanımladıkları şekliyle kendi çıkarlarını takip etmelerini mümkün kılan genel çerçeveyi oluşturmaktır. Bu genel çerçeve ya da davranış kurallarının özünde “hayat, hürriyet ve mülkiyet” haklarını koruma, diğer bir deyişle bireyin diğer bireylere zarar vermesini önleme arzusu yatar. Siyasetin amacı genel davranış kurallarını yerleştirmek ve bu kuralların uygulanmasına nezaret etmektir. Bu kuralların uygulanmasından doğacak sonuçlarla ilgilenmek siyasetin işi değildir.

Bu kavramlaştırmanın genel davranış kurallarını yerleştirme ve sürdürebilmenin ancak ve ancak “siyaset” yoluyla mümkün olabileceği gerçeğini yeterince takdir edebildiğini söylemek zordur. Beklenti oyunun kurallarını tespit edip, herkese eşit şekilde uygulayacak olanların, yani devlet yöneticilerinin “siyaset üstü” kalarak neredeyse Platon'un felsefeci kralları gibi bilgili, erdemli, dürüst,

yozlaştırılmaz ve aynı zamanda liberal olmalarıdır. Oysa bu son derece naif bir beklenti olduğu gibi, tarihsel gerçekliklerle de uyduğu söylenemez.

Devletin olabildiğince kontrol altında tutulması, hak talebinde bulunan ve bunu otoritelere dayatabilecek gücü olan kesimler sayesinde mümkün olabilmektedir. Mutlakıyetçi iktidarların sınırlandırılmasında, hak ve özgürlüklerin devletler tarafından tanınmasında başta kilise, burjuva ve işçi sınıfı olmak üzere, çeşitli sınıf ve grupların devlete yönelik tanınma ve hak taleplerinin oynadığı rol unutulmamalıdır (Tilly, 1998; 2003). Tarihsel olarak demokratik olmayan bir liberalizm arayışının gerçekçi bir yoruma dayanmadığı söylenebilir. Özgür bir toplum piyasanın gelişmesinin doğal ve otomatik bir sonucu değil, ancak farklı toplumsal sınıf ve grup ve tabakaların mücadeleleri neticesinde ortaya çıkmış ve varlığını sürdürebilmiştir.

Liberalizmin öngördüğü işlevleri yerine getirecek bir devleti kurma ve yaşatma ancak “siyaset” vasıtasıyla mümkün olabilir. Bu ise, siyasal katılımı ve çok daha geniş kapsamlı bir siyaset anlayışını kabul etmek demektir. Böyle bir siyaset anlayışı kaynak dağılımına müdahaleyi de bir istisna olarak görmekten uzak kalmalıdır. Oy hakkını tanımak demek çoğunlukların iktisadi hayata müdahalesini kabul etmek demektir. Piyasa merkezli kaynak dağılımını hiç değiştir(e)meyen bir LD'nin yaşaması zordur. İrade sahibi özneler, kendi iktisadi kaderleri hakkında sınırlı da olsa söz söyleyemeyeceklerse, LD'yi savunmak için önemli bir motivasyondan yoksun kalacaklardır.

Kaldı ki, piyasa ekonomisinin olmazsa olmazı sosyo-ekonomik eşitsizliklerin önemli bir kısmının piyasa rekabetinin doğal sonucu olmadığı da bir gerçektir. Eğer öyle olmuş olsaydı, bu eşitsizlikleri meşrulaştırabilmek çok daha kolay olurdu. Özellikle büyük sermaye grupları karar alıcılar üzerindeki güçlerini kullanarak kendilerini piyasa rekabetinden koruyabilmekte, kendilerine teşvik ve ayrıcalıklar sağlayabilmektedirler. Örneğin 2008 krizinde de bir kez daha görüldüğü gibi, finans sektöründe etkili iş çevrelerinin batmak için çok büyük oldukları gerekçesiyle “kâr bizim, zarar kamu”nun diyebildikleri ve dediklerini hayata geçirebildikleri –sadece LD'nin değil, kapitalizmin meşruiyetine de zarar veren– bir vakıadır. Yerleşik demokrasilerde yükselen popülist dalgayı besleyen faktörlerden biri, LD'nin büyük iş çevreleri ile içiçe geçmiş politikacı ve bürokrat egemenliğinden başka bir şey olmadığı, sıradan insana hitap edemediği iddialarının giderek daha fazla yankı bulmasıdır [bkz. Bedirhanoglu ve Saraçoğlu]. Dolayısıyla bizatihi siyaset ve siyasal katılımı azaltmaya çalışmak yerine, siyasetin ve siyasal katılımın kimler tarafından hangi amaçlarla kullanıldığını sorgulamak ve liberal ve demokrat değerleri yine siyaset yoluyla hayata geçirmenin yollarını aramak gerekir. Demokrasi ile dengelenmeyen bir liberalizm kolayca oligarşiye ya da teknokrasie dönüşebilir (Berman, 2017: 30). Bilinçli seçmen sayısının azlığı demagogların ortaya çıkmasının en önemli sebebi değildir. Sorun sahici demokratik hesap verme mekanizmalarının gerektiği gibi işletilememesindedir (Berman, 2017: 37). Bu hesap verme mekanizmalarının çalıştırılması için de yine siyaset gerekecektir.

Demokrat geleneğin dile getirdiği eleştirilere gelince, bunlar LD'yi kökten reddeden eleştiriler olmayıp, siyasal katılımın önemini vurgulayan eleştirilerdir. LD paradigması içinde kalarak demokrat damara daha fazla ağırlık veren bir pratik birçok talebi karşılayabilir. Siyaset yoluyla insanların kendi kaderlerine hâkim olabilecekleri fikri demokrasinin temellerindendir. Fakat sorun Aydınlanma idealinin insanın kendi hayatını kuran bir fail olması ya da kendi kaderine hâkim olmanın ne anlama geldiğinde düğümlenmektedir. Demokrat gelenek içindeki radikal çizgi, demokrasi derken Marx'ın komünizm tasvirini kastederek gibidir. Demokrasi, kutluk probleminin yanında, her türlü tahakküm ile birlikte işbölümü ve yabancılaşmanın da kalktığı bir toplumu amaçlamalıdır. Böyle yorumlandığında, demokrasi ideali imkânsız olanı başarmaya soyunmaktadır.

Azınlıkta kalan bu türlü bir yorumu benimsemeyenlerde bile, sosyo-ekonomik eşitsizlikleri azaltmak için önerilen yeniden dağıtımın iktisadi refah düzeyinde genel bir düşüğe yol açmadan rahatça gerçekleştirilebileceğine dair pek de sağlam bir temeli olmayan bir iyimserlik söz konusu gibidir. Oysa, kapitalist bir toplumda gelirin üretilmesi ile dağıtılması birbirinden bağımsız değildir. Zenginliğin bir kısmını siyaset yoluyla dağıtırken, onun yeniden üretimine de sekte vurmamak gibi hassas bir dengeyi tutturmak zor bir iştir. Örneğin yeniden dağıtımına kaynak oluşturacak vergilendirmenin sınırları vardır. Sınırlar aşıldığında, iş çevreleri ya başka ülkelere gidecekler ya da faaliyetlerine son vereceklerdir. Bu sınırlar iş çevrelerinin iddia ettiği kadar dar değildir, fakat bazı demokratların iddia ettiği kadar geniş de değildir. Sınırların nasıl çizileceği yine siyasal mücadeleler ile belirlenecektir [bkz. Bilginer ve Ganioglu, Taşkın].

Sonuç

LD'nin kırılğan bir rejim olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu noktayı bir kez daha vurgulamak gereklidir, zira en fazla yüz elli yıllık bir geçmişe sahip olan LD'leri normal, otoriter rejimleri ise anomali olarak görme eğilimleri güçlüdür. 1990'lı yılların Francis Fukuyama gibi bazı liberallerinin iyimserliğinin içinin boş olduğu ortaya çıkmıştır. Tecrübe edilebildiği kadarıyla özgürlük, refah ve barış, insanlığın normal hali olmaktan ziyade, korunması için hep çaba gösterilmesi gereken hassas dengelere dayalı istisnai durumlardır. Kapitalizm olmadan LD de olmaz, fakat kapitalizmin şu ya da bu şekilde mülkiyet haklarına saygılı otoriter rejimlerle rahatlıkla uyum gösterebildiği de açıktır.

Bu yüzden tüm eksiklikleri ve zaafiyetlerine rağmen, LD'nin olumlu katkılarının altını çizmek gerekir. Örneğin LD'lerin yöneticilerin kan dökülmeden değiştirilmesine imkân vermesi siyaseti ehlileştirme ve medenileştirme yolunda atılmış küçümsenmemesi gereken çok önemli bir adımdır (Przeworski, 1999). Keza LD'lerin iktisadi gelişme için özel olarak teşvik edici bir ortam yaratmadığı doğru olsa da, özel dezavantajlar yaratmadığı da doğrudur. LD'ler, daha düşük olsa bile, çok daha sağlıklı büyüme için ortam yaratırlar (Marquez, 2019: 262,

266) LD'lerin birbirleriyle savaşma ihtimalinin de, imkânsız olmasa da, düşük olduğunu biliyoruz (Marquez, 2019: 292)

Tüm dünyada yükselen otoriter popülist dalğanın bir kez daha hatırlattığı gibi, liberal siyasi rejimler ne doğal ne de tarihsel bir zorunluluktur. Bu yüzden LD'lerin yaşayabilmeleri için liberal ve demokratik değerlere önem verenlerin sürekli tetikte olmaları, çaba göstermeleri gerekir. Bunu söylemek, var olan LD'lerin olabilecek olanların en iyisi olarak kabul edilip eleştirilmemesi talebi anlamına gelmiyor. Tam tersine, eleştirel bir tutum LD'lerin büyük meydan okumalarla başa çıkabilmeleri için şarttır. Eleştirileri dile getirirken, eleştirel tutum ile itibarsızlaştırma arasındaki ince çizgiye dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaya çalışıyoruz.

KATILIMCI DEMOKRASİ

BERRİN KOYUNCU-LORASDAĞI

İktidarın kimin elinde olacağı, yönetimin seçimle belirlenmiş küçük bir grup tarafından mı, yoksa vatandaşların karar alma süreçlerine eşit ve tam katılımıyla mı –ve katılımın hangi mekanizmalarla– gerçekleşeceği sorularına verilen cevaplar, farklı demokrasi modellerini ve kuramlarını ortaya çıkarır. Vatandaşların karar alma süreçlerine katılımının oy vermeye sınırlandırılıp, halkın iradesinin/egemenliğinin seçimler ve partiler aracılığıyla elitlere/temsilcilere transfer edildiği temsili/liberal demokrasi [bkz. Demirel], demokrasinin eşitlikçi ve katılımcı özünden uzaklaşan bir demokrasi modeli/kuramı olarak eleştirilmiştir. Bu eleştirilerden biri de katılımcı demokrasi kuramından gelmiştir. Fikirsell kökenleri çok daha eskide olsa da, katılımcı demokrasi kuramının gelişmesini tetikleyen, özellikle 1960'lı ve 1970'li yıllarda eşitsizlik, adaletsizlik ve ayrımcılığa karşı sol öğrenci, işçi ve kadın hareketlerinin karar alma süreçlerinde daha fazla katılım talebidir. Bu bölümün amacı, katılımcı demokrasi kuramının, gelişimini, temel özelliklerini ve bu kurama dair güncel tartışmaları/eleştirileri gözden geçirmektir.

Aşağıda ilk önce katılımcı demokrasinin modern kökeni ve kuramsal gelişimi, başlıca kuramcılarına odaklanarak ele alınacak, böylece katılımcı demokrasiye dair tarihsel ve kuramsal bir çerçeve çizilecektir. Bunu sırasıyla, katılımcı demokrasinin temel özellikleri ve savunularının, katılımcı demokrasiye yöneltilen eleştiriler ve güncel tartışmaların, katılımcı ve müzakereci demokrasi pratiklerinin ve bu modellerin örtüştüğü ve ayrıştığı noktaların ele alındığı üç bölüm takip edecektir. Bölüm, katılımcı demokrasinin imkân ve sınırlılıklarına dair kısa bir değerlendirme ile sonuçlanacaktır.

Tarihsel ve kuramsal gelişimi

Demokrasi, özü itibariyle halkın yönetimi, yani aktif vatandaşların politik kararlara ilişkin istencinin doğrudan aktarımı olarak ele alınırsa; ideal demokrasi biçimi olarak “doğrudan demokrasi”yi katılımcı demokrasinin öncülü ya da merkezi (Schiller, 2007: 52) olarak değerlendirmek mümkün. Doğrudan demokrasinin kökeni ise, her ne kadar kadınları ve köleleri dışlamış olsa ve “doğrudanlığı” tartışmalı bulunsa da (Bouricius, 2013; Lane, 2014), Antik Yunan demokrasisine dayandırılabilir [bkz. Zabcı]. Jean Jacques Rousseau, Antik Yunan demokrasisini eleştirmekle birlikte, “ortak iyi”yi esas alan, sınıfsız ve imtiyazsız bir sistem olarak idealleştirir. *Toplum Sözleşmesi*’nde (1762), demokrasinin ancak doğrudan katılımı ile gerçekleştirildiğinde kendi çıkarlarını düşünen bireylerin özgür ve eşit vatandaşlara dönüşerek, kamusal iyiye ulaşarak demokratik öz-yönetişimi başarabileceğine inanması ve katılımın demokrasi açısından işlevine vurgu yapması bakımından Rousseau, pek çok çağdaş katılımcı demokrasi kuramcısının referans noktasıdır (Pateman, 1970: 22). Katılımcı demokrasinin, sivil toplum-toplumsal hareketler, neo-korporatizm, çoğulculuk gibi farklı kuramsal odaklanmalardan kaynaklı ayrışmalara dayanan kökenleri olduğunu belirtmek gerekir. Bu bölümde, Rousseau’nun olumlu insan doğası ve eşitlik¹ yaklaşımı ile siyasal katılımın bireylerin kapasitelerini geliştirdiğine dair inancını temel alan çağdaş katılımcı demokrasi kuramı/modeline odaklanılacaktır.

Katılımcı demokrasinin modern kökenleri ve kuramcıları

Katılımcı demokrasi kavramı, ilk kez Kuzey Amerika’daki *Demokratik Toplum İçin Öğrenciler* (Students for A Democratic Society) örgütünün vatandaşların yaşamlarını etkileyen kararları şekillendirmede aktif rol almaları çağrısı yaptıkları Port Huron Deklarasyonu’nda (Port Huron Statement-1962) kullanıldı. Kavramın modern felsefi kökeni ise, aynı zamanda müzakereci demokrasiye esin olan [bkz. Tekin] (Goatcher, 2004; Hildreth, 2012) John Dewey’in *Demokrasi ve Eğitim* (Democracy and Education, 1997, [1916]) başlıklı eserinde bulunabilir. Dewey (1997: 208), demokrasiyi bir hükümet biçiminden öte ortak çıkar, kaygı ve tecrübelerin karşılıklı olarak iletildiği ortak yaşam biçimi olarak tanımlar. Ona göre, bu ortak deneyim paylaşımına mümkün olduğunca fazla sayıda insanın katılması, hem çeşitliliği getirerek ırk, din, dil, sınıf farklılıklarının aşılmasına hem de bireylerin becerilerinin ve kapasitelerinin genişlemesine imkân sunarak, demokrasiye zemin hazırlayacaktır (Dewey, 1997: 208-209). Böylece, demokratik katılımın eğitsel işlevine vurgu yapar ve demokrasiye normatif bir değer atfeder: Katılım hem genel refah hem de bireylerin bütünlüklü geliş-

1 Rousseau’nun eşitlik anlayışının kadınları dışarıda bırakması, Mary Wollstonecraft, Carole Pateman gibi kadın düşünürler tarafından eleştirilmiştir. Wollstonecraft’ın eleştirisi için bkz. Held, 1996: 63-64; Pateman, 1989.

mi için gereklidir ve bu **nedenle** sadece siyasal alanda değil, aile, çocuk eğitimi, okul, iş gibi bütün alanlarda uygulanmalıdır (Dewey, 1997: 3, 23-24).

Dewey'in argümanlarına **benzer** biçimde, katılımın insanların gelişimine katkı yaptığını ve iyi toplum ve iyi yaşam için vazgeçilmez olduğunu savunan Arnold Kaufman, 1960 tarihli "**Human Nature and Participatory Democracy**" ("İnsan Doğası ve Katılımcı Demokrasi") makalesinde insan doğası ve katılım arasındaki ilişkiye odaklanır. Joseph Schumpeter'in (1942: 250-252)² elitist demokrasi kuramında, klasik demokrasi ve 20. yüzyıl liberal demokrasi pratiği arasındaki farka dikkat çekerek, demokrasiyi sadece yöneticilerin seçildiği bir yöntem ve elitlerin birbiriyle iktidar için yarıştığı bir düzen olarak tanımlamasını eleştiren Kaufman, doğrudan ve temsili demokrasinin farklı işlevleri olduğuna vurgu yapar. Buna göre, temsili demokraside liderliği gerekçelendiren temel işlevler düzenin sağlanması, tiranlığa karşı insanların korunması ve verimli karar alma ve uzman görüşünü feda etmeden insanların tercihlerinin gerçekleştirilmesi iken; demokratik katılımı gerekçelendiren önemli işlevler insanların onurunu ve özsaygısını geliştirmek, bilinçli/istemli eylemine dair güçlerini geliştirerek onları sorumlu kılmaktır. Bu ayrımdan hareketle, katılımcı demokrasi insanların düşünce, duygu ve aksiyon güçlerini geliştirmesine yaptığı vurgu bakımından elitist demokrasiye ve onun insan doğası anlayışına ters düşmektedir (Kaufman, 1960: 272).

Kaufman'ın katılımcı demokrasi çağrısını, 1970'li yıllardan 1980'li yıllara kadar Carole Pateman, C.B. Macpherson ve Benjamin Barber'in kuramlarında izlemek mümkün. Katılımcı demokrasinin önde gelen çağdaş kuramcılarından Pateman, 1970 yılında yayımlanan *Participation and Democratic Theory* (Katılım ve Demokrasi Teorisi) adlı kitabında, ulusal temsili kurumların demokratik bir siyaset için yeterli olmadığını, bütün siyasal sistemin demokratikleştirilmesi için katılımcı bir topluma ihtiyaç olduğunu belirterek, büyük ölçekli ve karmaşık sanayi toplumlarında (katılımcı) demokrasinin gerçekleştirilemeyeceği fikrine karşı çıkar (Pateman, 1970: 41-42). J.J. Rousseau, J.S. Mill ve G.D.H. Cole'un insan doğası anlayışına (insanın özüne, öz yönetim için doğuştan gelen kapasitesine) referansla, katılımın vatandaşların bilgi, beceri ve kapasitelerini geliştirme ve demokrasiye yönelik olumlu eğilim yaratma yönündeki eğitsel ve güçlendirici işlevlerine vurgu yapar (Pateman, 1970: 22-41, 43). Siyasal katılımın özellikle psikolojik olarak duygular üzerindeki olumlu etkisiyle vatandaşların öz-gelişimini güçlendireceğini ve davranışlarında olumlu değişiklik yaratacağını öne sürerek, katılımcı demokrasinin dönüştürücü etkisine dikkat çeker (Pateman, 1970: 43).

2 Schumpeter, Rousseau, Bentham ve J.S. Mill'in 18. yüzyıl klasik demokrasi kuramını ve bu kuramın dayandığı insan doğası kavramsallaştırmasını iki iddia temelinde eleştirir. Birinci iddiası, rasyonel argümanla ulaşılabilecek ve basitçe tanımlanabilecek ortak iynin bulunmadığıdır. İkinci iddiası, ortak iyi diye bir şey olmadığı için genel iradede de bahsedilemeyeceğidir. Buna göre, Schumpeter modern toplumsal tabakalaşmalar gibi çok temel bölünmelerin, tatminkâr bir uzlaş ve bütünlüklü kamu iradesi oluşmasına imkân tanımadığını savunur. Bu bakımdan var olan demokrasi pratiğini, oy almaya yönelik rekabetçi mücadele ile yöneticilerin güç kazandığı ve siyasal kararlar aldığı kurumsal bir düzenleme olarak tanımlar (bkz. Schumpeter, 1942: 251, 254, 257, 269).

Liberal demokrasinin merkezî kurumları olan rekabetçi partiler, dönemsel seçimler ve siyasal temsilcilerin varlığını reddetmeyen Pateman (1970: 41), Rousseau'nun bireylerin ve kurumların birbirinden izole düşünülmemeyeceği ve birbirlerini etkiledikleri yapısal-psikolojik savından hareketle, genişleyen katılımın daha iyi ve fazla katılım sağlayarak verimli bir demokratik döngü yaratacağını belirtir. Bu döngünün sağlıklı işlemesi ve katılımcı toplumun oluşması için de hem yerel hem de ulusal düzeyde genişletilmiş (tüm vatandaşların) ve ulusal hükümetin dışındaki alanları (özellikle çalışma) da kapsayan tam katılımın sağlanması gerektiğini ileri sürer (Pateman, 1970: 44, 54, 58). İşyerindeki gayri-demokratik iktidar yapılarına işaret eden Pateman (1970: 106), insanların büyük oranda yaşamlarını geçirdikleri çalışma hayatında karar alma süreçlerine katılımının desteklenmesini önerir; bu sürecin kolektif sorunların çözümüne dair eğitsel işlevlerinden hareketle siyasal alanlar olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunur (1970: 54).

Katılım alanlarının genişlemesine ek olarak vatandaşların bu alanlarda katılımını engelleyecek eşitsizliklere de dikkat çeken Pateman'a göre, her ne kadar liberal demokrasi ile yasal eşitlik kurumsallaşmış olsa da, vatandaşlıkla ilgili haklar, kültür, sınıf (alt gelir grupları) ve cinsiyet (kadınlar) temelinde sistemli bir biçimde eşitsizdir. Kadınların ikincilliğinin liberal demokrasi ve kapitalizmin yapısal parçası olduğunu belirten Pateman (1989), garanti edilmiş temel gelirin, özellikle kadınların ekonomik bağımsızlığı ve katılım için önemine dikkat çeker. Daha katılımcı bir toplum yaratmanın toplumsal cinsiyet ilişkilerinde, çalışma hayatında ve hane halkı emeğinin gündelik organizasyonunda, iktidarın ve karar odaklarının ulusal dağılımında ve liberal demokrasinin kurumsal yapısında radikal değişimlerle mümkün olacağını iddia eder (Pateman, 1970: 44, 68). Bu bakımdan Pateman'ın katılımcı demokrasi kavrayışı, bireylerle etkileşim içinde bulundukları kurumların otorite yapıları arasındaki ilişkiye önem verilmesine (katılımcı siyasal ortamın siyasal etkiyi artırmasına), yapısal eşitsizliklerle mücadele ve eğitimin ve demokrasinin normatif ve dönüştürücü değerine dayalı bir katılımcı toplum çağrısı olarak özetlenebilir.

Pateman gibi, katılımcı demokrasinin bireylerin öz gelişimine ve daha eşit ve insani bir topluma hizmet ettiğini savunan C.B. Macpherson, 1977 tarihli *The Life and Times of Liberal Democracy* (Liberal Demokrasinin Hayatı ve Bağlamı) adlı kitabında, liberal demokrasinin daha katılımcı hale gelmesinin imkânını arar. Bu çerçevede var olan temsili siyasal kurumların demokratikleştirilmesi amacıyla iki öneride bulunur. Birinci önerisi, var olan Batı parlamenter ya da başkanlık tipi hükümetin tamamen kaldırılarak yerine "Konseyler Sistemi Piramidi"nin getirilmesidir. Konseyler sistemi piramidi, vatandaşların mahalle ve işyerinde aktif katılımıyla, tabanda sabit doğrudan demokrasiye ve onun üzerindeki her seviyede alt seviyeden belirlenen temsilci delegelerden oluşan konseylere dayanır. İkinci önerisi, var olan hükümet yapısını koruyarak, piramit yapının rekabetçi parti sistemi aracılığıyla işlemesine dayanan ve gerçekleşmesi daha mümkün görünen bir sistemdir (Macpherson, 1977: 113). Her iki sis-

temde de öne çıkan özellik, delegelerin ya da partilerin vatandaşların kontrolüne tabi olmalarıdır. Birinci sistemle vatandaşların topluluk (*community*) ve iş yerlerine doğrudan katılımı sağlanarak siyasal bilinçlerinin geliştirilmesi mümkün olacaktır. Siyasal partilerin piramit sistemine dahil edildiği ikinci sistemle de hem parti içi demokrasi hem de temsilcilerin hesap verebilirliği sağlanacaktır (Macpherson, 1977: 108).

Katılımcı partilerin piramit sistemine nasıl entegre edileceğine dair somut detay sunulmaması bu önerilerin kuramsal düzeyle sınırlı kalmasına yol açsa da, Macpherson (1977: 98, 100) amacının katılımcı demokrasinin nasıl işleyeceğinden ziyade, katılımcı demokrasiye doğru nasıl ilerleneceğini göstermek olduğunu belirtmiştir. Sorunların karmaşık olduğu gerekçesiyle, etkileşim içermeyen ve meselelerin “evet veya hayır” olarak formüle edildiği doğrudan elektronik demokrasi önerilerini reddeden Macpherson’ın siyasal katılım kavrayışı ve katılımcı demokrasi modeli, bireylerin aktif olduğu, topluluk duygusunun geliştiği ve toplumsal eşitsizliğin asgari düzeye indirildiği koşullara dayanır. Liberal ve Marksist gelenekleri birleştirmeye çalışan Pateman gibi Macpherson da, demokratikleşmenin başat mahallerinden biri olarak iş yerine dikkat çeker ve sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin katılımcı demokrasi üzerindeki engelleyici/negatif etkileriyle mücadele için siyasal katılımın önemine vurgu yapar.

Katılımcı demokrasiye yönelik daha kapsamlı ve somut uygulama önerilerine, Benjamin Barber’ın 1984 tarihli *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age* (Güçlü Demokrasi - Yeni Bir Çağ için Katılımcı Siyaset, 1995) adlı kitabında rastlamak mümkün. Barber (1995: 159), vatandaşın yönetime katılımının seçimle sınırlandığı, yönetim hakkının temsilcilere delege edilerek doğrudan söz söyleme imkânının kısıtlandığı araçsal/temsili/liberal demokrasiyi “cılız demokrasi” olarak adlandırır ve demokrasi idealiyle ters düştüğü için tenkit eder. Katılımcı siyaset için “cılız liberal demokrasi”nin siyaset ve vatandaş anlayışının dönüştürülmesi gerektiğini savunan Barber, önerdiği modeli “güçlü demokrasi” olarak adlandırır. Bu model, biçimlenmeye açık katılımcı bir “yaşama biçimi” olarak, aktif vatandaşların seçim dışında diğer alanlarda da katılımını mümkün kılan aracısız öz-yönetimine dayanır (Barber, 1995: 159, 161, 197). Siyaseti vatandaşlara yapılan değil, onlar tarafından yapılan eylem olarak değerlendiren Barber, vatandaşlık kavramının yeniden canlandırılması gerektiğini vurgular. Güçlü demokrasideki siyaset anlayışı, bireylerin tek başına bırakılmadığı/yok edilmediği ve özerkliklerinin korunduğu, bununla birlikte vatandaş eğitimiyle bireylerin yeteneklerinin ve fikirlerinin gelişmesiyle kısmi ve özel çıkarların kamusal iyilere dönüşerek siyasal bir topluluğun yaratılmasına dayanır (Barber, 1995: 161, 196, 286).

Güçlü demokrasinin en öne çıkan özelliği “kendi kendini yöneten vatandaşlar topluluğunun bilinçli katılımı” (Barber, 1995: 160, 177), yani siyasal eylemlilikle biz duygusunun yaratılmasıdır. Katılımı siyasal, toplumsal ve ekonomik yaşamı içerecek şekilde geniş tanımlayan Barber (1995: 162), katılım olmadan topluluğun baskıcı bir kolektivizm ortaya çıkaracağı, topluluksuz katılımın ise

düşüncesiz ve amaçsız rekabetçi çıkarıcılığa neden olacağı iddiasıyla katılımcı demokrasinin modern siyasetin sorunlarına karşı alternatif tek demokrasi biçimi olduğunu öne sürer. Barber'a göre (1995: 173) güçlü demokrasinin başat değeri, önceden belirlenmiş bir temele dayanmadan seçim imkânı sunduğu siyasetin özerkliğidir. Liberal demokrasinin özgürlük, eşitlik, adalet, hukuk gibi soyut temel değerlerine karşı, katılımcı demokrasinin kendi içinde bir ereği ve aşkın felsefi temele ihtiyacı olmadığını iddia eden Barber, kesin bilginin, mutlak doğrunun ya da normların olduğu yerde çatışma olmadığı için seçime ve siyasete gerek kalmayacağını savunur (1995: 182). Oysa güçlü demokrasi modelinde temel kaygı, soyut hak, halk iradesi ve rızası elde etmekten ziyade, katılımcıların kendi değerlerini, çıkarlarını ve iyilik tasarımlarını başkalarınıninkıyla özdeşleştirme ve eş-duyumlaştırma süreci içinde kamusal normların oluştuğu katılımcı vatandaşın etkin rızasını elde etmek, kamusal eylem/katılım, kamusal tartışma ve vatandaşlık eğitimi yoluyla çatışmayı işbirliğine dönüştürmektir (Barber, 1995: 165, 201). Bu bakımdan aktif ve bilinçli vatandaş oluşturmak kendi içinde bir erek değil, katılımcı modelin yerleştirilmesi, kamusal hayatın güçlendirilmesi ve karar alma süreçlerinin geliştirilmesi için elzemdir.

Güçlü demokrasi modelinde tartışılması gereken en önemli konu, vatandaş eğitiminin ve katılım mekanizmalarının pratikte nasıl gerçekleşeceğidir. Barber, temsili kurumları tamamlar nitelikte, bireyleri yerel ve ulusal düzeyde ortak tartışma, ortak karar verme ve ortak eylem süreçlerine dahil edecek kurumlara ihtiyaç olduğunu savunur. Barber'ın modelini "güçlü" kılan bu kurumlar (güçlü demokratik tartışma, karar alma ve eylem; bkz. Şekil 3.1; 1995: 319), modernliğin ölçek, teknoloji ve karmaşıklık gibi engellerine karşı somut çözümler üretebilen, profesyonel yönetim yerine vatandaş yönetimini mümkün kılan, pratikte gerçekçi ve işler kurumlar olarak önerilir. Barber (1995: 320), birbirlerinin ka-

ŞEKİL 3.1
Güçlü Demokrasi Kurumları

Güçlü Demokratik Tartışma	• Müzakere • Gündem oluşturma • Dinleme • Eş-duyum
Güçlü Demokratik Karar Alma	• Kamusal görüş • Siyasal yargı • Ortak siyaset oluşturma
Güçlü Demokratik Eylem	• Ortak çalışma • Cemaat eylemi • Vatandaş hizmeti

Yazar tarafından Benjamin Barber'ın *Güçlü Demokrasi. Yeni Bir Çağ için Katılımcı Siyaset* kitabından (1995: 324) oluşturulmuştur.

pasitelerini güçlendireceği için bu kurumların belli bir bütünlük içerisinde uygulanmasının önemine dikkat çekerek, aksi durumda bu kurumların demokratik sistemi güçlendirme şanslarının zayıflayacağını ve kötüye kullanılmalarının mümkün olacağını belirtir.

Barber, güçlü demokrasinin kurumsallaştırılması için yerel ve ulusal düzeyde *demokratik tartışmanın*, *demokratik karar vermenin* ve *demokratik eylemin kurumsallaştırılması* olmak üzere üç düzeyde uygulanacak kurumsal reform önerilerinde bulunur. Bu öneriler aşağıda Şekil 3.2’de toplanmıştır. Barber (1995: 323-324) önerdiği programla düzenli mahalle topluluklarından yerel ofislere, seçimin kurayla yapılmasından referandum sürecine, temsilin ötesine geçen anlamlı bir öz-yönetişim ve gerçek bir güçlü demokrasi pratiğinin yaşanacağını ileri sürer.

ŞEKİL 3.2
Güçlü Demokrasi Pratiği İçin Kurumsal Reform Önerileri

Demokratik Tartışmanın Kurumsallaştırılması	• Yöre/Mahalle Meclisleri (gündem oluşturma ve tartışma için) • Vatandaş İletişim Kooperatifi (tartışma ve müzakere için iletişim teknolojisinin toplumsal kullanımı ve düzenlemesini için) • Haberleşme Yasası ve Videoteks/Videometinleri Servisi (vatandaş eğitimi ve bilgiye eşit ulaşım için) • Destekleyici Kurumlar (temsili kent toplantıları, görevlilerin kurayla belirlenmesi, bazı suçların yargılanmasında halk jürileri gibi)
Demokratik Karar Vermenin Kurumsallaştırılması	• Ulusal İnisiyatif ve Halk Oylaması (çoktan seçmeli formatta iki aşamalı oy verme) • Elektronik Oylama (eğitsel ve eğilim saptama için) • Kurayla Seçim (kamusal sorumlulukları paylaşırma, sorumlulukların rotasyonu) • Kupon Sistemi (ulaşım, konut ve eğitim gibi kamusal konularda vatandaşlara sağlanan kuponlarla piyasadan seçim yapma ve karar verme olanağı sunan uygulama)
Demokratik Eylemin Kurumsallaştırılması	• Evrensel Vatandaşlık Hizmeti (çeşitli düzeylerdeki birimlerde ya da projelerde –askerlik de dahil olmak üzere –belli süre hizmet vermek) • Yöresel Vatandaşlık gelişimi için gönüllü programların desteklenmesi • Yörenin Toplumsal ve Kamusal Alan Mekânı Olarak Yeniden Tasarımı • İşyeri Demokrasisine kamusal destek

Yazar tarafından Benjamin Barber’ın *Güçlü Demokrasi. Yeni Bir Çağ için Katılımcı Siyaset* kitabından (1995: 318-370) oluşturulmuştur.

Pateman ve Macpherson’ın katılımcı demokrasi kuramlarında katılımı genişletmeye yönelik önerilerin somut olarak uygulanmasına dair detaylar açıklanmadığı için tenkit edilmiştir. Barber’ın kuramında daha somut ve kapsamlı katkı

hım mekanizmaları bulunmakla birlikte, pratikte uygulanmasının, vatandaş d n st rme, topluluk oluşturma gibi vaatleriyle ilgili izlenebilir ampirik kanıtla yeterince desteklenmemesi, katılımcı demokrasi kuramının hem teorik hem de pratik sınırları olduğu yönündeki eleştirileri güçlendirmiştir.

Katılımcı demokrasinin savunuları/temel özellikleri

1960'lı ve 1970'li yıllarda gelişen katılımcı demokrasi modelinin temel çıkış noktası, liberal demokrasinin demokratikleştirilmesinin gerekliliği ve bunun gerçekleşmesinin vatandaşların kendilerini etkileyen kararlara en geniş kapsamda (devlet ve devlet-dışı yapılar da dahil olmak üzere) katılımıyla mümkün olduğu iddiasıyla, katılımcı siyaset ve katılımcı toplum çağrısıdır. Bu bağlamda katılımcı demokrasinin temel özelliklerine ve savunularına bakmak gerekir. Katılımcı demokrasinin birinci temel savunusu, her bireyin/vatandaşın kendi hayatları üzerinde son karar verici ve bağımsız olma, tercihlerini ifade etme, siyasal öğrenme ve bu bakımdan anlamlı katılım sağlama potansiyeli olduğudur (Schiller, 2007: 53). Bu tercihlerin siyaset öncesi bireysel tercihler değil, kamusal alanda müzakere edilerek oluşan tercihler olduğu belirtilmelidir. Bireylerin, karar alma süreçlerine tam katılımı sayesinde yeni beceriler ve dünya hakkında daha fazla bilgi sahibi olarak görüşlerini geliştirecekleri ve yine tam katılım sayesinde öz-gelişimlerini ve güçlenmelerini (*empowerment*) sağlayarak, vatandaş olabilecekleri iddiası, katılımcı demokrasinin en belirgin özelliklerindendir.

Katılımcı demokrasinin ikinci savunusu, söz konusu vatandaşların karar alma, gerçekleştirme ve izleme süreçlerine katılımıyla seslerinin duyulduğu ve fikirlerinin benimsendiği hissiyatının geliştiği, başkalarını dinleme ve dikkate alma sonucunda iyi sosyal ilişkilere ve karşılıklı saygıya dayanan bir topluluk oluşturma ve onunla  zdeşleşmenin sağlandığı ortamda demokrasinin demokratik niteliğinin gerçekleştiğidir.

Katılımcı demokrasi kuramının üçüncü savunusu, siyasal eşitlik ilkesidir. Bu ilke, vatandaşların sadece temsilcileri seçme hakkında eşit statüde bulunmasıyla değil, kolektif karar alma sürecinde de iktidarın eşit olarak dağıtılmasına dayanır. Bu bakımdan elitist demokrasinin belli bir grup insanın diğerlerinden yönetime daha yatkın olduğu fikrine karşı katılımcı demokrasinin eşitlik ilkesi, karar alma sürecinin çıktılarının g   l r n çıkarlarına hizmet etmesini önlemek adına geniş katılımı ve bunu sağlamak için gelir dağılımı, toplumsal cinsiyet gibi yapısal eşitsizliklerle mücadeleyi savunur.

Katılımcı demokrasinin dördüncü iddiası/özelliği, katılımın vatandaşlar açısından eğitsel işlevi olduğudur. Bu çerçevede katılım, vatandaşlardan bürokratlara bilgi aktarma ya da bürokratların aşırı merkezileşmiş iktidatlarını kontrol etme mekanizması olmanın ötesinde, vatandaşların yaşamlarında ve siyasal sistemde etkide bulunarak, iyi kararlar üreterek, sorumluluk bilinci ve güçlenme hissi kazanarak katılımın erdemlerini gösterecekleri bir mekanizma olarak öne çıkar. Buna göre, katılımcı demokrasi, konvansiyonel çoğulcu demok-

ratik katılımıla gerçekleştirilmesi mümkün olmayan, *psikolojik* (tam potansiyellerini gerçekleştirme), *siyasal* (kayıtsız –*apathy*– kalınan siyasal sisteme girerek güçlenme), *toplumsal* (özel alanın ve aile yaşamının demokratikleşmesi), *ekonomik* (eşitsizliklerin farkına varılması) faydalar sağlar. Dolayısıyla, katılım, kamu kurumlarının nitelikli kararlar üretmesine hizmet etmekle sınırlı kalmaz; vatandaşlığın/vatandaşların karakterini değiştirerek, kamusal hayatta tercih yapılmasını, kolektif dayanışma sergilenmesini sağlaması bakımından, bireylerin verimliliğini artırır ve onları toplumun kurucusu kılar (Dacombe ve Parvin, 2021).

Bununla ilintili olarak, katılımcı demokrasi kuramının beşinci özelliği, geniş katılımın normatif değerine yapılan vurgudur. Liberal demokrasinin siyaseti sadece yasal düzenin korumasıyla sınırlı bir stratejik rasyonalite çerçevesinde ele almasına karşın, katılımcı demokrasi, meşruiyetini normatif ilkelere dayandırır. Bu normatif ilkeler, demokrasinin siyasal pratiği genişleteceği ve vatandaşlığı geliştireceği, artan katılımın sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri azaltacağı, siyasal katılımın eğitim rolüyle vatandaşların sosyal ve siyasal kapasitelerini artıracığı yönündedir. Bu ilkelerin temelinde ise, siyasal pratiklere dair alanların genişlemesi ve profesyonel siyasetçiler ya da uzmanlardan mütevellit temsilcilerle sınırlı olan karar alma süreçlerinin aktif vatandaşların doğrudan katılımıyla demokratikleştirilmesi bulunur. Bu noktada Pateman, Macpherson ve Barber'ın modellerinde görüldüğü gibi, hedeflenen temsili sistemi ortadan kaldırmaktan ziyade, o sistem içinde doğrudan demokrasi biçimleri kurmaktır.

Katılımcı demokrasinin altıncı özelliği, siyaset, vatandaşlık ve siyasal katılımın en geniş anlamda ve alanlarda ele alınmasıdır. Özellikle geleneksel siyasal alan tanımının dışında kalan özel alan (aile), mahalle, eğitim kurumları ve çalışma alanı gibi alanlarda vatandaşların öz-yönetişiminde maksimum katılımı, konvansiyonel katılım biçimleri olan oy verme ve çıkar grubu üyeliğinden daha geniş anlamda katılım biçimleriyle desteklenir. Katılımın bu şekilde geniş ele alınması, müzakereci demokrasi ile farkını ortaya koyan bir özelliktir.

Katılımcı demokrasinin yedinci özelliği, kamu görevlileri ve temsilciler üzerinde diğer sınırlı/minimal demokrasi türlerine göre daha fazla popüler kontrol imkânı sağlayarak, temsilcilerin hesap verebilirliğini artırmaktır (Wolfe, 1985: 371). Özetle katılımcı demokrasi modeli, kamusal alan ve kolektif karar alma mekanizmalarını temsili sistemin sınırlarının ötesine taşıyacak şekilde güçlendirerek, demokrasiyi geliştireceğine, sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri azaltacağına ve böylece formel değil, öze yönelik bir demokrasinin gerçekleştirilmesine hizmet edeceğine, bireylerin toplumsal ve siyasal kapasitelerini arttıracığına yönelik gerekçelendirmelerle temellendirilir.

Katılımcı demokrasiye eleştiriler ve güncel tartışmalar

1990'lı yıllardan itibaren katılımcı demokrasi kuramı, hem ortaya çıkmasını tetikleyen sosyal hareketlerin sönümlenmesi hem de pratikte gerçekleştirilmesine dair soru(n)lar nedeniyle demokrasi literatüründe daha kısıtlı yer aldı. Katı-

lımcı demokrasi modeline, pratik zorluğu ve pratiklerinin işlerliğini destekleyecek ampirik verilerin eksikliği nedeniyle kuramsal zayıflığı olmak üzere birbiriyle ilintili iki temel eleştiri yöneltmiştir.

Kuramsal zayıflık iddialarından biri, katılımcı demokrasinin vatandaşların karar alma süreçlerine katılım talebine ve katılımı dönüşmesine yönelik beklentinin pratikte gerçekleşmesinin güç olduğudur. Buna göre, *cehalet* (vatandaşların önemli kararları almak için yeterli bilgileri var mı?), *kayıtsızlık* (vatandaşlar gerçekten bu kararların içinde yer almayı umursuyor mu?), *çıkarıcılık* (kamu sorumluluğuna sahip ve karşılıklı saygıya dayanan vatandaşlardan oluşan toplum idealinin, bireylerin kendi dar ve hizipçi değerleri çerçevesinde kendi çıkarlarını gütmeye pratiğiyle ne derece uyduğu) gibi soru(n)lar, katılımcı demokrasinin bireylere atfettiği potansiyelin sorgulanmasına neden olur (Warren, 1993; Mansbridge, 1999). Bu bakımdan günümüzde karmaşıklık, ölçek ve büyüklük sorunları da dikkate alındığında, karar alma süreçlerini çok külfetli ve verimsiz bulma eğilimde olan bireylerin öz-yönetişim amacıyla siyasete katılıma dair istekli ve kabiliyetli olmaları beklentisinin “ütopik” ya da “romantik bir dogma” (Warren, 1996: 242-243) olduğu ve katılımcı demokrasinin uygulanmasının mümkün olmadığı iddia edilir (Hilmer, 2010: 50).

Bir diğer eleştiri, eğitim, bilgi beceri, zaman gibi kaynaklara erişimdeki (yapısal) yetersizliğin/eşitsizliğin katılımcı demokrasinin siyasal eşitlik ilkesine önemli bir tehdit oluşturduğudur. Zira her vatandaşın karar alma sürecine katılma hakkı olsa da, kaynak yetersizliği/eşitsizliği bazı vatandaşların katılım hakkını kullanma imkânını sınırlandırmaktadır. Yapısal eşitliğin sağlanması, ekonomik sistemde, sivil toplumda ve siyasal kurumlarda yoğun ve temelden yeniden düzenlemeler gerektirdiğinden (Cohen, 1996: 426-427), katılımcı demokrasinin söz konusu eşitsizliklerin geniş katılımı giderileceği savı temelsiz kalmakta ve kuramın pratikte bu sorunla baş etmekte yetersiz kaldığı yönündeki eleştirileri güçlendirmektedir (Polletta, 2014: 81; Parvin, 2021: 270). Katılımcı demokrasinin katılımcı bir toplum gerektirdiği ancak katılımcı toplumun, örneğin yapısal eşitsizlikler, kayıtsızlık veya yabancılaşma nedeniyle demokratik süreçle yaratılamayacağı iddiasından kaynaklanan bu durum, “katılımcı paradoks” olarak adlandırılır (Parvin, 2021: 266). Buna göre, katılımcı toplumun, demokratik süreçten önce devletin insanların desteğinin olup olmadığını önemsemeden toplumu eşitlikçi bir biçimde yeniden yapılandırmasıyla kurulması gerekir ki bu da katılımcı demokrasinin güçlenmesi için önce demokrasinin zayıflamasını gerektirir (Parvin 2021: 278). Parvin (2021), geniş siyasal katılımın katılımcı demokrasinin amacına uygun olarak gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını gösteren bu paradoksun, elitist demokrasiyi temsili-kamular gibi vatandaşların seslerini daha verimli ve tutarlı biçimde duyuracağı mekanizmalarla takviye ederek çözülebileceğini öne sürer.

Katılımcı demokrasiye yönelik bir başka eleştiri, birbirlerinin devamı olduğu veya benzeştikleri iddia edilen müzakereci demokrasi kuramından gelmiştir. Özgür ve eşit vatandaşların rasyonel kamusal müzakeresini belirli prosedürlerle

artırarak, demokratik karar almanın meşruiyetini geliştirme amacıyla olan müzakereci demokrasi, geniş katılımın kitlelerin müzakere etme yeteneğini sınırlandıracağı iddiasıyla katılımcı demokrasiyi tenkit eder. Müzakereci demokrasinin, katılımcı demokrasinin “meşru vârisi” olduğu (Hildreth, 2012: 202; Vitale, 2006) veya birbirinden tamamen farklı kategoriler olduğu (Cohen, 1996; Mutz, 2006) iddialarını tartışmaya açmak, katılımcı demokrasiyi daha iyi anlamamız açısından gereklidir [bkz. Tekin].

Katılımcı ve müzakereci demokrasi modellerine karşılaştırmalı bakış

Katılımcı ve müzakereci demokrasi modelleri, hareket noktaları bakımından benzeşirler. Bu ortak nokta, seçimlerle temsilci belirlemeye dayalı siyasal meşruiyetin krizde olduğu, bu krizin daha katılımcı bir siyasetle aşılabileceği ve bunun için liberal demokrasinin güçlendirilmesi ve demokratikleştirilmesi gerektiği iddiasıdır. Vatandaşlığı “müşteri çıkarları” çerçevesine sıkıştıran ekonomi ve devlet sistematığını eleştiren bu iki demokrasi kuramı da, katılım ve kamusal müzakere ile vatandaşların yeniden kamusal tartışma süreçlerine dahil edilmesini savunur (Florida, 2014; Vitale, 2006: 752). Katılımcı ve müzakereci demokrasi kuramları arasındaki en önemli fark, ilkinde öncelik katılımın genişletilmesiyle bireylerin ve kurumların demokratik dönüşümünün sağlanmasıyken; ikincisinde öncelik katılımın niteliğinin (müzakere) derinleştirilmesiyle demokrasinin meşruiyetinin gerekçelendirilmesidir (Cohen, 1996: 412).

Aslında katılımcı ve müzakereci demokrasi modellerinin ayrışması, katılımın biçimi ve kapsamı ile katılımcıların nasıl seçileceği konularında belirginleşir. Bu farka ışık tutmak için siyasal katılımın biçimleri ve alanları ayırımından bahsetmek gerekir. Katılımın alanları; siyasal eylemin gerçekleştiği ev-içi, sınıf, mahalle, birlikler, işyeri, bürokrasi, parlamento gibi fiziksel alanlardır. Katılımın biçimleri ise, müzakere, ortak sahiplik ve işletme, kolektif karar verme ve yönetime denk gelir (Hilmer, 2010: 46). Pateman ve Macpherson gibi katılımcı demokrasi kuramcıları hem katılım biçimlerine hem de katılım alanlarına odaklanırlar. Bu bakımdan katılımcı ve müzakereci demokrasi kuramlarında örtüşme olduğu söylenebilir. Örneğin Macpherson’ın katılımcı demokrasi modelinde, piramit sisteminde her düzeyde vatandaşlar arasında müzakere yapılarak bir üst düzeye kararların iletilmesi esastır. Ancak, bu kuramcıların odak noktaları daha çok demokratik katılım ve kontrol alanlarının genişletilmesidir. Zira Pateman (2012: 8), müzakere ve tartışmanın demokrasinin herhangi bir biçimi için merkezî önemi olduğunu ancak demokrasi için yeterli olmadığını öne sürerek, katılımcı demokrasinin müzakereci demokrasiye farklı olduğunu savunur.

Müzakereci demokrasinin merkezinde ise, özgür ve eşit vatandaşların kolektif ereklere ve kaygılarına dair meselelerde ussal kamusal müzakere yaptıkları, egemenliğin kolektif irade oluşumuna dair söylemsel süreçlerde gerçekleştiği ve bu

süreçlerin hukuki olarak kurumsallaştığı düşüncesi vardır (Hilmer, 2010: 47; Vitale, 2006: 753). Bireylerin, nedenleriyle birlikte ahlâki ve siyasal argümanlarını savunmak, bunları müzakere etmek ve müzakere sonucu görüşlerini değiştirmek için her zaman hazır olmaları gerektiği fikri, müzakereci demokrasinin temel iddiasıdır. Bu bakımdan müzakereci demokrasi, müzakerenin yapıldığı mahalleri göz ardı ederek, katılımın biçimine yani vatandaşlar arasında etkileşime dayalı bir siyasal pratik olarak diyalog ve iletişim ile müzakereye odaklanır. Bu ayrışmaları ve müzakerenin katılımı teşvik etmek yerine katılma cesaretini kırdığı yönündeki çekinceleri de (Mutz, 2006) dikkate alarak hem katılımcı hem de müzakereci demokrasi literatüründe yer alan katılımcı pratiklerden bahsetmek yerinde olacaktır.

Katılımcı/müzakereci demokrasi pratikleri

1990'lı yıllarda “katılımcı-müzakereci dönüş” (Bherer, Dufour ve Montambeault, 2016) olarak adlandırılan akımla, temsili/liberal seçim demokrasisine eleştiriler yönelten katılımcı ve müzakereci demokrasi kuramcıları, siyasal karar alma süreçlerine vatandaşların doğrudan katılımını artıracak ve derinleştirecek kurumsal forumlar/pratikler gibi, “demokratik icatlar” (Smith, 2009: 1) geliştirmiştir. Bu pratikler; vatandaşların katılımıyla gerçekleştirilen katılımcı bütçeleme ve mahalle konseyleri, vatandaş jürileri, vatandaş birlikleri, müzakereci anket gibi kolektif olarak “temsili kamular”³ (*mini-publics*) olarak anılan yapılardır (Fung ve Wright, 2003; Goodin and Dryzek, 2006: 220; Fishkin, 2009, 2011; Smith, 2009).

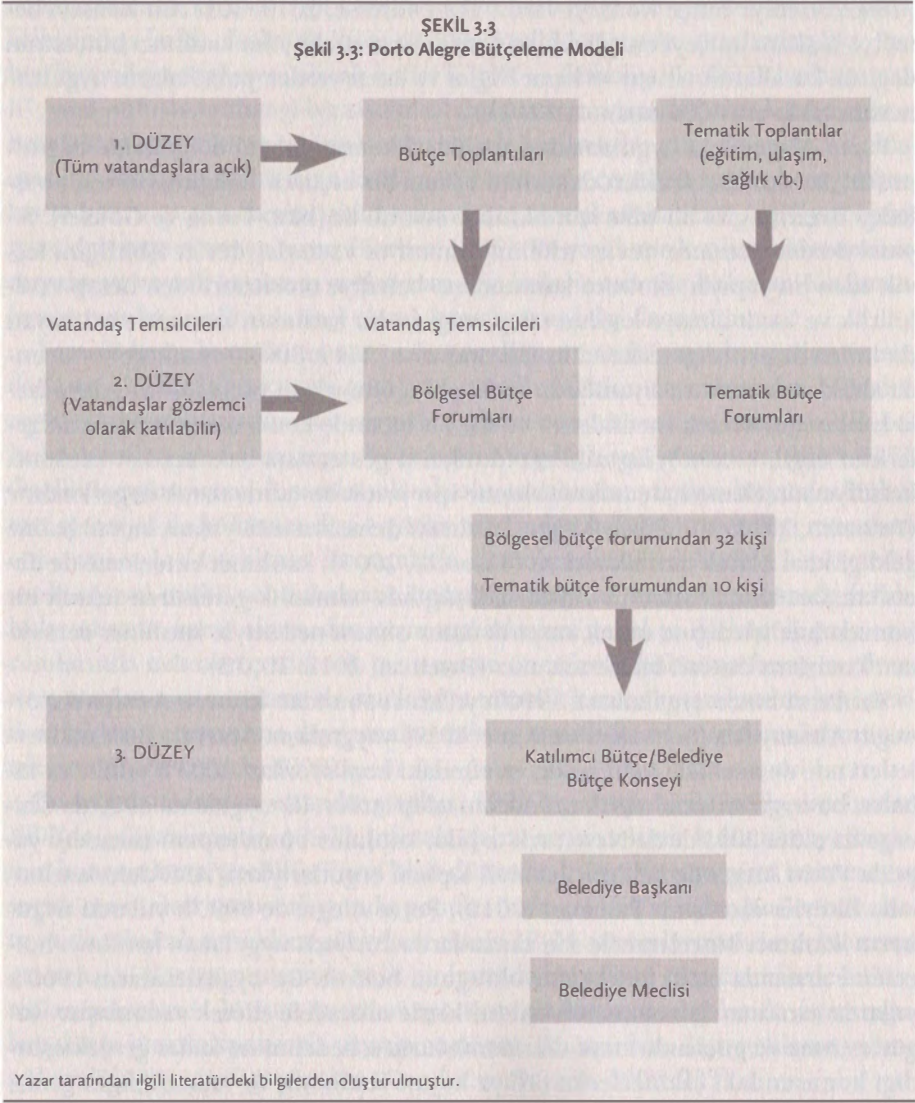
Katılımcı bütçeleme, fonların dağıtımına dair kararların seçilmiş memurlar tarafından alınması yerine, toplumda yaşayan vatandaşların tartışma ve oy verme mekanizmalarıyla oluşturulmasına dayanan ve içerme, eşitlik, şeffaflık ve toplumsal adalet unsurlarıyla öne çıkan bir katılımcı demokrasi uygulamasıdır (Baiocchi, 2014). Bu uygulama, aktif vatandaş katılımının toplumsal değişim yaratıp yaratmayacağına dair katılımcı demokrasiye yöneltilen ampirik/pratik verilerin azlığına ilişkin veri sunma potansiyeli açısından da öne çıkar. Ekseriyetle belediye düzeyinde uygulanan katılımcı bütçe yapımında amaç, özellikle azınlık ve yoksul kesimin karar alma sürecine katılımını sağlayarak daha etkin ve etkili bir bütçe yapımı süreci sağlamak ve kaynak dağıtımında verimliliği artırmak, böylece vatandaş eğitimini, demokratik tutumları ve vatandaşın belediye ile özdeş hissetmesini desteklemektir. Bu uygulama, paydaşların yerel ihtiyaçlardan hareketle öneriler geliştirmesi, komşuların birbirleriyle etkileşim içinde öncelikler hakkında ve hangi önerilerin fon alması gerektiği konusunda karar vermesi süreçlerini içerir.

İlk katılımcı bütçeleme, belediye bütçelerinde yolsuzluk nedeniyle vatandaşların siyasetçilere güvenlerinin azaldığı Brezilya'da 1989'da askeri cuntanın ikti-

3 *Mini-public* kavramının Türkçeye çevrilmesi hususunda epey zihin egzersizi yaptığım Menderes Çınar, İlker Aytürk, Aylin Özman ve Şebnem Yardımcı-Geyikçi'ye teşekkürü borç bilirim.

dardan uzaklaştırılmasıyla Porto Alegre’de uygulandı (Wampler, 2012: 12). Sol aktivistlerin teşvikiyle, *Partido dos Trabalhadores* (Brezilya İşçi Partisi) tarafından başlatılan uygulamada, kentin tüm bütçesinin bir parçası mahallelere ayrılarak, o bütçeyi nasıl harcayacakları konusunda karar vermeleri istendi. Kentte 16 yönetim bölgesinde uygulanan katılımcı bütçe, yerel hükümetin de projeleri o karara göre önceliklendirmesi ve desteklemesi ile gerçekleşti. Şekil 3.3’te görüleceği üzere, Porto Alegre’deki katılımcı bütçeleme, belediye başkanının nihai kararına kadar tüm sürecin vatandaşların ya da vatandaşların seçtiği temsilcilerinin ellerinde olduğu aşağıdan yukarıya işleyen üç düzeyde gerçekleşen bir uygulamadır.

ŞEKİL 3.3
Şekil 3.3: Porto Alegre Bütçeleme Modeli

Birinci düzeyde kentteki 16 bölgenin mahallelerinde yaşayanların tamamına açık toplantılar yapılır. Bütçe grup toplantısında vatandaşlar bütçe öncelikleri üzerine tartışıp bir sonraki basamak için temsilcilerini seçerler. Tematik grup toplantısında ise, vatandaşlar kente dair eğitim, ulaşım, sağlık gibi alanlarda politikaları tartışırlar. İkinci düzeyde, tüm vatandaşların gözlemci olarak katıldığı ve seçilen temsilci vatandaşların mahalle birliklerinde belirlenen yatırım önceliklerini değerlendirerek, bölge için öncelik listesi oluşturdıkları Bölgesel ve Tematik Bütçe Forumları bulunur. Üçüncü düzeyde ise yine bütün vatandaşların gözlemine açık olarak gerçekleştirilen ve bölgesel bütçe forumundan 32, tematik bütçe forumundan 10, mahalle dernekleri kolektifinden bir, belediye çalışanları kolektifinden bir, kent meclisi üyelerinden iki kişiden oluşan Katılımcı/Belediye Bütçe Konseyi vardır (Latendresse, 2019: 301). Bu konsey, belediye başkanı bütçeyi onayladıktan sonra, bir sonraki yılın katılımcı bütçesinin dağıtım kurallarını tartışır ve karar bağlar ve karar verilen politikaların uygulanmasını takip eder (Pateman, 2012: 11).

Porto Alegre'deki uygulamada kaynaklar, kentin yoksul bölgelerine dağıtılmıştır. Bu durum, yeniden dağıtımın eşitsiz bir biçimde zenginlerin lehine işlediği Brezilya gibi bir ülke için oldukça önemlidir [bkz. Turan ve Gökse]. Siyasal iktidar üzerinde devlet tekeli azaltan ve vatandaş-devlet işbirliğini teşvik eden bu yapıyla, binlerce katılımcının belediye otoritelerinden hesap verebilirlik ve karar almaya katılım talep ettiği ve bu katılımın kentteki sivil hayatı derinden değiştirdiği iddia edilir (Latendresse, 2019: 300). Müzakere sonucunda aldıkları kararların siyasalarda etkisi olduğunu gören vatandaşların daha fazla katılım göstermek istediklerini ve dar bir biçimde kendi mahalle ya da bölgelerinin değil, kentin iyiliğini düşündüklerini göstermesi bakımından katılımcı belediye bütçelemesi, demokratikleşme için kritik bir adım olarak değerlendirir (Pateman, 2012: 10). Porto Alegre, katılımcı demokrasinin yaşam biçimi haline geldiği kent olarak tanımlanırken (Baiocchi, 2005), katılımcı bütçeleme de demokrasi mekanizmalarının kurumsallaştığında uzmanlık gerektiren teknik bir konuda bile işlediğine örnek ampirik kanıt olması nedeniyle katılımcı demokrasi kuramına önemli bir destek olur (Pateman, 2012: 10, 12).

Katılımcı bütçe uygulaması, 1990'lı yılların sonundan itibaren Avrupa'da, örneğin Almanya'da (Schneider ve Busse, 2019) yaygınlaştı. Amerika Birleşik Devletleri'nde de özellikle kent hakkı etrafındaki koalisyonlar, 2000'li yıllardan itibaren bu uygulamanın teşvik edilmesini talep ettiler. İlk uygulama 2009'da Chicago'da oldu. 2011'de de New York'ta pilot katılımcı bütçe yapımı çalışması yapıldı. Porto Alegre'de katılımcılar sivil toplum örgütleri iken, ABD'deki katılımcılar bireyler olmuştur. Pateman (2012), Porto Alegre'de 1990'lı yıllarda uygulanan katılımcı bütçeleme ile son zamanlarda dünyada uygulanan katılımcı bütçeleme arasında ciddi farklılıklar olduğunu belirtir. Bu uygulamaların 1960'lı yıllarda katılımcı demokrasinin eşitsizliklerle mücadele ederek vatandaşları özgürleştirme ve güçlendirmeye dair dönüştürücü hedefini ne kadar gerçekleştirdiği konusundaki çekincelerini ortaya koyar. Katılımın ve vatandaşlığın geniş-

lemesine katkı olarak değerlendirilen bu uygulamalar, tartışılan bütçelerin çok küçük (tüm kenti kapsamayan ve sermaye yatırımıyla sınırlı) ve vatandaşların katılımının kent ya da belediye bütçesine dair karar verme hakkı olmaktan uzak olması nedeniyle kurumlarda demokratikleşme ya da katılımcı toplum sağlamakta yetersiz kaldığına dair eleştirilir (Pateman, 2012: 12-14). Pateman, katılımcı bütçelemeyi (Porto Alegre'deki uygulamayı) katılımcı demokrasi pratiği, temsili-kamuları ise müzakereci pratikler olarak değerlendirse de, Barber gibi kuramcıların önerileri arasında yer alan ve Lafont'un (2017) bahsettiği gibi, kullanım biçimine göre müzakereciden ziyade katılımcı olabilecek temsili-kamulara da kısaca değinmek gerekir.

Son otuz yılda uygulanan vatandaş jürileri, uzlaşi konferansları, müzakereci anket, vatandaş birlikleri gibi temsili-kamular başlığı altında ele alınan yapılar, birbirinden farklı olsalar da iki ayırt edici özellikleri vardır. Bunlardan ilki, "sahici biçimde müzakereci olacak kadar küçük ve demokratik olacak kadar temsili"; yani nüfusta herhangi bir sistemsel dışlanma yaratmadan ama katılımcıların belirli karakteristiklere sahip olacağı rastgele seçilmiş bir grup vatandaştan oluşmasıdır. Rastgele seçim hem katılımcılar arasında çeşitlilik sağlar hem de Barber'ın belirttiği gibi, herhangi bir vatandaşın siyasal muhakeme kabiliyeti olduğuna dair inancı ortaya koyar (Barber, 1995). Bu yapılarda katılımcıların sesinin duyulması ve adil katılımın sağlanması için kolaylaştırıcılar bulunur. Katılımcılara uzmanlar tarafından özel olarak hazırlanmış bilgi de sunulur.

Temsili-kamuların ikinci ayırt edici özelliği, rastgele seçimle sıradan vatandaşların oluşturduğu küçük grupların müzakerelerine dayanmasıdır. Müzakerenin sonucunda katılımcılar sorunla ilgili bir sonuca varır ve buna yönelik politika önerileri içeren bir rapor hazırlarlar (Vrydagh ve Caluwaerts, 2023: 118). Özellikle müzakereci forumlar olarak oluşturulan bu yapılar, hükümet/hükümet ajansı ya da hükümet-dışı örgütler tarafından belirli bir meseleyi müzakere etme amacıyla desteklenir. Bu yapılarla, demokrasinin hedefindeki kapsayıcılık ya da siyasal eşitlik ve muhakeme hedeflenir. Her ne kadar uygulamada farklılıklar olsa da, karar alınmadan önce vatandaşlara genel ya da küçük grup oturumlarında müzakere edilerek tartışma ve önerilerde bulunma fırsatı verilmesi ve sıradan vatandaşların da ortak iyiye yönelik karar almaya katılmakta istekli oldukları varsayımına dayanmaları bütün temsili-kamu uygulamalarının ortak paydasıdır (Smith, 2009).

Bu uygulamalardan vatandaş jürileri, 1970'li yıllarda Ned Crosby tarafından ABD'de geliştirilmiştir. 1990'lı yıllarda daha yaygın olarak kullanılmaya başlanan bu uygulama, özellikle Tony Blair döneminde İngiltere'de yerel hükümet ve sağlık otoriteleri sponsorluğunda popüler hale geldi. Vatandaş jürilerinde, kota ya da tabakalı örneklem yoluyla seçilmiş 12-24 arasında vatandaşın bir araya gelerek, iki-dört gün arasında belli bir konuda müzakere edip önerilerde bulunmaları amaçlandı. Jürinin önerileri sponsor için bağlayıcı değilse de, bazı uygulamalarda jürinin sponsorla yaptığı sözleşme ile önerilere dair açıklama yapma yükümlülüğü getirdiği görülür (Goodin ve Dryzek, 2006: 223).

Uzlaş konferansları, Danimarka Teknoloji Yönetim Kurulu tarafından 1987’de uygulanmaya başlandı ve başka yerlerde de belli zamanlarda benimsendi. Bu modelde, on beş vatandaş iki hafta süreyle hazırlık toplantıları yaparak dört günlük kamu forumu için gündem belirlerler. Uzmanların şahitlik ettiği ve sorgulandığı bu forum sonrasında bir rapor yazılır ve dördüncü günün sonunda siyasetçiler ve medyanın dikkatini çekmek üzere basın konferansı yapılarak sunulur (Goodin ve Dryzek, 2006: 223).

Bir diğer temsili-kamular pratiği, müzakereci anket uygulamasıdır. James Fishkin tarafından 1988 yılında önerilen bu uygulamada amaç, rastgele seçilen yaklaşık 250-500 vatandaşın belli bir konuda uzmanlardan bilgi alıp küçük gruplar içerisinde müzakere ettikten sonra fikirlerinde değişim olup olmadığını müzakere öncesi ve sonrasında yapılan bir anket ile göstermektir. Bu uygulamada katılımcılar herhangi bir karar almaz; Fishkin’in (2009) ortaya koymak istediği katılımcıların düşünceleri için daha iyi koşullar sağlandığında düşüncelerinin nasıl değişeceğidir.

Daha yeni oluşumlar olan vatandaş birlikleri, 2000’li yılların başından itibaren uygulanmaya başlandı. 2004’ten itibaren Kanada’da (İngiliz Kolombiya ve Ontario) ve 2007’de Hollanda’da vatandaş birlikleri, hükümetleri tarafından seçim sistemlerini gözden geçirerek alternatif önermek üzere oluşturuldu (Pateman, 2012: 8-9). Vatandaş birlikleri, vatandaş jürilerine göre daha fazla sayıda katılımcıdan (100-160) oluşur ve daha uzun sürer. Gündemi de, vatandaş jürilerine göre daha geniştir. Bu yapılarda sadece kolaylaştırıcılar değil, kadrolu personel ve atanmış başkanlar bulunur. Vatandaş birlikleri sorunlardan vatandaşları haberdar etmek, ihtiyaçları belirlemek, denetim yapmak ve siyasal konularda tartışmak gibi daha kapsamlı bir sorumluluk yüklenirler.

Pateman’ın (2012) da belirttiği gibi, temsili-kamu uygulamaları katılımcı demokrasi açısından vatandaşların katılım için yeterince kabiliyeti ya da ilgisi olmadığına yönelik “katılımın romantik bir dogma” olduğu eleştirisine karşı dikkate değer ampirik kanıtlar sunar. Zira, bu uygulamalarla ortaya çıkan bulgular, kamu politikalarına dair konularda sıradan vatandaşın “cılız görüşü” yerine uzmanların görüşüne başvurulmasını savunanların aksine, gerekli teknik bilgi ve zaman verildiğinde, vatandaşların en karmaşık meselelerde bile yerinde sonuçlara vardıklarını göstermektedir. Öte yandan, bu uygulamaların kurumsal ve geleneksel karar verme süreçlerine nasıl entegre edileceği önemli bir mesele olarak öne çıkmaktadır (Vrydagh ve Caluwaerts, 2023: 117-118). Ayrıca Pateman’ın (2012: 9) İngiliz Kolombiyası ve Ontario örneklerine referansla dikkat çektiği gibi, halkın vatandaş birliklerinden yeterince haberi olmaması, vatandaş birliklerinin seçim sistemlerine dair önerilerinin ne basın ne de siyasetçiler tarafından dikkate alınmaması ve temsili demokratik sistemin tamamına entegre edilmeyerek belli bir süre için kurulup sonra ortadan kaybolması bu yapıların önemli zafiyetleri olarak değerlendirilebilir.

Pateman’a (2012) göre müzakereci demokrasiyi katılımcı demokrasiden ayıran en temel özellik, temsili-kamu uygulamalarında öne çıkan kaygının da-

ha geniş manada toplumun yapısal eşitsizliklerinden (evlilik/aile, istihdam/iş ortamı, vatandaşlık/devlet gibi) ziyade müzakereci forumlardaki müzakere süreci olmasıdır. Böyle bakıldığında temsili-kamuların, temsili demokrasinin eleştirilen kurumsal arka planındaki yapıları değiştirmeden, sadece forumlarda kalan bir demokrasi ortamı yarattığı söylenebilir ki, Pateman bunun 1960'lı yıllarda geliştirilmeye çalışılan katılımcı demokrasi fikriyle taban tabana zıt olduğunu savunur ve katılımcı toplum çağrısını yineler. Bu doğrultuda, demokrasinin demokratikleşmesi için, bireylerin hem yaşamlarında hem de geniş manada siyasal sistemde karar alma süreçlerine dahil edilmesi için, toplumsal ve siyasal hayatta değişikliklere ihtiyaç olduğunu belirten Pateman, bu değişikliklerin demokratik olmayan otorite yapılarının değiştirmesini gerektirmesi nedeniyle yapısal nitelikte olduğunu vurgular. Bireylerin kapasitelerinin, becerilerinin ve karakterlerinin otorite yapılarıyla bağlantılı olduğunu ve vatandaşların ancak katılımı ile katılmayı öğreneceklerine de dikkat çeker (Pateman, 2012: 10). Sonuç olarak, bu uygulamalarla ilgili önemli sorunlar, temsili-kamuların karar alma süreçlerine ne kadar etkisi olduğunu gösterecek daha çok ampirik kanıtın ortaya konması, pozitif etkileri varsa bu uygulamaların daha büyük ölçeğe nasıl taşınacağı ve karar alma süreçlerine nasıl entegre edileceğiyle ilgilidir ki, katılımcı demokrasiye dair güncel tartışmalar da bu soru(n)lar etrafında devam edecek gibi görünmektedir.

Sonuç yerine: İmkân ve sınırlarıyla katılımcı demokrasi

Vatandaşların karar alma süreçlerine katılımıyla dönüştükleri, topluluk oluşturdıkları, katılımın genişleyerek her alana nüfuz ettiği ve demokratik otorite yapılarını meşrulaştırdığı “sahici demokrasinin” gerçekleşmesi ideali olarak katılımcı demokrasi, özellikle yerel yönetim ve yerel demokrasi tartışmalarında önemini ve güncelliğini korumaktadır. Bununla birlikte, 1990'lı yıllardan bugüne katılımcı demokrasinin gerçekleştirilebilirliğine yönelik demokrasi literatüründeki kuramsal ve ampirik eleştirilerle ne kadar baş edebildiği, hâlâ cevaplanması gereken bir sorudur. Aslında katılımcı demokrasiye dair en önemli sorun, demokratik katılımın normatif değerini, yani vatandaşların kendi hayatları üzerinde etkisi olan toplumsal, siyasal ve ekonomik kurumlara müdahil oldukları ölçüde eğitilmiş, verimli ve güçlendirilmiş olacaklarına dair iddiayı destekleyecek ampirik kanıtın azlığı ve hatta demokratik katılımı ilgili ampirik verilerin alternatif demokrasi modellerini daha gerçekçi kılmasıdır (Baker, 1997; Dacombe ve Parvin, 2021: 149-150). Dolayısıyla, katılımcı demokrasi kuramının teorik ve ampirik perspektifleri bağlantılı hale getirerek, katılım eşitsizlikleriyle nasıl baş edileceğine dair ampirik kanıtların ortaya koyulmasına ihtiyaç vardır ve bu yönde pek çok güncel çalışma yapılmaktadır.

Temsili sistem içinde doğrudan demokrasi biçimlerinin geliştirilmesiyle, vatandaşların geniş katılımının sağlandığı “ideal demokrasi”yi gerçekleştirmenin mümkün olduğu iddiasının, “demokratik icatlar”la desteklenmesinin kri-

tik öneme sahip olduğu aşikâr. Ancak özellikle yoksun grupların karar süreçlerine katılımının sınırlı kalması, sorununun bu mekanizmalarla da aşılammaması günümüz demokrasisine ilişkin en önemli tehditlerden biri olarak değerlendirilebilir. Bu katılım eşitsizliklerinin nasıl giderileceğine dair önerilerle katılım mekanizmalarının geliştirilmesi katılımcı demokrasinin gerekçelendirilmesi açısından daha da önem kazanmıştır. Bununla birlikte katılımcı ve müzakereci demokrasi modellerinin öngördüğü şekilde vatandaş katılımını teşvik etmek yerine, Parvin’in (2018) vurguladığı gibi, geniş katılımının aranmadığı güçlü bir temsili demokrasi arayışına mı girilmelidir? Yani Landemore’un (2017) dikkat çektiği gibi, her tür yetki devri, katılımcı mekanizmalar olsa da nihayetinde temsili olduğu için, çözüm katılım mı temsil mi sorusundan ziyade temsilin nasıl olacağı sorusunda mı aranmalıdır? Bu noktada katılımcı ütopya, antik döneme dönüşü çağrıştıran biçimde seçimlerin kaldırılarak rastgele vatandaşların karar alma süreçlerine doğrudan katıldığı *lottocracy* (Landemore, 2020) gibi radikal önerilerle gerçekleştirilebilir mi? Bu sorularla birlikte Landemore’un içermeye ve eşitliğe dayalı müzakere, açıklık, rotasyon, çoğunluk ilkesi, karmaşık temsil gibi kurumsal ilkelerden oluşan “açık demokrasi” (2020) önerisi, katılımcı demokrasi teorisinin sınırlarının ve demokrasi tartışmasının daha uzun süre devam edeceğinin işareti olarak değerlendirilebilir.

SOSYAL DEMOKRASİ

ONUR BİLGİNER - ZAFER GANİOĞLU

Michael Freeden (2003: 32), fikir, inanç, görüş ve değer kümeleri olan siyasal ideolojilerin dört ana niteliği olduğunu belirtir. Her ideoloji “tek-rar eden örüntüler” içermekte, “önemli siyasal gruplar” tarafından desteklen-mekte, kamu politikalarını belirlemek için rekabet etmekte ve nihayet bunu o topluluğun siyasal ve sosyal düzenini “haklı çıkarmak, ona karşı çıkmak veya onu değiştirmek amacıyla” yapmaktadır. Aynı zamanda, ideolojilerin mücade-lesi, siyasal dilin içinde tecessüm etmekte ve “siyasal dilin kontrolünü ele ge-çirmek için girilen bir rekabet” halini almaktadır (Freeden, 2003: 55). Bu sü-reçte, her ideoloji “özünde çekişmeli kavramlar” (Gallie, 1956) olan eşitlik, öz-gürlük, demokrasi, sanat, toplumsal adalet gibi kavramları kendince tanımlaya-rak ve birbirlerine bağlayarak belli bir konfigürasyon oluşturur. Ideolojilerin et-ki alanı ve gücüyle, özünde çekişmeli kavramlara yükledikleri özgün anlamları ne ölçüde yaygınlaştırıp evrenselleştirdiğiyle ölçülebilir. Birbirine rakip ideolo-jiler üç temel fonksiyonu yerine getirir: Karmaşık toplumsal gerçekliği onu de-neyimleyen gruplar için sadeleştirip anlaşılır kılmak, daha iyi bir toplumun na-sıl olması gerektiğine dair bir gelecek tahayyülü sunmak ve yarını bugünden in-şa edecek bir eylem planı önermek (Heywood, 2017: 10). Her ne kadar ideolo-jiler kendi alanlarını netleştirmek için diğerleriyle aralarındaki sınırları katı bir şekilde çizmeye çalışsa da, göründüklerinden daha akışkan, esnek ve geçirgen-dirler (Heywood, 2017: 12). O yüzden, muhafazakârlık, liberalizm, sosyalizm, sosyal demokrasi ve milliyetçilik gibi ideolojik gelenekler arasında uyumsuzluk-lar kadar, örtüşmelere de rastlanır.

Bu bağlamda, sosyal demokrasiyi anlamak için, onun tarihsel kökeni ve ku-ramsal gelişimi, ilke ve değerleri, aktörleri ve hâkim olduğu deneyimlerin pra-

tikteki çıktıları ile onu diğerlerinden ayıran ya da diğerleriyle benzer kılan niteliklere birlikte bakmak gerekir. Sosyal demokrasinin özellikle liberalizm (kapitalizm) ve Marksizm (sosyalizm) arasında kalan, pragmatik sebeplerle her iki gelenekten de ödünler veren, zaman zaman milliyetçiliğin sularında gezinen, orta yolcu ya da amorf bir yaklaşım olduğu yönünde bizce yanlış bir kanaat oldukça yaygındır (Jackson, 2013: 348). Köken ve idealleri (Bläsius vd. 2009) açısından Marksizm, iktisadi bakış itibarıyla liberalizmle ortak noktalar taşıması, sosyal demokrasinin kendi başına bir ideolojik kategori olmaktan çıkarılmasını, bir ara çözüm formülüne indirgenmesini –akabinde değersizleştirilmesini– gerekçelendirmez.

Kuramsal kökenler

Geç 19. ve erken 20. yüzyılda klasik Marksist kuramın revizyonuyla hayat bulan sosyal demokrasiyi mümkün kılan bir başkalaşım süreci yaşandı. Çalkantılı toplumsal süreçler sonunda burjuvazinin, bazen işçi sınıfıyla ittifak kurarak, bazen ona karşı durarak iyi kötü bir siyasal demokrasiyi yerleştirmesiyle; demokrasi prensibini siyasal alandan sosyal ve ekonomik alana taşımayı amaçlayan sosyalist hareket izlenecek yönetime dair bir tercih yapma zorunluluğuyla baş başa kaldı. Zira burjuva iktidarını alaşağı ederek kapitalist düzeni aşmayı hedefleyen erken sosyalistlerin devrimci stratejisi, siyasal alanı geniş kesimleri içerecek şekilde yeniden düzenleyen demokrasi prensibiyle ciddi bir sarsıntıya uğramıştı. Bu yeni durum karşısında, demokrasi prensibini sosyal alana taşımak isteyen sosyalistler ya demokratik siyasal kurumları tümenden yok sayacak ve düşmanlaştıracak ya da onları birer araç olarak kullanacaklardı. Daha önce seçenekler arasında olmayan bir tercihin belirmesi, sosyalist hareket içinde, sosyal demokrasinin doğum sancıları diyebileceğimiz bir gerilim ve çekişmeye yol açtı. Marksist gelenekten tedricen uzaklaşarak, kendine yeni bir hareket alanı açan sosyal demokrasinin Marx'ın hangi görüşlerine, neden ve nasıl mesafelendiği izaha muhtaçtır.

Marx'ın devrim kuramı ve taktiksel çekişmeler

Marksist kuram, proletarya devrimiyle üretim araçlarının özel mülkiyetini ortadan kaldırarak, üretim ilişkilerini ve onunla birlikte tüm toplumsal ilişkileri köklü bir biçimde dönüştürmeyi; böylelikle sosyalist bir toplum kurarak, halkı kapitalist üretim biçiminin doğurduğu işsizlik, yoksulluk, kötü yaşam ve çalışma koşulları gibi toplumsal sorunlardan kurtarıp özgürleştirmeyi vaat eder. Devrimin hedefi, toplumun sınıflara¹ bölünmesini, sınıf siyasetinin (soyut haklara bürünüp) formel yurttaşlığın ardına gizlenerek ezilen sınıflarda sahte bir özgürlük ve eşitlik hissiyatı yaratmasını, kamusal-özel ayrımı-

1 Marx'ın sıklıkla başvurduğu sınıf kavramındaki görece esneklik için bkz. Avineri, 1967; Hayes, 1993; Ollman, 1968.

nı, emeğin sömürülmesini ve insanın yabancılaşmasını engellemektir. Devrimci sınıf olan proletarya bu saiklerle sermayenin emek üzerindeki tiranlığına son vermeli ve demokrasi savaşını toplum adına kazanmalıdır. Fakat Marx'ın eserlerinde, bu sosyalist toplumu kurmak için yapılması gereken siyasal ve sosyal devrimin hangi sırayla ve hangi araçlarla yapılacağı konusunda çelişkiler göze çarpar (Johnson, 1983; Gregory, 1983). Moore (1963) bu çelişkileri “taktiksel çekişmeler” ya da “devrim örüntüleri” olarak değerlendirir ve sırasıyla “sürekli devrim”, “artan sefalet” ve “rekabet eden sistemler” olarak adlandırır. Sonuncusu sosyal demokrasinin kademeli dönüşüm perspektifine kapı aralama açısından önemlidir.²

1844 ve 1850 yılları arasında “sürekli devrim” modelini savunan Marx ve Engels (1978 [1850]: 505-510), üç aşamalı bir mücadeleden bahsederler: (1) İşçi sınıfı, feodal-bürokratik hükümeti devirmek için büyük ve küçük burjuvazi ile birlikte hareket etmeli; (2) feodalizmin ve mutlakıyetçiliğin yıkılmasından sonra, küçük-burjuva demokratlarla ittifak yaparak burjuva liberallerine karşı bir cephe oluşturmali; (3) burjuva diktatörlüğünü proletarya diktatörlüğüyle ikame edebilmek için, önceki ittifaklarını bozarak taleplerini çoğaltmalıdır. Yani, işçiler kendi bağımsız örgütlerini (örneğin, belediye komiteleri, belediye meclisleri ve işçi kulüpleri biçimindeki devrimci yönetimler) kurmalı, sınıf çıkarlarını netleştirerek bir gündem belirlemeli, küçük-burjuva demokratların taviz ve önlemlerine karşı taleplerini artırmalı ve üretici güçler halkın elinde yoğunlaşana kadar (küresel ölçekte) mücadeleyi sürdürmelidir (Moore, 1963: 15).

Bu strateji en az iki durumu şart koşar. Birincisi, siyasal gücün merkezileşerek devletin elinde toplanması gereğidir (Marx, 1978 [1850]: 592-593).³ İşçiler yalnızca küçük-burjuva demokratlar ile burjuva liberaller arasındaki ittifaka karşı durmamalı, aynı zamanda federatif bir cumhuriyet ve zayıf bir hükümet kurma yönündeki ortak girişimlerine de direnmelidir. İkincisi, şiddet araçlarını kullanma gereğidir. Marx'ın erken yazıları silahlı direnişi burjuva-demokratik hükümetlere karşı yürütülen devrimci mücadelenin ayrılmaz bir parçası olarak tanımlar. Fakat 1848 sonrası Avrupa'daki devrimci dalganın sönümlenmesiyle birlikte [bkz. Taşkın], bu komplocu çizgiden giderek uzaklaşarak (Rosenberg, 1965), proleter direnişin tarihsel ve toplumsal koşulları göz önüne alması gerektiği sonucuna varır. Zira devrimci bir azınlığın nihai zafere kadar yeraltı faaliyetlerini sürdürmesini talep etmek, “genel olarak nesnel koşullar ve özelde ekonomik faktörler” tarafından sınırlandırılan siyasal eylemin potansiyelini aşırı abartmak anlamına gelir (Moore, 1963: 28-31). Öyleyse, işçiler sürekli değişen siyasal iklime göre hareket etmeyi öğrenmeli, pratik-eleştirel muhakemelerini kullanmalı, zor şartlarda kazandıkları önemli başarıları şiddet içeren ayaklanmaların cazibesine kapılarak feda etmemelidir (Singh, 1989). Bu, örgütsel gizlilikten saydamlığa, komplodan propagandaya, tepeden aşağı (atamaya daya-

2 Marx'ın devrim stratejileriyle ilgili farklı okullar ve yaklaşımlar için ayrıca bkz. van Ree, 2013.

3 1875'te kaleme aldığı *Gotha Programının Eleştirisi*'nde, Marx, merkezî devleti sosyalist dönüşümün tamamlanması için gerekli bir araç olarak tanımlamakta ısrar edecektir.

lı) örgütlenmeden aşağıdan yukarı (seçime dayalı) örgütlenme tarzına doğru bir yönelimdir (Moore, 1963: 27).

19. yüzyılın ikinci yarısındaki (hızlı sanayileşme, sendikal başarılar, İngiltere, Fransa ve Almanya gibi ülkelerde erkeklere tanınan genel oy hakkı ve benzeri) gelişmeler (Gilbert, 1976: 13), Marx'ı hem sendikaların sosyalist hareketle kurduğu ilişkiyi hem de sosyalist partilerin burjuva demokrasilerinde oynadığı rolü sorgulamaya iter (Moore, 1963: 46). Tam da bu meselelerle meşgul olan “artan sefalet” modeli, Marx'ın sermaye birikimi, sınıf bilinci ve devlet iktidarı teorilerinin ilgili tezlerine yaslanır (Moore, 1963: 39). Sermaye birikimi teorisinin sınıf kutuplaşması tezi, endüstriyel kapitalizmin eninde sonunda toplumu sermayedarlardan oluşan küçük bir azınlık ve ücretli işçilerden oluşan büyük bir çoğunluk olmak üzere iki uzlaşmaz sınıfa indirgeyeceğini öngörür. Marx'ın 1844 *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*, *Grundrisse* ve daha gelişmiş bir argümanla *Kapital*'de söylediği üzere, işçiler çalıştıkça sadece sermaye birikimini değil, kendi fakirleşmelerini de üretirler (Gronow, 2016: 284). Bu eğilimi, sendikaların gelişimi (sınıf bilinci teorisinin ilgili tezi) ve sosyalist partilerin devrimci rolü (devlet iktidarı teorisinin ilgili tezi) ile birlikte ele alan Marx, birbirini bütünlleyen iki yargıya varır. Birincisi, sendikalar ekonomik mücadeleler yoluyla yalnızca kapitalizmin düşük ücret ve kötü çalışma koşulları gibi sorunlarına karşı direnmezler, aynı zamanda sınıf bilincinin ve sosyalist hareketin oluşumunu mümkün kılan veya hızlandıran hayati önemdeki siyasal alanı da açarlar. İkincisi, sendikalar her şeye rağmen özünde iktisadi teşekküllerdir ve bu nedenle bir siyasi partinin işlevini (“işçi sınıfını örgütlemek ve eğitmek”, “seçim çoğunluğunu elde etmek” ve iktidarı kazanmak gibi) yerine getiremezler (Moore, 1963: 39). Devrimci mücadelenin bir ayağı sendikalarda, diğer ayağı sosyalist partilerde olsa da, iktisadi mücadeleyi siyasi mücadeleye dönüştürmedeki eşsiz rolünden ötürü ikincisi bir adım öne çıkar. Artan sefalet modelinde, devlet aygıtının gizli dernekler tarafından ele geçirilmesi, kapsamlı bir sosyal dönüşüm yaratmak için bir ön koşul değildir. Marx ve Engels'in (1978 [1948]: 470) *Komünist Manifesto*'nun 1872'deki önsözünde Paris Komünü'nün yenilgisine ilişkin dediği gibi, işçiler aslında devlet makinesini ele geçirip onu kendi amaçları için gönülleriyle kullanamazlar. *Fransa'da İç Savaş'a* (1978 [1871]: 627) Engels'in 1891'de yazdığı önsöz bunu şöyle destekler: İşçiler “daha önce kendilerine karşı kullanılan tüm eski baskı mekanizmalarını ortadan kaldırmalı” ve bunu yaparken “kendi milletvekilleri ve memurlarına karşı, istisnasız hepsini her an geri çağrılabilir ilan ederek, kendilerini korumalıdır”

Artan sefalet modeli en azından üç koşullu önermede bulunur. Birincisi, “yönetme hakkı” seçim zaferi yoluyla barışçıl bir şekilde ya da devrim yoluyla zorla edinilebilirken, “yönetme gücü” ancak halkın desteğiyle kazanılabilir (Moore, 1963: 48). İkincisi, halkın egemenliği ancak “toplumun hizmetkârlarından toplumun efendilerine” dönüşmeye çalışan yeni bir siyasetçi sınıfına engel olunursa kurulabilir. Halk gerçek bir demokraside, baskıcı bürokratik bir devlet mekanizması ya da küçük bir profesyonel siyasetçi azınlık tarafından yönetilme-

meli, karar alma süreçlerinde son sözü söyleyebilmelidir. Üçüncüsü, proletarya diktatörlüğü ancak ona duyulan ihtiyaç bittiğinde kaldırılabilir. Devrim-karşıtı güçler etkisizleştirildiğinde ve komünist toplum iktisadi bolluğa kavuştuğunda, proletarya diktatörlüğü miadını dolduracak ve feshedilecektir.

Son olarak, Marx'ın "rekabet eden sistemler" stratejisi, "işçiler çalışma koşulları, çalışma saatleri ve ücretler üzerindeki kontrollerini kaybettikçe sefilleşir" tezinine farklı bir yorum getirir. *Uluslararası İşçiler Derneği'nin Açılış Konuşması*'nda, *Kapital*'in birinci cildinde ve *Gotha Programının Eleştirisi*'nde ücretlerin düşme eğilimini yeniden gözden geçiren Marx, özellikle *Açılış Konuşması*'nda sermaye birikimi mantığının doğurduğu olumsuz etkilerin bir ölçüde fabrika yasaları ve kooperatif hareketleriyle dengelenebileceğini ima eder. Zira kooperatifler kapitalistlerin varlığı veya yardımı olmaksızın büyük ölçekte üretim yapılabileceğini göstermiş; 1847 Fabrika Yasası gibi düzenlemeler, on sekiz yaş altındaki işçilerin çalışma sürelerini on saat ile sınırlayarak çalışma süresinde iyileştirmeye gitmiştir. Marx (1978 [1864]: 517), ilk kez "orta sınıfın ekonomi politığının işçi sınıfının ekonomi politığına yenik düşmesi" nedeniyle, *On Saat Yasası*'nı "büyük bir pratik başarı" ve "bir ilkenin zaferi" olarak görür. Amsterdam'daki konuşmasında, yeni bir emek örgütlenmesinin barışçıl yollarla kurulabileceğini dahi kabul eder (Marx, 1978 [1872]: 523). Kapitalizmin tam göbeğinde sosyalist kurumların ve ona uygun toplumsal ilişkilerin gelişebileceği fikri, reformlarla taşları döşenen bir sosyal devrimin siyasal devrimden önce gelebileceği umudunu da besler. Fakat Marx'ın sosyalizme giden ama şiddet içermeyen istisnai bir yolu işaret etmesini reformculuk güzellemesi olarak okumak pek doğru olmaz. Zira Marx, son tahlilde, "sosyal devrimin olasılığını ve kabul edilebilirliğini" zora soktuğu inancıyla reformist politikaları eleştirir (Schaff, 1973: 268).

Özetle, Marx'ın *sürekli devrim modeli* sayısal üstünlükten ziyade devrimci coşkuyu önemser. Öncelik, devlet iktidarının yüksek düzeyde örgütlenmiş siyasi bir azınlık tarafından (komplo devrimiyle) ele geçirilmesidir. Bunu sosyal devrim (ekonominin sosyalist dönüşümü) takip eder. Halkın desteğini alma işi sona bırakılır. *Artan sefalet modelinin* hedefiyse, en başta çoğunluğun desteğini almak, sonra devlet iktidarını ele geçirmek ve nihayetinde tüm toplumu dönüştürmektir. İlki "azınlık devrimi", diğeri "çoğunluk devrimi" çağrısında bulunsa da, siyasal devrimin sosyal devrimden önce gelmesi gerekliliği üzerinde uzlaşırlar. Hâlbuki *rekabet eden sistemler* modeli, sırasıyla işçilerin toplumu sosyalist prensiplere göre dönüştürebileceğini, çoğunluğun desteğini kazanabileceğini ve devlet iktidarını ele geçirebileceğini, yani sosyal devrimin siyasal devrimi önceleyebileceğini varsayar. Bu uzun ve kademeli mücadelede mevzi kazanmak için "ulaşılabilir talepler" ve "yakın avantajlar" gözetilir (Moore, 1963: 60). Sosyal demokratların Marksist gelenekten kopuşu ve sonrasında kendi içinde saçaklanarak gelişimi, "sürekli devrim" ve "artan sefalet" modellerinden "rekabet eden sistemler" modeline ve tabii tonu giderek artan siyasal pragmatizme doğru bir seyir izler.

Devrimci kuramdan siyasal pratiğin belirsiz sularına

Marx'ın taktiksel çekişmeleri gösterir ki, o aslında ne sınıf çatışmasının sosyalizmi doğurmak zorunda olduğunu iddia eden dogmatik bir tarihsel belirlenimci ne de daha yüksek bir toplumsal gelişim seviyesine geçişte siyasal eylemin rolünü ihmal eden bir ekonomik indirgemecidir. Aksine, ekonomik yapı ile üstyapı arasındaki ilişkiyi bazen nedensel, bazen yapısal, bazen de koşullara bağlı olarak değerlendirir. Sınıf mücadelesi otomatik olarak bir proleter devrime yol açmadığı gibi, rekabet halindeki sınıfların birlikte ortadan kalkmasıyla veya gerici sınıfların zaferiyle sonuçlanabilir. Marx'ın “pratik-eleştirel etkinlik” ve “öзgöl stratejiler ve açıklamalar” vurgusunda, kapitalist toplumun kurumsal dönüşümü, burjuvazinin imtiyazlarını korumadaki inatçılığı ve işçi hareketinin yenilgileri birer pay sahibidir (Gilbert, 1979: 525). Genel grevlerle başarıya ulaşamayan işçiler⁴ ve onların hak ve çıkarlarını korumak için çabalayan sosyalist partiler giderek parlamenter sistemin içine doğru çekilir. Fakat Avrupa'daki siyasal ve bürokratik yapılara entegre olmaya başlayan sosyalist hareketin seçim yarışına girdiğinde ne elde edeceği, Marx gibi onu takip edenler için de bir merak konusudur çünkü siyasal partilerin ve seçim süreçlerinin “örgütlenme, kışkırtma ve propaganda” amaçlı kullanılması konusunda genel bir kabul olsa da, değişen siyasal manzara karşısında ve pratiğin keşfedilmemiş sularında nasıl ilerlemesi gerektiği henüz müphemdir (Przeworski, 1985: 8-10).

Burjuva demokrasisinin açtığı siyasal alanda ekonomik çıkarlarını korumak için mücadele eden işçiler, kapitalistlerin sahip olduğu kaynaklardan, araçlardan ve fırsatlardan yoksundur. Ama sosyalist partilerin giriştiği siyasal rekabet ve nihayetinde edindiği parlamenter temsiliyet en azından pratikte işçilerin farklı kültürel kimlikler yerine ekonomik kimlikler üzerinden örgütlenmesini mümkün kılar. Bu asimetrik mücadelede hâlâ ortada olan soruysa, parlamenter sisteme uyum sağlayarak seçim siyaseti gütmenin bir tür asimilasyon olup olmadığı, sosyalist hedeflerin bu yolda terk edilip edilmediğidir. Eşzamanlı olarak, pratikte yüzleşilmesi gereken bazı ikilemler baş gösterir. İlki, sosyalist parti parlamenter siyasete yönelip işçi sınıfının desteğiyle iktidara gelmeye çalışsa dahi, bunu sırf işçileri mobilize ederek gerçekleştiremez. Zira Marx'ın *Komünist Manifesto*'daki tahmininin aksine, “zorunlu eğitimin uzaması, zorla emeklilik, büyük düzenli ordu, kadınların ekonomik hayata katılımının önündeki efektif bariyerler” gibi nedenlerle çoğunluğu oluşturamayan proletarya, “1890 ile 1980 arasında” seçmenler içinde bir azınlık olarak kalır (Przeworski, 1985: 23). İkincisi, çoğunluğun (işçi, küçük köylü, küçük burjuvazi ve diğer yurttaşların) desteğini almak için kendi idealleri dışındaki siyasal taleplerle uzlaşan bir sosyalist partinin sınıfsal ve devrimci karakterinden koparak, anayasalcı bir kitle partisine dönüşmesi riskidir. Bu, sosyalist partinin kendi ileri gelenleri ve maaşlı çalışanlarıyla birlikte kurumsallaşarak, müesses nizamın içine gömülme tehlikesini

4 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Avrupa'daki işçiler için felaketle sonuçlanan genel grevler için bkz. Przeworski, 1985: 12.

ima eder. Üçüncüsü parlamenter sistemin dışına çıkmadığında kendini gösterir. Sosyalist partinin devlet aygıtını zorla ele geçirip sosyal devrimi gerçekleştirdiğinde, toplum-merkezli bir demokrasi kurmak için elindeki devlet gücünden feragat edip etmeyeceği kuşkuludur (Przeworski, 1985: 16).

Fabian sosyalizmi

Almanya'da Bismarck'ın anti-sosyalist yasaları uygulanırken (1878-1890), Britanya'da halk ekonomik krizin yol açtığı yıkımla boğuşmaktadır. Hobsbaw'n'ın (1947: 305-313) değerlendirmesiyle, yüzyılın son çeyreğinde, İngiltere'deki entelektüel çevreler sürgün hayatının önemli bir kısmını Londra'da geçirmiş ve orada ölmüş olan Marx'ın devrimci fikirlerinden pek az etkilenmiş görünse de, özellikle Londra'daki vasıflı zanaatkarlar "solcu, sekülerist, cumhuriyetçi, anti-empyrialist burjuva radikalizminden" sosyalizme doğru kaymaktadır. Yükselen bir isyan dalgası vardır ama kapitalizm hiç de yakın bir tarihte yıkılacakmış gibi durmaz. Hatta 1884-1885 yıllarında genişletilen oy verme hakkı ve 1887'deki Trafalgar Meydanı'nda gerçekleşen (Kanlı Pazar olarak da bilinen) işçi ayaklanmasının uğradığı hezimet, işçiler ve entelektüeller arasındaki devrim umutlarını iyiden iyiye söndürür. Gerçi 1888-1893 arasında ekonomik durgunluğa paralel artan bir işçi hareketi olsa da, genel olarak yaşanan hayal kırıklığı işçi sınıfının siyasal kapasitesini ve dönüştürücü gücünü sorgulamaya açar. Eğer işçiler değilse, adil olmadığına inanılan bu sistemi kim, nasıl ortadan kaldıracaktır? 1884 yılında Londra'da kurulan ve 1900'den itibaren İşçi Partisi'nin bir nevi düşünce kuruluşuna dönüşen Fabian Derneği tam da bu soruya yanıt arar.

Kartacalı Hannibal'e karşı Roma'yı savunan Fabius Maximus Cunctator'un sabır ve azmini şiar edinen ve ismini de bizzat ondan alan Fabian Derneği'ne göre, sosyalistler tıpkı bir kaplumbağa gibi davranmalı, "hedefe varmak için boyununu gerekenden fazla dışarı çıkarmamalıdır" (Barry, 1989: 1). Kaplumbağa Fabien Derneği'nin maskotudur. Orta-sınıfa mensup kişilerden oluşan bu küçük dernek, sosyalizmin geçerli ve gerekli olduğu konusunda hemfikirdir. Ama sosyal devrimi yapmak için şiddet araçlarına başvuran devrimci Marksist partilerden farklı olarak, daha temkinli ve pragmatik davranır. Abartılı ve kavranması zor felsefi tasavvurlara saplanıp siyasetteki etkisini azaltmaktan veya hareket alanını daraltmaktan kaçınır. Siyasa yapım sürecinde olgulardan ve istatistiklerden yola çıkmayı, sosyal hizmeti temel bir standart haline getirmeyi, ayrıştırıcı siyasal söylemler yerine dayanışmayı, uzlaşmayı ve makul olanı yüceltmeyi tercih eder (Lewis, 1952: 442).

İngiliz parlamenter geleneğini reddetmeyen Fabian sosyalizmi, genel olarak devrim yerine aşamalı değişimi, siyasal organizasyonun gücünü ve seçimle gelecek zaferi savunan ve kendi adıyla (Fabian) anılan bir sosyalist stratejiyi savunur. Görüşlerini kitap ve risaleler aracılığıyla tanıtır yayarak hem geniş kesimlerin hem de yönetici sınıfın içine "sızmayı" hedefleyen dernek, Bernard Shaw, Sidney ve Beatrice Webb, William Clarke, Sydney Olivier, Graham Wallas, An-

nie Besant ve Hubert Bland gibi yazarların katkıda bulunduğu *Fabian Essays in Socialism* (1889) adlı bir derleme yayınlar. Derneğin önde gelen isimlerinden Sidney Webb, Marx'ın artı-değer kuramı ve kapitalist sömürü analizi yerine, radikal bir rant teorisi önerir (Ricci, 1969: 105). Buna göre, toplumsal adaletsizliğin kaynağında başkalarının pahasına yaşamını sürdüren mülk sahipleri, finansörler, hissedarlar ve hatta (emek piyasasında arzı azaldığında kıymete binen becerilere sahip) talihli kimseler vardır. Webb (1889: 60), hak edilmemiş bir geliri elde etmesi ve faydalı hiçbir toplumsal rol oynamamasından dolayı rantıye sınıfını asalak bir sınıf olarak niteler.

Bununla bağlantılı olarak, Fabian Derneği'nin gündeminde öncelikli olarak miras, arsa kirası ve yatırımdan elde edilen gelirleri vergilendirmek, ücretleri artırmak, çalışma saatlerini düşürmek, işsizler ve yaşlılar için sosyal güvenlik ağı oluşturmak ve gaz, su, elektrik gibi hizmetleri kamuya devretmek vardır (Yalem, 1963: 38). Fabian sosyalizminin ana motivasyonu, ekonomik eşitsizliklerin barışçıl ve anayasal yollarla olabildiğince azaltılmasıdır. Hayali kurulan demokratik toplum zorla değil, seçilmiş hükümet eliyle inşa edileceğinden, sosyalist ütopya-ya inanmayan grupların rızasının alınması ya da bu rızanın üretilmesi gerekir. Yine de, bu eğilimin Fabiancı yazarlar arasında paylaşılan bir ortodoksi olduğunu iddia etmek doğru olmaz (Lewis, 1952: 447). Örneğin, Bernard Shaw 1917 Ekim Devrimi'ni selamlarken işçi sınıfının siyasal becerileri konusunda pek de iyimser değildir (Hobsbawn, 1947: 314, 321). Shaw, Fabiancıların sosyalist teknokratlardan oluşan seçkin taktisyen bir azınlık olarak kalmasını ve kitle partisine dönüşmekten kaçınmasını daha uygun bulur (Courtemanche, 2014). Proletarya yerine yönetici sınıfın idealize edilmesi Fabian sosyalistleri arasında ayrı bir gerilim konusudur. Harold Laski, Robert Fraser'in (1930) makalesine yazdığı kısa önsözde bunu kuşak farkına bağlar. Mill ve Jevons'tan etkilenen birinci kuşak Fabiancılarının en geniş kesime en fazla mutluluğu getirmek maksadıyla doğrudan ve basit çözümler ararken, T.H. Green, Leonard Hobhouse ve R.H. Tawney gibi entelektüellerin etkisi altındaki ikinci kuşak yazarların görece daha karmaşık ve kuşku- cu bir bakışı sahiplendiğini söyler. Yine de, sosyal reformlar sayesinde daha iyi ve eşit koşullarda yaşamaya başlayan insanların kanaatlerini değiştireceği ve kapitalizmin aşamalı olarak sessiz sedasız yok olacağına dair genel bir inanç hâkimdir.

Bilimsel Marksizmin eleştirisi ve sosyal demokrat tercih

1883'te Marx'ın ve 1895'te Engels'in ölümüyle, Almanya'daki Marksist gelenek içinde Marx'ın kapitalizmin gelişim seyri üzerine öngörüsünün doğrulanıp doğrulanmadığı ve sosyalist topluma geçişte alternatif yöntemlerin mümkün olup olmadığı soruları ekseninde bir tartışma başladı (Berman, 2012a: 34-35). Sosyalist geleneği şekillendirecek olan bu tartışmada iki önemli figür sosyal demokrasinin bir süredir devam eden doğum sancılarına (İngiltere'deki Fabiancı düşünürlerle birlikte) son verecek ve bir ideoloji olarak doğmasını sağlayacaktır. Bunlar, Marx'ın kapitalizmin çöküşü tezini benimseyen, bilimsel sosyalizmin

güçlü savunucusu Karl Kautsky ve Fabian sosyalizminden nüveler taşıyan evrimsel sosyalizm düşüncesiyle bilhassa ortodoks Marksistlerden sert eleştiriler alan ama ilerleyen zamanlarda görüşleriyle sosyalist gelenek içinde daha fazla yankı bulacak Eduard Bernstein'dir.

Bernstein, Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin (SPD) yayın organı olan *Die Neue Zeit*'ta kaleme aldığı "Sosyalizmin Sorunları" başlıklı bir yazı dizisinde, ihtilalciliği bir kenara koyduğu revizyonist görüşlerini yayımlar (Cem, 2009: 37). Ardından, bu yazı dizisinin gerek SPD içerisinden gerekse sosyalist çevrelerden çektiği tepkilere yanıt vermek amacıyla –İngilizceye *Evrimsel Sosyalizm* olarak çevrilen– *Sosyalizmin Ön Koşulları ve Sosyal Demokrasinin Görevleri* adlı kitabını yayımlar (Bernstein, 2018 [1899]). Bernstein, bu kitapta, o güne değin ertelediği Marx'ın temel görüşlerine dair şüphelerini dillendirir, Kautsky'nin kuramsal bölümlerini kaleme aldığı SPD'nin Erfurt Programı'nı eleştirir ve sosyalizme giden yola dair yönetsel tercihi ve metodolojik yaklaşımını ortaya koyar (Gronow, 2016: 35).

Bernstein (2018 [1899]: 3-4), eleştirisinin odağına kapitalist ekonominin kaçınılmaz bir yıkım yaşayacağı öngörüsünü yerleştirir. İlk itirazı bu öngörünün zaman boyutudur: Marx'ın *Manifesto*'da dile getirdiği somut bazı öngörüler ya beklenen etkiyi yapmaktan uzak biçimde kısıtlı veya yavaş gerçekleşmektedir ya da aksi yönde eğilimlerin ortaya çıkmasından dolayı gerçekleşmemektedir. Örneğin, sermaye ve mülkiyet dar bir zümrenin elinde toplanmadığı gibi, kapitalist sınıf giderek genişlemektedir. Marx'ın tabiriyle "orta sınıflar" aslında yok olmamış, sadece nitelik değiştirmiştir. Sefaletin derinleşmesi bir yana düşün, proleterlerin refah düzeyi yükselmiştir. Ayrıca, sanayi ve tarımda sermayenin yoğunlaşması beklenen düzeyde değildir. Dikkate değer bir sektörel varyasyon söz konusudur. Büyük işletmelerin küçükleri rekabet dışına ittiği bir tablodan ziyade, çeşitliliğin arttığı bir görüntü mevcuttur. Dolayısıyla, *Komünist Manifesto*'da savlandığının aksine, kapitalizm yakın gelecekte büyük bir kriz ya da çöküş yaratacak bir çatışma üreteceğe benzemez. Bernstein, analizini pekiştirmek için Engels'in bu görüşü kabul ettiği *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*'ne yazdığı önsöze de atıfta bulunur.

Bernstein'in (2018,[1899]: 5) işaret ettiği önemli bir diğer gelişme, burjuvazinin kademeli olarak demokratik örgütlenmeleri var etmesi ve giderek güçlenen işçi sınıfının kendisine meydan okumasına olanak tanınmasıdır. Daha iktidara el koymadan elde edilen pek çok demokratik ve sosyal hak, işçi sınıfının çıkarlarının korunması ve geliştirilmesi için devrimci yöntem dışında bir alternatifin olabileceğini göstermektedir. Bu kazanımlar, (1) siyasal bir katastrofinin oluşumunu daha az olası kıldığından, kapitalizmin içsel dinamiklerinden kaynaklı bir çöküşü beklemenin ne kadar gerekli olduğunu tartışmaya açmakta, (2) işçi sınıfının çıkarlarının toplumun geri kalanının çıkarları ile örtüşmediği ya da çeliştiği yönündeki anlayışın sorgulanmasını beraberinde getirmektedir.

Bernstein, bu analizinden hareketle, sosyal demokrasinin asli görevinin ekonomik yıkımı beklemek ya da hızlandırmak değil, işçi sınıfını örgütleyerek ça-

hışanların haklarını temin edecek bir demokratik gelişimi toplumsal ve siyasal düzeyde sağlamak olduğunu savunur. Nihai bir hedef uğruna ötelenen sorunlar yerine, bugünün gerekliliklerine odaklanan, demokratik hedeflere dönük sürekli gelişimi benimsemek en doğrusudur (Bernstein, 2018 [1899]: 6). O yüzden, Bernstein proletarya diktasına ya da şiddet araçlarının kullanımına güvenmez. İşçi sınıfı ne zora başvurarak iktidara gelip orada kalabilir ne de tek başına (seçmenler içinde bir azınlık olduğundan) iktidar olabilir. Yapılması gereken evrimci ve barışçıl yollarla kapitalizmi içinden fethetmek ve diğer sosyal güçlerle demokratik prensipler doğrultusunda ittifak kurmaktır. Demokrasi sadece bir araç değil, sosyalizmin amacı ya da özüdür (Bernstein, 2018 [1899]: 146).

Tüm bu eleştiriler Erfurt Programı'na ve ona katkıda bulunan Kautsky'e yöneliktir. Bernstein'in aksine, Kautsky kapitalizmin zaruri olarak nihai bir krize ve yok oluşa doğru sürüklendiğine ve söz konusu krizin sosyalizmi muhtuladığına gönülden inanır. Bilimsel sosyalizm olarak adlandırılan bu görüşe Bernstein'in yönelttiği eleştirileri, *Anti-Bernstein* (1899) isimli çalışmasında yanıtlar. Kautsky'e göre, Bernstein'in temel çıkarımları ya Marx'ın eserlerinin yanlış bir okumasına ya da güvenilir olmayan ampirik verilere dayanmaktadır. Örneğin, Bernstein'in Marx'ın sermayenin yoğunlaşması kuramını doğru kavramadığını çünkü kapitalizmin genel ekonomik gelişim yönüne işaret eden bu kuramın aslında yoğunlaşmanın belirli bir anına ya da seviyesine dair tahminler ya da bir kehanet içermediğini savlar. Ayrıca, Bernstein'in kullandığı verinin kesitsel olduğunu ve tarihsel eğilime dair herhangi bir kanıt sunmadığını iddia eder ve Marx'ın küçük işletmelerin büyük işletmelerle birlikte varlığını gelecekte sürdürme ihtimaline hiçbir zaman itiraz etmediğini ekler. Bernstein'in kabul etmediği bu eğilim onun için kritik bir başka öneme daha haizdir. Sermayenin yoğunlaşması sosyalist devrimin nesnel koşulları yanında öznel koşullarını da yaratmaktadır (Gronow, 2016: 44-45). Burada kasıt, işçi sınıfının, üretim araçlarının özel mülkiyetinin gelecekte bir gün ilga edileceği düşüncesi ve bekleliğini tam da bu söylem sayesinde edindiğidir.

Kautsky, orta sınıfların yok olmadığı ve nitelik değiştirerek yeni tür orta sınıflara dönüştüğü konusunda Bernstein'la hemfikirdir. Ancak Kautsky'e göre, Bernstein, Marksist devrim kuramını kaçınılmaz bir nihai iktisadi çöküşe indirgemekte ve kuramın asıl özü olan sosyalist devrimin sınıf mücadelesinin eseri olacağı fikrini görmezden gelmektedir. Bununla beraber, Kautsky kapitalizmin halen erken bir aşamada olduğunu, dolayısıyla işçi sınıfının devrim yapabileceği ekonomik koşulların olgunlaşmasını beklerken, kendini nitel ve nicel olarak geliştirmesi, sınıfsal gücünün farkına varması, temkinli hareket etmesi ve hesaplı bir ölçülülük içinde geleceğe hazırlanması gerektiğini öne sürer (Gronow, 2016: 46-53; Cem, 2009: 83).

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ve Bolşeviklerin iktidara gelmesi, Kautsky'nin devrimci sosyalist çizgisinde belirgin bir dönüşüme neden olur. Özellikle terörün engellenmesi gerektiği ve şiddetin soysuzlaştırdığı fikirlerini işleyerek, Lenin ve Bolşevik Devrimi'ni tenkit eder (Cem, 2009: 67-78). Rusya'da

işçi sınıfının tarihsel olgunluğa erişmeden gücü zorla ele geçirmesinin diktatörlük doğurabileceği ve sosyalistlerin kazanımlarını alaşağı edebileceği görüşündedir. Ona göre şiddet, burjuvazinin iktidara gelirken geçmişte kullandığı ama işçi hareketinin içinde bulunduğu demokratik koşullarda artık ihtiyaç duymadığı bir araçtır. Mevcut demokrasi, işçi ve partiye hem gerekli bilgi ve deneyimi kazandırmakta hem de iktidar olma yollarını sunmaktadır. İşçi sınıfının yapması gereken, parlamenter siyaset içerisinde kalıp kendi yaşam koşullarını iyileştirerek, adım adım gücünü pekiştirmek, mutlak çoğunluğu ele geçirmek ve nihai bir kararla ve oylama yoluyla sosyalizmi ilan etmektir. Hatta parti iktidara geldikten sonra barışçıl anlayışını sürdürmelidir. Demokrasinin oyun kurallarını benimseyerek ve çoğunluğu alarak iktidara gelmiş bir sosyal demokrat partinin, muhalefete gerilemiş burjuvazi ve ittifaklarını şiddetle bastırmasına veya ortadan kaldırmasına lüzum yoktur. Aksine, kurallara itibar ettikleri müddetçe özgür bırakılmalıdırlar. Çünkü kendi karşıtını yok etmek, ortaya çıkacak yeni karşıtları da yok etmeyi beraberinde getireceğinden bir şiddet sarmalı yaratacaktır.

Böylece, Bernstein ve Kautsky, demokrasi tercihi ve evrimci sosyalizm talebinde uzlaşırlar. Fakat aralarında önemli farklar da göze çarpar. *Birincisi*, Bernstein için sosyal demokrat parti özünde “halkçı” bir partidir. Hem parti içindeki küçük burjuvazi ve köylünün ağırlığı Kautsky’nin öngördüğüne kıyasla daha fazladır hem de işçi sınıfının tek başına iktidar olması Kautsky’de olduğu gibi bir öncelik değildir. İşçi sınıfının sosyal demokrat partinin değişmez bir niteliği olduğuna inanan Kautsky ise, “halk” ifadesinden kaçınır. Onun yerine işçi sınıfını (üretim araçlarına sahip olmayan ama görece iyi koşullarda yaşayan memurlar, uzmanlar, teknisyenler, aydınlar ve benzeri grupları kapsayacak şekilde) kullanır (Cem, 2009: 70, 72).

İkincisi, Bernstein’in revizyonist pozisyonu liberal doktrindeki demokrasi anlayışına daha yakındır. Kautsky ise, *Fransız Cumhuriyeti’nin Tarihi* ve Ocak 1919 tarihli *Sosyalist Eylem Programı İçin Yönergeler* çalışmalarında, işçi sınıfı ve siyasal örgütlenmesinin iktidarı ele geçirdiğinde neler yapması gerektiğini ayrıntılı bir şekilde anlatır. İşçi sınıfı tarafından kurulacak demokrasi Marx ve Engels’in nihai tahayyülünden pek farklı değildir. Ordunun ve devlet bürokrasisinin yeniden organizasyonunu içeren geçiş sürecinin sonunda, işçilerin yeni örgütlenme modelleri ile üretim ve paylaşımı garanti altına aldığı bir sosyalist düzen öngörüsü söz konusudur (Gronow, 2016: 8). Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Kautsky sosyalist devrimin nihai hedefine dair herhangi bir yenilik önermediği için, sosyal demokratik değerlerin gelişimi ve dönüşümü açısından belirgin bir sıçramayı gerçekleştiren Bernstein’dir. Bernstein, Marx’ın bilimsel hipotezini reddederken, onunla içiçe geçmiş üst düzey ütopyacılığa inanmış; sosyalizmi bir varış noktasından ziyade, sürekli devinimle kurulan bir ideal olarak tasvir etmiştir. Kautsky’den farklı olarak, parlamenter deneyim yalnızca devlet gücünün ele geçirilmesi için bir araç değil, aynı zamanda işçi sınıfı için mücadelelenin bir zeminidir. Bernstein’e göre (2018 [1899]: 131) işçi sınıfı burjuva toplumunun yerine proletarya toplumunu getirmeyecek, kapitalist toplum düzeni-

ni sosyalist toplum düzenine dönüştürecektir. Fakat bu dönüşümün tam olarak nasıl olacağı veya sosyalist düzeni kuracak sürecin adımları büyük oranda belirsizliğini korur.

Üçüncü olarak, Bernstein, işçi sınıfının tek başına iktidar olamayacağına inandığından, koalisyon ihtimalinin hep göz önünde bulundurulması gerektiğini düşünür. Kautsky, işbirliğini yadsımaz ama tek başına veya doğrudan iktidar stratejisini önceler. *Son olarak*, Bernstein’de ekonomik mücadele daha baskınken, Kautsky’de siyasal mücadele ön plana çıkar. Bernstein’in (“kooperatifçilik, küçük ve orta mülkiyetin yaygınlaşması, ekonomik kurumlara parti örgütlenmesinde öncelik tanınması” gibi) ekonomik alanda iktidar olunmasına dönük bir yaklaşımı varken, Kautsky sorunun merkezine üretim araçlarının mülkiyetini koymaktadır (Cem, 2009: 89-90). Böylelikle sosyal demokrasinin mücadele alanı üretim ve paylaşım olarak ayrılmış olur. Tüm bu karşıtlıklar sosyal demokrasinin gelişimi için ideolojik bir çerçeve oluşturur ama tartışmalardan zaman içinde güçlenerek çıkacak olan Bernstein’in görüşleridir.

İskandinav sosyal demokrasisi (Kuzey Modeli)

Sosyal demokrasinin gelişmesinde, başta İsveç Sosyal Demokrat İşçi Partisi (SAP) olmak üzere, İskandinav sosyal demokrat partileri de önemli bir rol oynar. İskandinav ülkelerinde, sanayileşme sürecine nispeten geç girdikleri için, gerek ideoloji gerekse siyasi pratikler bakımından özgün bir sosyal demokrasi modeli gelişmiştir. Genellikle “Kuzey Modeli” veya “İskandinav Sosyal Demokrasisi” olarak anılan bu sosyal demokrasi tecrübesinin katkılarını irdelerken, bir bütün olarak ele alınan bölgedeki sosyal demokrat tercih ve uygulamaların ülke bazında önemli farklar gösterdiğini unutmamak gerekir. Öyle ki, sosyal demokrat ideoloji için belirleyici olan siyasa alanlarında, İskandinav ülkelerinden birkaçının bölge dışındaki ülkelere daha çok benzediği söylenebilir (Bradshaw, 1997: 255). Bir ortak model ya da ideolojik eksen olarak bu ülkelerin birlikte ele alınmalarının temel sebebi, sosyal demokrat partilerin uzun süre iktidarda kalmaları, sosyal demokrat politikaları hayata geçirmeleri ve bu sayede birbiriyle benzeşen sosyal demokrat toplum düzenleri yaratmalarındır (Castles, 2009 [1978]).

İskandinav ülkelerinin geç sanayileşmesi, sosyal demokrasinin Marksist kökenlerinden koparak geliştiği Almanya ve İngiltere gibi ülkelere farklı olarak, buradaki modernleşme sürecinin sosyal demokratlar eliyle ve onların ideal toplum perspektifi doğrultusunda gerçekleşmesine olanak tanımıştır (Sejersted ve Adams, 2011: 3-4). 19. yüzyılın sonunda büyük oranda meşruti monarşiler tarafından yönetilen tarım toplumları olarak görülebilecek İskandinav ülkelerindeki demokratik devrimler liberallerin öncülüğünde yapılırken, özellikle İsveç ve Danimarka’da sosyal demokratlar destekleyici ve kritik bir rol üstlenir (Castles, 2009 [1978]). Bu durum sosyalist hareket içerisindeki yöntemsel ayrışmanın İskandinavya’da nispeten daha sorunsuz gerçekleşmesini ve işçi hareketle-

rinde reformizmin devrimci Marksizmden daha güçlü olmasını sağlar. Nitekim özellikle İsveç'teki sosyal demokratların rakibi liberaller değil, liberallerle birlikte mücadele ettikleri muhafazakârlardır.

İsveç özelinde, SAP, tarımda gümrük vergileri ve kota üzerinden yürüyen sıcak tartışmaların gündemi belirlediği, parlamentoda siyasi partilere benzer yapıların oluşmaya başladığı, parlamentonun hükümet üzerindeki etkisinin arttığı, imalat sanayinin büyümesi ile toplumsal dokunun dönüşüme uğradığı, şehirlerde yaşayanların oranının ikiye katlandığı bir ortamda kurulur (Misgeld vd., 1992: xviii). İşçi örgütleri, siyasal örgütler ve yardımlaşma fonlarının gevşek bir birlikteliği olarak 1889'da kurulan parti, sekiz yıl kadar başkan dahi seçmez. 1898'de Genel İşçi Federasyonu'nun (LO) kurulmasına kadar işçi hareketinin koordinasyonu rolünü gayri resmi olarak üstlenir. SAP'ın politikalarının belirlenmesinde August Palm ile birlikte partinin ana kurucuları arasında yer alan Karl Hjalmar Branting etkin rol oynar. 1907'de parti başkanlığına seçilene kadar partide sözcü görevini üstlen Branting, aynı zamanda daha sonra partinin resmî yayın organı olacak *Social Demokraten*'de yazar.

1896 yılında Branting'in parlamentonun ikinci kamarasına girmesiyle birlikte, SAP parlamenter siyaset içinde güçlenmeye başlayacaktır. 1897'de Stockholm'de kabul edilen ilk parti programının talepleri arasında şunlar bulunur: Genel, eşit ve doğrudan oy ilkesi; günlük çalışma süresinin sekiz saat olarak belirlenmesi; sanayide çalışma yaşının on dört olması; tüm çalışanların yasal olarak eşit statüye getirilmesi; parlamentonun birinci kamarasının kapatılması; daimi ordunun kaldırılması ve savaşa parlamentonun karar vermesi; örgütlenme, toplanma, basın ve ifade özgürlüklerinin anayasal güvence altına alınması; dinin özel alana ait olarak tanımlanması; devlet kilisesinin ve kilise bütçesinin kaldırılması; kilisenin eğitimle bağının koparılması ve kamusal eğitimin geliştirilmesi; oransal gelir, servet ve miras vergisi konulması (Kokk, 1897). Idealist ve uzlaşmacı kimliği ile işçi hareketinde önemli bir figür olan Branting'in 1917'de bakan olarak hükümete girmesi, 1920'deyse ilk sosyal demokrat başbakan olarak görev yapması bu temel taleplerin kademeli olarak hayata geçmesine vesile olur.

Her ne kadar sosyal demokratik ilkeler ve yönelimler açısından Almanya ile İsveç benzerlikler gösterse ve SAP'ın ilk programı SPD'nin Erfurt programını temel alsada, SAP'ın hem işçi hareketi içinde hem de parlamenter siyasette, başta liberaller olmak üzere, farklı toplum kesimleri ve temsilcileriyle uzlaşma arayışında olması, kendisine has bir sosyal demokrasi anlayışını geliştirmesine zemin hazırlamıştır (Berman, 2012b: 97-100). Branting'in Ekim Devrimi ve Bolşevizme karşı tutumu, parti içindeki radikal kanadın 1917'de ayrı bir parti kurmasına yol açar. Bu kopuş SAP'ın parlamentoda çoğunluğa ulaşmasını bir süre erteleyecektir. Azınlık hükümetlerinin uzlaşmayı zorunlu kıldığı 1920'li yıllar boyunca SAP, parlamenter demokrasi ve çalışanların haklarını korumak için mücadelesini sürdürür (Misgeld vd., 1992: xxi). Bu dönemde SAP, SPD'den farklı olarak, sosyalist ve Marksist geleneğin ne merkezindedir ne de ana taşıyıcısıdır. Fikrî bir özgürlük alanına sahip olmanın avantajı ile Branting başta olmak

üzere SAP liderliği, reformist bir ideolojik çizgi ve politika seti oluşturabilmek ve tüm toplum kesimlerini gözetken bir hegemonik söylem geliştirilebilmektedir (Berman, 2012b: 101-105). 1930'larla birlikte sosyal demokratlar yalnızca İsveç'te değil, İskandinavya'nın büyük bölümünde uzun süre iktidarda kalacak geniş bir toplumsal desteğe ulaşacaktır.

İktidarda kaldıkları uzun yıllar, İskandinav sosyal demokratlarına eşitliği ve tam istihdamı hedefleyen ekonomik kurumları var edecek sistematik denemeler yapma fırsatı sunar (Iversen, 1998: 59). Doğal iktidar partisi statüsü, onlara pek çok gelişmiş ülkedekine kıyasla daha üstün refah politika çıktıları üretme, örgütlü işçi sınıfını siyaseten etkili kılma ve toplumsal düzeni şekillendirme olanağı sağlar (Castles, 1978: 11). "Kuzey Refah Modeli" olarak da anılan sosyal demokrat gündem, devlet müdahalesi ve market regülasyonu ile öncelikle toplumsal eşitlik ve adaleti ve bu sayede de siyasal istikrarı tesis etmeyi amaçlar (Veggeland, 2014: 9). Tilton (1990: 248), İsveç'te Branting ile başlayan, Hansson, Erlander ve Palme ile devam eden ve İskandinavya'nın bütününe büyük oranda yayılan sosyal demokrasinin kuzey versiyonunu beş temel ilke ile açıklar: (1) Siyasal demokrasiye güçlü vurgu, (2) halkın evi (*folkhemmet*) kavramı ile somutlanan, tüm toplumu kapsayan dayanışma anlayışı, (3) daha eşit gelir dağılımının ekonomiyi olumsuz etkilemeyeceği kabulü, (4) toplumsal olarak kontrol edilen bir piyasa ekonomisinin kıymetine yapılan atıf ve (5) kamu sektörünün genişlemesinin bireysel özgürlükleri artıracığı fikri. Tüm bu maddeler sosyal demokrasinin temel değerleriyle bütünlük arz etmektedir. Ancak İskandinav sosyal demokratlarını özgün kılan şey, iktidarda oldukları uzun yıllar boyunca ilkelerini refah devleti modeliyle hayata geçirmiş olmalarıdır.

Sosyal demokrasinin temel değerleri

Serbest piyasa ve siyasal demokrasi

Serbest piyasa ekonomisi, demokrasi prensibi ışığında ve sosyalist etik doğrultusunda yeniden düzenlenmek şartıyla, sosyal demokrasi tarafından bir önkoşul ve değer olarak sahiplenilir. Bernstein (2018 [1899]: 14), Marksist kuramın saf bilimsel ve uygulamalı bilimsel argümanlarını ayırıştırmak için giriştiği uğraş içerisinde, özgün koşulların bir sonucu olmakla birlikte kalıcı yapıların var olabileceğini ve özel mülkiyet ve serbest rekabete dayalı modern toplum düzeninin bunun iyi bir örneği olduğunu iddia eder. Bununla birlikte, Bernstein bu kalıcı düzende, liberalizmin özgürlük ve eşitlik evrensel değerlerini yalnızca mülkiyet edinimi ile sınırlı tutmasını da eleştirir. Zira özel mülkiyet kurumunun ve piyasanın değişken ya da keyfi biçimde işlemesi, başta işçi sınıfı olmak üzere, nüfusun büyük bölümünün hak ve fırsatlarını ihlal etmektedir (Meyer ve Hinchman, 2015: 186-186).

Üretim araçlarının özel mülkiyeti ve düzenlenmeyen piyasaların yarattığı dramatik eşitsizlikler karşısında; sosyal demokrat bakış, siyasal liberalizmin ilkele-

rini toplumsal alana taşıyarak, kontrolden çıkmış iktisadi kurumların rehabilitasyonu edilip edilemeyeceğini deneyerek görmeyi tercih eder (Meyer ve Hinchman, 2015: 186). Böylece, parlamenter demokrasi ve onun siyasal demokratik kurumları artık sosyal demokrasinin sahiplendiği yapılar olarak karşımıza çıkar. Başka bir ifadeyle, sosyal demokrasi, kurumsal ve yapısal olarak demokratikleştirilmesi kaydıyla, liberal demokrasinin evrensel ilkelerinin iktidarın meşruiyet kaynağı olmasıyla barışıktır (Meyer ve Hinchman, 2015: 21-22).

Eşitlik, adalet ve çoğulculuk

Bernstein'e (2018 [1899]: 127) göre demokrasi, sınıf yönetiminin olmadığı, siyasal ayrıcalığın bir sınıftan ziyade tüm topluluğa ait olduğu bir sosyal koşuldur. Bu negatif tanım gereği, demokrasi ilkesi içinde bir adalet nosyonu barındırır. Demokrasi, yönetimde kimsenin kimseye üstün olmadığı, topluluğun tüm üyelerinin eşit haklarla donatıldığı rejimdir. Bu türden bir eşitle(n)me, hakların maksimizasyonu gerçekleştiğinde veya haklardan mahrum olanlar haklarına kavuştuğunda anlamlıdır. O halde, demokratik sosyalizm toplumu proleterleştirmeyecek, proleterleri yurttaş statüsüne yükselterek yurttaşlığı evrenselleştirecektir (Bernstein, 2018 [1899]: 131). Dolayısıyla, yurttaşlığın evrenselliği evrensel oy ilkesi ile kısıtlı değildir. Evrensel oy, demokrasinin diğer temel ilkelerini de zamanla beraberinde getirecek bir çekim noktasıdır (Bernstein, 2018 [1899]: 129). Demokratikleşme sürecindeki hedefi, adım adım sosyal hakları güvence altına almak ve toplumsal ve iktisadi eşitliği sağlamaktır (Hewitt, 1977). Herkesin eşit olarak sahip olduğu haklar manzumesi aynı zamanda çoğunluk yönetiminin sınırır: Ne dar bir zümrenin çoğunluğa ne de çoğunluğun azınlıklara tahakkümü kabul edilir. Liberal demokrasilerde çoğulculuk ilkesi, sosyal demokrasi için siyasal ve sosyal alanda bir zorunluluktur. Bernstein'e (2018 [1899]: 128) göre, çoğulculuk en geniş biçimde uygulandığında ve genel bilince hâkim olduğunda herkesi özgürlük ilkesinin en üst düzeyine taşır.

Özgürlük, dayanışma ve uzlaşma

Sosyal demokrasinin özgürlük anlayışının siyasal alanda negatif özgürlüklerle kısıtlanmış bir perspektiften ibaret olması beklenemez. Nitekim sosyal demokratik düşünce sosyal ve iktisadi bazı temel koşullar olmaksızın siyasal özgürlüğün mümkün olmadığını iddia eder (Kastning, 2013: 8). Örneğin, Bernstein (2018 [1899]: 128), toplumsal eşitsizliklerin yerleştiği ve yaygınlaştığı bir dönemde eşit oy hakkının yalnızca seçmenlerin "koyun misali kasaplarını seçtiği" bir düzene yol açabileceğini, buna da demokrasi denemeyeceğini savunur. Bu durumun kırılması için evrensel oy hakkı ile yurttaşlar arasında kurulan sosyal ortaklık bağının gerçek/somut bir ortaklığa dönüşmesi ve seçmenler arasında bir dayanışma ve kader birliği kurulması gerekmektedir. Ancak bu sayede temsilciler efendiden hizmetkâra dönüşebilir.

Dolayısıyla, eşitlik ve adaletten yoksun bir düzende bireysel özgürlükler sağlanamaz. Sosyal demokrasi, hem iktisadi kazanımların sivil özgürlükleri kısıtlayacak biçimde elde edilmesine hem de işçi sınıfı başta olmak üzere halkın iktisadi ve sosyal koşullarının iyileştirilmesinin önüne (liberal) negatif özgürlüklerin engel olarak konulmasına karşıdır. Negatif özgürlükler, toplumsal eşitsizliklerin belirgin biçimde var olduğu bir düzende yaratabilecekleri etki dikkate alınarak değerlendirilmelidir [bkz. Demirel]. Zira ilk bakışta zorlayıcı/baskıcı görünen ve negatif hakları kısıtladığı düşünülen bazı sosyalist önlemler aslında bireysel özgürlükleri geliştirme ve güvence altına alma niyetini taşır (Bernstein, 2018 [1899]: 132). Bu doğrultuda yurttaşlardan beklenti, toplumsal iyinin, eşitlik ve adalet ilkelerinin tesisi için negatif hakların sunduğu fırsatlarla maksimize edebilecekleri kişisel çıkarlarından vazgeçerek, birbirleriyle dayanışma göstermeleridir. Ayrıca, demokrasi ilkesinin gereği, herhangi bir sınıf diğerlerinin çıkarları pahasına kendi çıkarlarının peşine düşmemelidir. Siyasi partiler, sınıfsal ya da nihai talepler yerine makul talepleri esas almak, kaçınılmaz olarak ödüller vermek ve müzakere kültürü ile hareket etmek durumundadır. Bu çerçevede sosyal demokrasi, sınıf çatışmasını uzlaşıya dönüştürecek koşulların yaratıldığı bir düzeni hedefler (Bernstein, 2018 [1899]: 130).

Sonuç yerine: Sosyal demokratik çözümler

Sosyalistlerin parlamenter sistem içinde kalarak demokrasi prensibini toplumsal hayata yayma çabası, hem sosyal demokrasinin temel değerlerinin belirlenmesi ve anlamlandırılmasında hem de sosyal demokrat partilerin aktif siyasette etkin bir rol oynamasında belirleyici oldu. Siyasetin gelgitleri karşısında önceliklerini gözden geçirmek ve siyasal bağlama uygun kararlar almak zorunda kalan sosyal demokrat partiler, ideolojik bağnazlıktan sıyrılarak, program partisine dönüştüler. Sosyal demokratların ilkesel pragmatizmi ve daimi olan yenilenme pratiği, temel değerlerini zaman içerisinde (kimilerince eleştiriye açık bir dinamizmle) hem anlamca yeniledi hem de bir küme olarak genişletti. Ele aldığı sınırlı tarihsel arka planda doğumu gerçekleştiren sosyal demokrasinin temel kavram ve değerleri, Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden yüz yılı aşkın süre boyunca güncellenerek bütüncül bir yapıya kavuştu.

Sosyalistler kendi içlerinde Marksist idealleri anayasal sınırlar içerisinde elde etmek isteyen *sosyal demokratlar* ve liberal kapitalist toplumun kurumlarına dolayımplanmadan aynı idealleri gerçekleştirmek isteyen *komünistler* olarak ikiye bölündüler. Sosyal demokratlar, seçim mekanizmalarına güvenmeleri ve barışçıl yollarla iktidarı hedeflemelerinden dolayı “parlamenter sosyalistler” ya da “demokratik sosyalistler” olarak adlandırılmaya başlandı.⁵ Sosyal demokratlar özellikle Avrupa tarihinin belirlendiği dönüm noktalarında farklı strateji ve

5 Padgett ve Paterson, (1991: 2) gösterir ki, sosyal demokratların parti isimleri “işçi, sosyal demokrat, sosyalist” gibi terimleri barındırsa da, Kuzey Avrupa'daki partiler kendilerine daha çok sosyal demokrat, Güney Avrupa'dakiler ise sosyalist demeyi tercih etmektedir.

taktikler izlediler. Örneğin, İngiliz İşçi Partisi ve SPD'nin başını çektiği Avrupa sosyal demokrat partileri, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar üretim araçlarının millileştirilmesi fikrine büyük oranda bağlı kaldılar. Ancak SPD'nin, iki savaş arasında görece radikalleşmesine rağmen, 1890'lardan başlayarak mütemediyen daha "reformist bir kitle partisine" evrildi (Berger, 2002: 26; Cem, 2009: 42). Bunun başlıca sebebi, 1870'lerden başlayarak geç ama kesintisiz sanayileşen Almanya'da büyük ekonomik atılımlar ve demografik değişimlerin yaşanması; sınırlı ve hayli eşitsiz olsa da, yaşlılık sigortası, sağlık sigortası ve çalışma sürelerinde iyileştirme gibi sosyal önlemlerin alınmasıdır (Cem, 2009: 43). Yaşam ve çalışma koşullarındaki görece iyileşmeye doğru orantılı olarak geleneksel devrimci tutum zayıfladı.

İkinci Dünya Savaşı'nda faşizm ve nasyonal sosyalizmin mağlubiyeti, mücadelenin yönünü bir kez daha değiştirdi. Doğu-Batı arasındaki Soğuk Savaş devam ederken, Batı Avrupa'daki ekonomik yeniden yapılanmanın getirdiği toplumsal refah karşısında toplumsal tabanı ağırlıklı olarak işçi sınıfına dayanan sosyal demokrat partiler millileştirme fikrinden uzaklaşmaya, üye ve seçmen çeşitliliğini arttırmak adına partinin sınıf karakterinden vazgeçmeye, parti disiplini ve ideolojisini gevşeterek pragmatizme odaklanmaya başladılar (Padgett ve Paterson, 1991: 1-2). Siyasal liberalizm, karma ekonomi, refah devleti, Keynesyen ekonomi gibi fikirlere doğru bu kayış, SPD'nin Godesberg programında (1959) açıkça görülür. Öncesinde, benzer ama daha büyük bir dönüşümü SAP İsveç'te 1930'lardan başlayarak aslında göstermişti (Özdalga, 2001). İsveç sosyal demokratları anayasal hudutlar dahilinde sınıf ittifakları kurarak ekonomik sistemin çelişkilerini yönetmeyi ve "insan yüzü bir kapitalizm" kurmayı bir ölçüde becerdi (Berger, 2002: 28). Sosyal demokrasinin altın çağı olarak da bilinen 1945-1975 arasında, sosyal demokrat kuramcılarının yöntemsel farklılıkları önemini kaybetti (Gronow, 2016: 7) ve sosyal demokrat söylem Avrupa'daki diğer sol ve hatta merkez-sağ partiler üzerinde hegemonik bir etki kurdu (Berger, 2002: 29).

1970'lerde başlayan küresel ekonomik durgunluk, sosyal demokrasi üzerindeki uzlaşının sona ermesine, 1980'lerde neoliberal politikaları benimseyen merkez-sağ partilerin iktidara gelmesine yol açacaktır. Neoliberal dönemde, sosyal demokrasinin üç önemli ayağı olan ve ekonomik krizin sebebi olarak görülen, millileştirme (kamu iktisadi kuruluşları), ekonomik planlama ve refah devletine karşı adeta savaş açıldı. 1945 sonrası Batı Avrupa'daki ideolojik rekabeti nasıl sosyal demokrasi bir şekilde kazanıp siyasal dili belirlediyse, 1980'lerde, özellikle de 1989'da reel sosyalizmin çökmesi sonrası, neoliberalizm benzer bir galibiyeti ve zafer sarhoşluğunu yaşadı (Kumar, 1992). Ekonomik küreselleşmenin yelkenini dolduran neoliberal söylem, ulusal ölçekte etkisini gösteren neomuhafazakâr politikalar ve artık neredeyse esamesi okunmayan sosyalist idealler, Anthony Giddens (2000) gibi bazı sosyal demokratları ortodoks liberal demokrasinin ötesine geçecek ya da "demokrasiyi (çoğulculuk, siyasal katılım, yurttaşlık, dayanışma, eşitlik, özgürlük gibi temel değer ve normlarına

dönerek) demokratikleştirmeye” yarayacak bir “üçüncü yol” arayışına itti. Bu üçüncü yolun neoliberalizmin derinleştirdiği sorunlara ne düzeyde çözüm ürettiği ve sosyal demokratik değer ve ideallerden ne oranda koptuğu tartışmalıdır [bkz. Taşkın].

Bu mesele aslında 1990’lardan günümüze kadar sosyal demokrasinin karşı karşıya olduğu temel sorun alanlarına dair aldığı ya da alabileceği pozisyonlar açısından yürütülmesi gereken daha kapsamlı bir tartışmanın ancak küçük bir bölümüdür (Fitzpatrick, 2018: 1-7). Bugün geldiğimiz noktada sosyal demokrasi neoliberalizmin saldırısının yanı sıra, bilişim devriminin kapitalizmin seyrine etkisi, yeni boyutlarıyla kadın-erkek eşitsizliği, kimlik siyaseti, göç, popülizm, küresel iklim krizi gibi köklü ve yapısal meseleleri ele almak ve küresel salgın gibi gündeme daha yakın zamanda giren krizlerle mücadele etmek durumundadır. Sosyal demokrat siyasetçiler ve kuramcılar her zaman olduğu gibi bu sorunların çözümü için benimsedikleri değerler kümesini güncellemek, yorumlamak ve savunageldikleri haklar manzumesini tüm yurttaşların lehine olacak şekilde genişletmek zarureti ile karşı karşıyadır.

AGONİSTİK DEMOKRASİ: POPÜLİZM ÇAĞINDA DEMOKRASİYİ YENİDEN DÜŞÜNMEK

ERDEM DAMAR

Giriş: Çeşitlilik çağından popülizm çağına giderken demokrasinin durumu

Siyasetin merkezine uzlaşmazlık, mücadele ve tartışmayı koyan ve radikal demokrasinin bir türevi olarak değerlendirilen *agonistik demokrasi*, kuramsal kimliğini 1990'lı yıllarda William E. Connolly (2020; 1995), Chantal Mouffe (2010; 2015a; 2015b), Bonnie Honig (1993) ve James Tully (2007) gibi düşünürlerin eserlerinde kazanmaya başladı.¹ Bu kuramsal bakış açısını tanımlayan agonizm ifadesinde geçen *agon* terimi, demokrasinin doğduğu Antik Yunan polislerinin kamusal karakterini ortaya koyan “dostane nitelikte tartışmacı, rekabetçi ve mücadelecı bir katılımcılık” anlamına gelir. Ne var ki, agonistik demokrasi doğrudan *dēmokratianın* herhangi bir siyasal düşünceler tarihi perspektifi ile yeniden ele alınması olarak tanımlanamaz. Aksine, “geç-modern” (Connolly, 2020) dönem olarak kavramsallaştırılan 1990 sonrası dünyanın ruhunu oluşturan *çeşitlilik çağı*nda (Tully, 2007) *demokrasiyi yeniden düşünen*, bunu yaparken de demokrasilerin demokratikleşebilmesi ve çoğulculuğun çoğulculuşabilmesi imkânlarını arayan bir demokrasi teorisidir. Yerleşik düzenleri tesis eden sistemlerin ve bu sistemler içinde oluşan (hegemonik) kimliklerin mutlak veya kaçınılmaz olduğunu ileri süren liberal ve Marksist teorilere –her türlü sistem, düzen ve kimliğin *olumsal* (*contingent*) ve *siyasal* karakterini ortaya koyarak– alternatif bir bakış açısı sunmaya çalışır.

Agonistik demokrasi, siyaset ve demokrasiye yönelik evrenselci yaklaşımların aksine, tikelik ve tartışılabilirlik tezlerinden yola çıkar. Yerleşik düzenler ile

1 Burada ve aşağıda bazı noktalarda bahsedilen dönem ile atıf verilen eserlerin yayın tarihlerinin örtüşmemesinin nedeni eserlerin Türkçe çevirilerine atıf verilmesinden kaynaklanmaktadır.

onları itiraz ve mücadele pratikleriyle rahatsız eden “öteki” kimlikler arasında baskıcı veya hâkimiyetçi olmayan bir karşılıklı tabilik ilişkisine dayalı ve dönüşüme açık bir (demokratik) hayatın nasıl mümkün olabileceğine dair arayışların bir ürünüdür. Siyaset ve toplumlaşmayı, çeşitlilik, olumsuzluk (*contingency*) ve siyasalın belirleyiciliğinde okuması nedeniyle, “kimlikleşme süreçleri” ile bu süreçlere musallat olan bir dizi siyasal açmazın açıklanması ve evcilleştirilebilme imkânlarının ortaya konması, bu teorinin üzerinde durduğu meselelerin başında gelir. Agonistik demokrasi düşünürlerinin *demokratik öznellik* meselesine sıklıkla vurgu yapmaları bu ihtiyacın bir sonucudur.

Geç-modern dönemin ruhu olarak “çeşitlilik” kavramına yapılan vurgu, agonistik demokrasiyi birçok (liberal) demokrasi teorisinden ayırır. 1960’lı yıllardan itibaren ortaya konan “ideolojinin sonu”, “tarihin sonu” ve “medeniyetler çatışması” gibi paradigmatik yaklaşımların aksine, agonistik demokrasi düşünürleri zamanın ruhunun ancak hiçbir pozitif zemine sıkıştırılamayacak, hiçbir kalıbın içinde tanımlanamayacak ve asla tam olarak evcilleştirilemeyecek bir çeşitlilik ile nitelenebileceğini ileri sürerler. Bu “özcülük-karşıtı” ve “temelcilik-sonrası” yaklaşımın liberal demokrasi teorilerinden ayrışma noktaları ise üç ekseninde kategorize edilebilir. İlk olarak, bireysel çıkarların izole rasyonel bireylerin birbirleriyle etkileşim sürecine girmeden önce verili/belli olduğu varsayımı reddedilir (krş. Rawls, 2018). Bunun yerine *kimliklerin bağımlı ilişkiselliğine* vurgu yapılarak rasyonalite, bireylik, toplumlaşma ve kimlikleşmenin, farklılıklarla etkileşim süreçleri içinde inşa edildiği ileri sürülür. İkincisi, kimlikleşme sürecinin ilişkisel yapısının aynı zamanda önlenemez bir *siyasallaşabilme* karakterine sahip olması nedeniyle, kimlikler arasında tam anlamıyla kapsayıcı bir rasyonel uzlaşma ve demokratik müzakere ortamının ontolojik olarak mümkün olamayacağı iddia edilir (krş. Habermas, 1996). Bu ikinci eksen *siyasalın önceliği* ve *antagonizma* kavramları ile ifade edilir. Son olarak, demokrasinin kesinlikle sadece birtakım rasyonel ve kurumsal prosedürlere indirgenemeyeceği (krş. Schumpeter, 1942), demokrasiler dahil her türlü kurumsal sistemin –kimliklerin ilişkisel doğasından kaynaklanan baskı ve dışlamaya dayanması nedeniyle– *tartışılabilir, itiraz edilebilir ve dönüştürülebilir* olduğu ifade edilir [bkz. Demirel; Tekin; Koyuncu-Lorosdağı].

Bu üç eksenin belirleyiciliğinde agonistik demokrasi, *toplumsal hayatın siyasal doğasına vurgu yaparak, hiçbir düzenin kendisini tam olarak tartışılmaktan ari) tesis edemeyeceğini, çünkü her düzenin merkezinde dışladığı bir ötekinin olduğunu ileri sürer*. Kimlik ile farklılık arasındaki bu ontolojik bağımlılık, siyasetin her zaman “verimli” olmasa da yenilikçi, yaratıcı ve değiştirici biçimleri ile belirlenmesine olanak sağlayan üretken bir ilişkidir. Bu kapsamda agonistik demokrasi, itiraz, tartışma ve mücadele süreçlerini olumlar. Çeşitliliği ve çoğulculaşmayı yaşatmak ile demokrasinin hiç bitmeyecek demokratikleşme imkânları arasında kurduğu olumlu ilişkiye karşılık gelen alternatif siyasal pratiklerin ve demokratik öznellik konumlarının mümkünüğünü arar. Agonistik demokrasi yerleşik düzenleri rahatsız eden siyasal ve toplumsal pratiklerin varlığını de-

mokrasinin demokratikleşmesi için olmazsa olmaz görür. Bu nedenle, demokrasilerin demokratikliğini neyi içerdikleriyle değil, dışarıda bıraktıklarıyla kurduğu ilişkiye bakarak inceler. Bunu yaparken çeşitliliği evcilleştirilmesi gereken bir yük veya sorun olarak kurgulayan temelci siyaset pratiklerinin gerçekte “çoğulculuğu köktencilileştirerek” (Connolly, 1995: xiv-xvii; 105-133) veya demokrasilerin ayırt edici özelliklerinden “herkes için özgürlük ve eşitlik” (Mouffe, 2010; 2015a) değerlerini zedeleyerek, demokrasileri geriletliğini öne sürer. Agonistik demokrasi, çoğulculuğun ve çeşitliliğin yeşermesi ile demokrasinin demokratikleşmesi arasındaki ilişkiyi açıklama ve bu ilişkiyi yaşatacak etik duyarlılıklar, siyaset pratikleri ve ilişki türlerini ortaya koyma çabası içinde olan kuramsal bir demokrasi söylemidir (Norval, 2015).

Günümüzde, agonistik demokrasinin önemle vurgu yaptığı çeşitlilik çağının yerini “popülizm çağı” olarak ifade edilen yeni bir eğilime bıraktığı iddiasının yaygınlaştığına şahit oluyoruz (Michelsen, 2019; Krastev, 2011). 1990’lı yıllarda agonistik demokrasi kuramının birinci kuşak yazarları, “liberal demokrasinin nihai zaferi” söylemi üzerine kurulu ortak akla eleştirel bir tutum ile yaklaşmaktaydı. Örneğin Mouffe (2015b: 85), agonistik demokrasi modelinin liberal demokrasinin yegâne meşrulaşmış sistem sanılıyor olmasına karşı dikkat çekme gereksiniminden kaynaklandığını ifade eder. Liberal demokrasinin nihai zaferini kutlayan düşünce akımlarının topyekûn bir uzlaşmacılığa dayalı postpolitik bir döneme girilebileceği iddialarının, demokrasi/demokratikleşme süreçleri bakımından hem yanlış hem de tehlikeli olduğunu ileri sürer. Agonistik demokrasinin kuramsal söylemini, hâkim liberal demokrasi modellerine eleştirel yaklaşma ve onları radikalleştirme iddiası üzerine kurulu bir demokratikleşme perspektifi şekillendirir. İçinde bulunduğumuz popülizm çağında agonistik demokrasinin demokrasiyi (yeniden) düşünme konusunda hâlâ verimli bir konumda olup olmadığının anlaşılması için, agonistik demokrasi ile popülizm arasındaki ilişkinin açıklanması gerekir. Sağdan ve soldan gelen ötekileştirici, kışiselleştirici ve otoriter popülist yaklaşımlarla inşa edilen yeni “halk tasavvurlarının”, çeşitliliği disipline edici baskı politikaları ile evcilleştirme girişimlerinde bulunduğu “popülizm çağı” denilen bu dönemde [bkz. Bozarslan; Esen ve Yavuzylmaz; Turan ve Göksel], agonistik demokrasi hâlâ demokrasinin demokratikleşmesi konusunda takip edilebilecek önemli kapılar açabilme potansiyeline sahip midir?

Temel iddiamız popülizm ile demokratikleşme veya demokraside gerileme arasında nedensel bir ilişki öngörülemeyeceği gibi, popülizmin çeşitlilik çağında hegemonik ve radikal siyaset yapmanın (tek değilse bile) en belirgin siyasal mantığı olduğudur [bkz. Ateş]. 1990’lardan itibaren zamanın ruhunu oluşturan temel gösteren çeşitlilik ise, bu çeşitliliğin içindeki farklılıkların bir arada bulunabilmelerine olanak sağla(ya)mayan ve belirli çeşitlilikleri birbirlerine ekleme(ye)meyen bir hegemonik siyasal hareketten bahsetmek mümkün değildir. Ernesto Laclau’nun (2005) belirttiği gibi; popülizm, çeşitlilik (kendi deyişiyle radikal heterojenlik) çağında hegemonik ve radikal siyaset yapabilmenin

olmazsa olmaz mantığıdır. Ne var ki, her popülist hareketin doğrudan demokratik bir hayatı tesis edeceği yönünde bir iddiayı ortaya atmak, popülist hareketlerin küresel ölçekte yaşanan otoriterleşme eğilimi üzerindeki belirleyici etkisini gözden kaçırmak anlamına gelir. Diğer taraftan, popülist hareketlerin nedensel olarak demokratik hayatı geriletecek veya yozlaştıracak bir karaktere sahip olduğunu ileri sürmek ise, çeşitlilik-sonrası dönemde kitlesel, hegemonik ve radikal siyaset yapma imkânını ortadan kaldırma tehlikesini beraberinde getirir. Bu da siyasetin belirli ölçülerde teknokratikleşmesi, halktan kopması ve esasında ortadan kalkması, Hannah Arendt'in (2017) deyimi ile totaliterleşmesi risklerini taşır. Bu kapsamda, *agonistik popülizm* diye bir siyasallaşma sürecinin mümkün olup olmadığının, mümkünse koşullarının ne olduğunun açıklanması, agonistik demokrasinin popülizm çağında demokrasinin demokratikleşebilmesine katkıda bulunma potansiyelini gözler önüne serer.

Popülizm çağında agonistik demokrasiyi yeniden düşünmek için, agonistik demokrasi düşünürlerinin ve onlarla oldukça yakın ilişkide olan (Laclau ve Jacques Ranciere gibi) diğer radikal demokrasi kuramcılarının üzerinde önemle durdukları; (i) çeşitlilik; (ii) kimliklerin ilişkiselliği ve antagonizma; (iii) kimlikleşmenin olumsal ve öznel doğası; (iv) hegemonya; (v) demokrasinin ayırt edici özellikleri olarak özgürlük ve eşitlik ve (vi) demokratik öznellik meselesinin merkezinde olan siyaset ile etik arasındaki ilişki aşağıda sırasıyla ele alınacaktır.

Geç-modern dünya, çeşitlilik çağı ve “olumsallığın küreselleşmesi”

Agonistik demokrasi düşünürleri, geç-modern dönem olarak adlandırdıkları dönemin ruhunu *çeşitlilik çağı* olarak tanımlarlar. Bu çağı belirleyen gelişmelerden bazılarını, yarattıkları sonuçları da ortaya koyacak biçimde ifade edelim: Uluslararası siyaset ortamının değişken bir doğaya sahip olması nedeniyle, oluşan güç dengelerinin kalıcı bir istikrarı sağlayamamalarından kaynaklanan belirsizlik ortamı. Bu belirsizlik ortamında oluşan fırsat ve tehditlerin oynaklığı nedeniyle uluslararası siyasetin gerilimli, kırılğan ve karmaşık bir yapıya bürünmesi. Kapitalizmin ve teknolojinin küreselleşmesiyle dünyanın küçülmesi, böylece birey, topluluk ve sistemlerin birbirleri ile çok daha sıkı bir bağımlılık ilişkisi içine girmesi. Haberleşme, ulaşım ve kitle iletişim kanallarının küresel bir ağ oluşturmasıyla gelişen sınırsızlık ortamının yepyeni bireyselliklerin ve toplumsal kimliklerin oluşmasına zemin hazırlaması. Yerel, ulusal, bölgesel veya küresel ölçekte yaşanan gelişmelerin her birinin diğer ölçeklere etki edecek bir nitelik kazanmasının yarattığı belirsizlik ve kontrol edilemezlik (iktidarsızlık) ortamı. İç ve dış siyasetin karşılıklı etkileşiminin iyice belirginleşmesiyle bu iki saha arasındaki sınırın muğlaklaşması ve bu muğlaklığın yarattığı yeni bilinmezlikler. Ulusal sınırları muğlaklaştıran ulus ötesi örgütlenmelerin hem sistemik/kurumsal hem de aktivizm/direnış anlamında güç kazanması.

Bu gelişmelerin neticesi, bilinemez, kontrol edilemez, bastırılmaz ve her türlü yerleşik düzeni rahatsız eder nitelikte bir çeşitliliğin (çokluğun) ortaya çıkmasıdır. Bu çok yönlü çeşitlilik oldukça karmaşık siyasal sonuçlar yaratır. Ulusal ölçeklerde yaşanan etnik, dinî, kültürel, materyalist veya postmateryalist çatışmalar, “ulus”un bütünlüğünü, ulus devlet yapısının iktidar ve hâkimiyet kapasitesini yeniden düşünölmeye mahkûm eder. Göç ve yer değıştirme süreçleri ile kimliklerin kaçınılmaz olarak farklılıklara maruz kaldığı yeni toplum ilişkileri ve kimikleşme süreçleri ortaya çıkar. Ticari ve içerik karakteri ile internet ve sosyal medya önceden erişilemez veya bilinemez olanı bilinir kılar. Algının filtreleyeceği (veya meyledeceğı) çeşitliliğin artması ile iktidar odakları bu artışın “düzenlenmesi gerektiğı” mecburiyetini hissederler. Her bir düzenleyici politikanın yarattığı yeni bilinmezlikler ile önceden kestirilemez yeni mücadele eksenleri oluşur. Küresel terör faaliyetlerinin bir tehdit olarak belirginleşmesinin yarattığı güvenlikçi ve önleyici politikaların vazgeçilmezliğı üzerine kurulu birçok siyasal söylem ortaya çıkar. Bu güvenlikçi söylemlere karşı ve onlara itiraz eder nitelikte alternatif toplumsal hareketler meydana gelir. Hayatı tehdit eden etkenler arasına çevresel sorunların küresel ölçekte dahil olmasının bir sonucu olarak yeni (ekolojik) mücadele eksenleri belirginleşir. Neoliberal küreselleşme sürecinde siyaset kurumunun halktan giderek kopması ve bunun sonucunda talep ve beklentilerin duyul(a)maması veya karşılan(a)maması ile oluşan türbölanslar yeni siyasal hareketlerin oluşmasına olanak sağlar. Tüm bu karmaşık bilinmezlikler ağının ortasında devletlerin sürdürülebilir ve temellendirilebilir bir yönetim ortaya koyabilmek için uyguladığı politikalar bir taraftan çeşitliliğı “makul çoğulculuk” kapsamı içinde olumlayan, diğier taraftan “aşırı çoğulculuğı” olumsuzlayan, disipline edici ve kontrol edici nitelikler kazanırlar.

Connolly (2020), bu içiçe geçmiş pratiklerin meydana getirdiğı yeni hayatın kontrol edilemez ve belirsiz halini *olumsallığın küreselleşmesi* kavramı ile tanımlar. Bu kavramda geçen olumsuzluk terimi yeni hayatın (kırılğan) toplumsal ontolojisini ifade eder:

Zorunlu ve evrensel olanın tersine “olumsal”, değışken ve tikel olan anlamına gelir; kesin ve sabit olanın tersine belirsiz ve değışken olan anlamına gelir; kendine yeterli ve nedenle ilgili olanın tersine herhangi bir şeye bağımlı ve sonuçla ilgili olan anlamına gelir; beklenen ve düzenli (*regular*) olanın tersine beklenmeyen ve düzensiz olan anlamına gelir; güvenli ve garantili olanın tersine tehlikeli, yola gelmez ve içerdığı tehlike sürekli olan anlamına gelir (Connolly, 2020: 52-53).

Agonistik demokrasi düşünürlerine göre siyaset, hayatın tikel, belirsiz, değışken, bağımlı, ilişkisel, kontrol edilemez, beklenmedik, düzensiz ve dolayısıyla sürekli olarak şimdiye ve geleceğı dair tehlike içeren, kısaca olumsal doğasından türer. Geç-modern döneme musallat olan bu belirsizlik, düzensiz çeşitliliğı düzen adına kontrol edebilmek ve belirli kılabilmek için faaliyet gösteren kimikleşme süreçlerinin ve iktidar pratiklerinin ortaya çıkmasına olanak sağlar. Ne

var ki, düzeni sağlamak adına yürütülen her türlü faaliyet, onları rahatsız eden alternatif hareketlerin ve söylemlerin oluşmasının da zeminini hazırlayarak, yeni itiraz ve mücadele eksenlerinin ortaya çıkmasının koşulu haline gelir. Demokratik siyaset de hayatın olumsuzluğunun ortaya çıkardığı bu meydan okuyucu süreçten ari değildir. Zira demokrasi, farklılığın öteki kimlik olarak kendine bir yer açmasını sağlayabildiği gibi, kimliğin dogma haline getirilmesine de siyasi meşruiyet sağlayabilmektedir (Connolly, 2020: 11).

Kimliklerin ilişkiselliği ve antagonizma

Agonistik demokrasi teorisinin ilham kaynakları postyapısalcılık olarak adlandırılan düşünce akımına istemli veya istemsiz olarak katkı yapmış düşünürlerdir. Demokrasiye ve demokratikleşmeye uygun özellik konumları ve siyaset yapma pratikleri arayan Connolly'nin eserlerinde, Friedrich Nietzsche ve Michel Foucault'nun izleri doğrudan ve yoğunlukla görünür. Mouffe, Carl Schmitt, Antonio Gramsci ve Claude Lefort gibi demokrasinin demokratikleşebilmesinin ancak onun siyasal özüne yeniden kavuşturularak radikalize edilmesiyle mümkün olabileceğini ileri süren, bu doğrultuda hâkim liberal ve Marksist yaklaşımlarda sabit görülen (birey, sınıf, ekonominin öncüllüğü ve rasyonalizm gibi) bir takım temelleri irdeleyen/sorgulayan düşünürlerden esinlenir. İtiraz ve mücadeleyi siyasetin merkezinde gören ve bu pratiklerin demokratik siyaset açısından önemini vurgulayan (agonistik) düşünürler ile bu pratikleri giderilmesi ve/ya kontrol altına alınması gereken sorunlar olarak gören liberal entelektüel akımlar arasında kuramsal bir ayrım yapan Honig'in en çok esinlendiği isimlerin başında Nietzsche ve Arendt gelir. Modern anayasacılığın, 1990 sonrası dönemde ortaya çıkan kültürel çeşitlilik çağına yeterince cevap verememesinin küresel ölçekte demokrasiyi yıpratan ve adaletsizleştiren sonuçlar doğurduğunu ileri süren Tully, anayasaların (anayasacılığın) kültürel çeşitlilik ile olumlu ve tanıyıcı bir ilişki içine girebilmesinin mümkünüğünü aradığı kitabında, özellikle Ludwig Wittgenstein'in geç dönem yazılarından esinlenir [bkz. Seven; Türmen]. Bunların dışında yine adı postyapısalcılık ile özdeşleşmiş olan Jacques Derrida, Gilles Deleuze, Ranciere ve Laclau gibi isimler de agonistik demokrasiyi konu alan düşünürlerin eserlerinde sıklıkla ele alınır.

Postyapısalcı düşüncenin agonistik demokrasi kuramına etkisi oldukça belirgindir. Agonistik demokrasinin ısrarla vurguladığı siyasal rejimler ve demokrasi-ler de dahil olmak üzere hiçbir siyasal veya toplumsal kimliğin kendinden (pozitif) bir zemine sahip olmadığı; diğer bir deyişle, her türlü kimliğin veya rejimin kendinden farklı olarak tanımlanan diğer kimliklerle ilişkisel biçimde oluştuğu iddiasının temelinde postyapısalcı düşüncenin izlerini görürüz. (Demokratik) Siyasetin merkezinde olduğu ileri sürülen ve kimlik/farklılık ilişkisi olarak ifade edilen bu kurucu ilişki, iki düzeyde incelenir. Bunlardan ilki ontolojik diyebileceğimiz düzeydir. Bir sonraki bölümde ele alınacak olan ikinci düzey ise ontik veya epistemolojik olarak tanımlanabilir. Ontolojik düzeyde, kimlik ile farklılık arasın-

da karşılıklı ve asla giderilemeyecek bir bağımlılık olduğu ileri sürülür. Agonistik demokrasi kavramının kuramsal olarak ilk kez ele alındığı kitabın yazarı olan Connolly (2020: 103-104), kimlik ile farklılık arasındaki bu ontolojik ilişkiyi tanımlar: “Bir kimlik toplumsal olarak kabul edilmiş bir dizi farklılıkla olan ilişkisi yoluyla oluşturulur. Bu farklılıklar onun varlığı için hayati önem taşır. Eğer onlar farklılık olarak birlikte var olmasaydı, kimlik de onlardan farkı sayesinde ve kendi sağlamlığı içinde var olmazdı.” Dolayısıyla, farklılık olmadan kimlik olamayacağı gibi, hiçbir kimlikleşme süreci de farklılaştırma pratiklerinden ari değildir. Her türlü kimliğin inşası, toplumsal olarak tanımlanan (ve tanımlandığı biçimiyle anlamlandırılan) bir dizi farklılıkla ilişki içine girmesine bağlıdır. Yani, farklılığın tanımlanması ve inşası, kimliğin varlığı için kaçınılmazdır.

1990’lardan itibaren kimliklerin ilişkisel doğasını neredeyse her kitabında ele alan Mouffe, bu ilişkinin *siyasal* bir karaktere sahip olduğunu vurgular ve bu siyasal ilişkiselliği *antagonizma* kavramı ile teorik bir zemine oturtur. Alman düşünür Schmitt’ten esinlenerek geliştirilen antagonizma kavramı, sosyo-politik alanın *dost* ve *düşman* ekseninde bölünmesinin, siyasal kimlikleşme sürecinin *birincil* koşulu olduğu iddiası üzerine kuruludur. Buradaki, “birincil” vurgusu önemlidir; çünkü antagonizma, önceden ve kendiliğinden var olan iki siyasal kesimin üzerinde asla uzlaşamayacakları bir dış sebep yüzünden kaçınılmaz olarak (sembolik de olsa) bir varoluş/yok oluş savaşına girmek durumunda kalması anlamına gelmez. Aksine, antagonizma (veya inşa edilen antagonistik sınırlar) kimlikleşme deneyimleri ve siyasetlerinin ortaya çıkmasına olanak sağlayan, dolayısıyla siyasal kimliklerin oldukları haliyle var olabilmelerinin siyasal koşuludur. Kimlik/fark ilişkisinden türeyen ve gündelik hayatta görünürlük kazanan (din, gelenek, etnisite, kültür, toplumsal cinsiyet, ekonomi, kentsel dönüşüm, çevre, sanat, cinsellik, tarih gibi) her türlü değer ve pratik, siyasalın konusu olma ve toplumsal alanı antagonistik bir dost/düşman ikiliği üzerinden yeniden kurgulama potansiyeline sahiptir (Mouffe, 2015a: 23-24).

Mouffe’un antagonizma kavramına vurgusu, sadece hayatta her şeyin siyasallaşabileceği, siyasalın toplumsal hayatın her yerinde ve her anında bir ihtimal olarak kalacağı anlamında okunmamalıdır. Antagonizma, aynı zamanda her türlü siyasallaşma sürecinin merkezinde bir farklılığın “öteki” veya “düşman” olarak konumlandırılmasının yattığını, yani siyasal kimliklerin esasında *merkezsiz* oluşumlar olduğunu da bize gösterir (Stavrakakis, 1999). Connolly’nin (1996) “benliğin çeşitliliği” ve “oluş siyaseti” kavramlarıyla ortaya koymaya çalıştığı bu bakış açısına göre, her toplumsal veya politik oluşum farklılığın/ötekiliğin deneyimlenmesi ve tanımlanmasına bağlı olarak (yeniden ve yeniden) kurgulanır. Kimlikleşme tasavvur ve pratikleri, benlik ile farklılık arasındaki bu gerilimli ilişkiden türediği için antagonizma kavramı (her zaman verimli olarak değerlendirilemez de) üretken bir siyasal mantık olarak tanımlanır. Siyasal (ontolojik) bir kategori olarak antagonizma, reel siyasette kurgulanan siyaset yapma biçim ve pratiklerini üreten bir siyasal mantıktır.

Örneğin, Türkiye’de Suriyelilerin toplumsal hayattaki görünürlüklerinin yarattığı etkiyle artış gösteren göçmen karşıtı eğilimleri ve bu eğilimlerin belirleyiciliğinde toplumsal alanda şekillenen yeni ulusal aidiyet söylemlerini ele alalım. Bugün ülkenin neredeyse her yerinde “ulus” tasavvurunun “asli vatandaşlar” ile “dışardan gelenler” arasında oluşturulan bir karşıtlık üzerinden tanımlanıyor olması, bu toplumsal kesimlerin önceden beri göçmen karşıtı oldukları anlamına gelmez. Zira Türkiye tarihinin hiçbir döneminde (karşı-) hegemonik siyasal hareketleri oluşturan ulusal kimlik tasavvurlarının merkezinde dışarıdan gelenlere, göçmenlere veya sığınmacılara yönelik olumsuz vurgular bugün olduğu kadar belirgin ve sürekli biçimlerde görülmemiştir. Aksine, yakın tarih boyunca ülkedeki milliyetçi-muhafazakâr kesimler çoğu zaman kendi medeniyetlerinin Batı medeniyetlerinden daha “medeni” olduğunu iddia edebilmek için Batı’da sığınmacı ve göçmenlere yönelik baskı ve dışlama politikalarını sorunsallaştırmış, böylece kendi değerlerinin insana daha fazla kıymet verdiği yönünde söylemler ortaya koymuşlardır. Ulusal aidiyet tasavvurlarının asli vatandaşlığa ve göçmenlerin ötekileştirilmesine yönelik söylemler üzerinden yeniden kurgulanabilmesinin önkoşulu, bu toplumsal kesimlerin Suriyelileri ülkede yaşanan olumsuzlukların bir odağı olarak görmeleri, yani “onlar” ve “biz” esasına dayalı antagonistik bir sınır inşa etmeleridir. Burada antagonizma, zaten ulusal kimliğini göçmen karşıtlığı üzerinden tanımlayan kesimlerin doğal tepkilerinin Suriyeliler üzerinden (yeniden) hortlaması anlamına gelmemektedir. Aksine, antagonizma göçmen karşıtlığı üzerinden farklı bir ulusal kimlik tasavvurunun ortaya çıkmasına imkân sağlayan kurucu (veya inşacı) bir ilişkidir.

Kimlik/fark ilişkisi ve onun siyasallaşması neticesinde oluşan antagonizmaların kimikleşme sürecinin birincil koşulu olarak değerlendirilmesi (ve dolayısıyla öznenin merkeziz oluşu), her türlü kimliğe ilişkin paradoksal bir durumu da gözler önüne serer. Bu paradoks; fark, diğer, öteki veya düşman olarak anlamlandırılan dışsal unsurun, kimliğin hem oluşum koşulu hem de aynı zamanda onun imkânsızlığı olması durumudur (Laclau ve Mouffe, 1985: 122-127). Diğer bir deyişle ötekinin, bir öteki olarak tanımlanması sürecinde kimlikler kendi varlıklarını inşa edebilirler. Bu bağlamda, ötekinin varlığı, kimikleşmeyi mümkün kılan bir olasılık koşuludur. Öte yandan, öteki var olduğu sürece, kimlik hiçbir zaman kendisini tam olarak tesis edemez. Ötekinin varlığı, kimliği her zaman rahatsız eden, tehdit eden ve risk altına sokan bir durum olarak kendisini belli eder. Bu kapsamda öteki, kimliğin kendisini tam olarak tesis edebilmesinin önündeki imkânsızlığı betimler.

Kimliğin merkeziz oluşuna ek olarak onun imkânsız tamlığını da ortaya koyan bu paradoks, sadece kimliklerin mutlak bir esasa dayanmadığına ve onların alternatif anlamlandırma ve pratiklerle yeniden kurgulanabilme imkânına görünürlük kazandırmakla kalmaz. Aynı zamanda, kimlik ile farklılık arasındaki ilişkilerin mutlak, nedensel, rasyonel değil, aksine subjektif olduğunu ve farklı ilişkilerle türleri ile yeniden tesis edilebileceğini ortaya koyar. Buradan çıkan sonuç ise şudur: Hiçbir siyasal sistem, yapı veya kimlik sabit veya değişmez değildir. Bun-

ların hepsi tartışılabilir ve dönüşebilir karaktere sahiptirler. Siyasal ve toplumsal oluşumlar, merkezinde her zaman bir ötekinin varlığına bağımlı oldukları için *kapanamaz, tamamlanamaz veya evrenselleştirilemezler*. Bu durum demokratik rejimler ve sistemler için de böyledir. Demokrasiler her zaman tartışma alanlarının oluşması sürecinde meydana gelen alternatif siyaset pratiklerinin görünür-lük kazanması ile demokratikleştirilebileceği gibi, çoğulculuk da yine aynı iti-raz ve mücadele süreçleri ile her zaman için çoğulcullaştırılabilecek ancak hiç-bir zaman tam olarak tesis edilemeyecek sistemlerdir. Ne var ki sistemlerin ka-panamazlığı aynı zamanda demokrasileri otoriterleştirecek nitelikte pratiklerin ortaya çıkabilmesi riskini de beraberinde getirir. Agonistik demokrasinin aşağı-da üzerinde duracağımız siyaset ile etik arasındaki ilişkiyi yeniden ele almasının sebebi de, demokrasiyi demokratikleştirebilecek ve çoğulculuğu çoğulcullaştırı- cık nitelikte öznellik konumları, duyarlılıklar ve siyaset yapma pratiklerini ara- yarak, siyasetin demokratikleştirici ve çoğulcullaştırıcı imkânlarına görünür-lük kazandırma çabasıdır. Ancak bu konulara geçmeden önce, kimliklerin ilişkiseli- liği ve antagonizma kavramları ile kuramsallaştırılan bu postyapısalcı okuma- nın ortaya çıkardığı diğer iki mesele olan “kimikleşmenin öznelliği” ve “hege- monya” konularına sırasıyla değinmek gerekir.

Kimikleşmenin öznelliği ve kötünün ikinci sorunu

Kimikleşme ile farklılaşma arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisinin oluşturu- duğu antagonizma olarak tanımlanan bu ontolojik zeminden türeyen ikinci in- celeme düzeyi “ontik” veya “epistemolojik”tir. Bu düzey, kimliğin varlığını de- ğil kimikleşme süreçlerini ve bu süreçleri meydana getiren öznel deneyimleri, pratikleri ve anlamlandırma biçimlerini ele alır. Connolly, bu epistemolojik dü- zeyde oldukça yaygın olarak görülen “sorunlu” bir kimikleşme sürecini anlatır: “[K]imliğin (ya da kimlikler alanının) varlığının sürdürülmesi bazı farklılı[k]la- rın ötekiliğe, kötülüğe ya da onun yerine geçebilecek birçok şeyden birine dö- nüştürülmesini gerektirir. Kimlik var olmak için farklılığa gereksinim duyar ve kendi kesinliğini güven altına almak için farklılığı ötekiliğe dönüştürür” (Con- nolly, 2020: 104).

Connolly’ye göre, kimlikler, kendilerinin doğruluğunu ve güvenilirliğini sağ- lamlaştırmak için genellikle farklılıkları ötekileştirme yoluna başvurmaları- na sebep olan bir ayartmanın cazibesine kapılırlar. Nietzsche’den esinlenerek “hınç” olarak ifade edilen bu ayartma, esasen *siyasal bir ayartmadır* ve farklılık- ların bir arada yaşama ihtimalini zayıflatan pratikler, ihtimaller, bakış açıları ve etkileşimleri beraberinde getirir. Kendisinin var olabilmesi için (ontolojik dü- zeyde) farklılıkların varlığına bağımlı olan kimlik, (epistemolojik düzeyde) ha- yatın bilinmezliklerine karşı kontrolü kaybetmemek ve kendi kimliğinin olum- sal doğasına (imkânsız tamlığına) rağmen mevcut varlığını sağlamlaştırmak için farklılıkları ötekileştiren, düşmanlaştıran ve tehdit olarak yeniden kurgulayan pratiklere başvurma eğiliminde kendini bulur. Bu düşmanlaştırmacı ve rasyonel-

ötesi ayartma kesinlikle sadece bireysel yaşam veya topluluklar arası ilişkilerle sınırlı değildir. Aksine, siyasal ve toplumsal hareketler, yapılar, devletler ve rasyonel akıl ile hareket ettiklerini varsaydığımız tüm birey-ötesi aktörler de, farklılığın düşmanlaştırarak ötekileştirilmesine ve çeşitliliğin giderilmesi gereken bir yük olarak görülmesine sebep olan bu siyasal ayartmanın büyüme kolayca kapılabilmiştir.

Connolly (2020: 15-35), ontik düzeyde her yerde ve farklı türlerde tezahür eden bu ayartmayı “kötünün ikinci sorunu” olarak tanımlar. Kötünün ikinci sorunu, Ortaçağ Avrupası’nda ortaya çıkan ve “teodise” olarak anılan “kötünün ilk sorununun” mirasçısıdır. Connolly, özellikle Aziz Augustinus’un kötünün ilk sorununa dair ortaya koyduğu teolojik tasavvurun nasıl kötünün ikinci sorununu da (yeniden) ürettiği üzerine bir değerlendirme yapar. Kötünün ilk sorunu Hristiyanlık teolojisindeki bir açmaz üzerine kuruludur: Eğer Tanrı hem iyi hem de muktedir ise, kötülüğün varlığı nasıl açıklanabilir? Eğer kötülük Tanrı’nın yarattığı bir şey ise, Tanrı’nın mutlak iyi olduğundan bahsetmek mümkün olamaz. Aksine, eğer kötülük Tanrı’nın kontrolünün dışında var olan bir şey ise, o halde Tanrı’yı muktedir olarak değerlendirme imkânı ortadan kalkar. Kötünün ikinci sorunu, kendisini Augustinus’un bu açmazı Tanrı’yı hem muktedir hem de iyi olarak koruyacak biçimde çözmeye girişiminde gösterir. Augustinus bu açmazı, kötülüğün *sorumluluğunu* insana veren ilk günah söylencesi ile çözmeye çalışır. Buna göre, iradi bir varlık olan Âdem’in nefsine yenik düşüp bilerek yasak elmayı yemesi sonrasında kötülüğün kutusu açılmış, böylece ebediyen günaha bulanmış insan kötülüğün her yerde kendisini gösterdiği bir dünyada kendi yaptığının bedelini ödemesine yaşamaya mahkûm olmuştur. Kötünün ikinci sorunu kendisini tam da Augustinus’un kötülüğün sorumluluğunu insana atması anında ortaya çıkar. Tanrı’nın iyi ve muktedir imajı, ancak onun kötülüğün ortaya çıkmasında hiçbir sorumluluğu olmadığını “kanıtlanması” ile mümkün olabilir. Bu kanıt ise, ancak kötülüğün kaynağını Tanrı’dan başka bir özne olan insan ile özdeşleştirilmesi ile sağlanabilir. Nitekim Augustinus, öne sürdüğü bu teolojik iddiadan yola çıkarak, Hristiyanlığı Kilise doktrinine uygun yaşamayan Maniciler ile çoktanrıcılığı, kötülüğü azdıran zındıklar, sapkınlar, paganlar, kâfirler gibi hınç içeren tanımlamalarla günah keçisi ilan edip ötekileştirir. Tanrı’nın iyi ve muktedir imajını bu yolla sağlamlaştırır.

Kötünün ikinci sorunundan kolektif kimliklere: Hegemonyanın imkânsız tamlığı

Popülizm çağı olarak adlandırılan günümüzü örnekleyen siyasal hareketler ve iktidar pratikleri, esasında antagonizmaların söylemsel-yapısal belirleyiciliğinin ve “siyasal ayartmanın” hegemonik kapasitesini ortaya koyar. Tıpkı liberalizmin nihai zaferini ilan ettiği dönemlerde yerleşik düzenlerin dışında kalan ve/veya onlara itiraz eden kesimlere karşı uygulanan disipline edici, baskıcı ve dışlayıcı politikaların ortaya koymuş olduğu gibi. Ne var ki, liberal demokratik si-

yasal düzenlerin ve onlara meydan okuyan alternatif kitlesel popülist hareketlerin ortaya çıkmasına olanak sağlayan kimikleşme süreçleri ile mikro düzeyde oluşan kimikleşme süreçleri arasında önemli bir fark vardır. Bu fark, Laclau ve Mouffe'un (1985) Gramsci'den ödünç alarak revize ettikleri *hegemonya* kavramı ile açıklanabilir. Gerek liberal demokratik sistemler, gerekse popülist hareketler, ortaya çıktıkları toplumsal alanı oluşturan (ve potansiyel olarak sınırsız olan) çeşitlilikleri bir düzen içinde birbirlerine eklemlelendirmeden ve bu çeşitlilikleri düzenli bir "halk tasavvuru" içinde görünür kılmadan kendilerini var edemezler (Laclau, 2005). Diğer bir deyişle, bir toplumsal alanı "düzenli bir dağılım" içinde (Foucault, 2019: 33-56) ve belirli bir "toplum tasavvurunun" belirleyiciliğinde inşa etme kapasitesi var olmadığı sürece, hegemonik kimlikler ve hegemonik siyaset yapma pratiklerinin ortaya çıkması mümkün değildir. Bu kapsamda, hegemonya mantığını analitik anlamda üç temel siyasal pratiğin birleşimi olarak düşünmek gerekir:

- Hegemonya, toplumsal alanda görünürlüğe sahip birtakım farklılıkların tanınması ve böylece inşa edilen hegemonik sistemin "meşru/kurucu" bileşenleri olarak tesis edilebilmesi kurgu ve pratiklerini içerir. Hegemonik bir düzen içinde yer alan farklılıkların birbirleriyle eklemlelendirilerek düzenin bileşenleri olarak belirginleşmesi *farklılık mantığı* olarak tanımlanır;
- Bu farklılıkların bir arada "bir bütünün" (mesela "halk veya millet") parçaları olarak *temsil* edilebilmesi gerekir. Ancak, buradaki "temsil" kavramı, toplumsal alanın objektif ve şeffaf bir biçimde yansıtılmasını değil, *toplumsal alanı yeniden kurgulayan bir iktidar pratiği* anlamında kullanılır. İngilizcede *representation* olarak geçen temsil ifadesi esasında toplumsal alana yönelik bir *re-representation*, yani toplumsal alanı belirli bir toplum tasavvurunun belirleyiciliğinde yeniden kurgulayan bir iktidar pratiğidir (Laclau, 2005: 156-171);
- Hegemonik oluşumlar, farklılıkların temsil pratikleriyle kurgulanıp eklemlelendirilmesi ile oluşturulan bir *eşdeğerlik zincirine* dayanır. Bir eşdeğerlik zinciri ancak hegemonik kimliğin kendisini antagonistik bir sınır ile "öteki" veya "düşmandan" ayırıştırması ile mümkün olabilir. Bu ayırıştırma süreci *eşdeğerlik mantığı* kavramı ile kuramsal bir zemine oturur.

Bu üç analitik mantığın belirleyiciliğinde ortaya çıkan hegemonya, demokrasileri de içeren siyasal düzen ve sistemlerin (ontolojik) karakterine yönelik önemli birtakım saptamalar yapılmasına olanak sağlar. Dışlama ve baskıdan arı bir hegemonik kurgudan bahsetmek mümkün değildir; çünkü hegemonya bir toplumsal kurguyu *ancak alternatif toplumsal kurgu imkânlarını dışarıda bırakmak pahasına tesis edebilir*. Örneğin, bir toplum kurgusunun içinde barındırdığı çeşitlilikleri meslek grupları (işçiler, çiftçiler, girişimciler, üreticiler gibi) üzerinden tanımlayan bir farklılık mantığının hegemonik inşa pratikleri, ancak kültürel (dinî, mezhepsel, etnik, geleneksel) çeşitlilik üzerine kurulu başka fark-

lılık mantıklarının bastırılmasına ve dışarıda bırakılmasına dayanır. Kültürel farklılık taleplerinin hortlaması ve siyasallaşması ise, alternatif toplumsal kurgu ve pratiklerin görünürlük kazanarak meslek grupları üzerinden kurulan hegemonik sistemi bozma potansiyelini beraberinde getirir. Bu, hiçbir hegemonik oluşumun bir toplumsal alanı tam olarak hâkimiyeti altına alamayacağı, alternatif kurgu biçimlerinin, bastırılmış veya dışarıda kalan talep ve beklentilerin her zaman mevcut hegemonik oluşumu rahatsız etme potansiyelini taşıdığı anlamına gelir. Bugün ortaya çıkan popülist hareketlerin, itiraz ettikleri liberal demokratik sistemlere alternatif karşı-hegemonik formlara bürünmeleri, dışarıda bırakılan, tatmin edilemeyen, bastırılan ve/veya yerine getirilemeyen talep ve beklentileri yeniden örgütleme kapasiteleri ile açıklanabilir. Bu da hegemonya ile toplumsal hâkimiyet arasındaki ilişkinin imkânsızlığına bir örnek olarak gösterilebilir. Nitekim bugünün popülist hareketlerine karşı toplumsal alanlarda oluşan itiraz ve mücadele süreçleri, bu popülist hareketlerin de tıpkı selefleri gibi mutlak değil olumsal karakterlerini gözler önüne serer. Toplumsal alan ile bu alanı belirli bir süre için kurgulayan hegemonik toplum tasavvurları arasında giderilemez gerilim daimidir. Siyaset yapma biçim ve pratiklerinin üremesinin koşulu da toplumsal alanın (radikal) çeşitliliği ile hegemonik olarak inşa edilen toplum tasavvurunun olumsal karakteri arasındaki bu giderilemez ve evcilleştirilemez gerilimdir.

Hegemonya ile ilgili son bir noktaya daha temas etmek gerekir. Hegemonya bir hâkimiyet ve baskı durumu değil, siyasal pratikler ile kurgulanmış bir toplumsal ve siyasal düzenin, sembolik kurgu ve kurallarının *normalleştiği, düzenlilik kazanarak rutinleştiği ve tartışılmadığı* durumdur (Laclau, 1990: 33-36; Glynos ve Howarth, 2007: 133-164). Yerleşik düzenleri var eden kural, pratik ve anlamlandırmalar, toplumsal veya siyasal kesimler tarafından tartışılmaya başladığı ölçüde, hegemonik oluşumların olumsal karakterleri de gün yüzüne çıkar ve hegemonik kapasite o ölçüde zayıflar. Bu kapsamda (radikal) siyaset, mevcut kuralların olumsallığını gözler önüne serip onlara alternatif kural ve pratikler tesis etmeye yönelik girişimler olarak tanımlanabilir.

Siyasete agonistik demokrasi teorisinin penceresinden bakmak demek, geç-modern hayatın hiçbir şekilde evcilleştirilemez çok yönlü bir çeşitliliğin belirleyiciliğinde şekillendiğini kabul etmek anlamına gelir. Hegemonya ise, bir toplumsal alandaki çok boyutlu çeşitliliği en fazla belirli bir dönem için ve sadece kısmen sabitleyerek kurumsallaştırma girişimlerini ifade eden iktidar pratiklerini içerir. Mevcut çeşitliliklerin bir biçimde birbirleri ile eklemlendiril(e)memesi durumunda ne bir toplumdan ne de bir düzenden bahsetmek mümkündür. Toplumsal alanın karmaşıklığını bir “halk” tasavvuru üzerinden birbirleriyle ilişkilendirme pratiklerinin bütünü olan popülist varyasyonlar, kendi eşdeğerlik zincirlerini çoğunlukla yerleşik liberal-demokratik düzenlere karşı inşa ettikleri antagonistik ilişkiler üzerinden kurgularlar (örneğin statüko karşıtlığı, seçkin karşıtlığı, uluslararası sistem karşıtlığı, çokkültürlülük veya göçmen karşıtlığı gibi). Bu süreçte görünürlük kazanan kötünün ikinci sorununun yarattığı

bir mesele olarak farklı toplumsal kesimlerle bir varoluş/yok oluş savaşına girerler. Ne var ki, bu durum popülizmin ne demokrasi düşmanı ne de demokratikleştirici bir siyasal mantık olduğu anlamına gelmektedir. Zira popülizm, bir aykırılık, demokrasileri geriletken bir hile siyaseti değil, geç-modern dünyanın içine gömülü olan çeşitlilik çağında hegemonik siyaset yapabilmenin, tek değilse bile, en belirgin siyasal mantıklarından biridir. Böyle bir anlayıştan yola çıkan agonistik demokrasi düşünürleri, demokratik bir popülist hareketin imkânını ararken tekrar liberalizme dönerler. Fakat rasyonalistliği ve evrenselciliği nedeniyle sert eleştiriler yönelttikleri “ekonomik liberalizm” yerine, bu kez özgürlüğü ve eşitliği merkeze alan “siyasal liberalizm” üzerinde durarak, bu tür bir liberalizm ile agonistik demokrasi arasındaki ilişkiyi ortaya koyarlar. Özellikle siyasal liberalizmin merkezinde yer alan özgürlüğü Arendt’e, eşitliği de Ranciere’e dayandırarak yapılacak olan bir okuma, hem agonistik demokrasinin itiraz, tartışma, uzlaşmazlık ve mücadele gibi siyasal pratiklere verdiği önceliğin mantığını hem de agonistik popülizm diye adlandırılabilir bir tahayyülün neye benzebileceğini anlaşırlar kılar.

Agonistik demokrasi ve siyasal liberalizm: Özgürlük ve eşitliğin tartışmacı doğası

Baskı, ötekileştirme ve dışlanmışlık her siyasal düzen için söz konusu ise, demokrasileri diğer rejimlerden veya sistemlerden ayıran temel özellik nedir? Neden kendi politik öznelliklerimizi demokrasinin belirleyiciliğinde kurgulama ihtiyacını hissedelim? Mouffe ve diğer agonistik demokrasi düşünürlerine göre bunun sebebi demokrasilerin, bastırılmış, ötekileştirilmiş ve dışlanmış kesimlerin kendilerine meşru bir rekabet zemini üretebilmelerine ve böylece siyasal hayatın çoğullaşabilmesine en açık rejim olmalarıdır. Zira demokratik rejimleri otoriter rejimlerden ayıran temel faktörlerden bir tanesi de antagonistik olarak kurgulanmış olan toplum düzeninin dışında kalan kesimlerin yerleşik düzenlere çeşitli örgütlenme ve eylem kanalları üzerinden itiraz edebilmeleri ve böylece, bu düzenleri kendi talep ve beklentilerine göre değiştirebilme potansiyeline sahip olabilmeleridir. Fakat bu potansiyel ancak demokrasinin özgürlük ve eşitlik ile olan siyasal ilişkisinin görünürlük kazanması ile mümkün olabilir. Bu ilişki ise, siyasetin merkezine uzlaşmayı değil uzlaşmazlığı, ortak çözüm olduğu iddia edilen sabit ve değişmez sistemleri değil hiçbir zaman nihai olarak çözülemeyecek sorunların özgürce ve eşitçe tartışılmasını ve bu tartışmaların belirleyiciliğinde sürekli olarak yenilenmek zorunda kalan düzenleri yerleştirerek kurulabilir. Özgürlük ve eşitlik, ancak “siyasal alanda” yani tartışma, itiraz ve mücadelelerin olduğu zeminde görünürlük kazanır.

Farklılık olmadan kimlik olamayacağı gibi, esaret olmadan özgürlük, eşitsizlik olmadan eşitlik tahayyüllerinden bahsetmek mümkün değildir. Başta Honig olmak üzere pek çok agonistik demokrasi düşünürüne ilham kaynağı olmuş olan Arendt (2021), özgürlüğü alışılagelmiş (hegemonikleşmiş) kural ve pratik-

lere itiraz eder nitelikte alternatif eylemler vasıtasıyla dünyaya “yeni” birtakım anlamlandırma veya pratikler getirebilmek olarak tanımlar. Bu bağlamda, özgürlük mevcut olanı eleştirel olarak deneyimleyebilme, alternatif olanaklar tasavvur edebilme ve bunları icra edebilmektir. Arendt şöyle devam eder: “Şayet insanlar özgür olmak istiyorlarsa, reddetmeleri gereken şey tam da egemenliktir” (Arendt, 2020: 231). Bu, egemenlik ile tesis edilen hâkimiyet ilişkisi ve özgürlük arasındaki gerilimi sorunsallaştıran bir ifade olarak okunabilir. Ancak, bu ifade aynı zamanda özgürlüğün (“yeni”yi tahayyül edip icra edebilmenin) ancak bir rutinin, otoritenin, hegemonik sistemin veya yerleşik düzenin var olması ile mümkün olabileceği anlamına da gelir. Eğer kurulu bir düzen, sabitlenmiş birtakım pratikler ve bu pratikleri kurgulayan kurallar ve anlam bütünlükleri yok ise, onlara alternatif yenilikleri tahayyül edip icra etme imkânı da ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla, yeniyi anlamlandırıp icra etmenin alanı olarak özgürlük, bir taraftan yerleşik bir düzenin var olmasına bağlı olarak görünürlik kazanabilirken, bu yerleşik düzenin mevcudiyeti onun mutlaklığını (tamlığını) oluşturmamasının önündeki engeldir de. Otorite/düzen, özgürlüğün hem olasılık koşulu hem de onun tamlığının imkânsızlığıdır.

O halde özgürlük, mevcut bir yerleşik düzen ile ona alternatif tasavvur ve pratiklerin arasındaki gerilimli alanı tanımlar. Yerleşik düzeni tartışmak, mevcut kurallara itiraz etmek ve alternatif pratikler ile onları yeniden kurgulama imkânları yok ise, özgürlükten ve varoluş nedeni özgürlük olan siyasetten bahsetmek mümkün değildir (Arendt, 2020: 207). Arendt (2018), özgürlük ve siyaset arasındaki ilişkiyi tam ters bir mantıktan giderek, totaliter rejimlere vurgu yaparak da açıklar: Nazizm ve Stalinizm gibi totaliter rejimler, kabaca siyasal görünümü apolitik (hatta anti-politik) rejimlerdir, çünkü insanların alternatif birtakım imkânlar tasavvur edip icra edebilmelerine karşıt bir anlayış üzerine kurulmuşlardır. Bu rejimlerde siyaset ve dolayısıyla özgürlük yoktur.

Mouffe’un siyasal liberalizm ile demokrasiyi ilişkilendirmesindeki ikinci önemli değer olan eşitlik de, tıpkı özgürlük gibi, kimlik ile ötekisi arasındaki gerilimli ilişkinin varlığı ile görünürlik kazanabilen bir mücadele durumudur. Nasıl ki yerleşik bir düzen özgürlük alanının ortaya çıkmasının *kurucu ötekisi* ise, bir düzenin eşitsizlik olarak tanımlanması da eşitlik tasavvurunun ortaya çıkabilmesinin koşuludur.

Ranciere eşitlik ile eşitsizlik arasındaki paradoksal ilişkiyi iki temel mantık üzerinden kurgulayarak, çok etkileyici bir şekilde ele alır. Bu mantıklardan ilki *polis* adını verdiği, yerleşik düzenin sabitlenmiş ilişkilerini, kural ve pratiklerini ifade eden müesses nizam mantığıdır. *Polis*, farklılık mantığına benzer şekilde birbirine eklenilerek düzen içinde meşrulaşmış, göreceli erk sahibi, müzakere edebilir, ses sahibi ve sesini duyurabilen kesimleri içerir. Ranciere’in ifadesi ile *polis* mantığı “toplulukların bir araya gelişi ve uzlaşmanın tesis edilmesi, güçlerin organize edilmesi, yerlerin ve işlevlerin dağıtımı ve bu dağıtımın meşruiyetini içeren süreçlerin tümüne verilen addır” (Ranciere, 2011: 47). *Polis* mantığı kendisini *ancak alternatif ses ve olanakları dışarıda bırakmak koşulu*

ile bir eşitlik düzeni olarak kurgulayabilir. Eşitlik, bastırılan ve dışlanan birtakım ses ve unsurları eşitlik mantığının içine dahil etmeyecek baskıyı kurabildiği ölçüde –yani, kendi eşitsizliğinin üzerini örtbildiği ölçüde– kendisini eşitlik olarak var edebilir.

Ranciere’in siyasal alanı tanımladığı ikinci mantığın adı ise *politika* mantığıdır. Bu mantık, bir taraftan mevcut düzenin eşitsiz ve olumsal doğasına; diğer taraftan düzen tarafından “gürültü” olarak anlaşılanın “söz” olduğuna, tanımlanamaz olan kalabalığın tanımlanabilir (proleter, kadın, çevreci, göçmen vb.) olduğuna ve bunların (Arendt tarzı) eylemlerle kamusal ve söylemsel görünürlük kazanmasına işaret eder. Eşitlik tahayyülü, bu *politika* mantığının belirleyiciliğinde oluşan yeni öznel konumlarının *polis* mantığının eşitsiz ve olumsal yapısını deneyimlemeleri ve ona itiraz etmeleri sürecinde ortaya çıkar. Eşitlik, *polis* ile *politika* mantıklarının birbirleriyle çarpıştıkları anda ortaya çıkan bir tahayyüldür. Bu alan siyasalın alanıdır.

Agonistik demokrasi düşünürlerinin üzerinde önemle durduğu iki demokrasi değeri, özgürlük ve eşitlik, ne hegemonik düzenin içine hapsedilebilen ne de hegemonik düzen olmadan düşünülebilen değerlerdir. Bu iki değer de yerleşik düzen ile ona karşı yapılan itirazlar sürecinde ortaya çıkan gerilimden yani siyasalın alanından türer. Agonistik demokrasinin siyasetin merkezine uzlaşmazlık, itiraz, tartışma ve mücadele gibi pratikleri koymasının sebebi de böylece ortaya çıkar. Bir taraftan demokrasileri diğer rejim ve sistemlerden ayırt eden özgürlük ve eşitlik, diğer taraftan çoğulculuğun çoğulculuşması imkânı, yerleşik düzenin sınırları ile bu sınırları itiraz ve mücadele ederek rahatsız eden kesimlerin siyasal etkileşim süreçlerinde ortaya çıkar. Hegemonik sistemlerin sınırları keskinleştiği ölçüde “dışarıda kalan” ve “itiraz eden” kesimlere karşı dışlayıcı, baskıcı, disipline edici ve cezalandırıcı pratikler daha da belirginleşir. Bu sistemlerin demokratik nitelikleri de o ölçüde “geriler.” Dolayısıyla, demokrasinin demokratikliği, kendi mevcut varlığına yönelik itiraz ve mücadele imkânlarına sağlanan agonistik siyasal zeminin tesisi ile açıklanabilir. Uzlaşmazlık ve mücadelenin merkezî bir konumda olduğu demokratik sistemlerin sürekli bir değişim ve dönüşüm potansiyelini barındırdığı da üzerinde durulması gereken bir diğer meseledir. Zira demokratik sistemlerin sınırlarının muğlaklığı meselesi “demokrasiyi demokratikleştirici” ve “çoğulculuğu çoğulculuşturıcı” fırsatlar sunduğu gibi, kötünün ikinci sorununun belirleyiciliğinde “demokrasileri geriletken” ve “çoğulculuğu köktencilleştirilen” siyasal hareketlerin oluşması risklerini de beraberinde getirir. Nitekim bugün “demokraside gerileme” ile özdeşleştirilmiş olan otoriter ve baskıcı popülist hareketler bu riskleri örnekler.

O halde bir taraftan çeşitlilik çağında hegemonik siyaset yapma mantığı olarak popülizmin kaçınılmazlığını kabul edip, diğer taraftan bu popülist siyaset mantığını demokrasinin gerilemesine değil, aksine, demokratikleşmesine katkı sağlayacak biçimde tesis edebilmenin bir yolu var mıdır? Popülizm ile demokrasiyi eklemleyen bir siyasal mantık mümkün müdür? Agonistik popülizm gibi bir ifadeden bahsetmenin olanakları nasıl görünür kılınabilir? Agonistik de-

mokrası düşünürleri, bu sorulara kısmen bir cevap vermektedir. Onlara göre bu soruların cevabı, siyaset ile etik arasındaki ilişkiyi yeniden değerlendirerek, *demokratik öznellik* meselesini ele almak ile verilebilir.

Siyaset ile etik arasındaki ilişkiyi (yeniden) düşünmek: Özneleşme sürecinin sürekliliği ve demokratik öznellik

Çeşitlilik çağında (siyasal) hayatın olumsal ve önlenemez biçimde çeşitlenen doğası, demokrasi aleyhine riskler taşıdığı kadar, demokratikleşme ve çoğulculuşma için fırsatları da beraberinde getirir. Bu riskler ve fırsatlar, kolektif aktörlerin ve bireylerin çeşitliliği nasıl anlamlandırdıklarından bağımsız bir şekilde anlaşılamaz. Demokratik tartışma zeminlerine uygun öznellik konumları ve etik duyarlılıklar ortaya koyarak, demokratikleşme ve çoğulculuşma imkânları oluşturmak, agonistik demokrasi düşünürlerinin üzerinde durduğu en önemli meselelerden biridir. Agonistik demokrasi, Connolly'nin (2020: 11) deyiimi ile “[k]imliğin hayat açısından gerekliliğini olumlayan, onun dogma haline getirilmesine karşı çıkan ve insan yaşamının çokbiçimli çeşitliliğini koruma kaygısını kimlik ve farklılık arasındaki karşılıklı bağımlılık ve mücadeleyle birleştiren” bir siyasi tasavvurdur. Dolayısıyla, kimliklerin ilişkisel doğasını kendi siyasi duyarlılıklarının merkezine almış olan öznellik konumları, çeşitlilik çağında demokrasiyi demokratikleştirebilecek nitelikte siyasi pratiklerin meydana gelebilmesi için vazgeçilmezdir. Bu çağın olumsal ve bilinmez doğası ile olumlu etkileşimler içine girebilecek nitelikte etik duyarlılıklar, 1990 sonrasının dışlayıcı liberal-demokratik pratiklerine ve günümüz otoriter popülist hareketlerine demokratik alternatifler üretebilmenin koşullarından biri olarak değerlendirilir. Agonistik bir popülizm imkânı da, bu duyarlılıkların görünürlük kazanması ile mümkün olabilir.

Agonistik demokrasi teorisinde etik ifadesi ahlâktan belirgin bir biçimde ayrılır. Ahlâk, öznenin sahip olduğu birtakım değerler sisteminin belirleyiciliğinde kendi kimlik ve yaşamını kurgulamasıdır. Etik ise, kimliklerin olumsallığı, birbirleri ile karşılıklı bağımlılığı, farklılığın kimliğin kurucu unsuru olarak anlamlandırılması ve bu anlamlandırmadan türeyen pratiklerdir (Glynos ve Howarth, 2007: 117-120). Ahlâk, birtakım “iyi ve doğrulara” sadakati çağırıştırırken; etik, olumsallığa sadakattir. Etik ile siyaset arasındaki ilişki, öznenin *kendi kimliği de dahil olmak üzere*, her türlü sistem, iktidar, kimlik ve toplumsal ilişkinin, inşa edilmiş ve mutlak olmayan (yani siyasal) doğasını ön plana çıkaracak nitelikteki pratiklerinde ortaya çıkar. Hem hegemonik sistemlerin hem de bu sistemlerle ilişkili olarak türeyen kimliklerin oluşmasına olanak sağlayan antagonizmaları tartışan her türlü siyasal söylem veya pratik, mevcut sistemlerin olumsal doğasına vurgu yapar. Bu pratikler, dışlanan veya baskılanan kimliklerin görünürlük kazanmasına imkân sağlayarak demokratik hayatın çoğulculuşmasına katkı sağlarlar. Bu kapsamda agonistik duyarlılık, dost/düşman eksenli bir varoluş/yok oluş savaşı olarak kurgulanan siyasal antagonizmaların, tarafların birbirle-

rini karşılıklı olarak meşru birer hasım, yani “dostane düşman” (Mouffe, 2015b: 25) olarak kabul ettikleri agonistik bir zemine evrilmesine imkân sağlayan siyasal pratikler anlamına gelir. Özetle, agonistik duyarlılık, farklılığı baskılamayan ve çeşitliliği demokratikleşmenin olmazsa olmaz koşulu olarak gören çoğulcu-laştırıcı bir bakış açısıdır.

Agonistik duyarlılığın en önemli etik vurgularından biri kuşkusuz *katılımcılıktır*. Siyasetin birtakım kurumsal ilişkiler ve etkileşimlere indirgenmemesi ve demokrasinin katılım kanallarından istifade edilerek siyasal tartışma (uzlaşma değil) faaliyetlerinde bulunulması, birey ve kolektif aktörlerin ortak bir sembolik zeminde bulundukları anlayışını kuvvetlendiren en önemli etkinliklerden biri olarak değerlendirilir (Tully, 2008: 147) [bkz. Tekin; Koyuncu-Lorosdağı].

Katılımcılığa yönelik vurgu, aynı zamanda eleştirelilik olarak da tanımlanabilecek *ayrılma stratejileri* ile eklemlenir (Connolly, 1995: 32-40). Connolly’nin ortaya koyduğu bu mantık, toplumsal öznelerin kendi öznelliklerinin olumsal ve ilişkisel doğasının keşfi ve farklılıkların varlığının kendilerinin de varlık koşulu olduğunu anlamlandıran bir duyarlılığa işaret eder. Böylece, kendisini “doğal, rasyonel, evrensel veya gerekli” gibi söylemler üzerinden kurgulayarak normalleştiren her türlü benliğin, oluşumun veya iktidar pratiğinin dışlayıcı, gereksiz şiddet içeren ve baskıcı pratiklerini görünür kılan siyasal sorgulama biçimlerinin ortaya çıkma imkânı oluşur. Bu tür stratejiler, hegemonik oluşum ve pratiklerin olumsal, farklı biçimlerde kurgulanabilmeye açık, doğal olmayan ve inşa edilmiş karakterlerini göstererek, çeşitliliği çeşitlendirme imkânlarının var olabileceğini ortaya koyar. Özneyi, kötünün ikinci sorununun yarattığı siyasal ayartmaları aşan kimikleşme pratiklerini deneyimlemeye davet eder; çoğulculuğun çoğulculuşması ile daha olumlu bir etkileşim içine girmesine olanak sağlar (Connolly, 1995: 34-35). Özne bir kez kendi kimliğinin olumsuzluğunu deneyimlemeye başladıktan sonra, kendisini ve genel olarak siyaseti üreten pek çok antagonizmanın görüldüğü kadar saf, doğal ve aşkın olmadığını idrak edebilecek yeni birtakım imkânları tecrübe eder (Connolly, 1995: 36). Böylece mevcut antagonizmaların ötesine geçen alternatif kimikleşme ve siyasallaşma pratiklerinin tasavvur edilip ortaya konabileceği çoğulcu bir siyasal iklimin olanakları doğar. Ayrılma stratejileri, kimliği dogmatikleştiren mevcut ikilemlerin doğallığını sorgulayarak, olumsuzluğa ve çeşitliliğe sadakati önceleyen siyasal iklimlerin oluşabilmesine imkân veren kritik bir etik duyarlılıktır.

Agonistik demokratik öznellik konumlarının meydana gelmesine olanak sağlayan etik duyarlılıklar kapsamında ele alınması gereken bir diğer mantık ise Connolly’nin özellikle 1990’lı yıllarda birden fazla eserinde farklı yönleriyle ele aldığı *bağlılık stratejileridir*. Bağlılık stratejilerinin başında, sürekli olarak çeşitlenen çeşitliliği sınırlandırılması gereken bir yük veya sorun olarak görmekten-se, demokrasinin demokratikleşmesinin ve çoğulculuğun çoğulculuşmasının olmazsa olmaz koşulu olarak algılayan *yeşertme etiği* (*ethics of cultivation*) gelir. Yeşertme etiği, zamanın ruhu nedeniyle istenmese dahi her zaman maruz kalı-

nacak olan çeşitlilik ile eleştirel bir biçimde etkileşme (*ethos of engagement*) istencidir (Connolly, 2000: 137-161).

Bu istenç üç eksende değerlendirilebilir. İlki, öznenin farklılıkları, onların varlığını inkâr etmeden deneyimleme istencidir. İkincisi, öznenin içinde yaşadığı toplumsal kurumların politikalarını sadece kendi kimliğinin sınırlarıyla değil, bu politikalara itiraz eden farklılıklarının anlam dünyası üzerinden de değerlendirmeye ve tartışmaya meyletmesidir. Son eksen ise, öznenin çeşitliliklerle etkileşme sürecinde kendi kimliğini de yeniden sorgulamasıdır. Bu üç eksen kimliklerin ilişkiselliği nedeniyle birbirleriyle ilişkilidir; çünkü öznenin farklılıklara yönelik duyarlılığındaki değişim aynı zamanda kendi kimliğinin de yeniden tanımlanmasını tetiklemektedir (Connolly, 1995: xvi). Bu siyasal bir (yeni-den) tanımlama sürecidir.

Öznenin, sürekli olarak yaşanan (siyasal) deneyimlemeler ile meydana gelen *özneleşme sürecinin* belirli bir an için ve olumsal bir biçimde kurgulanmasından başka bir şey olmadığı, tüm postyapısalcı, radikal demokrasi ve agonistik demokrasi düşünürlerinin üzerinde uzlaştığı bir iddiadır (Ranciere, 2011: 53-63; Laclau ve Zac, 2015: 17-56). Özneyi var eden şey hiç bitmeyen özneleşme sürecidir ve bu süreci şekillendiren herhangi bir erekten veya temelden bahsetmek mümkün değildir. Bu bağlamda, çeşitliliği olumlama ve farklılıklarla eleştirel bir bakış açısı ile etkileşme süreçlerinde oluşan öznellik türlerinin, siyasal ortamın karşılıklı olarak agonistik saygı (Connolly, 2020; 1995) çerçevesinde şekillenmesini sağlayarak, demokrasinin demokratikleşmesine (ve demokratikleşirken dönüşmesine) katkı sunacağı ileri sürülür.

Sonuç: Popülizm çağında demokrasiyi agonistik düşünmek

Agonistik demokrasi teorisi hegemonya ve popülizm mantıklarıyla eklemlenebilme potansiyeline sahiptir. İkincisi, yani agonistik bir popülizm, kurumsallaştırdığı hegemonik kimliğin olumsal karakterinin ve tartışılabilir niteliğinin üstünü örtmeyeceği için meşru itiraz ve mücadele alanları yaratarak demokrasinin demokratikleşmesini sağlayacak pratiklere görünürlük kazandırır. Bu karakteriyle agonistik popülizm ancak *değişken bir “popülist momente”* (Mouffe, 2019: 21-36) tekabül edebilir. Siyasal rasyonalist tahayyüllerle hâkimiyet altına alma gayreti içinde olan bugünün popülist varyantları ve onların evrenselci liberal-demokratik seleflerinin aksine, agonistik popülizm olumsuzluğa sadakat göstererek siyasetin etik boyutuna yeniden görünürlük kazandırır. Bu bakımdan agonistik bir popülizm çeşitliliğe rağmen siyaset yapmak yerine, çeşitliliği yaşatacak nitelikte alternatif siyaset pratikleri üretme potansiyelini taşır. Kötünün ikinci sorununu üreten siyasi ayartmaların belirleyiciliğinde dışarıda kalanların sesini “gürültüye” indirgeyerek baskı, hâkimiyet ve varoluş savaşına girmektense, siyasal katılımı yeşertme etiği ile eklemlendirir. Demokrasinin en iyi ihtimalle her zaman geleceğe dair bir vaat olarak kalacağı (Fritch, 2002: 547-597; Norval, 2007: 145-152) ve bu vaadin sadece tartışma ve mücadele ile yaşa-

yabileceği üzerinde durarak, mevcut “halk tasavvurunun” da bu tartışmalar sürecinde farklı formlara bürünebilme kapısını açık tutar. Bugünün otoriter popülist hareketlerinde ortak olan demokrasilerin muğlak yapısının kontrol altında tutulması gerektiği görüşüne karşın, bu muğlaklığın demokrasiyi demokratikleştirici potansiyel ve enerjilerini ortaya çıkararak, çeşitliliğin görünürlüğüne olanak sağlamayı amaçlar. Agonistik popülizm, özgürlüğü kurum ve yasaların müsaade ettiği kadarıyla sınırlamaktansa, onun ancak mevcut olana alternatif “yeni” tasavvurlar hayal edip icra edebilme kapasitesi ile var olabileceği üzerine kurgulanır. Böylece çoğulculuğun çoğulculaşmasına ortam sağlayan bir siyasal zemin tesis etmeye yönelir.

Agonistik bir popülizm, hegemonyanın yaşamın olmazsa olmaz bir unsuru olduğunu inkâr etmeden hegemonik ilişkilerin dönüştürülebilir doğasına görünürlük kazandırabilir. Demokrasiyi kurumsal ve hukuki birtakım düzenlemelere indirgemektense, demokratik özgürlük ve eşitliğin siyasal alanda –dolayısıyla mücadele alanında– gerçekleştiği iddiasından yola çıkarak, siyasal katılım alanlarının genişlemesi ve böylece demokrasinin demokratikleşmesi yönünde bir siyasal iklimin oluşmasına dayanak olabilir. Bir taraftan liberal geleneğin geliştirdiği serbest seçimler, kuvvetler ayrılığı, adil temsil gibi kurumsal değerleri yaşatırken, diğer taraftan bu değerlerin de tartışılabilirliği ve tartışılarak demokratikleşebileceği katılımcı bir demokratik ortamın tesisine katkı sağlayabilir.

Bununla birlikte agonistik bir popülizm, hiçbir zaman geleceğe dair kalıcı nitelikte huzur, refah, barış vaatleri veremez. Hayatın olumsuzluğunun yarattığı risk ve tehlikeleri ortadan kaldıramaz; olumsuzluğu kontrol altına alamaz (veya böyle bir iddiada bulunamaz). Agonistik bir popülizm her zaman demokrasinin demokratikleşmesi üzerine kurulu tartışmacı ve mücadeleci bir zeminden türer. Siyasete agonistik bir bakış açısı ile yaklaşan öznellik konumları, önce mevcut tabii ilişkilerini baskı ilişkileri olarak yeniden tanımlayarak mevcut demokrasinin “yetersizliğini (eşitsizliğini veya otoriterliğini)” ortaya koyar. Sonra mücadele alanlarının genişlemesine dair siyasal tasavvurlar oluşturarak, hiç bitmeyen ve sürekli olarak genişletilmek istenen mücadeleci bir siyasal alandan beslenir (Norval, 2007: 152-154).

Demokrasinin demokratikleşmesini ve çoğulculuğun çoğulculaşmasını bitmeyen mücadele ve tartışma süreçlerinde gören agonistik demokrasi, sürekli siyasallaşmanın ve kamusal katılımın Nietzscheci anlamda “mükemmelleştirici”, “özgürleştirici”, “güçlendirici” (Owen, 2002) ancak aynı zamanda yorucu ve enerji gerektiren ruhunu yaşatma gayreti içinde olan bir siyasal tasavvurdur. Siyasetin, geçtiğimiz son otuz yılına hâkim olan hegemonik pratiklerden farklı biçimlerde de yapılabileceğini ortaya koyması ve alternatif siyaset pratiklerini araması bile agonistik demokrasi teorisi üzerine düşünmenin önemini ortaya koyar. Özellikle siyasal hayatın küresel ölçekte demokraside gerileme veya (otoriter) popülizm çağı olarak tanımlandığı bugünlerde, agonistik demokrasinin kuramsal söylemi üzerinde durmanın önemi daha da artmıştır.

MÜZAKERECİ DEMOKRASİ VE HABERMAS

SERDAR TEKİN

Müzakereci demokrasi kuramı “söz”ü demokrasinin esası olarak gören; konuşma, tartışma, itiraz ve ikna süreçlerini, keza bu süreçleri yapılandıran prosedürleri demokratik meşruiyetin inşası açısından elzem sayan bir bakış açısına dayanır. Kuramın ana fikri son derece yalındır: Müşterek yaşamımızı ilgilendiren konularda hepimiz için bağlayıcı olacak kararlar ancak ilgili tüm tarafların katılımına açık bir süreçte, özgür ve akılcı bir tartışma yoluyla alındığı takdirde demokratik meşruiyet taşıyabilir.

Müzakereci demokrasi, ana yönelimi bakımından betimleyici değil, normatif veya kural koyucu bir kuramdır. Diğer bir deyişle “olan”ı tasvir etmekle yetinmeyen ve “olması gereken”i gösterme iddiası taşıyan bir kuramdır. Öte yandan, kuramın savunucuları müzakereci demokrasi normlarının etkisiz bir ideal olarak görülmemesi gerektiğini, aksine modern toplumların geçirdiği öğrenme süreçlerinde olgusal dayanakları bulunan ve doğru kurumsal düzenlemeler yoluyla hayata geçirilebilecek pratik bir modelden bahsettiklerini bilhassa vurgularlar. Bu konuya aşağıda geri döneceğiz.

Müzakereci demokrasi kuramının küçük ölçekli ve yüz yüze tartışmayı (forumları) merkeze alan versiyonları olduğu gibi, modern toplumsal sistemlerin karmaşıklığını veri kabul ederek, kamusal alandaki çok katmanlı iletişimi merkeze alan ve kitle demokrasisinin müzakereci bir yönde reformunu öngören versiyonları da var. Hemen belirtelim ki burada ele alacağımız yaklaşım –Jürgen Habermas’ın kuramı– esasen bu ikinci gruba dahildir.

Aşağıda ilk olarak müzakereci demokratik meşruiyet anlayışının ana hatlarına ve kuramın felsefi temellerine biraz daha yakından bakacağız. Ardından Habermas’ın kuramını şekillendiren müzakere anlayışını ve “anayasal demokrasi”

dediğimiz rejim tipinin müzakereci bir perspektiften nasıl kurgulandığını tartışacağız [bkz. Seven; Türmen].

Demokratik meşruiyet

John Dewey'nin 1927'de yayımlanan *The Public and Its Problems* (Kamu ve Sorunları) adlı denemesinden bir pasajla başlayalım:

Çoğunluk yönetimi, salt çoğunluk yönetimi olarak alınırsa, gerçekten de muarızlarının suçladığı denli akıldışıdır. Ne var ki söz konusu olan şey asla salt çoğunluk yönetimi değildir. (...) Daha önemlisi çoğunluğun hangi yollarla çoğunluk olduğudur. (...) Diğer bir deyişle, esas ihtiyaç münazara, tartışma ve iknaya ilişkin yöntem ve koşulların geliştirilmesidir (Dewey, 2016: 224-225).

Dewey bu pasajda öncelikle demokrasi karşıtlarının kadim bir argümanına yanıt verir. Zira bir görüş veya siyasanın daha fazla kişi tarafından benimsenmesinin onu daha doğru kılmayacağı, keza ona ahlaki bir üstünlük de bahşetmeyeceği, çoğunluk tarafından benimsenen yanlışların yine de yanlış, çoğunluk tarafından yapılan haksızlıkların yine de haksızlık olduğu savı Platon'dan itibaren demokrasiyi eleştirenlerin temel argümanlarından biri olagelmıştır [bkz. Zabcı; Demirel]. Dewey bir yandan bu argümanın hakkını teslim eder: “Çoğunluk yönetimi, salt çoğunluk yönetimi olarak alınırsa, gerçekten de muarızlarının suçladığı denli akıldışıdır.” Fakat diğer yandan demokrasinin çoğunluk yönetiminden ibaret olmadığını ve ona indirgenemeyeceğini hatırlatır: “Daha önemlisi çoğunluğun hangi yollarla çoğunluk olduğudur.” Peki ama tam olarak nasıl anlamalıyız bu uyarıyı?

Demokrasi dediğimiz rejimlerde “çoğunluk” verili bir şey değildir. Aksine siyasal pratikler yoluyla ve her zaman geçici olarak inşa edilir; çok katmanlı bir kurumlar, kurallar ve prosedürler bütünü içinde şekillenir. Dolayısıyla demokratik meşruiyet basitçe çoğunluğun çıplak iradesine değil, bir çoğunluk iradesinin ortaya çıkmasını mümkün kılan koşullar bütününe dayanır. En basitinden seçimleri düşünelim [bkz. Demirkol]. Seçim yoluyla şekillenmiş bir çoğunluğun siyasal meşruiyet kaynağı olabilmesi için, seçimin adil bir seçim olduğunu söylememizi mümkün kılacak belli usul kaideleri çerçevesinde gerçekleşmiş olmasını bekleriz. Açık oy gizli sayım yoluyla şekillenmiş bir “çoğunluk” ile gizli oy açık sayım yoluyla şekillenmiş bir “çoğunluk” aynı şey değildir. Diğer bir deyişle, seçim sonuçlarını meşru kılan şey sonucun kendisi değil, seçim sürecinin nasıl yapılandırılmış olduğudur. Sonuç meşruiyetini süreçten alır.

Dewey'nin sözlerini buradaki tartışma konumuz açısından kritik kılan esas nokta ise, demokratik meşruiyet üreten süreçleri çıkarların ve oyların adil bir biçimde toplanmasına dair usuller çerçevesinde –örneğin genel oy hakkı ve seçim prosedürleri çerçevesinde– tarif etmek yerine, kamusal sorunların müşteri-biçimde müzakere edilmesine öncelik vermesidir: “Esas ihtiyaç münaza-

ra, tartışma ve iknaya ilişkin yöntem ve koşulların geliştirilmesidir.” Müzakereci demokrasinin fikrî çekirdeği sayabileceğimiz bakış açısının sarıh ve özlü bir ifadesidir bu. Zira müzakereci demokrasi anlayışı demokrasinin seçimden veya “sandık”tan ibaret olmadığı, demokratik meşruiyet inşasını mümkün kılan prosedür ve pratiklerin oy sayımına indirgenemeyeceği kabulü üstüne kuruludur. Tam da bu nedenle oyların ve tikel çıkarların toplanmasına dayanan “yekûncu” (aggregative) demokrasi anlayışlarına karşı hem bir itiraz hem de bir alternatif olarak ortaya çıkar.

Müzakereci demokrasi kuramının burada “yekûncu demokrasi” diye andığımız seçim odaklı demokrasi anlayışına karşı bir itiraz ve alternatif olduğu savı, müzakere ve seçimin, tartışma ve oylamanın demokratik işleyişte birbirini dışlayan pratikler olduğu anlamına elbette gelmiyor (Manin, 1987; Bächtiger vd., 2018). Nihayetinde demokratik sistemlerde herkes için bağlayıcı kararların alınması süreci tartışma, temsil ve oylama pratiklerini çeşitli biçimlerde ve düzeylerde içerir. Esas mesele, demokratik meşruiyetin nasıl kurgulandığıyla ve son tahlilde demokrasinin mahiyetiyle ilgilidir. Demokrasi, halkın düzenli aralıklarla *yönetici elitleri seçtiği* bir rejimden mi ibarettir? [bkz. Demirel] Yoksa kamusal sorunlara kamusal tartışma yoluyla çözüm arandığı, siyasal görüş ve irade oluşumunun herkesin katılımına açık akılcı bir tartışma ortamında gerçekleştiği, “temsil” de dahil olmak üzere halkın çeşitli katılım mekanizmaları yoluyla *kendi kendisini yönettiği* bir rejim midir?

Bu iki meşruiyet kurgusu arasındaki yapısal ayrıma normatif ilkeler düzeyinde bir başka ayırım, “rıza” (consent) ve “haklılaştırma” (justification) arasındaki ayırım eşlik eder. Kabaca söylersek, rıza iradi tasdiklerimizle, haklılaştırma ise iradi tasdiklerimizin dayandığı *nedenlerle* ilgilidir (Chambers, 2010). Yurttaşların bir kamu siyasasına rıza göstermeleri demokratik meşruiyet açısından şüphesiz önem taşır. Fakat daha önemlisi, o siyasanın *rıza göstermeye değer* olup olmadığının sorgulanması, tartışılması, itiraz edenlerin ona hangi neden veya gerekçelerle itiraz ettiklerini ve savunanların da onu hangi neden veya gerekçelerle savunduklarını açıklamalarıdır. Kendisi bakımından rıza veya “salt rıza”, tıpkı Dewey’nin zikrettiği “salt çoğunluk” gibi, ne doğru ve yanlışın ne de haklı ve haksızın ölçütü olabilir çünkü dezenformasyon, yalan ve manipülasyon yoluyla da pekâlâ rıza üretilebilir. Tarafların kendi pozisyonlarını özgür ve akılcı bir tartışma ortamında gerekçelendirmeleri ve böylece müzakereci pratikler yoluyla kamusal olarak sınanmaları, kolektif görüş ve irade oluşturma süreci olarak demokrasinin salt rızadan farklı olarak “akılsal haklılaştırma” ekseninde kurgulanması demektir. Diğer bir deyişle, müzakereci demokrasi kuramı açısından kamu siyasalarının ve daha genel olarak kamu gücünün meşruiyeti, sadece seçilmiş veya çoğunluğun rızasını kazanmış yöneticiler eliyle icra edilmelerinden değil, fakat aynı zamanda ve daha önemli olmak üzere hepimize açık bir tartışma ortamında sınanmış ve hepimizin aklına ve vicdanına hitap eden nedenler temelinde haklılaştırılmış olmalarından kaynaklanır (Özbank, 2013). Müzakereci demokrasi kuramı, bu nedenle, modern demokratik geleneğin radikal nüvesi sayabile-

çeğimiz bir fikrin, eşit ve özgür yurttaşların kendi koydukları normlarla kendilerini yönetmeleri anlamında “otonomi” fikrinin özgül ve çağdaş bir yorumudur.

Felsefi temeller

Müzakereci demokrasi kuramının felsefi altyapısına biraz daha yakından bakalım olursak, kuramın iki tür argüman üstüne bina edildiğini görürüz. Bunları (1) müzakerenin *akılcı* veçhesine ilişkin “epistemik” argümanlar ve (2) demokratik müzakerenin *eşitlikçi* veçhesine ilişkin “ahlâki” argümanlar olarak tanımlamak mümkün. Kuramın hemen hemen tüm versiyonları hem epistemik hem de ahlâki argümanları, elbette farklı vurgu ve önceliklerle içerirler. Bu iki argüman grubu, müzakerenin neden değerli olduğu veya kamusal sorunların niçin herkesin katılımına açık özgür bir söz ortamında tartışılması gerektiği gibi yalın ve temel sorulara iki farklı yanıt vermemizi sağlar: “Bazan herkesin sesinin duyulmasını isteriz çünkü bunun sonuçta daha iyi bir karar üreteceğini düşünürüz; bazan da herkesin sesinin duyulmasını isteriz çünkü herkesin buna hakkı olduğunu düşünürüz” (MacGilvray, 2014: 106).

“Müzakere” (*deliberation*) dediğimiz şey tam olarak nedir? En basit tanımıyla müzakere, önümüzde duran pratik bir sorun (yani eyleme ilişkin bir sorun) karşısında ne yapacağımızı düşünüp taşınma, muhakeme etme, sorunun veçhelerini gözden geçirme, olası seçeneklerin artılarını ve eksilerini tartma, böylece ne yapacağımız veya ne yapmamız gerektiği konusunda iyi nedenlere dayanan bir karara ulaşma çabasıdır (Chambers, 2018). Temel insani yetilerimizden biri olan pratik aklın işleyiş biçimidir bir bakıma. Tercihle veya eylemde bulunmamızı gerektiren herhangi bir sorunu kendi zihnimizde müzakere edebileceğimiz gibi, başkalarıyla birlikte de müzakere edebiliriz. Başkalarıyla yaptığımız müşterek müzakerenin önemli bir avantajı vardır: Meselenin bizim görmediğimiz veçhelerini başkaları görebilir, bizim önemli bulmadığımız noktalarını başkaları önemli bulabilir ve bunların neden önemli olduklarını başkaları bize gösterebilir. Kısacası, başkalarıyla birlikte müzakere etmek bakış açımızı genişletir ve varacağımız kararın daha iyi düşünülmüş, daha iyi tartılmış, daha doğru veya isabetli bir karar olmasını sağlar.

Akılcı müzakerenin kamusal meseleler hakkında “daha doğru” sonuçlara varmayı mümkün kılan bu epistemik boyutuna felsefe tarihinde ilk olarak Aristoteles tarafından (*Politika* 3.11’de) işaret edildi. Üstelik sıradan insanların siyasete katılımı bağlamında tartışır Aristoteles bu konuyu. İlginç bulduğu ve dikkat çektiği husus şudur: Tek tek hiçbirisi mükemmel biçimde basiret veya “pratik bilgelik” (*phronesis*) sahibi olmayan vasat veya ortalama insanlar (“kalabalık” der Aristoteles) bir araya gelip bir meseleyi birlikte muhakeme ettikleri vakit en basiretli kişiden daha isabetli sonuçlara varabilmektedirler. Aristoteles bunun her zaman böyle olmayabileceğini, ayrıca her kalabalık için geçerli de olmayabileceğini teslim eder, fakat yine de kalabalığın siyasal meselelerde söz sahibi olması gerektiği savının önemli bir hakikat payı içerdiğini vurgular.

Müşterek müzakerenin daha doğru veya isabetli kararlara varmayı mümkün kıldığı, yani sonucun epistemik vasfını yükselttiği için değerli olduğu tezi, müzakereci demokrasi kuramının bazı versiyonlarında bilhassa ön plandadır (Estlund, 2009). Ancak günümüzün demokratik müzakere kuramcıları, Aristoteles'ten ve Aristotelesçi "pratik akıl" geleneğinin çağdaş mirasçılarından farklı olarak, müzakerenin epistemik önemini muhakeme yetisinin kendisinden ziyade müzakere prosedürüne ilişkin argümanlar çerçevesinde savunurlar: "Demokratik olarak alınmış kararlar meşrudur çünkü doğru sonuca varmaya yatkın bir prosedür yoluyla alınmışlardır" (Misak, 2008: 95).

Öte yandan, doğru prosedürün kendisi bakımından doğru sonucu garanti etmediği de vurgulanmalıdır. "Müzakereci demokrasi modeli, pratik akılsallığın zorunlu koşulu olmakla birlikte yeterli koşulu değildir (...) çünkü prosedürler ne müzakerenin sonucunu dikte edebilirler ne de tartışmada ileri sürülecek argümanların niteliğini belirleyebilirler" (Benhabib, 1994: 33). Diğer bir deyişle, akılcı müzakere prosedürlerinin varlığı iyi nedenlere dayanarak haklılaştırılmış sonuçlara ulaşmayı zorunlu kılmaz, ama *daha olası* kılar. Yanılabilirliğimizin kabulü ve müşterek müzakere yoluyla varılmış sonuçların yeniden tartışmaya açılabilirliği, demokratik müzakerenin alametifarikalarındandır.

Şayet müzakereci demokrasi kuramının üzerinde yükseldiği felsefi temellerden biri müzakerenin akılcı veçhesini öne çıkaran bu epistemik yaklaşım ise, bir diğerinin de *demokratik* müzakerenin *eşitlikçi* yapısını vurgulayan ahlâki yaklaşım olduğunu kaydedelim. Ahlâki yaklaşım eşit söz hakkını özgürlük ve otonominin gereği olarak savunur. Bu anlamda, felsefi temellerini Rousseau ve Kant'ta bulduğumuz modern cumhuriyetçi geleneğin bir uzantısıdır. Müşterek meselelere ilişkin görüş ve irade oluşturma sürecinde herkesin tartışmaya katılabilmesi ve kendi sesiyle konuşabilmesi, sadece tarafların söyleyecekleri şeyler önemli olabileceği, tartışmanın yelpazesini genişletip daha doğru veya isabetli sonuçlara varmayı mümkün kılacağı için değil, fakat aynı zamanda kendisi bakımından, yani olası epistemik faydalarından bağımsız olarak değerlidir. Zira ancak kendimizle ilgili kararların yapımına katılabildiğimiz ölçüde kendi kendimizi belirleme ("otonomi") anlamında özgür olabiliriz. Veya tersinden söyleyecek olursak, eşit söz hakkından yoksun bırakılmak ve muhatap alınmamak, kendi kendini belirleme kapasitesine sahip özgür bir varlık olarak tanınmamak demektir. Bu açıdan bakıldığında, ikna etmeye ve edilmeye açık olmak, savunduğumuz şeyi neden savunduğumuzu başkaları nezdinde haklılaştırmak üzere nedenler göstermek ve aynı zamanda onların argümanlarını ve itirazlarını dinleyip kendi pozisyonumuzu yeniden gözden geçirmek, başkalarını eşit ve özgür varlıklar olarak tanımanın ve onların otonomisine saygı göstermenin asli bir yoludur.

Habermas etkisi

Müzakereci demokrasi anlayışının felsefi dayanakları uzun bir geçmişe sahip olsa da, kuramın kendisi veya daha doğrusu münhasıran bir "kuram" olarak or-

taya çıkışı nispeten yakın tarihli bir gelişme. 1980'lerin ikinci yarısında Bernard Manin, Jon Elster ve Joshua Cohen tarafından art arda yayımlanan ve geniş yankı uyandıran üç makale, müzakereci demokrasinin diğer demokrasi modellerinden ayrı, spesifik ve özgün bir kuramsal model olarak şekillenişinde kritik bir dönemece işaret eder (Floridia, 2018). Bu makalelerde müzakereci demokrasi anlayışı için karakteristik sayabileceğimiz unsurların, problem ve kavram gruplarının, dolayısıyla onu diğer kuramsal modellerden farklılaştıran sınırların belirlenliğini görürüz.

Örneğin Manin (1987), demokratik meşruiyetin Rousseaucu “genel irade” perspektifinden kavranmasına karşı, bireylerin ve grupların irade oluşturma sürecinde müzakerecinin rolüne dikkat çekerek, hayali bir “genel irade” kurgusu yerine herkesin katılımına açık müzakere süreçlerini demokratik meşruiyetin gerçek kaynağı olarak görmemiz gerektiğini savunur. Elster (1986), önceden belirlenmiş verili çıkar ve tercihlerin toplanmasını öngören yekûncü (“piyasa” mantığına bağlı) siyaset modelleri ile çıkar ve tercihlerimizin akılsal tartışma içinde dönüştüğü ve yeniden tanımlandığı müzakereci (“forum” mantığına bağlı) siyaset modeli arasındaki yapısal ayrımı vurgular. Cohen (1989) ise meşru siyasal karar alma süreçlerinin prosedürel yapısına ilişkin “biçimsel” unsurlar ile kamu gücünün “ortak iyi” temelinde haklılaştırılmasına ilişkin “içeriksel” unsurların birbirine eklemelendiği bir model olarak takdim eder müzakereci demokrasiyi.

Her üç makalede de Habermas'ın 1970'lerden itibaren adım adım geliştirdiği “iletişimsel eylem kuramı”nın etkisini açıkça görürüz. İletişimsel eylem kuramı hem sosyolojik hem de linguistik bir kuramdır. Sosyolojik veçhesi bakımından toplumsal eylemlerin koordinasyonunda ve toplumların kendilerini yeniden üretme süreçlerinde sembolik etkileşimin rolünü mercek altına alır. Linguistik veçhesi bakımından ise anlam, akılsallık ve dil kullanımı arasındaki bağıntıları irdeler. Demokrasiyi müzakereci bir zeminde kavramaya yönelik girişimleri doğrudan etkileyen şey, kuramın daha ziyade bu linguistik veçhesi olmuştur. Habermas'ın bu düzlemde sistematik olarak geliştirdiği üç temel tez olduğunu söylemek mümkün.

Bunlardan ilki akılsallığın mahiyetiyle ilgilidir. Habermas'a göre akılsallığın esası “neden” veya “gerekçe” gösterebilmektir. Eylemlerim ve görüşlerim, bir şeyi niçin yaptığımı veya yapmadığımı, bir görüşü niçin benimsediğimi veya benimsemediğimi başkalarına nedenleriyle açıklayabildiğim ölçüde akılsaldır. Gösterdiğim nedenler başkaları için ikna edici olabilir (iyi nedenler) veya olmayabilir (kötü nedenler), fakat her halükârda “anlaşılır” olmalıdır. Bu anlamıyla akılsallık, kendisini gündelik dil kullanımında, yani iletişimsel pratiklerde açığa vurur. Örneğin derse gelmeyen bir öğrenciye derse neden gelmediğini sorduğumuz bir durum varsayalım. “Çünkü canım istemedi” yanıtı muhtemelen iyi bir neden değildir ama yine de bir nedendir. Böyle bir yanıt, duyan herkes tarafından anlaşılabilir ve kişinin derse neden gelmediğini *açıklar*, fakat *haklılaştırmaz*. Öte yandan, aynı kişinin aynı soruya “çünkü dünya yuvarlaktır” diye yanıt verdiğini düşün-

lim. İlk durumdan farklı olarak, burada iyi (haklı bulduğumuz) veya kötü (haklı bulmadığımız) bir neden yoktur çünkü öğrencinin derse gelmemesi ile dünyanın yuvarlak olması arasında *anlaşılabilir* bir ilişki yoktur. Böyle bir yanıt konuşmayı akılsal olmaktan çıkarır ve eğer karşımızdaki kişi bizimle açıkça alay etmiyorsa, bizi muhatabımızın zihinsel durumu hakkında şüpheye düşürür.

İkinci olarak, Habermas gündelik hayatta hepimizin aşına olduğu ve sayısız biçimlerde icra ettiği neden gösterme pratiklerinin son tahlilde *anlaşmaya* yönelik olduğunu, yani bir görüş birliğine ulaşma amacı güttüğünü düşünür. Anlaşma, karşımdaki kişinin söylediği şeylerin benim için anlaşılabilir olmasından daha fazla bir şeydir: Söylenenleri sadece anlamamı değil, doğru, haklı veya ikna edici bulmamı içerir. Bu, her tartışmanın anlaşmayla sonuçlanacağı anlamına elbette gelmez. Fakat karşımızdakini nedenler göstererek ikna etmeyi denediğimiz ve onun da aynı şeyi yapmasına müsaade ettiğimiz sürece, her tartışmanın anlaşmaya *yönelik* olduğu anlamına gelir. “Anlaşmaya varmak, konuşmanın için ereğidir” (Habermas, 1984: 287).

Üçüncü olarak, akılcı tartışma yoluyla bir anlaşmaya varma çabası belli koşulların varsayılmasını gerektirir. Habermas hepimizin, yani iletişimsel yeterliliğe sahip tüm insanların en azından sezgisel düzeyde bu koşulların farkında olduğumuz görüşündedir. Söz gelimi taraflardan birinin diğerine itiraz ettiği takdirde şiddete maruz kalabileceğinden korktuğu ya da diğerini çeşitli biçimlerde (mesela yalan söyleyerek veya bilgi saklayarak) manipüle ettiği koşullarda varılan bir “anlaşma”nın anlaşma olmadığını hepimiz biliriz. Yahut farklı düşünenlerin tartışmaya baştan dahil edilmediği bir süreçte “tartışma”nın gerçekten tartışma olmadığını da hepimiz biliriz. Dolayısıyla tartışma yoluyla bir anlaşmaya varılabilmesi için tartışmanın ilgili tüm tarafları içermesi; tarafların söz alma, soru sorma, açıklama talep etme, savlar ileri sürme ve ileri sürülen savları sorgulama gibi bakımlardan birbirleriyle eşit olduklarını kabul etmeleri; nihayet tartışma ortamının zor tehdidi ve zor kullanımını mutlak olarak dışlaması gerekir (Habermas, 1990: 87-89). Habermas’a göre bu gereklilikler, ahlâki veya normatif gereklilikler olmaktan önce, “iletişimin pragmatik önkabulleri”dir. Diğer bir deyişle, ancak bu önkabullere uygun hareket ettiğimiz, yani onları fiilen varsaydığımız takdirde anlamlı bir tartışma başlatabilir ve tartışma yoluyla bir anlaşmaya varmayı umut edebiliriz.

Habermas’ın dil, akılsallık ve argümantasyon konusunda yaptığı çalışmaların, demokrasiyi müzakereci bir zeminde kavramaya yönelik kuramsal girişimler üzerinde neden muazzam bir tesir yarattığını görmek güç değil. İletişimsel eylem kuramı, müzakerenin yukarıda zikrettiğimiz “epistemik” ve “ahlâki” vecdelerini birbirine eklemleyen kuşatıcı bir felsefi çerçeve sunar: Müsterek sorunlarımıza akılsal tartışma yoluyla çözüm aramak, hem iyi nedenler temelinde haklılaştırılmış sonuçlara varmanın hem de birbirimizi eşit ve özgür kişiler olarak muhatap almanın bir yoludur. Bu açıdan baktığımızda, müzakereci demokrasi kuramının gelişiminde Habermas’ın tam anlamıyla öncü bir figür olduğunu söyleyebiliriz.

Öte yandan, Habermas'ın alımlanma sürecinin yaygın bir yanlış anlamayla malûl olduğunu da unutmamak gerek. Simone Chambers (2019: 95) şöyle tarif ediyor bu yanlış anlamayı: “Habermas için sahici argümantasyonun [pragmatik] önkabulleri olan şey, birçok siyaset kuramcısı tarafından sanki gerçek dünyaya doğrudan uyarlanacak siyasal veya toplumsal bir ideal gibi düşünül-
dü. Açık fikirli ve akılcı yurttaşların eşitlikçi koşullar altında zorlu siyasal meseleleri konsensüsle çözüme kavuşturduğu ziyadesiyle ütöpik bir siyaset kuramı, gerek karşı çıkanlar gerekse savunular tarafından sıklıkla Habermas'a atfen tahayyül edildi .”

Nitekim Habermas'ın 1992'de *Olgusallık ve Geçerlilik*¹ adıyla yayımlanan siyaset ve hukuk kuramı, bu tahayyülün ne kadar yanıltıcı olduğunu açıkça gösterir.

Anayasal demokrasinin Habermasçı yorumu

Habermas, müzakereci demokrasiyi ne salt normatif bir ideal olarak kurgular (krş. Cohen, 1989) ne de ancak küçük ölçekli forumlarda hayata geçirilebilecek pratik bir model olarak görür (krş. Fishkin, 2009). Dolayısıyla Habermas'ın diğer müzakereci kuramcıları üzerindeki tesiri ile kendi müzakereci demokrasi anlayışı arasında dikkat çekici bir açı farkı olduğunu baştan not edebiliriz. Geç-modern toplumların karmaşıklığını veri kabul eden, yüz yüze tartışmadan ziyade kamusal alandaki çok katmanlı iletişimi merkeze alan ve adına “anayasal demokrasi” dediğimiz rejim tipinin kurumsal matrisini müzakereci terimlerle düşünmeyi öneren bir perspektif hâkimdir *Olgusallık ve Geçerlilik*'te. Bizzat kitabın başlığı modern toplumların gerçekliği (“olgusallık”) ile demokrasi ve hukukun normatif taahhütlerini (“geçerlilik”) bir arada kavramaya yönelik bir arayışın ifadesidir. Modern toplumların tarihsel öğrenme süreçleri içinde biçimlendiği haliyle anayasal demokrasiyi, yurttaşların iletişimsel pratikler yoluyla kolektif görüş ve irade oluşturmalarına olanak veren ve böylece kendi koyduğumuz yasalara tabi olmak anlamında “otonomi”yi mümkün kılan bir kurumlar ve prosedürler sistemi olarak kavramsallaştırır Habermas. Kitapta geliştirdiği kapsayıcı ve tafsilatlı analizin son tahlilde iki temel gündemi vardır: (1) Geç-modern toplumlarda müzakereci prosedürlerin yegâne gerçek demokratik meşruiyet kaynağı olduğunu göstermek ve (2) bu meşruiyet anlayışını hayata geçirebilecek kurumlar ve pratikler bütünü tasvir etmek.

Birçok başka toplum ve siyaset kuramcısı –örneğin Hegel, Marx, Weber, Arendt ve Rawls– gibi, Habermas da modernliğe ve modern toplumların evrimine yapısal bir meşruiyet krizinin eşlik ettiği görüşündedir. Bu kriz, siyasal otoritenin ilahi otoriteye atıfla haklılaştırılmaz hale geldiği ve toplumsal düzenin artık doğanın değişmez düzenini yansıtmadığı modern koşullar altında müşterek yaşamımızı düzenleyecek ilkelerin nereden ve nasıl çıkarsanacağı, hangi te-

1 *Faktizität und Geltung*: Henüz Türkçeye çevrilmedi, İngilizce çevirisi 1996'da *Between Facts and Norms* (Ogular ve Normlar Arasında) adıyla yayımlandı.

melde ve nasıl haklaştıırılacağı sorununa özel türden bir aciliyet kazandırmıştır. Modernliğin felsefi-siyasal söylemi içinde bu soruna iki normatif yanıt verildiğini biliyoruz: Bunlardan biri “insan hakları” fikrine, diğeri ise “halk egemenliğı” fikrine atıfta bulunur. Dolayısıyla modern cumhuriyet bir çifte referans veya çifte taahhüt üstüne bina edilmiştir: İnsan haklarının bir hukuk sistemiyle teminat altına alınması ve aynı zamanda siyasal gücün yurttaşlar bütünü olarak “halk”ın kolektif iradesine dayandırılması. Birincisi liberal siyaset felsefesi geleneğii içinde gelişen sınırlı yönetim anlayışının, ikincisi cumhuriyetçi siyaset felsefesi geleneğii içinde gelişen otonomi anlayışının tezahürüdür [bkz. Zabcı; Taşkın; Bedirhanoglu ve Saraçoğlu; Türmen].

Habermas’a göre modernliğin normatif uskunu ve “Aydınlanma’nın tamamlanmamış projesi”ni teşkil eden bu ilkeler özgürleşimci bir potansiyel taşırlar ve bugün de savunulmalıdır. Öte yandan, günümüzün geç-modern toplumlarına özgü koşullar altında yeniden yorumlanmaları gerekir. Modern toplumların geçirdiğı öğrenme süreçleri toplumsal ve siyasal kurumların herkes tarafından aynı şekilde tasdik edilmesini beklediğimiz aşkın hakikat iddiaları (örneğin doğal hukuk anlayışı) veya kuşatıcı ideolojiler üstüne bina edilemeyeceğini ortaya koymuştur. Keza “yaşam dünyası”nın rasyonelleşmesine paralel olarak hem bireylerin toplumsallaşma tarzlarında hem de toplumların kendilerini anlama biçimlerinde tedricen belirgin hale gelen çoğulculuk, “halk”ın yekpare bir varlık veya bir tür makro-özne olmadığını, aksine farklı çıkarları, farklı kimlikleri, farklı “iyi hayat” anlayışları olan kişi ve grupların oluşturduğu parçalı bir çokluk olarak anlaşılması gerektiğini göstermiştir.

Habermas’ın bu tablodan hareketle vardığı sonuç şudur: Geç-modern toplumların karmaşıklığı ve çoğulculuğı, siyasal meşruiyetin prosedürel ve müzakereci bir zeminde anlaşılmasını zorunlu kılar. Bu ise hukuk ve demokrasinin –insan hakları ve halk egemenliğinin– karşılıklı olarak birbirini varsaydığı dögüsel bir meşruiyet kurgusu demektir. Nitekim Habermas’a göre, hukuk ve demokrasi hem işlevsel olarak birbirlerini gerektirirler hem de normatif olarak birbirlerini dolayımrlarlar. Şayet pozitif hakların normatif (ahlâki) geçerliliğini artık aşkın hakikat iddialarına veya bir tür doğal hukuk kuramına dayandırabilecek durumda değilssek, hukukun meşruiyet kaynağı olarak son tahlilde ancak halk iradesine, yani demokratik yasama pratiğine başvurabiliriz. Bu açıdan baktığımızda, *hukuk demokrasiye dayanır* ve ancak demokratik yollarla yapılmış yasalar meşrudur. Öte yandan, çoğulcu toplumlarda halk iradesinin şekillenmesi ve demokratik meşruiyet üretebilmesi, ancak hakların teminat altına alındığı ve herkesin kendi sesiyle katılabildiğı eşitlikçi bir prosedür yoluyla gerçekleşebilir [bkz. Türmen]. Bu açıdan bakınca *demokrasi hukuka dayanır*. Diğeri bir deyişle, demokratik kararların meşruiyeti farklı ve eşit yurttaşların tartışma/müzakere pratikleri yoluyla ortak bir görüş ve irade oluşturmasını mümkün kılan haklar sisteminden ve hukuken yapılandırılmış prosedürlerden gelir.

Olgusalılık ve Geçerlilik’te ortaya konan bu siyasal meşruiyet anlayışına (modelin kuramsal vechesi), onu hayata geçirebilecek kurum ve pratiklere ilişkin

bir tartışma eşlik eder (modelin kurumsal veçhesi). Habermas'ın bu düzlemdeki temel önerisi, kanonik örneğini Rousseau'da bulduğumuz ve Rousseau'dan itibaren demokratik tahayyülü derinden etkileyen somut anlamda “bedensel” bir kolektif otonomi kurgusuna karşı, görüş ve argümanların kamusal dolaşımını esas alan “iletişimsel” bir kolektif otonomi anlayışı ekseninde şekillenir: “Halk egemenliği artık otonomi sahibi yurttaşların gözle görünür bir tarzda toplanişı yoluyla tecessüm etmez. Forumlar ve yasama organları aracılığıyla dolaşım halinde olan, tabiri caizse ‘öznesiz’ iletişim biçimlerine geri çekilmiştir” (Habermas, 1996: 135-136).

Habermas'ın zaman zaman “prosedürel halk egemenliği” (1996: 463-490) veya “yurttaşların iletişimsel akış halindeki egemenliği” (1996: 186) diye de kavramsallaştırdığı bu modelde müzakereci siyasetin ana yatağını iki farklı “kamu” arasındaki etkileşim teşkil eder. Bunlardan biri geniş anlamıyla sivil toplumun kamusu veya *yurttaş kamuları*, diğeri ise *kurumsal kamu*, yani başta yasama organı olmak üzere temsili demokrasinin anayasal olarak yapılandırılmış ve sıkı biçimsel kurallar çerçevesinde işleyen kamusalılığıdır. Sivil toplum örgütlerinden toplumsal ve siyasal hareketlere, sendikalar ve meslek odalarından dayanışma ağları ve cemaatlara uzanan yurttaş kamuları toplumun tamamını veya bir bölümünü ilgilendiren sorunların teşhis edilip tanımlandığı, gündelik hayat içinde tartışıldığı, böylece toplumsal ve siyasal taleplerin şekillendiği çoksesli, dağınık ama dinamik bir “çevre” oluştururlar. Yasama, yürütme ve yargı organlarını içeren kurumsal kamu ise yurttaş kamularından farklı olarak herkes için bağlayıcı kararlar üretme, yani yasa ve siyasa yapma gücüne sahiptir ve bu bakımdan “merkez” konumundadır. Dolayısıyla yurttaş kamularına göre çok daha sıkı kurallara tabi olarak çalışır ve yurttaşlara hesap vermekle mükelleftir.

Habermas'ın müzakereci siyaset modelinde kolektif görüş ve irade oluşumu (“iletişimsel güç”) yurttaş kamularında, yani demokratik meşruiyetin otantik havzası olarak görebileceğimiz “çevre”de başlar. Fakat herkes için bağlayıcı sonuçlar üretebilmesi için çok katmanlı bir kamusal iletişim ve tartışma dolayımından geçerek “merkez”e ulaşması, kurumsal müzakere prosedürleri içinde işlenmesi ve nihayet yasama yoluyla genel normlara ve somut siyasalara tahvil edilmesi gerekir (“idari güç”). Bu açıdan baktığımızda, anayasal demokrasinin sivil ve siyasal haklar dizgesi, kurum ve kuralları, iletişimsel gücün yurttaş pratikleri yoluyla oluşumunu, kamusal alanda dolaşımını ve idari güce dönüşümünü düzenleyen, böylece kolektif görüş ve irade inşasının devlet organlarından yurttaşlara doğru değil, yurttaşlardan devlet organlarına doğru seyretmesini sağlayan bir rejim oluştururlar.

Eleştiriler, teorinin sınırları ve pratiğin imkânları

Kitaba ismini veren “olgusalılık” ve “geçerlilik” ayrımı, Habermas'ın müzakereci demokrasi kuramını kendisinden hareketle okuyabileceğimiz iki farklı perspektif sunar. Olgusalılık veçhesinden baktığımızda, modern anayasal demokrasiler-

de şu veya bu şekilde zaten verili olan, yani bu rejimlerin olgusal gerçekliğinde içkin olarak bulunan bir haklar ve kurumlar dizgesi resmettiğini görürüz Habermas'ın. Savunduğu müzakereci demokrasi anlayışı, olması gerekeni gösteren bir ideal kuram değil, fakat modernliğin toplumsal ve siyasal öğrenme süreçlerinin bizi getirdiği noktada anayasal demokrasiyi nasıl anlamamız ve anlamlandırma- mız gerektiğini tartışan, bir anlamda onu yeniden yapılandıran “rekonstrüktif” bir kuramdır. Ütopyaçı idealizmden kararlı biçimde kaçınma gayreti ve bir tür gerçekçilik kaygısı hâkimdir kuramın bu cephesine.

Geçerlilik perspektifinden veya kuramın normatif vechesinden baktığımızda ise farklı bir yönelimle karşılaşırız. Habermas'ın müzakereci siyaset modeli, anayasal demokrasinin sadece ne olduğunu değil, ne *olabileceğini* de gösteren –tabiri caizse onu Weberci büyü yitimine² karşı “yeniden büyülemek” isteyen (Gürel, 2021: 200)– reformcu bir vizyonun ifadesidir. Keza demokratik meşruiyetin mahiyetine ilişkin iddiaları bakımından, mevcut anayasal demokrasilerin malû olduğu yapısal sorunları görünür kılmaya, iletişimsel gücün oluşum ve dolaşım süreçlerindeki patolojileri teşhis ve teşhir etmeye yönelik “eleştirel” bir boyut taşır. Nitekim, gerçekçilik uğruna teslimiyetçiliğe düşmeme azmini kitabın en başında açıkça beyan ederken görürüz Habermas'ı: “Mevcut durumumuzun içerdiği sorunlar ve uyandırdığı ruh halleri hakkında herhangi bir yanılsamaya kapılmış değilim. Fakat ruh halleri ve melankolik bir ruh halini yansıtan felsefeler demokratik ideallerin radikal içeriğinden teslimiyetçi bir şekilde vazgeçmeyi haklılaştırmazlar. Karmaşık bir toplumun koşullarına uygun düşecek şekilde bu içeriğin yeni bir yorumunu öneriyorum” (1996: xliii).

Ancak hemen belirtelim ki Habermas'ın önerdiği bu yeni yorumu yeterince gerçekçi bulmayanlar olduğu gibi, yeterince eleştirel olmadığını düşünenler ve mevcut gerçeklikle fazla uyumlu bulanlar da var. Dolayısıyla, olgusalılık ve geçerlilik arasındaki gerilimin bizzat kuramın kendisine mündemiç olduğunu söylemek pekâlâ mümkün.

Bu vesileyle, eleştirilere geçelim... Genel olarak müzakereci demokrasi anlayışına ve daha özel olarak kuramın Habermasçı versiyonuna yönelik çok çeşitli eleştirileri, indirgeyici olmayan ve hakkaniyetli bir tarzda sınıflandırıp takdim etmek kolay değil. Hatta eleştiri, yanıt ve karşı yanıtların artık neredeyse kendi başına geniş bir külliyat teşkil ettiği düşünülürse, bu belki mümkün de değil. Yine de, kuşatıcı olma iddiası taşımaksızın, bu geniş külliyatta öne çıkan ve sık tekrarlanan bazı temaların altını çizebiliriz.

Bunlardan ilkinin siyasal yaşamda akılcı tartışmanın fiilen oynadığı ve hatta potansiyel olarak oynayabileceği role ilişkin “realist” soru işaretleri oluşturuyor. Ana akım siyaset biliminden Marksizme uzanan geniş bir yelpazede, birbirinden çok farklı kuramsal yaklaşımlara dayanan, fakat son tahlilde müzakereci de-

2 Bu bağlamda, Habermas'ın 1970'lerde mercek altına aldığı “meşruiyet krizi” (1976) meselesinin 20. yüzyıl başındaki erken habercileri olarak, Weber'in yanı sıra, Carl Schmitt'in (2014) “parlamentar demokrasinin krizi” ve Robert Michels'in (2021) “oligarşinin tunç kanunu” tezlerini de zikretmekte fayda var. Bu noktaya dikkatimi çeken Filiz Zabcı'ya teşekkür ederim.

mokrasiyi “siyasetin gerçekleri” ile telif edilebilir bulmayan bir eleştiri hattı bu. Gerçek siyasetin çıkarlar ve güçle ilgili olduğunu vurgulayan (Shapiro, 1999); kimin kime ne yaptığını ve bunu kimin yararına yaptığını siyasetin asıl meselesi olarak takdim eden (Geuss, 2008); dolayısıyla müzakereci demokrasi kuramını, akılsal tartışmaya atfettiği merkezî rol bakımından fazla idealist, hatta zaman zaman naif sayan bir eleştiri hattı.

Habermas’ın realist eleştiri karşısında genel olarak yeterince korunaklı bir konumda durduğunu söylemek yanlış olmaz. Bunun başlıca nedenlerinden biri, yukarıda bahsettiğimiz üzere, Habermas’ın kendi müzakereci siyaset anlayışını anayasal demokrasinin tarihsel gelişiminde ve kurumsal matrisinde nesnel dayanakları olan bir model olarak kavramsallaştırabilmiş olmasıdır. Keza siyaset kuramını dayandığı felsefi ve sosyolojik arka plan (“iletişimsel eylem kuramı”) açısından baktığımızda da, Habermas’ın siyasal yaşamda akılsal tartışmaya atfettiği yeri, “olması gereken”e dair normatif temennilerden hareketle değil, empirik temelleri olan kuşatıcı bir toplum kuramı çerçevesinde ve daha özel olarak, linguistik etkileşime içkin bir akılsallık biçiminin (“iletişimsel akıl”) toplumsal yaşamın koordinasyonunda, yeniden üretiminde ve evriminde oynadığı merkezî role dair tezler ekseninde savunduğunu görürüz. Öte yandan, bu tür yanıtların realist şüpheciliği siyasal fenomene dair somut iddiaları bağlamında geriletmekten uzak olduğunu da teslim etmeliyiz. Şayet müzakereci demokrasi kuramı realist eleştiriyi sadece kendi konfor alanı dahilinde karşılamakla yetinmeyecekse, kuramın tematik çeperlerinin genişletilmesi ve siyasal retorik, liderlik, parti siyaseti, kutuplaşma gibi realist gündemi doğrudan besleyen alanlarda da müzakereci perspektifin gerçek ve somut bir alternatif sunduğunun gösterilmesi gerekir.

İkinci olarak, müzakereci demokrasinin konsensüs arayışına ve bu arayış ekseninde şekillenen normatif vizyona yönelik eleştiriler söz konusu. Kavramsal temellerini postyapısalcı düşünce geleneğinden alan ve bilhassa “agonistik demokrasi” kuramcıları tarafından geliştirilen bu itiraz çizgisi, anlaşmadan ziyade çekişmeyi, fikir birliğinden ziyade uyuşmazlığı demokratik siyasetin can damarı olarak gören bir bakış açısı üstüne kurulu [bkz. Damar]. Müzakereci demokrasi, bu perspektiften bakıldığında, çoğulculuğun ayrılmaz parçası sayabileceğimiz siyasal çekişmeyi talileştiren, farklılığı uzlaşma arayışının normatif önceliğine tabi kılan ve böylece demokrasiyi apolitikleştiren bir yaklaşım olarak eleştiriliyor (Rancière, 1999; Mouffe, 2015b; Honig, 2001, 2007).

Bu minvaldeki eleştirilerin doğru öncüllerden yanlış sonuçların çıkarıldığı bir kulvar teşkil ettiğini söylemek mümkün. Zira müzakereci demokrasi anlayışı, çoğulculuk, uyuşmazlık ve çekişmenin demokratik değerini yadsımaz. Bilakis görüş ve perspektif farklılıkları, verili hakikat iddialarının sorgulanabilirliği ve yerleşik normatif kabullere yönelik itiraz, müzakereci demokrasi açısından gerçek siyasal tartışmanın hem önkoşulu hem de varlık nedenidir. Nihayetinde ancak birbirinden farklı görüşte olanlar birbirleriyle tartışabilirler: Habermas’ın deyişiyle, “tartışmak, karşıtlık içinde olmaktır” (2018: 873). Buna karşılık, mü-

zakereci demokrasiyi savunanlar, agonistik kuramcılardan farklı olarak, demokratik siyasetin çekışmeci boyutunu onun yegâne boyutu, hatta “siyasal”ın yegâne tanımlayıcısı olarak göremeyeceğimize dikkat çekerler. Böyle bir bakış açısı tek yanlı ve indirgemecidir çünkü farklılıklar arasındaki tartışma aynı zamanda ikna ve öğrenmeyi mümkün kılar. Yine Habermas’tan devamlı: “Dilin epistemik potansiyeli ancak birbirimize ‘hayır’ deme hakkı sayesinde –ve aslında ‘hayır’ demenin teşvik edilmesi yoluyla– gelişir, ki bu ölmaksızın birbirimizden öğrenmemiz de söz konusu olamaz. Ve zaten müzakereci siyasetin esası budur. Görüşlerimizi siyasal çekişme içinde geliştirir ve böylece sorunların doğru çözümüne yaklaşıyoruz” (2018: 873).

Nihayet üçüncü olarak, Habermas’ın müzakereci siyaset anlayışını toplumsal eşitlik ve toplumsal adalet açısından sorgulayan, hatta eleştirel teori geleceğinin demokratik sosyalizm ufku açısından bir tür teslimiyetçilik ifadesi olarak değerlendiren yaklaşımları kaydedelim (Fraser, 1992; Scheuerman, 1999; Kohn, 2000). Bu eleştirilerin işaret ettiği bariz zaatlardan biri, Habermas’ın toplumsal eşitliği demokrasi için önkoşul saymasına rağmen, eşitsizliğin nedenlerini, görünümelerini ve sonuçlarını sistematik diyebileceğimiz bir tarzda irdelemiyor olmasıdır. Gerçekten de, sınıf tahakkümünün geniş kitleler için kamusal söze müdahil olma imkânlarını nasıl tahrif ve tahrip ettiği, toplumsal güç asimetrisinin kolektif görüş ve irade oluşturma süreçlerindeki rolü ve bunun nasıl değiştirilebileceği gibi başlıkları tümüyle ihmal etmiş gibidir Habermas *Olgusallık ve Geçerlilik*’te.

Burada gerçek bir sorun olduğu yadsınamaz. Habermas, bir yandan, müzakereci demokrasi’nin tam anlamıyla gelişip serpilebilmesi için eşitlikçi bir toplumsal zemine ihtiyaç olduğunu açıkça teslim eder. Kendi deyişle, “enformel kamusal alan, eşit yurttaşlık haklarının toplumsal olarak etkin kılındığı bir temele dayanmalıdır” zira “ancak sınıf kuşatmasından ve binlerce yıllık toplumsal tabakalaşma ve sömürünün prangalarından kurtulmuş eşitlikçi bir yurttaş kamusu” demokratik görüş ve irade inşasının otantik havzası olabilir (1996: 308). Öte yandan ama Habermas’ın savunduğu müzakereci demokrasi modeli ve bu modelin normatif çekirdeğini oluşturan otonomi anlayışı, toplumsal ve siyasal ereklere somut içeriğinin “teori” tarafından değil, konuşan ve eyleyen öznelerin kendileri tarafından vazedilmesini gerektirir. Habermas’a göre müzakereci demokrasi kuramı, karmaşık ve çoğulcu modern toplumlarda kolektif görüş ve irade oluşturma sürecinin normlarını, koşullarını, kurum, kural ve prosedürlerini ortaya koyabilir ve koymalıdır. Fakat bunu yaparken siyasal pratiği kendine tabi kılamaz, yani toplumsal mücadele ve siyasal tartışma içinde şekillenmesi gereken demokratik iradenin somut içeriğini önceden vazedemez. Dolayısıyla “Ne yapmalı?” sorusunun yanıtı filozof veya kuramcı tarafından değil bizat yurttaşlar tarafından verilmelidir. Eşitsizliğe karşı mücadele, toplumsal adalet ve yeniden dağıtım politikaları da dahil olmak üzere, müşterek sorunlarımızı nasıl çözeceğimiz, müşterek dünyamızı ve geleceğimizi nasıl şekillendireceğimiz son tahlilde biz yurttaşlara kalmıştır.

SİVİL TOPLUM ANLAYIŞLARI VE DEMOKRASİ MODELLERİ

FUNDA GENÇOĞLU

Sivil toplum, demokrasiyle en sık eşleştirilen kavramların başında gelir. Sivil topluma dair tartışmalar özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde çağdaş demokrasi teorisinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiş, siyaset teorisindeki farklı kavramsallaştırmaları hem dünyada hem de Türkiye’de özellikle demokratikleşme literatüründe sıkça başvurulan bir analiz aracı olmuştur.¹ Sivil toplumun komünist rejimlerin çöküşünde ve demokratikleşme süreçlerinde etkili olduğu düşüncesinin tetiklediği bu popülerleşme süreci ilgi çekicidir. Zira 1930’lu yıllarda İtalyan Marksist düşünür Antonio Gramsci’nin kavramın bugünkü tartışılma biçimini derinden etkilemiş olan çalışmalarından sonra, sosyal bilimler, özellikle de siyaset bilimi, sivil toplum tartışmasını neredeyse unutmuş gibidir. Dolayısıyla sivil toplumun yakın dönemde politik gündemin başköşesine yerleşmesi hem nedenleri ve arka planı hem de sonuçları bakımından üzerinde durulmayı hak eder.

Sivil toplum-demokrasi ilişkisine dair yaklaşımlar iki ana kategoride toplanabilir: Birincisi, sivil toplum ve demokrasi arasında pozitif bir ilişki kuran, pekişmiş demokrasinin olduğu yerde pekişmiş bir sivil toplum olduğunu varsayan ya da böyle olması gerektiğini öne süren, böylece sivil toplumu demokrasinin ve demokratikleşmenin adeta önkoşulu olarak gören pozitif yaklaşımdır. İkincisi, birincisinin göz ardı ettiği sivil toplumun kendi içindeki anti-demokratik eğilimleri ve sivil toplum ile devlet arasındaki geçişkenliği dikkate alarak, sivil top-

1 Dünyadan ve Türkiye’den bazı örnekler şunlardır: Edwards (2004), Ehrenberg (1999), Keane (1998), Fine (1997), Habermas (1992, 2006), Erdoğan (2000), Erdoğan-Tosun, (2001, 2005a, 2005b), Erdoğan (2005), Göle (1994, 2005), Insel (2000); Keyman ve İçduygu (2003), Küçükömer (1994), Mardin (1995), Özbudun (1997), Sanbay (2000, 2005), Tekeli (2004), Toprak (1996).

lum ve demokrasi arasında olumlu bir ilişki kurmanın sakıncalarına ve yanıltıcılığına odaklanan eleştirel yaklaşımdır.

Sivil toplum-demokrasi ilişkisine dair birbirine taban tabana zıt bu iki yaklaşımın teorik arka planlarını incelemek, ne gibi teorik ve pratik çıktıları ve/veya yansımaları olduğuna bakmak hayli verimli bir analizdir. Zira böyle bir analiz aslında siyaset biliminin devlet, yurttaş, özgürlük ve eşitlik gibi en temel ve önemli tartışmalarının bir haritasını çıkarmayı mümkün kılar. Bu bölüm de esas olarak, sivil toplum ve demokrasi ilişkisine yönelik pozitif ve eleştirel yaklaşımları siyaset teorisinin temel tartışma konularıyla ilişkilendirecek şekilde yeniden kurmayı amaçlamaktadır. Bu amaca uygun olarak aşağıda önce (i) sivil toplum kavramını, Antik Yunan'dan Roma'ya dönüşerek taşınırken Batı dillerinde yerleştiği haliyle (*societas civilis*) “medeni toplum” olarak kavramsallaştıran, dolayısıyla ona en baştan olumlu bir değer yükleyen yaklaşımlar; ardından (ii) sivil toplumu insanın deneyimlemek ve dahası mücadele etmek zorunda olduğu eşitsiz iktidar ilişkileri üzerinden kavramsallaştıran yaklaşımların kuramsal ve pratik anlamda arka planları ve izdüşümleri ele alınacaktır. Günümüzdeki sivil toplum tartışmasını ve sivil toplum-demokrasi ilişkisinin ele alınış biçimlerini şekillendirmeye devam ettiği için bahsi geçen yaklaşımları açıklığa kavuşturmak elzemdir.

Bu noktada kısaca açmak gerekirse, bu ikili ayırmadan yola çıkarak yazı boyunca şunu göstereceğiz: Birinci yaklaşımdan, yani medeni toplum olarak sivil toplum anlayışından yola çıkıldığında belli bir insan doğası tanımı esas alınarak, bu doğaya uygun bir yaşamı medeni yaşam olarak tanımlamakta ve buradan iki farklı demokrasi anlayışına varılmaktadır. Şöyle ki, insan, doğası gereği politiko-sosyal bir varlık olarak tanımlandığında, sivil toplumun imlediği medeni yaşam kişinin yurttaş olarak kendini gerçekleştirerek özgürleştiği bir yaşam olmakta, yurttaşlık ortak iyinin aranıp bulunması ve hayata geçirilmesi olarak tanımlandığı ölçüde de katılımcı yurttaşlık yoluyla bulunan ortak iyiye itaat ederek özgürleşme vurgusu üzerinden cumhuriyetçi ve/veya komüniteryen demokrasi modellerine varılmaktadır [bkz. **Bedirhanoglu** ve **Saraçoğlu**; **Koyuncu** **Lorosdağı**; **Tekin**]. İnsan, doğası gereği benmerkezci, rasyonel hesap kitaba dayalı şekilde öz çıkarıcı birey olarak tanımlandığında ise, medeni yaşam bu doğaya uygun yaşam olduğuna göre, her bireyin kendisi için en iyi/kötü olana ancak kendisinin karar verebileceği ve hayatını kendi bireysel seçimleriyle yönlendireceği, dolayısıyla özgürlüğün bireysel özgürlük olarak düşünüldüğü, siyasal katılımın da ancak bu bireysel özgürlük alanının muhafaza edilmesine yönelik olduğu sürece makbul kabul edildiği liberal ve/veya liberteriyen demokrasi modellerine varılmaktadır [bkz. **Demirel**]. İkinci yaklaşımdan, yani sivil toplumu medeni toplum olarak değil de, mücadele alanı olarak gören yaklaşımdan yola çıkıldığında ise, odak noktası artık insan doğası değil, toplumun eşitsiz iktidar ilişkileriyle örülmüş doğası olmaktadır. İktidar ve eşitsiz iktidar ilişkileri olmaksızın tahayyül edilemeyecek bir mecra olarak toplum kavramsallaştırması da bu eşitsiz iktidar ilişkilerinin daha eşitlikçi bir yönde dönüştürülmesi müca-

delesiyle eşleşen bir kavram olarak demokrasiyle el ele yürümektedir. İlk yaklaşımda olduğu gibi, bu ikinci yaklaşımdan da iki farklı demokrasi anlayışı doğmaktadır: anti-kapitalist bir devrimci mücadeleyle eşitsiz iktidar ilişkilerinin tümden silindiği bir toplumu yaratmayı amaçlayan klasik Marksist demokrasi anlayışı ve bunun imkânsızlığını kabullenmeyi demokratik mücadelenin olmazsa olmazı olarak gören radikal demokrasi anlayışı. İzleyen alt bölümlerde, farklı sivil toplum kavramsallaştırmalarından farklı demokrasi kavramsallaştırmalarına uzanan yolları, siyaset teorisinin dönüm noktaları olarak kabul edilen düşünceleri, o yaklaşımların örnekleri/temsilcileri olarak alıp göstermeye çalışacağız.

Medeni toplum olarak sivil toplum ve farklı demokrasi modelleriyle ilişkisi

Siyasal düşüncenin başka birçok kavramında olduğu gibi hem sivil toplum hem de demokrasi kavramının köklerini Antik Yunan'a götürmek âdettendir. Bu bölümde ele alınan konu açısından ise, bu neredeyse kaçınılmazdır çünkü sivil toplum kavramının orijinal haliyle ya da ortaya çıktığı haliyle nasıl bir ideale, nasıl bir tasavvura denk düştüğünün anlaşılması, günümüzde demokrasi ve sivil toplum arasında kurulan bağlantının arka planını anlamak bakımından önemlidir. Çokça zikredildiği üzere, sivil toplum kavramının kökleri Aristoteles'in kullandığı *politike koinonia* kavramındadır. Bu ifade daha sonra Latinceye Roma siyasal düşüncesinin en etkili isimlerinden Cicero tarafından *societas civilis* olarak tercüme edilmiş, böylece Batı dillerine *civil society*, *société civile* gibi biçimlerde geçmiştir. Bu çevirinin sembolik değeri hem siyasal düşünceler tarihi açısından hem de konumuz olan demokrasi açısından görüldüğünden daha yüksektir.

Aristoteles'in kullandığı şekliyle *politike koinonia* salt hayatta kalmak ve/veya hayatı fiziksel olarak devam ettirebilmek için zorunlu gereksinimlerin karşılanması amacıyla gerçekleştirilmesi gereken faaliyetler alanından farklı bir alana, bu anlamda kolektif yaşamın farklı bir boyutuna işaret etmektedir. Bu boyut eşit, özgür ve erdemli yurttaşların ortak iyiyi gözetmek ve ilerletmek amacıyla bir arada bulundukları ve öz-yönetim ilkesi doğrultusunda özgürlüklerini hem despotizm hem de kurlsızlık tehlikelerine karşı korudukları bir topluluk yaşamına denk düşer. Burada bazı kelimeler anahtar kavramlar olarak hemen göze çarpar: “erdemli yurttaş”, “ortak iyi”, “özyönetim” ve “topluluk yaşamı”, “özgür”, “eşit.”

Sosyo-politik yaşamın bu kavramlarla tarif edilen niteliği, Aristoteles'in ve onun entelektüel öncüleri Platon ve Sokrates'in yaşamlarının çoğunu geçirdikleri Atina şehir-devletinde yaşayanların kendilerini “barbar” topluluklardan ayırt ederken gururla vurguladıkları en önemli özellikleridir. Nitekim Atina'nın unutulmaz yöneticisi Perikles'in bugün hâlâ demokrasi teorileri derslerinde alıntılanan ve demokrasinin kayda geçmiş ilk sistematik kavramsallaştırması olarak kabul edilen ünlü *Cenaze Söylevi*'nde Atina'daki toplumsal ve siyasal yaşamın neden diğer şehir devletlerince örnek alınması bir model olduğunu

anlatmaktır. Konuşması boyunca karşılaştırmalı değerlendirmeler yapan Perikles, Atinalılara kendi polislerinin barbarlardan (medeniyetsizlerden) neden ve nasıl üstün olduğunu ve neden kendileriyle gurur duymakta haklı olduklarını, Atina'nın kurumlarından ve savunduğu ve temsil ettiği değerlerden örnekler vererek açıklar. *Politike koinonia*, Atinalılarda bahsi geçen üstünlük duygusunu yaratan, kendilerini “barbarlar”dan ayıran, yani onları “medeni” kılan özellikler kümesini ifade eden kavramdır.

Politike koinonianın Cicero tarafından Latinceye *societas civilis* (sivil toplum) olarak çevrildiğini ve bu terimin Batı dillerinde günümüzde de kullanılan *civil*, *civilized*, *civilization* (medeni, medenileşmiş, medeniyet) gibi kelimelere kaynaklık ettiğini göz önünde bulundurduğumuzda, kavramın en başından itibaren medeni toplumsal yaşam anlamında kullanıldığını, bir medeniyet/medenilik resmi çizmek için geliştirildiğini söyleyebiliriz. Yüzyıllar boyunca hem kavramın kullanılış ve anlamlandırma biçimindeki değişimler hem de onun demokrasiyle bağlantılandırılmasına dair farklı yaklaşımlar, bu “medeni toplum” tasavvurunun mahiyetine göre şekillenmiştir. Başka deyişle, “Medeni toplum nasıl bir toplumdur/nasıl bir toplum medeni toplumdur?” sorusuna verilen yanıtlar sivil toplum kavramıyla demokrasi kavramı arasındaki ilişkiye nasıl bakılacağını da şekillendirir.

Sivil toplumu medeni toplum olarak kavramsallaştıran yaklaşımlar, varsayılan bir insan doğasına uygun bir sosyo-politik yaşamı medeni/sivil toplum olarak kavramsallaştırır. Dolayısıyla, i) insanın var oluşunun ancak bir topluluğun parçasıyken bir anlama sahip olabileceğini öne süren ve insanı yurttaşlık üzerinden tanımlayan ve ii) insanı bireysel özgürlüğüne ve kendi çıkarına düşkün, yarışmacı bir varlık olarak tanımlayan olmak üzere iki farklı insan doğası anlayışı iki farklı medeni/sivil toplum kavramsallaştırmasına yol açmıştır. Bu farklı sivil toplum anlayışları, yukarıda da açıklandığı üzere, cumhuriyetçi ve/veya komüniteryen ve liberal ve/veya liberteriyen olmak üzere iki farklı demokrasi anlayışıyla ahenk içindedir.

Yurttaş insanların medeni toplumu olarak sivil toplum ve cumhuriyetçi/komüniteryen demokrasi modelleri

Birbirlerinden çok farklı zamanlarda yaşamış olsalar ve farklı konuları mesele etmiş gibi görünüyor olsalar da, siyasal düşünceler tarihinde iki büyük düşünür Aristoteles ve Rousseau'yu birbirine bağlayan ve cumhuriyetçiliğin sembolik isimleri haline getiren belirgin bir hat vardır. Bu ortak hat, her ikisinin de yurttaşlık kavramına önem atfetmesi ve yurttaşlık tartışmasını özgürlük sorununa içkin olarak yapmasıdır. İkisi de özgür olmayı insanın kendini gerçekleştirmesinin, başka ifadeyle insanın insan olmasının yegâne koşulu olarak görür. Aristoteles'te insanın, nüvesini kendi içinde taşıdığı, anlam kazanacağı, kendi kendini gerçekleştireceği nihai ereği (*telos*) yurttaş olmaktadır. Zira Aristoteles'e göre insan, diğer topluluk halinde yaşayan canlılardan düşünebilme ve konuşa-

bilme özellikleriyle ayrılmaktadır ve bu doğasını ancak bir polisin yurttaşı olduğunda, onun yönetimine katıldığında gerçekleştirebilecektir. Aile, köy, mahalle gibi toplumsal birlikler, ereği “çıplak hayat”tan ibaret olan, insanın yaşamını en temel anlamıyla devam ettirmesini mümkün kılan birlikteliklerdir. Polis ise insanın (düşünerek, konuşarak) ortak şekilde, herkes için “iyi yaşamı” mümkün kılmanın yollarının arandığı, bulunduğu ve hayata geçirildiği, nihai ereği “iyi yaşam” olan birliktir. Onun sunduğu sosyo-politik yaşam, insanı özgür kılacak, onu gerçek manada insan yapacak bir sosyo-politik yaşamdır. Dolayısıyla, insanın kendi doğasını gerçekleştirmek yoluyla özgür olduğu toplum, sivil/medeni toplumdur.

Aristoteles’te demokratikleşme ya da demokrasinin pekişmesi için sivil toplumun önemini vurgulayan bir kavramsallaştırmayı gördüğümüzü söyleyebiliriz. Bu kavramsallaştırma sivil toplumu şu şekilde tanımlar: İnsanın yurttaş olarak, sadece topluluğun tümü için iyi olanı (ortak iyiyi) amaçlayan faaliyetlerde bulunduğu; bunların hayatın öteki alanlarındaki faaliyetlerden farklı ve üstün bir faaliyet olduğunun bilincinde olduğu; bu faaliyet türü içerisinde yer almanın insanın doğasını/kendisini gerçekleştirmesi yoluyla onu özgür kıldığını bildiği ve bu nedenle siyasal katılımı ve toplumsal sorumlulukla ilgili faaliyetleri araçsal bir yaklaşımla değil, kendi içinde erdemli davranışlar oldukları için yücelttiği bir alan.

Rousseau, yüzyıllar sonra, benzer kavramlarla aynı düşünce hattını takip etmiştir ve iki temel kavrama –özgürlük ve sivil toplum– dair bugünden bakınca dahi epey kışkırtıcı görünen bir anlayış geliştirmiştir. Onun, “özgür olmaya zorlanmak”, “yasaya itaatin özgürlüğün ta kendisi olduğu” gibi sıklıkla alıntılanan klasik ifadeleri bağlamı bilinmediğinde kafa karıştırabilmekte, yanlış anlaşılabilir. Bu riskten ancak onun sivil toplum kavramını kullanım biçimi ve sivil toplum ile özgürlük arasında kurduğu ilişki bilinirse kaçınılabilir. Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynakları* adlı eserinde sivil toplumu şöyle tanımlar:

Bir toprak parçasının etrafını çitle çevirip “bu benimdir” diyen ve etrafında ona inanacak denli saf başkalarını bulan ilk insan, sivil toplumun gerçek kurucusu oldu. Kazıkları sökerek ya da hendeği doldurarak başkalarına, “Bu düzenbazı dinlemeye son verin, meyvaların herkese ait olduğunu ve toprağın hiç kimseye ait olmadığını unutursanız bittiniz demektir” diye bağırarak biri, insan soyunu hangi suçlardan, savaşlardan, cinayetlerden, sefilliklerden ve dehşetlerden kurtarırdı.

Rousseau’nun ana sorunu “özgür doğmasına rağmen halihazırda her yerde zincirlere bağlı olarak yaşamını devam ettirdiğini” söylediği insanın toplumsal yaşamda kendisini bağlayan/bağladığını düşündüğü zincirlerin nasıl meşrulaştırılacağıdır. Rousseau’ya göre, özgürlükle ilgili esas mesele, zincirlere bağlı olmak veya olmamak değildir, meşru bulduğumuz zincirlerle bağlanma meselesidir. Bu mümkün olduğunda aynı anda hem zincirlerle bağlı hem de özgür ol-

mak mümkün olabilecektir. Anlaşılabileceği üzere, konu zaten tam da ilk bakışta bir oksimoron olan bu ifadede düğümlenmektedir. Rousseau burada dillendirmesi çok basit, hayata geçirmesi çok zor bir idealden söz etmektedir: *İnsanın kendi kendisine koyduğu kurallarla bağlı olmak yoluyla özgür olması*. Fakat “bağlı olmak” ne demektir? “Kurallar” neye tekabül etmektedir? “Kendimiz” ile kastedilen nedir? Bu sorulara verilen farklı yanıtlar aynı zamanda demokrasiden ne anladığımız konusundaki farklılaşmaya da işaret etmektedir. Sivil toplum kavramı ile demokrasi kavramı arasındaki bağın farklı biçimlerinin altında yatan da işte bu farklı yanıtlardır.

Rousseau’nun izlediği yol, onu devletin neden olması gerektiğini ve/veya insanların neden bir devlete ihtiyaç duyduklarını, devletin toplumdaki rolünün ne/nasıl olması gerektiğini, devletsiz bir toplumun neye benzeyeceğine, nasıl olacağına dair varsayımlar üzerinden açıklayan toplumsal sözleşme teorisinin Hobbes ve Locke gibi diğer temsilcilerinden epey uzağa götürür. Diğer toplumsal sözleşme teorisyenleri gibi, Rousseau da sivil toplum kavramını *devletsiz toplumun* karşıtı olarak kullanır. Fakat onlardan farklı olarak, devletsiz toplumdan devletli topluma geçişin insanlık tarihinde *medeni topluma* geçişi ifade eden olumlu bir gelişme olmadığını iddia eder. Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, bunun en önemli nedeni devletli topluma geçişin özel mülkiyetin ve ona bağlı olarak eşitsizliklerin ve sömürünün ortaya çıkmasının bir sonucu olarak gerçekleşmiş olmasıdır. Yani devlet, zaten oluşmuş olan eşitsizliklerin yapısal hale getirilmesini sağlamıştır; mevcut eşitsiz güç ilişkilerinin üzerine, bu eşitsiz güç ilişkilerinde muktedir konumunda olanlarca, bu konumlarını korumak ve sürdürmek maksadıyla yaratılmıştır [bkz. Seven]. Dolayısıyla, bu şekilde ortaya çıkan, *devletli toplum anlamındaki sivil toplum*, Aristoteles’in kullandığı anlamı verecek şekilde *medeni toplum olarak sivil toplum* değildir. Yani, Rousseau’ya göre devletsiz toplum anlamında bütün toplumsal sözleşme teorisyenlerinin kullandığı kavram olarak “doğa durumu”ndan çıkış, insan için medeni topluma adım atmasıyla neticelenmemiştir. Tam tersine oluşan toplum gayri medeni bir toplumdur çünkü insan artık özgür değildir, doğal özgürlüğünü yitirmiştir. Özgürlüğün yitirilişi eşitsiz güç ilişkilerinin şekillendirdiği hiyerarşi, sömürü ve yarış/rekabet olgularının toplumsallaşmış insanın yaşamının ana belirleyenleri haline gelmesinden kaynaklanmaktadır.

Bu durumu Rousseau doğa durumundaki insanı tarif etmek için kullandığı “özgür vahşi” imgesi üzerinden anlatır. Ona göre insanın doğal hali diğer vahşi hayvanlardan pek de farklı değildir. Bunun en önemli nedeni doğa durumunda insanın, tıpkı oradaki diğer canlılar gibi, “istekleri ihtiyaçlarıyla sınırlı” bir varlık olmasıdır. İhtiyaç duyduğu ne varsa onları da rahatlıkla doğada bulabilmesi imkân dahilinde olduğundan, insan doğa durumunda, kimseye muhtaç olmayan, kendi kendine yetebilen, kendini seven ve başkalarına karşı merhamet duygusu taşıyan bir varlıktır. Ancak insanın doğa durumundaki yaşamını karakterize eden sadece bu özelliklerin varlığı değildir, onların yanı sıra bazı şeylerin de yokluğudur. Tamamen kendisine yetebilen insanların herhangi bir işbölümü

ve yardımlaşma anlamında bir desteğe ya da paylaşıma ihtiyacı olmadığından bu insanlar arasında sosyal bağlar da yoktur. Birbirlerinden kopuk, birbirlerine karşı herhangi bir sorumluluk hissetmeyen insanlar iletişime ve etkileşime girmeksizin yaşamlarını sürdürmektedir. Anlaşılabileceği üzere, bu da *medeni toplum* olarak sivil toplum değildir. İşte bu noktada Rousseau'nun medeni toplum olarak sivil toplum tanımının Aristoteles'in anlayışıyla olan paralellliğini fark etmeye başlarız: *Devletli toplum anlamında sivil toplum* Rousseau'ya göre insanın toplumsallaştığı ancak özgürlüğünü yitirip eşitsiz güç ilişkilerine mahkûm hale geldiği bir toplumdur; doğa durumu ise insanın özgür olduğu ama toplumsal olmadığı bir yaşamı anlatmaktadır. Oysa ona göre ideal olan insanın bağlanmış ve fakat özgür olmasıdır. Yani hem toplumsal(laşmış) hem de özgür olmasıdır. İşte bu formül Rousseau'da *medeni toplum anlamında sivil toplumun* tanımıdır.

Rousseau Aydınlanma düşüncesinin sembolik ismi olarak anılmasını haklı çıkartacak şekilde siyasetin belirleyiciliğini savunmaktadır. Siyasal yaşamı şekillendiren, koşullandıran ilkeler ve değerler nelerse, toplumsal yaşam ve o toplumda yaşayan insanların kişisel hayatları da öyle olur. Özgürlükçü bir siyaset ile özgürlükçü bir halk, erdemli bir siyaset ile erdemli bir halk, iyi bir siyaset ile iyi bir halk birbirinden ayrı düşünülebilecek şeyler değildir. Yine diyebiliriz ki işte bütün bunların bir aradalığı *medeni toplum anlamında sivil toplumu* tanımlar.

Rousseau'nun *devletli toplum anlamındaki sivil toplumu medeni toplum anlamında sivil toplum* olarak görmemesinin ve bu toplumsallığın insanın köleleşmesi anlamına geldiğini söylemesinin en önemli nedeni burada insanların ikiyüzlü ve yapmacık, maskeler ardında bir yaşam sürdürdüğünü düşünmesidir. Çünkü ona göre zengin ya da yoksul fark etmeksizin herkes birbirine muhtaç hale gelmiştir (zenginler yoksulların hizmetine, yoksullar ise zenginlerin himmetine); herkes birilerini sömürmekte ama aynı zamanda da başkaları tarafından sömürülmektedir: Rousseau bu durumu "başkalarına taktıkları zincirlere bakarak kendi boyunda taşıdıkları zincirleri unutan insanlar" benzetmesiyle ifade eder. İnsan artık her daim birilerine bağımlıdır, hatta kendi varlığına bir mana verebilmek için dahi kendisinin başkalarının gözünden nasıl görüldüğünü bilmeye ihtiyaç duyan; onlar tarafından beğenilmek, onaylanmak, takdir edilmek ihtiyacında olan bir varlıktır. Bu nedenlerle aslında kendi hayatına kendisi yön vermemektedir; içinde bulunduğu eşitsizlikler neticesinde kime boyun eğdirebildiği ve kime boyun eğdiği tek belirleyen. İşte bu nedenle Rousseau insanın özgürlüğünün bu koşullarda mümkün olmadığını iddia eder ve şaşırtıcı bir manevrayla özgürlüğü yine de bir boyun eğmeye bağlar. Ancak bu kez boyun eğilecek olan şey genel iradedir. Genel irade ise yurttaşların iradesidir basitçe. Aristoteles de Rousseau da birbirlerinden çok farklı çıkarları, hayalleri, arzuları, talepleri, beklentileri olan ama yine de –yani bunların varlığını ve etkisini reddetmeksizin– yurttaşların ortak iyiyi bulmak ve hayata geçirmek yönünde ortak irade ortaya koyabileceklerini ve bu öncelik etrafında birleşebileceklerini düşünmektedir. Birey olarak varlığı ile yurttaş olarak varlığı arasında bir ayrım yapabilen, bu nedenle sadece ortak iyiyi dikkate alarak hareket eden tüm yurttaşlardan gelen ve tüm

yurttaşlar üzerinde bağlayıcı olan irade ortak iradedir. Bu nedenle de çoğunluğun yönetimi de değildir, bireysel çıkarların toplamı da değildir.

İşte sivil toplum tam da bu türden bir farkındalığın ve bu türden bir yurttaş iradesinin oluştu(ruldu)ğu yerdir. Bireysel kimliklerinden ve farklılıklarından ayrı olarak, yurttaşların salt ortak iyiyi düşünerek hareket ettikleri, kendilerini bağlayacak olan kuralları kendileri, buna uygun olarak oluşturdukları, dolayısıyla bu kurallara uyduklarında aslında hem kendi iradelerine hem de ortak iyiye uymuş olacaklarını bildikleri, bu nedenle de yurttaşların hem yöneten hem de yönetilen konumunda oldukları bir mecradır sivil toplum bu bakış açısından [bkz. Tekin; Koyuncu-Lorosdağı]. İşte bu tam anlamıyla medeni toplum anlamında sivil toplumdur, çünkü insanların özgür olmalarını sağlamaktadır. İnsanlar kendi koydukları kurallara bağlı olmakla özgür olmaktadırlar; boyunca eğdikleri bir başka kişinin iradesi değildir. Ortak iyyinin ortaya konulmasını sağlayan bu irade yurttaşın kendi iradesi olduğundan kişi aslında kendi iradesine itaat etmektedir. Eşitsizliklerle ve sömürü ilişkileriyle, hiyerarşi ve rekabetle örülmüş bir toplumda medeni/sivil bir toplum bu şekilde hayal olmaktan çıkarılabilecektir.

Bu ilkeler ve değerlerle burada resmi çizilen, sadece medeni toplum olarak sivil toplum değil, aynı zamanda, cumhuriyetçi/komüniteryen demokrasi modelidir. Ancak kendi yaşamını bağlayacak olan kuralları kendisi yaparsa özgür olacağını bilen, eşitsizliklerin olduğu bir toplumda ise bunu gerçekleştirmenin tek yolunun ortak iyiyi (hep birlikte) bulmak ve ona (hep birlikte) itaat etmek olduğunun farkında olan yurttaş cumhuriyetçi demokrasi modelinin baş aktörüdür. Bu şekilde oluşan demokratik bir toplumda insan ideal birleşimi gerçekleştirerek, hem toplumsal bir varlık hem de özgür bir varlık olacaktır. Doğa durumunda özgür ama yalnız/vahşi, devletli topluma geçişle toplumsal ama özgürlüksüz olan insan, nihayet bu aşamada hem toplumsal hem de özgür olacaktır. İmkânsız gibi görünen başka bir birleşim daha gerçekleşmiş olacaktır bu şekilde: Yurttaşlar hem yöneten hem de yönetilen olacaktır. Kuralları koyarken yöneten, kendi koyduğu kurallara itaatle özgürce yaşarken yönetilen konumunda olacak, temsili demokrasilerin iskeletini oluşturan bu ayrım bu şekilde boşa çıkmış olacaktır. Güncel tartışmalarda sivil toplumu demokrasi açısından vazgeçilmez bir öge olarak gören yaklaşımın birinci versiyonu işte bu saydığımız özelliklere atıfta bulunarak, bunu yapmaktadır. İnsanın özgür doğasına, bu doğasını/kendini gerçekleştirme amacına, bunun da yurttaşlık erdemiyile, yani ortak iyi için çabalamakla ve bunu bir zül ya da yük değil, insan olmanın tanımı olarak görmekle mümkün olduğuna yapılan vurgu, demokrasinin de cumhuriyetçi yorumuna denk düşmektedir.

Rousseau'nun Aristoteles'in açtığı patikadan ilerleyerek geldiği bu noktanın ve cumhuriyetçi sivil toplum ve demokrasi anlayışlarının farkı, toplumsal sözleşme geleneğinin diğer temsilcileriyle karşılaştırmalı olarak ele alındığında daha iyi anlaşılacaktır. Takip eden bölümde diğer iki klasik toplumsal sözleşme düşünürü, Thomas Hobbes ve John Locke'un insan doğası ve ona uyumlu bir

toplumsal yaşamı yani medeni toplumu nasıl tasavvur ettikleri ve bunun zamanla günümüzde en yaygın sivil toplum anlayışlarından birine nasıl dönüştüğü ele alınacaktır.

Rasyonel, çıkarıcı ve rekabetçi birey-insanların medeni toplumu olarak sivil toplum ve liberal demokrasi

Birey-toplum-devlet ilişkisini, dolayısıyla sivil toplum kavramını düşünme biçimimizi derinden etkilemiş diğer iki düşünür Thomas Hobbes ve John Locke'tur. Hobbes ve Locke modern anlamıyla devleti ilk kuramsallaştıran isimler arasındadır. Bunun en önemli nedeni Antik Yunan'da Epikürçülükten sonra unutulmuş olan sözleşme fikrini yeniden canlandırarak, devleti kutsal, aşkın ya da organik sıfatlarıyla değil, insan yapımı/ürünü (*artefact*) olarak kavramsallaştırmış olmalarıdır. Yaklaşık bin yıl süren Ortaçağ zihniyetinden radikal bir kopuşu simgeleyen bu kavramsallaştırma onların devletin varoluş/varlık nedenini, devlet ve yurttaş arasındaki karşılıklı görev-sorumluluk ve haklar dengesinin nerede ve nasıl kurulması gerektiğini en önemli mesele olarak ele almalarıyla sonuçlanmıştır.

Yukarıda değinildiği üzere, toplumsal sözleşme teorisi varsayımsal bir devletsiz toplum (doğa durumu) tasavvuru temeli üzerine insanların devletli bir toplumu tercih ettiğini ve kurduğunu iddia eder. Halbuki Ortaçağ siyasal düşüncesinde devlet, dünyadaki varlığını cennetten kovulma cezasına borçlu olduğumuz ve cennette dahi bulduğu ilk fırsatta yoldan çıkacağını ispatlamış olan insanı sürekli kontrol altında tutacak ve yönlendirecek bir otorite olarak düşünülmüştür. Tanrı günahkâr insanı devlete mahkûm etmiştir. Başka bir deyişle, devlet Tanrı tarafından yaratılmıştır, yönetme hakkını Tanrı'dan almaktadır ve bu nedenle sorgulanabilecek, karşı konulabilecek veya reddedilebilecek bir otorite değildir. Devlete itaatsizlik Tanrı'ya itaatsizlik anlamını taşımaktadır. Yönetme hakkı doğrudan Tanrı'dan alındığına göre, yönetenin hesap vereceği merci de doğrudan Tanrı'dır.

Hobbes ve Locke, bu Ortaçağ anlayışından tamamen koparak, *devletli toplumun* bir toplumsal sözleşmenin sonucu olduğunu öne sürmüştür. İlginç olan her ikisinin de *sivil toplum* olarak adlandırdıkları devletli toplumu medeni toplum anlamında kullanmalarıdır. Bunun nedeni, tıpkı Aristoteles ve Rousseau'da olduğu gibi, insan doğasına dair yaptıkları tartışmadır. İki düşünürün insan doğasını kavramsallaştırma biçimleri birbirinden epey farklı olduğundan, *devletli toplum anlamında sivil topluma* geçişi mümkün kılan sözleşme ve bu sözleşme sonrasında ortaya çıkan devletli/sivil/medeni toplumun tasavvurları farklıdır.

Sivil toplum ve sivil toplum-demokrasi ilişkisinin günümüzde düşünülme biçimlerini anlamak bakımından hem Hobbes hem de Locke'ta ana eksen birey ve bireyin özgürlüğüdür. Bu, onları yukarıda incelediğimiz ortak iyi temelli sivil toplum anlayışından ayırır. Ayrı yollardan gitseler de, Hobbes ve Locke'un sonunda birleştiği nokta; sivil toplumun, kendi çıkarlarını, kendi öncelikleri-

ni gözeten ve bunlara uygun davranış biçimlerinin rasyonel muhasebesini yapan bireylerin faaliyet alanı olarak düşünülmesidir. Üstelik böyle bir faaliyet her iki düşünür tarafından bireylerin *doğal hakları* olarak kabul edilmiştir. Liberalizmin hegemonik pozisyonuna bağlı olarak en yaygın kabul gören sivil toplum kavramsallaştırması da bu minvalde şekillenmektedir. Bu nedenle Hobbes ve Locke'un sivil toplum kavramsallaştırmalarına karşılaştırmalı şekilde değinmek aydınlatıcı olacaktır.

Hobbes ve Locke, Rousseau'dan farklı olarak, doğa durumundan devletli/sivil topluma geçişi insanlık için olumlu, medenileştirici bir gelişme olarak değerlendirebilir. Bu olumlu değerlendirmenin nedenini anlamak sivil toplum kavramının sonraki yüzyıllardaki macerasına ışık tutmak bakımından önemlidir. Hobbes için devletli/sivil topluma geçiş medenileşmek demektir çünkü doğa durumu insan doğası nedeniyle sonsuz bir güvensizlik ortamıdır. Yaygın şekilde söylenegeldiğinin aksine, Hobbes insan doğasını tanımlamak için “kötü” ya da “şeytani” gibi sıfatlar kullanmaz. Ona göre insan doğasının en temel (ve aslında bariz) özelliği hayatta kalmaya ve güçlü bir şekilde hayatta kalmaya olan yönelimidir. Dolayısıyla, insan, doğası gereği, kendi varlığını güçlendirecek şeylere karşı bir arzu duyar; varlığını zayıflatacak şeylerden de kaçınır. Hobbes bu şekilde tanımladığı insan doğasına olumlu ya da olumsuz herhangi bir değer yüklemeyi, onu insan davranışına yön veren bir veri olarak kabul eder. Hobbes'a göre insan doğası “iştihâ” ve “kaçınma” olmak üzere iki büyük gücün kontrolündedir. İnsanın kendisini güçlü kılacak şeylere iştah duyarken kendisini zayıf düşürecek şeylerden kaçınmasını “doğal hak”, dolayısıyla tüm insanların sahip olduğu hak olarak tanımlar. Ancak herkesin doğal haklarını kullanma ve/ya da hayata geçirme yolunda atacağı adımlar, süreklilik gösteren bir kaos yaratacak ve bu kaosu kaçınılmaz sonucu ise asla bitmeyecek bir savaş olacaktır. Bu durumda insanların arzu ve iştihâ hesapları da aynı şekilde asla sonlanmayacak, doğduğumuz an başlayan ve son nefesimizi verinceye kadar da hiç durmadan devam eden bir güç arayışı kaçınılmaz olacaktır. Hobbes, bu güç arayışına/mücadelesine insan doğasından kaynaklandığını, yani doğal olduğunu düşündüğü için olumsuz bir anlam yüklemeyi. Ancak bu güç arayışını/mücadelesini kural koyarak düzenleyen bir otorite olmadığı sürece insan yaşamının kısa ve vahşi, yani gayri medeni/sivil olacağını söyler. Herkesin her an kendisinden daha güçlü biri ya da birileri tarafından yok edilebileceği düşüncesiyle yaşadığı, kendisini sürekli korumak ve kollamak zorunda olduğu; kimsenin kendini güvende hissetmediği, bugün sahip olduklarına ilerleyen zamanda da sahip olacağından emin olmadığı bir hayat, medeni toplum anlamında sivil topluma denk düşen bir hayat değildir:

Boyle bir ortamda çalışmaya yer yoktur, çünkü çalışmanın karşılığı belirsizdir ve dolayısıyla toprağın işlenmesine de gerek yoktur; ne denizcilik, ne de deniz yoluyla ithal edilecek malların kullanılması, ne rahat yapılar, ne fazla güç gerektiren şeyler, ne yeryüzü hakkında bilgi, ne zaman hesabı, ne sanat, ne yazı, ne de toplum vardır (Leviathan, 101).

Dolayısıyla, Hobbes'a göre devlet insanlar doğal haklarını (medenileşmeye imkân verecek bir güvenlik/düzen içinde) kullanabilsinler diye vardır, onun için kurulmuştur. Böylece, iyi ve kötünün göreceli olduğu, insanın insanın kurdu olduğu doğa durumundan, "arkasındaki kılıcın gücüyle" geçerlilik kazanan kuralların olduğu, dolayısıyla ahlâktan söz edebilmenin mümkün olduğu bir toplumsal yaşama, yani devletli/sivil/medeni topluma geçiş mümkün olacaktır.

Burada sivil toplum, bireysel çıkarının, bireysel iyiliğinin hesabını yapan insanların, bunu, devletin bağlayıcı kural koyan varlığı sayesinde, zarar görmeden ve zarar vermeden hayata geçirebildiği alan olarak düşünülmektedir. Dolayısıyla Hobbes'ta *medeni toplum anlamında sivil toplum ile devletli toplum anlamında sivil toplum* örtüşmektedir. Nitekim Hobbes, devletin, yani özel olarak kastettiği şekliyle, arkasında devletin yaptırım gücünü taşıyan yasaların olmadığı bir ortamda medeniyetin mümkün olmadığını ve hatta medeniyete dair bir tartışmanın kendisinin imkânsız olduğunu düşündüğü için devletin sınırlandırılması meselesini ele alma ihtiyacını pek hissetmemiştir. Hobbes bu bakımdan liberal sayılmasa da, bireye, bireysel çıkara tanıdığı doğallık nedeniyle liberal sayılabilmektedir.

John Locke, sınırlı hükümet, meşruiyet, rıza, direnme ve isyan hakkı, sivil itaatsizlik, güçler ayrılığı ilkesi, anayasallık ilkesi, tolerans, çoğulculuk, özel mülkiyetin dokunulmazlığı, serbest pazar ekonomisi gibi nosyonları açık şekilde kavramsallaştırmış olduğu için, bugün anladığımız anlamda liberalizmin ve dolayısıyla liberal demokrasinin temel bileşenlerini sistematik olarak ele alan ilk düşünür olarak kabul edilebilir. Bu kavramlar vasıtasıyla Locke, hem Hobbes gibi devletli toplum anlamında bir sivil toplum kavramsallaştırması yapmakta ama bunun medeni toplum olarak düşünülebilmesi için gerekenleri sıralarken Hobbes'tan epey farklılaşır. Locke yukarıda saydığımız kavramlarla *medeni toplum anlamında sivil toplumun* olmazsa olmaz bileşenlerini belirleyerek, günümüzde hâkim olan sivil toplum kavramsallaştırmasına epey yakın bir anlayış ortaya koyar.

Locke da belli bir insan doğası, doğa durumu ve doğal hak anlayışından yola çıkar. Locke doğal haklar olarak saydığı "yaşam, özgürlük ve mülkiyet" haklarının gözetilmesi/korunması için Locke keyfi yönetimin engellenmesi gerektiğini vurgular. Sınırsız güç ve denetlenmeyen iktidar, keyfi bir yönetimi mümkün kılacak ve bu doğal haklar açısından en büyük tehlikeyi oluşturacaktır. Burada Locke, direnme ve itaatsizlik hakkını savunarak kendisini liberal geleneğin en önemli dönüm noktalarından biri haline getirir. Bu bağlamda özellikle dikkat çeken husus, Locke'un sadece *despotlaşmış bir yönetime isyan etme ve onu devirme hakkını* değil, aynı zamanda bir *yönetimin despotlaşmasını engelleme hakkını* da savunmasıdır. Bu noktadaki dayanak noktası ise, yine doğal haklar kavramıdır. Zira herkesin sahip olduğu doğal haklara herkesin saygı göstermesine dayanan bir "sınır", doğa durumunda dahi vardır. Başka deyişle, doğa durumu bir kuralsızlık, yasasızlık durumu değildir. Doğa durumunda olmayan bir şeyin devletli toplum anlamında sivil topluma geçişle kurulan yeni sosyo-politik düzene transfer edilebilmesi mümkün olmadığından, yönetimin sınırlı/sınırlanmış

rılmış bir yönetim olması da zorunluluktur. İsyan/ayaklanma/direnme hakkı gibi, güçler ayrılığı ilkesi de Locke tarafından bu sınırlılığı hayata geçirebilmek adına güçlü şekilde savunulmuştur.

Dolayısıyla sivil toplum kendi yaşamının, özgürlüğünün ve mülkünün sahibi olan kişiler olarak düşünülen bireylerin, zaten sahip oldukları ve yine Hobbes'taki durumdan farklı olarak hiç de devlete borçlu olmadıkları haklarını koruma ve gözetme görevinin devlete verildiği toplumdur. Bu şekilde, aynı zamanda devletin var oluşunun sınırları da çizilmektedir. Kendi aklını kullanan, kendisi için iyi olanı da o iyiye ulaşmak için yapılması gerekeni de en iyi kendisi bilen bireyler, kendilerinin iyiliğine olacak şekilde kullanılması amacıyla devlete vermiş oldukları yetkinin kullanılmasını da denetlemek istemektedir. Bu yetkilerin kendilerinin baskı altına alınması ve özgürlüksüz kılınması doğrultusunda kullanılması, onları medeni toplum anlamında sivil toplumdan uzaklaştıracak, sadece devletli toplum anlamındaki sivil topluma mahkûm edecektir. Hobbes'ta böyle ayırım yoktur çünkü o devletli toplumun zaten sivil/medeni toplum olduğunu düşünür.

Hobbes'tan Locke'a uzanan yolda şekillenen ve ana hatlarıyla günümüzde de geçerliliğini koruyan sivil toplum kavramsallaştırması, daha önce de belirtildiği üzere, liberal demokrasi anlayışıyla el ele yürümektedir. Açıktır ki burada tarif edilen, o kendi yaşamına yön verecek seçimleri yapabilen kişi olmak anlamıyla kendisinin efendisi, gerek diğer bireylerden gerek devletten/siyasi otoriteden şahsi alanına gelebilecek müdahaleleri engelleyebilecek ve/veya tazmin edebilecek yasal ve kurumsal araçlara sahip, dolayısıyla hakların hem taşıyıcısı hem aktif kullanıcısı, özgürlüğüne düşkün bireylerden oluşan bir toplumdur. Bu ideali hayata geçirebilmenin yolunun kişilerin değil, kuralların yönetici olduğu ve gücün tek merkezde toplanmadığı bir düzen olduğunu bilen ve bu nedenle aktif/katılımcı yurttaşlığı değerli bulan birey, liberal demokrasinin baş aktörüdür. Anlaşılabacağı üzere, siyasal katılıma da rasyonel fayda-maliyet hesabıyla bakan ve *özgür bireyler olabilmek için aktif yurttaşlar olmak gerektiğini* düşünen bireylerin bu araçsal bakış açısı, bu yaklaşımda sorun olarak görülme bir yana, tersine doğal –ve hatta ideal– bir devlet-toplum ilişkisinin olmazsa olmazı, tanımlayıcı özelliği olarak görülür ve demokrasinin temel işleyiş prensibi olarak kabul görür. Bu anlayışta demokrasinin olmazsa olmaz koşulu, despotizmin ortaya çıkma ihtimalini ortadan kaldırmak ya da despotlaşmış bir yönetimi uzaklaştırabilmek araçlarına sahip olmaktır. Bu yönde kendi bireysel özgürlük alanlarını ve haklarını koruyan bireylerin, bu amaca yönelik olarak gerektiğinde işbirliğine de gittikleri, ancak bu iş birliklerinde dahi öncelikli olarak kendi çıkarlarını ve kişisel alanlarını korumayı amaç olarak benimsedikleri faaliyet alanı olarak sivil toplum, demokrasi ve demokratikleşme için vazgeçilmezdir. Devlet ve toplumun, aralarında dengeli bir güç dağılımı olması gereken iki ayrı varlık olarak görülmesi; devletin gücünü her daim artırma eğiliminde olmasından dolayı denetlenmesi ve kontrol edilmesi gereken bir varlık olarak görülmesi; bu görevi yerine getirecek olanın da özgürce karar veren bireylerin tercihleri ve eylem-

leriyle vücut bulan sivil toplum olarak düşünülmesi, bugün hâkim anlayış olan ve sivil toplum ile (liberal) demokrasi arasında doğrudan bağlantı bulan liberal sivil toplum anlayışının temel bileşenleridir.

Eşitsizlik ve/veya mücadele alanı olarak sivil toplum ve farklı demokrasi modelleriyle ilişkisi

Bu noktaya kadar tartıştığımız sivil toplum kavramsallaştırmaları, iki versiyonuyla da, sivil toplumu belli bir insanın doğası anlayışı üzerinden tanımlar. İnsan doğasına en uygun olduğunu düşündüğü sosyo-politik düzeni, medeni toplum anlamında sivil toplum olarak kavramsallaştırır ve sivil toplumu demokrasinin ayrılmaz bir parçası olarak görür. Sivil toplumu, insanın tecrübe etmek zorunda olduğu eşitsiz iktidar ilişkileri üzerinden tanımlayan ve asla kapanmayan, tamamlanmayan, sonlanmayan bir karşı karşıya gelme, yüzleşme ve mücadele alanı olarak gören bir başka yaklaşımın kökleri Marx'a ve ona birçok konuda ilham kaynağı olmuş Hegel'e kadar götürülebilir. Aynı gelenek içerisinde sivil toplum tartışmasını daha da sofistike hale getirerek devam ettiren ve bugün sol siyaset içerisindeki sivil toplum tartışmasını derinden etkileyen Gramsci de bu yaklaşımda mutlaka anılması gereken bir düşündürdür.

Hegel'in sivil toplum tartışması ve kavramın düşünce tarihindeki macerasında özel bir yeri vardır. Hegel, aile, sivil toplum ve devleti insanın ahlâki gelişiminin momentleri olarak düşünmüştür. Buna bağlı olarak sivil toplum ile devletin iki ayrı varlık olarak kavramsallaştırılması siyasal düşünceler tarihinde ilk kez onun çalışmalarında karşımıza çıkar. Bu müdahalenin öneminin daha iyi anlaşılabilmesi için onun idealist felsefenin en önemli temsilcilerinden olduğunu hesaba katmak gerekmektedir. Dünyanın, insanlığın, tarihin ilerleyişini zihniyetlerin diyalektik ilişkisinin neticesi olarak okuyan Hegel'e göre insan, gerçek anlamda ancak zihnini, aklını, düşünme biçimini bireysel olan ile toplumsal olan, tikel olan ile evrensel olan arasındaki bağlantıyı anlayacak ve bunları (tikel/evrensel, bireysel/toplumsal) birbiri içinde yaşatacak şekilde eğittiği zaman özgürleşebilir. Böylece, insan ne bireyliğinden vazgeçecek ne de ortak iyiyi bireysel çıkar için feda edecektir. Hegel'e göre devlet bu ikisinin bir arada var olabilmesini mümkün kılar.

Hegel (1967: 127), “kendi özel çıkarlarının nesnesi, bir istekler ve arzular bütünü ve kapolis ile fiziksel mecburiyetlerin bir karışımı olarak insan”ın sivil toplumun temel ilkesi olduğunu iddia eder. Aile, bireyliğin de bireyselliğin de bilinmediği, bilinmeyeceği, bireysel hesapların ve çıkarların ailenin ortak iyisi uğruna-yok sayıldığı ya da feda edildiği yaşam alanı iken; sivil toplum, insanın tikelliği tecrübe ettiği yerdir. Sivil toplum, sürekli yenileri yaratıldığı için sonsuz ve sınırsız ihtiyaçların alanıdır. O nedenle bireyler arasında eşitsizlikler, farklılıklar, çıkar çatışmaları, bencillik, rekabet, bireysellik, egoizm sivil topluma mündemiçtir. Fakat Hegel'e göre, bireyselliği bilmemek de (ailede) evrensellik ilkesini bilmemek de (sivil toplumda) insanın ahlâki gelişiminin tamamlanma-

sını eşit derecede engelleyen hususlardır; doğru olan ikisini de bilmek ve ikisini birbirine bağlayabilmektir. Dolayısıyla sivil toplum, insanın ahlâki gelişiminde önemli bir merhalede aslında, çünkü öncesinde bilmediği bireyliği öğrendiği ve eksik kaldığı bir yeri tamamladığı uğraktır. Fakat Hegel'e göre, aileden bir sonraki aşama olsa da, sivil toplum insanın ahlâki gelişiminin son noktası değildir; tersine, o da aşılması gereken bir uğraktır. Hegel için, insanın ahlâki gelişimi ancak hem tikelliği hem evrenselliği, hem farklılık hem birlik ilkesini, hem bireyselliği hem kolektiviteyi içinde barındırabilen devletle tamamlanabilir.

Sivil toplumun farklılıkların, eşitsizliklerin, bencilliğin, çatışan çıkarların, bitmek bilmeyen hep yenilerinin yaratıldığı isteklerin alanı olarak görülmesi ya da kısaca kapitalizmin ve ona uygun davranış biçimlerinin bir karşılaşma alanı olarak görülmesi, Marx'ın da takip ettiği yoldur. Sivil topluma politik ekonomi perspektifinden bakan Marx, daha önce görmediğimiz bir tanım yapar ve sivil toplumu ekonomiyle, daha özel olarak üretim ilişkileriyle yani Marksist terminolojide (alt) yapı ile özdeşleştirir. Yani sivil toplum sınıf çatışmasının, üretim araçlarının sahipliğinden kaynaklanan eşitsizlik ve sömürünün; diğer deyişle tarihin gidişatını belirleyen insanlar arası maddi ilişkiler yumağının mecrasıdır. Tam da bu nedenle Marx sivil topluma "tüm insanlık tarihinin tiyatro sahnesi" yakıştırmaları yapar. Diyalektik materyalizminin sembolik ifadesi olarak kabul gören "sınıf mücadelesi tarihin motorudur" cümlesini de hatırlayacak olursak, Marx'ın (1977) neden "sivil toplumun anatomisi politik ekonomide aranmalıdır" dediğini de anlamış oluruz.

Fark edilebileceği üzere, *eşitsizlik ve sınıf çıkarları arasındaki savaşımın alanı ve aşılması gereken bir uğrak olarak sivil toplum*, Marx'ın Hegel'den ilhamla kullandığı kavramlardan biridir. Ancak Marx, Hegel'den ilhamla kullandığı diğer kavramlarda yaptığı gibi, sivil toplum kavramına da bambaşka bir boyut daha kazandırır. Hegel, sivil toplumun kendi içindeki çelişkileri ve çatışmaları aşmanın ancak devlette mümkün olacağını iddia ederken, Marx devletle sivil toplum arasındaki ilişkiyi bambaşka şekilde ifade eder: Nasıl sivil toplumun anatomisi politik ekonomideyse, devletin anatomisi de sivil topluma bakılarak anlaşılır. *Yahudi Sorunu Üzerine*'de sivil toplum ve devlet arasındaki ilişkiyi semavi dinlerde dünya yaşamı ile öte dünya arasında kurulan ilişkiye benzetir (Marx, 1843). Tıpkı öbür dünyada yaşanacak hayatın bu dünyadaki yapıp etmelerin ne bir eksik ne bir fazla ama birebir yansıması olacağı inancında olduğu gibi, devlet de sivil toplumda olan biteni aynen yansıtmaktadır; "onu tanımak, kabul etmek, ona yer vermek ve kendisine hükmetmesine izin vermek zorundadır" O yüzden Marx adil ve özgür bir toplumsal düzen için gözleri devlete çevirmeyi değil, sivil toplumu yok etmeyi öne sürmektedir (Ehrenberg, 1999: 136-137, 139). Bu, eşitsizlik ve sömürü içeren sınıflı toplum yapısının yok edilmesi anlamını taşımaktadır. Marx ve Engels'in demokrasiyi bir mesele olarak görerek detaylıca ele alıp almadıkları konusunda muhtelif görüşler bulunmaktadır. Daniel Doveton (1994) bu farklı görüşleri incelediği makalesinde, Marx ve Engels'in demokrasi teorisi içerisinde yer verilen düşünürler olmamasının, onların özellikle 1848

yılından sonraki çalışmalarında bu kavrama söz dağarcıklarında pek fazla yer vermemelerinden kaynaklandığını, ancak bu durumun onların kuramsal olarak bu kavramdan vazgeçtikleri anlamına gelmemesi gerektiğini, eserlerinde “yapısal bir boyutuyla birlikte bir demokrasi nosyonu” olduğunu iddia etmektedir (1994: 558, 588). Marx ve Engels için “sınıf ve sınıf-dışı yapılar ve ilkeler öylesine içiçe geçmiş durumdadır ki birbirlerinden bağımsız bir işleve sahip olabilmeleri imkânsızdır” (Doveton, 1994: 589). Dolayısıyla, evrensel oy, siyasi parti ve parlamento gibi liberal demokrasinin vazgeçilmezleri olan araçlar proletarya tarafından da sesini duyurmak için kullanılmalı, ama aynı anda demokrasi her zaman sınıfsal boyutuyla ele alınmalıdır (Doveton, 1994: 589) [bkz. Bilginer ve Ganioglu]. Bu bakımdan bir eşitsizlik, sömürü ve baskı mecrası olarak sivil toplum, bunlara işçi sınıfının müdahalesini mümkün kılmak için (Doveton, 1994: 589) her zaman demokrasi kavramıyla birlikte düşünülmelidir.

Marx, en az kendisinininki kadar orijinal bir başka sivil toplum kavramsallaştırmasına, Gramsci’nin günümüzde özellikle sol siyasal analizlerde sıklıkla başvurulan yaklaşımına ilham vermiştir. Sivil toplumu yapı-üstyapı ikiliğinin terimleriyle ele alan Marx’ın yaklaşımını esas alan, ancak onu epey kompleks hale getiren Gramsci’nin sivil toplum kavramının anahtar kelimesi hegemonyadır. En baştan basitçe ifade etmek gerekirse, Gramscici anlamda sivil toplum, hegemonya mücadelesinin yaşandığı mecradır. Bunu açıklayabilmek için devlet-sivil toplum ilişkisinin Gramsci tarafından formüle edilmesine biraz yakından bakmak gerekmektedir.

Öncelikle ele alınması gereken husus, Gramsci’nin yapı-üstyapı ikiliğinde sivil toplumu yerleştirdiği yerdir. Marx’ta sivil toplum ideolojiler ve kurumların oluşturduğu üstyapıyla değil, yapıyla çakışır; oysa Gramsci’ye göre sivil toplumun kendisi üstyapısal bir momenttir. Dolayısıyla Gramsci, Marx’ın aksine, iki üstyapısal unsurdan söz etmektedir: sivil toplum ve devlet (Bobbio, 1989: 29). Üretim ilişkilerinin şekillendirdiği sınıf savaşımının analizine hegemonya mücadelesinin de eklenmesi gerektiği düşüncesiyle hareket eden Gramsci, meselelerin bir toplumsal sınıfın nasıl devlet haline geldiği sorunsalı olarak ele alınması gerektiğini iddia eder. Bu noktada Gramsci’nin devlet tanımı aydınlatıcı olacaktır: “Devlet, yönetici sınıfın sadece hükümranlığını haklılaştırmasını ve sürdürmesini değil, aynı zamanda hâkim olduklarının aktif rızasını da kazanmasını sağlayan pratik ve teorik aktiviteler bütünüdür” (1971: 244).

Bu kısa tanım çok sayıda ipucu içermektedir: Öncelikle Gramsci’nin de toplumsal sınıflar ile devleti, tıpkı Marx’ta olduğu gibi birlikte düşündüğü açıktır. Gramsci devletten bahsederken “devlet, yani temel ekonomik grup” ifadesini kullanır (1971: 16). İkinci olarak devleti baskı ve rızanın içiçeliği üzerinden tanımladığı açıktır. Bu bağlamda devleti “diktatörlük + hegemonya” şeklinde formüle ederek, bu formülün anlaşılmasının devrimci/sosyalist siyasetteki önemli hatalardan biri olduğunu iddia eder (Gramsci, 1971: 239). Hegemonyayı sivil toplumla eşleştirdiğini hatırladığımızda sivil toplum kavramına Marx’ınkinden bambaşka bir anlam yüklediğini görürüz. Zira Gramsci için sivil toplum

yönetici sınıfın yönettiklerinin aktif rızasını ürettiği alan ve bu nedenle de hegemonya mücadelesinin alanıdır.

Sivil toplumda hâkim sınıfın hegemonyasının inşa edileceği politik ve ideolojik mücadelelerin alanı olarak kavramsallaştıran Gramsci'ye göre, “sivil toplum alanı ‘yaptırımlar’ ya da zorunlu yükümlülükler olmaksızın işlese de yine de bir kolektif baskı uygular ve göreneklerin, düşünme ve eyleme biçimlerinin ve ahlâk anlayışının evrimi gibi objektif sonuçlara ulaşır” (Gramsci, 1971: 241). Buradan devamla Gramsci bir devleti tanımlarken bir başka formül daha kurgular: Devlet = politik toplum+sivil toplum, başka bir deyişle, zorun zırhıyla korunan hegemonya (Gramsci, 1971: 262-263). Bu şekilde devlet ve sivil toplum arasındaki ilişki de iyiden iyiye açıklığa kavuşur:

Bir toplumsal grup kendisini iki yolla belirginleştirir: “hâkimiyet” ve “entelektüel ve ahlâki liderlik” Bir toplumsal grup yönetim gücünü ele geçirmeden önce liderliği ele geçirebilir ve geçirmelidir de. Şurası açıktır ki daha güçlü ele geçirmeden önce hegemonyaya yönelik faaliyetler olabilir ve aslında olmalıdır (Gramsci, 1971: 57-58, 59).

Sivil toplumda hegemonyayı kuran toplumsal sınıf aynı zamanda devlet haline gelmiş olacak ve sahip olduğu yönetsel gücü sürdürebilmek için sivil toplumda hegemonya mücadelesine devam etmek zorunda olacaktır. Bütün bunlar onun dar devlet ile bütünleyici (integral) devlet arasında yaptığı ayrımın ve devletin sivil toplum kavramı olmadan anlaşılamayacağına dair vurgusunun arka planını oluşturmaktadır.

Marx ve Gramsci'nin sivil toplum kavramsallaştırmaları güncel siyaset teorisinde sivil toplum demokrasi ilişkisine dair eleştirel yaklaşımlara ilham vermiştir. Örneğin Ernesto Laclau, Chantal Mouffe'un demokrasi teorisi, iktidar ilişkilerine yaklaşımları bakımından bu kavramsallaştırmalara eklenen güncel kuramsal yaklaşımlardandır. Laclau ve Mouffe'un (1985) radikal demokrasi teorisi, antagonizmanın, yani çatışmanın, bütün kimliklerin ve özne pozisyonlarının kuruluş aşamasında var olduğunu, yani bu kimliklerin ve pozisyonların oluşum aşamasına eşlik ettiğini, dolayısıyla da silinebilir/yok edilebilir/ortadan kaldırılabilir olmadığını söylemekte ve önerdikleri demokrasi anlayışının antagonizmasızlığın imkânsızlığını kabullenmek ve antagonizmasızlık arayışından vazgeçmek bakımından radikal olduğunu öne sürmektedir [bkz. **Damar**]. Buna göre liberal demokrasi modelinin ana aksını oluşturan antagonizmasız çoğulculuk düşüncesi sadece bir “yanılsama” olmakla kalmaz, evrensel/rasyonel bir konsensüs düşüncesi toplumda şiddetin değişik biçimlerinin fark edilememesine ya da saklanması neden olabilir (Mouffe, 2010). Toplumda oluşan her konsensüs aslında gücün belli bir biçimde denkleştirilmesi (*stabilizasyon*) ile ortaya çıkan kalıcı olmayan bir hegemonyanın bir neticesi olarak ortaya çıkar ve belli bir dışlama üzerine kurulmuştur. Böyle bakıldığında demokratik mücadele mevcut hegemonyanın nasıl oluştuğunu anlamak, ona karşı mücadele etmek, ona karşı bir alternatif hayal etmek ve geliştirmek olarak görülmektedir.

Çünkü oluşmuş olan hegemonya arızı ve durumsaldır (*contingent*) ve bu nedenle dönüştürülebilir niteliktedir. Bu da liberal çoğulculuk anlayışında olduğu gibi, Nancy Fraser'ın (1992) ifadesiyle, eşitsizliklerimizi parantez içine alarak hepimizin haklar ve özgürlükler alanı olarak düşünülen sivil topluma eşit olarak katılabileceğimizi düşünerek başarılabilecek bir şey değildir. Mouffe'un (2015a) ifadesiyle demokratik siyaset bizden gücün ve dışlanmanın izlerini ve ipuçlarını silmeye çalışmak yerine onları öne çıkarmamızı, görünür kılmamızı beklemektedir ki böylece onlar çekişmeye açık hale gelebilsin.

Oluşmuş olan güç dengesini ve hegemonyayı anlayabilmek için Foucault'nun (1980) iktidar kavramı üzerine çalışmaları bu yaklaşımı destekler. İktidar toplumsal bünyeye yayılmış vaziyettir ve güç ilişkileri diğer ilişki türleriyle (üretim, cinsiyet, akrabalık, aile) içiçe geçmiştir. Bu güç ilişkileri muhakkak yasaklama ve cezalandırma biçimlerinde kendini göstermez, başka birçok formu olabilir. Bu nedenle iktidarın düzenli ve meşru biçimlerindense asıl ilgi alanı olması gereken, iktidarın en uç noktadaki fark edilmesi en zor adreslerindeki biçimleri olmalıdır. Bu yaklaşım sivil topluma, hâkim anlayıştan epey farklı bir açıdan bakmamıza olanak sağlamaktadır. Odağın devlet-sivil toplum ayrılığı ve karşılaşmasından/çatışmasından, sivil toplum içindeki karşılaşma/çatışmalara ve güç ilişkilerine kaydırılması ve devlet ile sivil toplum arasındaki ayrımın ontolojik değil, metodolojik bir ayrım olduğu gerçeğine dikkat çekilmesi burada yapılan önemli kuramsal manevralardır.

Sivil toplumun düşünülme biçimindeki bu farklar, doğal olarak, demokrasi kavramının anlamlandırılmasına ve sivil toplum-demokrasi ilişkisinin ele alınış biçimine de farklı bir bakış açısı getirmektedir. Eğer toplumu anlamada esas olan güç ilişkileri ve onların yarattığı eşitsizlikler, baskı, dışlama, marjinalleştirme, pasifleştirme ve sessizleştirme mekanizmaları ise ve bu güç ilişkileri alışılmış formlarından farklı biçimler de alabiliyorlarsa; toplumda oluşmuş olan hegemonya belli koşullara dayanan, kalıcı ve durağan olmayan bir hegemonya ise bu güç ilişkilerinden doğan hegemonya ile bir kereliğine mücadele etmek ve o mücadeleyi kazanmak diye bir şey söz konusu olmayacaktır. Tersine oluşmuş güç dengeleriyle mücadele ancak onların nasıl oluştuğuna dair bir farkındalık, dikkat ve kaygı ile mümkündür. Böyle bir bakış açısı demokrasiyi bir hükümet etme biçimi, birtakım koşulları yerine getirerek ulaşılabilecek bir hedef olarak görmekten ziyade, Sheldon Wolin'in (1996) kullandığı anlamda "firari/tutulmaz/alıkonulmaz" (*fugitive*) bir şey olarak algılamaktadır. Demokrasi bir siyasal sistem ya da rejim olarak düşünülmemelidir çünkü demokrasi kurulabilecek, pekiştirilebilecek, kurumsallaştırılabilecek bir şey değildir; varılacak bir yer, ulaşılabilecek önceden tespit edilmiş bir hedef değildir. O zaman da demokrasi-sivil toplum ilişkisi, "Nasıl bir sivil toplum demokrasiye katkıda bulunur/hizmet eder?" sorusu çerçevesinde değil, "Demokratik bir sivil toplum nasıl olmalıdır?" sorusu çerçevesinde tartışılmalıdır. Ehrenberg'in (1999: 235) belirttiği gibi, sivil toplumun bir tanımını yapmanın tek yolu vardır, o da onu oluşturan yapıların neler yapmakta olduklarına, nasıl örgütlenmiş olduklarına ve hangi

siyasi ve ekonomik kuvvetlerin iş başında olduğuna dikkatlice bakmaktır. Sivil toplum kavramına demokrasi kavramının eklenmesi, bu durumda, ancak dezavantajlı olanın, dışlanmış olanın, marjinalize edilmiş olanın bakış açısından sivil toplumda olup bitenleri anlamaya çalışmakla mümkündür.

Sonuç

Yukarıda yaptığımız tartışma ana hatlarıyla beş farklı sivil toplum anlayışını belirginleştirmektedir: i) Ortak iyunin yurttaş sorumluluğuyla aranıp bulunduğu ve herkes için bağlayıcı olacak olan kuralların bir oydaşmayla oluşturulduğu, böylece insanların hem sosyal bağları güçlü hem de özgürce yaşayan varlıklar olarak kendilerini gerçekleştirdikleri sosyo-politik yaşamı ifade eden kavram olarak sivil toplum; ii) doğal haklar kavramı üzerinden, insanların birey olarak kendilerini güçlendirmeye yönelik arayışlarının birbirlerine zarar vermeden süregitmesini, yaptırım gücü olan ancak kendi sınırlarının da farkında olan bir kural koyucu otoritenin varlığıyla mümkün kılan bir sosyo-politik yaşamı ifade eden kavram olarak sivil toplum; iii) insanlar arasında doğal olarak var olan eşitsizliklerin her daim yenileri yaratılan ihtiyaçlar ve isteklerin doğurduğu rekabet nedeniyle salt egoizm biçiminde yaşandığı ve bu nedenle ancak devletin dahliyle evrensellik ilkesine ulaşabilecek –ve ulaşması gereken– bir mecra olarak sivil toplum; iv) ekonomi temelli sınıfsal çelişkinin tiyatro sahnesi olarak sivil toplum; v) bir toplumsal sınıfın devlet olma mücadelesinde entelektüel ve ahlâki liderlik anlamında hegemonya mücadelesinin alanı olarak sivil toplum. Bu farklı kavramsallaştırmaların her birinde sivil toplum ile demokrasi arasında bir biçimde bağ kurulduğunu söylemek mümkündür. Yurttaş insanların medeni toplumu olarak kavramsallaştırılan sivil toplum, cumhuriyetçi bir demokrasi modeliyle; rasyonel, çıkarıcı ve rekabetçi birey-insanların medeni toplumu olarak sivil toplum, liberal demokrasi modeliyle; devletin müdahalesiyle/sayesinde evrensellik ilkesine ulaşabilecek bir egoizm mecrası olarak sivil toplum korporatist demokrasi modeliyle; ekonomik “altyapı” olarak sivil toplum Marksist-sosyalist demokrasi modeliyle; hegemonya mücadelesinin alanı olarak sivil toplum radikal demokrasi ve kaçak/firari demokrasi anlayışlarıyla ilişkilendirilebilir.

Amerika Birleşik Devletleri başkanlarından Abraham Lincoln’ün ünlü demokrasi tanımı üzerinden bir kapı açarak bu bölümü kapatalım. Lincoln 1863 yılında yaptığı konuşmasında bu yazıda takip ettiğimiz düşünce hattı bakımından da anlamlı biçimde demokrasiyi “özgürlüğün yeniden doğuşu” olarak ifade ettiği bir süreçle eşleştirmiş ve demokrasinin klasikleşmiş tanımlarından birini formüle etmiştir: “Halkın halk tarafından, halk için yönetimi.” Bu tanım hayli yaygın kabul görmüş olmakla birlikte, bu tanımda demokrasi ifadesi aslında tam da bahsettiğimiz türden bir çokanlamlılık barındırmakta, cümle tek değil birden çok demokrasi tanımı içermektedir. *Halkın halk tarafından yönetimi* ile *halkın halk için/halk adına yönetimi* farklı demokrasi anlayışlarına işaret etmekte ve yukarıda yaptığımız tartışmalardan da esinlenen birçok soru doğurmaktadır. Ör-

neğin, bizi bağlayan kuralları ancak kendimiz yaptığımız zaman meşru bulabiliyorsak ve ancak meşru bulduğumuz kurallarla bağlıyken kendimizi özgür hissedebilecekseniz, bunu gerçekleştirmenin yolu kendi adımıza kendimiz konuşmak mıdır, yoksa bizim adımıza kimlerin konuşacağını, bizim adımıza kimlerin karar alıp ve kural koyabileceğini seçmek, buna karar veren konumunda olmak da bu koşulu sağlar mı? Rousseau'nun deyişiyle, kendimizi yönetmek değil de, bizi yöneteceklerin kimler olacağına karar vermek demokrasi olarak görülebilir mi? Aramızdaki eşitsizlikler sömüren-sömürülen ilişkisine yol açmaya devam ederken, hepimizi birden kucaklayabilecek bir ortak iyiden söz edilebilir mi, yoksa bizatihi bu eşitsizliklerin yok edilmesi midir demokrasinin koşulu? Eğer öyleyse bu eşitsizliklerin yol açabileceği karmaşayı çözmek kimden beklenmesi gereken bir yükümlülüktür? Var olan eşitsizliklere karşı mücadele, muhakkak eşitsizliklerin tamamen yok olduğu bir toplumu hayal ederek ve ona ulaşmayı hedef edinerek mi yapılmalıdır? Yoksa eşitsiz iktidar ilişkilerinin tümüyle silindiği bir toplumun kendi içinde bir imkânsızlık olduğunu kabul etmek midir demokratik mücadelenin ilk ve en önemli adımı? Çatışmanın olmadığı bir toplum hayalinin ta kendisi anti-demokratik bir hayal olabilir mi? Bu soruların hangilerinin meşru sorular olarak kabul edildiği ve bu sorulara verilen yanıtlar demokrasiden ne anlaşıldığı konusunda epey ipucu içermekte, demokrasinin nasıl tanımlandığı da sivil toplum-demokrasi ilişkisinin ele alınış biçimine dair en az farklı sivil toplum kavramsallaştırmaları kadar çok şey söylemektedir. Elinizdeki kitabın demokrasi modelleri hakkındaki bölümleri bu konuda aydınlatıcı niteliktedir.

KÜRESEL DEMOKRASİ, KOZMOPOLİTANİZM VE EGEMENLİK

İLHAN UZGEL

Demokrasi fikri ve uygulaması tarihsel süreç boyunca hep sınırları belli bir coğrafi alan ve belli bir siyasal, kültürel mekânda gerçekleşmiştir. Modern demokrasi, ortaya çıkış ve gelişim sürecinde ulus devlet sınırları içinde varolmuş, demokrasi ve demokratikleşme tartışmaları devlet mekanizmasının egemenlik yetkisini kullanarak sağladığı güvenlik, yargı yetkisi ve vatandaşlık bağı içinde yürütülmüştür. Bazen bir yönetim şekli olarak alınan, bazen günlük hayattan başlayarak sivil toplum, kurumlar ve diğer toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde temel olması beklenen ve bu bağlamda olumlu anlam yüklenen demokrasi kavramı, 20. yüzyılın sonuna dek ulusal bir çerçeve içinde ele alınmıştır. Demokrasi fikrinin Batı merkezli olması gibi, küresel olması fikri de Batı merkezli bir etik ve siyasal anlayış olarak gelişmiş, kavramsallaştırılmış ve tartışılmıştır. Burada Aydınlanma'dan gelen eşitlik ve özgürlük fikrinin evrenselci olması ve bütün dünyayı kapsayacak şekilde genişletilmesi; bunun bazen birey ve insan haklarının geliştirilmesi odaklı [bkz. Türmen], bazen demokratik devlet sayısının artırılması [bkz. Esen ve Yavuzylmaz], bazen uluslararası örgütlerin şeffaflaşması ve temsilde adaletli olması, bazen de daha aşağıdan göçmen, işsiz, madun üzerinden kurulması olanakları tartışma konusu yapılmıştır.

Demokrasinin küresel ölçekte kurulabilmesi iddiası maksimalist ve ütopyik bulunsa da, özellikle 1990'ların liberal iyimserliği içinde daha çok ilgi çekmiş, hâkim olan liberal uluslararasııcılığın ve çoktarafılığın (*multilateralism*) yanında, küresel demokrasi ve kozmopolitанизм merkezli tartışmalar sosyal bilimlerin gündeminde yer almıştır. 1970'lerde başlayan ve "Üçüncü Demokratik Dalgası" olarak adlandırılan süreçte dünyadaki demokratik ülke sayısının en üst noktasına çıkması, küresel demokrasi ve kozmopolitанизм önündeki engeller ola-

rak görülen egemenlik, milliyetçilik, komüniteryenizm gibi ilke ve değerlerin zayıfladığı algısı, küresel demokrasiye doğru gidildiğine dair iyimser beklentiyi artırmış, bu tartışmalar yalnızca literatür içi müzakerelerle sınırlı kalmamış, BM ve İkinci Dünya Savaşı bitiminde kurulan diğer örgütlerin reforme edilmesi ve yeni kurumların oluşturulması gibi somut öneri ve girişimler de ortaya çıkmıştır. *Küresel demokrasi, 21. yüzyıla gelinceye kadar devlet sınırlarını aşamamış olan demokrasi fikrinin Batı merkezinden dünyanın geri kalanına yayılmasını, uluslararası kurumların demokrasi açığının kapatılmasını, birey ve onun hakları merkezli bir dünya düzeni kurulmasını, bireyin güvenliği için gerektiğinde içişlerine karışmama, egemenlik gibi yerleşik uluslararası hukuk ilkelerinin yeniden tanımlanmasını içeren bir normatif projedir.*

Kant ve dünya barışı

Küresel demokrasi, liberal bir yaklaşım olarak barışçıl bir dünya düzeni fikrini de içerir. Fransız devriminin çalkantısını ve savaşlarını yaşamış, bu altüst oluşa tanıklık etmiş bir filozof olarak Immanuel Kant, egemenlik, devlet ve barış gibi kavramlar üzerinden geliştirdiği fikirlerle, küresel demokrasi ve kozmopolitizm tartışmalarında en önde gelen esin kaynağı olmuştur. Kant'ın devlet, hukuk, uluslararası hukuk, savaş ve barış konusundaki fikirleri, Uluslararası İlişkiler çalışanlarının da ilgisini çekmiş ve onun özellikle “Ebedi Barış Üzerine Felsefi Bir Deneme” (1795) çalışması, disiplinde “idealist” olarak tanımlanan yaklaşımın temel referans noktalarından birini oluşturmuştur.

Öncelikle Kant, devletlerin egemen ve özgür oldukları bir doğa durumunun varlığını kabul eder. Kant'ın, “vahşi özgürlük” dediği bu devletler arası eşitlik ve egemenlik anlayışı statik bir doğa hali değildir, bunun kalıcı bir barış için kullanılması gerekir. Bunun iki yolu vardır. İlki barışçıl bir uluslar birliği (*foedus pacificum*) ya da devletler federasyonu, ikinci yol ise bir dünya devletidir (*civitas gentium*). Kant'ın bir dünya devletini önerdiği konusu tartışmalıdır. Ancak bir dünya devleti olacaksa, bunun evrensel bir monarşi olmaması gerektiği, böyle bir ihtimalin bir despotizme dönüşebileceği konusunda uyarıda bulunur. Kant'ı konumuzla alakalı kılan, daha çok birinci önerisi olan, içinde güce dayanan bir dünya devletini öngörmediği federasyon fikridir. Devletlerin bir uluslar federasyonuna hukuken bağlanmaktan kaçınacaklarını bilen Kant (Habermas, 1999: 170), böyle bir federasyona katılımın gönüllü olması gerektiğini savunur. Gönüllülük esasında kurulmuş uluslar federasyonu, hukuka bağlı bir devletler birliği, bir dünya federasyonu olacaktır ve devletlerin federasyondan istediklerinde ayrılma hakkı da bulunacaktır (Walla, 2017: 321). Kant'a göre “ebedi bir dünya barışını” (federasyonu kuracak) devletlerin cumhuriyetçi anayasalara sahip olması getirecektir. Daha sonra liberal teoride ve demokratik barış yaklaşımında da dile getirilecek olan, liberal demokrasilerin aydınlanmış vatandaşları istemeyecekleri ve kamuoyu baskısını hissedecekleri için savaşa gitmekten kaçınacakları fikri, kökenini Kant'ın bu cumhuriyetçi anayasa vurgusundan alır (Smith ve Fine, 2004: 9).

Kant'ın düşünsel mirası, yalnızca akademik çalışmalar için değil, Birleşmiş Milletler'in kurulması gibi çeşitli uluslararası siyasi girişimler için de bir ilham kaynağı olmuştur (Peters, 2015: 48). Hatta onun askerî hazırlıkları ve saldırı tehditlerini, sivil hakların kullanılması önündeki engel olarak tanımlaması ve başka bir ülkeye giden birinin o ülkede yabancı gibi görülmemesi gerektiği yolundaki fikirleri, kozmopolitan demokrasi için de zemin hazırlamıştır.

Kozmopolitan demokrasi

Küresel demokrasiyle bağlantılı en önemli, en kapsamlı ve belki de üzerinde en çok kafa yorulan yaklaşımlardan biri kozmopolitanizm ya da kozmopolitan demokrasidir. Eski Yunan'daki Stoacılar Kant'a (Nussbaum, 1997), Wilson ve 1920'lerin ütopyacılarından Martin Luther King ve 1990'ların liberallerine, kozmopolitan fikirler hep ilgi çekmiştir. John Rawls, Jürgen Habermas, Richard Falk, David Held, Danielle Archibugi gibi isimlerin özellikle 1990'lardan itibaren savunduğu kozmopolitan demokrasi; birey üzerine inşa edilen, ulus devlet bağlarını aşan, hukuk ve adalet ilkelerine bağlı küresel bir düzen fikrine dayanır. Devletlerin içinde kurulan demokratik kurumsal yapıların, hatta AB gibi ulusüstü yapılanmaların küresel sisteme yansıtılması, genişletilmesi yoluyla, kozmopolitan ilkelere dayanan bir küresel demokrasiye ulaşma amaçlanır.

Kendi içinde birçok ayrıma giden kozmopolitan akımda, ahlâki (*moral*) ve siyasal/hukuksal kozmopolitanizm ayrımı önem taşır. *Ahlâki kozmopolitanizm*, insanı başka bir fikir vs. için araçsallaştırmayarak, kendi içinde bir amaç olarak değerlendirerek, ahlâki kaygıların merkezine alır ve etnik köken, ulus, yerel bağlılıklar ve vatandaşlık bağlarından bağımsız, insan haklarına dayalı evrensel bir ahlâk anlayışı geliştirmeye çalışır (Dallmayr, 2003: 424-428). Burada her bir bireyin eşit ahlâki değer taşıdığı, insanın bir fail olarak tanındığı ve özerk bir varlık olduğu kabul edilir (Held, 2003: 473). Birey kendisini doğrudan ilgilendirmeyen ve etkilemeyen konularda, tanımadığı öteki için de kaygı duyabilmelidir. Ahlâki kozmopolitanizmde, 19. yüzyıldan gelen, insanların yalnızca eşit olduğu fikrinden, *insanların başkalarının hayatları için de belli bir sorumluluk taşımaları fikrine geçiş yapma çabası vardır.*

Siyasal/hukuksal kozmopolitanizm ise, daha çok küresel yönetim ile ilgilendir. Soğuk Savaş'ın bittiği, yeni bir demokratikleşme dalgasının başladığı dönemde, Archibugi ve Held (2011: 434) kozmopolitan demokrasi önerileriyle bu fikrin günümüzdeki önde gelen savunucuları oldular. Onlara göre kozmopolitan demokrasi, yalnızca küresel düzeyde değil, yerel, ulusal ve bölgesel düzeylerde de şiddetsizlik, siyasal eşitlik ve halkın kurumları denetlemesi gibi unsurları öne çıkaran değişiklikleri içerir. Bu yazarlar kozmopolitan demokrasiyi, vatandaşların kendi devletlerinden bağımsız ve onlara paralel olarak dünya siyasetine katılma imkânlarının sağlanması olarak tanımlarlar ve böyle bir dönüşüm çabasının iç politikada da etkileri olacağını öne sürerler.

Archibugi ve Held (2011: 442) bir değerler ve pratikler seti olarak kozmopolitanizmin, devlet dahil her türlü siyasal kurum tarafından uygulanabileceğini savunurlar. Ucu son derece açık, amaç ve yolları açısından belli bir tarife sığmayan bu yaklaşım çerçevesinde yazarlar, bazıları oldukça tartışmalı sayılabilecek amillerden (*agent*) söz ederler. Örneğin, mülksüzler, göçmenler, çokuluslu şirketler, kozmopolit gruplar, çeşitli müzik yıldızları, ikonik isimler, futbolcular, küresel sivil toplum, yeşil hareket, sendikalar, Sosyalist Enternasyonal bu amiller arasında sayılır. Birbiriyle ilişkilendirilmesi zor bu çeşitliliğin kendi içinde bir kozmopolitanizm taşıdığı görülüyor ama buradan bir demokratik yönetim çıkmasının kolay olmadığı da ortadadır. Yazarlar, çokuluslu şirketlerin demokrasiyi değil, demokrasi karşıtlığını getirdiği yolundaki eleştirilerin farkında olsalar da; bunların aynı zamanda uluslararası yargı yollarına başvurma, şeffaflık arayışı içinde olma gibi hususlar nedeniyle kozmopolitan demokrasiye katkı sağlayacaklarını ileri sürerler (Archibugi ve Held, 2011: 454). Buna karşılık, bazı çokuluslu şirketlerin özellikle çevre ülkelerinde yoğun bir kirliliğe neden olan yatırımlar yaptığı, baskıcı hükümetlerle işbirliğine gitmekten çekinmediği, demokratikleşme kaygısı taşımadığı zaten bilinmektedir.

Kant'tan ilham alarak kozmopolitan demokrasi fikrine katkı yapan diğer iki düşünür Habermas ve Rawls'tur. Habermas (1999: 165), Kant'ın "Ebedi Barış" eserini incelediği yazısına, onun kamu hukuku ve uluslararası hukuk yanında bir de kozmopolitan hukuk kavramını getirdiğini söyleyerek başlar. Habermas, kozmopolitan dayanışmadaki rasyonalitenin Aydınlanma projesinin gerçekleştirilmesi olduğunu kabul eder ve kozmopolitanizmi Aydınlanma'nın dayandığı hukuk ilkelerinin mantıksal en üst noktası olarak görür. Ayrıca ulusal ve kozmopolitan haklar arasındaki gerilimin gereğinden fazla vurgulandığını ve iç politikadaki anayasal düzenlemelerin ulus-üstü kurumların yetkisine saygı gösterilerek uygun hale getirilebileceğini savunur. İç/ulusal kurumlarla ulus-üstü kurumlar aynı ilkeleri uyguladığında zaten bir örtüşme olacaktır. Habermas burada anayasal vatanseverlik kavramını kullanır ve bu vatanseverlik kozmopolitanizmin yerine geçmesi de, bu ikisinin birbiriyle uyum içinde bir arada olabileceğini kabul eder (Fine ve Smith, 2003: 470).

Habermas kozmopolitan dayanışma ile kozmopolitanizm arasında bir ayrıma da gider. İlki ulusal çerçevede geçerliyken, ikincisi dünya vatandaşları için ulusal çıkar ve kimlikten uzaklaşmış bir düşünceye giden, dönüşüme uğramış bir özbilince gönderme yapar. Habermas için kozmopolitanizme giden yolda küreselleşme çok kritik bir rol oynar. Ulus-sonrası yapılanma (*post-national constellation*) dediği, ulus devletin küreselleşme dinamikleri tarafından erozyona uğratılması, ekonomik kapasitesinin aşınması ve ulusal kimliğin zayıflaması gibi gelişmelerin kozmopolitan bir dünya için kapı araladığını savunur. Ulus devletin kapasitesinin zayıflaması, devletin birey üzerindeki homojenleştirici baskısını da zayıflatmaktadır (Habermas, 2016: 483).

Bu noktada, Habermas'ın kozmopolitan bir dünya için ulus-sonrası (*post-national*) bir düzeni öngördüğünü, bunun için de AB entegrasyonunu model ola-

rak aldığını, onun derinleşme imkânlarını tartıştığını ve Avrupa çapında faaliyet gösteren partiler, sivil toplum, vatandaşlık girişimleri ve medyanın çok seslilik getireceğini düşündüğünü hatırlatmak gerekir (Habermas, 2003: 98). Habermas'ın ulusaşırı kurumlarda, örneğin AB'deki "demokrasi açığı" konusundaki yaklaşımı da onun müzakereci demokrasi fikrinin izlerini taşır [bkz. Tekin]. Bu düzeyde de demokratik meşruiyeti, birincisi formel olarak temsili organlardaki demokratik oluşumlarla, ikincisi de görüş oluşturma sürecine dayalı sivil toplum kuruluşlarında yaşanan enformel süreçlerle ilişkilendirir (Fine ve Smith, 2003: 476). AB her durumda milliyetçiliğin aşılmasında ve ulusötesi bir kimliğin oluşmasında, ulusaşırı kurumların fonksiyonları sayesinde egemenliğin ötesine geçilmesinde bir aşamayı temsil eder ve bu yönüyle faşizm gibi riskleri de ortadan kaldırabilir. Sonuçta Habermas milliyetçiliği ve onun getirdiği egemenlik vurgusunu AB örneği üzerinden aşmaya çalışan ulus-sonrası bir perspektif önermiş, kozmopolit bir dünya vatandaşlığı ile bu kimliğin hukuki statüsünün güçlendirilmesini önermiştir (Urbinati, 2003: 71-74).

Habermas'ın, egemenlik ilkesi hilafına, içişlerine karışma ve genel olarak "liberal müdahalecilik" çerçevesinde değerlendirilen NATO'nun 1999 Kosova müdahalesine yaklaşımı dikkat çekicidir. Habermas burada ABD ve İngiltere ile Kıta Avrupası ülkelerinin bu "insani müdahale"yi meşrulaştırma söylemlerindeki farklılığa dikkat çeker: ABD ve İngiltere geleneksel güç siyasetinin sınırlarını zorlarken; Avrupa, klasik uluslararası hukuku bir tür kozmopolitan bir düzene dönüştürmeye yarayacak ilkelere dayandırmıştır (Fine ve Smith 2003: 472). Habermas, Avrupa'nın yaklaşımını tercih ederek, uluslararası hukukun egemen devletlere müdahaleyi yasaklamasının "gözden geçirilmesi gereken" bir ilke olduğunu savunmuştur ki, bu küresel sistemin işleyişinde sonuçları son derece tartışmalı olan radikal bir dönüşümü öngörür.

Kozmopolitan demokrasi fikrinin günümüzdeki savunucusu olarak dikkat çeken bir diğer düşünür Rawls'tur (1999). Onun devletler yerine "halklar topluluğu" dediği ve Kant'tan esinlenerek geliştirdiği fikre göre, ulusal adalet ilkelерinin uluslararası düzeye yansıtılması gerekmektedir. Rawls, Kant'ın çözmekte zorlandığı ve eleştirildiği ulusal egemenlik ile kozmopolitan haklar arasındaki gerilimi, devlet egemenliğini sınırlandırarak çözmeye çalışır. Kant gibi Rawls da yaşadığı dönemin siyasal gerçekliğinin farkındadır ve her biri insan haklarına saygılı, hukuka uyan halkların (devletler) barış içinde bir arada yaşadığı topluluğu "realistik bir ütopya" olarak tanımlar (Smith ve Fine, 2004: 12). Yine de, Rawls kurumsallaştırılmış bir kozmopolitan hukukun hükümetler nezdinde bağlayıcı olması gerektiğini savunur ve bir halklar federasyonunu öngörür. Burada Rawls'un bireyden çok halklar vurgusu dikkat çeker ve bireyci kozmopolitan yaklaşımlar tarafından eleştirilir (Tan, 2010: 156).

Kozmopolitanizmi savunan yazarlardan Delanty (2014: 220), onu modernitenin bir ürünü olarak görmekte ve sıfır toplamı (ya var ya da yok olan) olarak alınmasına itiraz etmektedir. Ona göre, çağdaş toplumlarda değişen oranlarda kozmopolitanizm bulunmaktadır. Yine aynı gelenekten gelen Pogge ise (1994:

86) kozmopolitanizmin en temel üç ilkesini, bireycilik, evrensellik ve genellik olarak sıralar. Hukuksal kozmopolitanizmi ise herkesin eşit yasal hak ve görevlere sahip olduğu, herkesin evrensel bir cumhuriyetin vatandaşları olacağı ideal bir siyasal küresel düzen olarak tanımlar.

Çağdaş yazarlar ve düşünürler daha çok bireyin özgürlüğünü ve haklarını öne çıkaran, ulusal sınırları aşarak bireyin hem hukuksal olarak haklarının korunacağı hem de küresel siyasete dahil olabileceği bir kozmopolit vatandaşlık imkânı üzerinde durmuşlardır. Bu yazarlarda devletlerin daha demokratik olacağı küresel bir demokratik yönetim anlayışı ve arayışı dikkat çeker. Küresel demokrasi gibi, kozmopolitan demokrasi de salt bir akademik çalışma alanı ya da söylemle sınırlı değildir. Sonuçta pratiğe dönük, gerçek dünyada dönüşümü mümkün kılmanın entelektüel argümanlarını sağlamayı amaçlamıştır. Ne var ki, Archibugi ve Held (2011: 435) gibi, bu görüşün en sıkı savunucuları bile, genelde kabul gören bir eleştirinin, kozmopolitan demokrasinin fiiliyatta karşılığının zayıf olduğunun farkındadırlar ve bu durumu kabullenmişlerdir. Onlara göre sözler yerine getirilmemiş, öneriler gerçekleşmemiştir.

Küreselleşme, küresel demokrasi ve kozmopolitanizm

Yerküreyi kapsayan ekonomik, kültürel ve dijital etkileşim, zaman-mekân sıkışması, hız, yoğun karşılıklı bağımlılık, üst üste binen aidiyetler gibi kavramlarla tanımlayabileceğimiz *küreselleşme süreci* ile demokrasi, küresel demokrasi ve kozmopolitanizm arasında dönemsel bir örtüşmenin ötesinde bir nedensellik (gerekli koşulların oluşmasını sağlayan, tetikleyici) ilişkisi bulunmaktadır. Örneğin, Patomaki (2008: 271) küresel bir sivil toplumun ilk kez küreselleşmenin ivme kazandığı 1990'larda ortaya çıktığını söyler. Keza, küreselleşmenin hız kestiği, korumacı eğilimler ile demokraside gerilemenin yükseldiği dönemler ile küresel demokrasi literatürünün zayıfladığı, yeni fikirlerin daha az ortaya çıktığı dönemler de örtüşür. Genel görüş küreselleşme ile demokrasi arasındaki ilişkinin gerilimli ve belirsizlikler içerdiği şeklindedir ve bu konuda birbiriyle çelişen çok sayıda ampirik veri bulunabilir (Schwartzman, 1998: 168). Ana akım sosyal teori küreselleşme, sermayenin akışkanlığı gibi unsurların demokratikleşmeye yol açacağını ve sağlamlaştırıcı bir etkide bulunacağını savunur. Bazı görüşler ekonomik büyüme ve sanayileşmeyle birlikte orta sınıfın güçleneceğini, işçi sınıfının oluşacağını ve bunların demokratikleşmeye katkıda bulunacağını ileri sürer. Örneğin Acemoğlu ve Robinson (2006: 322), artan uluslararası ticaretin küreselleşme sürecinde büyüme yaratacağını, bunun da ücretlerde artışa yol açacağını iktisadi verilere gönderme yaparak ileri sürerler. Hatta, spesifik olarak dış yabancı yatırımın demokratikleşmeye yol açtığını ileri sürenler de vardır (Gao, 2001: 698). Joseph Stiglitz, Jeffrey Sachs, Dani Rodrik gibi ABD akademisinde ve entelektüel camiasında liberal çizgide yer alan isimler daha ihtiyatlı bir yaklaşımı benimser ve kontrol altında bir küreselleşmeyi savunurlar. Örneğin Rodrik (2011: xix), demokrasilerin hiperküreselleşmeye karşı kendi toplumsal

düzenlerini koruma hakkına sahip olduğunu, küresel ekonominin gerekleriyle bu hak çatışırsa küreselleşmeden vazgeçilmesi gerektiğini önerir.

Küresel demokrasi ve kozmopolitanizme dair tanımlamaların önemli bir kısmı, küreselleşmenin tanım ve tartışmaları ile örtüşür. Örneğin, şeffaflık, hesap verilebilirlik, temsilde adalet ve katılım, küreselleşme sürecinde en çok tekrarlanan kavramlar iken, küresel ve kozmopolitan demokrasinin de temel taşları olmuştur. *Post-Westphalian* (Westfalya-sonrası) olarak adlandırılan bu dönemde, devletin yerel düzeyde haber ve bilgi kaynağı üzerindeki denetiminin gevşemesinin, kendi vatandaşı üzerindeki otoritesinin zayıflamasının ve dış ticaret ve mali hareket üzerindeki kontrolünün azalmasının, küresel demokrasinin yükselişi için uygun koşulları yarattığı fikri güçlenmiştir. Bunun yanında sivil toplumun hem içeride güçlenmesi hem de küresel bir sivil toplumun oluşmaya, yani demokratik ağların (*network*) kurulup aktif çalışmaya başlaması, yine küreselleşme ile küresel demokrasi arasındaki bağları artırmıştır (Gould, 2004: 235-236). Başta çevre ve insan hakları hareketleri, hatta küreselleşme karşıtı hareketler olmak üzere, birbiriyle çok rahat iletişim kurabilen ve hızlı bir şekilde harekete geçebilen uluslararası gruplar, tam da kozmopolitanizmin öngördüğü türden dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Beck (2002: 17) küreselleşme döneminde yerel olanla küresel olanın kültürel bir kutuplaşma halinde bulunmadığını, bir içiçe geçmişlik yaşandığını belirtir. “İçsel küreselleşme” olarak tanımladığı bu süreçte küreselleşmenin toplumların hayatını dönüştürdüğünü, bunun da toplumsal hayatın kozmopolitizasyonuna yol açtığını söyler. Devletlerin egemenliğinin, yetkisinin ve kapasitesinin zayıflaması kadar, iklim krizi, göç, terör, salgın gibi devletlerin tek başlarına baş edemeyecekleri uluslararası sorunların da, bir küreselleşme göstergesi olduğu ve küresel demokrasi için imkân yaratabileceği sıklıkla öne sürülen bir argümandır. Zira bu sorunların üstesinden gelebilmek için devletlerarası işbirliğini aşan, BM iklim protokolleri, Uluslararası Ceza Mahkemesi gibi yeni ve bağlayıcı uluslararası kuralların ve kurumların oluşması, mevcut uluslararası örgütlerin güçlenmesi ve fonksiyonlarının artması, küresel ve kozmopolitan demokrasinin gelişimine katkı olarak değerlendirilir. Keza AB entegrasyonunun derinleşmesi ve genişlemesi, küresel yatay örgütlenmenin yeni bir aşamaya gelmesi gibi gelişmeler de bu türden katkılar olarak ele alınır. Nitekim, bölgesel örgütler olan Afrika Birliği Örgütü insan hakları konusunu öne çıkarmaya başlarken, Amerikan Devletleri Örgütü 2001’de Amerikalar Arası Demokrasi Şartı’nı yayımlayarak, güvenlik odaklı gündemden demokrasi ve insan hakları gündemine kaymaya başlamıştır.

Küresel demokrasi tartışmaları, daha çok küreselleşmenin çıkardığı sorunları azaltarak çözmeye yönelmiş, küreselleşme sürecinin içeriğini oluşturan neo-liberal düzenlemeleri ve bunun getirdiği sorunları genelde görmezden gelmiştir. Küresel demokrasi ve kozmopolitanizm; küreselleşme sürecinde mali sermayenin güçlenmesi, finansal akışkanlığın artması ve bunun ulusal yapılar üzerinde yarattığı eşitsizlik ve adaletsizliklere, (1) demokrasinin küresel olarak daha çok yayılması, iç demokratik kurumsal yapıların küresel hale getirilmesi ve (2)

uluslararası örgüt ve kuruluşların demokratikleştirilmesi olmak üzere iki şekilde yanıt vermeye çalıştı (Bartelson, 2004: 48-49). İkinci ayakta, örneğin Held (2003: 477) IMF ve DTÖ gibi uluslararası örgütlerin şeffaflıklarının artırılmasını, bu örgütlerin kamu denetimine daha açık hale gelmesini önerdi. Demokratik ülkelerden kurulu bir dünyada, küresel kararların demokratik yollarla alınması sonucunda demokrasinin küreselleşeceğini ve küreselleşmenin de demokratikleşeceğini ileri süren bu türden yaklaşımlar neoliberalizmin yıkıcı etkilerini ihmal etmeleri bakımından kısıtlıdır (Archibugi ve Cellini, 2017: 65-66). Zira ne finansal serbestinin sağladığı akışkanlığın, ne IMF politikalarının dayattığı istikrar tedbirlerinin gelişmekte olan çevre ülkelerde yarattığı kırılğanlıkların, ne de neoliberal politikaların yarattığı gelir dağılımı bozukluklarının (Gould, 2004: 162-163), demokratikleşme için yarattığı sorunlar bu ilk dönem literatürüne, 1990'lar ve 2000'ler boyunca yeterince yansımamıştır.

Küreselleşme sürecinde 2010'lara kadar, demokrasi ve insan haklarının desteklendiği, kimlik siyasetinin öne çıkarıldığı, sivil toplumun güçlendiği bir dönem yaşandı ve bunlar küresel demokrasiye giden sürecin zemini olarak görüldü. Ancak, bu süreç aynı zamanda Batı merkezli sermayenin küresel çaptaki gücünü ve etkisini artırdığı, ekonomik işbölümünün derinleştiği, dikey bir küresel ekonomik entegrasyona gidilmeye başlandığı bir dönem de oldu. Toplumların bu sistemin dışına çıkmasına, küresel kapitalist sistemden kopmasına (*decoupling*) ve bir çevre ülkenin küreselleşmeyi kendi lehine yeniden tanımlanma yönündeki demokratik iradesine, Batı merkezi tarafından ne ölçüde saygı gösterileceği ise yanıtız kaldı. Sonuçta küreselleşme Castells'in (2010: 446) ironik bir şekilde belirttiği gibi "elitlerin kozmopolitan, halkların yerel kaldığı"; güç ve zenginlik dünyada yayılırken, insanların yaşamlarının belli bir yer, kültür ve tarihle sınırlı kaldığı bir sürece evrildi. Küreselleşme sürecinin hız kesmeden devam ettiği 2000'lerin sonuna doğru, 2008'de küresel sistemin merkezinde yaşanan ekonomik kriz ve devamında yükselişe geçen otoriter eğilimler, artan göçmen ve yabancı karşıtlığı, ırkçılık ve sağ popülizm neticesinde, hem merkez hem de çevre ülkelerde küresel demokrasi tartışmalarında da bir geri çekilme yaşandı.

Küresel demokrasiyi aşağıdan kurmak

Küresel demokrasi literatüründeki tartışmalar, ağırlıklı olarak yukarıdan aşağı, yani devletler, demokratik ulusal yapıların uluslararasına genişletilmesi, uluslararası örgüt ve kuruluşlarda şeffaflık ve hesap verilebilirlik üzerinden yürütüldü. Burada da hâkim olan, daha çok Batı merkezli ve Batılı ülkelerin ağırlığının bulunduğu kurum ve örgütlerdi. Bunun yanında ve bunun kadar önemli olan fakat küresel demokrasi tartışmalarında daha az yer tutan küresel sivil toplum temelli yaklaşımlar da vardır. En genel hatlarıyla belirtmek gerekirse, özellikle 1990'lardan itibaren yükselen sivil toplum temelli yaklaşımlar daha müzakereci mekanizmalar öngörerek, ulusaşırı toplumsal hareketler aracılığıyla küre-

sel siyaset üzerinde demokratik bir baskı oluşturmaının önemini vurgularlar. Bu grupların diyalog ve bilgi akışı kanalları oluşturup ulusaşırı bağlar kurarak, daha önce sesini duyuramamış kesimlerin küresel siyasete demokratik katılımını sağlayabilecekleri ileri sürülür (Goodhart, 2008: 399).

Küresel sivil toplumu, belli konulara odaklanmış ulusaşırı *toplumsal hareketler* ile kurumsallaşmış *sivil toplum kuruluşları* ve *NGO'lar* (*non-governmental organizations* - devlet/hükümet dışı, sivil örgütler) olarak ayırmak mümkündür. Bunlardan sivil toplum kuruluşları daha çok uluslararası örgüt ve kuruluşlara etki etmeye çalıştılar. Bu sivil toplum kuruluşları BM sisteminde çoğunlukla Genel Kurul ve Ekonomik ve Sosyal Konsey çerçevesinde iletişim ve işbirliğinde bulunurlar. Geçmişte bu türden girişimler devletlerin tepkisini çekmişti. Örneğin, 1997'de hazırlanan, sivil toplum kuruluşlarının BM ile bağlarını güçlendirmeye yönelik Cardoso Raporu özellikle üye devletlerin direnciyle karşılaşmıştı. 2005'e gelindiğinde, bu tarihteki BM Dünya Zirvesi'nde, NGO'lar sivil toplum kuruluşları ve özel sektörün öneminin vurgulanması sonrasında ilk kez bunların temsilcileri Genel Kurul ile enformel bağlantılar kurdular. Kurumsal olarak BM içinde bir Sivil Toplum birimi oluşturuldu ve daha çok brifingler şeklinde yürütülen etkileşim bu birim tarafından koordine edilmeye başlandı. Sivil toplum kuruluşları en çok çevre, mayın yasağı, çocuk işçiliği gibi konularda etkili olabildiler ve bu alanlarda küresel bir kamuoyu yaratabildiler. Fakat bu sivil toplum kuruluşlarının bir süre sonra bu etkileşim sürecinde, temas ettikleri uluslararası örgütler tarafından etki altına alınma, hatta devşirilme ya da zaman içinde etkisizleşme ihtimalleri de ortaya çıkmaktadır (Marchetti, 2010). Günümüzde BM'ye kayıtlı üç binden fazla sivil toplum kuruluşu vardır ama bunların işlevinin sınırlılığı, pratik sonuçlar doğurmaması, üye devletlerin isteksizliği, bu sivil toplum kuruluşlarının çoğunluğunun ABD ve Avrupa ülkelerinden olması gibi sorunlar devam etmektedir (Willets, 2006: 305-307).

Küresel sivil toplum hareketi ve NGO'ların küresel demokrasiye aşağıdan katkısı tartışılırken, bunların kendileri de eleştiriye tabi tutuldular. Bu konudaki en yaygın eleştiri, bu tür örgütlenmelerin ve hareketlerin küçük sayıda Batılı ülke toplumundan çıkması, bunların başında bulunan temsilcilerin kendi kendilerini atamaları ve küresel topluma değil, zengin bağışçılara hesap vermeleridir. Öyle ki, 2007'de Nairobi'de düzenlenen Dünya Sosyal Forumu sırasında, yoksul Kenyalılardan bazılarının iyi örgütlenmiş NGO'ların Afrika'yı temsil etmelerine karşı protesto düzenlemiş olmaları manidardır (Dryzek, 2012: 107).

Bir imkân olarak küresel demokrasi

2010'lardan itibaren demokraside küresel ölçekte bir gerileme yaşanırken [bkz. Bozarşlan; Esen ve Yavuzşylmaz; Bedihanoglu ve Saraçoğlu; Turan ve Gökşell], bazı yazarlar küresel demokrasi konusuna kafa yormaya devam etmişlerdir. Bu dönemde geçmişin kurumsalcı perspektifinden uzaklaşan yeni yaklaşım arayışları dikkat çekmektedir. Bunlardan Little ve Macdonald (2013: 793-794)

devlet ve kurum merkezli bir bakış açısı ve içsel yapıların küresel ve demokratik hale getirilmesi yerine, demokratik pratikler kavramını kullanmıştır. Burada normatif ilkeleri tam olarak hayata geçirmeyi hedeflemek ve nihai küresel demokrasiyi kurmak yerine, bir süreç olarak demokratik değişimin hedeflenmesi söz konusudur. Dolayısıyla, kapsamlı ve sistemik bir değişim yerine aşamalı bir küresel demokrasi fikri savunulmaktadır. Küresel demokrasi için merkez-sizleştirilmiş, kurumlara odaklanmayan, kritik karar verme konularının kamuoyunun denetiminde olacağı bir mekanizma önerilmektedir. Bu noktada devletler önemli fonksiyonlara sahip olmaya devam edeceklerdir ama bu, onların asla ikame edilemeyecekleri anlamına gelmez.

“Postmodern küresel demokrasi” fikrini savunan Scholte (2014: 9-13) de küresel demokrasiye dair yaklaşımların devletler aracılığıyla gerçekleştirilmesine itiraz etmektedir. Bu yaklaşım hem devlet merkezliliği hem de ulusal yapıların ulusüstü küresel ölçeğe yayılmasını savunan kozmopolitanizmi aşmaya çalışır. Onun bu iki perspektifi aşan *transcascularity* adını verdiği, demokrasiye belli coğrafi seviyelerde değil, akışkan mobilitelerle ulaşılabilirliği fikri, demokrasiyi tek bir siyasal aktiviteyle sınırlandırmaz. Buradaki sorun, içeride demokratik bir düzen kuran devletlerin küresel sorunlar konusunda demokratik tavırlar alma söz konusu olduğunda zayıf ve isteksiz olmalarıdır. Bu yüzden, küresel vatandaşlık, küresel düzeyde insan hakları, küresel sivil toplum ve küresel düzeyde plebisit ve parlamento fikirleri devlet merkezliliği aşma amacıyla öne çıkarılır. Çoğul (*plural*) dayanışma mekanizmalarıyla bireyler farklı dayanışmalar geliştirebilirler ve bunların ağırlığı değişkenlik gösterebilir. Artık bir küresel *demos* yerine *demoslar* vardır. Bu geçişken, yerel ve akışkan dayanışmaların belli bir mekân olmayıp, demokrasi evlerde, işyerlerinde, semtlerde, ülke ve bölgelerde küresel olarak inşa edilebilir. Bu mekânların birbiri üzerinde bir ayrıcalığı bulunmaz. Scholte, Batı merkezli kozmopolitanizmi aşmaya çalışan, coğrafi sabitlemenin ötesine geçen, küresel bir eşitlikçi yeniden bölüşümü öneren, bireyin birden fazla ulusal kimliğinin olabileceği bir postmodern küresel demokrasi fikrini önermiştir. Dönemin teorik gelişmelerine paralel bir model geliştiren Scholte, bu fikirlerin hayata geçirilmesi konusunda ise yeterince kapsamlı ve detaylı bir çerçeve sunmamıştır.

Dingwerth ise, halihazırdaki formel kurumların küresel demokrasi için reform edilmesi yerine insanlara yatırım yapılması gerektiğini ve bu şekilde insani güvenlik, sağlık, eğitim gibi alanlarda daha iyi kurumlara sahip olabileceğimizi savunur. Bu üçü sağlanmadan, özellikle insani güvenlikte, küresel ölçekte minimum bir seviyeye gelinmeden küresel demokrasinin gerçekleşemeyeceğini belirtir (Dingwerth, 2014: 1125-1127, 1134). Buna karşılık Macdonald ve Macdonald (2020: 19-20), halihazırdaki çoğulcu küresel yapı içinde de küresel temsili demokratik kurumların oluşturulabileceğini savunmuşlardır. Tartışmalar sırasında şu sorular ortaya çıkmıştır: Küresel bir egemen yapı yokken küresel demokrasi kurulabilir mi? Küresel temsili demokratik kurumlar, egemen devletlerin içindekilerden ne kadar farklı olacaktır? Yazarların bu sorulara yanıtı ege-

men yapılar olmadan da demokrasinin küresel düzeyde işleyebileceği, ama bunun yolunun içsel yapıların doğrudan küresel ölçeğe çekilmesi olmadığı yönündedir. Yazarlar küresel demokrasinin kurulması için, devletler, NGO'lar, çokuluslu şirketler gibi çoğulcu aktörlerin kamu iktidarı dedikleri bir kavramla dönüştürülebileceğini savunurlar. Zaten bu çoğulcu aktörler desantralize olmuşlardır. Bunlar paydaş (*stakeholder*) çoğulcu aktörler haline gelecekler, böylece küresel paydaş demokrasiye giden yol açılacaktır (Macdonald ve Macdonald, 2020: 24-25).

2010 sonrasındaki küresel demokrasi tartışması, bir önceki dönemde yaygın olarak görülen yukarıdan aşağı, devlet merkezli, evrenselci küresel demokrasi projesini esneterek, tartışmaya yeni boyutlar katmaya çalıştı. Ne var ki onların entelektüel çabaları da diğerleri gibi akademik tartışmaların zenginleşmesi, yeni perspektif kazandırılması ve literatüre katkının ötesine geçemedi.

Dünya devleti ihtimali

Küresel demokrasi tartışmalarının en eski ve en ütöpik boyutunu bir dünya devleti ihtimali oluşturur. Bu yaklaşım, demokrasinin bir siyasal birim içinde, merkezî bir otorite altında işleyebileceği, gerçek anlamda küresel bir demokrasinin küresel bir devlet aygıtını gerektireceği fikrinden hareket eder. Tabii bunu denetleyecek temsili kurumlar olacaktır (Nagel, 2005). Bir dünya devleti önerisi iki ihtimal üzerine kurulabilir. İlki, devletler arası düzenin devam ettiği ve onların üzerinde karar mekanizmasına, dünya vatandaşları tarafından seçilen bir parlamentoya, yargı yetkisi bütün yeryüzüne yayılan mahkemeye sahip ulusüstü bir yönetim aygıtı şeklindeki düzenlemedir. AB, bu tür bir düzenlemenin somut örneğidir. Diğer ise, daha kozmopolitan, devletlerin çözüldüğü, sınırların kalktığı ve küresel sistemin tek bir merkezî otorite etrafında birleştiği bir düzendir.

Küresel demokrasi fikrini küresel bir devlet bağlamında savunan Cabrera (2004: 2), bunun mekanizmasını tartışırken önerdiği modeli “kurumsal kozmopolitanizm” olarak tanımlar. Ona göre moral (ahlâki) kozmopolitanizmin taleplerini kabul etmek bizi güçlü kurumsal kozmopolitanizme ve devletlerin üzerinde güçlü demokratik kurumlara götürecektir. Bu bütünleşik kurumsal yapı demokratik bir küresel hükümet olacak ve dünyanın herhangi bir yerinde doğan bir bireyin asgari bir yaşam düzeyine sahip olmasını garanti altına alacaktır. Bunun mümkün olmaması durumunda ise kaynak ve fırsatların uygun dağıtımını sağlayacak demokratik ulusüstü organların kurulması şu anki küresel sisteme göre büyük bir ilerleme olacaktır. Cabrera (2004: 2) günümüzün rekabetçi devletler sisteminin aşılması gerektiğini savunarak, kaynakların ve fırsatların dağılımı için daha geniş demokratik yapılar ve vatandaş girişimleriyle adil, demokratik, hesap verebilir ekonomik ve siyasal entegrasyonlar yaratmamız gerektiğini ileri sürer. AB, NAFTA ve DTÖ altında devam eden entegrasyonun daha şeffaf, daha hesap verilebilir ve demokratik rekabete açık hale gelmesini önerir.

Bu öneriler küresel demokrasi ve kozmopolitizm tartışmalarında öne sürülenlerden çok farklı değildir. Cabrera (2004), küresel bir temsili demokrasiye dayalı dünya devleti fikrinin gerçekleşmesinin zorluğunun, hatta imkânsızlığının farkında olarak, bir alt düzeyde kozmopolitan demokrasiye razı olmuş görünür. Burada da devletlerin yetkilerini ve egemenliklerini ne ölçüde devredecekleri gibi konular yeterince net değildir. Eğer gerçekleşebilirse, bir dünya devletin doğrudan demokrasinin yolunu açma imkânı vardır ama bunun yöntemleri yeterince tartışılmamıştır.

Örneğin, uluslararası forumlarda kimin temsilci olacağı, tartışmaların nasıl yürüyeceği belirsiz kalmıştır ve bu yüzden dünya devleti şu anki koşullarda makul değildir (Gould, 2004: 165). Böyle bir yapının otomatik olarak demokratik olacağı ya da demokratik bir şekilde kurulup, zaman içinde otoriter bir içeriğe dönüşeceği ihtimalinin dikkate alınmaması bir başka sorundur. Gerekli denge ve denetleme mekanizması kurulmadan, küresel bir devlet arayışının riskli olacağı bellidir ve Kant'ın çok önceden farkına vardığı gibi, demokratik bir dünya devleti arayışı, böyle bir devletin "ruhsuz bir despot"a dönüşmesi tehlikesini beraberinde getirebilir. Bu bağlamda, dünya devletiyle ilgili dikkat çekilmesi gereken önemli kaygılardan biri de, böyle bir ulusüstü yönetim aygıtının zor kullanma araçlarına sahip olması ihtimalidir. Kuvvet kullanma yetkisine sahip olacak böyle bir küresel devlet, bunu hangi durumda, ne ölçüde, ne adına kullanacaktır? Bu belirsizlik aşılamamıştır.

Uluslararası örgütler ve küresel demokrasi açığı

Küresel demokrasiye hangi amiller aracılığıyla ulaşılabileceği, hangi amilin küresel demokrasinin gerçekleşmesinde daha fazla önem taşıdığına dair bir sınırlama yoktur. Ama bu yolda, gerek devletler arası gerek ulus-üstü, gerekse hükümetler dışı (NGO) uluslararası örgütlerin rolü, katkısı ve etkisinin özel bir yeri vardır.

Uluslararası örgüt ve kurumların küresel demokrasi sürecindeki rolleri tartışılırken genelde iki seçenek üzerinde durulur. İlki, var olan kurumların demokratik nitelikleri, küresel demokrasi fikriyle ne ölçüde uyumlu oldukları ve buna ne tür katkı sağlayabilecekleri, diğer bir deyişle var olan kurumların reforme edilmesidir. İkincisi ise, küresel demokrasi için yeni kurumsal yapılara ihtiyaç duyulması sorunudur. Daha baskın görüş birincisidir. Zira uluslararası kurumların hem iç işleyişi hem de fonksiyonları açısından eksiklikleri vardır ve meşruiyet, şeffaflık ve hesap verilebilirliğin artırılması demokrasi açısından faydalı olacaktır (Archibugi ve Cellini, 2017: 65). Reform önerileri arasında ise enformel/gizli görüşmelerin sona erdirilmesi, parlamenter gözetimin ve NGO'ların katılımının artırılması, gelişmekte olan ülke delegasyonlarına müzakere kapasitelerini geliştirmeye yönelik eğitim sağlanması vardır.

Kozmopolitan yazarlardan Held'in küresel demokrasi için hazırladığı kısa ve uzun dönemli amaçlar arasında daha çok ikinci seçenek kapsamında değerlendirilebilecek önemli öneriler yer almaktaydı. Held'in (1995: 278-280) önerileri ara-

sında BM Güvenlik Konseyi'nin reformu, bir uluslararası kurucu konvansiyonun kurularak ikinci bir BM genel kurulunun oluşturulması, bağlayıcı kararlar alabilen bir uluslararası mahkemenin ve uluslararası insan hakları mahkemesinin kurulması ve bir ekonomik koordinasyon organının oluşturulması bulunuyordu. Daha sonraki bir çalışmasında Held (2003: 474), kozmopolit bir kurum inşasının gerekliliğinden söz ederek, bunun dar bir kulüp tarzı yöneticilerin sürüklediği bir çoktarafılıktan, daha şeffaf, hesap verilebilir, toplumsal desteğe sahip, adil bir yönetişimi içeren bir kozmopolit çoktarafılığa geçmesi gerektiğini savundu.

Küresel demokrasinin uluslararası örgütlerle ilişkisi konusundaki tartışmalarda en önemli yeri Birleşmiş Milletler tutmaktadır. BM'nin küresel bir örgüt olması ve giderek insan hakları konusunu önemsemesi gibi nedenlerle kozmopolitan bir niteliği içinde barındırdığını söyleyenler olmakla birlikte (Held, 2003: 474), aslında devlet merkezli ve devletler arası güç mücadelesinin belirleyici olduğu bir dönemde, devletin sınırlarını, egemenliğini ve topraksal bütünlüğünü merkeze alan bir anlayışla kurulduğu bilinmektedir. Kurucu sözleşmesine göre BM, formel olarak egemen eşitliğe (m.2/1) ve içişlerine karışmamaya dayalıdır (m.2/7) ve bu haliyle de devletler aracılığı yeniden üreten bir uluslararası örgüttür. O kadar ki, BM'de demokrasi açığı sorunu ve BM sisteminin demokratikleşmesi tartışmaları bile ağırlıklı olarak devletlerin temsili sorunu etrafında ele alınmıştır. Örneğin, Brezilya, Hindistan ve Japonya, hatta Türkiye BM reformuna, Güvenlik Konseyi daimi üyeliği odaklı yaklaşmaktadırlar. Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesine veto yetkisi tanınmış olmasının küresel bir adaletsizlik olduğu aşikârdır. Bu sayıyı artırmanın, coğrafi ve nüfus temsiliyi genişletmek açısından bu adaletsizliği hafifletmesi mümkün olsa da, sonuçta beş ayrıcalıklı veto yetkisine sahip ülkelerin yanına dört tane daha eklemenin ötesinde bir anlamı olmayacaktır.

Küresel demokrasi ve kozmopolitanizm tartışmalarında devlet merkezli yaklaşımlara alternatif ama uygulanması gerçekçi olmayan öneriler gündeme getirildi. Devletlerin yanında NGO'ların da temsil edilmesi ya da BM Genel Kurulu'nun yanına bir de doğrudan seçimle gelecek halklar kurulunun/meclisinin oluşturulması, en azından Genel Kurul'un sivil toplum kuruluşlarıyla daha sıkı bir temas ve alışveriş içinde olması gibi öneriler sunuldu. Burada üç tür aktör tanımlandı: NGO'lar, akademisyen ve uzman danışmanlar ve kanaat önderlerinden oluşan bağımsız komisyonlar. Bunlar BM'nin hükümetler arası yapısı ve sekreteryasıyla yakın çalışacaklardı. Bu öneri devletlerin temsiline yerine geçecek bir model olmayıp, onu tamamlayıcı nitelikte olacaktı (Weiss vd, 2009: 123).

BM ile ilgili önerilerden en dikkat çekici olanı, Güvenlik Konseyi, Genel Kurul gibi üye devletlerden oluşan organlar (Birinci BM) ile BM sekreteryasının ve genel olarak bürokrasisinin (İkinci BM) yanına, bir de "Üçüncü BM" eklenmesi fikridir (Lopes ve Casaroes, 2019: 482). Görev alanların bir devletin maaşlı elemanı olmayacağı bu bağımsız "Üçüncü BM", çevre, kadın, iş dünyası, eğitim, sağlık gibi konularda araştırma, siyasal analiz, fikir geliştirme gibi faaliyetleriyle Birinci ve İkinci BM'nin çalışmalarına katılacak ve onları etkileyecektir (Weiss

vd, 2009: 123, 127-129). Yukarıda da belirtildiği gibi Held (1995: 273) demokratik halkların seçeceği ve onlara hesap verecek ikinci bir BM genel kurulu önerirken, Falk ve Strauss (2001) bu paralel genel kurul için bütün dünyada seçim bölgeleri oluşturulması, kampanya finansmanının düzenlenmesi gibi unsurları da içeren detaylı öneriler getirdiler.

1960'lardaki de-kolonizasyon sonrasında BM'nin sadece Genel Kurul'un kompozisyonu açısından değil, kurumsal olarak da önemli bir dönüşüme uğradığı biliniyor. Zira bundan sonra BM'de çeşitli uzmanlık kuruluşlarının kurulmasıyla kurumun yapısı değişmiş ve temsil açısından daha demokratik hale gelmiştir. Çoğu bağımsızlığını yeni kazanan Üçüncü Dünya ülkelerinin 1964'te kurduğu 77'ler grubunun Genel Kurul'da ortak hareket etmeye başlaması, 1970'lerdeki Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen çağrısı, sosyal haklar ve *self-determinasyon*a ilişkin kararlar, BM'yi hem temsil hem de etkinlik alanında dönüşüme uğratmış, genelde hantal bir yapı olarak görülse de aynı zamanda bürokrasisindeki temsilde de iyileştirmeler olmuştur. Ne var ki, BM'nin uzmanlık kuruluşları olan IMF'de karar vermenin hâlâ ağırlıklı oyla yapılması, Dünya Ticaret Örgütü'nde başkanın davetiyle daha az sayıda güçlü üye ülke temsilcisinin bir araya gelerek kritik kararları aldığı "Yeşil Oda" toplantıları (Jones, 2009), bu eşitsiz ve adaletsiz işleyişin en somut örnekleri olmaya devam etmektedir. Gelen eleştiriler üzerine Dünya Bankası 1993'te bir Teftiş Paneli oluşturarak iç işleyiş ve alınan kararlara dair şikâyetleri incelemeye almış, IMF ise daha geç bir tarihte, 2001'de Bağımsız Değerlendirme Ofisi'ni kurarak kendi işleyişini denetlemeye başlamıştır.¹

BM aslında kuruluş dinamikleri itibarıyla demokrasiyi değil, güvenliği önceleyen bir örgüttür. Nitekim, örgütün kurucu antlaşmasında demokrasi kavramı geçmez. Hatta, Amerikan Devletleri Örgütü, AB gibi örgütlerin aksine, üyelik için demokratik rejime sahip olma, insan haklarına saygılı olma gibi kriterler de yoktur. 1948'de İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve 1966'da Medeni ve Siyasal Haklara Dair BM Sözleşmesi gibi belgelerin yayımlanması sayesinde bu konuda önemli aşamalar kaydedildi [bkz. Türmen]. BM Genel Kurul'u Aralık 1993'te İnsan Hakları Yüksek Temsilcilik Ofisi'ni kurdu ve bu ofis 2006'da BM İnsan Hakları Konseyi'ne dönüştürüldü. Bu Konsey'in Genel Kurul tarafından seçilen 47 üyesi vardır ve tüm üye ülkelerdeki insan haklarının durumuna dair rapor yayımlamak dahil önemli işlevlere sahiptir.² 2005'te BM Demokrasi Fonu'nu kurup, küresel ölçekte, sivil toplum kuruluşlarına kaynak aktararak demokratik yönetişimin gelişimini desteklemeye başladı.³ Daha da önemlisi gerek UNDP, gerekse Genel Sekreterliğe bağlı Siyasal İşler Bölümü'nün Seçim Yardım birimi, demokratikleşme çabalarına destek sağlamaktadır (Newman ve Rich, 2004: 3).

Bunlara rağmen, BM'nin reformu konusunda kapsamlı ve önemli bir aşama kaydedilmedi (Lopes ve Casaroes, 2019: 482). İnsan hakları, temsil (Genel Ku-

1 <https://www.imf.org/external/np/ieo/tra.htm>

2 <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/hrc/pages/home.aspx>

3 <https://www.un.org/democracyfund/about-undef>

rul), savaş suçları mahkemeleri ve Uluslararası Ceza Mahkemesi gibi bazı konular öne çıkartılıp, yeni kurumlar kurulmuşsa da, BM bir bütün olarak gerek kozmopolitan gerekse küresel demokrasi fikrine sahip olan yazar ve düşünürlerin ona atfettikleri önemin karşılığını tam olarak verememiştir. Üçüncü BM asla kurulamadı, alternatif bir genel kurul çabaları sonuçsuz kaldı. Hatta, şeffaflık, hesap verebilirlik, katılım gibi konulardaki ilerleme bile kozmetik önlemlerin ötesine geçemedi. IMF ve Dünya Bankası'nın faaliyetlerine sivil toplum örgütleri daha çok dahil olsa da, dışarıdan uzman ve diğer bireylerin katılması gibi beklentilerin hiçbiri gerçekleşmedi; Dünya Bankası'na ABD, IMF'ye Avrupa ülkesi vatandaşının başkan olarak atanması geleneği bile değişmedi.

Batılı ülkelerin ağırlığının bulunduğu IMF, DB ve DTÖ yanında, 2000'lerin olgusu olan Küresel Güney ve BRICS sürecinin bir sonucu olarak Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika'nın girişimiyle 2015'te kurulan Yeni Kalkınma Bankası ve ondan bir yıl sonra Çin'in girişimiyle kurulan Asya Altyapı Yatırım Bankası'nın (*Asian Infrastructure Investment Bank*) karar verme, şeffaflık, katılım ve temsil açısından pozisyonu ilginçtir. İlki küresel sistemin Güney'ini ve yükselen güçlerini temsil eden, diğeri, ABD hegemonyasına meydan okuma konumundaki bir gücün (Çin) kurduğu bu iki yeni uluslararası örgütten, özellikle ikincisi “düzgün, temiz ve yeşil” sloganıyla faaliyete geçmesine rağmen, şeffaflık, hesap verilebilirlik ve katılım açısından IMF, DB ve DTÖ'den daha geride kalmıştır. Dahası, Held ve Schmidtke (2019: 232) bu iki örgütün küresel alanda demokrasinin alanının daraltılması için kullanıldığını ileri sürmektedirler.

Küresel demokrasi tartışmalarında önemli bir yere sahip olan AB de, demokrasi açığı eleştirilerine en çok maruz kalan ulusüstü bir yapılanmadır. AB içindeki demokrasi açığı tartışmaları ve bununla ilgili sorunları hafifletmek ve gidermek üzere geliştirilen mekanizmalardan biri Avrupa Vatandaşlık Girişimi'dir ve bununla AB vatandaşları ile AB kurumları arasında doğrudan demokrasiye dair önemli bir bağ kurulması hedeflenmiştir (Organ, 2015: 443). Tarihte ilk kez ulusüstü bir mekanizmaya doğrudan ve katılımcı demokrasi modalitesiyle, vatandaşların katkı sağlamasına imkân tanıyacak bir mekanizma oluşturuldu. 2000'lerin başından itibaren yürütülen tartışmaların sonucunda Lizbon Antlaşmasında yerini bulan bu yenilikçi ve kozmopolitan/küresel demokrasi önerilerine paralel sayılabilecek uygulamayla, en az bir milyon AB üyesi vatandaşın girişimiyle Komisyon'u AB yasası önerisi yapmaya davet etmesi mümkün oldu. Bu önemli girişim, daha örgütlü bir çaba gerektirdiği ve belli çıkar gruplarının bu örgütlenmeyi daha kolay sağlayabildiği gibi hususlar nedeniyle elitizmden kopmamakla eleştirilmiştir (Garcia vd, 2012: 8).

Küresel demokrasi, kozmopolitan adalet

Küresel demokrasi ve kozmopolitanizmin en kritik boyutlarından biri adalettir. Kozmopolitan adalet kavrayışı, ulus devlet, ulusal kimlik ve vatandaşlık kavramlarını ahlâki ilkeler doğrultusunda yeniden tanımlamaya girişmiştir. Çok

sayıda yazar ve düşünür, bireylerin kendi etnik, ulusal ve vatandaşlık bağları dışında kalan insanlara karşı bir sorumluluk taşıdıkları hususunda hemfikirler. Sorun daha çok bunun sınırları ve içeriği ile ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Hem Nussbaum hem de Delanty kozmopolitan sorumluluğu, *adalet görevi* ve *yardımla ilgili görevler* olmak üzere ikiye ayırır. Nussbaum'a göre (2019: 223-225) dış yardım moral bir zorunluluktur ve bunlar devletten devlete olabileceği gibi bireylerden NGO'lara yönelik de olabilir. Bu türden yardımların içinde barındırdığı bazı ahlâki açmazların Nussbaum da farkındadır. Örneğin, halkı yoksul bir otoriter yönetime yardım edilecek midir ya da bu yardımın niteliği nasıl olacaktır?

Delanty (2014: 215) ise, küresel adalet ve kozmopolitan ahlâki ilkeler konusuna yaklaşırken insan haklarını savunmak ve dünyada yoksulluğu azaltmak gibi ikili bir ayrıma gider. Ancak burada da sorumluluğun ne olacağına dair iki soru ortaya çıkar. Bunlardan ilki, sorumluluğun bağış, yardım, adil ticaret, sömüren şirketleri boykot ile mi sınırlı kalacağıdır. Dayanışmanın içeriği, boyutu ve yoğunluğu ne olacaktır? İkincisi, başkalarına duyulan sorumluluk ve dayanışma bireylere mi devlete mi düşecektir? Bir de en iyi sonuca devletlerin mi, uluslararası örgütlerin mi, yoksa küresel kurumların mı ulaşacağı konusu vardır. Delanty (2014: 216) yardım ve destek odaklı sorumluluğu düşük yoğunluklu hedefler olarak görüp, küresel eşitliği sağlama amacını da üçüncü ve daha önemli bir hedef olarak tanımlar, çünkü bu hedef dünyadaki güç ilişkilerini dönüştürmeyi ve yeni toplumsal yapıların kurulmasını gerektirir. Devletler arasında eşitlik kurmak bir başka amaç olabilir ama yazar, dünyadaki bütün devletlerin gelişmişlik düzeyleri merkezî gelişmiş ülkelerin düzeyine çıkarsa bunun çevresel bir yıkıma yol açacağını farkındadır. Böyle bir durumda küresel adalet ile küresel çevrecilik arasında bir gerilim yaşanacaktır.

Küresel demokrasi ve kozmopolitanizmi savunan yazar ve düşünürlerin, küresel sistemin adil olmayan kuruluşunun farkında oldukları görülüyor. Adalet konusunun soyut ve teorik ele alınışının yanında, yaşanan somut bir sorun olarak değerlendirildiği ve bunun için somut öneriler getirildiği dikkat çekmektedir. Etkin işleyen bir küresel demokrasinin sosyo-ekonomik adalet, küresel ölçekte daha adil bir gelir ve kaynak dağılımını gerektirdiği birçok yazar tarafından belirtilmiştir (Scholte, 2014: 11). Bu konuda Nussbaum (2019: 222) gelişmiş ülkelerin ulusal gelirlerinin %2'sini fakir ülkelere aktarmalarını ve onların yaşam düzeylerinin yükseltilmesini önermiştir. Yine Patomaki (1999), uluslararası finansal hareketlerden, diğer adıyla sıcak para girişinden "Tobin vergisi" alınarak, hem gelişmekte olan ülke finansal piyasalarını istikrar içinde tutmak hem de ihtiyacı olan ülkelere dağıtmak amacıyla bir fon oluşturulmasına dair –karşılık bulmayan– bir rapor ve öneri hazırlamıştır.

Küresel adalet konusunda en önemli noktalardan biri, ahlâki pozisyon alırken hangi ölçüt ve ilkelere dayanılacağı konusudur. Burada en kritik sorun insan haklarının ihlali durumunda, insani tutum ve küresel ahlâk ile devletin egemenliği ve içişlerine karışmama ilkeleri arasındaki gerilimdir. Küresel demok-

rasi, kozmopolitanizm ve Rawlscu adalet fikri, bir devletin meşruiyetinin temel ölçütünü kendi vatandaşlarına yönelik tutumunda arar. Rawls (1999: 94), insan haklarına yönelik ağır ihlaller varsa ve o devlet yaptırımlara cevap vermiyorsa, müdahalenin insan haklarının korunması için kabul edilebilir ve gerekli olduğunu savunur. Bunun bizi götürdüğü mantık, egemenliğin aynı zamanda bir sorumluluk olduğu ve bu sorumluluğa uyulmaması durumunda egemenlik iddiasının geçerliliğini yitireceğidir. Bu sorumluluğun ihlal edilmesi durumunda nasıl bir yol izleneceği konusunda iki sorun ortaya çıkar: Bir ihlalin olduğuna kim karar verecek ve alınan kararı kim uygulayacaktır? Kozmopolitanizmi savunanlar müdahalecilik konusunda daha rahat bir tavır içindedirler (Tan, 2010: 156-157). Ahlâki bir perspektif olarak kozmopolitanizm, müdahaleci pratikleri meşru hatta gerekli görür ama bu “kozmpolitan müdahalelerin” yalnızca “insani müdahale” ile sınırlı tutulmaması gerektiğini savunur. Uygulama kararı için bir jüri sürecine gerek olduğu konusunda bir fikir birliği olsa da, uygulamanın bir “insani müdahale” şeklini alması durumunda çok sayıda farklı sorun, sınırlama ve eksiklik yaşanacaktır. Bazı görüşlerde dile getirilen bir müdahaleye karar verme yetkisini NGO'lara devretmenin de getireceği başka sorunlar olacaktır. Devletler, NGO'lar ve bireysel temsilcilerden oluşacak bir grubun müdahaleye karar vermesi önerisinin (Lu, 2006: 113, 148) geçerli ve uygulanabilir olmadığı da ortadadır.

Küresel demokrasi eleştirisi

Küresel demokrasi ve kozmopolitan bir küresel düzen fikri, kendi içinde bireyi, insan haklarını, adaleti merkeze almak gibi olumlu hususları içeriyor olsa da, birçok açıdan ve birçok farklı siyasal/ideolojik perspektiften yoğun bir şekilde eleştirilmiştir. Örneğin, Cohen (2006: 486) kozmopolitan düşüncüyü, siyasal meşruiyeti ve hukuki geçerliliği tek bir kritere, bireylere sağlanacak adalete indirgediği; devletçilik karşıtlığı adına devletlerin egemen eşitliği ilkesine saldırdığı; bunun saldırganlığı ve emperyalist yıkıcılığı önlemeye bir faydası olmayacağı gibi, güçlü devletlerin emperyal projeleri için hukuki bir paravan rolü oynayacağı ve daha işe yarar reform projelerini engelleyeceği gerekçeleriyle eleştirir. Pieterse (2006: 1250-1253) ise, kozmopolitanizmi felsefi olarak Aristo, Stoacılık, Rönesans hümanizmi, Kant, Rawls, Habermas ve Derrida izleğinde seyreden ama son aşamada sermayenin sınırlarının olmadığı bir dünya tahayyülünün dışa vurumu olarak görmekte; deregülasyon, özelleştirme, serbestleştirme gibi, neoliberalizmin pazarlama aygıtlarından biri olarak tanımlamaktadır. Pieterse, başka yazarların da dile getirdiği gibi kozmopolitanizmi yukarıdan kurulan bir proje olarak görmekte ve insan hakları vurgusunu muhalif pozisyonun standartlaştırılması olarak değerlendirmektedir. Onun yerine, aşağıdan (göçmenler, evsizler, çalışan sınıflar) ve alternatif/özgürleştirici (ümme, sufilik, Zapatista direnişi) bir kozmopolitanizm önermekte, Batı ve Avrupa merkezli demokrasi, insan hakları ve kozmopolitanizm fikrini eleştirmektedir. Sol gelenekten gelen Har-

vey (2000: 532) ise, Kant üzerinden hareket ederek onun coğrafi ırkçılığını ve etnik önyargılarını ortaya koymaktadır.

Uluslararası ilişkiler disiplini içinden küresel demokrasi ve kozmopolitanizm eleştirel yaklaşan ve kendisini onun karşıtı olarak konumlandıran realizmin bu tür bir projeyi ütöpik görmesi (Lu, 2006: 89) anlaşılır ama küresel demokrasi fikrine liberal kanattan da eleştiriler gelmiştir. Demokratik barış yaklaşımının savunucusu olan Doyle (2000: 93), küresel demokrasinin yaşadığımız dönemde mümkün olmadığını, dünyanın çok eşitsiz ve çok farklılık gösteren bir yer olduğunu, dünyada küresel demokrasiyi ayakta tutacak çekirdek bir kültürel grup olmadığını ve küresel demokrasi talebinin bazı normların geliştirilmesiyle sınırlı olabileceğini söylemiştir. Bunun yanında küresel demokrasi ve kozmopolitanizm; elitist, kendisini ayrıcalıklı gören küçük bir entelektüel grup tarafından geliştirilmiş bir ahlâk anlayışına ve böyle bir grubun rasyonalitesine dayanıyor olmakla da eleştirilmiştir (Lu, 2006: 90).

Bunlara ek olarak, küresel demokrasi ve kozmopolitanizmin Batı merkezli ve Aydınlanmacı akla dayanan evrenselci ve ilerlemeci perspektifine, hem politik hem de ahlâki açıdan itiraz eden postkolonyal bir eleştiri de vardır. Postkolonyal eleştiride; Batılı (ABD’li) akademisyenlerin ürettiği bu homojenleştirici, insanlığı Batılı akla tabi kılma amacı taşıyan, kendi içinde hiyerarşik bir ahlâk, siyaset ve kültürel formu tüm dünya toplumlarına giydirmeye çalışan yaklaşıma karşı çıkılır. Bu çerçevede, kozmopolitanizmin, kolonyal dönemler dışarıda bırakılarak küreselleşmeyle ilişkilendirilmesine itiraz edilir (Go, 20013: 209). Bazı eleştirilerde Rawls’cu küresel adalet normlarının, madun olana gönderme yapmadığına dikkat çekilmektedir. Buna göre, küresel demokrasiyi ve kozmopolitanizmi savunanların birey merkezli ve evrenselci düşünsel geleneği madunu ancak bir tekilik üzerinden içselleştirmektedir. Madun olanın, daha güçlü olacağı bir kolektivite olarak değil, tekil bireyler olarak içselleştirilmesi ise, madunu güçlendiren değil, zayıflatan bir projedir (Rao, 2012: 168-170). Sonuçta, evrensel olduğu düşünülen aklın, temelde Batılı modern bir akıl olduğu ve bunun da kültürel ve tarihsel olarak spesifik bir soykütüğünden kaynaklandığı (Scholte, 2014: 10) ve aslında özgürlük götürmeyi önerdiği ötekinin farklılığını önemsizleştirdiği ve onu marjinalleştirdiği (Dallmayr, 2003: 429) eleştirisi küresel demokrasiye yöneltilen eleştiriler arasındadır.

Küresel demokrasi fikri aslında, Batı’nın hâkim olduğu uluslararası örgütler ve kuruluşların demokratikleştirilmesi, temsil açığının giderilmesi gibi somut öneriler içerse de, Küresel Güney’de toplumsal düzey bir yana, entelektüel düzeyde bile yeterince karşılık bulamadı. Gilroy (2013: 113-117) ise, “uygarlıkçılık” adını verdiği bir kavramla Batı’nın küresel bir demokrasi ve kozmopolitanizm fikrini savunmasındaki tutarsızlığı göstermeye çalışır. Bu tür yaklaşımların temelde ırksal hiyerarşiyi devam ettirme amacı taşıdığını ileri sürer. Kozmopolitanizm ve küresel demokrasi tartışmaları, postkolonyalizm konusunu yeterince ele almamaktan, Üçüncü Dünya’nın *self-determinasyon* iradesini engellemeye dek bir kısmı geçerli olan çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Bu gerilimlerin

farkında olan Braidotti ise (2013: 2-8), evrenselci, neo-Kantçı ulusaşırı kozmopolitan perspektifler ile çok taraflı, farklı öznelliklere ve ilişkiselliğe dayalı bakış açısı arasındaki kopukluğu, neo-Kantçı yaklaşımı eleştirip farklılığı kucaklayarak aşmayı önermiştir. Ancak bu tartışmaların herhangi bir sonuca ulaşması gibi bir beklenti yoktur.

Küresel demokrasi ve kozmopolitanizmi savunanlar, ilerlemeci bir perspektifle bunu insanlık tarihinde, “Kant’tan BM İnsan Hakları Evrensel Bildirisi’ne” uzanan, egemenlik, milliyetçilik, içişlerine karışmama gibi ilke ve değerlerin aşılacağı, bir etik ve insancıl üst aşama olarak gördüler. Küresel demokrasi fikri ve projesi; demokratik bir dünya devleti, kozmopolitan bir dünya vatandaşlığı gibi maksimalist hedeflerden, uluslararası örgütlerin hesap verebilirliği ve şeffaflığı gibi minimalist, küreselleşme sürecinin kavram ve kısmi kazanımlarıyla sınırlı ve onlarla yetinmek zorunda kalan bir perspektif olarak kaldı. Uluslararası örgütlerdeki düzenlemeler bile, içeriği dönüştürmeyen kozmetik değişikliklerin ötesine geçemedi. Uzun bir felsefi geçmişe sahip, siyaset teorisi açısından demokrasinin ölçeğini genişletmeye dayalı küresel ahlâk anlayışı geliştirme imkânına dair perspektif ve somut arayışlar sunan küresel demokrasi önerisi zengin bir entelektüel ve akademik tartışma alanı oldu. Ne var ki, küresel sistemin gerek devletler arasında, gerekse devletlerin içindeki yapısal eşitsizlikleri, bu tartışmalar boyunca daha da derinleşirken, tekil ve küresel demokrasiden daha da uzaklaşıldı; küresel barış da, eşitsizlik de, hesap verilebilirlik, küresel temsil, şeffaflık ilkeleri de, Üçüncü BM, dünya parlamentosu gibi somut öneriler de gerçekleşmedi. Yine de birçok yazar küresel demokrasi konusunu varılacak nihai bir nokta olarak görmek yerine; bir süreç olarak ele almayı, demokrasinin hem küresel olarak gelişmesine hem de bunun dönüp ulusal demokrasilerin güçlenmesine yönelik bir çaba olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunarak, bu alandaki çalışmalarını devam ettirmektedir.

İKİNCİ KISIM

Kurum ***Demokrasinin Kurumları***

DEMOKRASİNİN REJİM OLARAK İŞLEMESİNDE NORMLARIN ROLÜ

ERSİN KALAYCIOĞLU

Giriş

Demokrasinin bir yönetim biçimi türü olarak tasarlanması ve hayata geçirilmesinin üzerinden neredeyse 2500 yıl geçmiş bulunuyor [bkz. Zabcı; Taşkın]. İlk kez Antik Yunan site devletlerinde uygulanan demokratik yönetim, hem doğrudan halk katılımına dayanmasıyla hem de (sadece belirli bir yaş üzerindeki site üyesi erkekleri içeren, hane halkı reislerine ve kabile liderlerine büyük yetkiler tanıyan) son derece sınırlı halk tanımı nedeniyle bugünkü demokrasi anlayışından ciddi farklılıklar içermektedir. Devletler, hükmettikleri yüzölçümü ve nüfusları büyüyüp, karmaşık toplum yapıları, ruhban ve askerî sınıfları oluşmaya başlayıp, imparatorluklar haline dönüştüklerinde, halkın doğrudan katılımı yoluyla bağlayıcı kararlar üreterek yönetme anlayışını göz ardı etmeye başladılar. Ruhban, askerler ve devlet işlerinde çalışan memurların desteğinden güç alan, tek bir ailenin veya kişinin ürettiği bağlayıcı kararlarla yönetilmeye eğilim gösterdiler. Bir tür halk yönetimi olan ve Amerikan başkanlarından Abraham Lincoln'un genel kabul gören tanımıyla halkın, halk tarafından ve halk için yönetimi olarak kabul edilen demokrasi terk edildi ve zamanla gözden düştü.

Ortaçağ sonunda güçlenen imparatorlukların açık denizleri kullanarak keşiflere ve küresel ticarete yönelmeleriyle, imparatorluklar başta olmak üzere, devletlerin toplumsal ve ekonomik hayatları ve yapıları bir kez daha değişti. Küresel ticaretle uğraşan bir kentli sınıf ortaya çıkmaya başladı. Bu kişiler muazzam servetler kazandılar ve giderek dünyanın birçok yerinde hükümler olarak kurdukları şirketlerin denetiminde siyasal idareler (sömürge yönetimleri) tesis ettiler. Hatta ordular dahi kurdular. İmparatorlara kendi uyguladıkları politikala-

rı kabul ettiremediklerinde onlarla mücadele etmek hatta savaşmaktan geri durmadılar. İlk kez Hollanda'da bir toplumsal sınıf olarak yönetimde söz sahibi olmaya başladılar; kısa süre sonra Britanya İmparatorluğu'nda kralla yolları ayrıldığında onunla savaşarak kralı görevden indirebilecek bir güce ulaştılar. Britanya Parlamentosu'nun Avam Kamarası'na egemen olup kendilerini halk olarak ilan ettiklerinde, yönetme hakkını kraldan alıp Parlamento'ya ve onun da halkı temsil ettiğini ileri sürdükleri Avam Kamarası'na devrettiler (1648). Buna karşı çıkmaya cesaret eden krallara da ayaklanarak, Parlamento'nun (Avam Kamarası'nın) gücü ve yetkisini krala ve onunla dayanışma içinde olan soylulara (lordlara) ve onların Parlamento içindeki yapısı olan Lordlar Kamarası'na karşı korudular. Britanya'daki bu uygulama bir temel demokrasi anlayışı ve modeli olarak yerleşti (Lijphart, 1999). Bu anlayışa göre Avam Kamarası halkın serbest ve adil olarak yapılan seçimlerdeki oylarıyla seçilen temsilcilerinden oluşan bir heyet mahiyetini kazandı; halkın halk tarafından ve halk için yönetimi de temsili bir hükümet biçimi halini aldı.

17 yüzyıldan itibaren başlayan bu uygulama önce 18. yüzyılda aristokratların (lordların) olmadığı Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) tüm yasama kamalarının doğrudan halkoyuyla, yürütmenin başındaki başkanın da dolaylı olarak halkın oyuyla seçildiği bir temsili rejime esin kaynağı oldu. Bundan kısa süre sonra Fransa'da ihtilalle monarşinin yıkılmasıyla, tıpkı ABD'de olduğu gibi cumhuriyet sisteminde bir temsili demokrasi uygulamasına da esin kaynağı oluşturdu. Bu örnekler 19. ve 20. yüzyılda çoğalarak dünyada birçok temsili demokrasi uygulamasına yol açtı. Çağdaş demokrasi bir temsili hükümet biçimidir. Bu içeriğiyle hem monarşilerde, meşruti monarşi olarak hem cumhuriyetlerde uygulanmaktadır. Bu uygulamalarda iki farklı ilke demokrasilerin örgütlenmesinde ve çalışmasında temel rolü oynamıştır. Demokrasiler, ya çoğunluk (*majority*) esasına göre ya da çoğulculuk (*pluralism*) esasına göre çalışacak şekilde kurgulanmışlardır. Bunlardan çoğunlukçu olanının temel modeli Britanya (Westminster) demokrasisi, çoğulcu olanının temel modeli ise İsviçre (Oydaşmacı, *Consociational*) demokrasisidir (Lijphart, 1999).

Britanya demokrasisinin kurallarına temel teşkil eden yazılı olarak tedvin edilmiş (*codified*) bir anayasa mevcut değildir. Oradaki anlayışa göre, yasama organı (uygulamada büyük ölçüde Avam Kamarası) halkın temsilcilerinden oluşan ve halkı her bakımdan tam temsil eden, halkın yokluğunda halk olarak karar veren bir kurumdur. Bu nedenle, halkın yönetimi için anayasal kural ve ilkeler dahil ne gerekiyorsa, o konuda Avam Kamarası çoğunlukla karar alır ve uygular.

İsviçre'de uygulanan oydaşmacı demokraside de yasama organı güçlüdür, ancak hem yazılı bir anayasa hem de zaman zaman siyasal kararlar almakta etkili hale gelerek doğrudan siyasal karar üreten bir halk mevcuttur. Halkın referandum, inisiyatif, geri çağırma (*recall*) gibi uygulamalarla yasamanın yanı sıra siyasal karar üretme meşru hakkı ve yetkisi, yazılı bir anayasa ile birlikte mevcuttur.

Dünyadaki diğer demokrasi uygulamaları bu iki temel modelin değişik ölçülere göre benzerleridir. Britanya hariç, demokrasilerin hepsinde yazılı olarak tedvin edilmiş anayasalar mevcuttur. Bu anayasalarda devletin, hükümetin ve demokrasinin kurumları, bunların birbirleriyle ilişkileri, nasıl çalışacakları, halkla onlar arasındaki ilişkiler anlatılmıştır. Ayrıca, demokrasinin temel değerleri olan ifade, toplanma ve gösteri, dernekleşme, medya ve basın vb. özgürlükler ve bireysel ve toplu haklar da tanımlanır. Seçim yasaları, partilerin finansman yasaları, parti ve dernek yasaları gibi birincil ve ikincil kurallar da mevcuttur. Bunlara demokrasinin donanımı (*hardware*) adını verebiliriz. Ancak, bu donanım birçok yerde mevcut olmakla veya benzer olmakla birlikte, temsili demokrasinin çalışmasında tek tip sonuç üretecek biçimde çalışmamaktadırlar. Tıpkı bilgisayar veya cep telefonunda olduğu gibi, bir donanımın çalışması, önemli sonuçlar ve başarılar elde edebilmesi için yazılım (*software*) gereklidir.¹

Demokrasinin yazılımı/normları

Siyasal hayatta söz konusu olan yazılımların büyük çoğunluğu yazılı değildir veya ender olarak yazılmışlardır. Burada yazılım dediklerimiz nasıl davrandığımızı, ne söylediğimizi ve ne yaptığımızı belirleyen değer, inanç, beklenti ve tutumlardan oluşur ve bunların tümüne kısaca siyasal kültür de diyebiliriz. Yasal, anayasal kurumlar ve kurallarla siyasal kültürü oluşturan tutum ve davranışların bağlantısını kuran ve davranışlarımızın içeriğini büyük ölçüde belirleyenler ise yazılı veya resmî olmayan norm² adını verdiğimiz kurallardır. Demokrasi rejiminin işlemlerini sağlayan ve yazılı yasa, yönetmelik ve kuralların nasıl çalışacağını belirleyen de siyasal kültür ve normlardır. Bunlar insanların bir toplum ve topluluğun üyeleri olmaları dolayısıyla kabul ettiği ve paylaştıkları davranışları oluştururlar. Örneğin, bir kamu aracında yolculuk edenler için yaşlı, hamile ve sakat olanlara oturacak yer vermek normdur. Yine, bir otobüs durağında erken gelenlerin önde, sonra gelenlerin arkada olduğu bir sıra oluşturmak da normdur. Sonradan gelen birisinin bir sıraya aradan katılması (kaynak yapması) veya özenle katılmaması ve sıradakilerin bu davranışa verdikleri tepkiler de normdur.

Toplumsal yaşantıda olduğu gibi demokratik siyasal hayatta da normlar vardır ve demokrasi kısmen onların ve ilgili değer, tutum, beklenti ve inançların sayesinde çalışır. Bugün siyaset biliminde en yaygın kullanılan demokrasi tanımlarından birisi olan Robert Dahl'ın poliarşi tanımında çağdaş demokrasinin te-

1 Harvard Üniversitesi öğretim üyelerinden Gita Gopinath 2014 yılında Hindistan siyasetindeki değişimi tanımlamak için önerdiği kavramlardan esinlenerek benzer bir kavramsallaştırmaya başvuruyorum (<https://www.indiatoday.in/india-today-global-roundtable/story/india-today-global-roundtable-dial-india-for-investment-301112-2014-09-27>).

2 Norm bir toplum veya toplulukta ortaklaşa kabul gören bir davranış biçimi, tipik bir tepki veya tutuma verilen addır. Sokakta, işyerinde, okulda veya başka bir kamu alanında bir davranış, olgu veya durumla karşılaşta kimin tipik olarak nasıl davranacağı genel olarak düşünülüyorsa, o normdur.

mel unsur ve kuralları sayılmıştır. Dahl bunları siyasal katılma ve temsili kolaylaştıran ve siyasal kararlara karşı itirazın kolayca ve korkusuzca yapılmasını sağlayan uygulamalar olarak sıralamıştır. Buna göre, bugünkü temsili demokrasiler, seçmenin (halkın) siyasal kararlari etkileyecek eylemlerde bulunduğu (katılma) ve kendisini yönetecekleri seçtiği (temsil), seçmeni kucaklayan (inclusion) davranış örüntüleri gösteren, siyasal kararlara itiraz (contestation) ve muhalefet yollarının açık olduğu rejimlerdir (Dahl, 1971). Dolayısıyla, siyasal katılma ve temsille birlikte muhalefeti mümkün, kolay ve hatta güçlü kılan değer, tutum, anlayış ve inançlar, hem demokrasinin hem de onun seçmeni/halkı kucaklama iddiasının sürdürülebilirliği için kritik önem taşır.

Dahl'a göre, demokrasiyi mümkün/sürdürülebilir kılan uygulamaların başında adil ve serbest seçim yapabilmek gelir. Bunun gerçekleşebilmesi için de herkesin fikrini özgürce, çekinmeden, korkmadan ifade edebilmesi gelmektedir. Bu yolla insanlar istek, dilek ve şikâyetlerini dillendirilebilecek, bunlara yanıt olabilecek öneriler oluşabilecek ve bu öneriler seçimler sırasında seçmen tercihinde dönüşebilecektir. Bu süreci toplumda daha genel ve sistemli olarak işleyen/iletlen basın ve medyadır. Onların da serbestçe, sansüre uğramadan, çekinmeden, korkmadan fikir, olgu, gerçek içeren her türlü enformasyonu derlemesi ve yayması beklenmelidir. Son yıllarda buna sosyal medya da eklenmiştir. Bu enformasyon kaynaklarının çeşitliliği ve farklı ideoloji ve sosyo-ekonomik çıkar ve değerleri temsil etmeleri, fikir çatışmasını da, ondan doğacak hakikatin kavranmasını da kolaylaştıracaktır. Zengin ve mümkünse etraflı ve tam enformasyonun mevcut olduğu ortamda, seçmen haberleri, istek, dilek ve şikâyetleri inceleyecek ve ondan sonra kendi fikrini ve oyunu oluşturarak seçimlere katılacak ve temsilcilerini seçecektir. Bu ortamda seçim kampanyaları, toplantı, miting, gösteri, nümayişler barışçıl bir içerikle yapıldığında, seçmen kendi görüşlerine destek olabilecek bu etkinliklerde yer alarak siyasal katılmada bulunacaktır. Aynı zamanda, yine bu etkinlikler sayesinde oy vereceği siyasal parti adaylarını tanıyacak ve oyunun içeriğini belirleyecektir. Seçimlerden sonra da aynı süreç ve etkinliklerle hükümetin aldığı kararlara itirazını çekincesiz, özgürce ve barışçıl şekilde göstererek itiraz edebilecek, muhalefette bulunabilecektir.

Siyasal katılma, siyasal temsil ve muhalefetin son derece saygın olarak kabul edildiği, bunların özgürce ve çekincesiz olarak insanların yer almasıyla hayata geçebildiği siyasal sistemler çağdaş demokrasilerdir. Bu koşulların gerçekleşebilmesi için sadece anayasa ve yasalarda bu kurallara atıfta bulunulması yeterli değildir. Ayrıca bu kurallara uygun beklenti, tutum, inanç ve davranışlar da gereklidir.

Öncelikle, seçimlerin adil ve serbest olarak yapıldığı, oy verme hakkı olan tüm seçmenlerin oy vermekte zorlanmadıkları, tek seçmen, tek oy esasına göre oy kullanıldığı, mükerrer oy kullanılmadığı, oyların düzgün olarak toplandığı ve kamuya açık olarak şüpheye yer vermeyecek biçimde sayıldığı saptanmalı ve kabul edilmelidir. Bu durumda, sayım ve seçim yasası kurallarına göre yapılan uygulamanın sonuçlarını kazanan ve kaybeden adayların kabullenmeleri demokrasinin en temel bir normudur. Burada bir diğer norm olan barışçıl ka-

tılma eylemi yerine şiddete dayalı katılmanın gerçekleşmesi ise bir normun ihlali mahiyetindedir. Adil ve serbest seçimleri yasal usullere göre kaybeden tarafın (aday veya partinin) kaybettiğini kabul etmemesi, demokrasinin sorunsuz işlemesini imkânsız kılar. Bunun sık tekrarlanması halinde temsili demokrasi en azından bir bunalıma girer ve zamanla çöker. Onun için normlar demokrasinin çalışmasında önemlidir.

Bir diğer husus, ifade ve haber akışı ile ilgilidir. Burada sansür uygulanması, seçmenin kararını oluşturmalarını doğrudan etkileyerek, belirli partizan yönlerde doğru manipüle eder. Böyle bir durumda adil bir seçim yarışından söz edebilmek olanaksız hale gelir. Haber kaynaklarının kapatılması, tek elde toplanması, muhalefetin poster ve ilanlarının dağıtılmasına izin verilmemesi de, haber alma özgürlüğünün ihlalidir ve seçmenin değerlendirmesini adil olan bir süreçle gerçekleştirememesi sonucunu doğurur. Partiler ve adaylar arası rekabet haksız bir rekabet içeriğine bürünür. Bu durumda temsili demokrasinin çalıştığını söyleyemeyiz.

Haber, bilgi ve enformasyonun içeriğinin gerçek olması, olguları (*facts*) yansıtmaları esastır. Bir şeyin gerçek olup olmadığını sistemli gözlemle görgül (ampirik) olarak saptamak mümkündür. Bu yöntemle gerçekliği sınanan ve yanlışlığı gösterilemeyen hiçbir haber, bilgi veya enformasyon seçmenden sakınılamaz. Temsili demokrasinin işleyebilmesi için halkın (uygulamada seçmenin) oy verdiği aday, parti ve fikirlerin neyi temsil ettiğini, ne tür bir gerçeğe tekabül ettiğini ve kendisine söylenenlerin ne kadar hakikat olduğunu bilme hakkı vardır. Eğer halk yönetimi olacaksa, ona hesap verilecek ve bunun için de gerçeklerden oluşan bilgi, belge ve enformasyon seçmenin incelemesine sunulacaktır. Bu olmadığında seçmen yine karar verir ama hatalı, bilgisizce ve partizanca yanıltılarak karar vermiş olur. Bu durumda yönlendirilen, kandırılan seçmenlerin çarpık kararlarıyla temsili demokrasinin düzgün çalıştığını öne süremeyiz. Onun için medya, basın ve sosyal medya haberlerinin içeriklerinin hakikati ne derecede yansıttığının seçmen tarafından bilinmesi esastır. Her haber kaynağı kendi ideolojisine, ekonomi-politik çıkarlarına göre yayın yapar. O nedenle Dahl demokraside enformasyon kaynaklarının tam bir çoğulculuğunun olmasını, her türlü haberin bu çoğulcu ortamda üretilip yayılmasını, arif olan seçmenin de bunların hepsini izleyerek, inceleyerek gerçeğin ne olduğunu kendi açısından saptaması gerektiğini önermiştir. Başka türlü gerçek bilgi ve enformasyona ulaşmak zaten mümkün olamayacaktır.

Bu aşamada varsayılan, seçmenin siyasete ilgili, bilgili ve meraklı olmasıdır. Ancak bu niteliklere sahip seçmenlerin çoğunlukta olduğu toplumlarda çağdaş demokrasinin çalışacağını varsayabiliriz. Aynı zamanda halkın (uygulamada seçmenin) diyalog içinde olabilmesi, birbirine makul ve uygar bir biçimde yaklaşp, fikir tartışmasını kavga etmeksizin sürdürebilmesini de bir norm olarak kabul etmek durumundayız. Aksi halde barışçıl bir siyasal ortamın sürmesi söz konusu olamayacak; demokrasi rekabetçi bir yarış ortamından kavga ve hatta savaş ortamına dönerek son bulacaktır.

Demokrasinin çalışması ve sürdürülebilmesi seçmenlerin birbirini saygın, eşit, iyi niyetli ve güvenilir yurttaşlar olarak kabul etmeleriyle mümkün olacaktır. Bunun için halkın birbirine güvenmesi, demokrasinin kurumlarına ve süreçlerine güvenmesi, farklı düşünenlere hoşgörüyle yaklaşması demokrasinin çalışması için olduğu gibi, demokrasinin temel kurumları olan siyasal parti, dernek, vakıf ve kuruluşların da hayata geçebilmeleri ve sürekli olabilmeleri için zorunludur. Kısacası, çağdaş demokrasi zor bir uğraşıdır.

Bu zorluk gerek dünyadaki siyasetin, gerek siyasal kültürün çeşitli etkiler altında değişmesiyle demokrasinin çalışmasında etkili olan normların aşınması veya yok olmasıyla belirginleşmektedir. Çok uzun yıllar temsili liberal demokrasi olarak işleyen rejimlerden olan Britanya ve ABD demokrasileri, özellikle 2010'lu yılların ortalarından itibaren, büyük zorluklarla karşılaşmaya başladılar. Özellikle bu iki ülkede demokrasinin yerleşik normlarında aşınmalar görüldü. En büyük muhafazakâr partiler giderek demokrasinin temel normlarını hiçe sayan uygulamalar sergilemeye başladılar. Üstelik her iki ülkenin muhafazakâr partilerine olan seçmen desteği demokrasinin normlarını eğip bükülerken azalmadı, arttı. Temsil olgusuna yönelik eleştiri ve endişelerin yaygınlaştığı, demokrasinin temel kurumlarına olan desteğin azalmaya yüz tuttuğu görüldü. Bu durumda iki yüzyıldan fazla süredir demokrasiyle yönetilen, pekişmiş temsili demokratik hükümet örneklerinde ortaya çıkan bu durum bir bunalıma mı işaret ediyor? Temsili demokrasinin geleceği karanlık mı?

Pekişmiş demokrasilerin bunalımı

1991 yılının 31 Aralık akşamı Sovyetler Birliği bayrağı son kez olarak Kremlin'in çatısındaki gönderinden indirildiğinde Soğuk Savaş'ın sonlandığı resmen kabul edildi. 1992 yılından itibaren artık liberal demokrasilerin kapitalist pazar ekonomileriyle birlikte, halk demokrasileri ve sosyalist planlı ekonomiye karşı yürüttükleri mücadeleyi kazandıkları da ilan edilmiş oldu. Daha önce milliyetçiliğin bir türevi olarak gelişmiş olan totaliter (faşist, nazist) siyasal sistemler ve onların korporatist ekonomi uygulamaları da 1945'te kaybettikleri dünya savaşı sonrasında özellikle Avrupa, Kuzey Amerika, Uzak Doğu Asya'da gözden düşmüşlerdi. Avrupa'yı ve arkasından dünyayı iki kere dünya savaşına sürükleyen milliyetçilik ideolojisinin şampiyonu Batı Avrupa millî devletleri, milliyetçi hedefler etrafında kenetlenip mücadele etmeyecekleri bir Avrupa Toplulukları projesinde birleştirildiler. Sosyalizm ve milliyetçilik ideolojilerinin etkisinin büyük ölçüde azaldığı bir dünyada liberal demokrasi ve liberal kapitalizm tek başına küresel bir güç olarak temayüz etti (Wiebe, 2002). Böylece, Francis Fukuyama'nın *The End of History and the Last Man* (1992) kitabıyla tarihin sonuna geldiğimizi ileri sürmesi şaşırtıcı olmadı. Artık küresel olarak her devlet sadece ne kadar liberal demokrasi ve liberal kapitalizm uygulamasında başarılı olacağını göstermeye yönelecekti. Ancak, gelişmeler pek de öngörüldüğü gibi olmadı ve özellikle liberal ekonominin küresel başarıları yanı sıra büyük sorunlar da ortaya çıkmaya başladı.

Soğuk Savaş sonrasında dünyada ekonomik büyüme hızlandı, 1760'ta başlayan Sanayi Devrimi büyük bir hız kazandı, teknoloji değişti, otomasyon üretimde büyük bir başarıyla uygulanmaya başlandı; sosyo-ekonomik refah arttıysa da, varıl ve yoksul olanlar arasındaki farklar büyük bir uçuruma dönüşmeye başladı. Reel ücretler başta ABD olmak üzere, Kuzey Amerika ve Avrupa'da adeta 1970'lerdeki düzeylerinde kaldı. Bu durumda da genç ve orta yaşlı kuşak kendi ebeveynlerine göre yoksullaşmakta olduklarını düşünmeye başladılar. Liberal iktisat ve özellikle gelirin basamaklı düzenlemesiyle yukarıdaki gelir gruplarından aşağıya doğru yayılarak artacağı (*trickle down economic growth*) iddiasının gerçekleşmediği görüldü. Yüksek gelirlielerin vergilerini azaltan hatta kaldıran uygulamalar, bu kişiler ve şirketlerinin ülke ekonomilerine daha fazla istihdam ve gelir sağlayacak yatırım yapacakları savını doğrulayan sonuçlar doğurmadı. Gümrük duvarlarının yıkıldığı, uluslararası taşımacılığın kolaylaştığı bir ortamda, birçok Amerikalı ve Avrupalı iş insanı yatırımlarını emeğin nispeten ucuz olduğu Çin'e, Meksika'ya, Asya ve Latin Amerika'ya yaptı. Ayrıca otomasyon yardımıyla üretim artırılırken, istihdama katkıda bulunulmadı. Aksine orta yaştaki emek, kısmen de olsa artan otomasyon nedeniyle işsizlikle tanıştı. Eski meslekler ölürken yenileri de bunların yerini alamadı. Bu gelişmeler, başta ABD'de olmak üzere özellikle, mavi yakalı işçilerin istihdam olanaklarını daralttı ve başka derin toplumsal ve siyasal etkilere neden oldu (Rodrik, 2018).

Küreselleşmenin sosyo-ekonomik refahı tabana yayamadığı olgusu Kuzey Amerika ve Avrupa'da geniş kabul görmeye başladı. Buna karşı önlem talep eden seçmenin verdiği oyun da küresel liberal ekonomi politikalarında pek bir şey değiştiremediği genel kabul gördü. Siyasal katılma ve temsil kurumlarına, özellikle seçimlere ve yasama organlarına, seçimle işbaşına gelen temsilcilere olan güven azaldı. İşlerini ve mesleklerini kaybeden kitleler için liberal demokrasi ve liberal, küresel kapitalizm cazibesini ve hatta anlamını kaybetmeye başladı. Küreselleşmenin teşvik ettiği mal ve hizmetlerin yanı sıra emek akışkanlığı (*labor mobility*) geniş emek hareketlerine yol açtı. Özellikle ABD ve Batı Avrupa ekonomilerinde; Asya, Afrika, Ortadoğu ve Doğu Avrupa kökenli emekçi istihdamı sürdü, yer yer de arttı. Bunların kendi has evlatları yerine emek piyasasına egemen olmaya başladığını düşünenlerin sayısı artarken, yerlilik ve millilik taleplerinin de siyasette yükselmeye başladığı görüldü. Yascha Mounk'un (2018: 131) ifadesiyle, giderek demokrasi olmayan bir liberalizmin, özellikle ABD'de egemen olmaya başladığı inancı yerleşmeye yüz tuttu. 2016 yılı ABD'nin özellikle liberal siyasal gündemine karşı bir başkaldırı yılı olarak tarihe geçti (Inglehart ve Norris, 2016). Atlantik Okyanusu'nun öbür tarafında da Britanya bir yerli ve milli olma krizi ile girdiği referandumda AB'den ayrılma (Brexit) kararı aldı. Kıta Avrupası'nda da yabancı düşmanlığı, beyaz ırk üstünlüğü, (borealik kültür gibi kavramlar kullanan siyasetçiler eliyle) güçlenerek seçim sonuçlarını etkilemeye başladı (de Vries, 2019). Demokrasinin kurum ve kurallarına savaş açmaya teşne Nigel Farage, Boris Johnson, Jair Bolsonaro, Narendra Modi, Steve Bannon, Victor Orbán, Vladimir Putin, Jeroslaw ve Lech Kaczynski kar-

deşler gibi siyaset erbabı büyük bir kitlesel destek buldu. Hukukun üstünlüğü, demokrasi süreçler yerine güçlü bir liderin tek başına alacağı kararlarla “halkın taleplerinin” hemen şimdi gerçekleşmesini talep eden kitleler seferber edildi [bkz. Bozarslan; Esen ve Yavuzylmaz; Turan ve Göksel].

Kuzey Amerika ve Batı Avrupa’da demokratik temsil kurumları ve kurallarına başkaldırı ve güvensizlik krizi patlak verdi. İki-üç yüz yıllık demokrasilerde kurum ve kuralların erozyona uğramasını sağlayacak adımlar atıldı. Örneğin, iki seçim arasında 1979’dan beri bir haftadan fazla tatil edilmemiş olan Britanya Parlamentosu, 2019’da seçilen Başbakan Boris Johnson’un liderliğinde yapılan bir girişimle Kraliçe tarafından üç haftadan fazla tatil edildi (*prorogued*).³ *Democraticaudit.com* adlı bir internet web sitesi Başkan Donald Trump’ın bu konuda çok daha mahir olduğunu ve on bir adet demokratik normu ihlal ettiğini, tek tek örnekleriyle açıkladı.⁴ Böylece, demokratik normlar siyasal liderler eliyle görmezden gelinmeye veya aşındırılmaya başlandı.

Bu gelişmelerin altında demokrasi kurumlarına, başta seçimler ve siyasal temsil olmak üzere önemli bir güvensizlik bunalımının yattığı görülüyor (Anderson ve LoTempio, 2002; Banducci ve Karp, 2003; Crow, 2010; Fukuyama, 2015; Henderson, 2008). Kuzey Amerika ve Batı Avrupa’daki ülkelerin tüm eğitim düzeylerindeki çalışanlarının ücret ve maaşlarının reel düzeyi 2000’den itibaren değişmiyor. Ancak, çok ufak bir üst gelir grubunun gelir ve servetleri muazzam bir hızla artıyor. Buna tepki duyan seçmenler verdikleri oylara karşın, ekonomik küreselleşmenin değişmediğini, ekonomik politikaların da içeriğinin aynı kalarak varsılı daha varlıklı, yoksulu ise yoksul bıraktığını algılıyorlar. Bu ülkelerin, demokratik temsilin etkisinin giderek sorgulanmaya başladığı bir siyasal ortama doğru sürüklendiğini görüyoruz (özellikle Avrupa için, Kalaycıoğlu, 2021: 45-56). Ancak, aynı dönemde özellikle Çin ve Hindistan’da çalışan geniş kitlelerin, totaliter ve otoriter siyasal rejimler altında gelirlerinin arttığı ve yoksulluğun azaldığı da görülüyor. Ekonomik küreselleşmenin büyük bir başarıyla milyonlarca Çinli ve Hintliyi görece olarak varıl hale getirmeye başladığına tanık oluyoruz.

Bu gelişmeler Kuzey Amerika ve Batı Avrupa’da siyasal temsil kurumlarına, dürüst seçimlerle seçilseler bile siyasal temsilcilere/seçkinlere ve nihayet temsili demokrasiye olan güveni ve inancı sarsmaya başlıyor. Küreselleşmenin ve ona egemen olduğu düşünülen güçlerin, bölgesel yönetimlerin (örneğin Avrupa Birliği, NAFTA, Trans Pacific Partnership (TPP) gibi) Kuzey Amerika ve Batı Avrupa’da yaşayan halkların hayatlarına gadrettikleri, fakat buna karşın seçmenlerin ne yaparlarsa yapsınlar bu durumu değiştiremedikleri algısı yaygınlaşıyor. Bu durumda milliyetçilik ve korumacı iktisadi uygulamaları, eski tekno-

3 Britanya Yüce Mahkemesi’nin 24 Eylül 2019’da verdiği kararda uzun süreli yasama tatilinin normlara uymadığını; demokratik ilkelere temelden aykırı olduğunu ve parlamentonun çalışmasını engelleyerek yasaları ihlal ettiğine (*unlawful*) karar verdi (<https://www.instituteforgovernment.org.uk/explainers/proroguing-parliament>).

4 <https://www.democraticaudit.com/2017/02/23/eleven-ways-trump-has-violated-democratic-norms-in-his-first-month-in-power/>

loji kullanarak üretim yapmayı savunan, liberal piyasa ekonomisinin söylem ve uygulamalarını reddeden duyarlılıklara sahip seçmenlerin arttığını görüyoruz. Bu durumdan yararlanmak isteyen çeşitli siyasal aktörler ve güçler, komplo teorileri uydurarak, gerçek-dışı ve gerçek-ötesi söylemler kullanarak, kırıgın, kızgın ve ümidini yitirmiş seçmenlere ulaşmaya ve onları seferber etmeye başladılar.

Bu gelişmelerin öncelikle bir liberal gündem karşıtlığı içeriğine büründüğü (Inglehart ve Norris, 2019), başta emek akışkanlığı dolayısıyla artan göç ve göçmen sorununa karşı olmak üzere, bir yabancı düşmanlığı, beyaz ırk üstünlüğü, siyasal doğruluk (PC, *politically correctness*) karşıtlığı biçimi ve üslubunda oluşturulan bir tepkiye dönüştüğü görülmektedir. Bu talepler aynı zamanda orta yaştan itibaren işsiz kalan mavi yakalı seçmenlerin de kaybettikleri işleri hatta mesleklerini geri isteyen bir içeriğe de dönüşmeye başlamıştır.

Bu gelişmelere bigâne kalmayan iki önemli gücün de ortaya çıkmasıyla, liberal temsili demokrasi en güçlü olduğu coğrafyalarda büyük bir sorunla karşı karşıya kalmaya başladı. Bunlardan birisi iklim değişikliği gerekçesiyle teknoloji değiştirme taleplerine direnen büyük sermaye, ikincisiyse, demokrasi konusunda sürekli olarak eleştirilen Rusya, Çin gibi otoriter ve totaliter rejimlerin hükümetleri tarafından, Birleşik Krallık veya ABD'nin de demokrasilerinin işlemediğini ispatlama çabaları içerisine girmesi oldu. 2016 yılında, gerek Britanya'daki Brexit referandumunu, gerekse ABD başkanlık seçimlerini hedef alan siber etkinlikler yürüten Rusya'nın da katkılarıyla Britanya AB'den ayrılmayı, ABD'de de Donald Trump Cumhuriyetçi Parti adayı olarak seçimleri kazanmayı başardı. Küreselleşmeye karşı bir milliyetçilik dalgası Britanya ve ABD'de etkili oldu.

Liberal demokrasiye olan güven özellikle sağ ideolojik eğilimleri olan kitlelerde giderek azaldı. Sağ ideolojilerin liberal gündem karşıtlığı, göçmen, Yahudi, Müslüman ve yabancı düşmanlığı, beyaz ırkın üstünlüğünün tekrardan tesisi, kamu politikalarının ve özellikle ekonomi politikalarının ulusal kurumlar eliyle yapılması temalarına dayanan seçim propagandaları etkili olmaya başladı. Küresel piyasalara karşı korumacı iktisat politikaları uygulayan Donald Trump, bu yolla Çin ve Meksika başta olmak üzere başka ülkelere giden iş ve istihdamın ABD'ye geri dönmesini sağlayacağını ilan etti. Yurtdışına yatırım yapan ABD firmalarını üretimlerini ABD'ye döndürmelerini talep etmeye başladı. Britanya'da da Brexit sürecine yönelik Muhafazakâr Parti hükümetleri, AB ülkelerinden ve eski Britanya sömürgelerinden gelen emek yerine yerli emek kullanımına öncelik verilmesine yönelik önlemler almaya başladı. 1 Şubat 2020'de Brexit uygulaması başlar başlamaz Britanya'da emek sıkıntısı başladı ve Eylül 2021'de had safhaya ulaşarak birçok sektörde yerli kaynaklardan yeterli ve ucuz emek istihdam edilememesi nedeniyle mal ve hizmet kıtlıkları ortaya çıktı.

Bu gelişmelerin en belirgin sonucu olgulara (*facts*) ve gerçeğe (*reality*) düşman olan bir gerçek-ötesi söylemle hareket eden politika erbabının güçlenerek, ideolojik yelpazenin kenarından ve siyasal iletişimdeki marjinal konumlarından siyasal merkeze doğru kayması oldu (Kalaycıoğlu, 2021: 142-148). Bu söylemler Donald Trump, Nigel Farage, Boris Johnson, Jair Bolsonaro, Viktor Orbán,

Vladimir Putin, Tayyip Erdoğan, Rodrigo Duterte gibi siyasetçiler tarafından siyasal iletişimin odağına taşınarak artan bir etkiyle kullanılmaya başlandı. Böylece neyin gerçek ve olgusal olarak doğru olduğu, neyin gerçek-ötesi veya gerçekdışı yahut düpedüz yalan olduğu artık anlaşılmaz olmaya başladı. Üstelik bu kuşak siyaset erbabı kendi söylediklerini olgusal olarak çürütenleri başarıyla düşman, halkı sömüren seçkinler, ideolojik olarak konuşan bir üst sınıf vb. şekilde takdim etmeyi başardılar. Artık tüm siyasal iddialar partizan bir içeriğe bürünerek, ideolojik olarak kabul edilebilir veya reddedilebilir bir hale dönüştü. Bilimsel teori de, komplo teorisi de eşit derecede meşru ve siyaseten kabule şayan bir içeriğe dönüşmeye başladılar.

Bu gelişmelerin en vahim sonucu demokrasinin yaşaması için elzem olan gerçekler hakkında olgusal enformasyona ulaşabilen halkın seçmen olarak verdiği kararlarla yönetimi seçmesi olanağının giderek tahrip olmasıdır. Her görüş partizan meşruluğa kavuşmuş ve doğruluğu tartışılmaz bir içeriğe bürünmüş oldu. QAnon tarafından iddia edilen ABD'nin şeytana tapan pedofillerden oluşan Demokrat siyasiler tarafından yönetildiği savı da, iklim değişikliği olmadığı savı da, seçimleri iklim karşıtı politikaları destekleyen Demokrat aday Biden'ın dürüst bir biçimde kazanmadığı savı da, özellikle Cumhuriyetçiler arasında eşit derecede doğruymuş gibi kabul görmeye başladı. 230 yıllık pekişmiş (*consolidated*) demokrasi olan ABD'de Cumhuriyetçi Parti'nin önde gelen senatörlerinden Mitch McConnell ve parti grubu, Başkan Obama'nın son döneminde (Mart 2016) önerdiği Yargıç Merrick Garland'ı Yüce Mahkeme'ye (*Supreme Court*) atamamak için ellerinden geleni yaptılar. McConnell Başkan'ın son yılı olması ve altı ay kadar sonra seçimler olacağı için bu atamanın meşru olmayacağını savundu. 2020 yılında aynı McConnell, bu kez Başkan Trump'ın Yüce Mahkeme yargıç ataması için önerdiği Amy Coney Barrett'in –Senato'nun ve Başkan'ın döneminin sonuna bir ay kadar kalmış olmasına karşın– Senato onayının büyük bir hızla verilmesi için elinden geleni başarıyla yaptı. Böylece demokrasiyle bağdaşması mümkün olmayan partizan kayırmacılık bir norm olarak Senato'da emsal teşkil etti. Başkan Donald Trump'ın Kasım 2020'de kaybettiği seçimleri aslında kendisinin kazandığını, Demokrat Parti'nin oyları çalarak Joseph Biden'ın seçilmesini sağladığını iddia etmesini destekleyen bir Cumhuriyetçi Parti çoğunluğu mümkün olabildi. Seçim sonuçlarını tersine çevirmek amacıyla altmıştan fazla kez yargıya başvuruldu, bazı eyaletlerde oylar tekrar ve tekrar sayıldı. Öne sürülen hiçbir “kanıt” Trump'ın iddialarını doğrulamamasına karşın, Trump ve destekçileri, bu arada Cumhuriyetçi Parti'ye oy veren seçmenlerin çoğunluğu bu iddialara inanmaya devam ettiler. Oysa temsili bir hükümetin var olabilmesi için norm dürüst olarak yapılan ve sayılan seçimlerin sonuçlarını kaybeden tarafın da kabul etmesidir. Bu kabul olmadan temsili demokrasinin gerçekleşmesi ve çalışması zor, hatta zamanla olanaksız hale gelecektir (Przeworski, 2015).

En eski ve pekişmiş demokrasi olan Westminster (Britanya) demokrasisinde de benzer içerikte bir temsil bunalımı ortaya çıkmaya başladı. Adil ve serbest seçimlerde seçilen milletvekilleri (temsilciler) son on yıldır artan ölçüde sözlü ve

fiziksel saldırılarla karşılaşmaya başladılar. 16 Haziran 2016 yılında İşçi Partili milletvekili Jo Cox seçmenleriyle yaptığı haftalık toplantıda bir saldırgan tarafından öldürüldü. 15 Ekim 2021’de de Muhafazakâr Parti milletvekili Sir David Amess haftalık seçmen toplantısında öldürüldü. Sir David Amess 1979’dan beri öldürülen yedinci Britanya Parlamentosu üyesi milletvekili; son yıllarda her beş Britanya milletvekilinden birisinin fiziksel saldırıya veya saldırı girişimine uğradığını ve Britanya milletvekillerinden %81’inin saldırgan bir davranışla karşılaştığı saptanmış bulunuyor (Armstrong, 2016). “Demokrasinin beşiği”, “parlamentoların anası” gibi tabirlerle anılan Britanya’daki bu gelişmeler, temsili demokrasinin bir diğer temel normu olan seçmen ile milletvekili arasındaki uygar, barışçıl temas, karşılıklı saygı ve güvene dayalı olan ilişkilerin son yıllarda gideerek aşındığını gösteriyor. Eğer seçmen ile onun temsilcisi arasında şiddet içermeyen bir temas sürekli ve düzenli olarak tesis edilemezse halkın halk tarafından yönetimi nasıl gerçekleştirilebilecektir?

Yorum ve sonuç

Şimdi, ABD ve Batı Avrupa’nın birçok ülkesinde pekişmiş demokrasilerin karşısına dikilmiş olan bir güven ve norm aşınması sorunu bulunmaktadır. Bu gelişmelerle bir kez daha görüyoruz ki demokrasi sadece anayasa ve yasalar ve onların oluşturduğu siyasal yapılardan hatta kurumlardan ibaret bir düzenleme değildir. Anayasa ve yasalar uygulanırken siyaset erbabı ve seçmenlerin (halkın), özellikle karşılıklı saygı ve güven, şiddete başvurmama, görgül (ampirik) gerçeklere dayanan tam veya etraflı bilgi ve enformasyona ulaşabilme (şeffaflık), temsilcilerden hesap sorma ve seçmene hesap verme normlarını doğal kabul etmesi, demokrasinin olabilmesi için zorunluluktur. Ayrıca, çoğulcu bir kültür, farklı ve aykırı olanı zenginlik olarak kabul eden bir toplumsal hoşgörü ortamı demokrasi açısından kritiktir. Farklı fikir, muhalif görüş ve eleştirinin fitne ve fücür, düşmanlık olarak değil de, fikir yarışması, daha iyi uygulamaların, politikaların ve yönetim biçiminin (üslubunun) aranması ya da meşru tikel/bireysel çıkarların savunulması olarak algılanması da, muhalefetin saygınlık kazanması için esastır. Demokrasi ise muhalefet partilerinin bir dahaki seçimde iktidar olabileceği fikrinin inanılır olduğu bir rejimin adıdır (Przeworski, 2015).

Demokrasi, özellikle ilk çağdaş uygulamalarının birisinde Britanya burjuvazisinin değerlerine göre ve zamanla centilmen anlayışlarına, karşılıklı saygı, nezaket ve güvene dayalı olarak işlemeye başlamıştır. Ancak, ilk ortaya çıktığı topraklarda bile, iki veya üç yüz yıla yakın uygulamaya karşın temsili demokrasi normlarında ciddi erozyon tehditleri ortaya çıktığında, azametli demokrasi kurum ve kurallarının meşruluğu sorgulanmaya başlamaktadır. Unutulmamalıdır ki, en etkili yönetim meşru karar alabilen yönetimdir. Bu nitelikteki kararlara genel olarak uyulur, fazla bir yaptırım gereksinimi olmaz; adeta kendi haline bırakılsa insanların bu kararları kendilerinin üreteceği hissi ile onlara yaklaşılr. Meşruluğu sorgulanan veya bu özelliğini kaybetmiş yönetimlerin aldıkları ka-

rarlara uyulmaz; görmezden gelinir, sanki bu kararlar hiç yokmuş gibi davranılır, halk arasında *anomi* (kuralsızlık) yaygınlaşır veya direnç gösterilmeye başlanır. Bu durumda hükümet etmenin maliyeti ve rizikosu artar, ciddi yaptırım veya cebir uygulamak suretiyle hükümet etmeye başlanır. Temsili demokrasinin meşruluğunun aşınması yönetim zafiyetine yol açacak bir sorundur. Yönetim zafiyeti ile karşılaşan demokrasilerde, bu sorun çözülemezse, zamanla demokrasiye olan inanç ve güven de sarsılacak, demokrasinin çalışması ilgisizlik, kamudan destek görmemek ve hatta dirençle karşılaşarak yerini çeşitli tür otoriter uygulamalara bırakabilecektir.⁵

En pekişmiş demokrasiler başta olmak üzere, pek çok demokrasi ve demokratikleşmeye çalışan siyasal sistemde çağdaş dünyanın koşullarına uyumlu temsili demokrasi uygulamalarını yeniden kurgulamaya, seçmen-temsilci ilişkilerini tekrar güven, saygınlık, barışçıl temaslar düzeyinde inşa etmeye gerek varmış gibi görünmektedir. Etkin ve saygın kamu denetçiliği kurumu (ombudsmanlık) uygulamaları, seçmen girişimiyle yasa değişikliği, halk oylaması yoluyla yapılan birincil (yasa) ve ikincil (yönetmelik) kuralların denetlenmesi, görevini yapmadığı düşünülen seçilmiş temsilcilerin geri çağırılması gibi süreçlerin yaygınlaştırılması bu bağlamda değerlendirilen ve uygulanmak üzere tavsiye edilen yöntemlerdir. Daha fazla saydamlık ve hesap verebilirliğin oluşması için katılmanın yaygınlaştırılması ve kolaylaştırılmasının bu hususta önemli olduğu düşünülmektedir (Borowiak, 2011: 79-124). Seçim yasalarının değiştirilerek, seçmenin adaylar ve partiler arasında tercih sıralaması yapması ve en büyük çoğunluk tarafından en az tercih edilen aday veya partinin seçilmemesinin garanti altına alınması gibi uygulamalar yaygınlaştırılmaya adaydır.⁶

Demokrasinin çalışması için zorunlu olan normlar ve siyasal değerlerin erozyonu durdurulamaz ve onlara tekrar itibar kazandırılmazsa, temsili liberal demokrasinin geleceği hiç de parlakmış gibi gözükmemektedir. Uluslararası ilişkilerde totaliter Çin ile temsili liberal demokrasi ABD arasında başlayan mücadelenin de giderek etkili olacağı bir küresel politik ekonomi ortamında, demokrasilerin ayakta kalabilmesi için genel anayasa ve yasa kurgularını geliştirmek tek başına yeterli olmayacaktır. Bu siyasal rejim tasarımlarının işlemesi ve etkili olması için elzem olan siyasal değer ve normların da hayat bulması ve güçlenmesi için gereken önlemlerin alınması ve seçmenin siyasal temsil kurum ve kurallarına desteğinin sürmesini temin etmek de son derecede önem arz edecektir.

5 Temsili siyasal sistemlerde yarışan ve çatışan siyasal seçkinler arasında uzlaşma olmadan demokrasinin çalışmayacağı konusunda Latin Amerika üzerine yapılan araştırmaların bulguları ilginç ve kapsamlı kanıtlar ortaya koymaktadır, bkz. Mainwaring ve Anibal (2014).

6 Bu konuda sadece siyaset bilimciler, siyaset sosyologları değil kamuoyu yoklama şirketlerinin, OECD, World Economic Forum gibi uluslararası kuruluşların da öneriler geliştirmeye başladıkları görülmektedir. Bu konuda örnekler için bkz. <https://www.pewresearch.org/politics/2019/07/22/americans-solutions-for-trust-related-problems/>; <https://www.oecd.org/general/focus/focus-restoring-trust-in-government.htm>; https://ssir.org/articles/entry/six_ways_to_repair_declining_social_trust).

HUKUK DEVLETİ, YARGI VE DEMOKRASİ

RIZA TÜRME

Hukuk devleti kavramı

Çağdaş demokrasiler iki sütun üzerinde durmaktadır. Birinci sütun halk egemenliğidir. Halk sahip olduğu egemenliği belirli aralıklarla yapılan seçimler aracılığıyla kullanır. Halkın seçtiği bir parlamento halk adına yasalar yapar. Bu demokrasinin biçimsel yanısıdır. İkinci sütun ise insan hakları, hukuk devleti, yargı bağımsızlığı, kuvvetler ayrılığı gibi unsurları kapsayan bir değerler bütünüdür. Bu değerler, demokrasinin özünü oluşturur. İki sütundan biri eksik olursa, demokrasiden söz edilemez [bkz. Demirel]. Demokrasinin “olmazsa olmazı” olan hukuk devletinin tanımı üzerinde bir görüş birliği yoktur. Ancak bireyin varlığını, onurunu, hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla devlet otoritesinin hukuka uygunlukla sınırlandırıldığı bir sistem olarak tanımlanabilir (Yazıcı, 2016: 67). Hukuk devletinin üç ayrı yönü bulunmaktadır. Birincisi, devletin bütün organları, gerçek ya da tüzel kişiler hukuka uygun davranmak zorundadır; aksi takdirde devlet yaptırım uygulama hakkına sahiptir. Bu ikili özellik –hukuka saygı gösterilmesi ve yaptırımlar uygulanması– hukuk devletinin biçimsel yönüdür. Biçimsel yönde uygulanacak/uyulacak yasaların içeriğinden ziyade, kamu düzeninin korunması önemlidir. Biçimsel bakımdan, devletin ve bireylerin saygılı davranmaları beklenen yasaları olan, diktatörlükler dahil her devlet “hukuk” devletidir.

Hukuk devletinin ikinci yönü, yasaların niteliğine, kalitesine ilişkindir. Hukuk kuralları açık, anlaşılabilir, ulaşılabilir, öngörülebilir olmalıdır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 5. maddesindeki “yasada belirtilen yollar” (*in accordance with a procedure prescribed by law*), 8., 9., 10., 11. maddelerdeki “yasaya

uygun, yasayla öngörülen” (in accordance with law ya da as prescribed by law) deyimleri, hukuk devletinin bu ikinci yönü bağlamında kullanılmaktadır. Bu maddelerde hak ve özgürlüklere getirilen sınırlamaların, “yasaya uygun olması” koşulu aranmaktadır. Bu doğrultuda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AIHM) hak ve özgürlüklere getirilen sınırlamaları incelerken; yasanın ulaşılabilir, bireyin belirli bir davranışın nasıl bir sonuç doğuracağını önceden öngörmesine olanak verecek kadar açık olup olmadığına bakar. Yasa maddesi belirsizse, yeteri kadar açık değilse, getirilen sınırlama hukuka aykırıdır. Örneğin, Türk mahkemesi Dernekler Kanunu’nun “dernekler yönetim kurullarının kararı olmadan bildiri dağıtamazlar” hükmüne dayanarak, yönetim kurulu kararı olmadan basına beyanat veren Karademirci’yi hapis cezasına çarptırmıştır. AIHM, ise yasadaki “bildiri” ibaresinin basına yapılan beyanlarda uygulanmasının, davacı tarafından öngörülebilir olmaması nedeniyle ifade özgürlüğünün ihlal edildiğine karar vermiştir (Karademirci/Türkiye, 2005).

Hukuk devletinin üçüncü yönü, hukuk kurallarının içeriğine ilişkindir. Hukuk kuralları; demokrasi, insan hakları ve eşitlik ilkelerine, adalete ve genel ahlâka uygun olmalıdır. Hukuk kurallarının içeriği, bu amaçları gerçekleştirmeye yönelmemişse, o zaman hukuk devletinden değil, kanun devletinden söz etmek daha doğru olur. Kanun devletinin amacı devlet otoritesini korumaktır. Oysa hukuk devleti, bireyi korumaya yönelmiştir. Kanun devleti, otoriter ve totaliter sistemlerin; hukuk devleti demokrasilerin ayrılmaz bir parçasıdır (Yazıcı, 2016: 68).

Hukuk devletinin gelişimi

Hukuk devletinin temel amacı, yönetenlerin keyfi davranmasının önlenmesi, siyasi iktidarların hukuk sınırları içerisinde kalmasının sağlanmasıdır. Bu bakımdan hukuk devletinin en büyük özelliği, iktidarın bölünmesini sağlayarak, denge ve denetleme mekanizmalarıyla iktidar üzerinde hukuki bir denetimin kurulmasıdır. Ülke ister monarşi, ister halk egemenliğine dayanan cumhuriyetle yönetilsin, iktidar tek elde toplanıyorsa hukuk devletinin reddi kaçınılmaz sonuçtur. Bu nedenle hukuk devletinin tarihi, gerçekte iktidarın hukuk ile sınırlandırılmasının tarihidir.

Yargı ve hukuk, demokrasiden önce de vardı. İnsan topluluklarının olduğu her yerde, düzeni sağlayacak bir kurallar dizisine ve bu kurallara dayanarak topluluk içindeki uzlaşmazlıkları çözümleyecek bir organa (yargı) gereksinim duyuldu. Büyük toplum sözleşmesi teorisyenlerinden Hobbes’a göre, sözleşme öncesi dönemde savaş, anlaşmazlıkları çözmenin doğal yolu olduğu için herkes herkesle savaş halindedir. Can güvenliğinin bulunmadığı bu anarşik duruma son vermek için insanlar yetkilerini, Hobbes’un “Leviathan” adını verdiği bir merkezî otoriteye ya da devlete devrederler. Böylece anlaşmazlıkların şiddete başvurarak çözümü yasaklanınca, devletin anlaşmazlıkların çözümü için topluma başka bir seçenek sunması gerekir. Bu amaçla bir hukuk düzeni ve bu düze-

nin bir parçası olan yargı kurulumu. Hukuk düzeni, devletle yurttaşlar arasındaki bir toplumsal sözleşmedir. Anayasalar, bu sözleşmeyi yansıtan bağlayıcı belgelerdir ve özellikle yönetenleri, yönetilenlere karşı bağlarlar. Bu bakımdan, hukuk normları Leviathan'ın ayağına bağlanan bir zincirdir (Acemoğlu ve Robinson, 2019: 24).

Hukuk devletinin başlangıç noktasını, 1215 *Magna Carta*'ya kadar götürebiliriz [bkz. Taşkın]. *Magna Carta* ya da Büyük Şart, hiç kimsenin yasada öngörülenlerin dışında bir nedenle özgürlüğünden yoksun bırakılamayacağını belirtir. Yasayı, İngiltere kralının iradesinden üstün kılarak, kralın yetkilerini sınırlar. Yasaların, bütün özgür insanlara uygulanacağını belirterek, yasa önünde eşitlik sağlar. Hukuk devleti yolculuğunun ikinci durağı, kökleri 1300'lere giden ve tutukluluğa yargıç önünde itiraz yetkisi veren "*habeas corpus*"tur. Buna göre, tutuklu ya da vekili, mahkemeden bir "*habeas corpus*", yani cismen yargıç önüne çıkarılmasını talep eden bir yazı ister. Yazının muhatabı hapisane müdürüdür. Hapisane müdürü de tutuklu kişi ile yargıç önüne gelir. Kişinin ne zaman ve neden tutuklandığını yargıca anlatır. Yargıç, nedenlerini yeterli görmezse, tutuklu salıverilir. Yeterli bulursa, yeniden cezaevine gönderilir (Bingham, 2010: 13).

Hukuk devletinin modern tarihinde ilk dönüm noktası 1787 ABD Anayasası'dır. ABD Anayasası, sadece güçlü bir merkezî yönetim ile eyaletlerin bağımsızlığı arasında bir denge kurmakla kalmaz, aynı zamanda bireyi seçilmişlerin despotizmine (*elective despotism*) karşı korur. Ayrıca, 6. maddesinde Anayasa'nın bütün yasaların üstünde olduğunu belirtir ki, aşağıda da belirtileceği gibi Kıta Avrupası'nın bu noktaya gelmesi için İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar sürececek uzun bir zaman geçmesi gerekecektir. ABD Anayasası'nı ABD Bağımsızlık Bildirgesi'nden esinlenen 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakkı Bildirgesi izler. Günümüzde geçerli olan insan hakları belgelerinin kaynağı olarak görülecek bu bildirme, tüm insanların özgür doğduklarını, eşit haklara sahip olduklarını söyler, temel hak ve özgürlükleri sıralar ve siyasal kurumların amacının bu doğal hakları korumak olduğunu belirtir. Haklar Bildirgesi olarak bilinen ve 1791'de yürürlüğe giren ABD Anayasası'na getirilen ilk on değişikliğin birinci maddesi Kongre'nin din, ifade, basın, toplantı, hükümete karşı hak arama özgürlüklerini yasaklayan yasalar yapamayacağını belirterek, yasama organının yetkilerini sınırlar. Diğer değişiklikler de temel hak ve özgürlükleri, yürütme ve yasamaya karşı güvence altına almak amacına yöneliktir.

ABD ile Kıta Avrupası'nda hukuk devleti kavramı ayrı yönlerde gelişmiştir. Kıta Avrupası ülkelerinde, özgürlüklere karşı tehdit, monarşi ve kiliseden kaynaklanmaktaydı. Rousseau'nun halk egemenliği düşüncesinin de etkisi ile Fransız Devrimi monarşi ve kiliseye karşı seçilmiş parlamentoyu iktidarın tek meşru kaynağı olarak kabul etti. Ancak, yargı halk egemenliğine karşı bir tehdit olarak nitelendirildi ve seçilmişlerin/parlamentonun iradesinin hiçbir şekilde sınırlanamayacağı öngörüldü. Zira yargıçların Fransız toplumunda oynadıkları olumsuz rol, yargıçlara karşı bir güvensizlik duygusu yaratmıştı. Buna karşılık,

ABD’de halk iradesi ile seçilmiş olsalar bile, yönetenlere karşı duyulan güven-sizlik ve yönetenlere karşı bireyin hak ve özgürlüklerinin korunması gerektiği düşüncesi, iktidarın bağımsız yargı tarafından denetlenmesi gereğini doğurdu. Anayasa Mahkemesi niteliğindeki Yüksek Mahkeme (*Supreme Court*) bu anlayışın tek sonucu değildi. ABD’de, kökenleri 1803 tarihli *Marbury v. Madison* davasına kadar uzanan ve bütün genel mahkemelerin anayasaya uygunluk denetimi yaptığı bir anayasa yargısı gelişti.

Demokratik yollardan iktidara gelen siyasal partilerin iktidara geldikten sonra diktatörlüklere dönüşmeleri ve İkinci Dünya Savaşı sırasında insan haklarını kitlesel boyutta ihlal etmeleri, başta Kıta Avrupası’nda olmak üzere, tüm dünyada hukuk devleti normu açısından bir dönüm noktası oldu. Savaş sona erdikten sonra, Avrupa bu demokrasilerin diktatörlüğe dönüşme tehdidine karşı bir önlem olarak hiçbir siyasal iktidarın temel hak ve özgürlükleri çiğneyemeyeceği yeni bir sistem kurdu. Bu sistem iki temel üzerine oturtuldu. Bir yandan temel hak ve özgürlükleri güvence altına alan, bunları devletin müdahale alanı dışında bırakan uluslararası belgeler yürürlüğe konuldu. Bu çerçevede, 1945’te Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirisi kabul edildi. Ancak bildiri bağlayıcı olmayan bir siyasal manifesto niteliğindedir. Temel hak ve özgürlükleri güvence altına alan bağlayıcı uluslararası hukuki belgeler, yine BM çerçevesindeki “Medeni ve Siyasal Haklar” ve “Ekonomik ve Sosyal Haklar” sözleşmeleriydi. Bölgesel düzeyde ise, BM İnsan Hakları Evrensel Bildirisi’ndeki temel hak ve özgürlükleri kapsamayan, ancak ondan daha ileri giderek, bu hak ve özgürlüklerin ihlalini önleyecek bir yargısal denetim mekanizması kuran, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 1950 yılında yürürlüğe girdi. Bu doğrultuda bağlayıcı kararlar veren AIHM’nin kurulması ve kararların uygulanması ile ilgili olarak bir kolektif yaptırım mekanizması öngörülmesi, insan haklarını devletin egemenlik alanı dışına çıkardı. Böylece insan haklarına gerçek bir evrensel hukuk normu niteliğini kazandırarak, onu ulusal hukukun üstüne yerleştirdi.

Savaş sonrası sistemin üzerinde durduğu ikinci sütun ise, Avrupa’da demokrasiyi ve bireylerin temel hak ve özgürlüklerini devlete karşı korumak için Anayasa Mahkemeleri’nin kurulmasıydı. Bunun arkasında yatan temel düşünce, seçimlerle işbaşına gelmiş bir iktidarın hukuku, hak ve özgürlükleri çiğnemesini, keyfi davranmasını önlemek, demokrasinin özünü oluşturan değerleri, demokratik yol ile işbaşına gelen bir iktidara karşı korumaktı. Demokrasiye karşı değil, demokrasiyi kendine karşı korumak için alınmış bu önlemin teorik dayanak noktası Avusturyalı hukukçu Kelsen’in (2020) ilk kez 1934’te basılan *Saf Hukuk Teorisi* adlı kitabında öne sürdüğü hukukun normatif bir sistem içinde anlam taşıyabileceği iddiasıydı. Bu normatif sistemde, her hukuk normu geçerliliğini bir üst normdan almaktaydı ve normlar hiyerarşisinin tepesinde ise anayasa vardı. Kelsen’in teorisinin mantıki sonucu bir hukuk düzeninin meşruiyetini (seçilmiş dahi olsalar) yöneticilerin iradesinden değil, en üst norm olan anayasadan almasıydı ki, bu siyasal iktidara getirilen önemli bir sınırlamaydı. Kelsen, o günün koşulları içinde, ABD’de olduğu gibi, yönetimin anayasaya uygun-

luğunu denetleyecek bir anayasa mahkemesi kurulması önerisinin gerçekçi olmadığını da biliyordu. Günümüzde siyasal iktidar üzerindeki anayasal denetim demokrasinin ayrılmaz bir unsurudur ve bu denetimi özel nitelikli bir mahkeme olan Anayasa Mahkemeleri yapar.

Bu noktada Avrupa'da demokrasi ve hukuk devletinin yerleşmesi bakımından AIHM'nin oynadığı önemli rolün de altını çizmek gerekir. AIHM, altmış yıldan beri verdiği kararlarla, oluşturduğu içtihatlarla, Avrupa'da bir ortak hukuk dairesi yaratmıştır. Bu ortak hukuk dairesi içindeki devletler, AIHM kararlarına uyum sağlamak amacıyla yasalarını ve uygulamalarını sürekli olarak yenilemektedir. Başka bazı ülkeler gibi Türkiye de, AIHM'nin kendisiyle ilgili olarak verdiği ihlal kararlarındaki temel aksaklıkları düzeltmek amacıyla 2000'lerin başında önemli hukuk reformları yaptı. Dolayısıyla, AIHM'nin, yarattığı ortak hukuk alanı içinde insan hakları ve hukuk devleti bakımından bir standartlaşmaya yol açtığı, devletleri bu standartlara uygun davranmaya zorladığı ve bu nedenle Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin Avrupa'da bir tür anayasa niteliği kazandığı söylenebilir.

Hukuk devletinin unsurları

Kuvvetler ayrılığı demokrasinin ve hukuk devletinin omurgası niteliğindedir. Amacı, “yasa yapma”, “yasaları uygulama” ve bundan doğacak “anlaşmazlıkları çözme” erklerinin/yetkilerinin, bütünüyle tek bir elde toplanmasını önlemektir. Böylesine bir tekel, demokrasi ve özgürlükleri güvencesiz kılacağı için, iktidar birbirini dengeleyen ve denetleyen yasama, yürütme ve yargı arasında bölüştürülmüştür.

Kuvvetler ayrılığında, hiçbir erk, öbüründen üstün değildir. Her erk kendi alanı içinde bağımsızdır fakat bu onlara hukukun sınırları dışına çıkma yetkisi vermez. Örneğin halkın iradesiyle seçilmiş olmak, hukuku çiğneme ehliyeti vermez. Kuvvetler ayrılığı sisteminde, yargının görevi yasama ve yürütme üzerinde yargısal denetim yaparak, onların hukukun sınırları içinde kalmalarını sağlamaktır. Bu kapsamda, yargı anayasayı yapamaz ama yorumlar. Anayasanın yorumu konusunda diğer iki erk ile yargı arasında görüş ayrılığı varsa, esas ve bağlayıcı olan, yargının yorumudur. Yasama ve yürütmenin yaptığı anayasa yorumları ise yargıyı bağlamaz.

Yargının bağımsızlığı, temel hak ve özgürlüklerin güvence altında olduğu bir hukuk devletinin ve dolayısıyla demokrasinin bir şartıdır. Yargının bağımsızlığı, tarafsızlığını da mümkün kılar. Yargı bağımsızlığı yargının ve yargıcın bağımsızlığını birlikte ele almayı gerektirir. Yargıcın bağımsızlığı karar verirken hiçbir etki altında olmaması; yargının bağımsızlığı ise, yasama ve yürütmeden kurumsal olarak bağımsız olması anlamını taşır. Yargıcın bağımsızlığının sağlanması için yürütmenin yargıyı, maaş, nakil, hizmet süresi, görevden alınma gibi çalışma koşullarına ilişkin kararlarla ya da disiplin soruşturmaları gibi yaptırımlarla etkileyememesi gerekir. Hukuk devletinde yargı ile yürütme arasında gerginlik

olması doğaldır, hatta sistemin sağlıklı işlediğini gösterir. Ancak eğer bir hukuk devletinden söz edilecekse, yürütme kararlarını eleştirse bile, yargıyı dış müdahalelere karşı bir koruma duvarı ile çevirmek durumundadır (Barak, 2006: 79).

Yargının tarafsızlığı ise öznel ve nesnel olarak ikiye ayrılır. Öznel tarafsızlık, yargı mensuplarının hukuk normlarını uygularken kendi inançlarını, dünya görüşlerini bir yana bırakabilmelerini, bunların etkisi altında karar vermemelerini gerektirir. Zira yorum yaparken, yargıcın dünya görüşüyle, hukuk devletinin temel ilkeleri arasındaki ilişki söz konusudur. Yorumda egemen olan, laiklik, bireysel hak ve özgürlükler, demokrasi, çoğulculuk gibi hukuk devletinin temel değerleri değil de, yargıcın kişisel inançları ve dünya görüşü ise, verilen karar adaleti sağlayan ve hukuk devletini yaşama geçiren bir karar olamaz. Nesnel tarafsızlık ise, yargıcın ve yargının tarafsızlığından kuşkulananmayı haklı gösterecek olguların bulunmamasıyla ilgilidir. Burada dış görünüm çok önemlidir. İngiliz hukukundan alınma bir deyişle: “Adalet sadece gerçekleştirilmekle kalmayıp, aynı zamanda gerçekleştiği görülmelidir de.” O nedenle yargıcın davranışları, dışarıya verdiği görünüm, çektiği fotoğraf, toplumda yargının tarafsız karar vereceğine ilişkin güven yaratmalıdır. Örneğin AIHM, Incal/Türkiye (1997) davasında, DGM’deki askerî yargıcın askerî hiyerarşiye tabi olması nedeniyle, bir sivil olan Incal’ın yargıcın tarafsızlığı konusunda duyduğu kuşkunun haklı olduğuna karar vermiştir.

Hukuk devletinin unsurlarını, kuvvetler ayrılığı ve yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığı ile sınırlı görmemek gerekir. Bunlara başka unsurlar da eklenebilir. Örneğin, aynı zamanda bir demokrasi değeri olan eşitlik, hukuk devletinin gerçekleşmesinde dikkate alınması gereken çok önemli bir unsurdur. Hukuk devletinde, cinsiyet, ırk, dil, din, etnik köken, siyasal ya da başka görüşler farkı gözetmeksiz her birey yasalar önünde eşittir. Venedik Komisyonu (2016) hukuk devletinin unsurlarını şu başlıklar altında sıralıyor: (1) Hukuka Uygunluk (*Legality*) (yasaların anayasaya uygunluğunu, yürütmenin işlemlerinin anayasa ve yasalara uygunluğunu, yürütme üzerinde yargısal denetim olmasını, bireysel hak ve özgürlüklerin etkili bir biçimde korunmasını, kuvvetler ayrılığının bulunmasını, insan hakları hukukuna uygun davranılmasını ve uluslararası mahkemelerinin kararlarının uygulanmasını gerektirmektedir); (2) Hukuksal Kesinlik (*Legal Certainty*) (yasalara ve yargıya erişebilirliği, yasaların öngörülebilir olmasını, yasalarda istikrar ve tutarlılığı, ceza yasalarının geçmişe etkili uygulanmamasını, kanunsuz suç ve ceza olmamasını gerektirmektedir); (3) İktidarın Suistimalinin Önlenmesi (*Prevention of Abuse (Misuse) of Power*) (iktidarın keyfi bir biçimde ve kötüye kullanılmasını, gayri adil, gayri makul, irrasyonel ve baskıcı kararlar almasını önleyecek yasal güvencelerin bulunması gerekmektedir); (4) Yasalar Önünde Eşitlik ve Ayrımcılığın Yasaklanması (*Equality before Law and non-discrimination*) (hem yasalar herkese eşit olarak uygulanmalı hem de yasalar önünde eşitlik sağlanmalıdır); (5) Adalete Erişim (*Access to Justice*) (yargının ve yargıçların bağımsızlığı ve tarafsızlığı, adil yargılanma hakkı ve varsa Anayasa yargısına erişim sağlanmalıdır).

Demokrasi ve hukuk devleti

Anayasacılık ve hukuk devleti ile demokrasi arasında bir çelişki olduğunu ileri süren görüşler demokrasiyi seçimle sınırlı tutar. Gerçekte demokrasinin seçimle birlikte temel hak ve özgürlükler, çoğulculuk, güçler ayrılığı, yargı bağımsızlığı gibi değerlerin bütünü olduğunu hatırlarsak; hukuk devleti, iktidarı sınırlayarak bu değerleri korur ve demokrasinin bu değerlere uygun olarak işlemesini sağlar. İktidarı sınırlamak amacını taşıyan hukuk devleti, anayasacılıkla el ele yürür. Prof. Özbudun'a (2015: 25) göre, "anayasacılıktan yoksun bir demokrasi çoğunluğun istibdadına, demokrasiden yoksun bir anayasacılık ise ayrıcalıklı azınlıkların hâkimiyetine yol açar" Burada dikkat edilmesi gereken bir husus, ancak devlet iktidarını sınırlandırma amacı taşıyan anayasaların, anayasacılığa gerçek anlamda uygun anayasalar olduğudur (Sartori'den akt. Özbudun, 2015: 5) [bkz. Seven].

Dolayısıyla, hukuk devletiyle demokrasinin birbirleriyle çelişkili değil, tamamlayıcı olduklarını, hukuk devletinin gerçekte demokrasiyi koruduğunu söylemek daha doğru olur. Nitekim Michel Troper'e (2005: 21-23) göre, isnat edilebilirlik ilkesine, yani bütün kararların doğrudan ya da dolaylı olarak egemen halkın iradesine isnat edilmesine dayanan klasik temsili demokrasinin aksine; modern temsili demokrasi ancak değerlerin egemenliği olarak tanımlanabilir. Bunun gerçekleştirilmesi ise her şeyden önce bağımsız ve demokrasi değerlerini benimseyen ve bu değerleri yorum yoluyla yeniden üreten bir yargının varlığını gerektirir.

Yargının ve yargıcın demokrasideki rolü

Yukarıda belirtildiği gibi Kıta Avrupası'nda anayasacılık hareketi, iki dünya savaşı arası dönemde anayasaların otoriter rejimlerin iktidara gelmesini önleyememesi üzerine, savaş sonrasında doğdu. Böylelikle, seçilmiş iktidarı hukuksal olarak denetleyen anayasa yargısı yoluyla, seçilmemiş yargıçlar aracılığıyla sınırlandırarak, temel hak ve özgürlüklerin korunabileceği öngörüldü. Bununla birlikte yargının ve yargıçların niteliği de değişti. Yargı(çlar), artık siyasal otoritenin sınırlarını çizen, hukuka uygun davranıp davranmadığını belirleyen bir işlev üstlendi. Verdiği kararla yasayı yaşama geçiren kişi olduğu için, gerçekte yargıcın rolü hiçbir zaman Montesquieu'nün öngördüğü "yasanın kelimelerini telaffuz eden ağız" olmaktan ibaret, pasif bir role indirgenemezdi. Kararlarıyla yasanın anlamını belirliyor olması bakımından zaten yasamanın tamamlayıcı bir parçası olan yargı, uygulamalarıyla yasaya somut bir nitelik kazandırıyordu. Bu bakımdan yasa, yargıç "ne diyorsa o" idi. Üstelik bu rolü oynayan yargının meşruiyeti, yetkisini aldığı anayasa halk tarafından kabul edildiği için dolaylı olarak halkın iradesine dayanıyordu.

Demokratik bir ilke olan hesap verebilirlik, yargı denetiminden kaçmak isteyen çoğunluk iktidarlardan tarafından, "halk tarafından seçilen siyasal iktidar, sa-

dece halka hesap verir”, “halk beğenmezse, iktidarı değiştirir” denilerek amacından saptırılan bir ilke oldu. Bu türden iktidarların hesap verebilir olmaktan kaçarken öne sürdüğü “yargının, ne hesap verebilirliği ne de sorumluluğu söz konusudur” iddiası yanıltıcı bir iddiadır. Yargıç, siyasetçi olmadığı için seçime girerek hesap veremez ama kararlarıyla, kararlarında yazdığı gerekçelerle, kendini kamuoyunda, hukuk camiasında eleştiriye açar. Varsa bir üst mahkeme tarafından denetlenir. Bütün bunların sonucunda yargıya karşı kamuoyunda bir güven ya da güvensizlik doğar. Yargının gücü ve meşruiyeti bu güvenden kaynaklanır.

Ayrıca, seçilmemiş yargıçların, seçilmiş bir iktidarı sınırlandırması, demokrasiyle ne ölçüde bağdaşır sorusuna yanıt ararken, “halk iradesi” kavramına biraz daha yakından bakmak gerekir. Zira demokrasilerin bir çoğunluk rejimi olduğu, halkın serbest iradesiyle seçtiği partinin iktidara gelerek ülkeyi yönettiği her zaman doğru değildir. Hannah Arendt’in (1951: 312) de işaret ettiği gibi, demokrasiyle yönetilen bir ülkede çoğunluk siyasal olarak tarafsız ve kayıtsız kitleler olabilir ki, bu demokrasinin azınlığın yaptığı kurallara göre işletilmesine neden olur. Öte yandan, Hitler ve Stalin gibi totaliter liderler, kitlelerin desteğine sahip, halk arasında tartışmasız çok popüler liderlerdi. Kaldı ki, hukuk devleti ilkelerinin geçerli olmadığı temsili demokrasilerde halkın temsilcileri, bir kere seçildikten sonra halktan bağımsız olarak hareket etme olanağına kavuşmaktadır. Bu nedenle, referanduma sunulmadıkça ya da yapım süreci halk katılımına açılmadıkça, çıkarılan yasaların halk iradesini yansıttığı bir fiksiyondan ibarettir. Dolayısıyla, seçilmemiş yargının halk iradesine sahip iktidarı denetlemesinin demokrasiyle bağdaşmadığı yolundaki eleştirilere, seçilmiş iktidarın keyfilğini kolaylaştırma potansiyeli taşıyan iddialar olarak, ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

Parlamentar sistemlerde seçimi kazanan parti, eğer parlamentoda yeterli çoğunluğa sahipse yürütmenin de başı olmaktadır ki, bu özellikle parti içi demokrasinin zayıf olduğu durumlarda yürütme ile yasama arasındaki farkı, yasama organının yürütme üzerinde etkili bir denetime sahip olduğunu söyleme imkânını azaltmaktadır. Bu durumda, yürütmeyi denetleyecek, onun hukuk devleti sınırları içinde kalmasını sağlayacak tek organ olan yargının sorumluluğu artmaktadır.

Yargı, yasama ve yürütmeyi sınırlandırırken neyi korur? Dworkin’e göre, hukukun dayandığı insan hakları, çoğulculuk, eşitlik gibi moral ilkeler mevcuttur ve yargı bu değerlerin koruyucusu olmalıdır (Dyzenhaus, 1997: 241). Bu değerler siyasal iradeden bağımsız olduğu gibi, halk iradesinden de bağımsızdır. Önemli olan bunların yargı tarafından benimsenmesi ve yasaların bu ilkelere uygun biçimde yorumlanmasıdır (Troper, 2005: 227).

Hayek (2001) gibi liberal düşünürler, demokrasinin bir amaç olmadığını, asıl amacın bireyin özgürlüğü olduğunu, demokrasilerin bunu sağlamaya yönelik bir araç niteliği taşıdığını ileri sürerler. Bireyin özgürlüğü ise, ancak çoğunluğun ve iktidarların baskıcı siyasal gücü sınırlanırsa sağlanabilir. Siyasal iktidarı sınırlayacak tek araç ise hukuk devletidir. Hayek, hukuk devletini, yasama etkinliğine getirilen sınırlama olarak görür. Hukuk devletinin anlamı, “devletin

siyasal gücünü, sadece önceden genel hukuk kurallarıyla belirlenen durumlarda kullanmasıdır. Yasamaya getirilen bu sınırlama, bireyin vazgeçilmez, dokunulmaz haklarının da tanınması anlamını taşır” (Hayek, 2001: 259). Hayek’in “hukuk demokrasisi” görüşünün hareket noktası Locke’un “hukukun bittiği yerde tahakküm başlar” cümlesidir. İktidarı sınırlayacak hukuk kurallarının uygulanması, yargının görevidir. Bundan çıkan sonuç, yargının temel görevinin bireysel özgürlüklerin hukuk devleti kurallarıyla güvence altına alınması olduğudur.

Hayek’in demokrasiye ikincil bir rol veren, bireysel özgürlükleri ön plana çıkaran görüşleri, ancak devlet gücü hukuk aracılığıyla sınırlandırıldığı takdirde bireysel hak ve özgürlüklerin gerçekleşeceği varsayımına dayanmakta. Ancak, neoliberal ekonomik politikalar sonucu, kitlelerin giderek yoksullaştığı, temel hak ve özgürlüklerin bastırıldığı, eşitsizliklerin çığ gibi büyüdüğü, hak sahibi olma hakkından yoksun ilticacıların ve göçmenlerin sorunlarına çözüm getirilemediği, kadına karşı şiddetin küresel bir sorun olduğu, cinsel, etnik, dinsel ayrımcılığın yaygınlaştığı, salgın hastalıkların kol gezdiği, ekolojik felaketlerin birbirini izlediği günümüz dünyasında bu sorunları yok saymak, sadece devletin sınırlandırılmasıyla hak ve özgürlüklerin, eşitliğin sağlanacağını düşünmek gerçekçi değildir. Bu sorunların çözümü günümüzde halkın öznesi olduğu, katılımcı, çoğulcu, yeni bir demokrasinin inşasına bağlıdır [bkz. Tekin; Damar; Koyuncu-Lorosdağı]. Dolayısıyla, böyle bir demokraside yargının ve hukukun rolünün ne olacağını da düşünmek gerekir.

Yargı her zaman demokrasiyi korur mu?

Yargı, devrim yapmaz. Büyük toplumsal değişimler de yargı aracılığıyla gerçekleşmez. Ancak yargı, toplumun ilerisinde kararlar vererek geleceğe ışık tutabilir, toplumu geriye götürecek akımlar karşısında bir set görevi görebilir. Yargı bazı durumlarda otoriter rejimlerin payandası da olabilir. Özellikle geçiş dönemlerinde yargıcın rolü, işleyen mevcut bir demokrasideki rolünden daha farklıdır. İşleyen bir demokraside yargıç/yargı, yürütme ve yasamanın hukuk kuralları içinde kalmalarını sağlayarak temel hak ve özgürlükleri güvence altına alır. Oysa demokratik bir yönetimden otoriter bir yönetime geçilirken, yargının yeni otoriter rejime uyum sağladığını, hatta rejimin bir parçası olarak görev yaptığını da görüyoruz. Örneğin Nazi (Nasyonel Sosyalist) Almanyası’nda Ernst Fraenkel’in (2017: 58-59) “ikili devlet” adını verdiği, bir yanda hukuk normlarının geçerli olduğu normal hukuk düzeninin, öbür yanda Nazilerin siyasi tercihlerinin belirlediği keyfi hukuk düzeninin eşzamanlı geçerli olduğu bir sistem yürürlükteydi. 1933’te Nazilerin iktidara gelmesinden sonra, bütün hukuk kurumları Nasyonel Sosyalist Alman Hukukçuları Birliği altında birleştirildi. Yahudi ve sosyalist yargıçların işine son verildi. Siyasal davaları görmek üzere adil yargılanma kurallarının geçerli olmadığı, Nazi terörünün bir aracı olan Halk Mahkemeleri kuruldu.

Buna karşılık, otoriter rejimlerden demokrasiye geçişlerde, yargı önemli bir role sahip oldu. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa’da kurulan Anayasa

Mahkemeleri otoriter-totaliter rejimlerin demokrasiye dönüşmesinde büyük pay sahibi oldu. Anayasa Mahkemeleri aracılığıyla demokratik dönüşüm Avrupa'da üç dalga halinde gerçekleşti. İlk dalga, savaştan sonra 1950'lerin başında kurulan, Alman ve İtalyan anayasa mahkemeleriydi. İkinci dalga, 1970'lerde İspanya ve Portekiz'deki Franko ve Salazar rejimlerinin devrilmesinden sonra bu ülkelerde kurulan anayasa mahkemeleriydi. Üçüncü dalga ise 1990'larda Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra Doğu Avrupa'da kurulan Anayasa Mahkemeleri'ydı. (Solyom, 2003: 135).

Demokrasiye geçiş süreçlerinde anayasa mahkemelerinin oynadığı rol, her devlette aynı olmadı. Ama genelde geçiş sürecindeki devletlerde anayasa yargısını getiren yeni bir anayasa yapıldıktan sonra, anayasada belirtilen kişilere ya da gruplara bir yasanın anayasaya aykırılığını ileri sürerek dava açma yetkisi tanındı. Bu soyut norm denetimi aracılığıyla yeni anayasaya aykırı olan eski otoriter yönetimlerden kalan yasalar iptal edildi. Örneğin İtalya, demokrasiye geçtikten sonra yeni bir anayasa yürürlüğe girdi ama faşist Ceza Kanunu da yürürlükte kaldı. İtalyan Anayasa Mahkemesi verdiği kararlarla ceza kanununu faşist hükümlerden arındırdı (Pasquino, 2005: 196). Demokrasiye geçişin anayasa yargısına bağlanmasının ve bunun anayasalarda yer almasının nedeni, Ginsburg'a (2003: 25) göre, geleceğe ilişkin güvence oluşturmak, geriye dönüşü önlemek için yargısal denetimi anayasal güvenceye bağlamaktır. Ancak üçüncü dalga ülkelerinden Macaristan ve Polonya'da sonradan yaşanan otoriterleşme, anayasa mahkemelerinin varlığının demokrasinin sürdürülmesine yetmediğini gösterdi [bkz. Turan ve Göksel; Esen ve Yavuzylmaz].

Macaristan'ın demokrasiye geçişinde hukuk devleti ilkelerine dayanan 1989 Anayasası ve liberal yorumlarıyla bu ilkeye geçerlilik kazandıran Anayasa Mahkemesi önemli bir rol oynadı. Macaristan Anayasa Mahkemesi'ne göre, "hukuk devleti tek başına duran bir normatif ilkedir. Bu ilke güçler ayrımı, hukuksal belirlilik gibi başka anayasal normların temelini oluşturur" (Chropowski, 2020: 138). Fakat 2010 seçimlerinde Victor Orbán'ın partisi Fidesz'in parlamentoda üçte iki çoğunluğu elde etmesiyle işler değişti. 2012'den itibaren yapılan seri anayasa değişiklikleriyle demokrasi ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşmayan otoriter bir rejim kuruldu. Bu süreçte Anayasa Mahkemesi ve Fidesz iktidarı arasında gerginlik kaçınılmazdı. Zira "Anayasal sorunlarda son sözü kim söyler?" sorusuna, iktidarın yanıtı "Anayasa mahkemesi değil, ben" idi. Anayasa Mahkemesi'nin direnci 2013'teki dördüncü anayasa değişikliğiyle tamamen kırıldı. Böylece Anayasa Mahkemesi yasama ve yürütmeyi sınırlayan bir fren-denge mekanizması olmaktan çıktı.

Polonya'da ise iktidarın yargıyı kontrol etme çabaları, Hukuk ve Adalet Partisi'nin (FIS) 2015 ve 2016 yıllarında çıkardığı yasalarla başladı. 2015 yılında çıkarılan yasa, Anayasa Mahkemesi'nin bağımsızlığını ihlal eden ve işleyişini güçleştiren niteliktedir. 2016'daki yasa ise adalet bakanı ile başsavcılığı birleştirdi ve başsavcılığın yetkilerini genişletti. 2017 yılında Polonya Hükümeti geniş çaplı bir yargı reformu yapacağını açıkladı. Reform paketinin ilan edilen ama-

cı yargının daha etkili çalışmasını sağlamaktı. Ancak paketin en önemli bölümü, yargıçların atama, terfi, tayin gibi özlük işlerine bakan Ulusal Yargı Konseyi'nin toplam 25 üyesinden 15'inin parlamentodaki çoğunluk tarafından seçilmesini sağlamaya yönelikti. Aynı paketle Ulusal Yargı Konseyi'nin mevcut üyelerinin görevlerine son veriliyor ve Anayasa Mahkemesi'nde olağanüstü yetkilere sahip ve mahkemenin diğer dairelerinin üstünde iki yeni daire kuruluyordu. Üstelik biri diğer dairelerdeki yargıçların disiplin sorunlarından yetkili olan bu iki daireye hukukçu olmayan üyeler de atanabiliyordu.

Bu iki ülkenin otoriterleşmesi elbette üyesi bulundukları Avrupa Birliği'nin tepkisini çekti ve yaptırımlarına neden oldu. Ancak bunlar otoriterleşme sürecini engellemeye yetmedi. Böylece, Avrupa Birliği'nin demokratik ülkelerin birliği olduğu ve demokrasilerin garantisi olduğu iddiaları da yara aldı. Macaristan ve Polonya örnekleri ayrıca demokrasinin istikrarının sadece bir yasal/kurumsal mesele olamayacağını, siyasal seçkinlerin tutum ve davranışlarının demokrasinin akıbeti açısından kritik olduğunu gösterdi [bkz. Kalaycıoğlu; Çınar]. Nitekim Gora ve de Wilde (2022) siyasal elitlerdeki kutuplaşma, bunun sonucu olarak aralarında diyalog eksikliği, birbirlerini düşman olarak görmeleri, karşı tarafın meşruiyetini ve var olma hakkını kabul etmemeleri ile hukuk devletini ortadan kaldırmalarını AB içindeki demokrasiden geriye gidişin en önemli nedenleri arasında gösteriyorlar.

Türkiye'de hukuk devletinin gelişmesi

Osmanlı devlet sisteminde temel unsur, “adalet” kavramıydı ve adalet daha çok mutlak otoriteye sahip padişahın dağıttığı bir şeydi. Ancak 17. yüzyıldan sonra, ticaretin gelişmesi, ayanların ortaya çıkması ve Avrupa'da modern devletlerin (*rechtsstaat*) oluşumu karşısında, Osmanlı Devleti'nin geleneksel adalet anlayışı bir meydan okumayla karşılaştı. Osmanlı modernleşmesi bu meydan okumaya verilen cevaptı. Bu sürecin aşamalarından, Sened-i İttifak padişah II. Mahmut ile Rumeli ayanları arasında imzalanan bir anlaşma olması bakımından *Magna Carta*'ya benzetilebilir. Ancak, *Magna Carta*'nın aksine Sened-i İttifak padişahın sınırsız otoritesine bir sınırlama getirmiyordu. II. Mahmut döneminde yapılan reformların tek rakipsiz gücü padişahı (Tanör, 1992: 66). Danıştay ve Yargıtay'a benzer yetkilere sahip danışma kurullarının kurulması bu durumu değiştirmede.

Tanzimat reformlarının başlangıcı sayılan 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayünü, padişahın tebaasına can ve mal güvenliği ve eşitlik vaat ettiği bir ferman olması bakımından tek yanlı bir işlemdir. Bununla beraber Tanzimat reformlarıyla gelen hızlı yasalaşma süreci (ceza kanunu, usul yasaları, kara ve deniz ticareti yasaları, Mecelle gibi) modern, yasalara dayanan bir yönetim yapısının kurulması bakımından önemli gelişmelerdir. Bu yasalar, kurullar tarafından danışılarak hazırlanmış, Şura-yı Devlet, Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu) gibi yeni karar alma kurumları ortaya çıkmış olsa da, yasa koyucu irade yine yetkileri/egemen-

liği sınırlandırılmamış padişahdır (Tanör, 1992: 98). Yine de, padişahta yoğunlaşan iktidar tekeli Tanzimat'la kırılmaya başladı (Tanör, 1992: 107). Modern bürokrasinin doğuşu (Babıâli), iç ve dış kamuoyunun iç ve dış siyaset üzerindeki etkileri, yeni kurumlar, sarayın mutlak egemenliğini fiilen kırmaya başlamıştı.

II. Abdülhamit döneminin başında hazırlanan Kanun-i Esasi'yi (1876) de, bugünkü anlamda bir anayasa olarak görmek ve anayasa hareketinin başlangıcı olarak değerlendirmek güçtür. Metin, bir yasama organı veya kurucu meclis tarafından değil, padişahın atadığı bir komisyon tarafından hazırlanmış ve padişah tarafından ilan edilmiştir. Padişahın yetkilerini/egemenliğini sınırlamaktansa, ona anayasal nitelik kazandırarak güçlendiriyordu. Yürütmeye ilişkin bütün yetkiler, padişahın kutsal hakları olarak padişahın elinde toplanmıştı. Milletvekilleri padişaha sadakat yemini ediyor; Ayan Meclisi, başkan ve başkan yardımcılarını padişah tarafından atanıyor; Mebusan Meclisi başkan ve başkan yardımcılarını padişahın önerdiği adaylar arasından seçiliyordu. Padişahın meclislere karşı sorumluluğu olmadığı gibi, onları fesih yetkisi de vardı. Kanun-i Esasi yargının bağımsızlığı kavramına yer vermekte, yargıç teminatına ilişkin ilkeleri içermektedir. Ancak uygulama bu yönde olmadı. Bugünkü Danıştay benzeri bir rol biçilen Şura-yı Devlet bağımsız bir organ olarak görev yapamadı. Mahkemeler, siyasal etki altında tutuldu. Savcı ve yargıçların seçimi ve yargılama sürecine sarayın müdahalesi açık açık görüldü (Tanör, 1992: 163). Dolayısıyla, böyle bir anayasanın meşruti, yani şart(lar)a bağlı, sınırlandırılmış bir monarşi kurduğunu söylemek mümkün değildir.

II. Meşrutiyet'in (1908) ardından, 1909 yılında Kanun-i Esasi'de monarşiyi gerçekten sınırlandıran köklü değişiklikler yapıldı. Padişah, devletin başı olarak kalmaya devam etti ama Bakanlar Kurulu üzerindeki yetkilerine son verildi. Bakanlar Kurulu Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu oldu. Padişahın sorumsuzluğu ve bütün yetkilerini ancak sadrazam ve ilgili bakanın imzasıyla kullanılabilmesi kabul edildi. Ancak bütün bunlar yine kâğıt üzerinde kaldı. Zira II. Meşrutiyeti ilan eden güç olan İttihat ve Terakki 1913 Babıâli baskınının ardından bir parti-ordu diktatoryası kurdu ve Birinci Dünya Savaşı sona erene kadar ülkeyi yönetti. Bu dönem seçimlerin serbestçe yapılmadığı, meclisin ve halkın dikta yöntemleriyle sürekli baskı altında tutulduğu, muhalefetin vatana ihanet sayıldığı, sıkıyönetim ve askerî mahkemelerin en önemli baskı aracı olduğu bir dönemdi.

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Kurtuluş Savaşı sırasında yapılmış ve Kurtuluş hareketinin hukukiliğini ve meşruiyetini sağlamak bakımından kritik bir anayasaydı. Bu anayasa, "Türkiye Devleti" diye yeni bir devletin kuruluşunu ilan etmek, egemenliğin kayıtsız şartsız ulusa ait olduğunu belirtmek gibi son derece önemli ve ileri hükümler içermektedir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, kuvvetler birliği ilkesini benimsemiş, yasama ve yürütme, hatta yargı yetkilerini Büyük Millet Meclisi'nde (BMM) toplamıştı. Fransa'da 1789 devriminden sonra uygulanmış ve diktatörlüğe, teröre yol açmış olan bu sistem, Türkiye'de savaş koşulları içinde başarılı olmuş, birlik sağlayarak savaşın kazanılması amacını gerçekleştirmişti. Ayrıca BMM'nin yürütme işlemini İcra Vekilleri Heyeti'ne

birakması uygulamada sistemi yumuşatmıştı. Yine de, öngördüğü kuvvetler birliği, hukuk devleti ve demokrasi açısından sakıncalıydı.

1924 Anayasası, meclis hükümeti sistemini sürdürmekle birlikte, yürütme yetkisinin cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu eliyle kullanılacağını belirtmektedir ki, bu uygulamada yasama ve yürütmenin ayrıldığını gösterir. 1924 Anayasası yargı bağımsızlığı ilkesine yer vermekle birlikte, olağanüstü mahkemelerin kurulmasına da izin vermektedir. Bu tarihlerde rejimin ileri gelenleri tarafından yapılan konuşmalar yargıdan rejimin bekçisi olarak görev yapmasının beklendiğini göstermektedir (Tanör, 1992: 308). 1945'e dek geçen dönem parti ve devletin özdeşleştiği, üzerlerinde hiçbir denetim mekanizmasının olmadığı tek parti rejimidir. Öte yandan, Türkiye çok partili rejime 1924 Anayasası'nda bir değişiklik yapma gereği duymadan geçebilmiş, 1950'de iktidarı devralan Demokrat Parti döneminde de 1924 Anayasası yürürlükte kalmıştır.

1961 Anayasası, askerî yönetim döneminde yapılmış bir anayasa olsa da, Türkiye'de hukuk devletinin kurulması açısından bir devrim niteliği taşır. Kanunların anayasaya aykırı olamayacağını belirttikten sonra, anayasanın üstünlüğü ilkesine yer verir. "Hiçbir kimse veya organ, kaynağını anayasadan almayan bir devlet yetkisi kullanamaz" hükmüyle hukuk devleti ilkesine açıkça yer verir. Bu ilkenin gereği olarak, devletin bütün işlemleri üzerinde yargı denetimi kurar. Bu çerçevede getirdiği en önemli yeniliklerden biri, temel görevi, yasaların ve meclis iç tüzüklerinin anayasaya uygunluğunu denetlemek olan Anayasa Mahkemesi'nin (AYM) ve anayasa yargısının kurulmasıdır.

Türkiye'de siyasal iktidarlar, bağımsız bir yargının siyasal ve idari karar organları üzerinde denetime sahip olmasını kabul etmekte güçlük çekmişlerdir. AYM'nin halkın iradesini yansıtan TBMM'nin yerine geçtiği, yargıçlar hükümeti oluşturduğu, bu anayasa ile ülkeyi yönetmenin olanaksız hale geldiği sık sık duyulan şikâyetlerdir. 12 Mart (1971) muhtırasına yol açan kutuplaşma ve şiddet ortamından da anayasa sorumlu tutuluyordu. 1969-1974 tarihleri arasında anayasada yedi kez değişiklik yapıldı. Bu değişikliklerle; siyasal karar organları üzerinde yargı denetimi gevşetildi, askerî siyasetteki rolü güçlendirildi, askerî yargı genişletildi, yürütme güçlendirildi, özerk kuruluşların özerkliği azaltıldı ya da ortadan kaldırıldı, hak ve özgürlüklere ilişkin yargı güvencesi gevşetildi. Böylelikle 1961 Anayasası'nın getirdiği hukuk devleti ve özgürlükler alanındaki yenilikler büyük ölçüde etkisizleştirildi.

Ancak hukuk devleti, demokrasi ve özgürlükler alanında en büyük geri adım, 12 Eylül 1980 darbesi ve onun hazırladığı anayasadır. 1982 Anayasası'nın temel felsefesi 1961 Anayasası ile taban tabana zıttı. Sonradan yapılan değişikliklerle yürürlüğe girdiği zaman taşıdığı özelliklerini yitirse de, 1961 Anayasası bireyin hak ve özgürlüklerini devlete karşı koruyan bir anayasaydı. Buna karşın 1982 Anayasası, devleti bireye karşı koruyan devletçi ve otoriter bir nitelik taşır. Ama 1982 Anayasası'nın en önemli özelliği, Türkiye'deki rejimin üzerinde askerî vesayeti kurmuş olması ve askerî rejim sona erdikten sonra da bu vesayetin sürdürülmesine olanak tanımasıdır. Her ne kadar aradan geçen süre için-

de yapılan değişikliklerle otoriterliği yumuşıatılmış olsa da, 1982 Anayasası temel karakterini korudu.

Sened-i İttifak'tan günümüze dek gelen anayasa çizgisi, Türkiye'nin hukuk devletiyle bağdaşmayan otoriter bir anayasa geleneğine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. İçerdiği hükümler bakımından özgürlükleri genişletici, hukuk devleti ilkelerine uygun bir nitelik taşıması bakımından bir istisna olan 1961 Anayasası'nın ise, hazırlanış biçimi açısından demokratik olmadığı ve sonradan yapılan değişikliklerle demokratik niteliğinin zayıflatılmış olduğu not edilmelidir.

Türkiye'de hukuk devletin güncel durumu

Dünya Adalet Projesi'nin (*The World Justice Project*) 2020 yılı için yayımladığı Hukuk Devleti Endeksi'nde Türkiye 128 devlet arasında 107. sırada yer aldı. Özgürlük Evi'nin (*Freedom House*) yıllık raporlarında ise Türkiye "yarı-özgür ülkeler" kategorisinden "özgür olmayan ülkeler" kategorisine geriledi. Ayrıca, Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesi'nin tarihinde denetim süreci sona erdikten sonra yeniden denetime sokulan tek ülke Türkiye'dir. Bütün bunlar olup biterken, AKP hükümeti sürekli olarak hukuk reformu paketleri açarak, Türkiye'de bazı eksiklikleri olan bir hukuk devletin bulunduğu ve bu eksikleri tamamlamak için düzeltmeler, iyileştirmeler yapıldığı mesajını vermeye çalışmakta. Türkiye'de gerçekten bazı eksiklikleri olsa bile bir hukuk devletinden söz edilebilir mi? Bu sorunun yanıtı Türkiye'nin mevcut rejiminden bağımsız olarak verilemez. Zira yukarda belirtildiğı gibi, hukuk devletiyle demokrasi arasındaki ilişki, biri olmadan öbürünün olmayacağı, tamamlayıcı bir ilişkidir.

Türkiye'de 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan (olağanüstü hal şartlarında yapılması bakımından demokratik açıdan tartışmalı) halkoylamasında kabul edilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ile birlikte sadece hükümet sistemi değil, rejim de değiştirdi. Yeni rejimin nasıl nitelendirilebileceğı konusunda değişik görüşler var. Ancak bütün iktidarı tek bir elde topladığı, güçler ayrılığına yer vermediğı, hiçbir fren-denge mekanizmasını içermediğı, cumhurbaşkanına ülkeyi kararnamelerle yönetme yetkisi verdiği açık olan bu rejimin demokrasi olmadığı konusunda şüphe yok. Elbette otoriterlik Türkiye için yeni değil. Ancak, içinde bulunduğumuz sistemi öncekilerden ayıran, tek adam iktidarının hukukla sınırlı olmaması ve hukukun muhalifleri sindirmek için bir baskı aracı olarak kullanılmasıdır.

Türkiye bu noktaya adım adım geldi. Özellikle 2010'dan sonraki gelişmeler AKP iktidarının nereye doğru evrildiğini gösteriyordu. Ama en keskin dönemec 2016'daki başarısız darbe girişiminden sonra hukuk devletin sınırlanması ve askıya alınması anlamını taşıyan ve yaklaşık iki yıl süren Olağanüstü Hal (OHAL) döneminde alındı. Anayasa'ya göre OHAL Kanun Hükmünde Kararnameler'inin (KHK) OHAL'in amacıyla uyumlu olması ve geçici nitelik taşıması, yani OHAL sona erince yürürlükten kalkması, dolayısıyla OHAL KHK'larıyla

la yasalarda değişiklik yapılamaması esas iken, OHAL'in amacı ve konusu ile ilgisiz KHK'larla yasalarda değişiklikler yapıldı. Ayrıca, birçok OHAL KHK'sı da kanuna dönüştürüldü. Böylelikle OHAL sona ermesine karşın OHAL rejimi sürdürüldü. Kalıcı bir OHAL rejimi altında yaşamaya başladık. Bu süreçte Anayasa Mahkemesi, bundan önceki kararlarının tersine, OHAL KHK'larını yargı denetimi dışında bırakarak fiili bir anayasasızlığa izin verdi ve böylece otoriterleşme sürecini kolaylaştırdı.

Türkiye'nin de imza koyarak kendisini bağladığı Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 15. maddesi, devletin yaşamına yönelik bir tehdit varsa sözleşmenin bazı maddelerinin askıya alınmasını, durumun gerektirdiği ölçüde olması koşuluyla kabul eder. OHAL döneminde Türkiye bu maddeye dayanarak sözleşme hükümlerini askıya aldı ve OHAL dönemindeki hak ihlallerine yönelik AIHM'de aleyhine açılan davalarda 15. maddeyi öne sürerek kendisini savundu. Özellikle tutuklamalarla ilgili bu davaların tümünde AIHM, alınan önlemlerin Türkiye'nin karşılaştığı tehdidi önlemek bakımından ölçülü olmadığını belirterek 15. madde savunmasını reddetti. Ancak AIHM'nin bu kararları hiçbir şeyi değiştirmedir. Türkiye, hukuka aykırı biçimde "sivil ölüme" mahkûm ettiği çok sayıda insanını mağdur ettiği bir OHAL rejimine geçti.

OHAL rejiminin yani istisnanın kalıcı olması, bu rejim çerçevesinde hukukun askıya alınarak her türlü kararın cumhurbaşkanına bırakılması, yargının tek adamın iradesine tabi olması, ister istemez akla Nazi Almanyası'nın hukukçusu Carl Schmitt'i getiriyor. Zira Schmitt'e göre, hukuk düzeni normlardan değil bir karardan kaynaklanır, kararı veren de olağanüstü hale karar veren "egemen"dir (Schmitt, 1996: 13). Burada Hobbes'un "hukuku yapan gerçek değil, otoritedir" görüşünü benimseyen Schmitt'e göre, egemenlik, ona tabi olanların bir kişiye boyun eğmesini gerektirir. Son karar o bir kişinin tek elindedir. Olağanüstü halde otoritenin hukuk üretmek için haklı olması, hukuk normlarına dayanması gerekmez (Schmitt, 1996: 20). Hukukun kaynağı, normlardan bağımsız olarak egemen iradesi olunca yargının da egemen iradesine tabi olması kaçınılmaz bir sonuç haline gelir.

Günümüz Türkiye'sinde gelinen nokta, Schmitt'in görüşleriyle uyum içindedir. Tek bir kişinin verdiği kararlar hukukun yerine geçmiştir. Hukukun öngördüğü sınırlamalar ortadan kalkmıştır. Öyle olunca, bağımsız bir yargıdan söz etmek olanağı da kalmamıştır. Martin Shapiro (1981: 32), siyasal otoritenin yargıya karşı baskı biçimlerini şöyle sıralıyor: Siyasal nitelik taşıyan davalarda mahkemelerin yetkisini tanımamak, yargıya müdahale etmek, siyasal iktidara sadık yargıçlar yaratmak amacıyla yönelen sınav, eğitim, terfi sistemleri geliştirmek, iktidarın işine gelmeyen yargı kararlarını görmemezlikten gelmek. Bu koşulların hepsi Türkiye'de var.

Venedik Komisyonu'nun hukuk devleti ölçütlerini içeren listesi Türkiye'ye uygulanınca, Türkiye'de hukuk devletinin durumu daha açık bir biçimde ortaya çıkıyor. Örneğin, yürütmenin eylemlerinin anayasaya uygunluğu ölçütünün laiklik ilkesi bakımından ya da OHAL KHK'ları bakımından geçerli olduğu söy-

lenebilir mi? Resmî makamların insan haklarını korumak konusundaki pozitif yükümlülüklerini ne denli yerine getirdiklerini anlamak için AIHM kararlarına bakmak yeterli. Uluslararası yargının insan haklarına ilişkin kararlarına uyulup uyulmadığının yanıtını, AIHM ve Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi kararlarına karşın Osman Kavala ve Selahattin Demirtaş'ın cezaevinde tutulmaları veriyor. Keyfî uygulamaları ve iktidarın kötüye kullanılmasını önleyecek mekanizmalar var mı sorusunun yanıtını ise her türlü fren-denge mekanizmasından yoksun Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve bunu düzenleyen anayasa veriyor. Ayrıca, Demirtaş ve Kavala kararlarında AIHM'nin her ikisinin de siyasal nedenlerle tutuklandığına karar vermesi de iktidarın kötüye kullanılmasının başka bir örneğidir. Listedeki ölçütlerden biri de yasaların herkese eşit olarak uygulanmasıdır. Türkiye'de yasaların iktidar yandaşlarıyla muhaliflere eşit olarak uygulandığını söyleyebilir miyiz? Sedat Peker'in açıklamaları, hiçbir savcıcı harekete geçirmemiştir. 17-25 Aralık soruşturmasında, AKP'li bakanların suçları açık bir biçimde ortadayken, takipsizlik kararı verildi. Buna karşılık Genco Erkal'a beş yıl önce attığı ve en masum eleştirileri içeren tweet'i için soruşturma açıldı. Bir feminist gece yürüyüşünde zıplayan kadınlar hakkında bile zıpladıkları için soruşturma açıldı.

Mahkeme kararlarının uygulanıp uygulanmadığı sorusunun Türkiye'deki yanıtı çok açıktır. AYM Başkanı Zühtü Arslan, "İhlal kararlarının icra edilmemesi kaçınılmaz şekilde bu sistemin etkili bir hukuk yolu olarak güvenilirliği konusundaki endişeleri beraberinde getirmiştir" dedi (Cumhuriyet, 10.9.2021). AIHM'nin kararları ise, AYM dahil hiçbir yargı organı tarafından uygulanmıyor.

Cumhuriyetin kurulmasından bu yana yargının izlediği çizgiye bakarsak, her dönemde iki ana eğilimin egemen olduğunu görürüz. Bunlardan birincisi, yargı Türkiye'de her zaman devletin egemen ideolojisini savunmuş, bu egemen ideolojinin bir parçası olmuştur. İkinci eğilim olarak Türkiye'de her dönemde hukukun sınırları dışında çalışan özel yetkili mahkemeler mevcut olmuştur. Siyasal iktidarlara, bu özel yetkili mahkemeleri, muhalifleri ezmek, seslerini kısmak için kullanmıştır. Bu iki eğilim birbirlerini tamamlayan niteliktedir. Her iki eğilimin temelinde "kutsal devlet" in her türlü değer in üstünde olması yatar. Devletin insandan önce gelmesi anlayışı, bir de kolaylıkla aşırılığa kaçan ve eleştirilmesi kabul edilmeyen bir milliyetçilikle birleştirilince, ortaya hukuk devleti ve demokrasinin yerleşmesi bakımından olumsuz bir ortam doğmakta. Yargı da kendini devlet ideolojisinin bir parçası olarak görmekte. Böyle olunca normlar ötesi değerler yargı için çoğunlukla geçerli olmamakta.

Prof. Dr. Mithat Sancar'ın TESEV için yaptığı "Yargıda Algı ve Zihniyet Kalıpları" adlı araştırmada elde edilen sonuçlar da bunu ortaya koyuyor. Görüşülen yargıcı ve savcılarının çoğunluğu, adalet ile devletin çıkarı ya da demokrasi ile devletin güvenliği arasında bir karşıtlık durumunda devletin çıkarlarının korunması gerektiği görüşünde. Verilen yanıtlar arasında şöyle olanlar var: "Devleti korumaya çalışırken adil olmayabilirsiniz." "İnsan hakları devletin güvenliği açısından tehdit oluşturabilir mi?" sorusuna "evet" diye yanıt verenlerin oranı %51, "hayır" diyenlerin oranı %28. Anayasa'nın 90. maddesine eklenen "Temel

hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda, milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır” şeklindeki düzenleme yargıç ve savcılar tarafından yaygın bir biçimde “içişlerine müdahale” olarak görülüyor. AIHM kararlarına karşı ise genel bir ilgisizlik ve güvensizlik var (Sancar, 2007). Bu durumda AIHM kararlarının neden uygulanmadığı daha iyi anlaşılıyor.

Türkiye’de yargının belirgin bir özelliği de, her dönem olağanüstü mahkemelerle adil yargılama ölçütlerine uymayan olağanüstü yargılama usullerinin mevcut olmasıdır. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında, 1920’de çıkarılan Hıyaneti Vatanıye Kanunu’ndan sonra sekiz bölgede İstiklal Mahkemeleri kuruldu. Kurtuluş Savaşı sırasında asker kaçaklarını yargılayan bu mahkemeler, 1923-1927 yılları arasında siyasal muhalifleri ve özellikle Kürtleri yargıladı (Kantar, 2015: 169). Bu mahkemelerdeki yargılamalar, temel hak ve özgürlükleri ihlal eden, masumluk karinesi, savunma hakkı gibi adil yargılama ilkelerini hiçe sayan yargılamalardır. Kararların temyizi yoktur, kararların icrası da mahkemelerin yetkisi içindedir. 1926’da Atatürk’e İzmir’de suikast düzenlenmesi nedeniyle Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Cafer Tayyar, Refet Paşa gibi İstiklal Savaşı kahramanı olup muhalif tutum takınanlar yargılandı. Eski Maliye Bakanı Cavit Bey idam edildi.

1960 darbesinden sonra kurulan Yassıada Mahkemesi ve bu mahkemede yapılan yargılamalar hukukun temel kurallarının ihlal edildiği, savunma hakkının kısıtlandığı yargılamalardır. Sanıkların yargılanmalarına bir yüksek soruşturma kurulu karar veriyor, bu kurulun gerek gördüğü sanıklar Yüksek Adalet Divanı’nda yargılanıyordu. Yüksek Adalet Divanı kararları kesindi. Kararların onaylanması, Milli Birlik Komitesi’ne aitti. Mahkeme Başkanı Salim Başol’un söylediği, “Sizi buraya getiren irade öyle istiyor” sözleri de bu mahkemelerin ne denli bağımsız olduğunu kanıtlar (Kantar, 2015: 174). 12 Mart 1971 sıkıyönetim yargılaması da üyeleri hukukçu olmayan askerî mahkemelerde yapılmış, Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan, Hüseyin İnönü hakkında verilen idam cezaları, AYM’nin davanın incelenmesi amacıyla bekletilmesi kararına karşın infaz edilmiştir.

Bir üyenin asker olması nedeniyle AIHM’in bağımsız ve tarafsız olmadığına karar verdiği Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM), özellikle sol muhalefete ve Kürtlere karşı kararlar aldı. DGM’lerin aldığı eleştirileri ortadan kaldırmak amacıyla 2004 yılında DGM’ler yerine Özel Yetkili Ağır Ceza Mahkemeleri kuruldu. Bunların bütün üyelerinin sivil olması dışında DGM’lerden bir farkı yoktu. 2014 yılında Özel Yetkili Mahkemeler’e son verildi. Sulh Ceza Hâkimlikleri’ne dönüştürüldü. Sulh Ceza Hâkimlikleri arama, el koyma, tutuklama gibi koruma tedbirleri yanında, internet sitelerini yasaklama ve trafik suçları gibi yetkilerle donatıldı. Sulh Ceza Hâkimlikleri’nin kararlarına karşı ancak başka bir Sulh Ceza Hâkimliği’ne itiraz yetkisi var. Yani bu mahkemeler kapalı devre halinde çalışmakta. Çok eleştirilen bu hususun son çıkan bir yargı reform paketinde düzeltilmesi öngörüldü. Uygulamada Sulh Ceza Hâkimlikleri, siyasal iktidarın sopası gibi çalışıyor. Sulh Ceza Hâkimlikleri’nin tutuklama ve serbest bırakılma ka-

rarları iktidarın kararına bağı. Venedik Komisyonu 2016 tarihli raporunda Sulh Ceza Hâkimlikleri'ni şu bakımlardan eleştirdi:

- a. Sulh Ceza Hâkimlikleri'nin kurulma gerekçesi olarak öne sürölen uzmanlık ve soruşturma aşamasında tutuklama gibi koruma tedbirlerinin, davaya bakan yargıca değil, Sulh Ceza Hâkimliği'ne bırakılması gerekçesini Venedik Komisyonu makul bulmuyor. Yargılama sırasında, tutuklama gibi koruma tedbirleri almaya yetkili yargıç, neden soruşturma aşamasında yetkili olmasın diye soruyor.
- b. Sulh Ceza Hâkimliği koruma tedbirlerinden yetkili olacaksa, internet siteleri ya da trafik suçlarına bakarak zaman harcamamaları gerektiği ileri sürölüyor.
- c. Sulh Ceza Hâkimlikleri'nin tutuklama kararlarında yeterli gerekçe vermesi, klişe gerekçeler yazması eleştiriliyor.
- d. Sulh Ceza Hâkimlikleri'nin kapalı devre olarak çalışması eleştiriliyor.

Bu bağlamda Selahattin Demirtaş ve Osman Kavala davaları Türkiye'de adalet mekanizmasının nasıl işlediğini gösteren çarpıcı örneklerdir. Her iki davada da AIHM, Demirtaş ve Kavala'nın tutuklanmalarında, "makul kuşku" koşulunun oluşmadığına ve tutuklamaların hukuka aykırı olduğuna karar verdi. Bunun yanında, ayrıca tutuklamaların siyasal nedenlerden kaynaklandığına, yani 18. maddenin ihlalinin söz konusu olduğuna ve derhal serbest bırakılmalarına hükmetti. 18. madde ihlali çok ağır bir ihlal ve Türkiye için ilk kez uygulanıyor. Bunun anlamı, siyasal nedenlerle tutukluluğa karar veren mahkemelerin bağımsız ve tarafsız hareket etmediğidir.

AIHM'nin Demirtaş ve Kavala kararları Türkiye yargısında bir "arkadan dolanma" költürüne yol açtı. Kavala davasında, mahkemeden beraat kararı çıkmamasına karşın, üstelik Kavala tahliye edilmek üzere cezaevi aracına bindirilmişken, yeni bir suçtan yani casusluk suçundan yeni bir soruşturma açıldı ve yeniden tutuklandı. Oysa bu yeni suçtaki olgularla beraat ettiği davalardaki olgular aynı olgular. Arkasından başka bir dava ile birleştirildi. Bu arada Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi Osman Kavala'nın derhal serbest bırakılmasını öngören kararlar aldı. Türkiye bu kararlara uymayınca "ihlal prosedürü"nü başlattı. Bu prosedür gereğince, Bakanlar Komitesi kararı yeniden AIHM'e gönderdi ve Türkiye'nin kararı uygulayıp uygulamadığını sordu. AIHM Büyük Dairesi Türkiye'nin kararı uygulamadığına hükmetti. Bakanlar Komitesi'nin Türkiye'ye yaptırımlar uygulaması gündeme geldi. Bu yaptırımlar sonunda komite, Türkiye'nin Avrupa Konseyi'nden atılmasına kadar gidebilir. Demirtaş davasında ise Selahattin Demirtaş tahliye edilmesi gerekirken, Kobani soruşturması kapsamında yeniden tutuklandı. Bakanlar Komitesi Demirtaş'ın derhal serbest bırakılmasını öngören kararları kabul etti. Bu davada da Türkiye AIHM kararını uygulamamakta ısrar etti. Yakın bir tarihte Bakanlar Komitesi'nin Demirtaş kararıyla da ilgili olarak ihlal prosedürünü başlatması beklenmeli.

Bu iki davaya ilişkin gelişmeler şunu gösteriyor: Türkiye AIHM kararlarını uygulamamakla hem hukuk devleti olmaktan uzaklaşıyor hem taraf olduğu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni ihlal ediyor hem de bu sözleşmeden doğan yükümlülüğünü yerine getirmiyor. Ama bunların da ötesinde, üyesi olduğu Avrupa Konseyi'ni oluşturan değerleri paylaşmadığı izlenimini yaratıyor.

Türkiye'de yargının bağımsızlık ve tarafsızlık sorunları

Türkiye'de tarafsız ve bağımsız bir yargıdan söz etmeye olanak tanımayan uygulamaları kolaylaştıran nedenler yargının kurumsal yapısı, Türkiye'deki rejimin özellikleri ve yargıçların demokrasi, hukuk devleti kültürleri başlıkları altında toplanabilir.

Türkiye'de yargı kurumsal bakımdan yürütmenin baskısına açıktır. Hâkimler ve Savcılar Kurulu'nun (HSK) yargıçlar ve savcılarla ilgili olarak mesleğe alma, atama ve nakletme, terfi ettirme, göreve son verme, disiplin soruşturması yapma ve disiplin cezası verme gibi geniş yetkileri mevcut. HSK'nın kararları kesin ve meslekten çıkarma cezası dışındaki kararları yargı denetimine tabi değil. Yargı üzerinde bu denli geniş yetkilere sahip olan on üç üyeli HSK'nın başkanı adalet bakanı. Kalan on iki üyeden biri adalet bakanı müsteşarı, dördü cumhurbaşkanı tarafından atanıyor ve yedisi iktidar partilerinin çoğunlukta olduğu Karma Komisyon'un gösterdiği adaylar arasından TBMM tarafından seçiliyor. Başka bir deyişle, HSK'nın tüm üyeleri hem yürütmeye hem de yasamaya hâkim olan iktidar partisi tarafından seçiliyor.

AYM ise on ikisi cumhurbaşkanı tarafından, üçü TBMM tarafından seçilen on beş üyeden oluşuyor. TBMM'deki seçimi basit çoğunlukla iktidar partisinin oyları belirliyor. Cumhurbaşkanının yetkisini nasıl kullandığını ise tarafsızlığı ve bağımsızlığı açıkça tartışmalı olan İstanbul Başsavcısı İrfan Fidan'ın atanmasında gördük. İrfan Fidan, AYM'ye seçilmek üzere, önce HSK tarafından Yargıtay üyeliğine atandı, hemen ardından hiç görev yapmadığı Yargıtay'ın Genel Kurulu tarafından en yüksek oyla cumhurbaşkanının AYM'ye atayabileceği üç adaydan biri gösterildi. Fidan'ın HSK tarafından Yargıtay üyeliğine atanması ile cumhurbaşkanı tarafından AYM'ye atanması arasında geçen toplam süre yirmi gündür. Bu olaydaki en büyük endişe kaynağı; Yargıtay üyelerinin, başka adaylar bulunmasına karşın tek bir karara imza atmamış birini aday göstermiş olmalarıdır. Cumhurbaşkanının AYM'ye atadığı başka bir üye ise eski AKP milletvekili. Bu atamalarla önümüzdeki yıllarda AYM'nin büsbütün mevcut siyasal iktidarın çizgisini benimsemesi beklenmelidir.

AKP'nin adalet anlayışı ise "dava" denen toplumsal projesi ile yakından ilgilidir. İslâmi referanslarla beslenen otoriter bir devlet ve bir toplum yaratmak isteyen AKP'nin kurmak istediği adalet mekanizması da buna uygun olmakta. Bütün iktidarın tek bir elde toplandığı, güçler ayrılığına değil güçler birliğine dayanan, her türlü fren-denge mekanizmasını ortadan kaldıran ve bunu Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'yle yasalaştıran bir rejimde bağımsız yargıya yer ol-

madığı açıktır. Yukarıda değinilen yargıçların geleneksel devletçi refleksleri de yargının siyasallaştığı ve araçsallaştırıldığı bir sisteme uyum sağlamalarını kolaylaştırıyor.

Prof. Levent Köker (2020), Türkiye’de nasıl bir hukuk düzeni yürürlükte sorusuna Ernst Fraenkel’in ikili devlet çözümlemesi çerçevesinde yanıt arıyor. Fraenkel, Nazi Almanyası’nın hukuk sisteminin iki bölümden oluştuğunu belirtir. “Norm devleti” (*normative state*) adını verdiği bölüm, yasalarda, mahkeme kararlarında ve idari makamların etkinliklerinde görülen hukuk devleti ilkelerine göre çalışan bölümdür. “Önlem devleti” (*prerogative state*) adını verdiği bölüm ise hiçbir yasal güvence tarafından denetlenemeyen ve sınırsız bir keyfiliğin ve şiddetin egemen olduğu bölümdür (Fraenkel, 2017: xii). Nazi Almanyası’nda egemen olan, neyin norm devletinin alanına, neyin önlem devletinin alanına gireceğine karar veren önlem devletidir. Köker’e (2020: 26) göre, Türkiye’deki yeni rejimi, “ikili devlete” daha yakın duran, ne zaman sona ereceği belirsizleşmiş bir yeni diktatörlük tipi olarak teşhis etmemiz gerekmektedir.

Köker’in rejimle ilgili tespitine katılmamak olanaksız. Ancak bu rejimde Fraenkel’in “ikili devlet” görüşünün ne denli geçerli olduğu konusunda duraksamalarım var. Zira Türkiye’de “önlem devleti”nin özelliklerini taşıyan bir hukuk sisteminin emareleri var, ancak sorun Türkiye’de “norm devleti” koşullarının mevcut olup olmadığıdır.

Türkiye’de hukuk devletinin sorunlarından biri de yargı önünde eşitlik ilkesinin geçerli olmamasıdır. Siyasal nitelik taşımayan davalarda bile iktidar partisine mensup kişilerin davalarının daha çabuk ve istenilen şekilde sonuçlandığı bilinen bir gerçektir. Çoklu baro sisteminin yürürlüğe girmesiyle iktidara yakın baroların kurulmasının yarattığı en büyük endişe, bu barolara mensup avukatların davalarının ayrıcalıklı işlem görmesi, böylelikle eşitsizliğin yeni boyutlar kazanmasıdır. Dava sürelerinin uzunluğu, dava sırasında yargıçların yer değiştirmeleri, sonsuz bilirkişi raporları, mahkemeler ve savcılar arasında bitmeyen yetki sorunları, yargıçların alımındaki sözlü mülakatlardaki adaletsizlikler, yargıçların terfi ve nakillerinde ehliyetten çok siyasal iktidara yakınlığa bakılması, Türkiye’de iyi işleyen bir adalet sistemi bulunmadığını gösteriyor. Ayrıca, AYM kararları alt mahkemeler tarafından tanınmamakta ve uygulanmamaktadır.

Bu nedenlerle Türkiye’deki hukuk düzenini tanımlamak için Tolga Şirin’in (2020) Alman hukuk literatüründen ödünç aldığı “hukuksuzluk devleti” kavramını kullanmak daha yerinde olacaktır. Zira Türkiye’de hukuksuzluklar o boyuttadır ki, var olan hukukun ihlal edildiği ülke olmaktan çok hukukun olmadığı bir ülkeden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu bakımdan hukuksuzluk devleti, hukuk devleti olmamanın ötesinde bir kavramdır. İlk kez Alman hukukçu Peter Reichensperger tarafından kullanılan hukuksuzluk devleti, Alman kamu hukukçusu David Johst’a göre “yönetim faaliyetinde hukuksuzluğa hoşgörü gösteren fakat bunun ötesinde siyasal hedeflerine ulaşmak için insan haklarını kasten göz ardı eden veya buna temel oluşturan devlettir” (akt. Şirin, 2020).

Siyasal hedeflere ulaşmak için hukukun ortadan kaldırıldığı bir ülkede mey-

dana gelen boşluk, Schmitt'in söylediği gibi egemenin hukuk normlarından bağımsız kararlarla doldurulur. Türkiye'de de olan budur. 2017 anayasa değişikliklerinin öncesinde başlayan olağanüstü hal rejiminin kalıcı hale getirilmesiyle, Türkiye kalıcı bir istisna dönemine girdi. Ülke, bütün yetkileri elinde toplayan cumhurbaşkanı kararı ve kararnameleriyle yönetiliyor. TBMM'de kabul edilen yasalar da cumhurbaşkanının iradesini yansıtıyor. Hal böyle olunca, cumhurbaşkanı, örneğin, anayasanın açık hükümlerine karşın uluslararası anlaşmalardan çekilme yetkisinin kendisinde olduğunu ileri sürebildi ve tek taraflı bir kararla Türkiye'yi İstanbul Sözleşmesi'nden çekebildi.

Hukuk devletinin nasıl bir işlevliğe sahip olacağı, demokrasinin nasıl bir demokrasi olacağına bağlıdır. Türkiye'de aşağıdan yukarı, halkın katılımına dayanan, halkın öznesi olduğu, kendi geleceğini kendi alacağı kararlarla tayin eden, katılımcı, çoğulcu, müzakereci bir demokrasi inşa edilecekse, buna paralel bir hukuk devletinin kurulması gerekir. O zaman halkın, hukukun tüketicisi değil, üreticisi olduğu, yasaların yapımına aktif olarak katıldığı, uygulamayı kontrol ettiği, insan-devlet ilişkilerinin yeniden tanımlandığı bir hukuk sistemi gerekir. Bunun için her şeyden önce evrensel değerleri benimsemiş, içselleştirmiş yargı mensuplarına ve bu değerlerin üstünlüğüne inanan bir toplumsal algının yaratılmasına gereksinim olacaktır.

ANAYASA(CILIK) VE DEMOKRASI

GÜLŞEN SEVEN

Giriş

Modern anayasa siyasal tarihimizin son iki yüz elli yılının en önemli gelişmelerinden biridir. 18. yüzyılın son çeyreğinde Amerikan ve Fransız devrimleri ile başladı ve anayasal mücadele yüzyılı olarak da adlandırılabilir. 19. yüzyılda Napolyon savaşları ile Kıta Avrupası'na yayılmış anayasacılık hareketlerinin bu ürünü, en çok sorgulandığı 20. yüzyılın sonunda tarihin bir diğer kazanımı demokrasi ile birlikte küresel zaferini ilan etti. Zamanla siyasal meşruiyetin rakipsiz kaynağı ve ideal siyasal rejimin yegâne formülü haline gelen (liberal) anayasal demokrasi, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çokça tercih edilen bir devlet örgütlenmesi oldu ve birçok ülkenin siyasal düzeni anayasal demokrasilerle özdeşleşen hukuk devletine bağlılık, kuvvetler ayrılığı, bireysel hakların güvence altına alınması gibi keyfi yönetimi önlemeye yönelik kuralları içeren yazılı anayasal metinler ile düzenlenmeye başladı. Öyle ki, İkinci Dünya Savaşı sonunda tüm dünya ülkeleri arasında sayısı yalnızca on iki olan anayasal demokrasiler, 1987'de altmış altıya, 2003 yılında ise ikiye katlanarak yüz yirmi bire ulaştı (Loughlin, 2019: 436). Anayasal demokrasilerin sayılarındaki bu artış bir demokratikleşme ivmesi yaratmış olsa da etkisi kalıcı olmamıştır.

Günümüzde yürürlükte yazılı anayasaları olan ülkelerin sayısı yüz doksan üçü bulmuş olmakla birlikte, *Freedom House* (2021: 2) verilerine göre 2006 yılına dek gözlemlenebilen demokratikleşme dalgası, son on beş yıldır yerini demokraside gerilemeye bırakmıştır. *Varieties of Democracy (V-Dem)* Enstitüsü (2021: 6) verileri de son on yıldır artarak devam eden otokratikleşme eğilimi sonucunda, Türkiye'nin siyasal rejimini de niteleyen "seçimli otokrasi"nin dünyadaki

en yaygın rejim haline geldiğini ortaya koyuyor [bkz. **Esen ve Yavuzylmaz; Turan ve Gökse**]. Liberal olmayan (*illiberal*) demokrasi, yarışmacı otoriterlik, ek-sik demokrasi gibi isimlerle de karşımıza çıkan ve anayasal demokrasilerin yoz-laşmış formlarını betimleyen bu amorf rejimlerde en göze çarpan eğilim, ana-yasal demokrasilerle özdeşleşen kurum ve pratiklerin “istismarcı anayasacılık” edimleri ile içlerinin peyderpey boşaltılarak, önce birer dekor haline getirilme-leri, nihayetinde ise gereksiz, hatta halk iradesinin gerçekleşmesi önünde engel ilan edilerek, fiilen askıya alınmalarıdır (Landau, 2013).

Fukuyama’nın (1992) tarihin sonu tezi ile bilinen anayasal demokrasinin ga-libiyeti fikri ve ona eşlik eden demokratik iyimserlikten, anayasal demokrasi-nin krizi düşüncesine ve demokratik kötümserliğe hızlı bir geçiş yaptığımız son yetmiş beş yıllık küresel siyasal deneyimimizin yukarıda kalın fırça vuruşlarıyla sunduğum tablosu, anayasa kavramına tarihsel serüveninden dolayı içkin oldu-ğunu düşündüğüm bir dizi karşıtlık ve gerilime işaret ediyor. Anayasa(cılık) ile demokrasi arasındaki ilişkiyi yakından ilgilendiren ve yazında çok çeşitli ifade-lerle karşımıza çıkan bu karşıtlıklar, temelde kökenleri Antik Yunan’a kadar gi-den geleneksel, betimsel, evrimsel, real(ist) anayasa anlayışı ile 18. yüzyıl son-larında gelişen modern, normatif, devrimsel, ideal(ist) anayasa anlayışı arasın-daki çetrefilli ilişkiden kaynaklanmaktadır. Anayasa kavramını tüm gerçekliği, karmaşıklığı ve çelişkileri ile anlamak “yanlış karşıtlıkların tiranlığı”na karşı çı-karak (Holmes, 1995: 28) her iki anlayışın, özellikle de aralarındaki etkileşim ve gerilimin ele alınmasını gerektirmektedir. Bu bakış açısı, toplumsal hayatı-mızı iyileştirmek için onlara öykündüğümüz ölçüde “pratik idealler” olan ana-yasa ve demokrasi arasındaki ilişkiyi mevcut gerçekliklerden kopmadan, ancak işaret ettikleri idealleri de göz ardı etmeden *realist idealist* bir perspektiften an-lamamızı sağlayacaktır (Krygier, 2021: 411; 2017: 34). 2000’li yıllarda siyaset teorisi yazınında metodolojik bir tartışma olarak başlayan normatif/idealist teo-riye karşı siyasal realizm (Geuss, 2008; Williams, 2005) çağrısından ilham alan bu perspektif, bu çalışmada:

- 1) anayasa ve anayasacılık yazınının *mutlak realistleri* olan siyasi anayasacılık ve geleneksel anayasa anlayışının savunucuları ile *mutlak idealistleri* olan hukuki anayasacılık ve modern anayasa anlayışının savunucuları arasında varsayılan ve vurgulanan keskin karşıtlığın yanlışlığını göstermek;
- 2) dirençli anayasal demokratik rejimlerin tesisi ve sürdürülebilmesi için, po-tansiyel olarak gerilimli olabilecek ilişkilerine rağmen, her iki anlayışın da öncelediği (demokratik) siyasal kültür ile anayasa(cılık) normlarının, ken-di aşırılıklarına karşı birbirlerinin tamamlayıcılığına ihtiyaç duyduğunu sergilemek ve;
- 3) günümüz koşullarında siyaset (demokrasi) ile hukuk (anayasa) arasındaki dengenin sağlanabilmesi için hangisine daha çok ağırlık vermemiz gerektiğini çözümleyebilmek amacıyla benimsenmiştir.

Bu maksatla yazının ilerleyen kısımlarında öncelikle anayasa kavramını ele alıp, geleneksel ve modern anayasa tanımları ile bunların tarihsel kökenleri, değişim ve dönüşümlerine değindikten sonra, bu iki anlayışın ışığında anayasa ile demokrasi arasındaki ilişkiyi değerlendireceğim. Bu değerlendirmeyi yaparken, literatürde ikisi arasındaki ilişkinin farklı kavramsallaştırmalarını sunup, bu yazıda benimsenen *realist idealist* çerçevenin diğer yaklaşımlara olan üstünlüklerinden bahsedeceğim. Sonuç kısmında ise günümüz küresel anayasal eğilimleri ile Türkiye’de demokrasi ve anayasacılık ilişkisine dair kısa bir değerlendirme sunacağım.

Anayasa kavramı

Birçok siyasal kavram gibi, anayasa kavramının anlamı üzerinde de bir fikir birliğine erişilememiştir. Kavramın birçok tanımı olduğu gibi, bu tanımlardan hareketle yapılan çeşitli sınıflandırmalar da mevcuttur (Tushnet, 2012: 189, 230). Bu nedenle, kullanımda örtük bir biçimde de olsa, kavrama her zaman bir sıfat eşlik etmektedir: Normatif veya betimleyici anayasa; dar, şekli anayasa veya geniş, maddi anayasa; yazılı anayasa veya yazılı olmayan ya da teamüli anayasa; katı anayasa veya yumuşak anayasa; ideolojik veya usuli anayasa; sözde veya kamuflej anayasa; orijinal veya taklit anayasalar gibi (Erdoğan, 2013: 38-40, 49, 57-64; Kaynar, 2020: 290-291; Tushnet, 2012: 217-232).

Bu sınıflandırmalar birbirinden tamamen bağımsız degillerdir. Örneğin, şekli ve dar anlamı ile anayasa, normlar hiyerarşisinin en üstünde olduğu kabul edilen ve hazırlanması ile değiştirilmesi diğer hukuk kurallarından farklı usullere tabi olan hukuk kurallarından oluşan yazılı metni ifade eder (Atay, 2008: 520; Erdoğan, 2013: 3; Kaynar, 2020: 290). Normlar arasında bir hiyerarşi öngörmesi dolayısıyla şekli anayasa, aynı zamanda normatif, anayasa değişikliklerini farklı usullere bağlaması dolayısıyla da katı anayasadır.

İçeriğine bakılmaksızın, anayasa metninde yer alan kuralların hepsi şekli anlamda anayasayı oluştururken, maddi, yani geniş anlamda anayasa nerede yer aldığına ve nasıl oluşturulup değiştirilebildiğine bakılmaksızın, devletin işleyişine ve örgütlenmesine ilişkin kuralların tamamını içerir (Atay, 2008: 517). Bu kuralların bir kısmı yazılı anayasa metninde yer alabildiği gibi, bir kısmı “organik kanunlar” da denen diğer tamamlayıcı mevzuat, yargı kararları ve anayasal teamüllerde, diğer bir kısmı ise toplumsal yapıyı, devlet sistemini ve devlet ile birey ilişkilerini şekillendiren siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve ahlâki etkenlerde bulunur (Atay, 2008: 517; Erdoğan, 2013: 3). Hem yazılı hem de yazılı olmayan kurallardan oluşabilen maddi anayasa, ülkenin var olan siyasal ve anayasal düzeninin niteliğine dair fikir verdiği için betimleyici anayasa olarak da bilinir. Yazılı anayasal metnin bulunduğu maddi anayasalar, anayasa metninde yer alan hukuki kurallar ile normal hukuki kuralların eşit hukuki statüde olduğu fikrine dayanan yumuşak anayasalardır; anayasa metni diğer hukuk kuralları gibi değiştirilebilir. Yazılı olmayan kurallar ise, toplumsal ve siyasal dinamikler

ile değerlerin bir yansıması olduğu için sürekli bir değişim ve dönüşüm halinde olan “yaşayan” anayasa özelliği kazanır (Erdoğan, 2013: 3).

Şekli, yazılı anayasalar, geçmişleri 18. yüzyılın sonuna giden, görece yeni siyasal gelişmeler olmalarına rağmen, günümüz egemen anayasa anlayışının vazgeçilmez olguları haline gelmişlerdir. Günümüzde yazılı ve teamüli anayasa ayırımı neredeyse tamamen önemini yitirmiş ve anayasa kavramı giderek sadece şekli anlamda kullanılmaya başlanmıştır (Tushnet, 2012: 222). Ancak, yazılı anayasaların siyasal hayatımızın olağan unsurları haline gelmelerine karşın ya da tam da gelmeleri nedeniyle, anayasal rejimi, içeriğinden bağımsız, yazılı bir metnin varlığına indirgeyen, “sözde anayasalar” ortaya çıkmıştır (Erdoğan, 2013: 39). Bu anayasalar anayasal biçimi kullanmakla birlikte, anayasacılık ile özdeşleşen normları içermeyen, bu nedenle de anayasanın temel işlevi olan keyfi yönetimi engelleyemeyen anayasalardır (Grimm, 2016: 20). Bir de anayasa metninde anayasal norm ve değerlere yer vermesine rağmen uygulamada bu değerleri dikkate almayan “kamufraj (*sham*) anayasal” rejimler vardır (Erdoğan, 2013: 49; Tushnet, 2012: 226). Her iki dejenere formun varlığı “anayasalı devlet” ile “anayasal devlet”in her zaman birebir örtüşmediği, yürürlükte bir anayasa metni bulunması durumunda bile anayasal bir düzenden bahsedilemeyecek rejimlerin mümkün olduğunu göstermektedir (Erdoğan, 2013: 40).

Anayasalı olup anayasal olmayan rejimlerin varlığı anayasal rejimlerin niteliği sorusunu gündeme getirir. Anayasal rejim ile kastedilen nedir? Bu soruya verilen tipik yanıt, Krygier’in (2021: 418) “çamaşır listeleri”ne benzettiği anayasal rejimleri tanımladığı düşünülen norm, uygulama ve kurum listeleri oluşturmak ve anayasal düzeni çoğunlukla demokrasi, kuvvetler ayrılığı, hukuk devleti, temel hakların korunması, yargı denetimi ve federalizm ile bağdaştırmaktır (Erdoğan, 2013: 20-23) [bkz. Türmen]. Ampirik ve karşılaştırmalı anayasa çalışmalarının önem kazandığı son yıllarda, bu liste yaklaşımı, listeler yazarların ideolojik tercihlerini yansıttığı, daha da önemlisi farklı toplumsal gerçekliklerden ve koşullardan tamamen bağımsız normatif ilke ve kurumları içerdiği gerekçeleriyle eleştirilmektedir (Meierhenrich, 2021: 580). Buna karşı sunulan alternatif yaklaşım ise, anayasayı her toplumsal koşula uygun ya da her şartta uygulanabilir standart bir reçeteye indirgemek yerine, teleolojisi yani işlevi bağlamında tanımlamaktadır (Grimm, 2016: 363; Krygier, 2021: 418). Böylece anayasanın temel işlevi olan keyfi yönetimin önlenmesine hizmet eden, farklı mekân ve zamanlardaki her türlü prensip, kurum ve uygulama anayasal düzenin köşe taşları sayılabilmekte; dahası, anayasal düzenlerin örgütsel detaylarına ilişkin kararları bizzat düzenden etkilenen insanların kendilerinin belirlemesinin önemi vurgulanmış olmaktadır (Grimm, 2016: 363).

Bu yazıda da, belli normlar ile bunlar arasındaki hiyerarşiye ilişkin öncüllerden değil de, insanların yaşadıkları anayasal düzenlerin özellikleri ile bunlara dair değerlendirmelerinden hareket ettiği için “fenomenolojik” olarak da adlandırılan, bu esnek ve kapsayıcı, teleolojik yani işlevsel yaklaşım benimsenmektedir (Meierhenrich, 2021: 22, 621). Yaklaşım küresel siyasal tarihimizde önem-

li kırılma noktaları olan Amerikan ve Fransız devrimleri sonrasında ortaya çıkan birtakım normatif değer ve pratiklerin günümüz anayasa kavramı üzerindeki etkisini yadsınamamakla birlikte, kavramı sadece bunlarla özdeşleştirip, katılaştırmamakta, böylelikle anayasayı tarihsel süreklilik içerisinde değerlendirmemize olanak sağlamaktadır. Kavramın geçmişten şimdiye karmaşık yolculuğunu ve yolda edindikleri ile yitirdiklerini anlamak ise, günümüze miras kalan ve bu yazının konusu olan anayasacılık ile demokrasi arasındaki ilişki için önemli olan birtakım karşıtlık ve gerilimlere ışık tutmaktadır. Aşağıda bunlar geleneksel anayasa ile modern anayasa ve anayasacılık arasındaki farklılıklardan hareketle tartışılıyor.

Geleneksel anayasa

Geleneksel ile modern anayasa anlayışlarını konu alan başucu yapıtlardan *Constitutionalism: Ancient and Modern* kitabının yazarı McIlwain (2007: 25) anayasacılığın detaylı tarihçesini eski Yunanca *politeia* ve Latince *constitutio* kavramlarını esas alarak anlatıyor. Anayasa kavramının bilinen en eski anlamını içeren *politeia*, toplumların siyasi, ekonomik, demografik, tarihsel ve hatta doğal faktörler tarafından belirlenen mevcut düzenlerini tasvir etmek için kullanılmış oldukça geniş ve kapsayıcı bir tabirdir (McIlwain, 2007: 26; Grimm, 2016: 44). Dolayısıyla kelime, bizim aşına olduğumuz dar anayasa kavramı gibi devletin işleyiş ve örgütlenmesini belirleyen, birey hak ve özgürlüklerini güvence altına alan yasal metin değil, sadece “siyasal” ya da “yasal” olarak dahi adlandıramayacak birçok farklı etkenin etkileşimi ile kurulmuş olan mevcut toplumsal düzenin ifadesidir (Loughlin, 2022: 28). Bu bakımdan insanların varsayılan doğal toplumsallıklarının zirve noktası şehir devletinin (*polis*) doğal çerçevesi olarak da düşünülebilir (McIlwain, 2007: 24).

Latince *constitutio* kavramı da ilk başlarda, *politeiaya* benzer bir şekilde, tarihin cilvesi sonucu veya başka şekilde bir araya gelen insanların bulundukları koşullardaki eylemleri ile şekillendiği ölçüde, toplumsal iktidar mücadeleleri, toplumsal kültür ve iradenin bir yansıması olarak kabul edilebilecek yerleşik toplumsal düzeni betimlemiştir. Ancak kelime Roma dönemi ve Ortaçağ’da, daha dar ve belirli bir anlam kazanmaya başlamış, yöneticiler tarafından getirilen “yasal” düzenlemeler neticesinde ortaya çıkan nizamı nitelemek için kullanılmıştır (McIlwain, 2007: 26; Loughlin, 2022: 27-28). Genellikle güçlü toplumsal aktörlerin desteğini elde etmek amacıyla bir nevi iktidar paylaşımı getiren, böylelikle mutlak iktidar kullanımını bir miktar sınırlandıran bu yasal düzenlemelerin ortaya çıkış saiki, bireylerin özgürlüğünü korumak adına keyfi iktidarı kısıtlamak değil, tam tersine, mevcut düzenin devamını sağlayacak ve iktidarın uzun vadeli hegemonyasını tesis edebilecek stratejik adımları hayata geçirmek olmuştur. Hemen her zaman yönetenlerin inisiyatifleriyle atılan bu adımlar bağlam ve koşullara göre değişkenlik gösterdiğinden, “geleneksel anayasa” kelimenin modern, katı anlamıyla normatif değildir; doğru ve yanlış yaratacak evrensel bir

ölçüsü yoktur. Kurulu toplumsal düzenin yani anayasanın “iyiliği”, “düzgünlüğü”, “başarısı” görelidir; hizmet ettiği ya da etmesi arzu edilen amaca göre belirlenir. Modern anayasacılığın ulvi bir normatif kılıf giydirmeye meyil ettiği bu amaç ise, ekseriyetle siyasal ve toplumsal mevcudiyetin sürdürülmesinin pragmatik gerekliliklerini yerine getirmek olmuştur. Buna rağmen geleneksel anayasanın tamamen normatif olmadığı, yani herhangi bir ölçü ortaya koymadan yalnızca mevcut düzeni tasvir ettiği düşünülmemelidir (Loughlin, 2022: 28). Geleneksel anayasanın ölçüsü, öteden beri süregelen, var olan, şimdiki durum, yani statükodur. İktidar sahiplerinin zaman zaman kendi girişimleri ile iktidarlarını bir nebze sınırlama pahasına da olsa statükoyu sürdürme emelleri, modern anayasacılık düşüncesinin doğuşundan çok önce, demokratik meşruiyet kaygılarının bulunmadığı klasik Roma ve Ortaçağ’da işlevleri itibarıyla anayasal denilebilecek uygulamalarda tüm yalınlığı ile görülür.

Nitekim Holmes (2003, 2012: 195) McIlwain’in Cicero, kendisinin de Machiavelli okumasına dayanarak, klasik dönemde Latince *constitutio* kavramının “bir amaca hizmet eden düzenleme” ya da “devlet [yönetim] çerçevesi” olarak kullanıldığını söyler. Modern anayasacılık, adeta bir kutsallık atfedilen bireyin devlet karşısında ya da daha genel bir ifade ile zayıfların güçlüler, azınlıkların çoğunluklar karşısında hak ve özgürlüklerinin korunması, yönetenler ile yönetilenler arasında yönetilenler lehine bir güç dengesinin kurulması amacıyla düzenlendiğini savunur. Modern anayasacılığın öne çıkardığı bu ahlâki ve idealist amaca karşı Holmes (2003; 2012), hem klasik hem de modern dönemin tarihsel gerçekliklerinden yola çıkarak, toplumsal düzenlemelerin, yani anayasaların devlet iktidarının kurulmasını, pekiştirilmesini ve toplumsal birliğin sürdürülmesini mümkün kılacak “güç” ya da “hegemonya” isteminden kaynaklandığını, yani, bireyi devlet, zayıfları güçlüler ya da azınlıkları çoğunluklar karşısında korumak gibi ahlâki kaygılardan ortaya çıkmadığını gösterir. Paradoksal gözükmeyle birlikte, Holmes bazı koşullarda iktidar sahiplerinin nüfuzlarını sürdürebilme veya sağlamlaştırabilmelerinin, kendi koşulsuz iktidarlarını stratejik bir biçimde sınırlayarak, diğer bazı toplumsal aktörlerle paylaşımlarına bağlı olduğunu, keyfi yönetimin sınırlandırılması ile bağdaştırdığımız modern anayasacılığın ortaya çıkışı ve gelişiminde de çelişkili görünen bu uygulamanın etkili olduğunu ileri sürer.

Düşünsel anlatısını Aristoteles, Polybius ve Cicero gibi klasik dönem filozof ve tarihçileri ile o dönemi ayrıntılı olarak inceleyen Machiavelli’de bulabileceğimiz ve bir nevi organik denge ve denetleme yapısına dayanan bu uygulamanın varlık nedeni, askerî ya da ekonomik üstünlük gibi siyasal sermayeye dönüştürülebilecek kazanımlar elde ederek, iktidarı perçinlemek, toplumsal birlik ve bütünlüğü sağlamaktır. Bu bağlamda “iyi” ya da “başarılı” kurumsal yapı ya da anayasa, var olan koşullarda sağlam ve istikrarlı bir siyasal düzen kurulabilmesini mümkün kılandır. Bu, kimi zaman farklı toplumsal aktörlerin işbirliğini kazanmak amacıyla iktidarın belli bir şekilde bölüşüldüğü bir yönetim yapısı gerektirebilir. Yukarıda isimleri geçen düşünürler iktidar paylaşımını ön-

gören “karma rejim”lerin diğerlerine göre üstünlüklerine açıkça değinmelerine istinaden bazen bu rejimlerin savunucuları olarak düşünölseler de, bunu eşitlik ya da bireyin özgürlüğü gibi normatif birtakım değörlere ya da belli bir ahlök sistemine atıfla değil, pragmatik siyasal kazanımlara dikkati çekerek yapmışlar ve koşulların gereklerini değörlendirmenin, bu gereklere göre hareket etmenin önemini vurgulamışlardır. Dolayısıyla geleneksel anlamı ile anayasa uygulamada zaruri olarak eşitlikçi veya demokratik olmadığı gibi, düşünsel imgelemde de böyle bir arzunun ifadesi olarak kullanılmamıştır. Ancak bu durum, anayasa ile demokrasi arasında kavramın bu geçmişine de duyarlı bir ilişkilendirme yapılamayacağı anlamına gelmez. Denilebilir ki, tarihsel olarak anayasaların kapsayıcılığı ve demokratik karakteri verili bir sabit olmaktan ziyade, değışkenlik göstermiş, siyasal elitlerin iktidarı diğer toplumsal aktörlerden bağımsızlaştığı ölçüde zayıflarken, diğer toplumsal aktörlerin varlığını yadsıyamayacakları derecede onlara bağımlı hale geldiğı oranda ise güçlenmiştir (Holmes, 2012: 207; 215).

Anayasaların rasyonel aklın ürünü ideal metinler olduğı şeklindeki Aydınlanma çağı düşüncesinin modern anayasacılığa ilham verdiğı iddiasının tersine, anayasaların sınıflar arası çatışmaları ve işbölümünü, toplumsal kültür ile güç asimetrisini ve siyasal kimlikleri yansıttığı, bunların bir ifadesi olduğı görüşü sadece klasik dönemde etkili olmamış, Montesquieu, de Maistre, Burke ve Hegel gibi 18. ve 19. yüzyıl düşünürleri tarafından da dile getirilmiştir. Örneğın Montesquieu, toplumsal koşulların ürünü anayasaların kaçınılmaz olarak göörlü olduklarını, bu nedenle ideal bir anayasadan bahsedilemeyeceğini savunurken (Loughlin, 2019: 435-436), de Maistre de “bir saat ustasının saat yaptığı gibi anayasa yapılabileceğı” fikrinin anlamsızlığına dikkati çekmiş, Hegel’in tabiri ile “milli ruhun” ifadesi “milletin anayasasının asla müzakere ürünü olmadığı” düşüncesini ortaya koymuştur (2005: 184-185). Geleneksel anayasa kavramından, özellikle de anayasanın var olan toplumsal düzenin, insanların siyasal varoluşunun ve kimliğinin ifadesi olmasından beslenen bu görüşler, ne sadece “gelenekçi” olarak adlandırılabilirler düşünörlere tarafından ortaya konulmuş ne de 18. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak gittikçe yaygınlaşan modern anayasacılık anlayışının etkisi ile tamamen tedavölden kalkmıştır. 20. yüzyılda dahi, Hannah Arendt, Carl Schmitt, James Tully, Jürgen Habermas, Ferdinand Lasalle, Antoni Negri gibi düşünörlere ve modern anayasaların dayandığı liberal varsayım ve değörlere eleştiren radikal, cumhuriyetçi ve muhafazakâr kuramcılar tarafından yeniden yorumlanarak dolaşıma sokulmuştur (Grimm, 2016: 44). Bu nedenle geleneksel anayasa kavramını günümüz anayasa ve anayasacılık tartışmaları açısından sadece tarihsel değeri bulunan, siyasal tarihimizin fosilleşmiş bir kalıntısı olarak değörlendirmek doğru değildir. Aksine, Nietzsche ve Foucault gibi soykötükçölerin ısrar ettikleri üzere “[t]arih[i] [...] bir daimi dönüşömler dizisi” olarak benimseyip, geleneksel anayasa kavramının “içinde bulunduğumuz zamanın gerçeğinin önemli bir kısmını halen oluşturagelen”, “yaşayan” bir geçmiş” olduğunu hatırdı tutmak, günümüz anayasalarına içkin demokratik gerilim ve potansiyelleri anlayabilmek için zaruridir (Geuss, 2007: 13). Ne

var ki bu gereklilik bir sonraki bölümde değinildiği gibi, genelgeçer bir kabul olmaktan uzaktır.

Modern anayasa(cılık)

Modern anayasa, 18. yüzyılın sonlarında Amerikan Devrimi ve Fransız Devrimi sonucunda ortaya çıkmış, 19. yüzyıl boyunca süren mücadeleler neticesinde dünya ölçeğinde yaygınlaşarak, 20. yüzyılda evrensel bir olgu haline gelmiştir. Anayasa hukukçularının büyük çoğunluğu, kelimenin kökeninin ve mutlak/keyfi iktidara sınırlamalar getiren uygulamaların daha eskiye dayandığını teslim etmekle birlikte, anayasayı sözü geçen devrimler sonrasında ortaya çıkmış normatif ve ideal(ist) anlayış ile özdeşleştirmektedir. Bu yaygın kanıya göre, 18. yüzyılın toplumsal ve fikri koşullarında beliren modern anayasa düşüncesi ve anayasacılık hareketleri, devrimler öncesi anayasal olarak adlandırılan düzenlemelerden radikal bir şekilde ayrılmaktadır (Erdoğan, 2013: 6-8; Gözler 2020: 69; Grimm, 2012: 100; 2016; Oder, 2018: 25; Sartori, 1962).

Modern anayasaya radikal karakterini kazandıran anayasacılık hareketlerinin ortaya çıkmasında üç ülkenin toplumsal ve siyasal deneyimleri etkili oldu: İngiltere, Amerika ve Fransa. İngiltere, bir devrim sonucu kabul edilen yazılı bir anayasası olmamakla birlikte, 1215 tarihli *Magna Carta*'dan başlayarak, iktidarın sınırlanması düşüncesinin ortaya çıkışı ve gelişiminin, Soysal'ın (2011: 51) deyişiyle "tıpkı yavaş hareketli film gibi, çeşitli aşamaları, yüzyıllar içine yayılmış olarak" gözlemlenebildiği bir örnek olması ve Amerikan Devrimi üzerindeki etkisi nedeniyle önemlidir. Asırlar boyu İngiliz monarşisi önce aristokrasi, daha sonra ise burjuvazi ve halktan gelen talepleri, Parlamento aracılığı ile dikkate almayı ve ülkeyi devrime sürüklemekten farklı gruplar arasında kabul edilebilir bir toplumsal uzlaşma sağlamayı başarmıştır (Grimm, 2016: 55). Yıllar içinde Parlamento, hem hak taleplerinin müzakere edildiği hem de hakların ihlallerden korunduğu, etkili bir aracı kurum karakteri kazanmıştır. Ancak Amerika'daki kolonileriyle ilişkisi söz konusu olduğunda İngiltere'nin Parlamento'yu uzlaşma yerine baskı aracı olarak kullanması, Amerikan Devrimi'nin ve 1787 Amerikan Birleşik Devletleri Anayasası'nın yolunu açmıştır. ABD Anayasası içerik itibarıyla dönemin İngiliz yasal düzenlemeleriyle benzerlik göstermekle birlikte, kolonilerin İngiliz Parlamentosu ile olan ilişkileri nedeniyle bazı yapısal farklar getirmiştir. Temel hakları sadece yürütmeye karşı değil, yasamaya, yani Parlamento'ya karşı da güvence altına alma yoluna giderek bunları anayasal haklar olarak belirlemiş; güçler birliğine dayanan İngiliz sistemine karşı güçler ayrılığını benimsemiş; Yüksek Mahkeme'ye tanıdığı yargı denetimi hakkı ile yargıyı güçlendirmiş ve federal bir devlet sistemi kurmuştur (Grimm, 2016: 57). Bir burjuva devrimi olmayan Amerikan Devrimi'nin aksine, Fransız Devrimi'nin ardında, burjuvazinin etkin rol oynadığı halk yığınları ile Fransız monarşisi arasındaki gerilim bulunur. Uzun yıllar sürdürdüğü mutlak iktidarını giderek güçlenen diğer toplumsal aktörlerle paylaşmayı kabul etmeyen monarşi karşısında,

çözümü kralın egemenliğini ve kilisenin otoritesini yok saymakta bulan halk, ulus egemenliğini benimseyerek, ülkeyi meşru iktidarın tek kaynağı kabul ettikleri Ulusal Meclis'in yönetimine bıraktı. Bu Meclis'in temel hakları korumak amacıyla 26 Ağustos 1789 tarihinde kabul ettiği ve 1791 Fransız Anayasası'nın başında yer alan Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin, hakların güvence altına alınmadığı ve kuvvetler ayrılığının olmadığı bir toplumda anayasanın varlığından söz edilemeyeceğini belirten 16. maddesi, 1789 sonrası tüm Avrupa'yı etkisi altına alan anayasacılık hareketlerinin başat referanslarından biri oldu [bkz. Taşkın; Zabcı; Türmen].

Aslına bakılırsa, anayasacılık hareketlerinin temelindeki anayasacılık düşüncesinin muhteviyatı üzerinde de fikir birliğine varılamamıştır. Geleneksel ve modern anayasa ayırımına paralel bir şekilde, bu ifade de ya oldukça geniş ya da oldukça dar bir şekilde kullanılmaktadır. Arslan'a (2003) göre, örneğin, anayasacılık "siyasal iktidarın sınırlandırılması amacını güden her türlü düşünce, araç, yöntem, kural ve kurumları içine alan bir terim" iken, Gözler için (2020: 385; 70) "devlet iktidarının sınırlandırılması ve vatandaşların temel hak ve hürriyetlerini devlet karşısında korumak amacıyla, kanunların üstünde yer alan ve kanunlardan daha zor değiştirilebilen ve kendisine anayasa denen katı bir kanunun yapılmasını isteyen akımdır" Bu ikinci ve oldukça belirli tanıma göre anayasacılık tüm dünyaya örnek teşkil eden ilk modern anayasaların, Amerikan ve Fransız anayasalarının, bir sonucudur.

Küresel anayasacılık hareketlerine esin kaynağı olan 1787 ABD Anayasası ve 1791 Fransız Anayasası, esasında Amerika ve Fransa'nın belirli tarihsel, siyasal ve toplumsal deneyimlerini ve bunların düşündürdüklerini yansıtan, ancak evrensel bir dille yazılmış belgelerdir. Anayasa kavramı bu tarihsel deneyimlerden kaynaklanan ve devletin kuruluş ile işleyişini düzenleyen düşüncelerin somut ekonomik, sosyal ve siyasi koşullardan soyutlanıp damıtılarak yazılı bir hukuk metninde sistematik hale getirilmesi ile özdeşleştirildiği andan itibaren normatif, ideolojik ve ideal(ist) bir nitelik kazanmıştır. Anayasa artık geleneksel anlayışta olduğu üzere ekonomik, sosyal, beşeri, çevresel veya yasal faktörler gibi akla gelebilecek her türlü koşulun etkileşimi ile organik olarak ortaya çıkan toplumsal ve siyasal düzenin bir betimlemesi değil, arzu edilen evrensel ideal düzenin mihenk taşlarını ortaya koyan yazılı metindir. Bundan böyle, (modern) anayasa, genel bir ifade ile adalet, özgürlük ve demokrasi gibi birtakım idealleri, daha spesifik olarak ise kapitalist üretim tarzının başat toplumsal sınıflarından burjuvazi ile özdeşleştirilen liberal inanç ve değerler sistemini gerçekleştiren ya da bunları gerçekleştirmesi umulan ekonomik, toplumsal ve siyasal düzeni oluşturmaya elverişli devlet iktidarını kuran ve işleyişini örgütleyen kanunlar bütünüdür (Loughlin, 2022: 37) [bkz. Bedirhanoglu ve Saraçoğlu; Adaman ve Avcı; Bozarlan]. Ortaya çıktığı dönemin koşulları itibariyle kolonyal ve monarşik iktidarlara karşı verilen mücadelelerin bir ürünü olan bu kanunlar bütünü, tipik olarak anayasal haklar olarak tanımlanan doğal haklara referans ile bireyin özel alandaki özgürlüğünü, parlamenter veya mutlakiyetçi her türlü keyfi ikti-

dar kullanımına karşı korumakla yükümlü minimal, sınırlı devlet öngörmüştür.

Kuramsal olarak modern anayasacılığın bir ayağı liberalizm ise, diğeri de temsili demokrasi düşüncesidir. Bu fikir, Amerikan ve Fransız anayasalarının toplum sözleşmesi düşüncesini uygulamaya geçirerek somutlaştırması sonucu ortaya çıktı. Devrimcilerin, 16. ve 17. yüzyıldaki din ve mezhep savaşları sonucu otoritesi sarsılmış aşkın meşruiyet kaynaklarına alternatif arayışları sırasında keşfettikleri toplum sözleşmesi ve doğal hukuk felsefesine göre, meşru siyasi otoritenin kaynağı doğuştan sahip oldukları özgür iradeleri ile toplumsal hayatlarını düzenlemek üzere birbirleri ya da devlet ile yaptıkları sözleşme sonucu belli bir nizamın kurulmasına rıza veren bireylerdir [bkz. Gençoğlu]. Bu nizamın çerçevesini belirleyen kurallar bütününden oluşan anayasa, asli kurucu iktidar, yani anayasa yapma yetkisini seçtikleri bir temsilci ya da temsilciler yoluyla kullanan bu insanlar tarafından yapılır. Asli kurucu iktidarın sahibi yeni anayasa yapım sürecinde somut bir insan topluluğundan oluşmakla birlikte, bu topluluğun görece daha soyut ve zamansız olan ulus ya da halk iradesini temsil ettiği düşünülür (Loughlin, 2022: 82). Böylece ortaya çıkan ve gelecek nesilleri de bağlayıcı niteliği olan anayasanın, geçmişin gelecek üzerinde tahakkümünün belgesine dönüşmesi ve demokratik öz yönetim ilkesi ile çelişmesi önlenmeye çalışılır. Asli kurucu iktidarın gerçek sahibi millet ya da halk, anayasanın çizdiği sınırlar dahilinde kendileri adına siyasal iktidarı kullanan temsilci veya temsilcileri de yalnızca bir kereye özgü olmak üzere seçip egemenlik hakkından tamamen feragat etmez; bu yetkiyi elinde tutmaya devam eder. Anayasanın, siyasal iktidarı insanlar adına kullanan egemenin koyduğu diğer pozitif hukuk kurallarından üstün ve onların üzerinde sayılması ve egemenin yetkisini, içerik bakımından birey hak ve özgürlükleriyle, şekil yönünden ise kuvvetler ayrılığıyla kısıtlamasının kökeninde bu sebep bulunmaktadır. Anayasada belirlenmiş sınırların ihlali durumunda, gerçek egemenliğin sahibi uyuyan egemen, asli kurucu iktidar rolü üstlenip rutin siyasal işleyişe müdahale ederek, yetkilendirdiği somut egemeni ve anayasayı feshedip, yeni bir anayasa kabul edebilir (Tuck, 2016). Kısacası, egemenlik belirli bir tarihsel anda belirli bir egemende somutlanmakla birlikte, o egemene indirgenemez; egemenlik, insanların iradesi ile egemenlik yetkisini onlar adına kullanan kişi ya da kişiler ve onların ete kemiğe büründürdüğü siyasal mevkiler arasındaki girift ilişkilerden oluşur (Loughlin, 2022: 57; 86). Tam da bu özelliği nedeniyle, yani somut egemen ile soyut egemenliğin birebir örtüşmemesinden kaynaklanan radikal açıklık sayesinde ve bu açıklığa izin verebildiği ölçüde anayasa demokratik tepkileri dikkate alabilen, yaşayan bir anayasa niteliği kazanır.

Özet olarak denilebilir ki, modern anayasaya demokratik karakterini kazandıran prensip, anayasanın halk ya da ulus olarak tanımlanan bireylerin özgür iradesine, yani halk ya da ulus egemenliğine dayanması ve anayasanın, tanım gereği, halkın taleplerini yansıtan bir belge olmasıdır. Geleneksel anayasalar da, iktidar sahipleri toplumsal hiyerarşinin alt kesimlerinden gelen talepleri statükonun devamı için de olsa dikkate almaya itildiği ölçüde “halk”ın taleplerini yan-

sitan düzenlemeler getirmiştir. Ancak bunlar, daima halk *olmayan* bir egemen tarafından halk kesimlerine lütfedilmiştir. Modern anayasa ise, hem halk egemenliğini siyasi meşruiyetin önkoşulu kabul ederek hem de egemenlik ile egemen arasında ayırım yaparak, demokratik talepleri dikkate almayı bir lütuf olmaktan çıkarma ve bir hak olarak tanıma yoluna gitmiştir. Böylelikle, eşit ve özgür bireylerin kendi kendini yönetmesi fikri, hem modern anayasa yapım sürecinin kurucu ilkelerinden biri-olmuş hem de gözetilip korunması gereken bir değer olarak anayasada yer bulmuştur. Yani, teorik olarak, demokrasi modern anayasa ile anayasacılığın önkoşulu ve anayasa yaşayan bir belge olabildiği sürece de neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak pratikte bu ilişkinin niteliğinin teorik varsayımlar ile örtüşebilmesi eninde sonunda siyasal mücadelelerin seyrine bağlıdır; yazılı bir anayasanın varlığı tek başına demokrasi tesis edip demokratik kültürü güçlendiremez. Ne var ki, Amerikan ve Fransız deneyimlerinin etkisi ile modern anayasa sadece meşru otoritenin tek kaynağı değil, ideal siyasal rejimin de reçetesi haline gelmiş, bir kez icat edildikten sonra, Amerika ve Fransa'daki anayasal gelişmelere zemin hazırlayan şartların bulunmadığı ülkelerde de, ya siyasal sorunların anayasal metinlerle çözülebileceği iyimserliğiyle ya da rejimlere meşruiyet sağlama kaygısıyla yayılmıştır. Daha Fransız Anayasası kabul edilmeden, 3 Mayıs 1791'de "yeni buluşun taklidi" bir anayasa hazırlayıp kabul eden Polonya ve onu takiben İsveç (1809), İspanya (1812), Norveç (1814), Belçika (1831), İsviçre (1848), İtalya (1848), Prusya (1848-1850), Danimarka (1849), Yunanistan (1864), Romanya (1866), Lüksemburg (1868), Alman İmparatorluğu (1871), Osmanlı (1876), Hollanda (1887), Finlandiya (1919), Avusturya (1920) anayasalı rejimlere dönüştüler (Grimm, 2016: 59; Gözler, 2020: 69). Süreç içerisinde bu anayasalı rejimlerin birçoğunun anayasal karakter kazanamaması, yani keyfi yönetimin sınırlandığı, insan haklarını koruyan demokratik rejimlere dönüşmemeleri, ortaya çıktığından beri "nerdeyse 'kutsal' bir anlam" kazanan modern anayasa kavramına değil, demokrasiye gölge düşürmüş ve demokrasi ile anayasa(cılık) arasındaki çapraşık ilişkinin mahiyetini gündeme getirmiştir (Soysal, 2011: 27).

Anayasa(cılık) ve demokrasi

Anayasal demokrasi, zaferleri ve hezimetleri ile son iki yüz yıla damgasını vuran siyasal rejim oldu. Meşruiyetini iki aykırı sayılabilecek prensipten alan bu rejim, bir yandan demokratik öz yönetim ya da halk egemenliği ilkesi ile ortaya konan çoğunluğun iradesine, öte yandan ise azınlıkların haklarını korumak amacıyla halk egemenliği de dahil olmak üzere keyfi yönetime sınırlamalar getiren liberal anayasacılığa dayanmaktadır (Grimm, 2016: 228; Habermas, 2001: 776; Loughlin, 2022: 97). Bu iki meşruiyet kaynağı, yani demokrasi ve anayasa(cılık) arasındaki ilişki kimi kuramcılara göre paradoksal (Habermas, 1996; 2001; Loughlin ve Walker, 2008), kimilerine göre gerilimli ve çelişkili (Elster, 1988; Grimm, 2016: 298), kimilerine göre ise tamamen dışlayıcıdır (Schmitt, 1997; 2008).

Anayasacılık ile demokrasinin birbirini tamamen dışlayan ilkeler olması nedeniyle anayasal demokrasiyi oksimoron addeden görüşler, bu iki prensipten birinin diğerine üstünlüğünü savunan, radikal olarak nitelenebilecek kuramlardır. Bu kuramlar literatürde tipik olarak ideolojik spektrumun sağında Schmitt (1997; 2008), solunda ise Arendt (2006) gibi düşünürlerden feyz alarak, halk iradesine getirilen her türlü sınırlamayı demokrasi karşıtı kabul eden *radikal demokrasi* (Negri, 1999; Negri ve Hardt, 2000) ile Avusturyalı hukukçu Hans Kelsen'in (2020) siyasalı tamamen yasala indirgeyen saf hukuk öğretisinden beslenen *radikal anayasacılık* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki uç arasında ise demokrasi ile anayasacılık ilişkisinin kuramsal olarak paradoksal ve gerilimli olduğunu kabul etmekle birlikte, her iki prensibin de birbirlerini kendi aşırılıklarına karşı koruyarak bütünlediklerini ve bu nedenle dirençli anayasal demokrasilerin tesisi ve sürdürülebilirliği için ikisinin de vazgeçilmez olduklarını savunan; aralarındaki gerilimin de uygulamada idare edilebilmesine yönelik önerilerde bulunan yaklaşımlar yer almaktadır (Calligan, 2008; Grimm, 2016; Habermas, 2001; Holmes, 1988; Krygier, 2021; Murphy, 2007; 1993; Özbudun, 2015). Bu grup yaklaşımlar arasındaki temel fark, iki ilkeye atfedilen önem derecesine bağlı olarak demokrasiye ya da anayasal haklara verdikleri öncelikten kaynaklanmaktadır. Ancak bu öncelik de tarihsel bağlama ve koşullara göre değişkenlik gösterdiğinden, demokrasi ile anayasacılık arasındaki ilişkinin niteliğine dair teorik “nihai” bir sonuca varmak ne çok mümkün ne de anlamlıdır. Zira nihai belirleyici, var olan koşullardır (Sunstein, 1988: 352-353).

Modern anayasalar ile anayasacılık düşüncesinin ilk ortaya çıktığı dönemden 20. yüzyıla dek, demokrasi ve anayasacılık arasındaki ilişkinin niteliğinin bir mevzu olarak gündeme gelmemiş olması tarihsel bağlamın ikisi arasındaki bağın niteliğini belirlemedeki önemine dikkati çekmek açısından iyi bir başlangıç noktasıdır. Esasen belli bir sınıfın, gelişen burjuvazinin, mutlak iktidarlara karşı mücadelesi sonucunda elde ettiği bireysel özgürlükleri koruma ve siyasal iktidarı bu özgürlüklerin korunması ile sınırlama yolunda atılan adımların ürünü olan ilk modern anayasalar, halk egemenliği prensibini kurucu kaidelerinden biri kabul etmekle birlikte, bunu ilkesel düzeyde gerçekleştirmiş, fakat uygulamada halkın tamamının söz sahibi veya özgür olduğu bir rejim tesis etmemiştir. İlk kez Fransız Devrimi'nin hemen öncesinde Emmanuel-Joseph Sieyès tarafından kullanılan ve “halk egemenliği” demokratik ilkesinin yasal ismi olarak düşünülebilecek “kurucu iktidar” nosyonu bile, insanların aktif ve devamlı siyasal katılımını mümkün kılmak ya da teşvik etmek amacıyla değil, sınırlandırmak için ortaya atılmıştır [bkz. Zabcı; Bozarslan]. Böylelikle, halk egemenliği “halk”ın seçtikleri temsilciler aracılığıyla anayasa yapma ve uzlaşılan anayasal çerçeve içinde temsili bir siyasal sistem kurma yetkileri ile sınırlandırılmıştır (Rubinelli, 2020: 207). Dahası, oy hakkı da halkın tamamına değil, malı mülkü ve belli miktarda vergi ödeyebilecek gücü olan “etkin yurttaş”lara tanınmıştır (Soysal, 2011: 76). “Ortak iyi” ve “kamu yararı” gibi endişeleri, devletin karışmayıp sadece korumakla yükümlü olduğu özel alandaki bireylerin özgür, ki-

şisel çıkarlarına yönelik eylemlerinin sonuçlarına bırakan erken dönem anayasal rejimler, 18. yüzyıl düşünürü Adam Smith’in meşhur “görünmez el” metaforu ile ortaya attığı üzere, adil, özgür, müreffeh ve demokratik burjuva toplumlarında söz konusu endişeleri taşımayan kişisel eylemlerin ortak sonucu olacağını varsaymışlardır. Sanayi Devrimi’nin görünür hale getirdiği yeni aktörler ve sosyo-ekonomik baskı formları, bu varsayımı sorunlaştırmış ve yasal hak ve özgürlüklerin kendi başlarına toplumları ya da bireyleri hakiki özgürlüğe ulaştırmadıkları açıklık kazanmıştır. Bu nedenle, bu dönemde, toplumsal gerçekliklerden kopuk, hedeflenen ideal düzenin çerçevesini çizen, normatif, yasal bir güvence belgesinin –anayasanın– varlık değeri süregelen sosyal koşullara kıyasla sorgulanmaya başlanmıştır. Örneğin Marx (1975: 87), demokrasinin tüm anayasal bilmecelerin cevabı olduğunu yazar. Ancak demokrasi ve anayasacılık ilişkisi tam anlamıyla 20. yüzyılda, özellikle de Weimar Almanya’sında mercek altına alındı, o dönemde ortaya konan eleştiri ve karşıt-eleştiriler izleyen yıllarda dile getirilen argümanlar üzerinde de belirleyici rol oynadı.

Weimar Anayasası, Birinci Dünya Savaşı’ndan yenik çıkan Almanya’da sosyal ve demokratik bir cumhuriyet tesis etmek üzere 1919 yılında kabul edildi. Ne var ki, bu projeyi gerçekleştirmesi umulan anayasa metni, kâğıt üzerinde sosyal demokratik bir rejimin unsurlarını içermekle birlikte, toplumda bir karşılığı olmayan demokrasi, anayasacılık ve cumhuriyetçilik gibi idealleri köklendirmek ve toplumsal dönüşüm gerçekleştirmek konusunda etkisiz kaldı. Neticede Weimar Cumhuriyeti “cumhursuz cumhuriyet” ve “demokratsız demokrasi” olmaktan öteye geçemedi, var olan toplumsal koşullarla hiç örtüşmeyen anayasa da şiddetli eleştirilere maruz kaldı (Loughlin, 2022: 36). Schmitt bu dönemin en bilinen “hukuka dayalı anayasacılık” ürünü “hukuki anayasa” reddiyelerini kaleme almakla birlikte, fikirleri marjinal sayılamaz (Oder, 2018: 27; Grimm, 2016: 89). Zamanın başka birçok Alman hukukçusu için de, ürünü olduğu sosyo-politik koşullardan tamamen soyutlanarak sistematik hale getirilen birtakım değer ve ilkeler bütünü olan “hukuki anayasa” ile ilgili en temel sorun, bu anayasanın kendini gerçekleştirme şartlarından en önemlisi olan halk desteğinden yoksun olmasıdır (Loughlin, 2022: 35, 58-61). Kelsen gibi idealist, pozitivist hukukçuların sosyolojik gerçekliklere kapalı bir normlar bütünü olarak kavramlaştırdığı anayasa anlayışına karşı; Schmitt’in de dahil olduğu realistler, İngiltere örneğinde olduğu gibi daha kapsamlı ve geniş toplumsal düzenin ifadesi olan, yazılı bir metne indirgenemeyecek, “siyasal-sosyal anayasa” ya da “siyasete dayalı anayasacılık” tasavvuru ortaya koymaya çalıştılar (Oder, 2018: 27; Grimm, 2016: 89). Ancak bu realistlerin her biri farklılaşan sosyolojik gerçeklik okumaları sundular. Örneğin, yazıları nasyonal sosyalist ideoloji üzerinde etkili olan Schmitt, toplumsal gerçekliğin kendisinden türeyen normların, karmaşık ve daima değişen realitenin bütününe karşılayamayacağını, mutlaka normlar dışında kalan istisna hallerinin olacağına dikkati çekti; istisna haline karar veren egemenin dost ve düşman kanaatine indirgediği sosyolojik gerçekliğin anayasal normlara kıyasla önceliğini vurguladı. Bunun

tam karşıtı pozisyonu, yani normların sosyolojik gerçekliklere önceliğini savunan hukuki anayasacılar ile siyasal anayasacılar arasındaki çekişme, 1933 yılında Hitler’in şansölye ilan edilmesinden itibaren iktidarın da desteğini alan siyasal anayasacılığın anayasal yolları kullanarak Weimar Anayasası’nın içeriğini boşaltması ile devam etmiştir. Ancak nasyonal sosyalizmin nihai çöküşü ile hukuki anayasacılık küresel itibarını ve otoritesini geri kazanmakla kalmadı, sağlamlaştırdı (Grimm, 2016: 124).

Ortaya çıktığı 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren değerlendirildiğinde “hukuki anayasacılık” akımının en ihtişamlı yıllarını İkinci Dünya Savaşı sonrası yaşadığını söylemek abartılı olmayacaktır. Savaş sonrasında, anayasal demokrasi siyasal meşruiyetin rakipsiz kaynağı ve ideal siyasal rejimin yegâne formülü haline gelmiş, sayıları yıllar içinde artan ülkeler bu rejim formunu kabul etti; hatta sadece yazılı anayasalarla da yetinmeyip faşizmin nedenlerinden biri olarak düşünülen çoğunlukçu demokrasi ve çoğunluğun tiranlığına karşı kendini seçmenlerden koruyabilen “militan demokrasi” anlayışını benimseyerek, anayasalara eklenen değiştirilemez maddeler ve kurulan anayasa mahkemeleri vasıtasıyla siyasal anayasacılığı zapt etme yoluna gittiler (Roznai, 2017: 27). Tüm bu önlemlere rağmen, 20. yüzyılda ortaya çıkan anayasalı rejimlerin birçoğu anayasal nitelik kazanamadı, süreçte edinilen bazı anayasal kazanımlar da dirençli ve uzun ömürlü olmadı. Başarısızlığın faturası, hukuki anayasacılar tarafından –toplumu demokratikleştirme görevi üstlenen yeni rejimlerde artan devlet sorumlulukları ve gücüne bağlı olarak– anayasa metni ile devlet iktidarını sınırlama amacı güden anayasacılık felsefesi arasındaki bağın kopmasına ve anayasasının sosyal mühendislik projelerinin meşruiyet enstrümanı haline gelmesine keşilmiştir. Bu nedenle, tipik olarak çözüm “yasalar hükümeti, insanlar değil” sloganını çağrıştıran daha az demokrasi ve daha çok anayasacılık formülünde bulunmuştur (Loughlin, 2022: 40). Hukuki anayasacılığın önemli isimlerinden Sartori (1962: 856, 862), örneğin, yaşadığı yüzyılı “aşırı siyasi” olarak niteler ve bazı anayasaların halk iradesini yeterince kısıtlamadıkları nedeniyle anayasa denemeyecek kadar demokratik olduklarını belirtir.

Ancak kariyerinin zirvesinde dahi hukuki anayasacılık ve çıktısı olan modern anayasa eleştiriden yoksun kalmamıştır. İkinci Dünya Savaşı’nın ardından genel eğilim savaşın da nedenleri arasında düşünülen çoğunlukçu demokrasi ve siyasal anayasacılığa karşı ihtiyatlı olmakla birlikte, örneğin Arendt, egemen söyleme tamamen karşıt bir biçimde, asıl meseleyi somut demokratik uygulamaların yerini “halk egemenliği” söyleminde vücut bulan demokrasi mevhumuna bırakmış olmasında görmüştür. Soyut ve belirsiz iki kavramı bir araya getiren “halk egemenliği” ilkesi, ona göre, insanlara etkili ve güvenilebilir bir siyasal katılım zemini sağlayamamıştır (Rubinelli, 2020: 192). Zaten halk egemenliği ilkesinin yasal ismi olan kurucu iktidar kavramı, insanların siyasal katılımını onlar adına anayasa yapma ve rutin siyasal işleyişi devam ettirme amacıyla temsilci seçme ile sınırlar. Anayasal düzen bir kere kurulduktan sonra ise, halkın siyasal katılımı belli aralıklarla düzenlenen seçimlerde oy kullanmaktan ibaret olmuştur. Aren-

dt egemen soyut demokrasi anlayışına –demokrasi mevhumuna– karşı çözümünü Roma Cumhuriyeti döneminde ve Amerikan Devrimi sırasında uygulanan başarılı yerel katılım pratiklerinden ilhamla, halkın kurucu iktidarını dinamik ve devamlı hale getirebilecek kurumsal siyasal katılım mekanizmalarının anayasal devlete içkin hale getirilmesinde bulur (Rubinelli, 2020: 177) [bkz. Tekin; Koyuncu-Lorosdağı]. Başka bir deyişle, ona göre çıkar yol daha az siyaset, daha çok hukuk değil, hukuk devleti çerçevesi içerisinde anlamlı ve etkin siyasal katılım mecralarının ve olanaklarının yaratılması ve artırılması; böylelikle siyaset ile hukuk arasında daimi bir iletişimin korunmasından geçmektedir.

18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, günümüz egemen siyasal rejim formunun vazgeçilmez unsuru haline gelen “modern anayasa” ve kavram olarak geçmiş çok daha eskiye dayanan “demokrasi” arasındaki ilişkinin tarihsel anlatısı, “hukuki anayasacılık” ile “siyasi anayasacılık” tartışmasının özellikle 20. yüzyılda alevlenip günümüze dek sürdüğünü ve modern siyasal meşruiyetin iki temeli arasındaki ilişkinin mahiyeti sorusunu bizlere miras bıraktığını açıkça göstermektedir. Aynı tarihsel anlatı, ne bu soruya ne de (demokrasi ve anayasadan) hangisinin tercih sebebi veya öncelikli olacağı sorusuna nihai bir yanıt verilemeyeceğini; sorunun teorik olarak çözüme kavuşturulamayacağını, yanıtların bağlamsal olduğunu da göstermektedir. Neticede, demokrasi de, hukuk ve anayasa(cılık) da, hem ideal ve normatif hem de fiili ve betimsel gerçekliği bulunan kavramlardır. Sadece ideal bir durumu tasvir eden kavramlar olarak ele alındığında haklarında püriten olmak, toplumsal gerçekliklerle kirlenmemiş, en saf hallerini hayal etmek, arzu etmek mümkünken; sosyolojik olgularla kalibrasyon neticesinde dogmatik (ideolojik) kanaatlerin değişebileceği, hatta, eğer gerçeklik üzerinde etki yaratmak istiyorsa, değişmesi gerektiği unutulmamalıdır. Aksi halde, ideolojik tesirleri dışında toplumsal olgular üzerinde hükümsüz kalmaya mahkûm olurlar.

Sonuç

Geleneksel anayasa ile modern anayasa ve anayasacılık anlayışlarını birlikte değerlendirmenin faydalarından biri, iki yüzyıldır egemen anayasa ve anayasacılık anlayışı olan modern anayasa(cılığın) sürdürdüğü ideolojik etkisini görmemizi ve ilkesel olarak halk egemenliğine dayansa bile aktif siyasal katılım kültürünün olmadığı koşullarda neden demokrasi tesis etme veya konsolide etme konusunda zayıf kaldığını anlamamızı sağlamasıdır. Kökeni ve dayanağı, rasyonel aklın ürünü yazılı bir normlar bütünü değil de, siyasal mücadeleler sonucu yaratılan dinamik siyasal kültür olan *geleneksel anayasalar*, anayasaların demokratik karakterinin, en nihayetinde yönetici elitlerle bağımlı oldukları toplumsal aktörlerin mücadelelerine endeksli olduğunu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Anayasal demokrasiyi birtakım kural, prensip ve kurumlara indirgeyen modern anayasacılığın ideolojik etkisi, bu gerçeğin üzerini örtmek, halk egemenliğini prensip olarak kabul ederek anayasal demokrasilerde siyasi elitlerin gücü-

nü muğlaklaştırmak ve demokrasi, adalet, özgürlük, eşitlik gibi ideallerin gerçekleştirilmesi için yazılı bir metinde tanınan hakların yeterli olabileceğini düşündürmek doğrultusunda olmuştur.

Bu ideolojik etkisi nedeniyle, modern anayasa ile ilişkilendirilen norm ve kurumlar küresel ölçekte benimsenmiş ancak bunları destekleyecek ve sürdürecektir siyasi kültürün olmadığı toplumlarda keyfi yönetimleri sınırlamak yerine, onlara meşruiyet kazandıran araçlar olarak hizmete sokulmuştur. Neticede, anayasanın değiştirilemez maddeleri, yargı denetimi, anayasa mahkemesi gibi modern anayasacılığın pratikleri ve kurumları kullanılarak siyasi alan daraltılırken, hukuk alanı genişletilmiş ve siyasi çözüm gerektiren her mesele anayasal ya da hukuki sorun haline getirilmiştir (Kurnaz, 2022). Sosyolojik realiteden yola çıkarak anayasal söylemi realist bir bakış açısıyla değerlendirmek, özellikle bu tür toplumlarda gerçeklik kontrolü sağlamak ve illüzyonları kırmak adına önemlidir. Ancak bunu yaparken ideallerin gerçekliğimizin önemli bir parçasını oluşturduğunu, toplumsal realitenin sadece somut var olan koşullar ile değil, normatif fikir ve ideal değerler ile de şekillendiğini unutmamak gerekir. Ideallerin önemini yadsıyan bir realizm, statüko dışında uğruna mücadele verilmeye değer ülkelerin olmadığı “yavan” ve hatta gerçekliği dikkate almayan karşıtı idealizm kadar “ütopik” bir senaryo sunacaktır. Demokrasi ve anayasacılık ilişkisi, her iki kavramın da hem olması gereken hem de gerçekten var olan durumu belirten mefhumlar olduğundan hareket eden *realist idealist* bir perspektiften değerlendirildiğinde, söylenebilecek tek şey aralarındaki bağın niteliğinin tarihsel olabileceğidir. Bu yargı doğrultusunda, bu bölümü bitirirken güncel küresel anayasal eğilimlere değinip, günümüz Türkiye’sinde demokrasi ve anayasacılık ilişkisine dair kısa bir değerlendirme sunacağız.

Son iki asırdır şahit olduğumuz başat küresel anayasal eğilim, hukuk ve siyaset bilimi literatüründe “otoriter anayasacılık” (İşiksel, 2013; Ortega, 2016), “istismarcı anayasacılık” (Landau, 2013), “otokratik yasallık” (Scheppele, 2018), “popülist anayasa” (Landau, 2018), “stratejik yasallık” (Yılmaz, 2020) ya da “istismarcı anayasal ödünç alma” (Dixon ve Landau, 2021) gibi farklı isimlerle karşımıza çıkan olgudur. Aralarındaki nüanslara rağmen bu kavramların hepsi, “seçimli otokrasi”lerin dünyadaki en yaygın rejim formu haline gelmesine katkıda bulunan birtakım anayasal uygulamalara dikkati çekip, bunları anlamlandırmaya çalışmaktadır. Modern anayasa ve anayasacılığın aktüel krizini tanımlayan bu olgu, aktif siyasi katılım kültürünün zayıf olduğu, bazıları görece yeni, diğerleri daha eski ve ekseriyetle yukarıdan aşağıya bir anayasa empoze edilerek modernleştirilmeye çalışılmış “anayasal demokrasi”lerde; anayasa ve anayasal araçların, demokrasinin korunması ve geliştirilmesi için değil de, siyasi katılım imkânlarının daraltılması ve otokratik emellerin gerçekleştirilmesi için kullanıldığına işaret etmektedir. Demokratik katılımı seçimlere indirgeyen bu rejimlerde, bu katılımı anlamlı kılacak basın, sivil toplum kuruluşları ve siyasi partiler gibi müzakere etme ve kamuoyu oluşturma aygıtları ya işleyişlerine müdahale edilerek ya da iktidarın tekeline alınarak baltalanmaktadır (Loughlin,

2022: 196). Böylelikle demokratik talep ve süreçler ile hukuki çerçeve arasındaki iletişim, seçimler dışında, koparılmaktadır.

Ancak modern anayasa ve anayasacılık sadece demokratik katılım kültürünün zayıf olduğu veya stratejik olarak cılızlaştırıldığı rejimlerde değil, gelişmiş demokrasilerde de iktidarı sınırlama yükümlülüğünü yerine getiremeyen bir meşruiyet aracına dönüşme eğilimindedir [bkz. Kalaycıoğlu]. Bu rejimlerde keyfi iktidarın denetlenmesinin zorluğu, devletlerin ekonomik refah sağlama, toplumsal ayrımcılıkları önleme, toplumsal eşitliğin tesisine yönelik politikalar geliştirme gibi geleneksel olarak yükümlü olmadığı görevler edinmesi, bunları yerine getirebilmek için seçmene direkt olarak hesap vermeyen kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapması, küreselleşmenin bir sonucu olarak global uluslararası ağların devletler üzerindeki etkisinin artması gibi nedenlere bağlanmaktadır (Grimm, 2016: 239-247). Kimilerine göre bu gelişmeler anayasacılığın sonuna işaret etmekteyken, bazıları yalnızca bildiğimiz anlamda anayasacılığın sonunu hazırladığını, günümüz sosyo-ekonomik sorunlarını dikkate alan ve yeni küresel düzende devletlerin değişen rolleriyle uyumlu bir anayasa anlayışı ortaya koymamız gerektiğini savunmaktadır. Şimdiye dek bu yönde atılan adımlar devlet egemenliğinin artık uluslararası aktörler ve kuruluşlar tarafından da paylaşılmasına istinaden, anayasallaşmayı uluslararası boyutta düşünmeye odaklanmış, ancak bu çabanın bir yansıması olan Avrupa Birliği Anayasası gibi atılımlar henüz başarılı sonuç vermemiştir. Bu başarısızlığın temelinde Avrupa Birliği gibi uluslararası örgütlerin kişilerin direkt siyasal katılımına izin vermeyen bürokratik kurumlar olması sebebiyle oluşabilecek “demokrasi açığı” endişesi yatmaktadır. Bu kaygıyı giderebilecek yeni bir anayasa anlayışı ancak uluslararası düzeyde demokratik siyasal katılımı olanaklı kılan mekanizmaların tasarlanmasını ve anayasal yollarla güvence altına alınmasını destekleyen bir zihniyetin ürünü olabilecektir [bkz. Uzel].

Günümüz Türkiye’si, modern anayasa ve anayasacılığın, bir anayasası olan her rejime meşruiyet sağlayan bir enstrümana dönüşmesiyle özdeşleştirilen krizden çok daha derin bir buhranına şahit olduğumuz bir ülkedir. Zira, günümüz Türkiye’sinde anayasal ilke ve kurumlar siyasal rejimi değiştirmek ve bunu yaparken iktidara muhalif görüşleri, “tehditkâr” hayat tarzlarını, tercihleri, eylemleri baskılama, hatta cezalandırma aracı olarak kullanılıyor. En az son on iki yıllık siyasal tarihimize damgasını vuran, yıllar içinde dozu, cüretkârlığı ve aletliliği artarak devam eden ve bizzat yasama, yürütme ve yargı yoluyla yürütülen bir “anayasasızlaştırma” süreci olarak karşımıza çıkan bu buhranın, başka çalışmalarda ayrıntılandırılan sebep ve suretlerine değinmeden, ortaya çıkmasında etkileri olduğunu düşündüğüm ve burada kurduğum çerçeve açısından önemli bulduğum birkaç tarihsel eğilime işaret edip, genel bir değerlendirme sunacağız.

Son dönem anayasa ve anayasacılık literatüründe sıkça eleştiri konusu olan ve bu yazıda benimsenen realist siyaset teorisinin de mevzu edindiği “anayasacılık hareketlerine ilişkin teorik perspektifler ile pratik arasındaki mesafe”, 1876 yılında ilan edilen *Kanun-i Esasi*’den beridir, istisnai olarak değerlendirilen 1921

Anayasası hariç, yapım motivasyonları ve süreçleri bakımından benzerlikler sergileyen cumhuriyet anayasalarında net bir biçimde gözlenebilmektedir (Dede, 2017: 813). 1876'dan itibaren anayasacılık hareketlerini güdüleyen temel neden, sosyo-ekonomik dönüşümler neticesinde siyasi sermaye edinen toplumsal sınıfların demokratik taleplerine veyahut demokrasi ilkesinin kuruculuğuna inanan siyasi elitlerin inisiyatiflerine karşılık verme değil, devlet elitlerinin içinden çıkmadıkları siyasal sorunların çözümünde hızlı ve tesirli olacağına inanılan bir reçete düzenleme arzusu oldu. Bu mütehakkim motifin ülke anayasacılık geleneği üzerindeki en önemli etkilerinden biri anayasa metninin aynı zamanda hem günah keçisi hem de kurtarıcı olarak düşünülebilmesidir. Örneğin, 1924 Anayasası 1950-1960 döneminde yaşananlardan sorumlu tutulmuş, 1961 Anayasası'nın ise tüm siyasal sorunlara çözüm geliştirebileceğine inanılmıştır. Aynı şekilde, 1982 Anayasası, öncülü 1961 Anayasası'nın "aşırılıkları"ndan kaynaklanan problemlere cevap niteliğinde sunulmuş ve yeni anayasa ile sorunların ortadan kalkacağı savunulmuştur. "Eski" anayasanın "problemlili" niteliği son yirmi yıldır iktidarda olan Adalet ve Kalkınma Partisi tarafından da tekrarlanmış, "yeni" ve "sivil" bir anayasa vaadi partinin siyasal söyleminin rutin referanslarından biri haline gelmiştir. Ne yazık ki "yeni anayasa fetişizmi"ne bir süredir eşlik eden "anayasasızlaştırma" süreci hâlâ devam etmektedir (Kaboğlu, 2013: 8). Bu çelişkili birlikteliğin faturası, anayasanın demokratik niteliğinin tesis edilip sürdürülebilmesi için elzem bir önkoşul olan (askerî veya sivil olsun) somut egemen ile soyut egemenlik arasındaki radikal açıklığın, Türkiye'de tarihsel olarak yapılageldiği üzere kapatılmaya çalışılmasına ya da "hegemonik-totaliter mantık" çerçevesinde yürütülen anayasa yapım süreçleri sonucu kişi, meclis veya askerî konsey gibi somut bir egemenin halkın iradesini temsil ettiği, edebileceği iddiasına (Tombuş, 2022: 49) kesilmelidir. Bunun ayırdına varmak, günah keçisinin de kurtarıcının da anayasa metni değil, anayasa yapım sürecinde hakikaten söz sahibi olan aktörler ile onların talep ve tercihleri olduğunu idrak etmemizi sağlayacaktır. Bu durumda bu bölümün yazılış amacı olan anayasacılık teorisi ile pratiği arasındaki mesafeyi kapatmanın iki yolu olduğunu söylemek mümkündür: Ya normatif anayasacılık teorisinin hırslarını törpüleyecek ya da Soysal'ın (1986) ısrar ettiği üzere, anayasayı bir tahakküm aracından gerçek bir toplum sözleşmesi durumuna getirmenin pratik siyasal yollarını arayıp, bulacağız.

HÜKÜMET SİSTEMLERİ VE DEMOKRASİ

HASRET DİKİCİ BİLGİN

Giriş

Karşılaştırmalı siyaset ders kitapları incelendiğinde Batılı ülkelerin siyasi kurumlarının tanımlanması ile ilgili oldukça anlaşılır ve net ifadeler kullanılırken, söz Doğu'daki rejimlere geldiğinde bu tanımların çeşitli sıfatlarla açılmaya çalışıldığı görülür. Örneğin son zamanlarda yaygın şekilde başvurulana bir ders kitabı olan *Cases in Comparative Politics* (O'Neil, Fields ve Share, 2015), Fransa'nın hükümet sistemini sadece yarı-başkanlık olarak tanımlarken, İran'ı "yarı-başkanlıklı teokrazi" olarak ifade eder. Aynı kitaba göre Çin'in hükümet sistemi "Komünist Parti otoriter rejimi"dir. Yine çok başvurulana Caramani'nin (2020: 480-490) *Comparative Politics*'ine göre Macaristan parlamenter cumhuriyettir ancak Çin komünist devlet, İran İslâmi cumhuriyettir. Burada sorun, Batı'ya özgü yapıların ötesindeki kurumsal tasarımların farklılıklarının sıfatlar eklenerek altının çizilmesinin ötesinde, yönetim biçimiyle ilgili rejim ve hükümet sistemi kavramlarının birbirine karışıyor olmasıyla ve karşılaştırmalı siyaset biliminin kavramlarının ne kadar kapsayıcı olduğuyla ilgilidir.

Söz konusu kitapların alanın önde gelen uzmanları tarafından yazıldığı düşünülürse, hükümet sistemleriyle ilgili yapılan tanımlardaki yeknesaklık eksikliğinin, sadece analiz düzeyindeki kaymalardan/tutarsızlıktan kaynaklanmadığı açıktır. Bu durumun ilk bakışta epistemolojik bir duruştan kaynaklandığı düşünülebilir. Parlamenter, başkanlık ve yarı-başkanlık sistemlerinin modern anayasal formlar olarak demokrasiyle özdeşleştirildiği, dolayısıyla otokratik ve melez rejimlerin demokrasilerden farklı kurumları olduğunun altını çizmek amacıyla böyle bir ayrıma gidildiği varsayılabilir. Nitekim, ilk baskısı 1974 yılında yapı-

lan ve 1980'lerden itibaren karşılaştırmalı siyaset alanında neredeyse en önemli başvuru kaynağı olan *Comparative Politics Today*, hükümet sistemlerini demokratik rejimler bölümünde ve “Demokrasinin Modelleri: Parlamenter, Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Sistemleri” alt başlığıyla incelemektedir (Powell, Jr., Dalton ve Strom, 2015: 122-127). Ancak daha yakın tarihli kitaplara bakıldığında, bugün en iyimser haliyle rekabetçi otoriter rejim diyebileceğimiz Macaristan’ın “parlamenter”, Endonezya’nın “başkanlık” olarak sınıflandırıldığı fark edilecektir (Caramani, 2020: 489). Öyleyse Caramani neden Çin’i ve İran’ı da benzer kavramları kullanarak sınıflandırmamaktadır? Herhangi bir siyaset bilimi ders kitabı hükümet sistemlerinin türleri olarak sadece parlamenter, başkanlık ve yarı-başkanlık sistemlerini sıralamaktadır ve bildiğimiz kadarıyla “komünist devlet” veya “İslâmi cumhuriyet” hükümet sistemi türleri değildir. Dahası pek çok çalışmada hükümet sistemleri ile eşanlamlı olarak “yürütme-yargı sistemleri” ifadesinin kullanıldığını görürüz, çünkü sınıflandırma yürütme ve yargı organlarının oluşumu ve aralarındaki yetki bölüşümünü esas almaktadır. Bu kıstasa göre hükümet sistemleri parlamenter veya başkanlık olarak sınıflandırılır, ayrımın bu kadar keskin olmadığı durumlar için yarı-başkanlık ve benzeri karma türler tanımlanır (Shugart, 2006: 345).

Hükümet sistemlerinin tanımlanması ve sınıflandırılması ile ülke örneklerini birlikte düşündüğümüzde, varılan sonuç kanımca yine de epistemolojik ve politik duruşun da dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Hem rejim türlerinin hem de hükümet sistemlerinin tanımlanmasında ve sınıflandırılmasında halihazırdaki başvuru noktası liberal demokrasidir. Eğer liberal demokratik kurumlar anayasada yer alıyorsa ve işler durumdaysa hükümet sistemleri kolaylıkla tanımlanır ve sınıflandırılır. Bu kurumlar yasalarda mevcut ancak fiiliyatta yürütme organı üzerindeki denge ve denetleme mekanizmaları zayıf veya işlevsiz ise melez rejim, eğer yasal olarak da mevcut değilse otokrazi ve onun alt türleri olarak tanımlanmaktadır [bkz. Esen ve Yavuzylmaz]. Buraya kadar politik ve kuramsal olarak olmasa da, en azından yöntemsel bir sorun görünmemektedir. Sorun, liberal siyasi kurumların olmadığı rejimlerde hükümet sistemlerinin saptanmasında ortaya çıkmaktadır. Siyaset bilimcilerin nazarında hükümet sistemleri konusu sadece bir sınıflandırma meselesi olsaydı, o zaman Çin de İran da başkanlık sistemleri olarak tanımlanırdı. Hele İran’ın yarı-başkanlık olarak tanımlanması hiç mümkün olmazdı, çünkü bildiğimiz yarı-başkanlık sistemlerinin aksine İran’da doğrudan halk tarafından seçilen başkana eşlik eden bir başkanlık kurumu yoktur.

Bu bölümün amacı hükümet sistemlerinin tanımlanması ve demokrasi ile ilişkilerine dair tartışmayı gözden geçirmektir. Bunu yaparken, hem kuramsal hem de görgül araştırmaya dayalı savlar ele alınacak ve hükümet sistemlerinin her türünün kurumları itibariyle demokratik işleyebileceği savı tartışmaya açılacaktır. Aşağıda ilk önce hükümet sistemleri tanımlanacak ve sırasıyla parlamenter, başkanlık ve yarı-başkanlık sistemleri ele alınacaktır. Seçim sistemleri, hem parti sistemini şekillendirerek hem de parlamentodaki partiler arası sandalye dağılı-

mini belirleyerek yürütme ile yargı arasındaki kuvvetler ayrılığının işleyişini etkilediğinden, bir sonraki bölümde hükümet sistemlerinin işleyişinde seçim sistemlerinin etkisine yer verilecektir [bkz. Demirkol]. Son kısımda ise bilimsel birikim çerçevesinde demokrasi ile hükümet sistemleri arasında bir nedensellik kurulup kurulamayacağı tartışılacaktır.

Tarihsel bağlamda hükümet (yürütme-yargı) sistemleri

Modern siyaset, kamusal ve bağlayıcı kararlar alma yetkisinin kime nasıl verileceği ve halkın bu karar alma süreçlerine ne derece dahil olabileceği tartışmaları etrafında şekillenmektedir. Hükümet, bu kamusal ve bağlayıcı kararların alınması ve uygulanması yetkilerini elinde tutan (kurumlaşmış) yönetim yapısı olarak ifade edilebilir. Yetki dağılımının yapıldığı bir yönetim yapısının oluşması anlamında hükümetin bir kurum olarak ortaya çıkışı Sümerlere (MÖ 4000-2000) kadar gider (Finer, 1997). Bir yönetim biçimi olarak cumhuriyetin ortaya çıkışı ise bazı kaynaklarda Antik Yunan şehir-devletlerine (Finer, 1997; Rahe, 2017), bazı kaynaklarda da ilk anayasal cumhuriyet olarak San Marino'ya (Eccardt, 2005) atfedilmektedir. Cumhuriyet kavramı günümüzde çoğu zaman demokrasiyle özdeşleştirilse de, esasında halkın kendi kendini yönetmesinden ziyade “halk için” (*res publica*) yönetecek bir hükümetin oluşumu ve idari teşkilatında bazı halk kesimlerinin temsilcilerinin yer alması anlamına gelmektedir. Cumhuriyet kavramının karşısı otokrasi değil, monarşidir [bkz. Zabcı]. Batı Avrupa tarihinden ilerlersek, örneğin Roma cumhuriyeti demokratik değildir. Sonradan imparatorluğa dönüşen Roma, 9. yüzyıldan itibaren feodalleşmiştir. Avrupa'ya hâkim olan feodalizm, bir dereceye kadar özerk toprak sahibi derebeylerin merkezi imparatorluk hükümetinin yetkilerini paylaşmasını, dolayısıyla göreceli bir ademi merkeziyetçiliği getirmiştir. Ancak, ne merkezi hükümet ne de yerel hükümette iktidarın (güçler ayrılığı vasıtasıyla) sınırlandırılmasından bahsetmek mümkün değildir. Feodal sistemin hükümet organı olan kraliyet, hem yürütme hem yasa yapımı hem de yargılama yetkilerini elinde tutar. Kraliyeti sınırlayan daha ziyade derebeyleri ile arasındaki güç-ihtiyaç dengesidir. Böyle bir dengenin oluşmasında “koşullu ve hiyerarşik toprak mülkiyeti” olarak tarif edilen (Köymen, 2017: 34-38) feodal mülkiyetin etkili olduğu düşünülebilir. Ancak, kral ile derebeyleri arasındaki karşılıklı hak ve yükümlülöklere göre şekillenen, devredilebilen ve geri alınabilen bir mülkiyet yapısında (Çakır Kantarcıoğlu, 2018: 102) güçler ancak amorf bir şekilde ayrılabilmiştir.

İngiltere kralı ve aristokratları arasında bir anlaşma olan 1215 tarihli Magna Carta, hükümet sistemlerinin mülkiyet ilişkisi ile ilişkisini anlamak açısından daha doğru bir örnektir [bkz. Taşkın; Türmen]. Metnin 39. maddesi kişinin yargılanmasının keyfi olamayacağını, ancak asilzade ise akranları, değilse toprağın kanunu ile yargılandıktan sonra hüküm giyebileceğini belirtirken, hukuku kraldan da üstün hale getirmiştir. Ayrıca Magna Carta mülk edinme hakkını temel bir hak olarak tanımlar (Ristik, 2015; Gaus, 1994; Barzel, 2003).

Magna Carta'ya kadar erkleri ayırmış bir hükümet sistemlerinden değil, yönetim biçimlerinden –cumhuriyet ve monarşi gibi– bahsedebiliriz. Magna Carta ise monarşi dışındaki bireysel ve kolektif aktörlerin mülkiyet hakkını dile getirerek, hem hukukun üstünlüğünü hem merkezî hükümetin sınırlandırılmasını hem de kuvvetler ayrılığını mümkün kılmıştır. Mülkiyet ilişkisindeki dönüşüm ve bir hükümet sisteminden bahsetmeyi mümkün kılan kuvvetlerden/erklerden oluşan yönetim yapısının oluşması ilişkisi bağlamında; sadece ulus devletlerin kurulmasını değil, mülkiyet haklarının edinimi ve devredilmesini de içeren 1646 Vestfalya Anlaşması (de Mesquita, 2000; Smith, Mark ve Ehrlich, 2015); Çitleme (*Enclosure*)¹ hareketlerinin 16. yüzyılda İngiltere geneline yayılmasıyla daimi parlamentoya sahip modern devletin yeni toprak sahibi sınıfların çıkarlarına uygun olarak şekillenmiş olması (Wood, 2002) dikkate alınmalıdır.

Öyleyse bugünkü hükümet sistemlerinin tanımlanması ve sınıflandırılmasının temelinde yatan kuvvetler ayrılığının ortaya çıkışıyla mutlak özel mülkiyetin ortaya çıkışı arasında bir ilişki olduğundan bahsetmek mümkündür. Aynı noktadan hareketle, sonucu itibariyle demokratikleşmeyi getirirse de, çıkışı itibariyle kuvvetler ayrılığının feodal sistemde monarşinin yetkilerinin derebeyleri lehine sınırlandırılması ve kendine yürütme organında yer açamayan derebeylerinin parlamentoyu güçlendirme çabalarına bağlı olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu dönemde kuvvetler ayrılığı ilkesi gelişmiş ve parlamentonun yetkisi özgürlük ve mülkiyetle ilgili konularda yasa yapma olarak tanımlanmıştır (Bradley ve Pinelli, 2012: 654). Diğer bir deyişle hükümet sistemlerinin ortaya çıkışı ve farklılaşması feodal sistemden kapitalist sisteme geçişle şekillenmiştir.

Daimi parlamentoların yaygınlaşması ve özel mülkiyetin genelgeçer kural haline gelmesi önce aristokratların sonra da burjuvazinin siyasi parti benzeri yapılarla örgütlenmesini beraberinde getirdi [bkz. Baykan]. 18. yüzyıla gelindiğinde feodal sınıf sistemi henüz tamamen ortadan kalkmamıştı ancak burjuvazi ve alt sınıflar karar alma mekanizmalarında söz sahibi olmaya başlamıştı. Özel mülkiyetle birlikte serfler yerini işçi ve çiftçilere bıraktı. 1789 Fransız Devrimi öncesi siyasi sistemde Üçüncü Zümre'nin (*Tiers Etat*) varlığı, aristokrasi ve din adamlarının sınıfının yanı sıra çiftçi ve işçilerle birlikte burjuvazinin de yasama organında yer aldığının kurumsal göstergesidir. Sonuç olarak tarihsel bağlama oturtulduğunda üretim ilişkilerinin ve mülkiyet biçimlerinin değişmesiyle günümüzdeki anlamıyla hükümet sistemlerinin ortaya çıkışı yakından ilgilidir.

Bugün hükümet sistemleri yasama ve yürütme arasındaki yetki ve görev dağılımlarına göre tanımlanıyor. Özel mülkiyet vazgeçilmez ve devredilemez insan haklarının bir parçası olarak görülüyor. Pek çok ülkede din, dil, cinsiyet ve sınıf ayrımı olmaksızın eşit vatandaşlık ve oy verme/seçilme hakları kabul edilmiştir. Dolayısıyla hükümet sistemleri günümüzde böyle bir bağlamda tanımla-

1 Kral ve Kilise mülklerinin dışında kalan ve halkın kullanımına açık ortak mülkiyet alanlarının çitlerle çevrilmesiyle özel mülkiyet haline getirilmesini sağlayan yasal süreç. 13. yüzyılda erken örnekleri görülmüş, 16. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Süreç 19. yüzyılda tamamlanarak bugünkü özel mülkiyet çerçevesini oluşturmuştur.

nıyor. Aşağıda tartışılacağı üzere, kapitalist üretim ilişkilerinin getirdiği eşitsizliğin kuvvetler ayrılığına ve demokrasinin işleyişine olan etkileri ana akım yazında konu edilmiyor [bkz. Adaman ve Avcı; Seven; Bozarslan; Bedirhanoğlu ve Saraçoğlu].

Hükümet sistemlerinin tanımlanması ve sınıflandırılması

Hükümet sistemleri, siyaset biliminde yaygın olarak kullanılan bir terimdir, ancak “yönetim sistemleri” aslında kastedileni karşılaması bakımından daha doğru bir ifade olabilir. Zira terimin odak noktası, yürütme organı olan hükümeti değil, yasama ve yürütme organları arasındaki yetki ve sorumluluk paylaşımlarının nasıl şekillendiği ve farklılaştığıdır. Günümüzde, yasama organının parlamento/meclis olmasıyla ilgili bir tartışma yoktur. Ancak bazı durumlarda yasama organı, örneğin senato ve temsilciler meclisi olmak üzere çift meclisten oluşabilir. Yargı ise üst mahkemelerden en alt düzey mahkemelere kadar bütün mahkemeleri içeren adalet sistemidir ve hiyerarşik yapının en tepesinde yasaların anayasaya uygunluğunu denetleyen ve genellikle “anayasa mahkemesi” veya “yüce mahkeme” olarak adlandırılan bir kurum bulunmaktadır [bkz. Türmen]. Liberal demokratik rejimlerde hukukun üstünlüğü kapsamında yargı bağımsızlığı ve kuvvetler ayrılığı temel ilkeler olarak kabul edildiği için, hükümet sistemleri yasama ve yürütmenin oluşması ve işleyişi ile kuvvetler ayrılığı ilkesinin biçimlenişine göre sınıflandırılmaktadır. Dolayısıyla bu sınıflandırmanın temelinde yatan üç ana sorudan bahsedebiliriz:

1. Hükümet başkanı kimdir? Devlet başkanı ile hükümet başkanı aynı kişi midir?
2. Hükümetle yasama organı birbirine bağlı olarak mı yoksa ayrı ayrı mı oluşur ve sona erer?
3. Hükümetin göreve gelmesi ve görevde kalması parlamentoya mı bağlıdır yoksa parlamentodan bağımsız mıdır?

Sınıflandırmaya geçmeden önce, bu soruların bazı örneklerle biraz daha açılması gerekiyor. Bazı ülkelerde devlet başkanı ile hükümet başkanı ayrıdır. Böyle durumlarda hükümet başkanı doğrudan halk tarafından seçilmez. Parlamento (milletvekili) seçimlerinde, birinci gelen siyasi partinin lideri veya devlet başkanı tarafından görevlendirilen bir milletvekilinin oluşturduğu bakanlar kurulunun (kabine) parlamento tarafından onaylanmasıyla, hükümet, yani icra/yürütme organı göreve başlar ve parlamentonun onayı sürdüğü sürece bir sonraki parlamento seçimlerine kadar görevde kalır. Devlet başkanı ise bazı ülkelerde doğrudan halk tarafından, milletvekili seçimlerinden bağımsız olarak seçilir; bazı ülkelerde ise parlamento veya oluşturulan bir kurul tarafından dolaylı olarak seçilir. Birinci durumda, genelde yürütmenin (tek yetkili) başkanı olur. Ayrı bir seçim sonucunda doğrudan halk tarafından seçilen hükümetler, yasal ve

meşru dayanaklarını parlamentodan almadıkları için hem kuruluşu hem sona erişleri bakımından (çoğu zaman) parlamentodan bağımsızdır.

İlk bakışta oldukça teknik ve idari görünen yukarıdaki sorulara verilen yanıtlar temsiliyet ve siyasi sistemin işleyişi bakımından oldukça önemlidir. Öncelikle Birleşik Krallık, Hollanda ve Danimarka gibi sınırlı sayıdaki parlamenter monarşi dışında; dünyadaki demokrasiler, tanımlayıcı unsuru halk egemenliği olan cumhuriyetlerdir. Egemen olan halkı ancak halkın seçtiği temsilciler yönetme hakkına sahiptir. Demokratik parlamenter monarşilerde de aslında bu kural geçerlidir. Monarşinin başındaki kişi sadece sembolik olarak sistemde yer alır, iç ve dış politika seçilmiş temsilciler tarafından yapılır. Monarşinin icracı yetkilere sahip olduğu Suudi Arabistan, Körfez ülkeleri ve Brunei gibi ülkeler ise demokratik değildir ve hükümet sistemleri de bu bölümde bahsedilen tanımlamanın kapsamında değildir. Dolayısıyla demokratik sistemlerde yöneticilerin nasıl seçildiği ve yasama-yürütmenin kökenleri önemlidir. Çağdaş demokratik cumhuriyetlerde, egemenlik halka ait olduğundan yasama yetkisi de ancak halkın temsilcileri tarafından kullanılabilir. Eğer halk milletvekilleri dışında bir de yürütme organının başındaki kişiyi seçiyorsa, seçilen kişi yürütmenin yanı sıra yasa çıkarma yetkilerine sahip olur ve bu koşullarda rejimin demokratik kalabilmesi için ek düzenlemeler yapılması gerekir. Milletvekilleri seçimine bağlı olarak parlamentoda hükümet oluşturan sistemlerde ise, demokrasi olabilmesi için kuvvetler ayrılığının düzenlenmesi ihtiyacı doğmaktadır. Yukarıda bahsi geçen sorulara verilen yanıtlara göre hükümet sistemleri üç kategoride toplanabilir.

Parlamenter sistemler

Parlamenter sistemlerde belirleyici yönetim organı, milletvekili seçimleriyle halktan vekâlet olarak oluşan parlamento/meclistir. Hükümetin oluşması ve devlet başkanının belirlenmesi için ayrı bir doğrudan seçim yapılmaz. Bunlar parlamento tarafından kararlaştırılır. Teknik olarak yürütme hiyerarşisinin tepesinde olan devlet başkanı (cumhuriyetlerde cumhurbaşkanı, parlamenter monarşilerde kral/kraliçe), yönetimde ve parti siyasetinde aktif bir rol oynamama anlamında siyaset üstüdür ve sembolik yetkilere sahiptir, ancak önemli bürokratik, yargı ve diplomatik atamalarda, uluslararası anlaşmalarda ve yürürlüğe girecek yasalarda devletin başı olarak imzası bulunur. Devlet başkanlığı, demokrasilerde hükümetlerin seçimler yoluyla belli aralıklarla değişmesi sırasında devletin devamlılığının sağlanması ve devletin uluslararası alanda siyaset üstü olarak temsil edilmesi amacıyla korunmuştur. Ayrıca, çağdaş parlamenter sistemlerde devlet başkanı siyasetçiler ve siyasi partiler arasındaki uzlaşmazlıklarda tarafsız arabuluculuk rolleri oynayabilir. Devlet başkanı, halkın çıkarlarına ve/veya anayasaya aykırı bir yasa yapıldığında, yanlışlığa dikkat çekmek ve bir kez daha düşünülmesini sağlamak amacıyla yasayı önce tekrar değerlendirilmek üzere parlamentoya geri gönderebilir, parlamentonun kararında ısrar etmesi durumunda ya Anayasa Mahkemesi'ne başvurma ya da referanduma sunma yetki-

sine sahip olabilir. Devlet başkanının genellikle parlamento veya bir kurul tarafından seçilmesi de bu sembolik ve siyaset üstü konumla uyumludur. Örneğin Almanya’da devlet başkanı, alt meclis ve eyalet parlamentoları tarafından seçilen üyelerin bulunduğu bir Federal Konvansiyon tarafından seçilmektedir.

Parlamente sistemde hükümet başkanı ve yürütme organının gerçek anlamda icracı yöneticisi, Almanya’da *şansölye*, İngiltere’de *premier* gibi tarihsel adlandırmalar ülkelere göre farklılık gösterebilmekle birlikte, başbakandır. Milletvekili seçimlerinden sonra oluşan parlamentoda partilerin sandalye dağılımlarına bakılarak devlet başkanı tarafından bir siyasi parti lideri (çoğu zaman en büyük partinin başkanı) hükümeti kurmakla görevlendirilir. Görevi alan başbakan adayı, çoğu zaman halihazırdaki milletvekilleri arasından bir bakanlar kurulu listesini ve hükümet programını hazırlayarak, meclisin onayına sunar. Meclis güvenoyu vererek onaylarsa, kurulan hükümet resmen göreve başlar ve onayı devam ettiği sürece, milletvekili seçimlerine kadar görevde kalır. Gensoru mekanizması, hükümet resmen kurulduktan sonra güvenoylamasının tekrarlanmasını amaçlar ve bu oylamada meclis çoğunluğunun desteğini sağlayamayan hükümet düşer. Bu durumda, ya yeni bir hükümet kurulması için çalışmalar başlar ya da meclis erken seçim kararı alır. Dolayısıyla, parlamente sistemde hükümeti meclis onaylar, sürdürür veya bitirir. Bu nedenle, parlamente sistemde parti disiplini özellikle hükümetin görevde kalabilmesi yani siyasi istikrar açısından kritiktir. Ayrıca parlamente sistemlerde yasama organı bizzat parlamentodur. Başbakanın yasaları veto etme yetkisinin olmadığı gibi, istediği yasayı istediği şekilde çıkarabilmesi meclis çoğunluğu tarafından onaylanmasına bağlıdır ki, bu da istikrarlı bir yönetim için parti disiplininin önemine işaret eder.

Demokratik sistemlerin üzerine kurulduğu güçler ayrılığı ilkesi bakımından, parlamente sistemi tanımlayan özellik “yumuşak kuvvetler ayrılığı” veya “kuvvetler kaynaşması” olarak adlandırılır. Yumuşak kuvvetler ayrılığında yargı, yürütme ve yasamadan bağımsızdır, ancak yürütme ve yasama arasında bir kaynaşma söz konusudur. Zira yürütme ve yasama organları özerktir, ancak yürütme erkini kullanan hükümetin yasama organı içinde oluşması, görevde kalmasının yasama organının onayına bağlı olması ve aynı zamanda hem parlamento-nun hem hükümetin bir üyesi olunabilmesi nedenleriyle, aralarında yumuşak güçler ayrılığından bahsetmemizi gerektiren bir bağ ve bağımlılık ilişkisi mevcuttur.

Başkanlık sistemleri

Parlamente sistemin tarihi kökenleri, Britanya’ya ve Avrupa’ya dayanırken; başkanlık sistemi, Britanya İmparatorluğu’nun Kuzey Amerika kolonilerinde imparatorluğun sömürgeci yönetimine karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Başkanlık sisteminin ilk kurumsallaşması 1787 Filedelfiya Anayasa Konvansiyonu’na dayandırılmaktadır (Fix-Ferrero ve Salazar-Ugarte, 2012: 631). ABD’den

sonra Latin Amerika ülkeleri, daha çok da Amerikan Devrimi ve sonrasında kurulan sistemin anti-emperyalist yapısından dolayı bu sistemi benimsemiştir [bkz. Taşkın].

Başkanlık sistemlerinde devlet başkanı aynı zamanda hükümet başkanıdır. Bakanlar kurulu ya da başkanlık sistemlerinde daha yaygın kullanılan ifadesiyle kabine, (bazen başkan yardımcısı ile) doğrudan halk tarafından seçilen başkan tarafından belirlenir ve göreve başlar. Dolayısıyla, başkanlık sisteminde hükümetin oluşması, göreve başlaması ve görevde kalması parlamento onayından bağımsızdır. Devlet başkanının görev süresi sabittir. Hatta ABD gibi ülkelerde devlet başkanının hayatını kaybettiği durumlarda bile hükümet, başkan yardımcısının başkanlığında bir sonraki başkanlık seçimlerine kadar görevde kalır. Nitekim J.F. Kennedy suikasta uğrayarak hayatını kaybettiğinde, başkan yardımcısı Lyndon Johnson bir sonraki seçime kadar devlet başkanlığını yürüttü.

Başkanlık sistemlerinde devlet başkanları geniş yetkilere sahiptir. Hükümet başkanı olarak sahip oldukları yürütme yetkilerinin yanı sıra, halk tarafından doğrudan seçildikleri için hatırı sayılır yasama yetkilerine sahiptirler. Başkan meclise yasa tasarısı sunabilir ve meclisten gelen yasaları veto etme yetkisi vardır. Başkanın veto ettiği yasalar bir süreliğine gündemden düşebilir ya da (Amerikan başkanlık sisteminde meclisin üçte iki çoğunluğu gibi) nitelikli bir çoğunluk oyuyla yasama organı tarafından yasalastırılır. Başkan aynı zamanda uluslararası zeminde ülkesini temsil eder ve ülkedeki bütün yüksek organların (yargı, bürokrasi ve diplomasi) üst düzey görevlilerini, varsa üst meclisin onayını alarak atar. Parlamento, yasama, vergi ve bütçe konularında asli görev üstlenir. Devlet başkanının, devletin temel ilkelerini ihlal etmek veya vatana ihanet gibi ağır suçlar işlediğine dair somut kanıt oluştuğunda, meclis devlet başkanını görevden azledebilir.

Güçler ayrılığı ilkesi bakımından, başkanlık sistemini karakterize eden özellik sert kuvvetler ayrılığıdır. Bakanlar kurulu (yürütme) üyeleri aynı zamanda parlamento (yasama) üyesi olamaz. Doğrudan halk tarafından belirlendiği için hükümetin oluşumu ve görev süresi parlamentodan bağımsızdır.

Yarı-başkanlık sistemleri

Yarı-başkanlık sistemi, yasama-yürütme ilişkileri ve kuvvetler ayrılığının türü bakımından hem parlamenter hem de başkanlık sistemlerinin özelliklerini bir araya getiren bir karma türdür. Esası itibarıyla yarı-başkanlık, başkanlık sistemine daha yakındır çünkü devlet başkanı milletvekili seçimlerinden bağımsız bir seçimle halk tarafından doğrudan seçilir ve yürütmenin asıl başkanıdır. Başkanlık sistemlerindeki benzer yetkilere sahiptir. Ancak milletvekili seçimlerinden sonra ayrıca bir başbakan adayı görevlendirilir ve hükümetin göreve başlaması parlamentonun güvenoyu vermesine bağlıdır (Elgie, 2020). Yarı-başkanlık sistemleri, kurumlarının ve yetki dağılımının belirlenmesinde ne kadar başkanlıktan ne kadar parlamenter sistemden etkilendiğine göre birbirinden ayrır-

maktadır. Yarı-başkanlık sistemleriyle ilgili temel eserlerde bu hususun altı çizilmiş ve yarı-başkanlık sistemleri başbakan-başkanlık (*premier-presidential*) ve başkan-parlamentar (*president-parliamentary*) gibi alt türlere ayrılmıştır (Elgie, 2011; Shugart ve Carey, 1992). Yarı-başkanlık sisteminin ilk örnekleri Almanya ve Finlandiya'da Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıktı. Bugünkü biçimine ise Fransa'nın 1958'deki Beşinci Cumhuriyet'inde geldi. Sovyetler Birliği'nden ayrılarak kurulan Rusya gibi birtakım yeni cumhuriyetlerin yarı-başkanlık sistemini benimsemesi ile yarı-başkanlık 1990'larda yaygınlaştı.

Yarı-başkanlık sistemlerinde başbakan ile devlet başkanının aynı partiden oldukları durumlarda, başbakan bakanlar kurulunu koordine eden bir tür üst-bakan haline gelirken; farklı partilerden oldukları ve siyasi anlamda birlikte yaşamak (*cohabitation*) olarak adlandırılan durumlarda, başbakan başkanı denetleyen, dengeleyen ve hatta hükümetin kilitlenmesine neden olabilen bir konuma yerleşmektedir. Hükümet aslen devlet başkanının kontrolündedir. Parlamento-nun yasama ile ilgili yetkileri devam etmektedir, ancak kuvvetler ayrılığı konusu tartışmalıdır. Bir yandan hükümetin göreve başlayabilmesi için parlamentodan güvenoyu alması gerekmektedir, öte yandan başkan ile meclis arasında yasama yetkilerinin paylaşımı söz konusudur. Yarı-başkanlık sistemlerinin hem temsiliyeti güçlendirdiği hem de istikrarı artırdığı düşünülebilir ama her iki hususta da performans sicilinin tartışmalı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla yarı-başkanlığın başkanlık ve parlamenter sistemlerin en iyi yanlarını aldığı iddiasını somut olarak temellendirmek mümkün değildir.

Hükümet sistemleri ve demokrasi

Hükümet sistemleri ve demokrasi tartışmasında kuramsal ve yöntemsel kısıtlar

Yukarıda bahsedildiği üzere, siyaset bilimciler arasında hükümet sistemleriyle siyasi rejimler arasında bir ilişki olup olmadığı konusunda bir uzlaşma mevcut değildir. Yine yukarıda belirtildiği gibi, Batı'dakine benzer inşa edilen hükümet sistemleri, temel hak ve özgürlükler ve denge-denetleme mekanizmaları, dolayısıyla demokrasi bakımından değerlendirilmektedir. Ancak kurumsal yapısı Batı çerçevesinin dışına çıkan hükümet sistemleri, ya otoriter rejim olarak tanımlanmakta ya istisna olarak görülüp ek ifadelerle tanımlanmaya çalışılmakta ya da karşılaştırılabilir bir ülke örneği olarak görülmeyip bir çeşit bakiye tür (*residual category*) gibi değerlendirilmektedir. Kısacası hükümet sistemleri ile rejim türleri arasındaki ilişki, liberal siyasi kurumların olup olmadığı ve mevcutsa demokratik olarak işleyip işlemediği üzerinden tartışılmaktadır. Dolayısıyla hangi hükümet sisteminin demokrasinin pekişmesine ve sürekliliğine daha uygun olduğu tartışmasını ele alırken, ana akım yazında araştırmaların iki belitin (*axiom*) önkabulüyle yapıldığının altı çizilmelidir: Batı'da karşılığı olmayan kurumlar üzerine inşa edilen bakiye türler (örneğin İran) ve çok partili rekabete dayalı

olmayan sistemler (örneğin Küba) kapsam dışında bırakılmaktadır. Bu bölümde ayrıca, birbirinden hangi ana sisteme göre ağırlıklı olarak şekillenmesine dayanarak ayrılan yarı-başkanlık sistemleri de tartışmanın dışında bırakılacaktır. Zira yarı-başkanlıkların bu tartışmaya eklenmesi, çok daha fazla varsayım ve araştırma adımı gerektireceğinden, tutumluluk ilkesi (*parsimony*) sağlanamaz ve hükümet sistemleri ile demokrasi arasında bir ilişki olup olmadığı anlaşılamaz.

Parlamente sistemin “zafiyetleri”ne karşı başkanlık sisteminin “tehlikeleri”

Hangi hükümet sisteminin demokrasi için daha elverişli olduğuna dair elimizdeki en eski inceleme, sonradan iki dönem ABD başkanlığı yapmış olan siyaset bilimci Woodrow Wilson’a aittir. Wilson, başkanlık sistemine eleştiriler getirmiş ve Avrupa’da yaygınlaşan parlamente kurumların üstün yanlarına dikkat çekmişti (Wilson, 1885). İkinci Dünya Savaşı sırasında bu tartışmalar ABD’de tekrar gündeme geldi. Bu tartışmaların akademik araştırmadan ziyade politik bir tutum üzerine kurulmuş olması dikkat çekicidir (örneğin Price, 1943; Las-ki, 1944; Hazlitt, 1942). Soğuk Savaş döneminde ise, bu hükümet sistemi tartışması sönümlendi, yerini doğrudan rejim tartışmalarına bıraktı.

Soğuk Savaş’ın sona ermesi ve çok sayıda ülkenin siyasi sistemlerini yeniden inşa etme sürecine girmeleriyle beraber, hükümet sistemi tartışmasının canlanması şaşırtıcı değildir. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra işgal ve sömürgelelikten kurtulup, bağımsızlığını kazanan Afrika’dan Latin Amerika’ya çok sayıda ülkenin deneyimi, demokrasinin pekişmesi ve yeniden otoriterleşmenin engellenmesi için sadece demokratik kurumların anayasalara girmesinin yeterli olmadığını gösterdi [bkz. Kalaycıoğlu]. Günümüzdeki hükümet sistemleri ve demokrasi ilişkisi tartışması tam da bu noktadan hareket ediyor. Linz’e göre, uzun bir geçmişe sahip tek demokratik başkanlık sisteminin ABD olması, başkanlık sistemiyle yönetilen diğer ülkelerde demokratik sürecin sık sık kesintiye uğraması, parlamente sistemlerin siyasi ve ekonomik kriz durumlarında daha esnek olmaları ve özellikle derin siyasi ayrışmaların olduğu ülkelerde uzun ömürlü demokratik sistemler kurulması için daha iyi bir kurumsal yapı sunmaları gibi nedenlerle, “parlamente demokrasilerin üstün tarihsel başarısı tesadüf değildir” (Linz, 1990: 52). Bu noktada Linz’in tamamı başkanlık sistemiyle yönetilen ülkelerden oluşan ve 1954’ten bu yana askerî darbe yaşamamış ülkenin neredeyse olmadığı Latin Amerika deneyimini temel aldığını belirtmek gerekir. Linz’e göre başkanlık sistemlerinde başkanın görev süresinin sabit olması ve ikili meşruiyet olarak adlandırdığı hem başkanın hem de milletvekillerinin doğrudan halk tarafından seçilmesi, dolayısıyla ayrı ayrı meşruiyet iddiasında bulunabilmeleri nedeniyle, hükümet-meclis çatışmaları çözülemez hale gelmiş, böylece askerî darbelerin önü açılmıştır. Oysa parlamente sistemler, bu tür hükümet krizlerinin güvensizlik oyu ve erken seçim mekanizmaları yoluyla demokratik sistem içinde kalarak çözülebilmesini mümkün kılmaktadır. Buna karşılık başkanlık sis-

temlerindeki azil mekanizması, karmaşık ve zaman alıcı olması nedeniyle benzer bir sistem içi çıkış olanağı sunmamaktadır.

Linz'in (1990) canlandırdığı hükümet sistemleri ve demokrasinin dayanıklılığı ilişkisine dair tartışma genişleyerek sürdü. Demokrasinin dayanıklılığını hükümet sistemlerinin yanı sıra parti sistemi ve yürütme yetkileri gibi faktörlerle birlikte değerlendiren, dayanıklılığın ötesinde demokrasinin niteliğini ele alan çalışmalar yapıldı (Elgie, 2005). Esasında Linz de, parlamenter demokrasilerin çökebileceğini teslim ettiği gibi, demokrasinin dayanıklılığını da sadece hükümet sisteminin türüyle açıklamaz. Hem "Başkanlık Rejiminin Tehlikeleri" (Linz, 1990) makalesinde hem de daha sonra Valenzuela ile derlediği *The Failure of Presidential Democracy* (Başkanlık Demokrasisinin Başarısızlığı) (1994) adlı kitapta, başta seçim sistemleri olmak üzere, hükümet sistemi dışında diğer pek çok kurumsal düzenlemenin de dikkate alınması gerektiğini vurgular [bkz. Demirkol]. Linz'in savı, parlamenter sistemin kendi başına demokrasileri koruyacağı değil; siyasi ve ekonomik krizlere yatkın, ayrılmış toplumlara sahip ülkelerde, başkanlık sistemi değil de parlamenter sistem olsaydı krizler demokratik mekanizmaların içinde kalınarak çözülebilirdi şeklinde okunmalıdır.

Parlamenter sistemin demokrasi için çok daha uygun bir kurumsal zemin oluşturduğunu savunan yaklaşımın öne çıkan özelliği, diğer etkenler dikkate alınsa bile, hükümet sistemlerinin kendi doğasından kaynaklanan, dolayısıyla hükümet sistemine içkin güçlü ve zayıf yanları olduğu varsayımından hareket etmesidir. Başkanlık sisteminin görünürdeki en güçlü yanı olan (hükümetin doğrudan halk tarafından belli bir süreyle görev yapmak üzere seçilmesinden kaynaklanan) istikrarın özellikle ayrılmış toplumlarda sistemin demokratik kalarak kendini toparlamasını engelleyen bir zaaf unsuru haline geldiği iddia edilmektedir (Linz, 1990: 54). Zira bir istikrar kaynağı olarak değerlendirilen katı kuvvetler ayrılığı, yani hükümetin ve parlamentonun ayrı seçimlerle oluşması ve hükümetin devamlılığının parlamentonun onayının devam etmesine bağlı olmaması, aynı zamanda hükümet-parlamento çatışmasının sisteme içkin potansiyel bir risk faktörü olarak belirmesine neden olmaktadır (Stepan ve Skach, 1993; Linz ve Valenzuela, 1994). Aynı mantıkla, yani doğasından kaynaklanan içkin özelliklerine odaklanarak parlamenter sisteme birtakım "erdemler" atfedilmektedir (Linz, 2008). Özellikle nispi temsil sistemiyle desteklenen parlamenter sistemlerin, uzlaşmacı demokratik sistemlerin ortaya çıkması ve kalıcı olması bakımından olumlu ve önemli olduğu iddia edilmektedir (Lijphart, 1999).

Her ne kadar güncel siyasette bu tartışma başkanlık-parlamentarizm çatalına indirgenmekte olsa da, hükümet sistemlerinin demokrasinin akıbetine özünden kaynaklanan, içkin bir etkisi olduğunu görgül (ampirik) olarak iddia etmenin mümkün olmadığı akademik yazında dile getirilmiştir. Diğer bir ifadeyle, Linz'in hükümet sistemleri ile demokrasi ilişkisine dair savının genelleştiremeyeceğini kanıtlamaya yönelik bir çaba söz konusudur. Bu çaba Linz'in araştırma yönteminin eleştirisiyle başlamaktadır: Linz vaka seçiminde yanlış dav-

ranmış (*selection bias*), başkanlık sistemlerini bütünüyle ele almak yerine, neredeyse tümü demokratik çöküş geçirmiş Latin Amerika ülkelerine odaklanarak, aslında hükümet sistemi dışındaki nedenlerden kaynaklanan siyasi krizlerin sorumluluğunu başkanlık sistemine atfetmiştir (Horowitz, 1990). Daha geniş bir örneklem alındığında, demokrasilerin hayatta kalma ve siyasi krizleri atlama olasılığıyla hükümet sistemi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığı ortaya çıkmaktadır (Power ve Gasiorowski, 1997). Linz'i eleştiren daha kapsamlı araştırmalar hükümet sistemlerinin kendi başarılarına değil, fakat yürütme yetkilerinin kapsamı, parti sistemi ve seçim sistemi ile bir arada değerlendiriyorlar. Buna göre, çok parçalı parti sistemlerine sahip, yani siyasileşmiş toplumsal ayrışmaların olduğu ve dolayısıyla çok sayıda etkin siyasi partinin olduğu ülkelerde başkanlık sistemlerinin demokrasilerin kalıcı olması ve pekişmesine olanak vermediği doğrudur, ancak çok partili bir demokrasi olduğu halde seçmen tercihlerinin iki ana parti etrafında yoğunlaştığı ülkelerde başkanlık seçimi demokratik işleyebilmektedir (Mainwaring, 1993). Ayrıca, başkanlık sisteminin kendisinden ziyade, devlet başkanının yürütmeyle ilgili yetkilerinin yanı sıra yasama ve diğer yetkilerinin kapsamının genişliğinin demokrasinin akıbetinde daha belirleyici olduğu (Shugart ve Carey, 1992), dolayısıyla, diğer etkenlerle birlikte, başkanlık sistemlerinin iç farklılıklarının dikkate alınması (Cheibub, Elkins, ve Ginsburg, 2014; Cheibub ve Limongi, 2002) bu çerçevede dile getirilen eleştiriler arasındadır. Bu yöndeki çalışmalar parti sistemi ve seçim sistemlerinin dışında, sistemde veto yetkisi bulunan aktörlerin fazlalığı (Tsebelis, 1995) ve asil-vekil ilişkilerindeki² sorunlar (Strøm, Müller, ve Bergman, 2006; Strøm ve Müller, 2008) gibi dinamiklerin değerlendirilmeye dahil edilmesi ve tartışmanın demokrasinin dayanıklılığının ötesinde, iyi yönetim alanlarına yönelmesini (Gerring, Thacker ve Moreno, 2009) öneriyor.

Hali hazırdaki bulgular ve karşı bulgular demokrasi-hükümet sistemleri ilişkisi hakkında bütüne bakıldığında ne söylüyor? Açıkçası Linz ve benzer yaklaşıma sahip siyaset bilimcilerin bulgularını eleştiren hiçbir çalışma, ayrılmış toplumlarda başkanlık sisteminin kalıcı demokrasiler oluşturabileceğini iddia etmiyor. Linz'in Latin Amerika'ya odaklanması vaka seçiminde yanlışlık olsa bile, sonradan Stepan'la birlikte Avrupa ülkelerini incelediği araştırma da benzer bulgular sunuyor (Linz ve Stepan, 1996). Kaldı ki, 2023 itibarıyla, halen ABD dışında uzun süredir başkanlık sistemiyle yönetilen ve demokratik nitelikler bakımından örnek gösterilebilecek bir başkanlık sisteminden söz etmek mümkün değildir.³ ABD örneği bile, ancak egemenliğin coğrafi olarak bölündüğü federal sistemi de içeren çok gelişmiş bir denge-denetleme sistemiyle ve parlamen-

2 Asil yetkiye sahip halkın seçtiği vekile veya asil yetkiye sahip meclisin kabineye veya başkana yetkilerini devretmesiyle, (yetkilendiren) asil olanla vekâleten yetkiye sahip olanın farklı çıkarlara sahip olduğu durumlarda ortaya çıkan sorunlar.

3 1985'e kadar askeri diktatörlükle yönetilen Uruguay günümüzde demokratik başkanlık sistemi olarak tanımlanıyor. Ancak Uruguay örneği hem uzun bir demokratik tarihe sahip olmaması hem de küçük bir nüfusa sahip olması nedeniyle, ABD örneğinin müstesnalığını bozma kapasitesine sahip değildir.

to seçimleri ile başkanlık seçimlerinin ayrı zamanlarda yapılması şartıyla birlikte başkanlık sisteminin demokratik sistemi zedelemeyeceğini gösteriyor. Bunların yanı sıra hükümet sistemlerinin birer ideal tipe indirgenemeyeceği, özellikle parti sistemi ve seçim sistemiyle birlikte ele alınması gerektiği ve sadece demokratik yönetim süresini değil, iyi yönetişimin dikkate alınmasının daha doğru olacağını da belirtmek gerekiyor.

Her iki tarafı da ciddi sistematik araştırmaya dayanan bu tartışmayı nasıl değerlendirebiliriz? Hükümet sistemlerine tek bir çeşit başkanlık veya tek tür bir parlamenter sistem olarak yaklaşmamak daha doğru görünmektedir. Farklı parlamenter ve başkanlık sistemi deneyimlerini inceleyen çalışmaların ortaklaştıkları bir konu, seçim sistemlerinin parti sistemi, seçmen davranışı ve dolayısıyla parlamento aritmetiğini şekillendirerek hükümet sistemlerinin nasıl işleyeceği üzerinde rol oynadığına ilişkindir. Dolayısıyla, demokratik sistemlerin ne kadar kapsayıcı ve/veya istikrarlı olacakları, sadece hükümet sistemleriyle ilgili değil, siyasi sisteminin işleyişini hatırı sayılır şekilde etkileyen seçim sistemlerine de bağlıdır. Bu nedenle bazı yazarlar demokratik sistemleri hükümet sistemlerine göre değil, hükümet sistemleri ve seçim sistemlerinin birlikte ele alındığı rejim tasavvurlarına göre değerlendirmektedir (Powell, 2000; Ganghof, 2015; Mainwaring, 2001). Bu yaklaşıma göre seçim sistemleri rejimin yapısını hükümet sistemlerinden daha fazla şekillendirmektedir. Bir siyasi sistemin oluşturulmasında eğer kurucu seçkinler uzun ömürlü ve hızlı-etkin politika üreten hükümetlerin kurulabilmesini öncelik haline getiriyorsa, bu çoğunlukçu demokrasi tasavvurunu; çoğunluğun hâkimiyetinden ziyade muhalif toplumsal grupların parlamentoya dahil edilerek toplumsal ve siyasal barışın sağlanmasını hedefliyorsa uzlaşmacı demokrasi tasavvurunu beraberinde getirmektedir (Lijphart, 1999). Seçim sistemleriyle hükümet sistemlerini birlikte ele alan yaklaşımlar aslında bize tek bir şey söylüyor: Hükümet sistemleriyle uyumlu seçim sistemleri belirlenirse, demokrasinin türü değişir (uzlaşmacı veya çoğunlukçu) ancak özellikle de denge-denetleme mekanizmaları işlevsel haldeyse demokrasi kalıcı olabilir. Ülke örneği üzerinden ilerlersek, seçim sistemi olarak yasama organı seçimlerinde tek turlu basit çoğunluk sistemi kullanan ABD “çoğunlukçu başkanlık”, Birleşik Krallık “çoğunlukçu parlamenter”; karma üyeli nispi temsil kullanan Almanya ise “uzlaşmacı parlamenter” demokrasilerdir. Öte yandan, liste usulü nispi temsil sistemiyle milletvekillerinin seçildiği Brezilya’da ve Türkiye’de başkanlık vardır ancak parlamento parçalıdır, karma üyeli çoğunluk esasına dayalı seçim sistemine sahip Macaristan parlamenter sistemdir ve üç ülke için de gelişmiş demokrasi demek mümkün değildir [bkz. Turan ve Göksel; Çınar]. Düz mantıkla, başkanlık sistemleri istikrarı, parlamenter sistemler temsiliyeti önceler ve denge kurulması için seçim sistemlerinin tam aksi istikamette seçilmesi temsiliyet-istikrar dengesini getirir demek mümkündür. Ancak gerçek hayattaki işleyişleri incelendiğinde daha farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. Parlamenter sistemde farklı talepleri siyasi sisteme dahil eden nispi temsil, başkanlık sistemlerinde kullanılınca

bölünmüş ve hükümetin karşısında denge-denetleme işlevini yerine getirmekte zorlanan parlamentolar yaratmaktadır.

Bu bölümde bahsi geçen araştırmaların ve eserlerin bilimsel bilgi birikimine yaptıkları katkıları teslim etmekle beraber, yaklaşımların temeline yönelik önemli sorunlar göz ardı edilemez. Hâkim akımlar, her iki tarafta da daha çok geniş örneklemli nicel analizlere dayanmakta, savlarını desteklemek için örnekleyen vaka incelemelerine yer vermektedir. Ancak sorulan soruların doğru sorular olup olmadığı sorgulanmalıdır. Hükümet sistemlerini tarihsel sosyolojik bir bağlama oturtmadan, sadece rejim performanslarına bakmak bakış açısını daraltmaktadır. O nedenle toplumsal gelişmeler ve hareketler de dikkate alınmalıdır.

Toplumsal hareketler yönetim pratiklerini etkiler, rejimleri değiştirebilir ve reform yapılması yönünde hükümetlere baskı yapabilir [bkz. Uysal]. Ancak hükümet sistemlerinin belirlenmesi toplumsal hareketlerin önceliği değildir. Sömürge karşıtı bağımsızlık hareketleri Latin Amerika'da demokratikleşme talebiyle hareket etmiştir, ancak başkanlık sisteminin benimsenmesi İngiliz sömürmesine karşı başarılı bir bağımsızlık mücadelesi veren ABD'nin örnek alınmasından kaynaklanmıştır [bkz. Taşkın]. Başkanlık sisteminin güçlü ve zayıf yanlarını değerlendirerek karar alındığını düşünmek için elimizde somut bir kanıt yoktur. Fransa'da parlamenter Dördüncü Cumhuriyet'ten yarı-başkanlıkçı Beşinci Cumhuriyet'e geçiş De Gaulle ile siyasi seçkinlerin uzlaşması olarak ortaya çıktı. Başka bir deyişle, hükümet sistemlerinin ve seçim sistemlerinin belirlenmesi toplumsal hareketler tarafından değil, seçkin tercihleri ve seçkinler arasındaki pazarlıkların sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu da bizi seçkinler ve hâkim sınıflar neden belli bir yönde sistem tercihi yapmıştır sorusuna yöneltiyor. Siyasi-ekonomik seçkinler kendi sınıfsal çıkarları, bulundukları ülkelerin öncelikli sorunlarını tanımlama biçimleri ve etkilendikleri model ülkeye göre tercih yaparlar. ABD'nin kurucularının temel dertlerinin İngiliz sisteminin anti-tezini inşa etmek olduğunu tahmin edebiliriz (Price, 1943). Güçlü yerinden yönetim, üretim biçimlerinin farklılaştığı kuzey (işçi temelli sanayi) ve güney eyaletleri (toprağa bağlı köylüler üzerinden tarımsal, emek-yoğun üretim) arasındaki pazarlıklar ve iç savaş sonrası uzlaşma bugünkü sistemin oluşumunu şekillendirdi. Ancak hâlâ temel bir soru yanıtsızdır: 20. yüzyılda (ve tabii ki sonrasında 21. yüzyılda) neden yeni kurulan ve demokratik işleyen bir başkanlık sistemi yoktur?

Türkiye'de demokrasi ve başkanlık sistemi

Türkiye'nin 2017'de yapılan referandumla geçtiği başkanlık sistemi ve özelliklerinin incelenmesi kanımca bu soruya bir tür yanıt veriyor. 2017 öncesi parlamenter sistemiyle Türkiye'nin pekişmiş ve kalıcı bir demokrasi olduğunu iddia etmek mümkün olmadığı gibi, 2017 sonrası demokratikleşme yönünde bir gelişme olduğu da iddia edilemez. Dolayısıyla Türkiye örneği karşılaştırmalı siya-

set alanında, hele hükümet sistemleri ile demokrasi arasındaki ilişkilere yoğunlaşan bilim insanları için kıymetli bir vaka incelemesi sunuyor.

Hükümet sistemlerinin anayasal tasarımın merkezinde olduğu düşünüldüğünde, anayasa süreçlerinin yakından incelenmesi aydınlatıcıdır. 1806 tarihli Sened-i İttifak, İngiltere'deki 1215 tarihli Magna Carta ile monarşileri top- rak sahipleri lehine sınırlandırmaları bakımından benzerlikler gösterir. Berkes'e (1964) göre, Sened-i İttifak merkezî yürütmenin sınırlanması bakımından so- mut etki göstermediğinden demokratikleşme yönünden Magna Carta ile eş de- ğer tutulamayacak olsa da; daha sonraki 1858 tarihli özel mülkiyeti tanıyan Ara- zi Kanunnamesi ile birlikte düşünüldüğünde değişen üretim biçimleri, güçlenen kırsal toprak sahiplerinin siyasi talepleri ile özel mülkiyetin tanınması (Önal, 2012) arasındaki ilişkiyi akla getirmektedir. Birinci Dünya Savaşı sonrası işgale karşı verilen bağımsızlık savaşı sırasında yapılan 1921 Anayasası meclis hükü- meti sistemini esas aldığından kuvvetler ayrılığı türüne göre tanımlanacak bir hükümet sistemi getirmemiştir. Bu durum, 1924 Anayasası'nda devam etmiş, ancak bir tür çoğunlukçu parlamenter sistem tasarımını ortaya koymuştur. Bu noktada neden parlamenter sistemin tercih edildiği sorulmalıdır.

1924 Anayasası'nın Mustafa Kemal (1934'ten sonra Atatürk) önderliğindeki cumhuriyetçi seçkinler tarafından hazırlandığı ve aslında sonuçta ortaya çıkan anayasa metnine göre çok daha fazla başkanlık yetkisi önerildiği (Earle, 1925) iddiası doğru kabul edilirse, bir seçkinler arası pazarlık olduğu düşünülebilir. O zaman neden başkanlık ve yarı-başkanlık değil de, parlamenter sistem ter- cih edilmiştir? Fransız Devrimi ve Rousseau'nun düşüncelerinin etkisiyle o dö- nemde parlamenter özelliklere sahip Fransız modelinin benimsenmesi veya Os- manlı hanedanının dönüşünün engellenmesi amacıyla seçkinlerin böyle bir ter- cih yaptığı iddia edilebilir. Kanımca en önemli neden, cumhuriyetçi siyasetçi- lerin bütüncül bir iktidara sahip olmadıklarının farkında olmaları ve başka bir grubun hâkim olmasını engellemek amacıyla çoğunlukçu ancak parlamenter bir sistemi tercih ettikleri yönündedir.

1961 Anayasası temsiliyetçi ve uzlaşmacı bir parlamenter sistemi yürürlüğe koydu. Bu sistem hem güçler ayrılığı ve üst meclis yoluyla denge-denetleme me- kanizmalarını güçlendirdi hem de nispi temsil sistemiyle farklı demokratik talep- lerin parlamentoda temsil edilmesinin yolunu açtı. Yalnız aynı anayasanın ve dö- nemin siyasal gelişmelerinin, orduyu kurumsal yetkilere ya da veto yetkilerine sahip bir siyasi aktör haline getirdiği ve veto yetkisine sahip aktörlerin çoğalma- sının hükümet sistemlerinin işleyişini etkilediği (Tsebelis, 1995; 2002) de dik- kate alınmalıdır. Ayrıca 12 Mart Muhtırası sonrasında, bakanlar kuruluna parla- mentoyu *bypass* edecek "kanun hükmünde kararname" çıkartma yetkisinin veril- mesi, parlamenter sistemlerin ideal tipte kurulmadığı ve tadil edilmiş hükümet sistemlerinin dikkate alınması gerektiği yönündeki iddiaları güçlendirmektedir.

1982 Anayasası tadil edilmiş parlamenter sistemlere bir örnek teşkil ediyor. Parlamenter sistem muhafaza edilmiş, ancak hem cumhurbaşkanının hem ba- kanlar kurulunun hem de asker (veto) yetkileri artırılmış ve %10 barajıyla

çoğunlukçu özellikleri güçlendirilen bir seçim sistemi oluşturulmuştur. Nispi temsil sisteminin devam etmesi uzlaşmacı parlamenter sistem bakımından olumlu değerlendirilebilecek olsa da, %10 barajının sosyalist, Kürt ve İslâmcı siyaseti meclis dışına itmesi, kurumsallaşmış veto yetkisine sahip askerî yapı, güçlendirilmiş yürütme yetkilerine sahip cumhurbaşkanı ve denge-denetleme gücü sınırlandırılmış ve parçalı parti sistemiyle bölünmüş parlamentonun zayıflaması Türkiye’de demokrasinin pekişmesini imkânsız hale getirmiştir. 1990’lı yıllara bakıldığında ekonomik krizlerle boğuşan, Alevilere kültürel-dinî azınlık statüsü vermeyen, İslâmcı partilerin adil rekabete girmesini engelleyen, etnik temelli bir iç savaş yaşayan, askerin sivil hükümet üzerinde söz sahibi olduğu, yolsuzluktan mustarip bir külliyat görülmektedir. O zaman şu soruları sormalıyız: Neden hâlâ kamuoyunda 1990’ların 2017 sonrası döneme göre nispeten daha demokratik veya en azından daha az otoriter olduğu algısı dile getiriliyor, buna mukabil 2023 seçimleri öncesi muhalefetin temel kampanyası güçlendirilmiş parlamenter sistem etrafında şekilleniyor ve hükümet sisteminin değişmesinin somut olarak Türkiye’nin demokraside gerilemesinin başlıca sebeplerinden biri olarak gösteriliyor?

Bu soruların yanıtları elbette sadece hükümet sistemlerinde bulunamaz. Demokraside gerilemenin, Kürtlerin kültürel-siyasi hak taleplerinin baskılanması ve görünürde sivilleşmesine karşın ceberrutlaşan iktidar pratiklerini dikkate almak gerekmektedir. Makbul vatandaş tanımı değişmiş, ancak Alevileri ve Kürtleri yine de meşru zemine taşımamıştır. Aksine siyasi alan giderek kapanmış, seçim güvenliği tartışılır hale gelmiş, örgütlü sol mücadele bütünüyle gayrimeşru ilan edilmiş, azınlık statüsü alamadığı halde en azından seküler sistemde kendine bir alan açmış olan Aleviler devletin öznel düşmanları olarak işaretlenmiş, Kürt seçmenin oylarıyla göreve gelen belediye başkanlarının yerine kayyumlar atanmış, liberal ve görece seküler muhafazakâr sayılabilecek pek çok siyasetçi ve sivil toplum aktörü somut delillerin varlığı tartışılabilir davalarla hapse atılmıştır. Başkanlık sistemine geçişin bu durumla bir ilişkisi kurulabilir mi?

Bütün kusurlarına rağmen parlamenter sistemin iktidarın bütünüyle muktedirleşmesini engellediği Türkiye örneği üzerinden görülebilir. Bu mekanizmanın iktidar pratikleri üzerindeki sınırlayıcı etkilerinin azalmasını, 2007 referandumuyla devlet başkanının doğrudan halkoyuyla seçilmesinin sağlanmasına, 2010 referandumuyla yüksek yargının şekillendirilmesine ve son olarak 2017 referandumuyla başkanlık sistemine geçilmesine bağlayabiliriz. Parlamenter sistem yürütme lehine tadil edilmiş haliyle bile Türkiye’de yürütme yetkilerini sınırlamıştır. Hükümetin kurulması ve görevde kalması parlamentonun güvenoyu yetkisi ile sınırlanmış, başbakanın üzerinde cumhurbaşkanının sınırlayıcı yetkilerini koymuş ve her ne kadar D’Hondt sistemi ve %10 barajı büyük merkeziyetçi partileri kayırsa da iktidarın tek elde toplanması önünde kurumsal bir engel olmuştur.

2017 sonrası anayasal sistem hem kuvvetler ayrılığını hem de ABD’dekine benzer bir denge-denetleme mekanizmasının işlevselliğini tahrip etmiştir. İlk bakışta yeni sistem Amerikan başkanlık sistemini andırmaktadır. Anayasası’nın

104. maddesi doğrudan seçimle göreve gelen devlet başkanına yürütme yetkilerinin yanı sıra bakanlar kurulu üyelerinin seçilmesi ve yasa tasarısı sunulması yönünde yetki vermekte, cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin yasayla düzenlen konularda ve temel hak ve hürriyetle ilgili düzenleme yapmasını mümkün kılmamaktadır. Ancak bakanlar kurulu işlevsizleştirilmiş, 106. madde ile bakanlar kurulunun bir önceki sistemdeki yetkileri cumhurbaşkanına aktarılmıştır. Parlamentonun yetkilerini düzenleyen 87. madde ve 98. madde meclisin hükümet üzerindeki denge-denetleme yetkilerini zayıflatmış, 146. ve 148. maddeler yargıyı güçsüzleştirmiştir. 148. madde Anayasa Mahkemesi'nin yetkilerini anayasa değişikliklerini sadece usul bakımından incelemeye indirgemıştır. Denge-denetleme sisteminin işlevselliği bakımından en sorunlu mesele 116. maddede ortaya çıkmaktadır. 2017 değişikliğine göre devlet başkanlığı seçimi ile milletvekili seçimleri aynı günde seçmene iki ayrı seçim pusulası verilerek yapılmaktadır. Bu konu ayrıca ve ayrıntılı olarak ele alınmalıdır.

Var olan tek uzun ömürlü ve demokratik olarak değerlendirilen başkanlık sistemi olan ABD'de milletvekilleri seçimlerine "dönem ortası seçimleri" (*midterm elections*) adı veriliyor. Basit bir ifadeyle, devlet başkanları dört yıllığına seçildiği için, başkanlık süresinin tam ortasında parlamento seçimleri yapılıyor. Yani devlet başkanı 2020 yılında seçiliyorsa önceki yasama organı seçimi 2018'de yapılmıştır ve 2022'de tekrarlanacaktır. Burada amaç seçmene hükümeti değerlendirme süresi verilmesidir. Aradan geçen iki yılda hükümet başarılı olamamışsa seçmen milletvekili seçimlerinde ana muhalefet partisini güçlendirme ve bu yolla hükümeti dengeleme, sınırlama ve denetleme yetkisi bakımından parlamento güçlendirme olanağına sahiptir. Oysa başkanlık ve parlamento seçimlerini aynı yılda, hele de aynı anda yaptığınızda başkan seçilen liderin partisinden parlamento da hâkim olmasını büyük olasılıkla mümkün hale getirirsiniz. Bu da gelişmiş bir denge-denetleme mekanizması kursanız bile, parlamento denetimini işlevsiz hale getirir.

Dahası Türkiye tipi başkanlık sistemi, bu sistemin en güçlü yanlarından biri olarak ifade edilen katı kuvvetler ayrılığını da ihlal etmektedir. Amerikan sisteminde ve ideal tip başkanlık sistemlerinde hükümet ve parlamento ayrı seçimlerle göreve geldiği için birbirlerini feshedemiyorken ve sabit görev süresi getiriyorken, yeni anayasal düzenlemenin 116. maddesi erken seçimi mümkün kılıyor. Parlamenter sistemde erken seçim seçeneği, demokratik sistem içinde esnek bir çıkış mekanizması olarak değerlendirilebilirken, Türkiye'deki sistemde meclisi daha da güçsüz hale getirmektedir. Zaten devlet başkanıyla aynı gün seçilen meclisin büyük olasılıkla cumhurbaşkanının partisinden hâkimiyetinde olacağı düşünülürse, cumhurbaşkanının ve meclisin birbirini feshetme yetkisinin aslında sadece cumhurbaşkanının erken seçime gitme kararı alabilmesini sağladığı görülebilir. Daha da ilginç aynı maddeye göre, önceki maddelerde aynı kişinin en fazla iki dönem üst üste devlet başkanlığı görevi yapabileceği kuralı, eğer erken seçim kararı cumhurbaşkanının ikinci döneminin süresi bitmeden alınırsa ikinci görev sınırının sıfırlanacağı anlamına gelmektedir.

Seçim sistemindeki düzenlemeler demokratik ileyile ilgili ek sorunlar getirmektedir. İlk bakışta nispi temsil sisteminin milletvekili seçimlerinde korunması doğru gibi görünüyor. Ancak yine Brezilya, Meksika ve Arjantin gibi Latin Amerika lkelerinde olduğu üzere, bu seçim sistemi farklı siyasi oluşumları meclise taıymakta, ancak muhalefetin bölünmüş kalmasına da neden olmaktadır. Doğrudan seçimle ve parlamento onayına ihtiyaç duymaksızın göreve balayan bir devlet başkanı ve hükümetin karşısına parçalı bir muhalefet çıkıyor.

Tarihsel sosyolojik yaklaşım demokraside gerilemenin hükümet sistemine indirgenemeyeceğini tesis etmektedir, ancak Türkiye gibi bir toplumsal-ekonomik düzene sahip bir ülkede başkanlık sisteminin demokratikleşme getirmeyeceğini de göstermektedir. Dahası Türkiye rneği, iktidarı tekelletirmek isteyen seçkinlerin parlamenter sistemden uzaklaacağını da teyit etmektedir. Bu, bir dönemde parlamenter sistemin yürütme lehine tadil edilmesi, yakın dönemde ise başkanlık sistemine geçiş getirmiştir.

Sonuç

Buraya kadar hükümet sistemleri tanımlanmaya çalışılmış, farklı hükümet sistemlerinin tarihsel kökenleri tartışılmış, hangi sistemin demokratikleşme için daha uygun kurumsal koşullar oluturduğuyla ilgili araştırmalara yer verilmiştir. Türkiye rneği bu noktada bize ne anlatıyor? Dışarıdan bakan bir göz, Türkiye deneyimini hem parlamenter sistemde hem de başkanlık sisteminde bir türlü tam demokratik olamamış olması nedeniyle hükümet sistemlerine içkin bir demokrasiye uygunluk iddiasında bulunulamayacağı yönünde yorumlayabilir. Daha dikkatli bir okuma ise, birden fazla eksende fazlasıyla ayrımı bir toplumda başkanlık sisteminin demokrasi getirmeyeceğini görebilir. 2017 öncesi dönemin temel sorunu parlamenter sistemin yürütmenin güçlendirilmesi, seçilmiş yönetimlerin üzerinde vasi kurumlar bulunması ve yüksek baraj ve geniletilmeyen evre büyüklükleri nedeniyle tahrip edilmesinden kaynaklanmaktadır. Ardı ardına gelen askerı darbeler sonucunda partilerin kapatılması ve siyasilerin yasaklanması, siyasi rekabeti birbirinden politika bakımından kayda değer lde farklılamayan, siyasi deneyimi ve toplumsal hareketlerle bağlantısı sınırlı ancak siyasi hırsları sınırsız liderlerin yönettiği partilere mahkum etmiştir. %10 barajı parlamenter sistemin en güçlü yanı olan temsiliyeti sakatlamıtır.

2017 sonrasına baktığımızda artık sivil hükümetin askerı kurumları kontrol altına aldığını görüyoruz, ancak sivillemenin getirdiği bir demokratiklemeden bahsetmek mümkün değildir. Yine tahrif edilmiş bir hükümet sistemi görülmektedir. Kararnameyle yönetim, olağan parlamenter yasama sürecinin yerini almıştır. Özellikle cumhurbaşkanı ve milletvekili seçimlerinin aynı gün yapılması etkin bir denge-denetleme mekanizmasının ileyiini imkânsız hale getiriyor. Dahası başkanlık sisteminin en güçlü yanları arasında gösterilen katı kuvvetler ayrılığı ilkesi iki seçimin aynı günde yapılıyor olması nedeniyle tek taraflı bir meclis fesih mekanizmasına dönüşme tehlikesini doğuruyor. Erken se-

çim olanağı iki dönem görev sınırlamasını da işlevsiz hale getirmeyle birleşmiştir. Peki, tahrif edilmemiş bir başkanlık sistemi ve buna uygun bir seçim sistemi Türkiye'yi demokratikleştirebilir mi? Bu kadar ayrılmış ve sosyo-ekonomik eşitsizlikten mustarip bir ülke için bu soruya olumlu yanıt vermenin mümkün olmadığını düşünüyorum. Bir kez seçildikten sonra sabit görev süresi konforuna kavuşan bir cumhurbaşkanının toplumsal uzlaşma adına kapsayıcı bir kabine kurmasını beklemek ve bunun siyasi bir gelenek haline geleceğini ummak gerçekçi olmayacaktır. Türkiye'ye benzer koşullara sahip Latin Amerika ülkelerinde ittifak partilerine kabinelerde yer vermek sorunları çözmiyor. Seçim sistemini başkanlıkla uyumlu hale getirecek çoğunluk esasına dayalı bir sistemle değiştirmek de sorunları çözmeyecektir. Bu durumda tek bir ana muhalefet partisi seçim sisteminin mekanik ve stratejik etkileriyle parlamentoda güçlü hale gelebilir ancak temsiliyet eksikliği iyi ihtimalle siyasete karşı kayıtsızlık (dolayısıyla düşük seçimlere katılım oranları), daha gerçekçi ihtimalle şiddeti getirebilir. Alt sınıfların ve azınlıkların talepleri iyice göz ardı edilebilir. Ekonomik krizlerle birleştğinde bu durumun sonuçlarının daha da ağır olması söz konusudur.

Sonuç olarak, elbette kendi başına bir hükümet sistemi demokratikleşmeyi veya demokraside gerilemeyi açıklamak için yeterli değildir. Öte yandan kronik ekonomik krizler yaşayan ayrılmış toplumlarda demokratik bir başkanlık sisteminin işlevsel hale geldiğini görmeden başkanlık sistemi de doğru düzenlemeler yapılırsa demokratik ve istikrarlı bir düzenin kurulmasına uygundur demek için de elimizde halen bir başarı hikâyesi bulunmuyor.

OTORİTER VE ŞAHİŞÇİL YÖNELİMLER KARŞISINDA PARTİLER, PARTİ SİSTEMLERİ VE DEMOKRASİ

TOYGAR SİNAN BAYKAN

Partiler ve demokrasi

Modern demokrasiler ile siyasal partilerin tarihi ayrılmaz bir biçimde iç içe geçmiştir. İki asra yayılan bu iç içe geçişin tarihselliğini ve ne denli devrimci bir dönüşüm olduğunu kavrayabilmek için önceki yüz yıllar boyunca egemen olan iktidar ve meşruiyet anlayışlarını tekrar hatırlamak gerekir [bkz. Zabcı, Taşkın]. Toplumsal çatışmanın değil uyumun, değişimin değil durağanlığın, eşitliğin değil hiyerarşinin, özgürlüğün değil itaatın temel sınırları teşkil ettiği bu iktidar ve meşruiyet anlayışları, kurumsallaşmış ve çekişmeli bir siyasal düzen fikrinden son derece uzaktır. Modernliğin beşeri ilişkilerin her alanına nüfuz etmeye başladığı 19. yüzyıla kadar farklı egemenlik düzenleri (kent devletleri, imparatorluklar, derebeylikler, mutlakiyetçi devletler vb.) içinde yaşayan insan topluluklarının pratikteki parçalılığı ve çekişmeli ilişkileri siyasal düzeyde çoğu zaman kurumsallaşmış bir karşılık bulmamıştı. Ancak çok sınırlı sayıdaki bağlamda bu çatışan çıkarların meclisler aracılığıyla müzakeresi fikri 19. yüzyıldan önce doğdu (Dahl, 2001). Yüzyıllar boyunca iktidarın ilke olarak meydan okunamayacak/meydan okunmaması gereken tek bir simgesel merkezde ve hatta tek bir şahısta toplanması gerektiği fikri, yönetilen insan topluluklarının da büyük oranda kanıksadığı, siyasal düzenle ilgili köklü bir eğilim yarattı. Bu anlayışlar çerçevesinde beşeri ilişkilerin içsel ve pratik olarak parçalı ve çekişmeli doğası siyasal ilkeler ve kurumlar düzeyinde bir birlik/teklik/bütünlük arzusu ile telafi edilmeye çalışıldı.

19. yüzyılda endüstrileşmenin ve kentleşmenin Batı Avrupa'da (bundan sonra sadece Batı) yarattığı toplumsal yaşam deneyimi, onun bariz çekişmeli nite-

liği ve dinamikliği, şahsi ve tekçi iktidar ve meşruiyet anlayışlarını gittikçe kifa-yetsizleştirdi ve siyasal düzenin aslında parçalı ve çekişmeli bir toplumsal yaşam üzerine kurulmak zorunda olduğu gerçeğini hızla modernleşen Batı toplumla-rına kanıksattı. Böyle kapsamlı bir dönüşüm çağı içinde meşru iktidarın önce-ki yüzyıllarda olduğu gibi her halükârda bir şahısta veya soyda teecessüm etmesi gerektiği düşüncesinden uzaklaşıldı (Lefort, 1988: 9-20). Halk egemenliği dü-şüncesinin yükselmesi, monarşik ve/veya teokratik egemenlik anlayışlarının ge-rilemesi, büyük endüstriyel Batı kentlerinde anonim kitle toplumlarının oluş-ması, hukuk devletinin gelişmesi (Poggi, 1991) ve yasal-ussal otorite biçimleri-nin ve ilişkilerinin yaygınlık kazanması (Weber, 2005: 290-325) çeşitli “kısım-ların/hiziplerin/partilerin” siyasal iktidar için rekabet ettiği bir siyasal düzeni ge-rekli ve mümkün kıldı.

Parti olgusunun ayırt edici özellikleri

İktidarın bütünü temsil etmeyen güçler tarafından büyük bir meşruiyet bu-nalımına yol açmadan kullanılabilmesi köklü bir zihinsel dönüşüm sayesinde mümkün olabilmıştır. Her ne kadar partiler bütün topluma hizmet etme çabası ya da iddiasında olsalar da, kökeninde “kısım/hizip” (*part*) olan “*party*” kelime-sinin etimolojisinin de işaret ettiği gibi, bir parti, özellikle Batı demokrasilerin-de ortaya çıktığı bağlam çerçevesinde, peşinen bütün toplumu temsil etmediği-ni kabul eder. Bu temel nitelik, 20. yüzyılın belirli otoriter-totaliter momentle-rinde ve aşağıda değinileceği gibi son birkaç on yılda bazı değişiklikler geçirse de, bir siyasal kurum ve kavram olarak parti fenomenine içkindir. Demokratik bir sistemde bir örgütlü seçkin grubunu parti kılan eğilim, siyasal sistemi oluş-turan diğer partilerin (ya da “parçaların”, “kısımların”) varlığını meşru görme-si, iktidarın devredilebileceği gerçeğini peşinen kabul etmesi ve iktidar üzerin-de meşru siyasal rekabeti tanımasıdır. İyi işleyen demokratik sistemlerde parti-lerin, hükümette değil ama en azından seçim rekabeti çerçevesinde bütün top-lumu temsil iddiasında bulunmamaları beklenir. Bu iddia ortaya atıldığı andan itibaren demokratik “parti hükümeti”nden uzaklaşılır,¹ ya bürokratik ya kişi-sel-plebisiter otoriterliklere ya da totaliter yönetimlere doğru temayül güçlenir. Diğer taraftan bir partinin herhangi bir hizip/parça olmadığı da vurgulanmalı-dır. Partiler, değişen oranlarda başarılı olmakla birlikte, mutlaka toplumun bel-lirli kesimlerini temsil iddiasında da olmalıdır. Bir partiyi, bir partinin içinde-ki iktidar mücadelesi yürüten ve bu mücadeleyi yürüten grubun bizatihi kendi-si olan hizipten (*faction*) ayıran şey de bu temsil iddiasıdır (Sartori, 2005: 3-12). Bu bizi partinin seçkinler düzeyindeki tanımından toplumsal alandaki tanıımı-na da götürür.

1 Parti hükümeti, (1) demokratik, kolektif ve temsili bir hükümet etme biçimi olarak çıkar grupları-nın doğrudan müzakeresi sonucu oluşan korporatist yönetimlerden, (2) temsilcilerin icra pozisyon-larında seçmenlerine karşı bireysel olarak sorumlu oldukları çoğulcu hükümet biçimlerinden ve (3) siyasaların referandumlarla belirlendiği doğrudan demokrasiye dayanan yönetim biçimlerinden ay-rılır (bkz. Mair, 2008: 224).

Bir parti, hükümet etmek ya da hükümet olmak için örgütlenmiş seçkinleri ifade ettiği kadar, bu seçkinleri destekleyen, değişen başarı düzeylerinde ve biçimlerde örgütlenen, toplum kesimlerini/parçalarını da ifade etmektedir. Dolayısıyla parti yalnızca hükümetteki seçkinler (*party in public office*) ya da “genel merkezdeki seçkinler” (*party in central office*) değil, ülke/toprağın çeşitli bölgelerindeki/yerelliklerindeki taban örgütlenmeleridir de (*party on the ground*) (Katz ve Mair, 2002). Hatta sadık seçmenler dahi kapsayıcı bir perspektiften bir partinin parçası sayılabilirler. Dolayısıyla liberal demokratik sistemler içerisinde partiler çok büyük güç örgütlenmeleri olarak karşımıza çıkarlar ve içinde yer aldıkları ülke-toprak bağlamı açısından partilerin gücüyle ancak devlet örgütlenmeleri boy ölçüşebilir. İdeal tipe çok yakın bir kitle partisinin bir incelemesi de sayılması gereken, Michels’in (2021 [1966]) Alman Sosyal Demokrat Partisi üzerine klasik çözümlemesi bu olguya dikkat çeker: Hâlâ siyasal parti fenomeninin en gelişmiş formu sayılan sosyalist kitle partileri belirli bir tarihsel momentte bütçeleriyle, personeliyle, yayın faaliyetleriyle *topluma nüfuz etme* ve destekleyen kitleleri partinin yarattığı bir *sosyallikle kuşatma* düzeyleriyle, bürokratik devlet aygıtlarıyla karşılaştırılacak devasa güç örgütlenmeleri olmuşlardır.

Partilerin toplumsal oluşum süreçleri

Partiler (sınıfsal, etnik, mezhepsel vb.) modern toplumsal bölünmeleri (*social divides*) “siyasal bölünme yapılarına” (*cleavage structures*) dönüştürerek, bu bölünmelerin yarattığı menfaat çatışmalarının medeni müzakeresi için mücadele verirler. Yani partiler, belirli bir oranda, Lipset ve Rokkan’ın klasik çalışmasının (1967) da işaret ettiği gibi, bu toplumsal bölünmelerin bir fonksiyonudurlar. Ancak yine de partilerin toplumsal bölünmeleri bu bölünmeleri yaratan kimlikleri siyasal bilince kavuşturarak ve örgütleyerek, yani siyasi faillik ile siyasal bölünme yapılarına çevirdiğini vurgulamak gerekir (Kriesi, 1998: 167).

Lipset ve Rokkan (1967) Batı’da iki büyük dönüşüm dinamiğinin, yani ulusal ve endüstriyel devrim süreçlerinin, partilerin ve parti sistemlerinin oluşmasında temel teşkil ettiğine işaret ederler. İlk olarak ulusal devrim süreçleri Batı’ya merkezizetçi devlet seçkinleri ve ulusalcı küçük burjuvazi karşısında çeper güçleri (soyluluk ve köylülük) ve onların bölgesel milliyetçi yönelimleri arasındaki, etkilerini bugüne kadar sürdüren, “merkez-çevre” çatışma çizgisini miras bıraktı. İkinci olarak, uluslaşma süreçlerinin 19. yüzyılda aldığı çoğunlukla seküler yönelim bir “seküler devlet” ve “kilise” çatışmasına yol açtı. Seküler devletler ülke-toprak sathında yerleşik ekonomik ve politik çıkarları olan güçlü kilise örgütlenmeleri ile karşıtlık içine düştüler. Bu süreçlerde oluşan seküler milliyetçi ve liberal partiler muhafazakâr, Hristiyan demokrat ya da bölgeci partiler ile çatışma içine girdiler. İkinci önemli dönüşüm dinamiği olan ve 19. yüzyıl ortaları itibarıyla bir sanayi proletaryasını oluşturan “endüstriyel devrim” ise, Batı’ya iki ek çatışma çizgisini miras bıraktı. Bunlardan ilki sermaye ve emek arasındaki bölünmedir ve on yıllar içinde bu bölünme liberal burjuva partilerini ve

bunların karşısında da sol-sosyalist-sosyal demokrat işçi sınıfı partilerini yarattı (Bartolini, 2000) [bkz. Bilginer ve Ganioglu]. Yine Sanayi Devrimi, toprağa bağlı sosyal güçler ile endüstriyel sermaye arasında bir bölünme yaratarak, bazı Batı ülkelerinde yeni bir siyasal çatışma çizgisi doğurdu. Bu çatışma çizgisi de toprak sahiplerinin çıkarlarını koruyan muhafazakâr partilerin yanı sıra, özellikle İskandinavya'da, bir dizi kırsal ya da köylücü (*agrarian*) partinin oluşmasıyla sonuçlandı (Lipset ve Rokkan, 1967: 44).

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, her toplumsal küme partiler yoluyla temsil edilmez ya da edilemezler. Bu yalnızca o toplumsal kümelerin yapısal özelliklerinden ve politikleşmelerini engelleyen bağlamsal koşullardan da kaynaklanmayabilir. Stathis Kalyvas'ın (1996) çalışmasının da işaret ettiği gibi, toplumsal bölünmelerin aktörü olan sosyal kümeleri mobilize etmekte ve partileştirmekle bazı siyasal girişimciler daha başarılı olmuşlar ve bazıları ise aynı başarıyı çeşitli nedenlerle gösterememişlerdir: Benzer koşullara sahip ülkelerin bazılarında Hristiyan demokrat partiler oluşmuşken, diğerlerinde oluşamayabilmiştir. Dolayısıyla, sosyal bölünme yapıları ile bunların ürettiği partiler ve parti sistemleri arasında deterministik bir ilişki olduğu düşünülmemelidir. Sosyal bölünmenin (*social divide*) siyasal bölünmeye (*cleavage structures*), partilere ve parti sistemlerine tercümesinin faillik boyutuna sahip olumsal bir süreç olduğu tekrar vurgulanmalıdır.

Partilerin işlevleri: hükümet, muhalefet, temsil

Partiler, rekabetçi siyasal sistemlerde hükümet kurulmasıyla ve hükümetin desteklenmesiyle ilgili işlevlere sahiptirler. En şahsileşmiş rejimlerde dahi iktidarı elinde bulunduran aktörlerin şu ya da bu düzeyde örgütlenmiş bir parti olmaksızın bu konumlara gelmeleri ve bu konumlarda kalmaları (yüksek bir karizmaya/cazibeye sahip olmaları halinde dahi) imkânsız değilse bile, çok güçtür. Özellikle 20. yüzyılın modern, anonimleşmiş kitle toplumlarında bağımsız adayların büyük toplum kesimlerine ulaşmalarını, etkili kampanyalar yürüterek kendilerini tanıtmalarını sağlayacak koşullar giderek azalmıştır. *Gemeinschaft* (cemaat/topluluk) türü ilişki biçimleri yerlerini *gessellschaft* (toplum) türü bağlara bıraktıkça (Tönnies, 2019), siyasal iktidarı yüz yüze ilişkilere dayanan çeşitli cemaat/topluluk kümeleriyle seçkinler düzeyinde yürütülecek olan pazarlıklarla elde etmek güçleşmektedir. Bunun yerine seçkin gruplarının iktidara gelmek için izlemesi gereken yol, doğrudan en üst düzeydeki seçkinler ile yüz yüze ilişkileri olmayan ama onlara birtakım bütünleştirici ilkeler çerçevesinde bağlı çok sayıda insanın eşgüdümlü çabalarıyla toplumsal destek kazanmaya yönelik bir örgütlenme faaliyetidir. Söz konusu bütünleştirici ilkeler ideolojik bağlılıklar olabileceği gibi, liderle doğrudan ilişkisi olmayan geniş kitlelerin liderin imajına bağlılığı ya da partinin iktidarının sağladığı olanaklara muhtâklık da olabilir. Bütünleştirici ilkeler ne olursa olsun en tepedeki hükümeti oluşturan icra konumlarına yükselmek artık ancak bütün ülke-toprak sathında yü-

rütülecek eşgüdümlü bir faaliyetin sonucu mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla partiler her şeyden önce kitlelerin ve daha alt düzeydeki yerel-bölgesel seçkin tabakalarının desteğini bütünleştiren ve ulusal seçkinler arkasında yoğunlaştıran büyük güç örgütlenmeleri olarak karşımıza çıkarlar. Bu noktada, özellikle hükümet etme işlevi bakımından, partilerin üstlendikleri önemli bir görevin de yönetici seçkinlerin devşirilmesi, yetiştirilmesi ve aday gösterilmesi olduğu vurgulanmalıdır (Norris, 2006; Hazan ve Rahat, 2006).

Partiler, hükümeti oluşturmadıkları koşullarda da modern demokrasilerin ayrılmaz birer parçasıdır. Büyük güç örgütlenmeleri olan iktidar partileri karşısında yine büyük güç örgütlenmeleri olan muhalefet partileri (bağımsız hukuk kurumlarıyla birlikte) iktidarı denetleyen ve frenleyen mekanizmaların omurgasını oluşturur. Bundan da önemlisi, muhalefet partileri iktidar ile boy ölçüşebilecek alternatifleri oluştururlar ki, bir sistemi demokratik kılan bizatihi bu alternatiflerin/muhalefetin varlığıdır. İyi örgütlü partiler yurttaşların siyasete belirli bir düzen içinde katılımının da en önemli araçlarıdır ve toplum ile hükümet arasında bir kanal olma işlevi görürler.

Partilerin temsil işlevine de mutlaka işaret etmek gerekir. Sartori'nin de vurguladığı gibi, tam da bu temsil işlevi partileri ve parti hükümetini meşrulaştırmaktadır (akt. Mair, 2005: 23-24). Ancak parti hükümetinin hem temsil ettiği toplum kesimlerinin hem de bütün bir toplumun çıkarlarını korumak durumunda olması, parti siyaseti yazını içinde sıklıkla dikkat çekilen bir ikilemdir.² Bu ikilem demokratik düzenler içinde iktidar partilerinin toplumun genelinin uzun vadeli çıkarlarını korumaktan “sorumlu olma” (*responsibility*) ve kendi seçmenlerinin taleplerine karşı “duyarlı olma” (*responsiveness*), yani onların isteklerini yerine getirme gerekliliği arasındaki gerilime işaret eder (Mair, 2005; 2008). Siyasal partilerin yönetmek zorunda olduğu gerilim/ikilem bundan ibaret değildir: Siyasal temsilin doğurduğu bir başka ikilem temsilcilerin, vekillerin ve partilerin, temsil ettikleri yurttaşların, toplum kesimlerinin isteklerini yerine getirme gereği ile onların çıkarlarını bazen de onların arzuları hilafına, yani özerk bir biçimde, takip etmeleri zorunluluğu arasındadır (Pitkin, 1972).

Son on yıllarda gelişen kartelleşme ve şahsileşme eğilimlerine kadar, siyasal partiler içiçe geçmiş bu ikilemleri, kurumsallaşmış, güçlü programatik yönelimleri olan ancak diğer taraftan da toplum içine gömülmüş yaygın, güçlü örgütlenmeler olan kitle partileri (ve kısmen de toplayıcı partiler) yoluyla çözdüler. Kitle partileri, hükümette, (1) bütün toplumun çıkarlarını koruma sorumluluğu ile bazı toplum kesimlerini temsil rolü, (2) temsilcilerden bağımsız hareket etme zorunluluğu ile temsil edilenlerin temsil edildiklerine dair kanaatlerini devam ettirme gerekliliği arasında bir denge tutturabildiler. Zira oldukça bürokratik biçimler de alabilen kurumsallaşmış ve programatik kitle partileri, bir taraftan “sorumlu yönetim”e ehil seçkinler yetiştirerek, diğer taraftan da hükümet etmenin gerektirdiği ideolojik yumuşama nedeniyle tabanda gerçekleşen memnuniyetsizlikleri hem yönetici seçkinleri temsil edilen kitleler için-

2 Bu ikileme dikkat çeken literatürün derli toplu bir aktarımı için bkz. Yardımcı-Geyikçi (2021).

den devşirerek hem de güçlü, yaygın, yerele nüfuz eden örgütlenmeler yaratarak soğurabilmişlerdir.

Partiler tabii ki temsil ettikleri toplum kesimlerinin genel çıkarlarına uygun siyasaların (*policy*) oluşturulması ve uygulanması için çabalarlar ve bu da onların kitleler ile kurdukları “programatik bağları” oluşturur. Ancak özellikle gelişmekte olan ülkelerde, partilerin bu programatik bağların ötesine geçen, daha “partiküleristik” işlevleri de mevcuttur. Türkiye’nin de örnek teşkil ettiği bu tip bağlamlarda, partiler küçük maddi ve aynı yardımlardan, destekçilerini “işe koymaya”, tekil destekçilerinin bürokrasideki işlerini hızlandırmaktan onlara hastanede doktor ve yatak “ayarlamaya”, tayin terfi gibi süreçlerde “referans” olmaktan çeşitli yerel husumetlerin giderilmesinde arabuluculuk yapmaya vb. uzanan bir yelpazede kapsamlı bir aracılık işlevi icra ederek, destekçileriyle yaygın klientelistik bağlar kurarlar (Baykan, 2018; 2019).

Parti tipolojileri: Temel kuramsal yaklaşımlar

Burjuva devrimlerinin yarattığı demokratik siyaset, en azından 19. yüzyılın ortasına kadar, rakip seçkin gruplarının ulusal meclisler içindeki mücadelelerinin ve örgütlenmelerinin hülasası olmuştur.³ Meclis içinde oluşan bu partiler, 19. yüzyıl boyunca genel oy hakkının genişlemesi sürecinde, meclis dışında da bağlantılar oluşturmaya ve seçim örgütlenmelerine dönüşmeye başladılar (Duverger, 1974a: 23-31). Meclis içinde oluşan bu partiler merkez ve çeper seçkinlerinin oluşturduğu “kadro” partileri olarak kaldılar. Kadro partileri, büyük oranda meclis içindeki seçkinlerin seçim kampanyaları sürecinde bir araya getirdikleri destekçilerinden ve onlara teknik destek sağlayan uzmanlardan oluşturdıkları geçici ekiplerden mürekkepti. Kaynaklar bakımından büyük oranda seçkinlerin finanse ettiği, yoğun insan gücünden çok (burjuvazinin ya da toprak soyluluğunun sağladığı) yoğun sermaye desteğine dayanan oluşumlardı. Bu partilerin, önemli konumlarını işgal eden ulusal seçkinlerinin patronaj ağlarından ibaret olduğunu düşünmek için nedenler mevcuttur. Zira bu partiler her şeyden önce, zımni ya da açık bir şekilde, büyük çoğunluklar karşısında seçkin azınlıkların ayrıcalıklarını korumak için oluşmuşlardı ve bu özellikleri nedeniyle karar alma süreçlerine ya da kampanya ve finansmana geniş kitlelerin süreklileşmiş katılımını istemeleri mümkün değildi.

Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında işçi sınıfına dayanan sosyal hareketlerin genel oy hakkı mücadelesinde gösterdikleri başarılar (Collier, 1999; Bartolini, 2000), siyasal partileri meclis dışındaki örgütlenmelerini geliştirmeye sevk etti. Daha da önemlisi, Joyce’un (1999: 20-25) İngiliz İşçi Partisi özelinde gösterdiği gibi, meclis dışında gelişen sosyal hareketlere ve sendikalara dayanan partiler, tabiri caizse, meclislerin kapılarını dışarıdan zorlamaya başladılar. İşçi sınıfı hareketine dayanan sosyalist kitle partileri kısa sayılabilecek bir sürede bü-

3 İlk partilerin gelişimiyle ilgili olarak bkz. Ostrogorski (1964), Duverger (1974, özellikle “giriş” bölümü), Sartori (2005, özellikle 1. bölüm) ve Scarrow (2006).

tün partilerin örgütlenme konusunda izledikleri bir model olmaya başladı. Duverger'nin (1974a [1951]: 20) “soldan bulaşma” (*contagion from left*) dediği bu sürecin sonucunda, asıl ağırlığı meclis dışında olan yeni bir parti modeli oluştu. Bu yeni modelin ayırt edici özellikleri; parti tabanının ideolojik-doktriner bir çerçevede gittikçe daha yoğun bir şekilde karar alma ve siyasa oluşturma süreçlerine katılması, partiyi aidatlarıyla finanse etmesi, partinin personelini ve seçkinlerini üretmesi ve parti faaliyetinin süreklileşmesidir. Ayrıca, parti ideolojisi ve parti tarafından belirlenen bir sosyal yaşam deneyimi, kitle partilerinin üyeleri üzerinde gittikçe daha fazla etki yaratmaya başlamıştır (Duverger, 1974a: 106-115). Burada söz konusu olan, yalnızca politik örgütlenmesi ile değil, sosyal oluşumları, spor kulüpleri, sağlık tesisleri, kültür kuruluşları, yayın faaliyetleri ile yerel ve ulusal düzeyde büyük kitlelerin hayatlarına nüfuz eden ve bu kitleleri parti ideolojisi çerçevesinde kaynaştıran ve bir politik faile dönüştüren bir parti tipidir (Neumann, 1954; 1956). Kitle partilerinin gelişimlerinin en yüksek noktasında, temel olarak ulaştıkları devasa boyut sonucunda, son derece bürokratik örgütlenmelere dönüştüklerine de işaret edilmelidir (Panebianco, 1988: 264). Bu nedenle bazı siyasal bilimciler kitle partilerine “kitle entegrasyon partileri” (*parties of mass integration*) (Neumann, 1954) demeyi de tercih ediyor. Sosyalist kitle partilerinin gösterdikleri siyasi başarı süreç içinde seçkin partileri de kitle partileri modelinde örgütlenmeye sevk etmiştir.

Kitle partileri kavramındaki “kitle” ifadesinin yanıltıcı olmaması gerekir. Kitle partisini basitçe niceliksel ölçütlerle tanımlamak, geniş ve heterojen üye kitlelerine dayanan ancak çoğu zaman üye-seçmen sadakati yaratamayan toplayıcı ve/veya klientelistik partileri de kitle partisinden tanımlamayı beraberinde getirmektedir. Türkiye’de siyasete yönelik popüler yorumlarda bu sıkça karşılaşılan bir yanlış anlamadır. Oysa Duverger’nin (1974a: 106) de işaret ettiği gibi, kitle partilerinin özelliği, çoğu zaman kitlesel desteğe de sahip olmalarına rağmen, geniş kitleler tarafından desteklenmeleri, yani nicelik değildir. Kitle partilerinin özellikleri, seçmen, üye ve aktivist kitlesinin partiye bağlılıklarını sağlayan ideolojik sadakati yaratmaları ve sürdürmeleri, büyük oranda tabanın finansal desteği ile ayakta durmaları ve bu partileri destekleyen kesimleri temsil etmek konusundaki hassasiyetleridir.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki iki on yıllık dönemde, sol kitle partileri Batı siyasal sistemlerinde başat aktörler haline dönüştü. Gerek doğrudan iktidar olarak gerekse daha sağdaki iktidar partilerinin siyasalarını dolaylı olarak etkileyerek, sosyalist/sosyal demokrat kitle partileri programlarını büyük oranda gerçekleştirdiler ve büyük refah devleti mekanizmalarının yaratılmasını sağladılar. Bu süreçte hem refah devletinin etkisi hem de bu daha kapsamlı ekonomik ve sosyal dönüşümler sosyalist kitle partilerinin tabanlarını etkiledi. Przeworski ve Sprague’ın (1986) önemli çalışması *Paper Stones*’un (Kâğıttan Taşlar) işaret ettiği gibi, Batı’nın toplumsal dönüşümleri sosyalist doktrinin öngördüğü şekilde çoğunluk olmak yönünde genişleyen bir işçi sınıfı yaratmadı. Aksine orta sınıflar genişledi ve bu da devrimci sosyalist kitle partilerini gittik-

çe daha fazla seçim süreçlerini benimsemeye ve hatta radikal ideolojilerini terk edip, iktidara gelmek ya da iktidarda kalmak için geniş ve heterojen seçmen tabanlarına hitap etmeye sevk etti. İşçi sınıfının çoğunluğu oluşturmadığı, bireyci ve tüketimci yeni bir orta sınıfın yükseldiği, başta televizyon olmak üzere çeşitli medya ve iletişim araçlarının taban mobilizasyonunu ikâme etmeye başladığı (Mazzoleni ve Schulz, 1999), imajların son derece büyük önem kazandığı ve siyasaların ve seçim stratejilerinin belirlenmesinde pazar araştırmacıları, reklamcılar ve kampanyacılar gibi çeşitli siyaset profesyonellerinin ön plana çıktığı (Scammel, 1995; 1999) bir çağda, katı ideolojilere dayanan kitle partilerinin bir düşünüş içine gireceği belirginlik kazandı. 1970'lere kadar siyasal örgütlenme konusunda altın standart "kitle partisi" iken ve bir "soldan yayılma" fenomeninden bahsedilirken, 1970'ler ile birlikte parti örgütlenmeleri açısından gözlemlenen dinamik, artık siyasetin gittikçe daha fazla gevşek örgütlenmelere (hatta örgütlenme karşıtı eğilimlere) yöneldiği ve yoğun bir şekilde finanse edilen medya kampanyalarına dayanmaya başladığı bir "Amerikanlaşma" ya da bir "sağdan yayılma" (*contagion from right*) olmaya başladı (Epstein, 2000 [1979]: 257-260).

Yeni parti modelleri ve parti karşıtı eğilimler: Toplayıcı partilerden şahıışıl oluşumlara

Krouwel'e göre (2003), Kirchheimer daha 1950'lerin ortasında Batı'da parti örgütlerinin yaşadığı bir dizi değişime ve "toplayıcı partilerin" (*catch-all parties*)⁴ yükselişine işaret etmişti. Kirchheimer'in (1966) işaret ettiği değişimlerden en önemlisi artık partilerin yavaş yavaş toplumsal sınıflar, dinsel, mezhepsel ya da etnik gruplar gibi belirli toplum kesimlerini (*classe gardée*) temsil etme iddiasından uzaklaşmalarıdır. Bu değişim beraberinde partilerin ideolojik olarak da yumuşamasını getirdi. Partilerin "ideolojik bağajlarından" arınmaları en üst liderlik gruplarını ön plana çıkardı ve bu grupları –ve özellikle parti liderlerini– partileri bir arada tutan simgelere dönüştürdü. Artık siyasi rekabet bir toplumsal kesimin amaçlarını gerçekleştirmekten öte, hangi partilerin ve liderlik gruplarının ya da liderlerin, daha iyi hükümet edebileceği yönündeki teknik/teknokratik iddia ekseninde şekillenmeye başladı. Partiler ise, giderek daha fazla çeşitli seçkin kesimlerinin finanse ettiği yapılara dönüştüler ve özellikle iktidara gelmek partilerin kaynaklara erişmesi için hayati bir önem kazandı.

1970'lere gelindiğinde klasik kitle partilerinin dönüştüğü toplayıcı partiler de kendilerini yeni bir dönüşüm süreci içinde buldular. Zira seçmenleri ile ideolojik bağları zayıflayan toplayıcı partiler sosyal harcamaları arttırma üzerinden bir rekabet eğilimine girmişlerdi ki, bu refah devletinin mali yükünü arttırdı ve 1970'lerin sonundan itibaren neoliberal düzene geçişi hızlandırdı (Blyth ve Katz, 2005). Bu süreçte Katz ve Mair'in (1995) tarif ettiği şekilde söylemek gerekirse, partilerin toplumsal alandan devlete yönelişi de hızlanmıştı. Kadro

4 "Catch-all" kavramının tercümesinde Kapani'nin (2001: 175) benimsediği "toplayıcı" ifadesini ben de benimsiyorum.

partileri ve daha da güçlü biçimde kitle partileri, toplumsal alanda doğup devlet iktidarını ele geçirmişlerdi. Ancak Batı'da siyasal partiler toplumsal alandan (toplumsal sınıflar, etnik ve mezhepsel gruplar gibi toplumsal kümeleri temsil etmekten ve yerele gömülü olmaktan) daha fazla merkezî siyasal ve bürokratik kurumlarla içiçe girmeye başladılar. Toplayıcı partilerin yerine geçen kartel partileri (*cartel party*) ise bu süreci, tabiri caizse, en üst noktasına çıkarmıştır. Batı'da kartel partilerinin –ve dolayısıyla kartel sistemlerinin– oluşması, partileri toplumsal kümelerin temsilinden uzaklaştırdı ve onları tam anlamıyla daha iyi teknokratik yönetim iddiasındaki rakip siyasal elit oluşumlarına çevirdi. Bu süreçte partilerin hükümet ve parlamento dışı genel merkez ve yerel taban örgütlenmeleri önemsizleşti, ideolojik duruş ve tercihleri belirleyici olmaktan çıktı ve en önemlisi partiler finansman için büyük oranda devlete bağımlı hale geldiler. Dolayısıyla iktidar kaynaklarına erişimin uzun süreli kesintiye uğraması kartel partileri için bir ölüm kalım meselesine dönüştü (Katz ve Mair, 1995).

Bu şartlar altında, kartel partileri kendilerini iktidardan edecek yeni rakiplerin büyümesini önleyecek tedbirlere yöneldi. Sonuçta 20. yüzyılın son on yıllarında Batı'da pek çok parti sistemi, iktidarın kartel partileri arasında değiştiği kapalı ve statik kartel sistemlerine dönüştü. Kartel sistemlerinin yarattığı sonuçların başında merkezî devlet ve siyaset kurumlarıyla bütünleşen ve toplumsal alandan uzaklaşan partilerin her alandaki siyasalarının neredeyse aynışlaşmaya başlaması ve bu nedenle seçmenlerin bir bütün olarak siyasetten uzaklaştıkları “post-demokratik” ya da “post-politik” bir aşamaya geçilmesi geliyor (Mouffe, 2015a; 2019).

Ancak kartel partilerini yaratan sosyo-politik dönüşümler, yeni bölünme yapıları da oluşturdu. 1970'lerden itibaren, gelişmiş Batı ülkelerinin gittikçe daha iyi eğitilmiş ve bilinçli hale gelen toplumsal kesimleri yeni “post-materyalist” toplumsal hareketleri ve siyasetleri desteklemeye başladılar (Inglehart ve Flanagan, 1987). Böylece, ekonomik bölüşümün nasıl gerçekleşmesi gerektiğine yönelik sağ ve sol arasındaki siyasal çatışma çizgisine, doğaya/çevreye, kültürel çeşitliliğe ve kültürel ve toplumsal kimliklere nasıl yaklaşılması gerektiğine dair bir diğer çatışma çizgisi eşlik etmeye başladı. Bu yeni sosyal bölünmenin bir tarafında ekonomik büyümeyi önceleyen, siyasete sınıfsal bir perspektiften bakan, daha otoriter ve patriarkal eğilimlere sahip toplum kesimleri vardır. Diğer tarafında ise, ekonomik büyümeden çok çevrenin ve doğanın korunmasına yönelik hassasiyetleri olan, kültürel kimliklerin korunması yönünde eğilimlere sahip, toplumsal cinsiyet konusunda duyarlı ve ataerkil tutumlardan uzaklaşan, daha yatay örgütsel ve toplumsal ilişkileri benimseyen toplum kesimleri yer almaya başladı. Tam da bu ikinci kesimler, Batı'da yeşil partileri, azınlık kimlik gruplarının temsilini ve dezavantajlarının ortadan kaldırılması yönündeki politikaları ve kadın haklarını müdafaa eden çeşitli partileri destekleyen kesimlerdir.

Ancak küreselleşmenin de iyice derinleştiği bu aşamada, post-materyalist değerleri savunan kesimlerin yükselişi bir karşı tepki de yaratmıştır. Son birkaç on yılda bütün dünyada yükselen popülist hareketlerin ve partilerin nüveleri, koz-

mopolitanizmi, ekolojik korumayı, çok kültürlülüğü ve göçmenlerle dayanışmayı savunan güçler karşısında yükselen bir yerlici-milliyetçi ve çoğu zaman da plebyen tepkide aranmalıdır [bkz. Bozarslan; Bedirhanoglu ve Saraçoğlu]. Solun post-materyalist bir gündemi benimseyerek, tabiri caizse “sınıftan kaçışı” (Woods, 1998), beyaz emekçi kitlelerin maddi çıkarlarının programatik temsili için olduğu kadar, işçi sınıfı kimliğinin ve yaşam biçiminin performatif temsili bakımından da büyük bir boşluk yaratmıştır. Le Pen, Farage gibi işçi sınıfı kültürüne aşına popülist liderler tam da bu temsil boşluğu bağlamında güçlendiler. Sonuçta yeni kuşak post-materyalist hareketlerin ve örgütlenmelerin (Kriesi vd., 1995; 2012) karşısına yeni kuşak sağ popülist partiler dikildi. Post-materyalist (ve daha genel anlamda da liberal çoğulcu) toplum kesimlerinin karşısına dikilen sosyal güçler, çoğu zaman daha önceki on yıllarda sol-sosyalist partilerin emekçi tabanlarının içinde yer alan kesimlerdir. Küreselleşme ve ileri kapitalist ülkelerin endüstrisizleşmesi (*de-industrialization*) bu seçmen kesimlerini hızla, gittikçe daha fazla yeni post-materyalist partilerin gündemini benimseyen geleneksel sol partilerinden kopardı ve radikal popülist partilerle rabıtalandırdı (Norris ve Inglehart, 2019). Bu popülist partilerin bazılarının son derece şahısçıl (*personalistic*) eğilimler sergilediği ve liderlerin bu partileri karakterize etmeye başladığı vurgulanmalıdır. Zira popülist partileri destekleyen kitlelerin, soyut popülist fikirlerin ve politikaların kurumsal olarak savunulduğu platformlardan daha çok bu fikirleri performatif olarak temsil eden, yani siyasal tarz ve üsluplarıyla “bedenselleştiren” liderleri desteklemesi sosyo-kültürel yönelimleri itibarıyla daha kolaydır (Moffitt, 2020; Ostiguy, 2017) [bkz. Kalaycıoğlu]. Dolayısıyla, artık bir noktada şahsi partilerden (*personal party*) (McDonnell, 2013) ya da İtalya’da Berlusconi’nin *Forza Italia*’sı gibi, bazı iş adamlarının ya da profesyonel siyasetçilerin kurdukları ve devasa finansal kaynaklarla destekledikleri, herhangi bir sabit seçmen kümesine ve parti kimliğine dayanmayan, ancak liderlerinin siyasal araçlarına dönüşmüş “şirket partilerinden” (Hopkin ve Paolucci, 1999) bahsedebilmek mümkün hale gelmiştir.

Sonuçta, özellikle Batı’da partilerin sırasıyla, sınırlı sayıdaki seçkinlerin kaynaklarına ve özel örgütlenmelerine dayanan dar kadro partilerinden, devasa boyutlara ulaşan ideolojik kitle partilerine, ideolojisizleşen toplayıcı partilere ve merkezî devlet kaynaklarına ve merkezî siyasal kurumlara (parlamento, yüksek bürokrasi vb.) dayanan kartel partilerine uzanan bir çizgide geliştiği görülüyor. Milenyum dönümünde ise, şahsi partilerin ya da şirket partilerinin yükselmesi ile adeta bir çember kapanmış, siyasal temsilin tarih içindeki “şahsilikten” uzaklaşma trendi şahsi partilerin yükselmesiyle sanki tekrar başa dönmüş gibidir.⁵ Bugün partilerin (özellikle taban örgütlenmesi ve üyelik gibi) belirli bakımlardan gerileyişi ve siyasetin şahsileşmesi, demokrasilerin akıbeti bakımından ciddi

5 Burada aktarılan gelişim çizgisi Krouwel’in (2006) aktardığı, temel olarak Katz ve Mair’in çerçevesine dayanan gelişim çizgisi ile büyük oranda paraleldir. Siyasal parti modellerinin tasnifi ile ilgili pek çok farklı öneri mevcuttur. Krouwel’in önerisi dışında dikkate değer iki öneri için bkz. Günther ve Diamond (2003) ve Wolinetz (2002).

riskler oluşturan güçlü bir eğilimdir (Rahat ve Kenig, 2018). Siyasetin şahsileşmesi ilk bakışta kartel siyasetine verilmiş demokratik bir yanıt olarak da görülebilir, ancak süreç içerisinde bu yanıtın kendisi günümüzde gözlemlediğimiz demokraside gerilemenin nedenini oluşturan bir soruna dönüşmüştür [bkz. Esen ve Yavuzylmaz; Turan ve Göksel; Bozarslan]

Bu noktada popülizm ve şahısçılığın, nasıl partileri dönüştürerek, demokrasi üzerinde aşındırıcı bir etki yarattıklarını kısaca açmak yerinde olacaktır. Popülizm, özellikle muhalefette, son derece demokratikleştirici bir rol oynayabilirken, uzun süreli popülist iktidarların demokrasi üzerindeki etkisi daha tartışmalıdır (Mudde ve Kaltwasser, 2012) [bkz. Ateş]. Popülist hareketlerin benimsedikleri örgütsel modeller de büyük farklılıklar göstermektedir (McDonnell, 2013, Albertazzi ve McDonnell, 2015; Heinisch ve Mazzoleni, 2016, Levitsky, 2003, Roberts, 2006). Urbinati'nin (2019) ileri sürdüğü gibi popülizm mutlaka örgütlenmeyi çözen bir etki göstermiyor. Bunun en önemli örneklerinden biri, örgütlenme açısından bir kitle partisinin özelliklerini gösteren AKP vakasıdır (Baykan, 2018). Ayrıca Batı'daki birçok sağ popülist parti örgütü de kitle partisi modelini andıran merkezîyetçi, yerele gömülü, süreklileşmiş örgütlenmelerdir (Heinisch ve Mazzoleni, 2016: 241-242). Ancak popülizmin, popülizme yönelen kitlelerin sosyo-kültürel yönelimleri tarafından da teşvik edilen, şahısçılığa içsel bir eğilimi olduğu ve bunun liderliği kültleştiren dinamikler yarattığı vurgulanmalıdır. Popülizm fenomeninde, özellikle onun uzun erimli iktidar pratiklerinde, yaygın kitle/üye örgütlenmesi hızla şahısçıl liderliğin aracına dönüşebilmektedir (Baykan, 2018). Burada demokrasi ile çelişen, popülizmin ideolojik/dünya görüşsel yöneliminden daha çok, onun iktidardaki siyasal pratiği esnasında liderlik-örgüt-siyasal sistem arasında inşa ettiği şahısçıl özdeşliktir: "Türkiye = RTE = AKP" formülasyonunda görüldüğü gibi.⁶

Parti siyaseti içinde tanık olduğumuz önemli bir olgu da kartelleşme ve şahsileşme sonucu gelişen demokratik deformasyonlara yanıt veren "sosyal hareketler" ve bunların yarattığı "hareket partileri"dir [bkz. Uysal]. Hareket partileri, kabaca bir sosyal hareketin gevşek örgütlülüğünü ve belirli meseleler etrafındaki mobilizasyonunu parti rekabeti alanına taşımak isteyen siyasal oluşumlardır. Kurumsal ve işlevsel olarak parti ve hareket formları arasında kalan hareket partilerinin yeşil/ekolojik partiler gibi taban katılımına dayanan demokratik ve post-materyalist ilerici biçimleri olabileceği gibi, aşırı sağ şahısçıl biçimleri de olabilir (Kitschelt, 2006). Ancak hareket partileri nadiren rastlanan "geçiş" fenomenleridir; ya ana akım partilere benzeyen örgütlenmelere dönüşürler ya da çözülürler (Kitschelt, 2006: 288).

Yine de özellikle Avrupa'nın güneyinde ve bazı Latin Amerika ülkelerinde, Podemos, SYRIZA, Beş Yıldız Hareketi gibi hareket partisi sayılabilecek oluşumlar, bir taraftan neoliberal kemer sıkma politikalarına diğer taraftan parti sistemi kartelleşmesine ve aşırı sağ popülist hareket ve partilere karşı programatik ve

6 Tayyip Erdoğan'ın bir danışmanının tweeti için bkz. <https://t24.com.tr/haber/cumhurbaskaninin-basdanismani-turkiye-ve-ak-parti-esittir-erdogan,338906> (erişim 25.7.2021).

örgütsel olarak yaratıcı alternatifler geliştirmeye çalışmışlardır (della Porta vd., 2017). Daha önce çevre hareketinin yarattığı ve hızla ana akım partilere benzer bürokratik örgütlenmelere evrilen yeşil partilerin aksine, hareketlerin enerjisini korumak konusunda daha özenli olan bu çağdaş hareket partilerinin bazıları hiyerarşik ve bürokratik örgütlenmelerden uzak durmaya çabalamaktadırlar (della Porta vd., 2017). Özellikle dijital araçları kullanarak yerelden merkeze uzanan geleneksel hiyerarşik ve bürokratik parti örgütlenmelerini aşmaya çabala-
yan Podemos, Beş Yıldız Hareketi ve Korsan Partisi gibi oluşumlar, “dijital partiler” olarak da adlandırılıyor (Gerbaudo, 2019). Diğer taraftan SYRIZA, Kitschelt’in (2006) öngördüğü gibi kendisini oluşturan bileşenleri kaynaştırarak daha hiyerarşik ve bürokratik geleneksel parti örgütlenmesine dönüşme yoluna girmiştir (della Porta vd., 2017: 196; Vittori, 2020). Ancak, “dijital partilerin” de, daha geleneksel örgütlenme yöntemlerine yönelen “hareket partilerinin” de seçmen destekleri arttıkça ya da iktidardan pay aldıkça liderliklerinin pekişmesi ve şahsileşmesi kayda değer bir durumdur (della Porta vd., 2017: 196; Gerbaudo, 2019: 181; Vittori, 2020).

Bazı kategorizasyon sorunları

Siyasal partilerin gelişimini buraya kadar aktarıldığı şekilde şematikleştirmenin belli başlı eksikliklerle malul olduğu da belirtilmelidir. Her şeyden önce Duverger’den beri parti modellerini anlamak üzere oluşturulmuş olan kitle ve kadro partileri arasındaki ayrım ampirik gerçeklikle her zaman örtüşmemektedir. Susan Scarrow’un (1996; 2000; 2014) işaret ettiği gibi, Duverger’nin tanımladığı ideal şekliyle “kitle partisi” Batı’da İkinci Dünya Savaşı sonrasında, yalnızca çok kısa bir süre, her boyutuyla birlikte var oldu ve en geç 1960’lardan beri bir düşüş içindedir. Örgütlenme fenomeninin (üyelik, finansman, ideoloji, liderlik vb.) belirli boyutlarında gerçek siyasal partiler kuramsal şemalardan her zaman farklılıklar göstermişlerdir.

Ne var ki parti tipolojileri ile ilgili gelişen güncel tartışmalarda da Duverger’ninkine benzeyen bir şematiklik var olmaya devam etmiştir. Katz ve Mair’in (1995) kartel partisi ile ilgili çalışması da bu kategorik/şematik yaklaşımın eleştiriye maruz kalmış örneklerinden biridir. Koole’nin (1996) işaret ettiği gibi, kadro partilerinden kartel partilerine uzanan çizgisel bir gelişimi genelle-yici bir şekilde saptamak çok güçtür. Zira yeni parti modelleri oluştu-kça eski parti modelleri ortadan kalkmamış ve birçok farklı model bir arada varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Diğer taraftan, kartel partisi modelinin parti sistemine dair bir niteliği (yani rekabet eden partiler arasında kartel kurulması gerekliliğini), tekil partileri tanımlamak için kullanması da eleştirilere maruz kalmıştır. Dolayısıyla, tek bir güncel parti modeline doğru evrimleşme/gelişme yaşandığına dair vurgunun olgusal gerçekliğin karmaşıklığıyla örtüşmediği belirtilmelidir.

Parti siyaseti üzerine çalışan araştırmacıların bu noktaya kadar üzerinde durulan modelleri geliştirmek için çoğunlukla Batı’daki parti sistemlerine dair göz-

lemelerinden hareket etmiş olmaları da dikkat çekilmesi gereken bir noktadır. Çok partili rekabetçi sistemlere, gelişmiş kapitalist ülkelerden çok daha farklı koşullar altında ve çok sonraları geçen, Latin Amerika, Ortadoğu ve Güney-Güneydoğu Asya ülkeleri kendi özgül toplumsal ve siyasal iktisadi gelişim çizgileriyle uyumlu çok farklı modellerde partiler yarattılar. Türkiye'nin siyasal partileri ve parti sistemleri de bu özgül gelişme çizgisi içerisinde değerlendirilmelidir (Baykan, 2018; Sayarı, 2018). Zira Türkiye'ye benzeyen birçok gelişmekte olan ülke, Batı'da sosyalist kitle partilerini yaratan endüstriyel gelişimi çok geç tecrübe etmiştir. Dolayısıyla Türkiye gibi pek çok ülkede partiler çeşitli toplumsal kümelerin (sınıfsal, mezhepsel veya etnik grupların) yatay dayanışmasını temsil etmekten çok, ellerinde bulunan simgesel ve ekonomik kaynakların hacmi bakımından aralarında ciddi asimetrliler olan toplum kesimlerinin dikey olarak eklemlendiği çeşitli patronaj ağları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gelişmiş Batı demokrasilerinde ortaya çıkan yeni teknik-teknolojik-iletişimsel gelişmeler ve partilerin devlet kaynaklarından daha fazla yararlanması siyasal partilerin yerel taban örgütlenmeleri (Farrell ve Webb, 2000; Katz ve Mair, 1995) ve üyelik (Van Biezen vd., 2012) hususunda son birkaç on yılda önemli gerilemeler yaşamasıyla sonuçlandı. Oysa parti örgütlenmeleri alanında Batı demokrasilerinde gözlemlenen bu eğilimler bazı bakımlardan oldukça farklı ekonomik ve toplumsal dönüşümler geçirmiş olan gelişmekte olan ülkelere ya kısmen görülmektedir ya da hiç görülmemektedir. Örneğin, Türkiye, Hindistan, Tayland gibi ülkelere –her ne kadar bu ülkelerin demokratik sicilleriyle ve partilerin yarattıkları üyelik bağlarının niteliğiyle ilgili ciddi kuşkular mevcutsa da– yerele nüfuz eden ve büyük üye sayılarına sahip siyasal partiler mevcuttur.

Son olarak, pek çok gelişmiş Batı ülkesinde parti örgütlenmelerini standartlaştırılmış bazı göstergeler üzerinden inceleyen yakın tarihli bir çalışma (Webb vd., 2017), statik ve birbiriyle katı bir şekilde korelasyon halinde olması beklenen bazı boyutlardan mürekkep parti modelleri yaklaşımıyla çağdaş parti örgütlenmelerine bakmanın ne derece faydalı olduğunu tartışmaya açan sonuçlara erişmiştir. Bu çalışmada ulaşılan şaşırtıcı sonuçlardan biri, Batı'da incelenen yüz civarında partinin yalnızca beşte birinin her boyutuyla Katz ve Mair'in tanımladıkları şekliyle, günümüzde baskın örgütlenme modeli olması beklenen kartel partisi modelinin içine oturmasıdır (Webb vd., 2017: 315). Ancak yine de, parti modelleri ile ilgili tartışmalar partilerin ve parti sistemlerinin tarihsel dönüşümünün kavranabilmesine yönelik perspektiflerin oluşturulması bakımından son derece önemli katkılar yapan düşünsel araçlar sağlamışlardır (Katz, 2017).

Parti sistemleri ve rejim biçimleri

Bir parti sistemini yaratan değişkenlerin içinde bu sistemde yer alan partilerin sayısı, partilerin aralarındaki ilişkiler, partilerin örgütsel ve ideolojik nitelikleri, benimsenen seçim sistemi ve hukuksal kurumlar yer alabilir [bkz. Demirkol]. Parti sistemlerinin tasnifi bakımından parti sayısı önemli bir ölçüttür. Duver-

ger'nin (1974a) de işaret ettiği gibi, parti sistemleri tek partili otoriter sistemler, iki partili sistemler ve çok partili sistemler olarak tasnif edilebilir. Ancak partilerin sayısı bize sistemin işleyişı hakkında çok az bilgi vermektedir. Sartori'nin (2005 [1976]) partiler ve parti sistemleri konusunda geliştirdiği yaklaşım ise, yalnızca partilerin sayısı bakımından değil, sistemi oluşturan partilerin arasındaki ilişkiler bakımından da belirli ölçütlerin tanımlanmasına yönelmiştir. “Rekabetçi” ve “rekabetçi olmayan” sistemler ayrımı yapan Sartori'ye göre, rekabetçi sistemlerde parti sistemi, “kutuplaşmış çoğulcu” (*polarized pluralism*), “ılımlı çoğulcu” (*moderate pluralism*), “iki partili” ve “hâkim parti” (*predominant party*) sistemleri şeklinde oluşabilir. Rekabetçi olmayan sistemlerde ise “tek parti” ve “hegemonik parti” (*hegemonic party*) sistemleri yer alır. Parti sistemleri ile ilgili bu tasnifleri yaparken Sartori hem rejimlerin genel demokratik niteliklerini hem de partilerin ideolojik bakımdan birbirleriyle olan ilişkilerini bir arada düşünmüştür.

Parti sistemleri ile ilgili tartışmaya önemli bir katkıda bulunan Mair (1997; 2006), bir parti sistemini değerlendirirken yalnızca sistemin içindeki bütün partilerin birbirleriyle ilişkisi ve aralarındaki ideolojik mesafeye değil, hükümetlerin oluşumunda rol oynayan partilerin sayısına ve hükümete erişimin açıklık düzeyine de bakmak gerektiğini vurgular. Dolayısıyla, Birleşik Krallık'ta olduğu gibi, bir meclis içinde ikiden fazla parti bulunabilir, ancak iktidar daima iki büyük partiden biri oluyorsa, parti sistemini meclisteki partilerin sayısına bakarak değerlendirmek yanıltıcı olacaktır (Mair, 2006). Diğer taraftan rekabetçi rejimlerde parti sistemleri hükümeti oluşturan partilerin dolaşımı bakımından da tasnif edilmelidir. Buna göre bir tarafta hükümet içine yeni partilerin girmesini sağlayan açık sistemler varken, diğer tarafta da yeni partilerin girmesini engelleyen kapalı kartel sistemleri mevcuttur (Mair, 1997: 211-214).

Parti sistemleri ve demokratik ve demokratik olmayan rejimler

Parti sistemleri ile ilgili tartışma tabii ki rejim biçimleriyle de yakından alakalıdır (Sartori, 2005). Rekabetçi olmayan parti sistemlerinin en belirgin örneği tek parti rejimleridir. Sartori (2005: 39-40) bu tip rejimlerde bir parti sisteminin bahsetmektense “parti-devlet sistemi”nden (*party-state system*) bahsetmenin daha doğru olacağını düşünür. Hatta bu sistemlerde kendilerini parti olarak tanımlayan iktidar koalisyonlarının kavramsal-kuramsal bakımdan parti olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı dahi şüphelidir. Gramsci'nin (1971) önerdiği gibi, bu tip koalisyonları ve yarattıkları örgütlenmeleri geniş anlamıyla bir “polis aygıtı” olarak anlamak belki de daha yerindedir. Günümüzde bu tip rejimlerin en belirgin örnekleri olarak Çin ve Küba sayılabilir. Ancak Sartori'ye (2005: 204-211) göre rekabetçi olmayan sistemlerin daha karmaşık örneği hegemonik parti sistemleridir (*hegemonic party systems*). Bu sistemler rekabetçi sistemlerdeki “hâkim parti” (*predominant party system*) sistemi ile karıştırılmamalıdır. Hâkim parti sistemlerinde, sistemin merkezinde uzun yıllar iktidarını koruyan par-

tiler etkili yasal sınırlamalar ile kontrol altında tutulurlar ve siyasal iktidarı el-lerinde bulundurmaları demokratik rekabeti akamete uğratmaz. Oysa hegemonik partiler, sistemin içinde, hatta parlamentoda pek çok parti olmasına rağmen otoriter sistemlerdir, çünkü hegemonik iktidar partisinin yargıyı, medyayı ve ekonomik kaynakları kontrolü ve sistematikleşmiş ve kitlesel klientelizme yönelmesi adil rekabeti ortadan kaldırır. Dolayısıyla, hegemonik parti sistemlerinde iktidar partilerinin adil seçimlerle değişimi çok güçtür. Meksika'nın 20. yüzyıl boyunca deneyimlediği parti sistemi hegemonik parti sistemlerine bir örnektir (Greene, 2007; Magaloni, 2006; Sartori, 2005: 206-211). Mısır'da 2011 Ocak devrimi öncesi gördüğümüz sistem de (Blaydes, 2011), Rusya'da Putin'in merkezinde olduğu siyasal sistem de (Reuter, 2017), muhalefet partilerinin iktidara gelmesini neredeyse kesin bir biçimde engelleyecek şekilde tasarlanmış hegemonik parti sistemleri olarak değerlendirilebilir.

Sonuç tartışması: Otoriter ve şahısçıl yönelimler karşısında partiler

Siyasal iktidarın şahsi olarak cisimleşmiş patrimonial ve monarşik biçimleri ve bu mücessemliğin doğal olarak dayattığı bölünemez ve kutsal iktidar düşüncesi, modern rasyonelliğin yükselmesi ile yerini “yüreği boş” (Lefort, 1988: 17) kurumsal iktidar düşüncesine bırakmıştır. Bu önemli dönüşümden sonra toplumun “parçalarını” temsil eden “partilerin” bir süre için toplumun bütünüünün hizmetinde olmak üzere siyasal iktidarı kullanabileceği düşüncesi makul görülebilmektedir. Modern kitle toplumunda, demokrasinin gerçekleşmesi ancak büyük güç örgütlenmeleri olan partilerle, daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, sayısı milyonlara ulaşan nüfuslar adına, partilerin hükümet, muhalefet ve temsil ile ilgili işlevleri yerine getirmesi ile mümkün olabilmektedir. Şüphesiz siyasal seçkinler partiler yoluyla ayrıcalıksız kitleler üzerinde kontrol de kurmuşlardır. Ancak partiler, sosyalist kitle partilerinin ve örgütlenme kapasitesi yüksek olan popülist partilerin (Roberts, 2006) gösterdiği gibi, ayrıcalıksız kitlelerin seçkinlerin ihtiraslarını ve çıkarlarını çevrelediği ve sınırlandırdığı araçlara da dönüşmüşlerdir. Dolayısıyla partiler ve parti sistemleri, uygarlığın uzun tarihi bakımından son derece devrimci bir dönem olarak görülmesi gereken, genel oy hakkının ve eşit yurttaşlığın –pratik değilse bile– etik bir norma dönüştüğü ve siyasal iktidarın gayri şahsi biçimlerinin baskınlaştığı, modern demokrasilerin yükseldiği çağın en önemli kurumsal boyutlarından biridir. Bu yönüyle pratikte en sınırlı seçkin toplum kesimlerini temsil eden partiler dahi, parti olma vasıflarıyla, kendilerini bir bütünün parçası olarak konumlandırarak ve o bütünün diğer parçalarını da meşruiyet dairesi içinde tanıyarak, içsel bir demokratik eğilimi barındırmak durumundadırlar. Tam da bu yönleriyle partileri savunmak gerekiyor.

Kurumsallaşmış liberal demokratik bir düzenin hayatta kalması ve belirli bir istikrar sergilemesi için muhakkak güçlü partilere ve parti sistemlerine ihtiya-

cı vardır. Zira partiler ve parti sistemleri, modern bir kitle toplumunda belirli siyasa talepleri etrafında gevşek bir biçimde örgütlenmiş sosyal hareketlerin ya da şahısçıl siyasal oluşumların üstlenebileceğinden çok daha karmaşık ve fazla sayıda demokratik işlevleri (hükümet, muhalefet, temsil vb.) yerine getirirler. Bu kritik karmaşık işlevler, dirençli otoriter rejimlerin dahi parti düzeneklerine dayanmasına yol açmıştır. Ancak partilerin birçok işlevini yerine getirmekle birlikte, bütünü mükemmelen temsil etme iddiaları ve başka “partileri/parçaları” resmen meşru görmemeleri ve kamusal rekabetten tasfiye etmeleri nedeni ile bu “düzeneklerin” kavramsal düzeyde parti olarak görülüp görülemeyecekleri tartışmalıdır.

Bu nedenle, partilerin geçmiş yüzyılların hayaletlerini modern demokrasiler içinde canlandırma girişimlerinin araçlarına dönüşüp dönüşmediklerine bu sonuç tartışmasında iki çağdaş siyasal olgu üzerinden yeniden değinmek yerinde olacaktır. Bunlardan ilki ve belki de daha çok bir 20. yüzyıl olgusu olarak görülmesi gerekeni, tek parti yönetimleridir. Tek parti yönetimleri, iktidar üzerinde meşru örgütlü rekabeti resmî ve/veya fiili olarak tanımayarak, yüzyıllar boyunca sürmüş olan iktidarın temsili bütünlüğü-bölünemezliği düşüncesini modern kitle toplumları içinde yeniden canlandırma girişimleri olarak değerlendirebilirler. Modern liberal demokrasilere geçmişin hayaletlerini musallat eden ikinci ve daha önemli eğilim ise, genel olarak siyasetin ve özel olarak da partilerin şahsileşmesi (*personalization*) (McAllister, 2007; Rahat ve Kenig, 2018) veya başkanlaşmasıdır (*presidentialization*) (Poguntke ve Webb, 2007; Passarelli, 2015) [bkz. Dikici-Bilgin]. Yükselen popülizm dalgası ile birlikte daha belirginleşen şahsileşme eğilimi, başta partiler olmak üzere modern liberal kitle demokrasilerinin kurumsal mimarisini güçlü bir şekilde tahrip etmektedir. Yeni iletişim teknolojilerinin ve mecralarının yükselişi ile de derinleşen siyasetin şahsileşme eğilimi, özellikle liberal demokratik kurumsal mimarinin zayıf olduğu Türkiye gibi bağlamlarda başta hukuksal kurumlar ve partiler olmak üzere siyasal sistemleri istikrarlı kılan kurumları hızlı bir şekilde çözmektedir. Yeni iletişim teknolojileri kadar, liberal demokratik kurumların ve partilerin 20. yüzyıl sonları itibarıyla siyasal “duyarlılık/ulaşılabilirlik” (*responsiveness*) konusunda sergilemeye başladıkları yetersizliklerin de popülizmin ve siyasetin şahsileşmesinin nedeni olduğuna işaret etmek gerekir (Mair, 2005; 2008; 2013). İleri kapitalist demokrasilerde kartelleşmiş parti sistemleri ve mesafeli bürokrasiler, gelişmekte olan ülkelerde ise siyasallaşmış hukuk sistemleri ve müdahaleci askerî-bürokratik aygıtlar bu yetersiz duyarlılığın kaynakları olarak karşımıza çıkıyorlar.

Siyasetin ve partilerin şahsileşmesini, demokratik çağın geçici bir dönemi olarak düşünmek tehlikenin büyüklüğünü hafife almak olur. Siyasetin şahsileşmesi, büyük kitlesel kurumların çözülmesi, partilerin başkanlaşması, hatta şahsi partilerin yükselmesi, popülist liderlerin büyük ulusların kaderlerine damgalarını vurmaya başlamaları, bazı yönleriyle insan toplumlarının yüzyıllar boyunca tecrübe ettikleri çok köklü şahsileşmiş tahakküm biçimlerinin “yeniden dirilmesi/hortlaması” olarak da görülebilir. Partilere ve parti sistemlerine yaslanan

modern kurumsal liberal demokrasi ve gayri şahsi siyasal iktidar nosyonu ve uygulamaları insanlığın uzun tarihi içinde kural olmaktan çok savunulması gereken kıymetli istisnalardır. Liberal demokrasinin Batı'daki egemenliği dahi ancak uzun on yıllara yayılan, zaman zaman şiddet ve diktatörlüğe dönüşler de içeren mücadelelerin ve refah devletinin de omurgasını teşkil ettiği çok özel koşulların oluşması sonucunda ortaya çıktı (Berman, 2019). Günümüzde her şeyden önce kişisel özgürlüklerin savunulmasını amaçlayan liberal demokratik düzenlerin ayakta tutulabilmesi için özel ve şahsileşmiş olana karşı kamusal ve gayri şahsi olanın savunulması gerekliliğinin kendini dayatması hayli ironiktir [bkz. Bedirhanoglu ve Saraçoğlu].

Peter Mair'in de birçok çalışmasında güçlü bir biçimde altını çizdiği gibi (2005; 2008; 2013), "sorumluluk/sorumlu hükümet"- "duyarlılık/seçmen temsili" ikileminin idaresi bakımından siyasal partilerin yaşadığı bunalımı, Batı'daki parti sistemlerinin kartelleşme süreçlerinde teknokratikleşmelerinden, devlet aygıtları ile kaynaşmalarından ve temsili işlevlerini yerine getirememelerinden bağımsız düşünmek güçtür. 1980'lerle birlikte solun gerilemesi, küreselleşmenin artan hızı ve neoliberal ekonomik dönüşümler geleneksel partileri gittikçe daha fazla "sorumlu hükümet" vurgusuna sevk etmiş ve bu siyasal partiler arasında oluşan "siyasa muvazaası" (*policy convergence*), siyasal temsil konusunda ciddi boşluklar yaratmıştır. Tam da bu boşluk popülist ve şahısçıl siyaset tarafından doldurulmaya başlanmış ancak bu sefer de duyarlılığa/temsile olan güçlü vurgu liberal demokrasinin kurumsal mimarisini tahrip etmeye başlamıştır. Başta birbirine zıt görünen bu iki karşıt eğilimde de ortaya çıkan durum genel olarak bir temsil buhranıdır. Zira demokratik bir siyasal temsil, Pitkin'in (1972) de işaret ettiği gibi, temsilcilerin temsil edilenlerden ne tamamen bağımsız/özerk olup –tabiri caizse– bir "koruyucu sınıfa" dönüştükleri ne de temsil ettikleri kitlelerin dolaysız bir ifadesi/aracısı olup onlarla tamamen özdeş oldukları bir durumdur. Kartelleşme, partileri ve temsilcileri temsil edilenlerden fazlasıyla koparak, popülizm ve siyasetin şahsileşmesi ise temsilcinin temsil edilenlerle özdeşliğini vurgulayıp temsil ilişkisini kısa devreye uğratarak, sağlıklı demokratik temsil ilişkilerini bozarlar.

Siyasal partilerin siyasetin otoriter bürokratikleşmesine, liberal kartelleşmesine ve şahsileşerek kurumsuzlaşmasına karşı doğru yanıtlar vermeleri için, temsilin siyasa içeriği kadar sahnede sergilenmesi, "performe edilmesi" (Saward, 2010) ve siyasal duyarlılık (*responsiveness*) boyutlarını daha çok ciddiye almaları gerektiği açıktır. Ancak yine de, içinden geçilen demokratik buhran koşullarında –ve özellikle de bu buhranın önemli bir parçasının şahısçıl liderlik olduğu göz önünde bulundurulduğunda– "performatif temsil" önemsenirken bunun beraberinde getirebileceği tehlikelerin de farkında olunmalıdır. Modern demokratik siyasetin temelleri olan büyük gayri şahsi güç örgütlenmeleri/kurumları olan partilerin, "*condottiere*"nin (Gramsci, 1971) ya da "kahraman patronların" ayartmalarına karşı da muhafaza edilmeleri gerekir. Bugün demokratik güçler bir yandan siyasal duyarlılık (*responsiveness*) ve sorumlu hükümet etme pra-

tikleri (*responsible government*) arasında, diğeri yandan da siyasetin şahsileşmesi ve partilerin (parti-devlet sistemlerinde olduğu gibi) otoriter ya da (kartel partisi modelinde olduğu gibi) liberal biçimlerde devletlerle kaynaşması eğilimleri arasında bir yol tutturma göreviyle karşı karşıyadırlar. Kitlelerin taleplerine yanıt verilirken basiretli/sorumlu yönetim pratiklerinden uzaklaşmamak, aşırı kişiselleşmiş iktidar biçimlerinden kaçarken siyaseti öldüren bürokratik modellere saplanmamak, günümüzün demokratik bunalım şartları altında partilerin temel ödevleri olarak belirlemektedir.

SEÇİM SİSTEMLERİ

ÖZHAN DEMİRKOL

Giriş: Seçimlerin kısa tarihi

Schumpeter'den (1942) bu yana çoğu siyaset bilimci için demokratik rejimlerin belirleyici özelliği, “düzenli, adil, serbest ve genel oy” esaslarına dayanan seçimlerdir. *Minimalist demokrasi* olarak da adlandırılan bu tanıma göre demokrasiler yürütme ve yasama organlarının seçimle iş başına geldiği, seçimlerde birden fazla partinin rekabet ettiği ve seçimler sonucunda hükümetlerin değişebildiği rejimlerdir (Przeworski vd., 2000: 22) [bkz. Demirel]. Tarihsel olarak bakıldığında, ne yöneticileri seçmenin tek yolu oy kullanmaktır ne de temsilciler demokrasi için gereklidir. Demokrasinin beşiği olan Atina başta olmak üzere, Antik Yunan polislerinde halk kendini ilgilendiren konularda araya bir temsilci koymadan karar almaktayken, bazı yöneticileri kura ile seçerdi (Mansbridge, 2020: 20). Günümüzdeki temsilci meclislerinin kökenleri ise soyuların ve din adamlarının onayını almak üzere 13. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da kurulan feodal kurumlara dayanıyor (Çınar, 2014). Yaklaşık aynı dönemde, basit çoğunluk usulüne dayanan ilk yerel seçimler, İngiliz ve Fransız kentleri, Alman ve İtalyan komünleri ile İsviçre kantonlarında gerçekleşti (Colomer, 2007: 263). 1650'lerde İngiltere'de parlamentonun güçlenmesi sonrasında, Thomas Hobbes ve John Locke gibi düşünürlerin çalışmaları ile seçmenlerin iradesine dayanan bir yönetim fikri yaygınlaştı (Mansbridge, 2020: 23-25). Locke'un 1680'lerde savunduğu vergilendirme için çoğunluğun ya da temsilcilerinin rızasının sağlanması düşüncesi, bir yüzyıl sonra gerçekleşen Amerikan Devrimi'nde “temsil yoksa vergi yok” sloganı ile pratiğe dönüştü. Temsili demokrasi kavramı da ilk olarak ABD'nin kurucu önderlerinden Alexander Hamilton'un bir mektu-

bunda kullanıldı (Mansbridge, 2020: 25). Ulusal düzeyde temsili demokrasiye geçiş ise, Amerikan ve Fransız devrimleri sonrasında, ABD ve Fransa’da gerçekleşti, bu devrimleri izleyen süreçte ulusal seçimlerin önemi giderek arttı (Boix vd., 2020: 55) [bkz. Taşkın].

Temsili demokrasi kavramı 18. yüzyıl sonunda ortaya çıkmasına rağmen, yoksul, işçi ve kadınların da dahil olduğu geniş halk kitleleri 19. yüzyılın ikinci yarısına dek seçme ve seçilme (temsil) hakkından mahrum kalmıştır. Bu dönemde genellikle basit çoğunluk ve birincil seçmenlerin ikincil seçmenler olan seçicileri belirlediği dolaylı seçim usulü benimsenmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren, kentli orta sınıf, işçi sınıfı ve kadınların siyasal (hak) mücadeleleri sonucunda seçme hakkının önündeki engeller kademeli olarak ortadan kalktı, ayırım yapmaksızın tüm vatandaşların oy kullanma hakkına sahip olması anlamına gelen genel oy (*universal suffrage*) ilkesi benimsendi. Bu gelişmeler sonucunda yaşanan seçmen sayısındaki artış nedeniyle doğrudan seçim usulü ile nisbi temsile dayanan seçim sistemlerinin sayısı Avrupa’da giderek arttı. İlk olarak 18. yüzyıl sonlarında ABD’de eyaletlerin eşit oranda temsiliyi sağlamak üzere geliştirilen nisbi temsil sistemi, zaman içinde ortaya çıkan yeni temsil talepleri ve parti sayısındaki artışa paralel olarak diğer ülkelerde uygulanmaya başlandı (Colomer, 2004: 4). Genel oy ilkesi ise, gizli oy ile doğrudan ve serbest seçim ilkeleriyle birlikte Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi’nde yerini almıştır.

Temsili demokrasilerin olmazsa olmazı olan seçimlerin bir akademik çalışma alanına dönüşmesi İkinci Dünya Savaşı sonrasında rastlar. Bunun bir sebebi, demokrasilerde siyasi istikrar ile temsil arasında bir denge kurarak, istikrarsızlığı ile Nazizmin yükselişini kolaylaştıran Weimar Cumhuriyeti tecrübesinin tekrarlanması önleme arayışıdır. Daha da önemli olan ikinci neden ise, sosyal bilimlerde yaşanan davranışçı devrim ile seçmen davranışlarına ilginin artmasıdır (Thomassen, 1994: 239). Seçim kanunlarının oy verme davranışları üzerindeki (Campbell vd., 1960) ve seçim sistemlerinin parti sistemi üzerindeki (Duverger, 1974a) etkilerini inceleyen çalışmalar alanın öncüleri oldu. 1970’lerde başlayan üçüncü demokratikleşme dalgası ile siyasal istikrar ve temsil arasındaki dengeyi sağlayan ana mekanizma olarak seçim sistemlerine ilgi daha da arttı, özellikle Sovyetler Birliği’nin yıkılması sonrasında demokratik ülke sayısındaki yükseliş yeni demokrasiler için hangi seçim sistemlerinin daha uygun olacağı tartışmasını beraberinde getirdi. Günümüzde çok sayıda akademik proje farklı ülkelerdeki seçim sistemleri üzerine veri sağlıyor.¹

1 Bu projelerden bazıları şunlardır: Institutions and Elections Project (<https://havardhegre.net/iaep/>), Electoral Systems and the Personal Vote (<https://dataverse.harvard.edu/dataset.xhtml?persistentId=hdl:1902.1/17901>), Democratic Electoral Systems Dataset (<http://mattgolder.com/elections>), Election Obligations&Standards Database (<https://eos.cartercenter.org/>), Open Election Data Initiative (<https://openelectiondata.net/en/>), “ACE Electoral Knowledge Network” (<https://aceproject.org/>) ve IPU Parline (<https://data.ipu.org/>). Bu kaynaklardan bazılarının değerlendirmesi için bkz. Teorell ve Lindstedt (2010).

Seçim sistemleri

Seçim kanunları ve seçim sistemleri çoğunlukla birbirinin yerine kullanılan ama analitik olarak birbirinden farklı iki kavramdır (Gallagher ve Mitchell, 2005b: 3). Seçim düzenlemeleri (*electoral regulations*) olarak da adlandırılan seçim kanunları (*electoral laws*) seçimleri düzenleyen prosedürler bütünü olarak tanımlanabilir. Seçim kararının alınmasıyla uygulanmaya başlayan bu prosedürler, seçim sonuçlarına yapılan itirazların karara bağlanması ve resmî seçim sonuçlarının yayımlanması ile sona erer. Seçme hakkı, seçilme hakkı, seçmen kaydı oluşturulması, seçim kampanyaları, seçimleri düzenleyen ve denetleyen kurumlar ile seçim sistemi, seçim kanunlarının alt boyutlarını oluşturur (Massicotte vd., 2004). Bu alt boyutlardan seçim sistemleri, seçmen tercihlerinin oylara ve oyların da kazanılan sandalyelere nasıl dönüştürüleceğine dair kurallar bütünüdür (Baldini ve Pappalardo, 2009: 17). Bu kurallar ise temel olarak “seçim formülü”, “seçim bölgesinin/çevresinin özellikleri” ve “oy pusulasının özellikleri” boyutlarından oluşmaktadır (Rae, 1971). Seçimlerin kazanılmasının kim olacağını belirleyen asıl unsur olan seçim sistemi, “mekanik”, “psikolojik” ve “sistemik” etkileri ile demokratik rejimin konsolidasyonu üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

Seçim sisteminin temel boyutları

Duverger’in (1974a) seçim formülleri ile parti sistemi arasında kurduğu ilişkiden bu yana seçim sistemleri genellikle seçim formülleri ile özdeşleşmiştir. Ancak Rae (1971), Taagepera (2002) ve Lijphart (1999) gibi akademisyenlerin çalışmaları seçim sonuçlarının yalnızca seçim formülü değil, aynı zamanda seçim çevresi büyüklüğü tarafından da şekillendirildiğini ortaya koydu. Günümüzde çok sayıda alışma, Tablo 14.1’de özetlediğimiz “seçim formülü”, “seçimlerdeki tur sayısı”, “seçim çevresi özellikleri” ve “oy pusulasının özellikleri” boyutlarını göz önünde tutarak, seçim sistemlerini sınıflandırıyor (Baldini ve Pappalardo, 2009; Blais, 1988; Colomer, 2004; Gallagher ve Mitchell, 2005b). Bu boyutlara ait değişkenlerin çeşitli kombinasyonları sonucunda birçok seçim sistemi ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden öncelikle seçim sistemlerinin boyutlarının açıklanması gerekiyor.

Seçim formülü ve tur sayısı

Kullanılan oyların kazanılan sandalyelere nasıl dönüştürüleceğini belirleyen mekanizma olan seçim formülünün üç temel türü bulunmaktadır. Basit ounluk (nisbi çoğunluk-*simple plurality*) formülü en fazla oy alan aday ya da partinin bir seçim bölgesindeki bütün sandalyeleri kazanmasını sağlar. Mutlak ounluk (*absolute majority*) formülünde ise geçerli oy sayısının yarısından bir fazlasını kazanan aday/parti seçimlere konu olan sandalyelerin sahibi

TABLO 14.1
Seçim Sistemlerinin Boyutları

<i>Ana boyutlar</i>	<i>Alt boyutlar</i>	<i>Türler/Değişkenler</i>
Seçim formülü	Basit çoğunluk	
	Mutlak çoğunluk	
	Nisbi temsil (NT)	En büyük artık (kota)
		En yüksek ortalama (bölen)
Tur sayısı	1	
	2	
Seçim çevresi özellikleri	Sandalye sayısı	1
		>1
	Seçim çevresi sayısı	1
		>1
	Sandalyelerin dağılım düzeyi	1
		>1
	Seçim çevresi büyüklüğü	1
		>1
Oy pusulasının özellikleri	Kullanılacak oy sayısı	Seçim çevresi barajı
		Ulusal seçim barajı
	Aday tercihi	1
		>1
		Aday sıralama
		Açık liste
		Kapalı liste
		Serbest liste

Yazar tarafından derlenmiştir.

olur.² Son seçim türü olan nispi temsil (NT-*proportional representation*) formülleri ise aday/partilerin aldığı oyların nispeten orantılı bir şekilde sandalyelere çevrilmesini sağlar.

Basit çoğunluk ve nisbi temsil formüllerine nazaran mutlak çoğunluğu, yani seçmenlerin desteğinin yarısından bir fazlasını sağlamak oldukça zordur. Bu şartı sağlamak için iki farklı yol geliştirilmiştir: Tur sayısını arttırmak ve aday sıralaması. İlk olarak, seçimlerdeki tur (*round*) sayısı artırılabilir. İlk turda herhangi bir partinin ya da adayın mutlak çoğunluğu sağlayamaması durumunda, belirli bir oranın üzerinde oy alan ya da en fazla oyu alan belirli sayıdaki adaylar arasında ikinci bir seçim düzenlenir. İkinci tur seçimlerde mutlak ya da basit çoğunluğu sağlayan adaylar seçimi kazanmış olur (Baldini ve Pappalardo, 2009:

2 Kimi zaman ise seçimleri kazanmak için belirli bir nitelikli çoğunluğun (*qualified majority*) elde edilmesi gerekebilir. Günümüzde pek kullanılmayan bu formülün bir örneğı 1951 Lübnan başkanlık seçimlerinde ilk turda seçimlerin kazanılması için oyların %40'ının alınması şartıdır (Baldini ve Pappalardo, 2009: 185).

27). İkinci tur yerine, seçmenlerden adayları tercih sırasına göre numaralandırarak sıralaması da istenebilir. Bu seçenekte, eğer adaylardan hiçbiri ilk oy sayımında mutlak çoğunluğu elde edemezse, en az sayıda seçmen tarafından birinci tercih olarak gösterilen aday elenir ve elenen adaya verilen oylardaki ikinci tercihler kalan adaylara dağıtılır. Mutlak çoğunluğun sağlanmasına dek devam eden bu işlem sonucunda kazanan belirlenir. Böylece yeniden seçime gitmeden seçmenlerin tercih sıralaması üzerinden ikinci, üçüncü ve daha fazla tur seçim yapılmış olur (Blais ve Massicotte, 2004: 43).

Basit ve mutlak çoğunluğa dayanan seçim sistemlerinin temel sorunu sandalyelerin orantısız bir şekilde büyük partiler lehine dağıtılmasıdır. Parti ya da adayların sandalye oranı ile oy oranı arasındaki fark olarak tanımlanan orantısızlık (*disproportionality*) beraberinde temsil edilmeyen oyları ve dolayısıyla temsilde adaletsizliği getirmektedir (Tuncer, 2006: 168). Bu sorunu çözmek için NT seçim formülleri geliştirilmiştir. Çoğunlukçu seçim formüllerine kıyasla daha kompleks olan ve genellikle seçim formülünü ortaya atan kişinin ismiyle anılan NT formülleri ise iki ana türe ayrılır.

En Büyük Artık (EBA-*largest remainders*) türünde, ilk aşamada sandalyelerin dağılımında esas alınacak ve seçim çevresinin çıkaracağı milletvekili sayısına dayanan bir kota belirlenir. Bu yüzden bu metoda kota (*quota*) ya da bakiye (*remainder*) sistemi adı da veriliyor. Tablo 2'de gösterilen Hare, Hagenbach-Bischof, Droop ve Imperiali formülleri bu kotaların belirlenmesinde kullanılan en yaygın yöntemlerdir. İkinci aşamada, adaylar veya partiler belirlenmiş bu kotayı kaç kere aşmışsa o kadar sandalye kazanır (Özbudun, 1995: 523-524; Taagepera, 2007: 29-33).

Kotaya dayanan formüller artık oy ve tahsis edilmeyen sandalye sorunu yaratır. Örneğin 200.000 geçerli oyun ve beş partinin sırasıyla 76.000 (A), 52.000 (B), 36.000 (C), 22.000 (D) ve 14.000 (E) oy aldığı dokuz sandalyeli bir seçim bölgesinde Hare kota formülünün benimsendiğini farz edelim. Formül gereğince kota $22.222 (200.000/9)$ olacaktır. Bu durumda A partisi üç $(76.000/22.222; \text{artık oy}=76.000-(3 \times 22.222) = 9.334)$, B partisi iki $(52.000/22.222; \text{artık oy}=7.556)$, C partisi bir $(36.000/22.222; \text{artık oy}=13.776)$, D partisi sıfır $(\text{artık oy}=22.000)$ ve E partisi sıfır $(\text{artık oy}=14.000)$ sandalye kazanacaktır. Hare formülü ile dokuz milletvekilinin altısı dağıtılmıştır (Türk, 2006: 86). Peki geri kalan üç sandalye nasıl dağıtılacak ve artık oyların temsili nasıl sağlanacaktır?

Bu sorunu çözmenin birkaç yolu vardır (Türk, 2006: 87-90). Birincisi, seçim çevresinin çıkaracağı sandalye sayısına, Droop ve Hagenbach-Bischof formülünde olduğu gibi bir veya Imperiali kotası formülünde olduğu gibi iki ekleyerek, artık oy ve açıkta kalan milletvekili sayısını azaltmaktır. Ancak bu formüller de artık oyların değerlendirilmesi ve açıkta kalan sandalyelerin dağılımını tam olarak sağlayamamaktadır. İkincisi, (a) en fazla artık oya sahip partiler büyükten küçüğe doğru sıralanarak kalan üç sandalye en fazla artık oya sahip partilere dağıtılabilir ya da (b) ilk olarak her partinin kazandığı oy, o partinin kazan-

diğı sandalye sayısına bir eklemek suretiyle elde edilen sayı ile bölünüp en yüksek ortalama bulunur ve kalan üç sandalye elde edilen ortalamaların büyüklük sıralamasına göre dağıtılabılır. Üçüncü yol ise, artık oyları bir üst kademeye taşımaktır. Türkiye’de 1965 genel seçimlerinde uygulanan ve “milli bakiye sistemi” olarak adlandırılan bu sistem, aslında en büyük artık sisteminin seçim çevresi yerine ulusal kademede uygulanmasıdır. Bu sisteme göre açıkta kalan sandalyeler ve her partinin artık oyu ayrı bir milli seçim çevresinde toplanır. Ulusal düzeydeki artık oyların toplamda açıkta kalan sandalye sayısına bölünmesi ile milli seçim kotası elde edilir. Partilerin ulusal kademedeki artık oyunu milli seçim kotasına bölerek kalan sandalyelerin dağılımı sağlanır.

Bunlara eklenebilecek dördüncü ve son çözüm yolu, EBA formülleri yerine En Yüksek Ortalamalar (EYO-*highest averages*) formüllerini kullanmaktır. Bölen (*divisors*) metodu olarak da kısaltılan bu metotta, önceden belirlenmiş bölenler kullanılarak oyların sandalyelere dönüşmesi sağlanır. En yüksek ortalama formüllerinin en bilinen örnekleri, *D'Hondt*, *Sainte-Lague* ve *Imperiali bölümleri* formülleridir. EYO formüllerinde ilk aşamada parti ya da adayların aldıkları oylar birden başlayarak seçilecek temsilci sayısına kadar sırasıyla Tablo 2’de belirtilen sayılara bölünür ve bulunan rakamlar büyükten küçüğe sıralanarak partilere milletvekillikleri tahsis edilir (Taagepera, 2007).

TABLO 14.2
Altı Sandalyeli Bir Seçim Bölgesinde Sandalyelerin Farklı NT Formülleri ile Dağılımı

Partiler		A	B	C	D	E	F
Oy sayısı ve oranı %		48	25	13	9	4	1
Tam orantılı dağılım		2,88	1,50	0,78	0,54	0,24	0,06
İsim	Formül	Sandalye sayısı					
Imperiali EYO	1, 1, 5, 2, 2,5...	4	2	0	0	0	0
Imperiali EBA	$100/(M+2) = \%12,5$	3	2	1	0	0	0
D'Hondt EYO	1, 2, 3, 4...	3	2	1	0	0	0
Modifiye Sainte-Lague EYO	1.4, 3, 5, 7...	3	2	1	0	0	0
Hagenbach-Bischof EBA	$100/(M+1) = \%14,3$	3	2	1	0	0	0
Droop EBA	$(100/(M+1)) + 1 \text{ oy} = \%14,3$	3	2	1	0	0	0
Sainte-Lague EYO	1, 3, 5, 7...	3	1	1	1	0	0
Hare EBA	$100/M = \%16,7$	3	1	1	1	0	0

M= seçim bölgesinin çıkaracağı sandalye sayısı.

Kaynak: Taagepera (2007: 33).

NT formülleri arasındaki temel fark oyların ne derece orantılı bir şekilde sandalyelere çevrildiğidir. Tablo 14.2’de görüldüğü üzere, bölenler arasındaki farkın daha az olduğu EYO (bölen) formülleri ile kotaların daha küçük olduğu EBA (kota) formülleri sandalyelerin büyük partiler lehine dağıtılmasını sağlamaktadır. Partilerin daha fazla sandalye kazanmak isteyeceği varsayımı ile yola çıkarsak, büyük partilerin bölenlerin arasındaki farkın az olduğu EYO formülleri ile kotaların daha küçük olduğu EBA formüllerini tercih etme eğilimi göstereceğini iddia edebiliriz. Tam tersi olarak da küçük partiler bölenlerin arasın-

daki farkın daha fazla olduğu EYO formülleri ile kotaların daha büyük olduğu EBA formüllerini talep edeceklerdir (Colomer, 2004: 3).

Seçim çevresinin özellikleri

Seçim formülü kadar, seçim çevresinin özellikleri de seçim sonuçlarını etkiler. Seçim çevresinin (*electoral district, constituency*) özellikleri ise beş soru etrafında analiz edilebilir: (1) Toplam kaç sandalye vardır? (2) Toplam kaç seçim çevresi vardır? (3) Sandalyeler kaç düzeyde dağıtılır? (4) Her bir seçim bölgesinde kaç sandalye seçilecektir? (5) Yasal seçim barajı var mıdır?

Birinci değişken, kaç sandalyenin seçime tabi olduğudur. Başkanlık seçimlerinde tek bir sandalye için seçimler düzenlenirken, milletvekilliği seçimlerinde parlamentonun büyüklüğü kadar sandalye için rekabet edilir. *İkinci değişken*, ülkelerin büyüklüğü, idari yapılanması ve tarihsel özellikleri tarafından şekillenen seçim çevresi sayısıdır. Hollanda, İsrail ve Slovakya'da bütün bir ülke tek bir seçim çevresi olarak kabul edilirken, Türkiye'de dahil olmak üzere, çoğu ülke birçok seçim çevresinden oluşmaktadır. *Üçüncü* ve genellikle seçim sistemlerini inceleyen Türk akademisyenlerce göz ardı edilen değişken, kademe (*tier*) sayısıdır. Kademe sayısı sandalyelerin kaç seviyede dağıldığı (*level of seat allocation*) anlamına gelmektedir. Bu kademeler genellikle yerel seçim çevreleri ve ulusal seçim çevresine tekabül eden alt kademe (*lower tier*) ve üst kademe (*higher tier*) şeklinde ikiye ayrılır. Günümüz TBMM seçimlerinde sandalyeler tek kademede dağıtılmaktadır. Ancak daha önce değindiğimiz milli bakiye sisteminde olduğu üzere sandalyeler alt kademe ve üst kademe için ayrı ayrı dağıtılabilir. Almanya'da oyların bir bölümü yerel, diğer bölümü ise ulusal düzeyde dağıtılır. Japonya'daysa üst kademe bulunmamakta, yerel seçim çevreleri iki kademeye bölünmektedir (Baldini ve Pappalardo, 2009: 27).

Dördüncü ve en önemli değişken seçim çevresi büyüklüğüdür (*district magnitude*). Seçim bölgesinin çıkaracağı sandalye sayısını ifade eden bu büyüklük, dar bölge sistemi olarak bilinen seçim sistemlerinde bir, geniş bölge sistemi olarak adlandırılan seçim sistemlerinde ise birden fazla sandalyeye tekabül eder. Geniş seçim çevrelerine sahip ülkelerde ortalama seçim çevresi büyüklüğü, parlamento büyüklüğü ve toplamda kaç seçim çevresi olduğuna göre değişir ve şu şekilde hesaplanır (Gallagher ve Mitchell, 2005a: 607-610):

$$\text{Ortalama seçim çevresi büyüklüğü} = \frac{\text{Toplam sandalye sayısı}}{\text{Seçim çevresi sayısı}}$$

Seçim çevresi büyüklüğü, seçim formülü ile birlikte oyların orantılı olarak sandalyelere dağıtılmasını etkileyen en önemli değişkendir. Örneğin basit çoğunluk formülünü kullanan ve seçim çevresi büyüklüğü bir olan (*dar bölge*) seçim sisteminde, oyların %25'ini alarak birinci gelen parti, söz konusu sandalyeyi kazanacak ve böylece oyların %75'i temsil edilmemiş olacaktır. Dahası, se-

çim çevresi büyüklüğü, seçim çevresi sayısı ile birlikte etkin seçim barajı (*effective threshold*) yaratarak, belirli bir oy oranının altındaki adayların matematiksel olarak seçim dışında kalmasına neden olur. “Belirli bir seçim bölgesinde bir parti ya da adayın %50 olasılıkla kazanması için gerekli gerçekçi oy oranı” olarak tanımlanan *etkin seçim barajı*, seçim çevresi düzeyinde hesaplanabileceği gibi ülke düzeyinde de hesaplanabilmektedir. Seçim çevresi düzeyindeki etkin seçim barajını hesaplamak için aşağıdaki formül kullanılmaktadır (Gallagher ve Mitchell, 2005a: 607-610):

$$\text{Seçim çevresi düzeyinde etkin seçim barajı} = \frac{\%75}{\text{Seçim çevresi büyüklüğü} + 1}$$

Ülke düzeyindeki etkin seçim barajı ise şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$\frac{\%75}{\left(\frac{\text{Toplam sandalye sayısı} + \text{Seçim çevresi sayısı}}{\text{Seçim çevresi sayısı}} \right)} \times \sqrt{\text{Seçim çevresi sayısı}}$$

Bu formüller, partilerin seçim çevresi ya da ülke düzeyinde kazanma olasılıklarını etkileyen temel faktörlerin, toplam sandalye sayısı, seçim çevresi sayısı ve seçim çevresi büyüklüğü olduğunu göstermektedir. Tablo 14.3'teki Hollanda örneğinde gösterildiği üzere, seçim çevresi sayısının 1 olması, seçim çevresi ve ülke düzeyindeki etkin seçim barajlarının en düşük seviyede kalınmasını sağlayacaktır. Öte yandan, dar bölge sisteminin uygulandığı Avusturalya ve Kanada karşılaştırması, ortalama seçim çevresi büyüklüğü ve seçim çevresi düzeyindeki etkin seçim barajı aynı olmasına rağmen, toplam sandalye sayısının artmasına paralel olarak ulusal düzeydeki etkin seçim barajının düştüğünü göstermektedir. Etkin seçim barajının artması ise küçük partilerin temsil şansının azalması anlamına gelmektedir. Colomer'in (2004: 3) mikro-mega kuralı (*micro-mega rule*) olarak adlandırdığı bu matematiksel sonuç sebebiyle, büyük partiler etkin seçim barajını arttırarak, mecliste daha fazla koltuk elde edebilmek için daha küçük meclisleri, daha fazla seçim çevresi sayısını ve daha kü-

TABLO 14.3
Etkin Seçim Barajı Senaryoları

Ülke	Toplam sandalye sayısı	Seçim çevresi sayısı	Ortalama seçim çevresi büyüklüğü	Seçim çevresi düzeyinde etki seçim barajı	Ulusal düzeyde etkin seçim barajı
Hollanda	150	1	150	%0,5	%0,5
Avusturalya	150	150	1	%37,5	%3,06
Kanada	308	308	1	%37,5	%2,14

Kaynak: Gallagher ve Mitchell (2005a: 616).

çok seçim çevresi büyüklüğünü seçecektir [bkz. Turan ve Göksel]. Tam tersi olarak, küçük partiler ise mecliste temsil şanslarını arttırmak için daha büyük meclisleri, daha az seçim çevresi sayısını ve daha büyük seçim bölgelerini tercih edeceklerdir.

Oyların orantılı dağılımını etkileyen *beşinci* ve son seçim çevresi özelliği ise yasal seçim barajlarıdır. Etkin seçim barajı, partilerin mecliste temsil edilmek için ihtiyacı olan gerçekçi oy oranı ihtimalini sunmaktadır. Yasal seçim barajı (*legal threshold*) ise bir partinin ya da adayın mecliste temsil edilmesi için alması gereken seçim yasasıyla belirlenmiş minimum oy oranıdır. Yasal seçim barajı, seçim çevresi düzeyinde (*constituency threshold*) ya da ülke çapında (*national threshold*) uygulanabilir. NT formüllerine dayalı seçim sistemlerinde görülen ve küçük partilerin temsilini zorlaştırarak orantısızlığı ve temsilde adaletsizliği arttıran (Gallagher ve Mitchell, 2005b: 13-14) seçim barajı uygulaması, genellikle parlamentoda aşırı parçalanmayı engelleyerek istikrarlı hükümetler kurulmasını sağlamak iddiasıyla meşrulaştırılır.

Yasal seçim barajları ve seçim çevresinin büyüklüğünü şekillendirmek dışında oyların belirli partilere daha fazla avantaj sağlayacak şekilde koltuklara dönüştürülmesini sağlayan iki önemli uygulama daha bulunmaktadır. Demokrasi-lerde her oyun eşit değerde olduğu kabul edilmişse de, bu oyların eşit derecede etkili olmasını sağlayan temel etken, her seçim bölgesinin eşit sayıda seçmenden oluşacak şekilde sınırlarının çizilmesidir (*apportionment*). Tek bir seçim bölgesine sahip Hollanda gibi ülkelerde herkesin oyu sandalyeleri belirlemede eşit etkiye sahip olacaktır. Ancak, çoğu demokratik ülkede meclisteki sandalye sayısı sabitlenmişken, seçim çevrelerindeki seçmen sayısı farklılık gösterir. Bu durum genellikle bazı seçim çevrelerinin nüfuslarına oranla diğerlerinden daha fazla milletvekili çıkarmasına neden olur. Başka bir ifadeyle, bazı seçim çevrelerinde daha az oyla milletvekili seçilebilir. Seçmen sayısı ile milletvekili sayısı arasındaki bu orantısızlık (*malapportionment*) temsilde adaletsizliği beraberinde getirmektedir. Örneğin, Birleşik Krallık'ta uygulanan alan sınırlandırması, nüfusu diğer bölgelere kıyasla daha da hızlı artan İngiliz seçmenin eksik temsiline neden olmuştur (Johnston, 2013: 5). Kimi zaman ise seçim çevrelerinin sınırlarının yeniden çizilmesi ile özellikle iktidar partisine avantaj sağlanabilir. “Manipülatif taksimat” veya “stratejik taksimat” olarak Türkçeye çevirebileceğimiz *gerrymandering* uygulamasının Türkiye tarihinde en bilinen örneği 1954 genel seçimleri sonrasında muhalefet partilerinin başarılı olduğu Kocaeli ve Malatya illerinin bölünerek, Sakarya ve Adıyaman'ın yeni seçim bölgeleri yapılması ve Kırşehir'in ilçe yapılarak yeni bir seçim çevresi ilan edilen Nevşehir'e bağlanmasıdır (Osmanbaşoğlu, 2021: 51-53).

Oy pusulasının özellikleri

Seçim sistemlerinin üçüncü boyutu ise oy pusulasının özellikleridir. Seçim sistemlerinin diğer boyutlarına göre çok daha karmaşık olan bu boyut genel-

likle iki soru etrafında incelenmektedir: (1) Seçmenler kaç oy kullanıyor? (2) Seçmenler oy pusulasında belirtilen parti adayları arasında tercih yapabilir mi?

Birinci soruda, “tek kişi tek oy” prensibi evrensel denilebilecek yaygınlıkta benimsenmiştir. Ancak birbirine paralel iki sandalye dağılım düzeyi bulunan Almanya ve Japonya gibi ülkelerde iki düzey bulunduğu için seçmenlere iki oy hakkı verilmektedir. Tek düzeyli sandalye dağılımının bulunduğu çoğunlukçu seçim sistemlerinde de birden fazla oy kullanma şansı verilebilir (Gallagher ve Mitchell, 2005b: 7).

İkinci soru, aday tercihi konusunda seçmenlere tanınan özgürlük derecesine dairdir. Bu boyutta oy pusulaları üçe ayrılmaktadır. Kapalı liste (*closed list*) pusulasında seçmenler sadece partilere oy vermekte ve adaylar arasında sıralama yapamamaktadır. Açık liste (*open list*) pusulasında seçmenler tek bir partiye oy vermekte, ancak oy verdiği partinin adayları arasında tercih yapabilmektedir. Serbest liste (*free list-panachage*) pusulasında ise, seçmenlerin farklı partilerin farklı adayları için kullanabilecekleri birden fazla oy hakkı vardır (Blais ve Massicotte, 2004: 53; Reynolds vd., 2005: 83).

Seçim sistemlerinin sınıflandırılması

Seçim sistemlerinin sınıflandırılması için birçok farklı yol izlenmiştir. Bu yollardan biri, seçim çevresinin büyüklüğünü temel alarak sınıflandırmaya başlamak (Gallagher ve Mitchell, 2005b; Taagepera, 2007). Ancak genel eğilim seçim formülünü temel alarak yapılan sınıflandırmadır (ACE, 2012; Baldini ve Pappalardo, 2009; Blais ve Massicotte, 2004; Candan vd., 2020; Colomer, 2004; Dikici-Bilgin, 2013; Özbudun, 1995; Reynolds vd., 2005; Türk, 2006). Aşağıda, bu genel eğilimi takip edecek ve yasama gücünü asıl olarak elinde tutan alt meclis üyelerini seçmekte kullanılan sistemlere odaklanacağız. Sınıflandırmamızı ACE (2022) projesinde sunulan seçim sistemi kategorizasyonu üzerine inşa edecek ve bu seçim sistemlerini literatürdeki önemli çalışmaları göz önünde tutarak basit çoğunluk, mutlak çoğunluk, nisbi temsil ve karma seçim sistemleri ana başlıkları altında toplayacağız (Tablo 14.4). Ayrıca ACE (2022) tarafından 234 ülke ve bağımlı bölgede uygulanan seçim sistemlerine dair verilen verilere dayanarak hangi seçim sisteminin kaç ülkede uygulandığına dair rakamları sunacağız. Bahsedilen ülkelerde birden fazla seçim sistemi kullanılabileceği için uygulanan seçim sistemlerine dair toplam rakam toplam ülke ve bağımlı bölge sayısını geçebilir.

Basit çoğunluk sistemleri

Basit çoğunluğa dayanan seçim sistemlerinin temel özelliği en fazla oyu alan aday ya da partinin kazanmasıdır. Bu ortak seçim formülüne rağmen, seçim çevresi büyüklüğü, oy sayısı ve aday tercihi açısından basit çoğunluk sistemleri farklılık göstermektedir (Tablo 14.5).

TABLO 14.4
Seçim Sistemleri

Basit ounluk sistemleri	Tek sandalyeli basit ounluk Parti Blok oy Blok oy Sınırlı oy Devredilemez tek oy
Mutlak ounluk sistemleri	Alternatif oy İki turlu sistem
Nispi temsil sistemleri	Devredilebilir tek oy Liste usulü nispi temsil
Karma seçim sistemleri	Karma üyeli nispi temsil Paralel sistem

Yazar tarafından derlenmiştir.

TABLO 14.5
Basit ounluk Sistemleri

<i>Ana boyutlar</i>	<i>Seçim evresi</i>	<i>Oy pusulası</i>			
<i>Seçim sistemi</i>	<i>Seçim evresi büyüklüğü (M)</i>	<i>Oy sayısı (V)</i>	<i>Tercih</i>	<i>Örnek</i>	<i>Uygulayan ülke sayısı</i>
Tek sandalyeli basit ounluk	M=1	V=1	Yok	Birleşik Krallık	66
Parti blok oy	M>1	V=1	Yok	Singapur	2
Blok oy	M>1	V=M	Var	Falkland Adaları	12
Sınırlı oy	M>1	M>V>1	Var	Cebelitarık	1
Devredilemez tek oy	M>1	1	Var	Moğolistan	4

Yazar tarafından derlenmiştir.

Tek sandalyeli basit çoğunluk sistemi ya da dar bölge sistemi (*single member plurality, first-past-the-post*) en basit ve dünyada en çok kullanılan ikinci seçim sistemidir. Bu sistemde her seçim bölgesinden tek bir temsilci seçilir, seçmenlerin tek bir oy hakkı vardır ve seçmenler aday sıralarını değiştiremezler. En fazla oyu kazanan partinin adayı, o seçim çevresine ait tek sandalyeyi kazanır. Parti blok oy (*party block vote, general ticket*) sistemi ise, seçim bölgesi büyüklüğü'nün birden fazla olması dışında tek sandalyeli basit çoğunluk sisteminin özelliklerini taşımaktadır. Dolayısıyla, parti blok oy sisteminde en fazla oyu alan parti o seçim bölgesinden çıkan bütün sandalyeleri kazanır.

Blok oy (*block vote, plurality at-large voting*) sisteminde, seçim çevresinin büyüklüğü birden fazladır, seçmenler seçim çevresinin büyüklüğü kadar oy kullanabilir ve farklı partilerden adayları tercih edebilir. Birden fazla partinin adayına oy verebilen seçmenler aynı aday için birden fazla oy kullanamazlar. En fazla oyu alan adaylar partileri fark etmeksizin seçimin galibidir. Sınırlı oy sistemi (*limited voting*), oy sayısının seçim çevresi büyüklüğünden daha az olması dışında blok oy sisteminin özelliklerini taşır.

Devredilemez tek oy (*single non-transferable vote*) sistemi ise, blok oy ve tek sandalyeli basit oy sisteminin özelliklerini taşır. Blok oy sisteminde olduğu gibi,

seçim çevresi birden büyüktür ve seçmenler farklı partilerin adayları arasında tercih yapabilir. Ancak tek sandalyeli basit oy sistemine benzer bir şekilde seçmenlerin sadece bir oy hakkı vardır ve en fazla oy alan aday partisi fark etmek-sizin seçimin galibidir.

Mutlak oğunluku seçim sistemleri

Basit çoğunluğa dayanan seçim sistemlerinden farklı olarak mutlak çoğun-luku seçim sistemleri, seçimi kazanmak için geçerli oyların yarısından en az bir fazlasını şart koşmaktadır. Bu sistemlerde genellikle her seçim bölgesinden sadece bir aday seilmekteyse de Mali rneğinde olduğu gibi seçim bölgeleri-nin çıkaracağı milletvekili sayısı birden fazla olabilmektedir. Mutlak oğunlu-ğun sağlanması ise genellikle zordur. Bu şartı sağlamak için daha önce bahset-tiğimiz gibi ya tur sayısı arttırılmakta ya da seçmenlere tercih şansı tanınmakta-dır. Bu anlamda, tur sayısı, tercihli oy sisteminin varlığı, ikinci turdaki aday sa-yısı ve seçim formülü mutlak oğunluku seçim sistemlerini farklılaştıran ana değişkenlerdir (Tablo 14.6).

TABLO 14.6
Mutlak oğunluğa Dayalı Seçim Sistemleri

Ana boyut	Seçim sistemi		Seçim evresi	Oy pusulası			
Seçim sistemi	Tur sayısı	2. tur aday sayısı (K)	2. tur formül	Seçim evresi büyüklüğü (M)	Oy sayısı (V)	Tercih	lke sayısı
Alternatif oy	1			M=1	K=V>M	Var	Avustralya
İki turlu mutlak oğunluk	2	K=2	Mutlak oğunluk	M=1 M>1	V=1	Yok	Belarus Mali
İki turlu basit oğunluk	2	K≥2	Basit oğunluk	M=1	V=1	Var	Fransa

Yazar tarafından derlenmiştir.

Alternatif oy (*alternative vote*) ya da tercihli tek tur sistemi, tek bir turda mut-lak çoğunluğu sağlamak için geliştirilmiş bir yöntemdir. Bu yöntemde, seçmen-lerden adayları tercihleri çerçevesinde sıralamaları istenir. Eğer adaylardan hiç-beri ilk sayımda mutlak çoğunluğu elde edemezse, en az sayıda seçmen tarafın-dan birinci tercih gösterilen aday elenir ve bu adaya verilen oylardaki ikinci ter-cihler geri kalan adaylara dağıtılır. Kazanan, mutlak çoğunluğun sağlanmasına dek devam eden bu sayım işlemi sonucunda belirlenir.

Mutlak çoğunluğu sağlamanın daha masraflı yolu ise iki turlu çoğunluk sis-temi (*two-round system*) düzenlemektir. İki turlu mutlak çoğunluk sisteminde (*majority runoff*) ilk turda herhangi bir adayın seçilememesi durumunda en faz-la oy alan iki aday ikinci tura kalır ve ikinci turda seçimler bu iki aday arasın-

da gerçekleşir. En fazla oyu kazanan sistem gereği mutlak çoğunluğa ulaşacaktır. Fransa ve Mali gibi eski Fransız kolonilerince sıklıkla kullanılan iki turlu basit çoğunluk (*majority-plurality*) sisteminde ise belirli bir barajı geçen adaylar ikinci tura kalır ve ikinci turda iki ya da daha fazla adaydan en fazla oyu kazanan seçimin galibi olur.

Nisbi temsil (NT) sistemleri

Nisbi temsil sistemleri basit ve mutlak çoğunluk formüllerine dayanan sistemlere göre sınıflandırması daha zor olan sistemlerdir. Bu zorluğun sebebi, diğer iki seçim sistemini sınıflandırırken dikkate almadığımız birçok değişkenin NT formüllerinde önem arz etmesinden, NT sistemlerini farklı şekillerde kullanan ülke sayısındaki çokluktan ve literatürde NT sistemlerini sınıflandırmada birçok farklı yöntem kullanılmasından kaynaklanmaktadır. NT sistemlerini sınıflandırırken genellikle seçim çevresi sayısı, kademe sayısı ve seçim formülü dikkate alınmaktadır (Gallagher ve Mitchell, 2005a: 584). Bu zor uğraşı nispeten kolaylaştırmak için temel olarak Blais ve Massicotte (2004: 47) tarafından geliştirilen sınıflandırma ve bilgilere sadık kalacağız. Tablo 14.7’de göreceğiniz üzere seçim çevresi sayısı, sandalyelerin dağılım düzeyi sayısı, seçim for-

TABLO14.7
Nisbi Temsile Dayalı Seçim Sistemleri

Ana boyut	Seçim çevresi			Oy pusulası		Ülke sayısı
Seçim sistemi	Çevre	Kademe	Seçim formülü	Tercih	Örnek	
Devredilebilir tek oy	>1	1	Droop	Var	İrlanda	2
Liste usulü	1	1	D'Hondt Hare D'Hondt	Var Var Yok	Hollanda Slovakya İsrail	85
	>1	1	D'Hondt D'Hondt D'Hondt Hare	Var Yok Serbest Yok	Brezilya Türkiye İsviçre Honduras	
		2 (artık üst kademe)	Droop D'Hondt	Var Yok	Çekya Romanya	
		2 (düzeltici üst kademe)	D'Hondt Hare Droop Modifiye Saint Ligue Modifiye Saint Ligue	Var Var Yok Yok Var	Belçika Danimarka Güney Afrika Norveç İsveç	
		2 (bağımsız kademeler)	D'Hondt D'Hondt Hare	Yok Var Yok	Nikaragua Polonya El Salvador	
		3 (düzeltici üst kademe)	D'Hondt	Var	Avusturya	

Örnekler alt meclise aittir. Veriler Blais ve Massicotte’den (2004: 47) alınmıştır.

mülû ve adaylar arası tercih şansı değişkenlerini kullanarak NT sistemlerini sınıflandıracağız.

Devredilebilir (*aktarılabılır*) tek oy (*single transferable vote*), bazı yönleri ile alternatif oy sistemine benzeyen bir NT sistemidir. Bu sistemde, tıpkı alternatif oy sisteminde olduğu gibi, seçmenlerden partileri fark etmeksizin adayları sıralaması istenir. Ancak alternatif oy sisteminden farklı olarak, seçim çevresinden birden fazla milletvekili seçilmektedir ve kazananı belirlemek için mutlak çoğunluk değil, NT seçim formüllerinden Droop kotası kullanılmaktadır. Droop kotası belirlendikten sonra sayıma geçilir ve ilk sayımda kotayı aşan adaylar sandalye kazanır. Başarılı adayların kotayı aşan oyları, seçmenlerin ikinci tercihlerine göre diğer adaylara devredilir ve bütün sandalyeler doluncaya dek sayım bu şekilde devam eder.

ACE (2022) veri tabanında bulunan 234 ülke ve bağımlı bölgeden 85'inde kullanılan liste usulü NT (*list proportional representation*) en fazla kullanılan seçim sistemidir. NT formüllerine dayandığı için sadece çok üyeli seçim çevrelerinde uygulanabilir. Ayrıca serbest (*panachage*) oy pusulasına sahip İsviçre dışında, liste usulü NT sistemlerinin hepsinde seçmenlerin tek oy hakkı vardır. Ancak seçim formülü, seçim çevresi sayısı, sandalye dağılım düzeyi ve aday tercih şansı açısından liste usulü NT sistemleri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin Hollanda'da bütün ülke tek bir seçim çevresi olarak kabul edilirken, Türkiye'de iller seçim çevresi olarak kabul edilmekte, ancak bir seçim çevresinden seçilebilecek en fazla milletvekili sayısı (18) belirlenerek, Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlerin alt seçim bölgelerine bölünmesi sağlanmaktadır. Liste usulü NT sisteminde, seçmenler adayları tercih edebileceği gibi (*açık liste*), sadece partilere oy vermek zorunda bırakılabilir (*kapalı liste*). Ayrıca oyların sandalyeye dönüştürülmesinde kullanılan seçim formülleri farklılıklar gösterir. En fazla kullanılan NT formülü D'Hondt olsa da Hare, Droop ve modifiye Saint-Lague formülü de tercih edilebilmektedir.

Liste usulü NT sistemleri arasındaki en önemli fark ise oyların sandalyelere kaç kademede dağıldığıdır. Türkiye'nin de dahil olduğu çoğu ülkede oylar tek bir kademede dağılsa da kimi ülkelerde oylar iki ve hatta üç kademede dağılmaktadır. Bu ülkelerdeki üst kademeler farklı işlevlere sahiptir. Türkiye'de 1965 seçimlerinde uygulanan ve "milli bakiye" olarak bilinen artık üst kademe (*higher tier remainder*) uygulamasında, seçim çevresinde dağıtılmayan sandalyeler ve artık oylar üst kademe olan ulusal düzeyde bir havuzda toplanır ve bu kademede dağıtılır. Düzeltici üst kademe (*higher tier as corrective*) uygulamasında ise yerel kademedeki seçim çevrelerinin küçüklüğünün yarattığı orantısızlığı düzeltmek için üst kademeye belirli sayıda sandalye ayrılır. Eğer bir partinin yerel kademede aldığı oy ile kazandığı sandalye arasında orantısızlık varsa üst kademe sandalyelerin bir bölümü bu partiye verilerek orantısızlık giderilmeye çalışılır. Son seçenek ise birbirinden bağımsız iki kademe uygulamasıdır. "Türkiye milletvekilliği" şeklinde 1995 yılında getirilen, ancak Anayasa Mahkemesi'nce iptal edilen bu uygulamada ulusal kademe ayrı bir seçim çevresi gibi var-

sayılı ve partiler yerel kademe dışında bir de ulusal kademe seçim çevresi için rekabet ederler (Bilir, 2005: 64-65). Örneğin Polonya’da 52 seçim çevresinin çıkaracağı 391 üye D’Hondt formülüne göre yerel kademe seçilmekte, ayrıca ek bir seçim çevresi olan ulusal kademe de 69 üye yine D’Hondt formülüne göre belirlenmektedir (Blais ve Massicotte, 2004: 48-50).

Karma seçim sistemleri

Karma sistemler genellikle birden fazla kademe sandalyelerin dağıldığı ve her kademe için farklı seçim sistemlerinin kullanıldığı sistemlerdir.³ Ayrıca karma sistemlerin hemen hepsinde oylar iki veya üç kademe dağıtıldığı için seçmenlerin birden fazla oy hakkı vardır.⁴ Oylar farklı düzeyler arasında bölündüğü için genellikle bölünmüş oy pusulası kullanılır (Gallagher ve Mitchell, 2005b: 19). Ancak kademeler arasında oy aktarımı açısından farklar bulunmaktadır. Bu farklılık da karma seçim sistemlerini sınıflandırmada esas alınan temel değişkenlerdir (Tablo 14.8).

TABLO 14.8
Karma Seçim Sistemleri

Seçim sistemi	Kademeler arası aktarım	Kademe 1			Kademe 2			Ömek	Ülke sayısı
		Seçim çevresi büyüklüğü	Seçim formülü	Sandalye sayısı	Seçim çevresi büyüklüğü	Seçim formülü	Sandalye sayısı		
Paralel	Yok	2	D'Hondt	176	1	Basit çoğunluk	289	Japonya	27
Karma üyeli nispi	Var	2	Hare	299	1	Basit çoğunluk	299	Almanya	9

Yazar tarafından derlenmiştir.

Paralel sistem (*superposition, parallel systems*) iki kademeli ülkelerde kademelerden birinin çoğunlukçu diğerinin ise nispi temsil formülüne göre seçildiği sistemlerdir. Örneğin Japonya’da alt meclisin 289 üyesi tek sandalyeli basit çoğunluk sistemine göre seçilmekte, 176 üye ise D’Hondt usulüne göre belirlenmektedir. Bu sistemin temel özelliği iki kademe seçilen sandalyeler arasında bir bağ olmamasıdır. Diğer bir deyişle, verilen oyların orantılı bir şekilde sandalye sayısına dönüştürülmesine (*düzeltilici üst kademe*) dair herhangi bir amaç yoktur.

- 3 Tek kademeli seçim sistemlerinde de karma seçim formülleri uygulanabilmektedir. Örneğin Fransız senatosu seçimlerinde bir ya da iki sandalyeye sahip seçim bölgelerinde iki türlü basit çoğunluk sistemi, üç ve daha fazla sandalyeye sahip seçim bölgelerinde ise NT sistemleri kullanılmaktadır (Blais ve Massicotte, 2004: 54). Bu sistem geçmişte Kosta Rika ve Yunanistan’da genel seçimlerde kullanılmıştır (Colomer, 2004: 48).
- 4 Bu durumun da istisnaları vardır. Çoklu kademe (*multiple tier*) olarak adlandırılan seçim sisteminde her seçmenin bir oyu vardır. Oylar her bir sayımda farklı seçim formülleri kullanılarak sandalyelere dönüştürülür. Bu sistem geçmişte Güney Kore ve Tayvan’da kullanılmıştır (Colomer, 2004: 48).

Karma üyeli nispi temsil sistemi (*mixed member proportional, corrective, compensatory mixed, personalized proportional*) paralel sisteme benzemekte ve bu yüzden kimi zaman paralel sistem başlığı altında ele alınmakla birlikte (Colomer, 2004; Dikici-Bilgin, 2013), paralel sistemden farklı olarak oyların daha orantılı bir şekilde sandalyelere dönüştürülmesini amaçlar (Blais ve Massicotte, 2004: 55; Candan vd., 2020: 72). Almanya’da uygulanan versiyonunda karma üyeli nispi temsil sisteminde seçmenler bir oyu ile 299 seçim çevresindeki bir adaya basit çoğunluk formülü ile oy verip, diğer oyu ile bir partiye oy vermektedir. Eğer bir parti ulusal kademede örneğin %10 oy almış ancak yerel kademede hiçbir sandalye kazanamamışsa, bu durumda yerel kademelerdeki sandalyelerin bir bölümü partinin ulusal oy düzeyine gelene kadar partiye verilmektedir (Candan vd., 2020: 72). Bu “dengeleme koltukları” (*balance seats*) nedeniyle Alman parlamentosundaki (*Bundestag*) koltuk sayısı artabiliyor.

Seçim sistemi tercihi

Seçim sistemleri siyasi aktörler tarafından belirlenir. Dolayısıyla sistemi belirleyen siyasi aktörlerin kimler olduğu, hedefleri ve aralarındaki güç dengesi seçim sistemi tercihinin etkileyecektir. Ayrıca mevcut seçim sistemlerinin aktörlerin beklentilerini ne derece karşıladığı, aktörlerin geleceğe dair beklentileri ve tercih esnasında önlerinde ne gibi seçenekler olduğu, seçim sistemi tercihlerini etkileyen diğer faktörlerdir (Colomer, 2004: 4).

Seçim sistemini tercih eden kanun koyucuların altı temel hedefi vardır: Oyların orantılı olarak sandalyeye dönüştürülmesi, hesap verebilirliğin sağlanması, istikrarlı hükümetlerin kurulması, seçmenlerin tercih ettiği adayların seçilmesi, etnik ve dinî gruplar arasında uzlaşma sağlanması ve azınlıkların temsili (Horowitz, 2003: 116-119). Bu hedeflerden birini ya da birden fazlasını amaçlayan siyasi aktörlerin, seçim sistemine karar verdiği zaman dilimindeki öncelikleri ve diğer aktörlerle ilişkileri seçim sistemi tercihinin etkileyecektir.

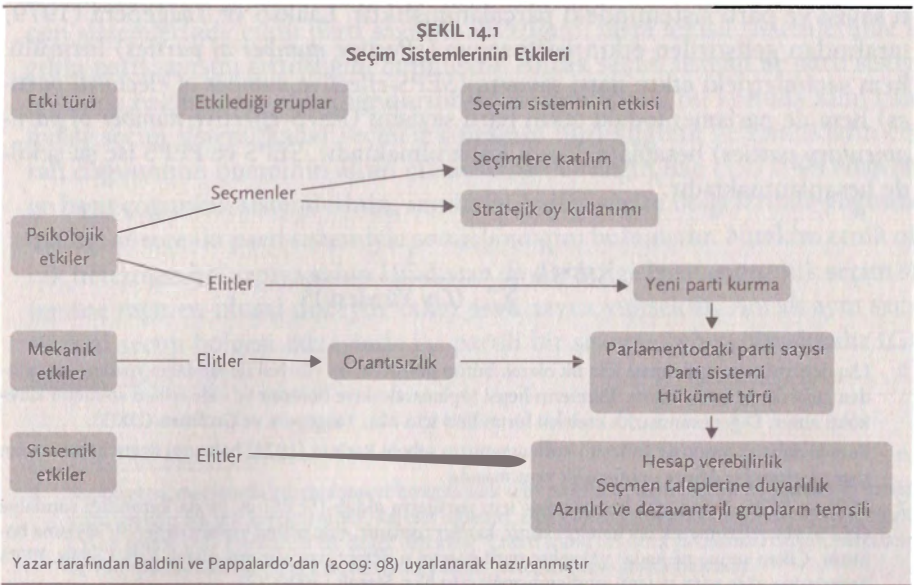
Ülkelerin kuruluş aşamasındaki aktörlerin öncelikleri seçim sistemi tercihinin şekillendirmektedir. Örneğin kuruluş aşamasında nispeten heterojen bir yapıya sahip olan İsrail, ulusal birlik fikrini pekiştirmek için bütün bir ülkeyi tek seçim bölgesi olarak kabul etmiştir (Gallagher, 2005: 539). Öte yandan bağımsızlığını kazanan koloniler genellikle ilk seçim sistemlerini kolonyal güçlerden devralmaktadır. Örneğin İngiliz kolonilerinin %77’si, Fransız kolonilerinin ise %61’i ilk seçimlerde Birleşik Krallık ve Fransa’da uygulanan seçim sistemlerini kullanmıştır (Lundell, 2009: 66). Rejim değişikliği durumundaysa iktidardaki otoriter yönetim ile demokrasi isteyen gruplar içindeki bölünmüşlük, farklı önceliklere sahip bu gruplar arası güç dengesi ve grupların gelecek seçim sonuçlarına dair beklentileri seçim sistemini belirlemektedir (Huntington, 1991a: 123). Örneğin Türkiye’de 1980 darbesi sonrasında monolitik bir yapıya sahip olan ve karşısında güçlü bir demokrasi cephesi bulunmayan Milli Güvenlik Konseyi, 1982 referandumu sonuçlarına dayanarak hal-

kın kendilerini desteklemeye devam edeceğini varsaymış, Türkiye için iki partili bir sistemin en iyi parti sistemi olacağına inanmış ve bunu sağlamak için D'Hondt sistemi ve seçim çevresi barajına ek olarak dünyadaki en yüksek yasal ülke barajı olan %10 barajını demokrasiye geçmeden önce yürürlüğe sokmuştur (Özbudun, 2000: 75).

Demokratik rejim içindeyse büyük partilerin kendilerinin fazla temsili sağlayacak olan az sayıda milletvekilinden oluşan meclisler ve seçim bölgeleri ve küçük kotaları tercih etme eğiliminde olmasını bekleyebiliriz (Colomer, 2004: 3). Ancak partizan tercih olarak adlandırabileceğimiz bu tercihin gerçekleşmesi büyük partilerin diğer partilere kıyasla gücüne bağlıdır. Eğer büyük partilerin seçim sistemi değişikliği için diğer partilerle uzlaşma zorunluluğu yoksa, yani seçim sistemi değişikliği için gerekli çoğunluğa sahiplerse, kendi avantajlarına seçim sistemi değişiklikleri yapma ihtimali yükselmektedir (Gallagher, 2005: 539). Avusturalya ve Şili'de yaşanan bu durumun Türkiye'de de örnekleri vardır. Örneğin 1980 darbe yönetiminin 1980 öncesinin siyasi liderlerine getirdiği siyasi yasakların kaldırıldığı 1987 referandumu sonrasında, gelecek seçimlerde iktidarda kalabilmesi şüpheli olan Anavatan Partisi, meclisteki çoğunluğu sayesinde seçim sistemini tek başına değiştirmiş ve 1987 seçimlerinde %36 oy ile sandalyelerin %65'ini kazanmıştır.

Seçim sistemlerinin etkileri

Siyasi aktörler seçim sistemlerinin potansiyel etkilerini göz önünde bulundurarak, seçim sistemi tercihi yaparlar. Bu potansiyel etkiler, “mekanik”, “psikolojik” ve “sistemik” olarak sınıflandırılabilir (Şekil 14.1).

Mekanik etkiler seçimlerde kullanılan kuralların doğrudan etkisidir. Seçim sistemlerinin doğrudan belirlediği temel mekanik etki ise bir partinin aldığı oy oranı ile meclisteki sandalye oranı arasındaki fark olan orantısızlıktır (*disproportionality*). Orantısızlığı ölçmek için kullanılan farklı endeksler bulunsada, en yaygın kullanılan endekslerden biri aşağıdaki şekilde hesaplanan en düşük kare endeksidir (*LSq-least squares index*) (Gallagher, 1991):⁵

$$LSq = \sqrt{\frac{1}{2} \sum_{i=1}^n (Oy\ Yüzdesi_i - Sandalye\ Yüzdesi_i)^2}$$

Oy oranı ile sandalye sayısı arasındaki orantısızlık, seçim sistemi ile parlamentodaki parti sayısı (parti sistemi) arasındaki ilişkiyi belirleyen temel ara değişkendir (Lijphart, 1990: 168). Dar bölge ve basit çoğunluk formülüne dayanan seçim sistemleri, orantısızlığı büyük partilerin lehine sistematik olarak arttırmakta, geniş bölge ve nispi temsil formüllerine dayanan sistemler ise oyların daha orantılı bir şekilde parlamentoda sandalyeye dönüşmesini sağlamaktadır (Lijphart, 1990: 168; 2012: 149).⁶ *Duverger Kanunu* olarak adlandırılan hipotezlere göre dar bölge ve tek turlu çoğunluk sistemleri üçüncü partilerin mecliste eksik temsilini sağlayarak iki partili sistemlere sebep olmaktadır. Öte yandan iki turlu çoğunluk usulü veya nispi temsil ise çok parti sistemini teşvik etmektedir (Duverger, 1974a).

Duverger'in hipotezlerinin test edilmesi için öncelikle parti sistemlerinin ampirik ölçümlere dayalı olarak sınıflandırılması gerekmektedir. Parti sistemlerini ölçmek ve sınıflandırmak için en fazla kullanılan kriterler ise etkin parti sayısı ve parti sistemindeki parçalanmışlıktır. Laakso ve Taagepera (1979) tarafından geliştirilen etkin parti sayısı (*effective number of parties*) formülü, hem seçimlerdeki etkin parti sayısını (*SEPS-effective number of electoral parties*) hem de parlamentodaki etkin parti sayısını (*PEPS-effective number of parliamentary parties*) hesaplamak için kullanılmaktadır. SEPS ve PEPS ise şu şekilde hesaplanmaktadır:⁷

$$SEPS = \frac{1}{\sum_{i=1}^n (Oy\ Yüzdesi_i)^2}$$

5 LSq değerinin hesaplanması için ilk olarak bütün partilerin oy yüzdesi ile sandalye yüzdesi birbirinden çıkarılır ve karesi alınır. Karelerin hepsi toplanarak ikiye bölünür ve elde edilen sonucun karekökü alınır. Diğer orantısızlık endeksi formülleri için bkz. Taagepera ve Grofman (2003).

6 Burada daha az orantısız ifadesini kullanmamızın sebebi Rae'nin (1971) belirttiği üzere bütün seçim sistemlerinin bir derece orantısızlık yaratmasıdır.

7 SEPS ve PEPS değerlerini hesaplamak için partilerin aldığı (SEPS) oy ya da kazandığı sandalye (PEPS) yüzdelерinin tek tek kareleri alınır, kareler toplanır, elde edilen toplam değer bir sayısına bölünür. Çıkan sonuç ne kadar yüksekse parti sistemi o derece parçalanmış olarak kabul edilir. PEPS değerlerine göre parti sistemi sınıflandırması için bkz. Siaroff (2000: 72).

$$PEPS = \frac{1}{\sum_{i=1}^n (Sandalye \ Yüzdesi_i)^2}$$

Rae (1968) tarafından geliştirilen parçalanmışlık (*fragmentation*) formülü de oyların seçime katılan partiler (*seçimsel parçalanma-electoral fragmentation*) ve ya mecliste temsil edilen partiler (*meclisteki parçalanma-legislative fragmentation*) arasındaki dağılımını hesaplayarak herhangi bir seçim sonucunda parti sisteminin ne derece parçalandığını belirlememize yarar. Seçimsel ve meclisteki parçalanma aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır:⁸

$$Seçimsel \ parçalanma = \sum_{i=1}^n (Oy \ Yüzdesi_i)^2$$

$$Meclisteki \ parçalanma = 1 - \sum_{i=1}^n (Sandalye \ Yüzdesi_i)^2$$

Çoğu çalışma seçim sisteminin yarattığı orantısızlık ile etkin parti sayısı ve parçalanmışlık arasındaki ilişki hipotezini doğrulamaktadır. Örneğin Lijphart (1999: 155) 36 ülke üzerine yaptığı çalışmada etkin parti sayısı ile orantısızlık arasında güçlü bir korelasyon bulmuştur. Başka bir çalışmada Lijphart (1990: 493) 20 ülkeyi inceleyerek orantısızlığın basit çoğunluğa dayanan seçim sistemlerinde etkin parti sayısını azalttığını, nispi temsil sistemlerinde ise etkin parti sayısını arttırdığını tespit etmiştir. Gallagher (2005: 543-550) 22 ülkede çoğunlukçu seçim sistemlerinin yüksek orantısızlık, düşük etkin parti sayısı ve iki partili sistemlerle; nispi temsil sistemlerinin ise düşük orantısızlık, yüksek etkin parti sayısı ve çok parti sistemleri ile özdeşleştiğini belirtmiştir. Benzer bir şekilde Lijphart (1990: 493) orantısızlığın basit çoğunluğa dayanan seçim sistemlerinde etkin parti sayısını azalttığını, nispi temsil sistemlerinde ise etkin parti sayısını arttırdığını bulmuştur. Ancak seçim sistemi ile parti sistemi arasında bağlantının olmadığı durumlar da mevcuttur. Bu konuda kimi çalışmalar seçim sistemi kadar seçmen kitlesinin türdeşliğinin ve azınlıkların coğrafi dağılımının önemini altını çizmektedir. Örneğin Rae (1971: 95) dar bölge basit çoğunluk sistemlerinin, azınlıklar belirli seçim bölgelerinde yoğunlaşmadığı sürece iki parti sistemiyle sonuçlandığını bulmuştur. Nitekim etnik olarak heterojen bir yapıya sahip Hindistan'da dar bölge basit çoğunluk seçim sistemine rağmen ulusal düzeyde etkin parti sayısı yüksektir. Ancak aynı seçim sistemi seçim bölgesi düzeyinde iki partili bir sisteme sebep olmaktadır (Gallagher, 2005: 547).

8 Seçimsel ve meclisteki parçalanmayı hesaplamak için partilerin aldığı oy ya da kazandığı sandalye yüzdelерinin tek tek kareleri alınır, kareler toplanır, elde edilen toplam değeri bir sayısından çıkarılır. Çıkan sonuç 0 ile 1 arasında bir değeri olacaktır. Çıkan sonucun sıfıra yaklaşması düşük parçalanmayı, bire yaklaşması ise parti sistemindeki yüksek parçalanmayı göstermektedir.

Seçmenler oy kullanırken, siyasetçiler ise siyasi partilerini kurarken seçim sistemlerinin özelliklerini hesaba katar. Duverger (1974a) seçmenlerin oylarının boşa gitmesini istemeyecekleri varsayımından yola çıkarak, dar bölge tek turlu çoğunluk sisteminde seçmenlerin destekleyip kazanamayacağını düşündüğü parti yerine ehven-i şer mantığıyla kazanması mümkün ve siyasi tercihlerine en uygun partiye oy verme eğiliminde olacağını iddia etmiştir. Ancak stratejik oy kullanımı (*strategic/tactical voting*) olarak adlandırılan bu durumun ne derece gerçekçi olduğu tartışmalıdır. Çeşitli çalışmalar seçmenlerin yaklaşık %5'inin çoğunlukçu seçim sistemlerinde ikinci tercihlerine oy verme eğiliminde olduğunu ve ikinci tercih edilen adaya oy verirken adayın ırk gibi kişisel özelliklerinin önemini ortaya koymuştur. Nispi temsil sistemlerinde ise küçük partilerin seçmenleri yüksek seçim barajlarının bulunması durumunda stratejik oy kullanmaya yatkınlık göstermektedir. Ancak bu konudaki çalışma sayısı oldukça sınırlıdır (Blais ve Massicotte, 2004: 57).

Demokrasilerde, seçim sistemlerinin seçmen davranışları üzerindeki ikinci etkisi ise seçimlere katılım oranları (*voter turnout*) ile alakalıdır. Çoğunlukçu seçim sistemlerinde küçük partilere gönül vermiş seçmenler ehven-i şer mantığı yerine oy kullanmamayı da tercih edebilir. Nisbi temsil sistemlerinde ise orantısızlık düşük olduğu için küçük partilerin mecliste temsil şansı daha yüksek olacak ve seçmenler gönül verdikleri partilere oy verirken daha az çekinecektir. Dahası, düşük orantısızlık, aşağıda belirtileceği üzere yeni parti sayısını arttıracak ve böylece seçmenlerin önünde daha fazla tercih olacaktır (Cox vd., 2016: 1250). Dolayısıyla çoğunlukçu seçim sistemlerinde seçimlere katılma oranının daha düşük, nisbi temsil sistemlerinde ise daha yüksek olması beklenecektir.

Seçim sistemi ile seçmen katılımı arasındaki ilişkiyi doğrulayan karşılaştırmalı çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin 20 ülkedeki 509 seçimi inceleyen Blais ve Carty (1990) nisbi temsil sistemlerinde seçimlere katılımın daha yüksek olduğunu bulmuştur. Ancak kimi vaka incelemeleri seçim sistemlerinin seçim formülü dışındaki boyutlarının da altını çizmektedir. Örneğin İspanya'daki yerel seçimleri inceleyen Sanz (2017), seçimlere katılmayı etkileyen asıl boyutun seçim formülü değil oy pusulasının yapısı olduğunu ve açık oy pusulalarının seçmenlere daha fazla tercih şansı tanıyarak seçimlere katılma oranlarını arttırdığını belirtir.

Seçim sistemlerinin yarattığı orantısızlık aynı zamanda parti liderlerine parlamentoya girme ihtimallerine dair bir ipucu verir. Bu yüzden yüksek orantısızlık yaratan seçim sistemlerinde yeni talepleri temsil eden siyasi girişimciler, mecliste temsil şanslarının düşük olması ihtimalinden kaynaklı olarak yeni bir parti kurmak yerine mevcut partilerde yer almayı tercih edebilir (Kitschelt, 1986). Mevcut büyük partilerin politikalarından rahatsız olan milletvekilleri de partiden ayrılıp yeni bir parti kurmayı maliyetli bir strateji olarak değerlendirip, parti içinde kalmayı ve parti disiplinine boyun eğmeyi tercih edebilir (Demirkol,

2018). Öte yandan orantısızlığın daha düşük olduğu seçim sistemlerinde seçimlere katılma ve mecliste temsil edilme maliyetleri daha düşük olduğu için siyasi girişimciler kendi partilerini kurmayı tercih edebilir. Dolayısıyla düşük orantısızlık seçimlere katılan yeni parti sayısını arttırabilir. Bu iddiayı doğrulayan çeşitli çalışmalar mevcuttur. 15 Doğu Avrupa ülkesi ile 22 OECD ülkesi üzerine yapılmış iki farklı çalışma, orantısızlığın daha düşük olduğu seçim sistemlerinde yeni parti sayısının daha yüksek olduğunu gösteriyor (Tavits, 2006; 2007).

Sistemik etkiler

Seçim sistemlerinin mekanik etkisi orantısızlık sonucunda ortaya çıkan parlamentodaki etkin parti sayısı ile alakalıdır. Parlamenter sistemlerde yüksek orantısızlık yaratan seçim sistemleri parlamentodaki parti sayısını düşürmekte ve genellikle tek bir partinin mecliste çoğunluk elde etmesini kolaylaştırarak hükümetin tek bir parti tarafından kurulmasını sağlamaktadır. Öte yandan düşük orantısızlık yaratan seçim sistemleri meclisteki parçalanmayı ve etkin parti sayısını arttırarak koalisyon ihtimalini arttırmaktadır. Diğer bir deyişle, çoğunlukçu sistemler tek parti hükümetleriyle, nisbi temsil sistemleri ise koalisyon hükümetleriyle karakterize edilmektedir (Ezrow, 2010: 120; Norris, 1997: 308).

Parlamenter sistemlerde orantısızlığın belirlediği hükümet tipinin ise hükümetlerin ve milletvekillerinin davranışları üzerinde etkileri vardır. Yüksek orantısızlığın yarattığı iki partili sistemlerde mecliste çoğunluğu sağlayarak hükümeti kuran partinin hesap verebilirliği daha yüksektir ve seçmen taleplerine daha duyarlı davranmak zorunda hissedecektir. Ne de olsa tek başına hükümet kuran partinin kötü performansından dolayı suçlayabileceği bir hükümet ortağı bulunmamaktadır. Ayrıca hükümetin performansından memnun olmayan seçmenler, oylarının boşa gitmemesini isteyip, gelecek seçimlerde ana muhalefetteki diğer büyük partiye oy vererek hükümeti kolaylıkla değiştirebilir. Son olarak hükümetin düşmesinin kendi siyasi kariyerlerini de tehdit edeceğinin farkında olan iktidar partisinin milletvekilleri parti disiplinine daha fazla boyun eğme eğiliminde olacaktır. Dolayısıyla hükümetler daha istikrarlı olacaktır.

Düşük orantısızlık yaratan nisbi temsil sistemlerinde ise hükümetin kötü performansından kimin sorumlu tutulacağı konusu net değildir. Zira koalisyonlara yol açan bu seçim sistemlerinde hükümet ortağı partiler birbirlerini daha kolay bir şekilde suçlayabilmektedir. Dahası, düşük orantısızlık nedeniyle hükümet ortaklarının gelecek seçimlerde mecliste temsil edilme ve yeni bir koalisyonun parçası olma şansı çoğunlukçu seçim sistemlerine kıyasla daha yüksektir. Ayrıca parti politikalarından rahatsız olan milletvekilleri, orantısızlığın düşük olması ve seçim sisteminin koalisyonlara zemin hazırlaması nedeniyle yeni bir parti kurarak gelecek koalisyonlarda yer alma ihtimalinin yüksek olduğunu düşünebilecektir. Bu hesap beraberinde parti disiplininin zayıflamasını ve stabil olmayan koalisyon hükümetlerini getirebilmektedir. Özetle, yüksek orantısızlık yaratan çoğunlukçu seçim sistemlerinde hükümetlerin stabilitesi, hesap

verebilirlikleri, parti disiplinleri ve seçmen taleplerine duyarlılıkları daha yüksekken, düşük orantısızlık yaratan nisbi temsil sistemlerinde tam tersi bir durum beklenmektedir (Ezrow, 2010: 121; Farrell, 1997: 142; Norris, 1997: 305).

Seçim sistemlerinin yarattığı diğer sistemik etki ise azınlık ve dezavantajlı grupların temsildir. Belirli seçim çevrelerinde yoğunlaşmış azınlıklar gerek çoğunlukçu gerekse nisbi temsil sistemlerinde mecliste temsil şansı bulabilmektedir. Ancak dezavantajlı gruplar ile belirli bir coğrafi bölgede yoğunlaşmamış azınlık gruplarının mecliste temsili, nisbi temsil sistemlerinde daha kolaydır. Örneğin, 2016 yılında farklı ülkelerde gerçekleşen seçimlerde; tek sandalyeli basit çoğunluk sistemine sahip ülkelerde kadın adayların %15'i, nispi temsil sistemi uygulayan ülkelerde ise %23,9'u seçimleri kazanmıştır (Krook, 2018: 176). Keza Hollanda, İsviçre ve Belçika örnekleri nisbi temsil sistemlerinin azınlıkların temsiliyi kolaylaştırdığını göstermektedir (Menocal, 2011: 8). Ancak seçim sistemlerinin kadınların ve dezavantajlı grupların temsili üzerindeki etkisi ülkelerin demokratik tecrübesi tarafından şekillenmektedir. Örneğin Moser (2001) eski demokrasilerde nisbi temsili kadınların temsiliyi arttırdığını belirtirken, yeni demokrasilerde seçim sistemlerinin kadın temsili üzerinde istatistikî açıdan önemli bir etkisinin olmadığını ifade ediyor. Öte yandan azınlıkların temsili beraberinde etnik çatışmaların barışçıl bir çözümünü getirmeyebilir. Bazı araştırmacılar nispi temsil sistemlerinin azınlıkların temsiliyi sağlayarak etnik çatışmaları azalttığını ileri sürerken, diğerleri nispi temsil sisteminin doğası gereği dışlayıcı olan etnik kimliklerin siyasallaşmasını sağlayarak etnik çatışmaları artırdığını iddia ediyor (Lublin ve Bowler, 2018: 168).

Sonuç

2000'li yıllara kadar seçim sistemleri demokratik konsolidasyonu etkileyen temel boyut olarak değerlendirdi ve seçim kanunlarının diğer alt boyutlarını genellikle göz ardı etti. Ancak yeni milenyum ile birlikte temsili demokrasilerde seçimlerin özgür ve adil şekilde gerçekleşmediği konusundaki tartışmalar yoğunluk kazanmaya başladı. 2010 yılından bu yana rekabetçi otoriter (*competitive authoritarianism*) ya da melez (*hybrid*) rejimler (Diamond, 2002a; Levitsky ve Way, 2002) olarak sınıflandırılan rejim sayısındaki artış [bkz. Bozarslan; Esen ve Yavuzylmaz; Turan ve Göksel], seçimlerin adil ve serbest koşullar altında gerçekleşmesi için neler yapılması gerektiği sorusunu beraberinde getirdi (International IDEA, 2021). Dolayısıyla, seçim kampanyaları, medyada muhalefetin temsili, düşünce ve ifade özgürlüğü, seçim harcamaları ve sürecinin denetimi ile seçim kurullarının tarafsızlığı gibi konulara dair akademik ve siyasi ilgi de arttı.

Sayıları gittikçe artan rekabetçi otoriter rejimlerde seçim sistemlerinin demokratikleşmeye katkısı giderek önem kaybetmektedir. Giderek otoriterleşen günümüz dünyasında seçimlerde aday ve partiler arasındaki rekabetin ne derece adil şartlar altında gerçekleştiği sorusu önem kazanıyor. Bu nedenle düşün-

ce, ifade ve örgütlenme özgürlüğü, seçimleri düzenleyen kurumların tarafsızlığı, devlet ile hükümet arasındaki ayırım, özellikle muhalefetin ana akım medya kuruluşlarına erişim şansı gibi hususlar akademik camiada daha fazla tartışılıyor (Esen ve Gümüşçü, 2017). Öte yandan, Batı demokrasilerinde seçmen tercihlerinin temsili yerini çoğunlukçu olmayan ulusal ve ulus-üstü kurumlara (*non-majoritarian institutions*) ve giderek artan otoriter-popülist söylemlere bırakmaktadır (Bovens ve Schillemans, 2020; Norris, 2020). Bu anlamda, serbest seçimleri varsayan minimalist demokrasi tanımı giderek önemini kaybetmiş ve her rekabetçi seçimin illa demokratik seçim, demokratik rejim göstergesi olmadığı ortaya çıkmıştır.

Yine de adil ve serbest seçimler modern demokrasinin vazgeçilmez unsurudur. Yukarıdaki tartışma adil ve serbest olsa da, seçim sonuçlarının aslında seçim sisteminin bir bağımlı değişkeni olduğunu gösteriyor. Bitirirken dikkat çekilmesi gereken son husus, farklı seçim sistemlerinin farklı etkileri, dolayısıyla farklı avantajları ve dezavantajları olduğu ve bu seçim sistemlerinden birinin evrensel/objektif olarak “doğru” seçim sistemi olduğunu söylemenin mümkün olmadığıdır. Ne var ki, temsilde adalet ilkesini vurgulayan, seçmeni sadece siyasi partilerin sunduğu seçeneklere mahkûm etmeyip, ona inisiyatif geliştirme imkânı veren seçim sistemlerinin demokrasi değerlerine daha yakın sistemler olduğu söylenebilir. Temsilde adalet ilkesine yapılan vurgunun siyasi istikrarsızlık riskini arttırdığı iddiasıyla, siyasi istikrarı sağlamak adına temsilde adalet ilkesinden tasarruf eden seçim sistemi tasarımlarının ise istikrarı sağladığına dair kesin bir kanıt yoktur. Örneğin, 12 Eylül askerî darbesi sonrasında getirilen %10 ülke ve seçim çevresi barajları parti sistemindeki parçalanmayı engelleyememiş ve 1990’lı yıllar siyasi istikrarsızlık ile karakterize edilmiştir. Dolayısıyla siyasi istikrar seçim sistemi gibi yasal-kurumsal düzenlemelerle tek başına sağlanabilecek bir sonuç değildir. Başkanlık sistemine geçiş sonrasında seçim sisteminde yaşanan değişikliklerin parti sistemi üzerindeki etkisi Türkiye’yi bir dolaşık deneye dönüştürmüştür.

DÖRDÜNCÜ GÜÇTEN DİJİTAL TEKNOLOJİLERE MEDYA VE DEMOKRASİ: EKONOMİ-POLİTİK BİR BAKIŞ

YASEMİN ÖZGÜN - ÇAĞDAŞ CEYHAN

Medya terimi, ancak 20. yüzyılda kitle iletişim araçlarının gelişimiyle, basılı yayınlar, radyo, televizyon, sinema vb. mecraları içeren şimdiki yaygın anlamına kavuştu. Medyanın demokratik bir toplumun işleyişindeki rolüne dair yapılan çalışmalarda, iktidarın kullanımını denetleyen “korkusuz bir bekçi köpeği” olarak hizmet etmesi gerektiğine dair başlangıçtaki fikir birliği (Curran, 2002; McQuail, 2013; McNair, 2009) zamanla çeşitlendi. Örneğin Curran (2011), medyanın demokratik işlevlerinden birinin bireylerin toplumsal deneyimlerini ve fikirlerini sorgulamalarına olanak sağlayarak, çoğulculuğu teşvik etmek olduğunu savunur. Buna göre, medya yurttaşları bilinçlendirerek, sivil toplumu canlandıracak işlevler üstlenerek ve toplumdaki alternatif görüş ve bakış açılarının ortaya konmasını sağlayan koşulların oluşturulmasına yardım ederek, bir “temsil rolü” oynar. Bu görüşün kökeni, demokrasinin ilerlemesinde basının “aracılık” görevinin önemini kabul eden ilk düşünürlerden olan Alexis Tocqueville’e kadar götürülebilir. Tocqueville, 1830’larda, “ABD’de Basın Özgürlüğü” üzerine yazdığı bir bölümde; basının, tüm gizli siyasi planları deşifre edip, tarafların temsilcilerini kamuoyu önüne çıkararak, hesap sorma yeteneğine sahip olduğundan söz eder (Gaber, 2003: 139).

Basının demokrasinin gelişiminde oynadığı rolü vurgulamak üzere kullanılan bir başka yaygın terim olan “dördüncü güç” ise, genellikle İngiliz politikacı Edmund Burke’e atfedilir. Burke, Parlamento’da (kral, din adamları ve halk temsilcileri olmak üzere) üç güç olduğunu, ancak gazeteciler locasında hepsinden daha önemli olan dördüncü bir gücün oturduğunu söylemiştir (Gill, 2020). Dördüncü güç terimi, Amerika Birleşik Devletleri’nde basını, yasama, yürütme ve yargı güçlerinin yanına yerleştirmek için kullanılmaya başlandıktan sonra, bu-

günkü yaygın anlamına kavuşarak, işleyen bir demokrasi için basın bekçi rolüne atıfta bulunur. “Dördüncü güç”, basının yalnızca sahip olduğu gücün miktarını vurgulamakla kalmaz, aynı zamanda bu gücün çoğu zaman halkın kontrolünde olmadığını ileri sürmeyi de amaçlar. Bunun anlamı, halka karşı sorumlu olmayan bir gölge hükümet gibi hareket eden basının, şu ya da bu tür özel çıkarlara bağlı olması nedeniyle halk adına bekçi köpekliği yaptığı iddiasının büyük ölçüde bir yanılısıdır. Basının bazen halkı korumaktan çok tehdit etmesi ya da halka hizmet etmek yerine kontrol etmesi, bu durumun doğal sonucudur (Gill, 2020).

Günümüz medyasını anlamak için başvurduğumuz yeni terimlerin –yakınsama, küresel rekabet gücü, deregülasyon, tüketici seçimi vb.– ardındaki gerçeklik ise, medya yoğunlaşması olgusudur. Ayrıca, günümüzün sağ popülist iktidarları muhalif sesleri susturarak otoriter rejimlerini pekiştirmek için medyayı denetimleri altında tutuyorlar [bkz. Turan ve Göksel].

Medya yakınsaması

Medya yakınsaması, geleneksel medya, basılı medya, yayın medyası, yeni medya ve internet gibi farklı kitle iletişim araçlarının yanı sıra taşınabilir ve yüksek etkileşimli teknolojilerin dijital medya platformları aracılığıyla birleştirilmesini ifade eder (Leverage Edu, 2021).

Dolayısıyla medya holdingleri ve siyasi iktidarlar arasında çıkar birliğinin getirdiği noktada, medyanın, halkı kontrol etme aracı haline geldiği, demokrasinin değil iktidarın dördüncü kuvveti olduğu söylenebilir. Kamu yararına olan toplumsal, politik ve kültürel bilgilerin verimli, doğru ve eksiksiz aktarımının öneminin arttığı bir ortamda, artan sahiplik yoğunlaşması ve ticari baskılar nedeniyle, kitle iletişim araçlarının bu rolü yerine getirmekte giderek daha başarısız ve isteksiz olduğu ve seçmenler ve yurttaşların kamu politikası tartışmalarına bilgili bir şekilde katılamamalarının demokrasiyi baltadığı söylenebilir.

Deregülasyon

Kamu kuruluşları ile ticari kuruluşlar arasındaki mücadelede devletin düzenleyici kurulları kullanarak yasal anlamda iletişim sektörüne müdahale etmesi regülasyon kavramı ile açıklanırken, devletin iletişim sektörünü tamamen sermayenin denetimindeki ticari kuruluşlara bırakması ise deregülasyon olarak kavramsallaştırılmaktadır. Deregülasyon politikalarıyla düzenlemeler yani regülasyon ortadan kaldırılırken aslında bu alanda devletin müdahalesi ile yeni düzenlemeler (re-regülasyon) yapılmıştır anlamına gelir (Yaylagül, 2019).

Bu bölümde ekonomi-politik yaklaşımın ortaya koyduğu temel sorular içinden demokrasi ve medya ilişkilerini ele alacağız. Öncelikle medyaya ekonomi-politik yaklaşımın Batı’da geliştiği biçimiyle temel dayanakları ve tarihsel olarak geçirdiği dönüşümler üzerinde duracağız. Ardından bölgelerarası medya rejimlerini Avrupa ve Amerika’ya ait mülkiyet kavramlarıyla çözümlemenin yeterli olmadığını; diğer terminolojik gelenekleri ve mülkiyet rejimlerini, ulus-ötesi medya sistemlerini ve içiçe geçmiş bölgeler-ötesi ya da Batı-ötesi medya uygulamalarını da analize eklemek gerektiğini öne süren yaklaşımların ışığında, medya ve demokrasi ilişkilerinin dönüşen yapısı üzerinde duracağız. Sonraki bölümde ekonomi-politik yaklaşım içinden sosyal medya ve mobil medya dahil olmak üzere, dijitalleşmenin medya ve demokrasi ilişkisini nasıl dönüştürdüğü sorusuna yanıt arayacağız. Son olarak medya demokrasi ilişkisinin bir başka boyutunu oluşturan, her yeni teknolojinin gelişimiyle birlikte yeniden müzakere edilen toplumsal güç ilişkileri ve dolayısıyla toplumsal cinsiyet ilişkilerinin, dijital teknolojilerle olan ilişkisi üzerinde duracağız.

Medyaya ekonomi-politik yaklaşım ve demokrasi

Medya endüstrileri terimi, kültürel ürünlerin televizyon, radyo, film, gazete, dergi, kayıtlı müzik vb. iletişim araçları aracılığıyla üretimi ve dolaşımı ile ilgili endüstrileri ifade eder. Bu endüstriler tarafından izlenen çeşitli medya üretim süreçleri, deneyimlediğimiz bilgi, kültür ve eğlence türlerini biçimlendirmeleri bakımından önemlidir (Hesmondhalgh, 2019: 103). Medyaya ekonomi-politik yaklaşım; medya kaynaklarının üretim, dağıtım ve tüketim süreçlerine, medya endüstrilerinin yoğunluğuna, yakınsama eğilimlerine, sunduğu hizmetlere yapısal erişim eşitsizliklerine ve emek süreçlerine bakmayı gerektirir. Marx’ın kapitalizm eleştirisinden yola çıkan bu yaklaşım, şirket sahipliği ve kontrolünden kaynaklanan medya taraflılığına ve bu durumun dünyanın dört bir yanındaki insanların kolektif bilincini nasıl etkilediğine işaret eder (Jin, 2018; Mosco, 2004; Richter ve Graf, 2018; Schiller, 1999a).

Medyaya ekonomi-politik yaklaşımdan bahsederken Frankfurt Okulu’nun 1920’li yıllarda kültürel üretimi kapitalist üretimin bir parçası olarak görmele-ri ve kültürel üretimin aktarıcısı olarak kitle iletişim araçlarına yönelerek eleştirel medya çalışmalarını başlattığını hatırlamak gerekir (Adorno ve Horkheimer, 2010). İzleyen dönemde Kuzey Amerika’da medyanın ekonomi-politiği çalışmaları, Robert A. Brady’den derinden etkilendi. Brady, en uç örneği faşist İtalya’da görülen iş dünyası ile hükümetin içiçe geçmesinin sakıncaları üzerinde durdu ve 1930’ların ve 1940’ların Amerikan anti-faşizmi bağlamında beliren otoriter ekonomik ve kültürel uygulamaların kuvvetli bir analizini ortaya koydu. Daha sonra bu çerçeve, ekonomi-politik yaklaşımının iki öncüsü olan Dallas W Smythe ve Herbert I. Schiller tarafından daha da geliştirildi (Schiller, 1999b: 89). Smythe, toplumsal süreçler olarak önem verdiği medya ve iletişim faaliyetlerini daha geniş politik ve ekonomik bağlamlar içinde ele alma ihtiyacının al-

tını çizdi. Herbert Schiller ise, Brady'nin izinde iletişim endüstrilerinin enfomasyona dayalı kapitalist birikim sürecinin arkasındaki temel dayanağın elektronik ve ekonomi alanları arasındaki işbirliği olduğunu ve ayrıca Batılı ve Batılı olmayan toplumlar arasındaki asimetrik güç ilişkilerini vurguladı (Mosco, 2014; Jin, 2018).

ABD'deki eleştirel neo-Marksist okulun temsilcileri olarak Edward Herman ve Noam Chomsky, *Rızanın Üretimi: Kitle İletişiminin Ekonomi Politikası* (1988) adlı kitaplarında, medyada sermayenin kâr odaklı egemenliğinin, kapitalist sistemin talepleri doğrultusunda enfomasyonun filtrelenmesi için baskı yarattığını göstererek, çoğulcu ve özgür medya mitini yapısöküme uğrattılar. Ekonomi-politik yaklaşımla medya ve demokrasi ilişkilerini inceleyen McChesney (1999), Disney, General Electric ve Bertelsmann gibi medya holdinglerinin kamuoyunda gördükleri kabul ve artan güçlerine siyasal katılımın azalmasının eşlik ettiğini; medya devlerinin hükümet politikalarının desteğiyle zenginleşip güçlenmesinin, katılımcı demokrasiye ilişkin beklentileri zayıflattığını ve dolayısıyla demokrasiyi güçlendiren bir medya yaratmak için yeni politikalara ihtiyaç olduğunu savundu. Sonraki çalışmalarında kapitalist toplumlarda giderek homojenleşen kültürel alanı denetimi altına alan egemen ideolojinin, ticari medya aracılığıyla topluma yayıldığından söz eden McChesney (2000: 25), farklı medya kanallarındaki, farklı formatlardaki içeriklerin biçimsel olarak egemen dünya görüşünü dile getirdiğini ve medyanın odaklandığı konular, fikirler, söylemler ve kişiler aracılığıyla seçmen davranışını etkilediğini vurguladı [bkz. Adaman ve Avcı].

Medya ve demokrasi ilişkilerini ekonomi-politik yaklaşımla analiz ederken halkın doğru haber alma hakkından, dolayısıyla haber medyasının güvenilir olmasının öneminden de söz etmek gerekiyor. Gerçek anlamda bağımsız ve hükümeti denetleme görevini yerine getirebilmesi, haber medyasının hükümet kontrolünden ve sermaye ilişkilerinden bağımsız olmasıyla mümkündür. Kaldı ki bir haber medyası bağımsız ve yurttaşların haber alma haklarını gözeten bir duruşla yola çıksa da lisans gereklilikleri, vergilendirme, devlet reklamlarına ve sübvansiyonlarına bağımlılık ve haberciliği kısıtlayan yasalar dahil olmak üzere, kimi yapısal hükümet müdahalelerine tabidir. Bu açıdan haberler, siyaset alanındaki gerçeklerin aktarıldığı metinler olmayıp, kapitalist endüstriyel yapılar tarafından üretilen ideolojik birer inşadırlar (Whitten-Woodring ve James, 2012).

Küresel medya rejimleri ve ulus-ötesi bağlantılar

2000'lere gelindiğinde, medyanın küreselleştiğini, yani çeşitli çokuluslu medya kuruluşlarından oluşan bir merkezden, büyük ulusal ve bölgesel şirketlere ve bu şirketlerin dünyanın farklı bölgelerindeki yerel iştiraklerine kadar uzanan, küresel bir çoklu medya şirketleri ağı etrafında örgütlendiğini görüyoruz. Castell ve Arsenault'a (2008) göre, küresel iletişim ağı veya küresel çoklu medya kavramı ile kastedilen, Time Warner, Disney, News Corp., Bertelsmann, NBC (Ge-

neral Electric'e aittir), CBS ve Viacom gibi bünyesinde çeşitli medya şirketlerini barındıran dünyanın en büyük çoklu medya şirketleri ve bunların iş ortağı sayabileceğimiz Google, Microsoft, Yahoo! ve Apple gibi internet şirketlerinin oluşturduğu ağıdır. Bu şirketlerin kökleri de Batı'dadır, ancak ulus-ötesi medya kuruluşları olarak yerel izleyicilerine *özelleştirilmiş* içerik sunmak için yerel ortaklar ararlar. Sermaye ve üretim küresel boyutta hareket ederken, medyanın içeriği de küreselleşir. Yerel kültürle ve hedef kitlelerin çeşitliliğine göre içerikler özelleştirilir. Böylece küreselleşme ve içeriklerin çeşitlenmesi ile beraber, omurgasını çokuluslu medya devlerinin oluşturduğu, yerel pazarlara özelleşmiş içeriklerle ulaşan bir medya ağı ortaya çıkmaktadır. Örnek olarak Netflix'teki Kore, İspanyol dizileri ve İskandinav polisiyeleri gösterilebilir. Bunların hepsi ülkelere ve bölgelere göre özelleştirilmiş içeriklerdir.

Küresel medyanın yükselişini, kapitalist iş modellerinin, yani kâr odaklı ve reklam destekli girişimlerin ve programların ihracatı ve genişlemesi biçiminde yorumlamak gerekir (Herman ve McChesney, 2003). Bu iş modelinin yükselişi devlet politikaları ve düzenlemeleri veya deregülasyon ile mümkün oldu. Nitekim, neoliberal reformları besleyen Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu, 1980'lerde ve 1990'larda güney ülkelerinin çoğunda devlet kontrolündeki medya sistemlerinin özelleştirmesini "demokratikleşme" adı altında sundu ve bu sektörün de piyasalaşmasını savundu (Richter ve Gräf, 2015: 28).

Chakrabarty (2011: 25), bölgelerarası medya rejimlerini analiz etmek için, medyaya ekonomi-politik yaklaşım içinde yalnızca Avrupa ve Amerika'ya ait mülkiyet kavramlarına yer vermenin yeterli olmadığını, diğer gelenekleri ve mülkiyet rejimlerini de analize dahil etmek gerektiğini ileri sürer. Buna paralel olarak, Curran ve Park (2000) çok sayıda oyuncu ve kültürel akış ile karakterize edilen küresel medya ortamında, Batı medyasını ekonomi-politiğin merkezine yerleştirmenin artık mümkün olmadığını savundular. Yaygın olarak tartışıkları şey, Brezilya, Meksika, Hindistan ve Kore de dahil olmak üzere, dünyada gelişmekte olan kültür endüstrilerinin varlığıdır. Ulusal ve ulus-ötesi medya sistemlerinin ve içiçe geçmiş Batı-ötesi medya yapılarının ve bölgelerarası ilişkilerinin, demokrasi bağlamında taşıdığı anlamı yine ekonomi politiğin terimleriyle analiz etmek mümkündür. Perry Anderson (1998) bu çabaya, "dolaşık medya yapılarının Batı-ötesi ekonomi-politiği" der, "dolaşıklık" (*entanglement*) terimini kullanarak, Küresel Güney'in heterojenliğini göz önünde bulundurmanın gerekliliğini vurgular ve medya yöneticisi sınıfların hem ulusal yapılarla hem de küresel iş dünyasıyla bağlantılarına gönderme yapar.

Burada Richter ve Gräf'in (2015: 30) önerdiği iki araştırma hattını izlemenin günümüz medya yapılarının ve uygulamalarının demokrasiyle olan ilişkilerini analiz etmekte önemli olduğunu düşünüyoruz. Bunlardan biri, ulusal ve ulus-ötesi medya yapılarının ve dolayısıyla hegemonik olarak yapılandırılmış medya alanlarının karşılıklı bağlantılarına atıfta bulunur. Bu bağlamda, örneğin, ulus-ötesi ekonomik yapılara gömülü olan ve aynı zamanda belli bir ülkenin siyasi yöneticilerinin kararlarına bağlı kalmaya ihtiyaç duyan medya holdinglerinin

eşitsiz güç ilişkilerini nasıl yeniden ürettiğine ve nasıl anti-demokratik uygulamaları beslediğine bakılabilir. İkinci araştırma hattı ise, içirme ve dışlama sorularıyla bağlantılı olarak yerel medyada toplumsal cinsiyet, din ve ırk konularının temsillerine ve farkındalığına atıfta bulunur.

Dolaşık medya yapılarının ekonomi politiği

1990'ların sonuna kadar Arap ve Asya ülkelerindeki otoriter yönetimlerin ulusal medyayı bütünüyle denetimleri altında tuttuğu söylenebilir. Ancak 1990'ların sonlarından başlayarak, neoliberal piyasalaştırma reformlarına ek olarak, ademimerkeziyetçi ve giderek daha fazla ulus-ötesi ekonomiye ait bir araç olarak internetin yaygınlaşmasıyla birlikte, bu ülkelerin çoğunda artık ulusal denetime tabi bir medya yapısından bahsetmek mümkün değildir. Zira, bu ülkelerde medya piyasalarının zorunlu serbestleşmesi, devlet ile sermayenin çıkar ağlarıyla örülü *dolaşık* medya yapılanmalarına ve birkaç medya devinin hızlı yükselişine yol açtı. Örneğin, Carlos Slim, Meksika ve Orta Amerika'da bir televizyon ve telekomünikasyon imparatorluğu kurarak, dünyanın sayılı zenginlerinden oldu. Suudi prens Alwaleed bin Talal, yalnızca en popüler pan-Arap eğlence endüstrisinin arkasında değil, aynı zamanda Twitter'da da önemli bir hissedarken, Mısırlı Kıpti milyarder Naguib Sawiris Afrika'daki telekomünikasyon pazarlarının çoğunu kontrol ediyor (Richter ve Gräf, 2015: 31).

Bu medya devlerinin “başarılarının” arkasındaki mekanizmalar, Batı-ötesi bir ekonomi-politik yaklaşım için önemli ipuçları veriyor; zira hemen hepsi hem devletçi bir ideolojiden hem de “ulus-ötesi bir kapitalist sınıf” oluşturmaya kapı aralayan politiklardan yararlanan, bir başka deyişle iktidar odaklarının tam desteğiyle yükselişe geçen sermaye gruplarıdır. 1990'larda, ekonomik ve siyasi krizler nedeniyle, birçok Arap ve Asya ülkesindeki rejimlerin siyasi meşruiyeti kaybolduğunda, egemen seçkinler, rejimlerin ayakta kalması için ABD önderliğindeki hegemonik serbest piyasa ideolojisinden yararlanmayı tercih etmişlerdi. Bu bağlam, siyasi karar alma merkezlerindeki seçkinler ile sadık ama politik olarak daha çeperde kalan iş dünyası seçkinleri arasındaki düzenlemeleri kolaylaştırdı.

Suudi Arabistan örneğinde, yurtdışından krallığa gelen bilgileri sansürlemeye çalışmak yerine, medyayı mülkiyet yoluyla kontrol etme yoluna gidildi. MBC, Orbit, ART gibi en önde gelen pan-Arap medyasının ya da *al-Hayat* ve *Asharq al-Awsat* gazetelerinin sahiplik yapılarına daha yakından bakıldığında, perde arkasında çoğunlukla iç yönetici çevrenin oğulları, kuzenleri veya damatları yer alır. Aynı zamanda, bu medya organlarının üretim merkezlerinin, Suudi topraklarından uzakta, Londra'da veya Dubai'nin Medya Serbest Bölgesi olarak adlandırılan bölgesinde bulunduğu görülür. Benzeri bir durum Katar ve 1996'da *Al Jazeera* TV kanalının kurulması için de geçerlidir. Diğer birçok Arap ve Asya ülkesinde de kimi ulusal özelliklerin eşlik ettiği benzer süreçler tespit edilebilir (Richter ve Gräf, 2015).

Medya sahiplerinin, medyadaki üretim süreçlerine ve medya içeriklerine doğrudan ya da dolaylı yoldan müdahale etme gücüne sahip olduğu düşünülürse, birçok yayın kuruluşunun tek elden ve belirli bir bakış açısıyla yönetilmesi medyada tek-tipliliğe ve tekelleşmeye yol açmaktadır. Tekelleşme, çok seslilikten tek sesliliğe geçişe neden olmaktadır ki, bu durum, çoğulculuk, katılımcılık, özgürlükçülük aleyhine sağ popülist, tek adam rejimlerini destekleyen hem ulusal bazda hem de küresel çapta eşitsizlikleri derinleştiren ve demokrasinin gelişimine ket vuran bir medya sektörünün ortaya çıkmasıyla sonuçlanmaktadır.

Kapitalist küreselleşme çağında, medya ürünlerinin büyük bir çoğunluğuna sahip olan büyük şirketlerin, kurulu siyasal sistemle çok yakın bağlantıları olması bir medya-hükümet ortaklığı yaratmıştır. Ayrıca, modern çokuluslu şirketler, hükümetleri, kendi çıkarlarına uygun politikalar üretmeleri ve uygulamaları için teşvik etmekte ve etkilemeye çalışmaktadır. Hükümetler de var olan düzeni bir arada tutan kurumları yeniden üretmek ve güçlendirmek için medyayı kullanırlar. Zira, “medya kuruluşlarının büyük şirketlerin eline geçmesiyle bu şirketler, tarihin en büyük diktatörlüklerinin bile elde edemediği karşı konulmaz bir iletişim gücüne kavuşmuştur” (Bagdikian, 2004: 29). Medya şirketlerinin sahipleri ise bu şirketlerinden elde ettikleri kârın çok ötesine giden bir ekonomik ve siyasi güce sahiptir. 2000’lerin başından itibaren medyaya hâkim olan dijitalleşme ise yeni dinamikler yarattı.

Dijital iletişim teknolojileri ve demokrasi

İletişim teknolojilerindeki gelişmelerle, yeni medya, internet, sosyal medya, sosyal ağlar, sanal dünya gibi yeni kavramlar medya literatürüne girdi. Bu yeni mecralar sosyolojik, politik, kültürel ve ekonomik alanda pek çok dönüşümü beraberinde getirdi. Burada dijitalleşme, görüntülerin, sözcüklerin, seslerin ve benzerlerinin, cep telefonlarına gömülü olanlar da dahil olmak üzere bilgisayarlar tarafından okunabilen ve saklanabilen ikili koda dönüştürülmesini içeren elektronik depolama ve iletim anlamına gelir. Dijital iletişim teknolojileri, basitçe bu tür elektronik depolama ve iletime dayalı iletişim cihazlarıdır ve internet ile birbirine bağlı bilgisayarlar da dahil olmak üzere bilgisayarlaşma, dijitalleşme fikri için esastır (Hesmondhalgh, 2019: 102).

Gerek kişiler arası gerekse toplumsal düzeyde kurduğumuz dijital iletişim, gazete, dergi, radyo, televizyon gibi ağırlıklı tek yönlü iletişime hizmet veren geleneksel kitle iletişim araçlarıyla yapılan iletişimden oldukça farklıdır: Hızlı, çoklu, etkileşimli, eşzamanlı, iletişime katılan tüm aktörlerin hem üretici hem alıcı olabildiği, aynı anda ses, görüntü, metin vb. verilerin sürece dahil edildiği, sanal ortamın yarattığı gerçeklikle deneyimlenen, linkler arası bir akış içerisinde parçalı bir okuma pratiği sunan, içerik üretmeyi ve paylaşmayı tüm kullanıcılar için hızlı ve kolay hale getirerek, farklı ifade biçimlerine olanak veren yeni medya ortamlarıyla karşı karşıyayız (Candemir, 2021: 157). ABD’nin iletişim ve enformasyon ağlarına odaklanan Dan Schiller (1999a), aslen hükümet, as-

keri müteahhitler ve hükümet yanlısı eğitim kurumları tarafından geliştirildiğini söylediği yeni medyayla gelen bu yeni düzeni “dijital kapitalizm” kavramıyla açıklar. 2000’lerden sonra yeni medya teknolojileriyle kurulan ağların ortaya çıkardığı yeni ekonomik düzenin, internetin sermaye tarafından etkili bir şekilde kullanılmasının ve kapitalist mantığın sanal dünyanın her alanına yayılmasının demokrasi açısından yarattığı toplumsal sonuçları analiz edebilmek için yine ekonomi-politik yaklaşıma başvuracağız.

Christian Fuchs’un (2014) öne sürdüğü gibi, bugün medyanın ekonomi politikasını sosyal medya, platform teknolojileri ve mobil medya dahil olmak üzere, dijital teknolojilerle birlikte anlamak çok önemlidir. Temel olarak Daniel Bell’in yeni ihtiyaçlar yaratan, dolayısıyla sosyal yapıları yeniden üreten yeni teknolojiler teorisine dayanan, teknolojinin insanları demokratikleştirdiğine dair tartışmasız inanç, Fuchs (2014) ve Gerbaudo (2012) (akt. Irak, 2015) gibi bilim insanları tarafından doğru bir şekilde “tekno-iyimserlik” olarak adlandırıldı. Buna göre teknolojinin toplumun rahatsızlıklarını otomatik olarak sihirli bir şekilde düzelttiğini iddia eden bir teknolojik determinizm biçimi, diyalektik ve sosyal perspektif eksikliğinden dolayı teknolojinin toplum üzerindeki rolünü abartır (Irak, 2015).

Özellikle internete yönelik iyimser bakış açısı, Amerika’nın “Teröre Karşı Savaş” doktrini ile beraber gözetim teknolojilerinin kamusal ve özel alanı kuşatmaya başlamasıyla demokrasinin geleceğini de tartışmaya açtı. Dijital platformlar ifade özgürlüğünün gerçekleştiği araçlar haline gelirken, yeni sorun başlıkları da ortaya çıkıyor. Ticarileşme ve tekelleşme tartışmaları internet tabanlı iletişim teknolojileri ve araçları için de gündeme gelmeye başladı. Öte yandan platform kapitalizmi ile birlikte işin tanımının iş yeri dışına çıkması, gündelik yaşamı ve serbest zamanı massetmesi, yeni tartışma konuları olarak ön plana çıkmaktadır. Dijital iş yönetim süreçlerinin emeği baskılayan yeni tekniklere yol açması, kişisel verilerin artı değer üreten en önemli kaynak haline gelmesi hali hazırda demokrasileri tehdit eden yeni eğilimlerdir. İnternetin ve dijital platformların özgürleşimci ve demokratik toplum ütopyasına ulaşabilme olasılığını tartışmadan önce, çevrimiçi emeğin niteliği ve dijital platformların çalışma ilkelelerini ortaya koymak için öncelikle teknik ve araç ilişkisini tartışacağız.

Araç her şey mi?

İletişim araçlarının mı (internet, TV, gazete, radyo) mesajı belirlediği, yoksa iletişim aracının üretildiği ekonomik ve politik sistemin mi iletişim süreçlerini belirlediğine ilişkin tartışma iletişim çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır. Bu iki düzlem arasında geçirgenlikler olduğu, tekniğin ortaya çıktığı koşullar ve sonrasında aracın belli bir özerklik kazandığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla mesajın bağlamı ve aracın özerkliğini diyalektik bir etkileşim içerisinde değerlendirmek yerinde olacaktır.

Kanadalı iletişim bilimci Marshall McLuhan ve Bruce R. Povers *Global Köy* (2001: 139) adlı eserlerinde aracın mesaj olduğu iddiasını ileriye taşımışlardır.

Örneğin; yalnızca her tür veriyi ışık hızıyla taşımaya adanmış olan çoğul taşıyıcı tele iletişim şirketi süregiden veri tabanı sayesinde önceden tercihlerin sinyali vermiş olan bireysel tüketiciler için, sürekli olarak siparişe uygun ürünler ve hizmetler üretecektir. Kullanıcılar, aynı anda hem üretici hem tüketici olacaktır. McLuhan ve Povers’in öngörülleri çevrimiçi emeğin niteliği ve dijital platformların çalışma prensipleri hakkında oldukça gerçekçidir. McLuhan ve Povers, adını koymadan *prosumption* (üretici-tüketici) kavramını tanımlamaktadır. Zira, *prosumption* çevrimiçi emeğin farklılaşan özelliğini tanımlar: Kullanıcılar hem üretici hem tüketicidir. Özellikle internet ve web 2.0 ile bağlantılı bir dizi toplumsal değişim, kısaca, kullanıcı tarafından oluşturulan Web (örneğin Facebook, YouTube, Twitter), *prosumption* kavramına daha fazla merkezî bir nitelik kazandırdı. Zira Web 2.0, seçimlerimizle bir şekilde ilgili olan, mal veya hizmetlerin en azından potansiyel kullanıcıları veya alıcıları olabilecek bir dizi başka insanla da ilişkili olduğunuzu açıkça ortaya koymuştur (Ritzer vd., 2012: 14).

Anders (2017: 122) ise, aracın belirleyiciliğine karşı daha karamsar bir konumlanışa sahiptir. Radyo ve televizyonu ele aldığı bir pasajında tekniğe karşı özgürlüğü bir yanılsama olarak nitelendirir: “Yaşamımızın ‘araçtan’ başka bir şey olmayan, kendilerine dilediğimiz biçimde ‘iyi amaçlar’ mal edebileceğimiz unsurlar taşıdığı inancı, tekniği istediğimiz gibi kullanma özgürlüğümüz bulunduğu varsayımı baştan sona yanılsamadır.” Tekniği makineye indirgemeyen Ellul, tekniğin artık insanın sadece üretken faaliyetini değil, tüm faaliyetlerini ele geçirdiğini vurgular. Onun için propaganda, nesnesi insan olan bir tekniktir. Teknik, insanınki dahil, hayatın her alanına girdiğinde, insan için dışsal olmaktan çıkıp onun bizzat özü olur (Ellul, 2003: 16). İnsanlar önceden kurulu bir çerçeveye girme eğilimi taşır ve teknik de insanlar için “önceden kurar” ve böylece teknikle toplumsal temas halindeki toplumsal karmaşıklıklar bir kitleye dönüşebilir (Ellul, 2003: 222). Teknoloji, teknik ve araç üzerine yapılmış bu tartışmalar günümüz için hayati bir soruyu ortaya çıkarıyor. Tekniğin biçimlendirdiği bir toplumsal ve politik dünyada yaşıyoruz; öyleyse sınıfsal amaçların araca dönüştüğü teknolojik ve politik tekniklerin nesnesi miyiz? Bu soru özellikle internet tarihi için anlamlıdır. İnternetin özgürleşimci ve demokratik toplum ütopyası, tekniğin vaat ettiği katılımcı biçimler 2000’li yıllardan itibaren istikrarlı bir biçimde gözetim ve denetim mimarisine dönüşmüştür.

İnternet: Açıklık mimarisinden gözetime

Castells (2021: 49), internetin, bilimsel ve askerî araştırmalar ve özgürlükçü kültürün beklenmedik kesişim noktasında doğduğunu vurgular. İnternetin oluşumunu mümkün kılan tüm önemli teknolojik gelişmeler devlet kurumları, büyük üniversiteler ve araştırma merkezleri tarafından inşa edildi (Castells, 2021: 55) Son yüzyılların en büyük teknolojik ilerlemelerinden biri olan bilgisayarım, kapitalist girişim dünyası her tarafta varlığını sürdürürken, görece yabancılaşmamış bir tarzda uygulanan bir nitelikli işçilik adacığı olarak ortaya çıktı

(O'Shea, 2020). Kullanıcılar teknolojinin üreticileri ve tüm ağın şekillendiricileri haline geldikçe, internet de gelişecekti (Castells, 2021: 62). Castells (2013: 21), internet ve daha sonra sosyal ağların iletişim biçimini, 2010'da Arap coğrafyasında başlayan ve Güney Avrupa'ya yayılan isyan dalgasını konu edindiği *Isyan ve Umut Ağları* kitabında "kitlesele öziletişim" olarak adlandırır. "Kitlesele bir iletişimdir, çünkü kişiden kişiye iletilen, çok sayıda kişiye ulaşma ve dijital bilgiyi yakın çevre ya da dünyaya aktaran sonsuz ağlara bağlanma ihtimali olan mesajları işler." Castells'in buradaki "öz" vurgusu ise aslında bireysel olan bu mesajın herhangi bir güç odağının denetimine girmeden sosyal ağlar sayesinde kitleseleleşebileceği üzerinedir. Bu tür bir iletişim güç odaklarının izlenebilmesine, denetlenmesine de olanak verir (Castells'ten aktaran Fuchs, 2009: 100). Castells'e (2021) göre internet teknolojisi toplumsal aktörlerin toplumsal kurumlar karşısında özerkliğini inşa etmeye eğilimlidir. O'Shea'nın (2020) belirttiği gibi, bugün bizi birbirimize bağlayan fiber optik kablolar ve tuşlar başlangıçta kamu kullanımı için kamu fonları ile kuruluyordu. 1960'ların sonunda ABD'de National Science Foundation (NSF - Ulusal Bilim Vakfı) internet erişimi sağlayacak altyapılar inşa etmeye başlamıştı. 1980'lerin başında NSF Network (NSF-NET - Ulusal Bilim Vakfı Ağı) internetin omurgasını oluşturuyordu. Yedi buçuk yılın ardından ticari sunucular ortaya çıktı ve sonucunda internetin omurgası olan ağın bütünüyle özelleştirilmesi kararı alındı (O'Shea, 2020: 239). İnternetin ticarileşmesi özgür internet ve bilgi akışına karşı vurulan en önemli darbe oldu. Zira ticarileşme, bir yandan internete erişim konusunda küresel boyutta eşitsizlikler yaşanmasına neden oluyor; öte yandan dijital gözetim güç ilişkileri temelinde temel hak ve özgürlüklere yönelik bir tehdit olarak ortaya çıkıyor. Tüm bu gözetim altyapısının kuruluş mantığını açıklayabilmek için ise neoliberal yönetim tekniklerine ve onun ürünleri olan ticarileşme ve devlet-şirket egemenliğinin ortaya çıkan yeni biçimlerine bakılmalıdır.

İnternetin özgürleştirici potansiyeline ilişkin iyimser umutlar Edward Snowden ve Julian Assange'in ifşalarıyla yönünü internetin demokrasileri tehdit eden yeni tür baskıcı eğilimlerin aracısı olabileceği endişesine bıraktı. Mayıs 2013'te ajan Edward Snowden NSA'ya (Ulusal Güvenlik Servisi) ait yaklaşık 1,7 milyon sayfalık dokümanı ifşa etti. Belgelerin içinde Amerikan yurttaşlarına, dünya liderlerine, dünyadaki çeşitli hedeflere yönelik çok sayıda bilgi vardı. Bu dosyaların çoğu sıradan ABD yurttaşları hakkında çevrimiçi olarak toplanmış verilerden oluşuyordu. Snowden'in ifşaları, Birleşik Devletler'in bir dış güvenlik doktrini olarak sunduğu "Terörizme Karşı Savaş" doktrinini, aslında bir iç güvenlik doktrini olarak kendi halkı üzerinde gözetim kapasitesini genişletmek amacıyla kullandığını göstermiştir. Wikileaks'ın kurucusu Assange ise, Amerikan ordusunun 2004-2009 yılları arasında Afganistan Savaşı'nda tutmuş olduğu gizli dosyaları yayımlamaktan Casusluk Yasası'na göre suçlandı. Assange, 2010 yılında, gizlilik karşıtı web (Wikileaks) sitesinde ordu istihbarat uzmanı Chelsea Manning tarafından sızdırılan Irak'taki gizli Amerikan askerî ve diplomatik belgelerinin arşivlerini yayımlamaya başladığında, küresel bir üne ka-

vuşmuştu (Savage vd., 2019). Snowden ve Assange'ın davaları ve savundukları değerler insan hakları savunucularının da dikkatini çekmiş ve basın ve ifade özgürlüğüne karşı demokratik olmayan hukuki süreçler olarak nitelendirilmiştir. Snowden'a göre (2019: 204-205) NSA, stratejisini hedeflenmiş iletişimin derlenmesinden, kitlesel gözetim için yığınların derlemesine doğru değiştirmiş, gözetimin genişleyip, genelleşmesine yol açmıştır.

Bununla birlikte internetin sadece bir gözetim aracı olduğunu düşünmek hatalı olur. İnternet günümüzde özgürlük ve gözetim arasında salınmaktadır. Bir yanda erişimde yaşanan tüm eşitsizliklere karşın dijital müştereklere, ağ tarafsızlığı, cihaz tarafsızlığı gibi yeni özgürleşim alanları sağlanırken; öte yandan giderek gücünü artıran platformlar ve ticarileşme, mahremiyetin kayboluşu, artan gözetim ve devlet-şirket egemenliği özgürleşme ihtimallerini engellemektedir. Tam da bu noktada Latour'un (2021) "ağ-aktör teorisi" anlamlı bir kavrayış zemini sunabilir. İçinde devletin ve piyasanın aktörlerinin ve özgürlükçülerin bulunduğu bir ağ içerisinde, aktörler etkileriyle bir değişim yaratmaktadır. İnternet tek bir aktörün ediminin sonucu olarak değil, özgürlükçü aktörler, cansız nesne olarak internet altyapısı ve merkezietçi kuvvetlerin etkileşimlerinin sonucunda şekillenir. Buna örnek olarak, çıktığı ilk zamanlarda internette yazılımların açık kaynaklı olması, daha sonra, Amazon, Facebook gibi verileri işleyen tekelci görünüme sahip platformların ortaya çıkışı ve internetin ticarileşmesi verilebilir. Bu büyük platformların algoritmaları şeffaf değildir ve kamuoyuna açıklanmaz. İnternetin özgürlüklerle olan ilişkisi sosyal ağların 2010 ve sonrasındaki meydan işgallerindeki kilit rolü ya da sonrasında sosyal medya platformlarının aşırı sağ otoriter devletlerin politikalarına uyum göstermesi ile iyice tartışılmalı hale geldi. Özellikle sosyal medya ağları, çevrimiçi emeği hem gözetleyip sınıflandırarak hem de metalaştırarak ikili bir işlev görüyor. Burada vurgulanması gereken konu, dijital teknolojilerin daha fazla özgürlük ve demokrasi talebinin de katalizatörü olabileceğidir. 2010'da başlayan tüm isyan dalgaları neredeyse bağlantısal olarak sosyal ağlar üzerinden örgütlenmiştir. İnternet, devlet ve şirket egemenliğine doğru giden bir eğilime sahip olsa da, özgürlükçü bir aktörün müdahalesi ağı tekrar yeni bir toplumsallık içinde kurabilir.

Altını çizmek istediğimiz konu, teknik ve tarafsız gibi görünen iletişimsel süreçlerin sınıflar arasındaki güç ilişkilerince belirlendiğidir. Çevrimiçi emek, Teranova'nın da (2020) belirttiği gibi, serbest emektir. Bir topluluk kurmaya harcanan emeğe büyük bir finansal karşılık verilmez. Bu emek, iletişimden ve değişimden alınan keyif için gönüllü olarak harcanmaktadır. İnternetteki serbest emeğin katılımcı eğiliminin demokratik bir etki yaratarak toplumsal hiyerarşileri azaltacağına dair bir kanı oluşmuştu. Van Dijk ise *Ağ Toplumu* (2016) adlı kitabında, ağların mevcut sosyal ve yapısal eğilimleri güçlendiren ilişkisel yapılar olduğunu; internet ve yeni medyanın toplum üzerindeki etkilerinin esasen devrimsel değil, evrimsel olduğunu vurgular. Ağ tarafsız ve eşitlikçi değildir. Her teknolojik gelişme gibi, karar alıcıların ve sınıfsal ilişkilerin etkili olduğu bir matrikste yönünü belirlemektedir. Cathy O'Neil (2020: 156), özellikle sigor-

tacılık, adalet ve ticaret sektörlerinde, toplumsal cinsiyet, ırk ve sınıf gibi olgularda (bilgisayarların olguları nasıl bilgiye dönüştüreceğine dair komutları ifade eden) algoritmaların nasıl tarafsız olmadığını, insana ve içinde yaşadığımız topluma ait önyargıların ve anti-demokratik temayüllerin nasıl “kod”landığını açıklamıştır. Özellikle bankacılık sektöründe kullanılan algoritmalar ağ toplumunun karanlık yüzünü oluşturur: “Elektronik puanlama sisteminin Doğu Oakland’ın sıkıntı yaşayan bir borçluya düşük puan vermesi çok yüksek bir olasılıktır. Dolayısıyla ekranda çıkacak olan kredi kartı teklifi, daha riskli bir grubu hedefleyen cinstendir. Bu da halihazırda sıkıntı çeken bir insan için daha az kredi ama daha yüksek faiz oranı demektir.”

Zuboff (2019) totaliter devletin tümünden bir sahiplik projesi doğrultusunda dönüşüme uğradığını vurgular. Bu yeni güç, gözetim ve çalışma yetenekleriyle görülmemiş bir yakınsama içine girerek, insan deneyimini sistematik olarak araçsallaştırarak ve kontrol ederek, davranışlarını tahmin edilebilir kılarak, başkalarının kârlı amaçlarına göre şekillendirmektedir. Türkiye gibi otoriter ve demokrasi sorunları yaşayan ülkeler için sosyal ağlar kamusal tartışmaların yapılabileceği kısıtlı alanlardan biridir. Özgürleşim ve gözetim-ticarileşme arasındaki salınım aracın toplumsal güç ilişkilerinden bağımsız kavranılamayacağını göstermektedir.

Büyük veri ya da verileşme

Günümüz kapitalizmi veri kapitalizmi olarak da adlandırılmaktadır. Dijital platformların büyümesi, üretim, dağıtım ve depolamayı bir avuç mega şirkette –ve bazı durumlarda dijital platformların sağladığı sistemler aracılığıyla emek ve tüketimi yöneten hükümetlerde– yoğunlaştırarak, küresel bir dijital kapitalizm inşa etme sürecini sürdürüyor. Özellikle, “birden fazla yerde, ancak esas olarak çevrimiçi ve öncelikle bulutta depolanan giderek daha büyük miktarda bilgiyi analiz etme hareketlerine” atıfla, dijital platformlar ve büyük veri arasındaki ilişkiyi anlamak çok önemlidir. Büyük veri, insan davranışını analiz etmek, modellemek ve tahmin etmek için giderek daha fazla kullanılmaktadır. Google, Yahoo! ve Bing dahil olmak üzere birçok arama motoru, arama sonuçlarını belli doğrultuda çıkarmak için veri tabanlarına algoritmalar uygular. Sözgelimi; Facebook’un grafik araması, “istekler” ve “beğeniler” gibi öznel seçimlerin kaydına göre uyarlanmış arama sonuçları sağlayarak bunu başka bir düzeye taşır (Jin, 2018).

Lökke (2020: 75), Apple, Microsoft ve Google gibi şirketlerin bir izleme ekonomisi yarattığını vurgulayarak, anonim kullanıcıların kötü bir iş modeli olduğunun ortaya çıktığını, oysa elektronik veriye erişimin, büyük bir ticari potansiyele sahip olduğunu vurgular. Hesaplanabilen ve sayısal bir değeri olan göstergelere dayalı algoritmalar, toplum ya da birey için önemli olan demokratik değerlere bağlı olarak değil, güç yapılarının idealleri çerçevesinde işleyip bu yapıları güçlendirecek kararların alınmasında etkili olmaktadır (Kasapoğlu, 2021:

38). Her ne kadar matematiksel temellere sahip olsa da algoritmalar, ırk, sınıf, toplumsal cinsiyet gibi önyargılarından azade olmayan yazılımcılar ve şirketleri tarafından yapılmaktadır. İnternetin gözetim özelliği taşıyan ticari bir platform olmasına ek olarak sansürden bağımsız bir uzam olmadığı da belirtilmelidir. Devletler seçilen kelimeye göre filtreleme yapabilmekte ve sakıncalı buldukları web sitelerini engelleyebilmektedir. Bu devletler için bir sonraki hamle ise, somut demografik yapıya ve özel kullanıcı alışkanlıklarına göre içerikleri kısıtlamaktır (Morozow, 2019: 129-130). Dijitalleşmenin otoriter devletlerde nasıl kullanıldığına ilişkin en çarpıcı örnek, Çin Halk Cumhuriyeti'nin yurttaşların davranışlarını ve güvenilirliğini değerlendiren ve bu fikri hayatın her alanına yayan sosyal kredi sistemidir: "Karşıdan karşıya geçerken yakalandınız, mahkeme faturası ödemediniz, müziğinizi trende çok yüksek sesle çaldınız – uçak veya tren bileti rezervasyonu gibi bazı haklarınızı kaybedebilirsiniz" (Kobie, 2019).

Zuboffun (2021) vurguladığı gibi insan davranışını tam bir kesinlikle ölçme ihtiyacı, otoriter rejimlerde kârlılıktan ziyade, biyopolitika ile birleşmiş sıkı bir denetim uygulamasıyla buluşabilmektedir. Burada asıl sorun, "büyük veri zenginleri" (büyük veri kümelerini oluşturabilen veya satın alabilen ve depolayabilen şirketler ve üniversiteler) ile "büyük veri yoksulları" (uzmanlık ve işlem gücü bakımından veriye erişimden dışlananlar) arasındaki ayrımdır. Bununla birlikte, söz konusu ayrım, yalnızca veri tabanına "sahip olanlar" ve "sahip olmayanlar" arasında değildir; aynı zamanda asimetrik sıralama süreçleri ve verilerin bilgi ve uygulamasıyla nasıl ilişkili olduğuna dair farklı düşünme biçimleriyle de ilgilidir. Büyük verilerle birlikte önemli olan, bizimle en ilgili olduğu düşünülen bilgilerin seçilmesinde giderek daha fazla rol oynayan, kamusal hayata katılımımızın çok önemli bir özelliği olan algoritmalar. Arama motorları, büyük bilgi veri tabanlarında veya tüm web'de gezinmemize yardımcı olur. Sorun şu ki, büyük şirketler ve hükümetler, parasal değerlerini güvence altına almak için tercihlerimizi kolayca manipüle edebilirler. Tüm faaliyetlerimiz, nerede yaşadığımız, alışveriş yaptığımız veya araba kullandığımız, ne okuduğumuz, yediğimiz veya neye sahip olduğumuz, kiminle sohbet ettiğimiz, neden hoşlandığımız toplanır, algoritmalar tarafından düzenlenir, karmaşık yazılımlar tarafından analiz edilir ve öncelikle pazarlama amacıyla kullanılır veya satılır. Bu durum, enformasyona dayalı güç ilişkilerini yeniden üretmesinin yanında, demokrasinin vazgeçilmez bir unsuru olan kişi mahremiyeti için büyük bir tehdittir.

Tam da bu noktada Facebook-Cambridge Analytica skandalı 2018'in kamuoyunda en çok ses getiren olaylarından biri olarak, veri güvenliği ihlalinin nele yol açabileceği hakkında distopik bir uyarı niteliği taşır. Yaklaşık 87 milyon kişinin verileri (Facebook kullanıcıları ve onların arkadaşları), rızaları olmadan Cambridge Analytica (CA) adlı araştırma firması aracılığıyla toplanarak ve iddiaya göre psiko-grafik olarak uyarlanmış reklamlar oluşturmak için kullanılmıştı. CA, Facebook için ürettiği kişilik testi uygulaması sayesinde, bu teste katılanlar ve onların Facebook arkadaşlarının profil bilgilerinin yanı sıra, Facebook paylaşımları, paylaşımlara yaptıkları beğeni ve yorumlar, özel mesajlaşma-

rı gibi birçok mahrem içeriğe erişim sağlamıştır. Bu bilgiler firmanın geliştirdiği “The Big Five” kişilik testinde kullanıcıların verdiği yanıtlarla da eşlenmiştir. Bütün bu veriler kullanıcıların konum bilgileriyle eşlenerek haritalandırılmış ve ortaya farklı kategorilere göre filtrelenmiş (yaş, cinsiyet, siyasi görüş vb.) ve haritalandırılmış büyük bir veri havuzu çıkmıştır (Aksoy ve Türkölmez, 2020). Bu verilerle 2016 ABD başkanlık seçimlerinde, bölgesel, hatta şehir bazlı olarak internet reklamları ve politik söylem geliştirmesiyle, insanların oy tercihlerini etkilemek amaçlanmıştı (Hinds vd., 2020: 1; Aksoy ve Türkölmez, 2020). CA’nın eski çalışanı Christopher Wylie, Facebook’u milyonlarca insanın verilerini toplamak için kullandıklarını *Guardian* gazetesine açıkladı. Altı çizilmesi gereken bir başka konu dünya nüfusunun üçte birine yakın sayıda aktif kullanıcıya sahip olan Facebook’un yan uygulamaları ile beraber elinde çok ciddi bir veri havuzunun bulunduğu ve bu verilerin, kullanıcıların en mahrem kişisel bilgilerini içerdiğidir. *Observer* gazetesi tarafından açığa çıkarılan belgeler, Facebook’un, bilgilerinin eşi görülmemiş bir ölçekte CA tarafından toplandığını 2015 yılının sonlarında öğrendiğini gösteriyor. Ancak Facebook, bu durumdan haberdar olmasına rağmen kullanıcılarını uyarmada başarısız oldu ve elli milyondan fazla kişinin özel hayatına ilişkin bilgileri güvence altına almak için sınırlı adımlar attı (Cadwalladr ve Graham-Harrison, 2018). Kullanıcılarının kişisel verilerini bir “güvenlik açığı” nedeniyle siyasilerle ciddi ilişkiler kuran bir araştırma firmasına kaptırması ve sürecin tüm sorumluluğunu söz konusu firmaya atan açıklamalar yapması Facebook’a olan güveni oldukça zedeledi ve şirketin piyasa değerinde önemli düşüşler oldu. Facebook, güvenliği ön plana alan değişimler yapma vaadini tutmamasına (Wong, 2019)¹ rağmen birkaç yıl içerisinde eski gücüne kavuşmayı başardı. Oysa CA olayında söz konusu olan, Facebook’un sistemlerine sızılması meselesi değildi; aksine Facebook’un sistemlerinin tasarlandığı gibi çalışmasıydı: “Veriler toplandı, veriler çıkarıldı ve veriler istismar edildi.”²

Dolayısıyla dijital teknolojinin ulaştığı bu aşamada, demokratik bir yönetim sisteminden söz edebilmek için veri güvenliğini sağlamak hayatidir. Sosyal ağların, sıradan insanın siyasete katılımının en önemli aracı haline gelmeye başladığı dijitalleşmiş dünyada, toplum hiç olmadığı kadar manipülasyona açık hale gelmektedir. Jamieson ve Cappella’ya (2008: 76) göre, hem mesajların kendi içinde iletilirken büyütüldüğü hem de mesajların çürütülmeden korunduğu yalıtılmış bir medya ortamını tanımlayan yankı odalarında (*echo chambers*) veya CA örneğinde olduğu gibi, veriler üzerinden manipülasyonla kurulan kamusal tartışmaya ancak yoğun bir siyasal kutuplaşma üzerinden dahil olunabilmektedir. Bu durum sağ popülizme zemin hazırlayan bir duygu siyasetinin önünü açmakta, rasyonel tercihleri duygusal olanın lehine geri plana itmektedir [bkz. Bozarslan].

1 Facebook’un, kullanıcıların güvenlik gerekçesiyle sağladığı telefon numaralarını güvenlik dışı amaçlarla kullanmakta ısrar etmesi bunun örneklerinden biri olarak gösteriliyor. Bkz. <https://www.theguardian.com/technology/2019/mar/17/the-cambridge-analytica-scandal-changed-the-world-but-it-didnt-change-facebook> (erişim 01.03.2022).

2 <https://www.theguardian.com/technology/2019/mar/17/the-cambridge-analytica-scandal-changed-the-world-but-it-didnt-change-facebook> (erişim 01.03.2022).

Yeni iletişim teknolojileri ve toplumsal cinsiyet

Dijital teknolojilerin gelişimiyle değişen medya politikaları ve toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin, toplumsal cinsiyet eşitliğine etkileri yeterince araştırılmayan alanlar olmaya devam ediyor. Kadınların ve LGBTIQ+'ların medya içeriğinde yokluğu, önemsizleştirilmesi veya kınanması yoluyla, "sembolik imhası" anlamına gelen kalıplar hâlâ varlığını sürdürüyor. Oysa günümüzde toplumsal cinsiyet-medya bağlantısıyla ilgili meseleler her zamankinden daha karmaşık ve daha incelikli ve çok yönlü anlayışlar gerektiriyor.

Medyaya ekonomi-politik yaklaşım, feminist çalışmalarla kesişiminde toplumun yarısını oluşturan kadınların nasıl anti-demokratik bir dışlamaya maruz bırakıldığını ele almada önemli adımlar attı ve özellikle bilgi teknolojisi, toplumsal cinsiyet ve uluslararası işbölümü üzerine araştırmalarda büyük ilerlemeler sağlandı. Bu tür araştırmalar, örneğin en düşük ücretlerle en acımasız çalışma koşullarında yaşayan kadın işçilerin mikro elektronik gibi endüstrilerde karşılaştığı çifte baskıyı ortaya koyuyor (Pellow ve Park, 2002). Medya üretim ve dağıtım sistemleri, öncelikle beyaz, seçkin erkeklerin elinde ve küresel bilgi ve sermaye akışları, erkeklerin görüşlerini, işlerini ve ekonomik hedeflerini hâlâ büyük ölçüde ayrıcalıklı kılıyor. Kadınların lider ve yönetici olarak erkeklerden farklı (ve daha iyi) olup olmadıklarını ölçebilmek, medya da dahil olmak üzere büyük şirketlerde üst düzey yönetici kadın sayısı yeterince yüksek olmadığı için mümkün değil.

Ana akım medyaya üstünkörü bir bakış bile, kadınların cinsel nesneler olduklarına dair yaygın algıyı pekiştirirken, aynı zamanda cinsel saldırıya uğrayan kadınları bir şekilde çizginin dışında ya da tam da cinsel failliklerini öne sürdükleri için şiddete uğradıklarını ima edecek biçimde konumlandırıyor. Eril kimliğin medya inşaları, örneğin Kuzey Amerika'da geniş çaplı tartışmalara yol açan "tecavüz kültürü"ne karşı 2011'de Toronto'da feminist tepkilerle başlatılan Sürtük Yürüyüşü'ne yönelik başlatılan kitlesel olaylarda tanık olunduğu gibi, hâlâ geniş ölçüde şiddet, güç ve kontrol ile eklemleniyor (Carter vd., 2013).

Sürtük yürüyüşü

Kanada'nın Toronto kentinde bulunan Osgoode Hall Hukuk Fakültesi'nde öğrencilere güvenlikleri konusunda konuşma yapmaya çağrılan polis memurunun konuşmasında, "Bunu söylememem istendi, fakat, saldırı kurbanı olmak istemeyen kadınlar sürtük gibi giyinmekten kaçınmalı, demesi üzerine Kanada da ve ABD'de feministler tarafından yeni bir protesto hareketi başlatıldı.

İnternetin, blogların ve sosyal ve mobil medyanın, akışkan kimliklerin ve cinsiyet kimliğinin ifadeleri için daha fazla söylemsel alan açacağı yönündeki teknolojik kehanetler, çevrimdışı sosyal dünyaların çevrimiçi etkileşimlerde –tersin-

de de- etkisini hesaba katmakta başarısız oluyor. Wikipedi gibi açık bir “bilgi” alanı olarak sunulan alanda bile, katkıda bulunanların yaklaşık %78’i, biyografisi bulunanların %80’inden fazlası erkekler. Buna karşın kadınların, özellikle yeni teknolojiler daha ucuz, daha taşınabilir ve daha kolay öğrenilebilir hale geldikçe, girişimcilik, hak savunuculuğu, gazetecilik ve entelektüel arayışlar için internet ve sosyal medyayı kullandıkları da bir gerçek. Ancak yeni medyanın bu demokratikleştirici ve feminist potansiyeline rağmen, 1990’lardaki teknoloji-serilerin cinsiyetsiz bir siber-uzay vaadi büyük ölçüde gerçekleşmemiş durumda (Carter vd., 2013).

Carstensen’in (2013) altını çizdiği üzere, internet ve cinsiyet ilişkisi de karşılıklı olarak kuruldu ve 1990’lı yıllarda internetin ortaya çıktığı ilk günlerde, farklı ve birbirine zıt beklentiler, internete ve cinsiyet ilişkilerine yönelik algıları şekillendirdi. Birçok kadının internete geç erişimi; androsentrik içerik ve forumlarda ve sohbet odalarında erkek egemen tartışmaların yapılması, teknoloji ve erkeklik arasında kurulan bağlantıyla ve internetin “teknik” yanının daha fazla vurgulanmasıyla internetin erkeklerin bir alanı olarak tanımlanmasına yol açtı. İnternetin demokratikleştirici olduğuna dair iddialar yerini “gerçek dünya” ile aynı eşitsizlikler ve güç ilişkileriyle dolu olduğu fikrine bırakmıştı.

Öte yandan 1990’ların sonundan bu yana etkisini büyük bir ivmeyle arttıran dijital teknolojiler ve internetin giderek yaygınlaşmasıyla birlikte feminist aktivizm de bir dönüşüm geçiriyor. Candemir’in (2021: 161) belirttiği gibi, bir kişinin attığı tweet ile başlayıp büyüyen feminist kampanyalardan sanal mekânın erkek egemenliğini kırmaya yönelik bloglara, sosyal medya hesaplarında paylaşılan içerikler ve yorumlarda ortaya çıkan tartışmalardan sokağın sesini sanal uzama, sanal uzamı ise sokağa taşıyan eylemlere değin her yerde yeni iletişim teknolojilerinin izi var. Tüm bu dönüşüm esnasında, feministler birbirleriyle, feminist olmayanlarla, kadın düşmanlarıyla, devlet kurumlarıyla, dünyanın geri kalanıyla birlikte üretiyor, konuşuyor, yazıyor, çiziyor, beğeniyor, paylaşıyor ve etkileşiyor.

Medya; ana akım medyanın cinsiyetçiliğini teşhir etmek, kadınlara dair ve çoğu kez yok sayılan gündemleri dolaşıma sokmak, kamuoyu oluşturmak, örgütlenmek ya da kadınların ve LGBTIQ+’ların kişisel ve/veya kolektif duygularını, düşüncelerini paylaşacak mecralar yaratabilmek için feministler açısından her zaman önemli bir alan oldu. Kadınlar seslerini öncelikle birbirlerine duyurabilmek, politika üretmek, tartışmak ve daha çok kadının dile gelmesine imkân yaratmak için, dergiler, fanzinler yayımladı, toplantılar yaptı, örgütler kurdu, mekânlar açtı. Bugün dijital araçların feminist aktivizme etkileri tüm bu çabanın bir devamı niteliğinde. Çevrimiçi kadın düşmanlığı, teknolojiyi kullanabilme yetisinin ve/veya kuşak farklarının yarattığı hiyerarşi ya da hızla oluşup aynı hızla dağılan bir aradalıklar gibi bu yeni medya ortamlarının handikaplarıyla baş etmek zorunda kalsalar da, yüz yüze iletişimin, sokak eylemlerinin, fiziksel uzanım önemi azalmasa da, yeni medya ortamlarında ve sanal uzamda kadınlar giderek daha fazla varlık gösteriyor. Dolayısıyla dijital dönüşümün fe-

minist aktivizme ve kadın hareketine etkisi, kadınların tek yönlü olarak maruz kaldığı bir etki değil, müdahale ettiği ve biçimlendirdiği çok yönlü bir süreçtir. Bu sebeple dönüşmekte olan dil ve iletişim biçimleri, kurulan ve sürdürülen yeni mecralar ve eylem biçimleri üzerine daha çok tartışmak gerekiyor (Candemir, 2021: 162).

Sonuç

Medyaya ekonomi-politik yaklaşımla medya ve demokrasi ilişkilerinin geçirdiği dönüşümün izini sürdüğümüzde, 1980'ler sonrası kamuoyu oluşturmada etkin bir rolü olan kitle iletişim araçlarına yönelik tekelleşmenin demokrasiye, özgürlüklere, eşitliklere yönelik bir tehdit oluşturduğunu görüyoruz. Medyanın ürettiği bütün materyallerde, bu tekelleşmenin izlerine rastlanıyor. Haber medyasının tekelleşmeye eşlik eden güç kaybıyla beraber, yurttaşların doğa, insan ve toplum yararına doğru haber almaları güçleşmiş, kamu politikası tartışmalarına etkin bir şekilde katılımları zorlaşmış, ortak sorunlar etrafında birleşme ve örgütlü mücadele olanağı sekteye uğramıştır.

1990'ların sonlarında kapitalizm, dijitalleşme ile birlikte ciddi biçimde dönüşüme uğradı. Metaların üretimi, dolaşımı, emek süreçlerinin kontrolü, kültür endüstrilerinin yapısı ve meslek tanımları, dijitalleşmenin getirdiği radikal dönüşümden büyük ölçüde etkilendi. Dijitalleşmenin bilgi ve eğlence bolluğu, kolaylığı ve hareketliliği sunduğuna şüphe yok, ancak bunun kültür ve iletişimin demokratik gözetimi ve sosyal adalet pahasına gerçekleştiğine dair güçlü veriler var. Dijital teknolojilerin ulaştığı aşamada asıl amaç her şeyi bilmektir. Yani kimin neyi, ne zaman ve nerede yaptığı hakkında mümkün olduğunca çok şey bilme yeteneği ve kimin neyi, ne zaman ve nerede yapacağını tahmin etme yeteneği. Ancak her şeyi bilme olasılığı, siyasetin önemli bir sorusunu gündeme getirir: Bu her şeyi bilme ayrıcalığına kim sahip olacak ve onu kim kontrol edecek?

Balkin'in (2018) *Algoritmik Toplum*'a dair analizindeki iddiasına kulak vererek, dağıtılmış ve demokratik güç arasında önemli bir ayrım yapmak gerektiğini düşünüyoruz. Algoritmik toplum, bireyler hakkında çok büyük miktarda veri toplama özelliğine sahiptir ve hem hükümetler hem de özel şirketler tarafından yeni gözetim, kontrol, ayrımcılık ve manipülasyon biçimlerini kolaylaştırır. Algoritmik toplum, konuşmanın pratik koşullarını ve konuşmayı kontrol eden, sınırlayan ve sansürleyen varlıkları da değiştirir. Bir yönetim biçimi, ona birçok insan katılırsa ve onun nasıl kullanılacağına ilişkin karar verme süreçlerine katılırsa demokratiktir. Oysa bir güç biçimi, birçok farklı yerde faaliyet gösteriyorsa ve birçok farklı insanı ve durumu etkiliyorsa sadece dağıtılmıştır, demokratik değildir. Ayrıca unutulmamalıdır ki, makinelerin arkasında insanlar vardır: hükümetler, işletmeler ve kuruluşlar. Algoritmik toplum, bilgi toplama, kullanma, analiz ve kontrol teknolojileriyle, yeni bir güç ekonomisi yaratır. Algoritmik toplumda, gözetim ve veri toplama artık geniş çapta dağıtılmaktadır, ancak bunların demokratik olarak kontrol edileceğinin garantisi yoktur. Pek çok insanın

konumları, eylemleri, özellikleri ve davranışları hakkında veriler pek çok yerde toplanır, ancak bilgileri toplanan kişiler mutlaka bilgiyi kontrol eden kişiler değildir; tam tersine dünya nüfusu hakkındaki bilgi, hükümetler ve büyük şirketler tarafından hesaplama, analiz ve karar verme değirmeninin çalışması için temel görevi görür. Büyük veri, insanları sınıflandırmanın, onlar hakkında karar vermenin ve onlar üzerinde güç kullanmanın yeni yollarını sağlar. İlk başta internet, insanlara siyasi, örgütsel ve iletişimsel güçleri dünya nüfusu arasında geniş bir alana yayarak, siyasi ve sosyal hiyerarşileri ortadan kaldıracığı, demokratikleştirici bir güç olacağı umudunu verdi. Temsili demokrasilerin krizine karşı internet ve onunla ilişkili dijital teknolojiler, çok boyutlu ve etkileşimli yapıyla yeni ve çok çeşitli katılım olanakları sundular. Ancak internetin ticarileşmesi, özgür internet ve bilgi akışına karşı vurulan en önemli darbe oldu ve internete erişim konusunda küresel boyutta eşitsizlikler yaşanmasına neden oldu.

Öte yandan ana akım medyanın eksikliklerine bir yanıt olarak, medya demokrasisinin savunucuları genellikle hem basılı hem de elektronik formlarda bağımsız ve alternatif medyayı desteklemeyi ve bunlara dahil olmayı savunurlar. Buna göre yurttaş gazeteciliği ve yurttaş medyası aracılığıyla bireyler, ana akım medya tarafından marjinalleştirilen bilgi ve görüşleri üretebilir ve yayabilir. Kuşkusuz savunucu gazetecilik, medya kurumlarının farkındalığını artırması, kamuoyunda tartışma yaratması, sesi olmayanlara ses vermesi ve kamuoyunu ve kilit karar vericileri etkilemesi için bir araçtır. Ancak dijital medya, ana akım medya tarafından sesleri duyurulmayan ve yok sayılanlar için alternatif mecralar yaratma olanağı sunsa da, oluşturulan kamuoyunun büyümesinin, kolektif bir itiraz ve eylem alanına dönüşmesinin hem kapitalist hem de patriyarkal ve heteronormatif yaklaşımlarla mücadele etmekle mümkün olduğu görülüyor.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Süreç

Demokratikleşme ve Demokratik Gerileme

DEMOKRASİ: TAMAMLANMAMIŞ BİR PROJENİN TARİHSEL YOLCULUĞU

YÜKSEL TAŞKIN

19. yüzyıl öncesinde dünyadaki yönetim biçimleri bugünkünden çok daha çeşitliydi: imparatorluklar, monarşiler, prenslikler, kent devletleri, kabile konfederasyonları, aristokratik cumhuriyetler, şeyhlikler gibi. Bunlardan bazıları hâlâ hayatta olsa da, günümüzde halk egemenliğine dayalı olmakla beraber, değişen derecelerde demokratik cumhuriyetler ve demokratik niteliği belirgin anayasal monarşiler çoğunluktadır.¹ Bugün “demokrasi” kavramının popüleritesi, hatta otoriter liderlerin bile kendilerine göre bir demokrasi tarifi içerisinden meşruiyet aramaları, kavramın esaslarını ve serüvenini anlamamızı zorlaştırıyor.

Kavramın tarihsel serüvenini yorumlamayı zorlaştıran bir başka husus hem bir ideale hem de bir pratiğe işaret etmesidir. Bir ideal olarak “halkın yönetimi” anlamına gelen demokrasinin pratiği hep bir eksikliğin tarihi olmak zorundadır. Demokratik ideale yaklaştığımızı düşündüğümüz bir tarihsel ânın kurumsal olarak korunmasına yönelik her türlü tedbir, önceki hak mücadelelerinin demokratik kazanımlarının kapsamadığı yeni hak taleplerinin bastırılmasına, yeni tahakküm ilişkilerinin doğmasına neden olabilir. Sözelimi, son on yılların bir meselesi olan iklim krizinin güçlendirdiği bazı partiler, yeni taleplerle karşımıza çıkabilirler. Veganları örgütleyen partilerin yarın güçlenmeyeceklerinin garantisi var mıdır? Demokrasinin bir eksikliğin, tamamlanmamışlığın tarihi olmak zorunda olduğunu, ideali ile karşılaştırıldığında pratiğinin daima eksik kalacağını, yani “bitmemiş ve bitmeyecek bir proje” olduğunu gösteren bu durum, onun gücünün asıl kaynağıdır.

1 Bugün kendilerini resmen cumhuriyet olarak tanımlayan ülke sayısı 159’dur. 44 ülke ise monarşi olarak tanımlanmaktadır. Anayasal monarşilerin çoğu da meşruiyet kaynağı olarak demokrasiyi işaret etmektedirler.

Kavramın parametrelerini anlamak açısından vurgulanmasında yarar olan bir başka nokta, konargöçer topluluklarda gözlenen eşitliği ve bunun yönetim ilişkilerine yansımaları demokrasiyle ilişkilendirmemek gerektiğidir. Demokrasi ancak yerleşik topluluklarda ortaya çıkabilen tahakküm ilişkilerine bir yanıt olarak serpildi. Zira yerleşik hayat biçimlerinin ürettiği zenginleşme ve servetin eşitsiz dağılması ve egemen din ve hukuk anlayışının bu eşitsizlikleri meşrulaştırmaya çalışması, demokratik bir itirazın/mücadelenin ortaya çıkabilmesi için gereklidir. Demokrasinin bir kavram olarak Antik Yunan'da ortaya çıkışıyla, kurumsal yaygınlık kazanması da tarihsel bir sürekliliğe işaret etmiyor. Modern demokratik rejimlerin, tarihçilerin “uzun on dokuzuncu yüzyıl” (1789-1914) dediği dönem ve sonrasında şekillenmeye başladığı yaygın bir görüştür. Ancak, bu dönemi 1789 Fransız Devrimi'nden değil, ona da etkide bulunan Amerikan Devrimi'nden (1776-1787) başlatmak çok daha isabetlidir. Zira bu devrim, sadece Avrupa'ya değil, özellikle Latin Amerika'daki bağımsızlık hareketlerine muazzam etkileri ve dolayısıyla modern dünyanın şekillenmesi bakımından hak ettiği ilgiyi görmelidir.

Yine kavramın parametrelerini anlamak açısından yanıtlanması gereken bir başka kilit soru daha vardır: Tarih boyunca gördüğümüz yönetici sınıfın genişlemesi, belli toplum kesimlerinin fiilen güçlenerek iktidara ortak olmaları, yönetim erkinin “kalabalıklaşması” demokrasi olmak için yeterli midir? Örneğin, yönetimin meşruiyet kaynağını halkta gören, yönetimin halkın ortak yararı için (*res publica*) olmasını amaçlayan ve özellikle babadan oğula geçen monarşi fikrinin tam karşısında konumlanarak “hükümdarsız yönetim” öngören cumhuriyet ideali demokratik midir? Bu sorunun yanıtını ilerleyen sayfalarda daha net göreceğiz ama bu aşamada cumhuriyetin Demos'un yönetimine meşruiyet zemini sağlamakla beraber Demos'un doğrudan veya dolaylı yönetimi anlamına gelmediğini vurgulamakla yetinebiliriz. Sözgelimi Venedik Tüccar Cumhuriyeti'nde yönetim erki geniştir, soylulardan farklılaşmıştır ama belki bir kuşak önce köylü olan tüccarlar, “ayaktakımının” kentlerini yönetecekleri fikrine gülüp geçerlerdi.

Kökenler

Mevcut tarihsel bilginin ışığında şerhini düşerek, demokrasinin Antik Yunan kent devletlerinde ortaya çıktığını söyleyebiliriz [bkz. Zabcı]. Antik Yunan demokrasi tecrübesi, halkın da “yönetebileceği” özgüvenini güçlendiren bir aklileşme sürecini ve bununla ilişkili olarak insan eliyle yasa yaparak insanın mutluluğuna katkı verilebileceği bilincinin gelişimini temsil etmesi bakımından kritiktir. Atina demokrasisinin altın çağında (MÖ 5. ve 4. yüzyıl), toprak sahibi soyluların ayrıcalıklı olduğu, krallarca yönetilen, “herkesin haddini bildiği” eski düzeni ortadan kaldıran, yoksul yurttaşların siyasal karar alma sürecine katılabilirdikleri, devlet yönetiminde görev alabildikleri köklü bir dönüşüm yaşanmıştı.

Bu köklü dönüşüm “Siyaseti kimler yapmalı?” sorusu kadar, “Siyaset nedir?” sorusuyla da doğrudan ilişkiydi. Eski düzende, “siyaset, bir yönetim sanatı, be-

cerisi ve yeteneğidir” ve “onurlu ve bilgili soylular ve krallar” dışında kalanlar, “ahlâksız ve cahil” oldukları için yönetim sanatının gerektirdiği yetenek, bilgi ve ahlâki niteliklerden yoksundurlar. Atina demokrasisi, tam da “Siyaset nedir ve kimler yapmalı?” sorularına cüretkâr bir yanıt önerdiği için değerlidir. Bu cüretin ortaya çıkması ise, yasa anlayışındaki değişimden bağımsız anlaşılamaz: Sözlü olarak aktarılan ve küçük bir azınlık tarafından yorumlanabilen tanrısal yasaların (*thesmoi*) yerini, yazılı, dolayısıyla insan yapısı yasaların (*nomoi*) alması, yasa yorumlarının demokratikleşebilmesi için önemli bir fırsat yarattı. Zira “yasa yapıcı” olabilmek, yani yönetebilen bir erkin var olabilmesi ve meşru görülebilmesi için önce yasaların insanlarca yapılabileceğinin veya değiştirilebileceğinin kabul edilmesi gerekir. Yine de bu değişim, sanıldığından çok daha uzun ve sancılı bir mücadele sürecinin sonucuydu.

Bu uzun süreç MÖ 621’de Drakon’un ilk yazılı Atina yasalarını hazırlamasıyla başladı. MÖ 594’te Solon, yoksul halkı ekonomik olarak güçlendirdi ve sıradan (ama özgür ve erkek) yurttaşların da siyasete katılmalarını mümkün kılan düzenlemeler yaptı. Böylece tüm yurttaşlar *Ekklesia*’ya (Meclis) katılma ve oy verme hakkını elde etti. Yürütme görevleri yine eski seçkinlerdeydi, ama yoksulların yasa önünde hak aramalarını mümkün kılan yargı reformları da gerçekleştirildi. MÖ 508 yıllarında Kleisthenes bir dizi reformla Solon’un başlattığı süreci daha da kurumsallaştırdı. İlk kez bu dönemde Atinalılar kendi yönetim biçimlerini tanımlamak için *demos* (halk) ve *kratos* (yönetim) sözcüklerinden mülhem *dēmokratia* (δημοκρατία) sözcüğünü kullandılar. Kleisthenes’in en büyük miraslarından birisi, sadece yasamanın değil, yargı erkinin daha da demokratikleştirilmesine zemin hazırlayan ve her özgür erkek yurttaşın eşit haklara sahip olduğunu vurgulayan *isonomia* ilkesiydi. Atina demokrasisinin zirvesi sayılan Perikles (MÖ 495-429) dönemi, bu mirasın üzerine oturdu. Perikles yoksul yurttaşları ciddi olarak güçlendiren reformları sürdürdü ve onların yönetim erkinde görev almalarının önünü açtı.

Bu süreçlerde altı çizilmesi gereken nokta, bütün yurttaşların yönetim görevi üstlenebileceği, siyaset yapabileceği ilkesinin kabul görmesiydi. Tam da bu nedenle Perikles’in inandığı demokrasi, aracısız ve doğrudan olmalıydı. Doğrudan olmadığında eski seçkinler bir yolunu bularak kendi lehlerine bir düzen oluşturabiliyorlardı. Bununla bağlantılı olarak siyaset ve yönetme işlevi, bir kamusal etkinlik olarak tanımlanıyor ve her yurttaşın katılımı bir sorumluluk olarak görülüyordu. Bu siyaset anlayışının, siyaseti kamusal bir etkinlik olarak gören ve topluma yaymaya önem veren demokratik geleneklere günümüze kadar ilham verdiğini söyleyebiliriz.

Cumhuriyet-demokrasi ayrımı bu noktada, Roma Cumhuriyeti tecrübesinde (MÖ 509-27) yönetimi elinde bulunduran Patrisyenlerin bütün toplum içindeki oranlarının %2’yi geçmediği anımsatılarak açılabilir. Cumhuriyetin (*res publica*) kendisini dayandırdığı meşruiyet zemini, daha fazla toplum kesimini içermeyi mümkün kılıyordu. Zira *res publica* “kamuya ait” anlamına geliyor, yönetimin kamusal bir nitelik barındırdığını ima ediyordu. Bu ilke, yoksul yurttaşların yö-

netime ortak olma cretlerini kamlıyordu. Roma seçkinleri, toplumu içermenin yol açacağı tehlikeleri bertaraf etmek için kuvvetler ayrılığı mantığına abandılar. İki Konsül ve Senato, ayrıcalıklı sınıfların kendi aralarındaki g mücadelelerinde bir denge arayışına işaret ettiği gibi, halkın temsilcilerine açık olan Halk Meclisi karşısında güçlerini korumalarını da mümkün kılıyordu. Demokrasi idealine yaklaştığı savunulan bir başka deneyim de Ortaçağ Avrupası'nda çoğu İtalya'da ortaya çıkan ve Akdeniz ticareti sayesinde serpilen tüccar cumhuriyetleriydi. En çok bilinenleri Floransa (1115-1537), Cenova (1100-1797) ve Venedik (9. yüzyıl-1797) olan bu cumhuriyetler, tüccarların ağırlığındaki kent konseyleri tarafından yönetiliyordu ve halk egemenliği gibi kavramlara çok uzaktı.

Roma ve Ortaçağ Avrupası cumhuriyet tecrübelerinin fikri ve kurumsal miraslarının etkileri onemlidir. Demokrasiyi mümkün kılan ve kalıcılaştıran unsurları inceleyen Acemoğlu ve Robinson'a (2019: 182) göre; "11. yüzyılda Avrupa'nın bir bölümü cumhuriyet yönetimleri geliştirmişti ve bunlar muazzam bir iktisadi büyümenin gbeğindelerdi. Avrupa bu noktaya nasıl gelmişti? Birincisi, Avrupa'nın 5. yüzyılın sonunda, meclislere ve uzlaşma eksenli karar vermeyi esas alan normlara dayalı, demokratik biçimde örgütlenmiş kabile topluluklarıncı ele geçirilmesi idi. İkincisi, Roma İmparatorluğu'ndan ve Hristiyan kilisesinden devralınarak zmsenen devlet kurumları ve siyasi hiyerarşilerin kritik unsurlarının mirasıydı... Bu iki unsuru bir makasın iki bıçağı olarak düşünebiliriz. Tek başına hiçbiri Batı Avrupa'yı yeni yoluna taşıyamazdı." Demokrasiyi var eden en onemli bileşenler, devlet kapasitesinin giderek artması ama toplumun da bu kapasiteyi kamu yararına denetleme ve bir baskı aygıtına dönüşmesini engelleyebilme gücünü elde edebilmesi ve koruyabilmesi idi. Burada onemle vurgulanması gereken husus, demokratik karar alma geleneği ve kurumsal birikimin yan yana gelmesinin asıl açıklayıcı unsur olduğudur. Bu bakımdan demokrasiyi mümkün kılan kültürel üstünlük temelli açıklamalar, demokrasiyi ancak bazı kültürlerin başarabileceğini ne süren yaklaşımlar ciddiye alınmamalıdır.

Bu yorum erevesi, geleneklerin kurumsallaşmasına vurgu yaptığı lde, meclis/parlamento gibi demokratik katılım, müzakere ve karar alma yapılarının onemine de işaret eder. Parlamentolar, krallara danışmanlık görevi üstlenen kurulların zaman içinde g kazanmalarıyla ortaya ıktılar. Bu tür kurullar toplumun etkili seçkinlerini temsil ettikleri için dikkate değer bir g kazanabiliyordu, ancak hepsi, kaçınılmaz olarak güçlü parlamentolara dnşmediler. Mutlak monarşinin yükselişe geçtiği erken modern dönemde, krallar bu türden yapıları kendilerine rakip görerek ortadan kaldırma yoluna gittiler. Çin veya Osmanlı gibi imparatorluklar, benzer kurulları devlete hizmet misyonuyla eğittikleri bürokratlardan oluşturarak, tüccar sınıfını dışlama kararlılıklarıyla Batı Avrupa deneyiminden farklılaştılar. Benzer kurullara dünyanın farklı uygarlıklarında rastlamak mümkündü. Sözgelimi Kadim Hint uygarlığının temel metinleri olan Veda'larda Hint-Aryan krallarının *Sabha* ve *Samiti* diye bilinen meclislerinden söz edilmektedir. Yine Antik Yunan demokrasi tecrübesindeki *Ekklesia*'dan yukarıda bahsetmiştik.

Bununla beraber, modern parlamento, kökeni itibariyle bir İngiliz kurumdur. İngiltere’de kralın danışma kurulu niteliğindeki *Curia Regis* (Kral Konseyi) 11. yüzyılda ortaya çıktı. 1215 yılı, Parlamento tarihi açısından son derece önemliydi çünkü Kral John, “Büyük Sözleşme” anlamına gelen *Magna Carta*’yla, soylular ve ruhbanlardan oluşan bir kurula danışmadan yeni vergiler koymamayı kabul etti. 1295 yılına gelindiğinde, *Commons* diye bilinen soylu olmayan yurttaşlardan da temsilciler barındıran ve “Model Parlamento” olarak anılan yeni bir yapı oluşturuldu. III. Edward (1312-1377) döneminde Parlamento, Lordlar Kamarası (*House of Lords*) ve Avam Kamarası (*House of Commons*) olarak ikiye bölünerek bugünkü yapısına kavuştu.

İngiltere Parlamentosu, ülkesinin tarihsel geleneklerini hiçe sayarak mutlak monarşi inşa etme hevesinde olan Kral I. Charles’ın uzun yıllar burun kıvırdığı Parlamento’yu ihtiyaç duyduğu yeni vergileri onaylatmak için 1640 yılında toplantıya çağırması üzerine, dünyanın ilk en güçlü parlamentosu haline geldi. Parlamento bu çağrıya, üç koşul öne sürerek yanıt verdi: Vergi meselelerinde kendilerine danışma geleneğinin kabul edilmesi, jüri yöntemiyle yargılanma hakkı ve Protestanlığın tanınması. I. Charles’ın bu talepleri reddetmesi, ülkenin kaderini değiştiren bir iç savaşa (1642-1649) neden oldu. Oliver Cromwell liderliğindeki Parlamento destekli “Yeni Model Ordu”, Kraliyet ordusunu yenilgiye uğrattı ve I. Charles idam edildi. Ardından ilan edilen cumhuriyet ise kısa sürdü (1649-1660). Zira iç savaştan sonra istedikleri hakları elde eden ve cumhuriyeti güçlendirme taleplerinden rahatsızlık duyan ayrıcalıklı kesim, idam ettikleri kralın oğlu II. Charles’ı sınırlı bir monarşiyi kabul etmesi koşuluyla tahta oturtarak monarşiyi restore ettiler. Sınırlı monarşinin yerleşmesi mücadelesi 1688’e kadar devam etti. Eski düzene dönme gayreti içinde olan Kral II. James’e karşı, “Şanlı Devrim” diye bilinen kansız bir ayaklanma gerçekleştirildi. 1689 yılında Haklar Bildirgesi’nin (*Bill of Rights*) kabul edilmesiyle birlikte İngiltere sınırlı bir anayasal monarşi haline geldi. Daha sonraki devrimlere ve anayasalara ilham vermesi ve günümüzde yaygın kabul edilen parlamento üstünlüğünün çerçevesini net biçimde çizmesi bakımından da önemli olan Bildirge’nin kimi maddelerini anımsatmakta yarar var:

I. madde: Parlamento’nun rızası olmaksızın kraliyet yetkisine dayanarak yasalar veya yasaların icrası askıya alınamaz; bu farazi güç yasadışıdır.

II. madde: Son zamanlarda alışkanlık haline getirmek küstahlığını gösterdikleri gibi, Kral’ın yetkisine dayanarak, kendini yasalardan ve bu yasaların icrasından muaf tutmak gücü de sözde kalır ve yasadışıdır.

VI. madde: Barış zamanında, Krallık sınırları içerisinde Parlamento’nun onayı olmadan, sürekli bir ordunun kurulması ve hazır bulundurulması yasaya aykırıdır.

VIII. madde: Parlamento üyelerinin seçimi serbest olacaktır.

IX. madde: Konuşma özgürlüğü vardır; Parlamento’daki tartışmalar ve görüşmeler, Parlamento’dan başka hiçbir yerde ya da mahkemede suçlama ya da soruşturma konusu yapılmamalıdır.

I ve II. maddeler, kralların, Parlamento'nun yasalarına tabi olma yükümlülüklerini düzenlemeleri bakımından son derece devrimcidir ve Parlamento'nun egemenliğini tesis eder. VI. madde, barış zamanında ordunun Parlamento denetiminde olduğunu öngörür. VIII. madde, Parlamento üyelerinin seçiminin serbestliğini düzenler. IX. madde, konuşma özgürlüğünü ve kürsü dokunulmazlığını tesis eder. Tüm bu maddeler, modern anayasaların ruhunu oldukça erken bir dönemde yansıtması bakımından önemli bir eşgi temsil etmektedir.

İngiliz iç savaşında ve sonrasında yaşanan mücadeleler ve gelişen fikirler, önce Amerikan sonra Fransız devrimlerinde ve daha sonrasında yaşanan toplumsal mücadelelerde yeniden gündeme geldi. Kısa süren cumhuriyet, (İngiltere dışındaki) pek çok toplumsal grubun ortak talebi haline geldi. Halk egemenliğini tanıyan ilk cumhuriyet, sadece klasik cumhuriyetlerden değil, İngiltere'deki cumhuriyet deneyiminden de ilham alan Amerikan Devrimi'yle kuruldu ve bundan sonraki siyasi mücadeleler, esasen “halkın” veya “ulusun” kimlerden oluştuğuna, kimleri içermesi gerektiğine dair mücadeleler oldu. Demokrasi ise bu soruya verilen yanıtlarla doğrudan ilişkilidi.

Amerikan Devrimi: Halk egemenliği fikriyle harmanlanan cumhuriyet

Devrim sonucunda şekillenen ABD Anayasası, “Biz Birleşik Devletler halkı” diye başlar. Anayasa'yı hazırlayanlar, her ne kadar sadece dar bir seçkinler grubuna seçme ve seçilme hakkını tanısalarsa da, halkı kurucu özne olarak işaretleyen bu başlangıç ifadesiyle sonraki mücadelelerin ahlâki ve yasal zeminini oluşturdular. Nitekim, “biz halkız” ifadesini anayasasına ilk defa koymuş bu devlette, hak mücadeleleri sonucunda, kadınlar 1920'de, Amerikan yerlileri 1924'te, siyahlar ise 1960'ta seçme hakkına kavuştu. Bu gecikme, 1776 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi'nde yer alan şu ifadeler anımsandığında daha da çelişkili görünebilir: “Bütün insanların eşit yaratıldığının, Yaratıcıları tarafından insanlara başkalarına devredilemez bazı haklar verildiğinin, bu hakların arasında yaşam ve özgürlük ve mutluluğu arama haklarının bulunduğu aşikâr hakikatler olduğuna inanıyoruz.” “İnsanlar, adil gücünü yönetilenin rızasından alan hükümetler kurar.” “Herhangi bir hükümet biçimi bu amaçlara zarar verdiğinde, o hükümeti değiştirmek veya feshetmek insanların hakkıdır.”

Bu çelişki ancak, demokrasinin aynı zamanda halk egemenliği/yönetimi normunu gerçekleştirme mücadelesi olduğu hatırlandığında anlaşılabilir. Bağımsızlık Bildirgesi'nin devrimciliği, bu normu tesis etmesinden kaynaklanır. Bildirge'nin köleliğin kaldırılmasından hiç bahsetmediği gibi, Amerikan yerlilerini “acımasız vahşiler” diye andığı hatırlandığında; öneminin eşitlik, özgürlük ve halk yönetimi idealini gerçekleştirme mücadelesinin ahlâki ve yasal zeminini belirlemiş olmasından kaynaklandığı daha açık hale gelir. Modern dünyada yaşanan pek çok mücadelenin “eşitlik” diyebileceğimiz bu ahlâki-yasal zeminde veriliyor olması büyük bir kopuşu ifade eder. Kopuşla kastedilen, eşitliğin sağ-

lanması değil, eşitlik mücadelesinin siyasi değişimin meşruiyet zemini ve motoru haline gelmiş olmasıdır. Zira insanların eşit olduğu ilkesini ve bu ilkeyi yaşama geçirmek için bazı düzenlemeler yapılması gerektiğini kabullenmek hiç de kolay olmamıştır.

Amerikan Devrimi'ni gerçekleştirenler, kendilerini Klasik Yunan ve Roma uygarlıklarıyla akraba gören ve bu uygarlıkların düşünsel mirasından ilham alan isimlerdi. Aslında “yaşlı adam” anlamına gelen Latince “*Senex*” kökünden gelen Senato kurumunu Roma tarihinden ödünç alıp, içeriğini değiştirerek kendilerine mal etmeleri buna bir örnektir. Amerikalıların “Kurucu Babalar” diye tanımladıkları isimlerin hemen hemen hepsinin, Romalı cumhuriyetçilerdeki “*demos* korkusuna” sahip olmaları da ilginçtir. Kurucu Babalar’a göre, demokrasi çoğunluğa dayalı bir zümre yönetimi anlamına geldiği için, cumhuriyet tercih edilmeliydi. Cumhuriyet, ayrıca kendisine özgü mekanizmalar sayesinde, “nitelikli azınlığa” yönetim erkinde önemli sorumluluklar verebilecek bir yapıya da sahipti. Özgürlükler, ancak iyi kurumsallaşmış bir cumhuriyetle güvence altına alınabilirdi. Benzer kaygılarla hareket eden ABD’nin dördüncü başkanı James Madison da (1809-1817) yüzyıllar önce Aristoteles’te gördüğümüz türden bir demokrasi korkusu taşıyordu: “Demokrasi denetlenemeyen ve kendi çıkarına işleyen bir hizip yönetimine doğru kolayca yozlaşabilirdi.” Madison, Amerikan Cumhuriyeti’ni, doğrudan demokrasi deneyiminden ayırmak için, cumhuriyeti “temsili demokrasi” olarak tanımladı.

ABD’nin Kurucu Babalar’ı bugünkü siyasal tartışmalarda da sıklıkla referans verilen iki ana geleneğe bölünmüşlerdi: Federalistler ve anti-federalistler. Ülkenin ilk hazine bakanı olan federalist Alexander Hamilton (1755-1804) güçlü bir federal devletten yanayken; ülkenin üçüncü başkanı olan anti-federalist Thomas Jefferson (1743-1826) ABD’yi Kıta Avrupası’ndan farklılaştıran özgürlükleri yok edebileceği gerekçesiyle güçlü devlete kuşkuyla yaklaşıyordu. 1788’de onaylanan ve halen yürürlükte olan ABD Anayasası iki tarafın siyasi tartışmaları neticesinde şekillendi. Anti-federalistler, anayasaya, sonradan yapılacak hak ve özgürlük mücadelelerinin en temel dayanağını oluşturan bir Haklar Bildirgesi eklenmesi şartıyla onay verdiler.

Haklar Bildirgesi’nin bazı maddeleri Amerikan Devrimi’nin din-devlet ilişkileri ve merkezîyetçilik konularında Fransız Devrimi’nden nasıl farklılaştığını anlamak açısından çarpıcıdır. Bildirge’nin 1. maddesi, “Kongre, bir din kuran ya da bir dinin gereklerinin özgürce yerine getirilmesini yasaklayan, ifade ve basın özgürlüğü ile vatandaşların şikâyetlerini hükümete bildirmek için dilekçe verme haklarını ve barışçıl toplanmalarını kısıtlayan hiçbir yasa çıkaramaz” ifadeleriyle, devletin dinle ilişkisini negatif/olumsuz terimlerle tanımlar. Buna göre devlet, dinî alana müdahale etmeyerek din özgürlüğünü güvencelemekle yükümlüdür. Dolayısıyla, Fransa ve ondan ilham alan Türkiye’deki gibi devletin laikliği savunmak adına dinî alana müdahalelerde bulunması söz konusu değildir. ABD’de devlete ait bir basın organı olmaması, bu alanın özel girişime terk edilmesi de yine bu maddenin ruhuyla uyumludur. Bu madde doğal olarak ba-

sın özgürlüğünü, dinî özgürlükleri, toplantı hakkını savunanların en fazla sahiplendikleri maddedir. Haklar Bildirgesi'nin 10. maddesi ise, “Bu Anayasa ile Birleşik Devletler’e verilmeyen ya da eyaletlere yasaklanmayan yetkiler, sırasıyla eyaletlere ya da halka aittir” ifadesiyle eyaletlere ve bireylere son derece geniş haklar tanır. Nitekim ABD’de, federal devlet, eyaletler ve bireyler arasındaki hak mücadeleleri, son derece dinamik bir hukuk alanı yaratmış, hukukun pragmatik ve sorun çözücü niteliği öne çıkmıştır. Buna karşılık Fransa’da Fransız Devrimi’yle daha da kökleşen merkeziyetçi zihniyet söz konusudur.

1789 Fransız Devrimi: Eşitlik, adalet ve kardeşlik meşalesi eski kıtada

Fransız Devrimi, toplumun büyük bölümünü yönetim erkinden uzak tutan mutlak monarşinin, “Fransız ulusu” tarafından, evrensel kavramlardan alınan bir meşruiyetle bertaraf edilmesinin öyküsüdür. Devrime giden süreç, Fransız krallarının mutlak monarşiyi hâkim kılmak için 1614 yılından beri toplamadıkları ve “soylular, ruhbanlar ve halk” adı verilen orta sınıfa mensup insanların oluşturduğu “üçüncü tabaka”dan oluşan *États-Generaux* adlı Genel Kurul’un 1789’da kralın davetiyle toplanmasıyla başladı. Kralın Genel Kurul’u yeniden toplamasının nedeni, içine girilen mali darboğazı aşmak için yeni vergiler tahsis etmek istemesiydi. Kurul’da her tabakanın blok halinde oy verme geleneği, soylular ve ruhbanların birlikte hareket ederek üçüncü tabakanın temsilcilerini devre dışı bırakmaları ihtimalini doğuruyordu. Devrim, üçüncü tabakanın kendisini “Ulusal Meclis” ilan etmesi ve bunu Kral’a kabul ettirmesiyle başladı. Ulusal Meclis, soyluların ve ruhbanların da vergi ödemesine, köylülerin toprak sahiplerine harç ödeme zorunluluğunu kaldırmaya ve kimsenin Kilise’ye vergi vermeye zorlanamayacağına karar verdi. Ardından, etkileri günümüze kadar devam eden İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’ni kaleme aldı.

Bildirge’nin ana vurgusu, Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi’nin ve Amerikan Anayasası’na eklenen Haklar Bildirgesi’nin ruhunu yansıtıyordu. Bildirge’deki, “İnsanlar, haklar yönünden özgür ve eşit doğarlar ve yaşarlar. Sosyal farklılıklar ancak ortak yarara dayanabilir” ve “Her siyasal toplumun amacı, insanın doğal ve her zaman geçerli haklarını korumaktır. Bu haklar; özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnmedir” ifadelerinde, Amerikan Devrimi’ne de ilham veren İngiliz siyaset filozofu John Locke’un etkisi görülür. Zira Locke “yaşam, özgürlük ve mülkiyet” haklarını “Tanrı vergisi ve devredilemez haklar” olarak tanımladığı bir siyasal itaat/direnış teorisi geliştirmişti.

Bildirge’nin 2. maddesi, “Egemenliğin özü esas olarak ulustadır. Hiçbir kuruluş, hiçbir kimse açıkça ulustan kaynaklanmayan bir iktidarı kullanamaz” ifadesiyle ilk defa ulusal egemenlik kavramını kurumsallaştırıyordu. Fransız Devrimi egemenliği halka veren Amerikan Devrimi’nden bu bakımından farklılaşıyordu. Ancak Fransız Devrimi’nin de tıpkı Amerikan Devrimi’nde olduğu gibi temel bir potansiyeli ve çelişkisi söz konusuydu. Zira Bildirge’nin 6. madde-

si, Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'ndeki "İnsanlar, adil gücünü yönetilenin rızasından alan hükümetler kurar" ifadesine benzer: "Yasa, Genel İrade'nin ifadesidir. Tüm yurttaşların, bizzat ya da temsilcileri aracılığı ile yasanın yapılmasına katılma hakları vardır. Yasa ister koruyucu ister cezalandırıcı olsun herkes için aynıdır. Tüm yurttaşlar yasa önünde eşit olduklarından, yeteneklerine göre her türlü kamu görevi, rütbe ve mevkiine eşit olarak kabul edilirler, bu konuda yurttaşlar arasında erdem ve yeteneklerinden başka bir ayırım gözetimez." Ne var ki, tıpkı Amerikan Devrimi'nde olduğu gibi, Fransız Devrimi'nde de sıradan halkın, "Bizzat ya da temsilcileri aracılığı ile yasanın yapılmasına katılma hakları(nın)" gerçekleşmesi, çok uzun mücadeleler sonucunda mümkün olabilmıştır. Demokrasi ve cumhuriyet idealleriyle gerçeklik arasındaki mesafe en başta belirttiğimiz gibi, daimi ve kaçınılmazdır.

Bu mesafenin belki de en belirgin olduğu alan, özellikle kadınların seçme ve seçilme hakkıdır. Fransız Devrimi'nin bu konudaki ilk uygulamaları "aktif ve pasif yurttaşlık" ayırımına dayanıyordu. Buna göre, ancak vergi ödeyen aktif yurttaşların seçme hakları söz konusuydu ki, bu tüm erkeklerin %50'sine karşılık geliyordu. Seçilebilmek içinse belirli oranda mülk sahibi olma koşulu vardı. Tüm erkeklerin oy verme hakkına kavuşabilmesi için 1848'i, kadınlara aynı hakkın tanınması içinse 1944'ü, yani devrimden sonra 155 yılın geçmesini beklemek gerekti. Oysa özellikle kentli kadınlar, Fransız Devrimi'nin başarısında kilit rol oynamıştı. Pek çok kadın kulübü, ülke sorunlarını tartışmak ve çözüm aramak için faaliyet göstermişti. Devrim sürecinde kadınların Kraliçe'ye kızıp Versay Sarayı'na yaptıkları yürüyüş son derece etkiliydi. Devrimin radikal bir aşamaya girdiği 1792-1795 döneminde kadın kulüplerinin kapanması ve 1791'de Kadın ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ni kaleme alan Olympe de Gouges gibi kimi önemli kadın aktivistlerin giyotine gönderilmesiyle, kadın hareketi devrim sürecinden dışlandı.

Demokrasi mücadelesinin tarihi açısından bakıldığında, Amerikan ve Fransız devrimlerinden sonraki uygulamalar ve devrimci söylem arasında üç temel çelişkinin ortaya çıktığını vurgulamak önemlidir. Alt sınıflar, kadınlar ve sömürgeler konusundaki seçkin ve dışlayıcı tavır. İzleyen yüzyıllar, tam da bu üç konu etrafında ortaya çıkan mücadelelerin cumhuriyet kavramını, demokrasiyle buluşturma arayışlarına sahne oldu. Bu mücadelelerin küresel bir boyut kazanmasında Batı-dışı dünyanın bağımsızlık arayışlarının önemi yadsınmaz.

Latin Amerika'da bağımsızlık dalgası: Batı-dışı dünyada bir ilk

Sömürgeci devletlerden bağımsızlaşma yolundaki ilk işaretin bir Fransız kolonisi olan Haiti'den, hem de Fransız devriminin eşitlik, kardeşlik, adalet ilkelerinden ilham alan siyah köleler ve melezlerin 1792 yılındaki isyanıyla gelmesi son derece anlamlıdır. Fransız Ulusal Konvansiyonu 1794 yılında siyahlara özgürlüklerini verip köleliği kaldırma kararı almıştı. Buna rağmen Napolyon, köleliği

yeniden tesis etmek amacıyla 1801 yılında Fransız askerlerini Haiti'ye gönderdi. Ne var ki, **başarılı** bir yerel direniş sonucunda Haiti, 1804 yılında Latin Amerika'nın ve **Üçüncü Dünya'nın** ilk sömürgecilik-sonrası (postkolonyal) bağımsız devleti oldu. **Batı-dışı** dünyanın ilk bağımsızlık dalgası 19. yüzyılın ilk yarısında Amerikan ve Fransız devrimlerinin etkisindeki Latin Amerika'da gerçekleşti.

Latin Amerika'da bağımsızlık sürecini başarıya ulaştıranlar, İspanyol kökenli beyazlar olan Kreol seçkinlerdi. 1810'da Latin Amerika'da bağımsızlık ateşini yakan Simon Bolivar (1783-1830), köleleri ve bol toprağı olan tipik bir Kreoldü. Onun bağımsızlık süreciyle yaratmak istediğı büyük Latin Amerika, birleşmeyi başarmış ABD'den ve siyaset kültüründen esinlendi. Ancak, Bolivar, ne birleşik, bağımsız bir Latin Amerika yaratabildi ne de cumhuriyet idealini kurumsallaştıracıladı. Köleliğin kaldırılması özleminin gerçekleşmesi ise uzun on yıllara ihtiyaç duydu. Bolivar, "Cumhuriyet düşüncesi bir kere kök saldı mı, bir daha ortadan kaldırılamaz!" diyordu ama Latin Amerika'da kurulan bağımsız devletler, anayasal monarşiler olmayı tercih ettiler. Bolivar, hayal kırıklığını "Bir devrime kendisini adayan kişi, denizi sabanla sürüyor demektir" sözleriyle ifade etti, ama onun ismi Latin Amerika'da günümüze kadar süren siyasal ve toplumsal hareketlere ilham vermeye devam etti.

Latin Amerika'da biçimsel siyasal bağımsızlığın kazanılması, toplumsal yapılarıdaki eşitsizlikleri ve iktisadi yapının büyük devletlere bağımlı halini değıştirmediği için "yeni sömürgecilik" kavramı önerilmiş ve yaygınlık kazanmıştır. Bağımsızlık sürecinden sonraki ilk yüzyıla damgasını vuran, genel olarak liberaller ve muhafazakârlar arasındaki siyasal gerilimler; federalist ve anti-federalist görüşler arasındaki mücadelelerdi. İşçi ve köylü hareketlerinin ve sosyalist fikirlerin etkinlik kazanması ancak 1920'leri buldu. Latin Amerika ülkelerinde alt sınıfların ve yerlilerin demokrasi mücadeleleri, askerî darbelerle kesintiye uğratılmalarına rağmen giderek güçlendi. Özellikle 1970'lerin sonundan itibaren gerilla hareketlerinin geriye çekilmeye başlamalarıyla sol popülist iktidarlara önü açıldı.

Devrim ateş i Avrupa'da (1789-1848)

Fransız Devrimi'nin radikal aşaması olan ve toplumsal ve siyasal radikalizmin bir yanardağın püskürmesi gibi şiddetle ortaya saçıldığı ve hızla geriye çekildiğı 1792-1794 dönemi, modern zamanlarda dünyayı kısa ve uzun sürelerle saran radikalizmin ve devrimlerin ilk işaret fişeklerindendi. 1789-1848 arasında Avrupa'yı sarsan devrimci dalgayı son derece önemli toplumsal ve kültürel değışimler tetikledi. Toprağıbağı aristokrasinin tercihi olan, soya dayanan statik toplumsal hiyerarş iye, sonradan kazanılan becerilere dayalı bir toplum hiyerarşisini savunarak meydan okuyan burjuvazinin ortaya çıkması bunlardan biridir. Burjuvaziye niteliksel ve niceliksel olarak güçlendiren kapitalistleşme süreci, işçi sınıfının da serpilmesine yol açtı. Yeni toplumsal işbölümünün getirdiği meslek gruplarının, işsizlerin ve devlet bürokrasisinde çalışan kesimlerin de sahne-

ye çıkmasıyla beraber, kentler siyasal etkilenmelere oldukça açık kesimlerin yığınağı haline geldi.

Fransız Devrimi'ni gerçekleştirenlerin, yurtseverliğe dinsel bir içerik kazandırma hamleleri, zamanla milliyetçiliğe dinsel bir heyecan kazandırma girişimlerine ilham verdi. İkinci çabayı ortaya koyanlar, dine karşı olmaktansa onu milliyetçiliğin bir bileşeni yaparak içermek ve edilgenleştirmek yolunu seçti. Fransız devrimcilerinin dünyaya armağan ettikleri ve hızla moda haline gelen bir başka yenilikleri ise, yetenekli askerlerin yükselmesine imkân tanıyan, yeniliklere açık ve yurtseverlik üzerine bina edilmiş "Yurttaş Ordusu"ydü. Bu dönemde popüler ulusçuluk güç kazandı. "Gelin ulusun çocukları, zafer günü yakındır" diye haykıran, ilk ulusal marş kabul edildi ve kitlelerdeki yeni ulusçu aidiyet, diğer (dinî, bölgesel) aidiyetleri zayıflattı.

Yurttaş Ordusu'nun Devrim Fransası'nı, devrim karşıtı ülkelere karşı savunmasıyla başlayan ve hızla İtalyan, Alman ve Benelüks ülkelerinden toprak kazanmasıyla sonuçlanan başarısı, klasik yayılmacılık motifiyle devrimci görüşlerin tuhaf bir sentezini yarattı. Bir darbeye yönetimi ele geçiren (1799) ve kendisini imparator ilan eden (1804) Napolyon liderliğindeki Fransızlar, işgal ettikleri ülkelere eşitliği götürdüklerini savunuyorlardı. Fransız yayılmacılığı Avrupa'da liberal cumhuriyetçiler ve muhafazakâr monarşistler arasında ciddi bir siyasal yarıma yarattı. Bu dönemde liberal olmak, çeşitli monarşiler ve imparatorluklarca yönetilen halkların bağımsızlığını savunmak anlamına da geldiği için ulusçulukla içiçe algılanan bir tutumdü. Ayrıca liberaller, 1789-1848 arasındaki mücadelelerde toplumsal reform isteyen sınıfların desteğini de almıştı. Böylece dönemin tipik bir liberali, toplumsal-siyasal reform içeren bir cumhuriyetçiliği ve ulusal bağımsızlığı aynı anda savunabiliyordu. 1815'te Prusya ve Britanya'nın, Napolyon'u nihayet yenilgiye uğratmasından sonra düzenlenen Viyana Kongresi'nde muhafazakâr bir statüko yaratmaya çalışanların asıl korkusu liberal ulusçuluğun başarılı olma olasılığıydı.

1848'de "Halkların/Ulusların Baharı" adıyla da anılan, monarşik yönetimleri devirmek ve bağımsız ulus devletler inşa etmek amacıyla olan devrimci kalkışmalar Avrupa'nın pek çok ülkesine hızla yayıldılar ve sönümlendiler. Ancak onların ortaya koydukları talepler değişik biçimlerde de olsa siyasal yaşamı etkilemeye devam etti. 1848'den önce, liberaller ve işçi sınıfı arasında ortaya çıkan ittifak, yeni dönemde büyük ölçüde ortadan kalktı. Buna karşılık muhafazakâr seçkinler kimi reformlara giderek, değişimin sancağını ele geçirdiler ve değişime tamamen direnmektense tedrici reformculuğun kıymetini anladılar. Muhafazakâr liderlerin en önemli başarısı, radikalizmden uzaklaşan liberalleri sisteme ekleme yeteneklerinde ortaya çıktı.

Bu dönemde Birleşik Krallık'ta yapılan bazı reformlar, demokrasinin kurumsallaşması bakımından son derece önemlidir. İşçilere oy hakkını savunan radikal Chartist hareketinin zayıflamasıyla, muhafazakâr başbakan Benjamin Disraeli 1867 Reform Yasası'nı çıkararak liberallerden rol çalmayı başardı ve işçilerin büyük çoğunluğuna oy verme hakkını tanıdı. Yine İtalyan birliği sağlandık-

tan sonra (1861) Kont Camillio di Cavour ve Prusya'da başbakan Otto von Bismarck, parlamentolarıyla işbirliği halinde oy hakkını genişlettiler. Cavour, Kilitse'yi sınırlamak için liberal ve milliyetçi fikirlerden yararlandı. Bismarck sayesinde Prusya en önemli Alman gücü oldu ve 1871'de Fransa'ya karşı kazanılan bir zafer sonunda Alman birliği tamamlandı. Yeni Alman İmparatorluğu, iki yapıli bir meclise sahipti. Halk Meclisi'nde yetişkin erkekler, diğler meclisteyse muhafazakâr devlet seçkinleri belirleyici oldular. Böylece liberal ve muhafazakâr kesimleri memnun etmeyi amaçlayan bir sentez yaratılmış oldu.

1880'lerde Bismarck, Alman işçilerini sosyalizmden uzaklaştırmak amacıyla kimi liberal ve sol temaları seçici biçimde devreye sokarak, muhafazakâr seçkinlerin denetiminde, refah devleti uygulamalarında öncü olan, tedrici bir değişim modeli yarattı. Muhafazakâr seçkinlerin bugünden bakıldığında ilginç görünen bir başarıları da, başlangıçta ürkütükleri milliyetçi görüş ve duyguları zamanla bir iktidar tekniğı olarak kullanmayı öğrenmeleridir. Muhafazakâr seçkinler özellikle ulusal alandaki toplumsal talepleri unutturmak için, uluslararası meseleleri belki de ilk kez "sıradan, cahil halkın" gündemine taşımaya başladılar. Britanya'daki muhafazakârlar, imparatorluk sahibi olma övünçlerini sıradan halka taşımayı hızla öğrendi. Böylece çıkar eksenli emperyalist savaşlarda ölen askerler için "meçhul asker" anıtları dikilmeye ve "ulusları için kendilerini feda eden temiz halk çocukları" için methiyeler düzülmeye başlandı. Bu durum aslında seçkinlerin demokrasi korkusu karşısında hiç de edilgen olmadıklarını ve günümüze kadar süren bazı girişimlerle kitlelerin siyasette fail haline gelmelerini engellemeye çalıştıklarını, engelleyemedikleri zaman da bu hareketliliğı lehlerine çevirmeye çabaladıklarını gösterdi. Günümüzde etkili olan sağ popülist dalgayı bu tarihselliğı yerleştirmek anlamlı olabilir.

1870'lerin Avrupa'sında neredeyse bütün Batılı ülkelerin parlamenter sistemleri ve sınırlı bir demokrasileri vardı. Bu parlamentolarda siyasal güç, liberal ve muhafazakârlar arasında el değıştiiriyordu. Yine bu devletlerin tamamı, yeteneğı dayalı sınavlar yoluyla bürokrasilerini oluşturmayı içselleştirdiler. 1900 yılında Batı Avrupa ve ABD'de yetişkinlerin okuma yazma oranı %90-95'lere ulaşmıştı. Bu da ulusal eğitim sistemleri yoluyla ulusçu değerlerin yaygınlaştırılmasını kolaylaştırdı.

İşçi sınıfı ve kadınlar sahneye çıkıyor

Liberalileri ve onların kimi değerlerini yeni devlet yapısına eklemlemeyi başaran muhafazakâr seçkinleri artık birbiriyle alakalı iki mesele bekliyordu: İçeride toplumsal gerilimler, dışarıdaysa sömürgelerle ilişkili meseleler. Zira özellikle işçi sınıfından ve giderek artan kentli nüfusundan kaynaklanan tehditler, hem sömürge arayışını tetikliyor hem de sömürgeleşme rekabetinden ortaya çıkan savaşlar için toplumu seferber etmeyi mümkün kılıyordu. İşçi sınıfı aktivizmi 1860'larda, bu sınıfın eğitimli kesimlerden de aldığı destekle beraber yükseliş geçti. 1875'te kurulan Alman Sosyal Demokrat Partisi (SPD), 1900'da Alman-

ya'nın en büyük partisi haline geldi. Benzer parti ve hareketler, Avrupa'nın her tarafında yaygınlaştılar. 1914'te Alman devlet seçkinleri, yükselen sosyalist tehdit karşısında savaşın ulusal birliği tahkim edebileceğini umuyorlardı.

19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başlarında dikkat çeken bir başka toplumsal hareket, özellikle Birleşik Krallık ve ABD'de giderek güçlenen ve "birinci dalga feminizmi" olarak bilinen kadın hareketiydi. Genel olarak kadınların mülkiyet ve oy verme haklarına odaklanan bu hareket neticesinde Birleşik Krallık önce 1918'de sınırlı ve ardından 1928'de tüm kadınlara oy hakkını tanıdı. ABD'nin etkili feminist hareketinin kadınlara seçme hakkını kazanması ise 1919'da mümkün oldu. Birinci dalga feminizm, genellikle üst sınıflara mensup kadınların hareketiydi. Feminist hareketin toplumsal ve kültürel temalarla ve daha alt sınıflarla yan yana gelmesi için, 1960'ların ikinci dalga feminizmini beklemek gerekti.

Demokratikleşmenin "birinci dalgası" (1828-1926)

1760'ta dünyada demokratik denilebilecek tek bir ülke yokken, Batı Avrupa ve ABD'de yaşanan siyasal değişimler sonucunda, 1919'da kısmen demokratik denilebilecek rejimlere sahip ülkeler ortaya çıkmıştı: Britanya, ABD, Kanada, Yeni Zelanda, Avustralya, İskandinav ve Benelüks ülkeleri, Fransa, İsviçre, Almanya, Avusturya, İtalya ve Arjantin. Bu siyasal değişimin Batı devletleriyle temasta olan Batı-dışı toplumları da etkilediği unutulmamalıdır. Rusya'da (1905), İran'da (1905-1911) ve Osmanlı İmparatorluğu'nda (1908), gerçekleşen devrimlerle kurulan anayasal monarşiler, bu ülkelerin siyasi yapılarını değiştirdi. Yine Çin, 1912'de cumhuriyet ilan ederek, imparatorluk geleneğinden sıyrıldı. Dünya nüfusunun önemli bir bölümüne sahip bu ülkelerin, hiçbir zaman tam olarak sömürgeleştirilememiş olmaları ve sınırlı da olsa siyasal reform başlatmaları arasında mutlaka bir bağlantı vardır.

Ulusçuluğun sömürgeci devletlerin siyasetinde giderek ön plana çıkması ve bir müdahale aracı olarak da kullanılmasıyla, Kıta Avrupası'nın doğusu patlamaya hazır bir bomba haline geldi. Burada asıl sorun, ulusçuluk hareketlerinin önlenemez yükselişi karşısında giderek zayıflayan Osmanlı ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarının tarih sahnesinden silinmesi sonrası ortaya çıkacak dengeleri belirlemek isteyen güçlerin rekabetiydi. Bu sert rekabet, o zamana kadar insanlığın gördüğü savaşların en acımasız olan Birinci Dünya Savaşı'nı (1914-1918) başlattı. Bu savaşın dünya ve Avrupa haritasını nasıl değiştirdiğini anlamak için, sonucunda koskoca üç imparatorluğun yıkıldığını (Osmanlı, Avusturya-Macaristan ve Rusya) ve yerlerine çok sayıda devletin kurulduğunu anımsamak yeterlidir. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın etkisi, dünya haritasına yeni devletler eklemekten ibaret değildi. 1917'de Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi Avrupa Kıtası'ndan başlayarak dünyanın başka coğrafyalarını etkisi altına aldı. Böylece 20. yüzyıla damgasını vuracak olan, kapitalist ve sosyalist devletler rekabetinin ilk raundu başladı.

Rusya, Birinci Dünya Savaşı'nda en büyük bedeli ödeyen toplumlardan biriydi. Modern dünyayla çelişen gelenekleri ve on binlerce yoksul köylü ve işçisini cephelerde harcamaktan çekinmeyen Rus monarşisi, savaş cephelerinde filizlenen sosyalist fikirlerin ve Bolşevikler'in başarılı örgütçülüğünün kurbanı oldu. Devrim, ülke çapında hızla yaygınlaşan savaş karşıtı ve sosyalist fikirler sonucunda, V.I. Lenin önderliğinde Ekim 1917'de patlak verdi. Ardından kısa süre içinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) kuruldu (1922).

Muhafazakâr kesimler bir zamanlar oldukça radikal buldukları cumhuriyet fikrine daha tam alışmamışken, ondan daha radikal bir biçim olan sosyalist cumhuriyet veya halk cumhuriyeti kavramı dünyanın gündemine bomba gibi düştü. Zira sosyalist cumhuriyet veya halk cumhuriyeti anlayışı, "burjuva demokrasisi" veya "liberal demokrasi" karşıtı olan farklı bir demokrasi tanımını öne çıkarıyordu. Bu karşıtlığın kaynağında Marksizmin parlamenter demokrasiyi işçilerin sistemli sömürsünün bir parçası olarak gören bakışı yatıyordu. Sosyal demokrasiden neo-Marksizme kadar bir dizi sol anlayışın temel iddiası, iktisadi eşitsizliklerin siyasi eşitliği imkânsız kıldığı, bunun da bir burjuva yarılgısına yol açtığıydı. SSCB'yi müstesna kılan bir başka önemli özellik de, üniter ulus devlet formunun giderek yaygınlaştığı bir dünyada 15 cumhuriyetten oluşan bir federal yapıya dayanmasıydı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayacak Soğuk Savaş'ın iki önemli gücünün de (SSCB ve ABD) federal devlet olması dikkat çekicidir.

1917 Bolşevik Devrimi, Almanya'da 1918-1919 arasında benzer bir devrimin gerçekleştirilmesi mücadelesine ilham verdi, ancak özellikle sosyal demokratların bu arayışa destek vermemeleri üzerine girişim başarısız oldu. Yine devrimin etkisiyle, 1919 yılında Macaristan'da Avrupa'nın ilk komünist hükümeti kuruldu. Her ne kadar bu tecrübe sadece altı ay sürebilse de, Sovyetler, dünyanın pek çok ülkesinin komünist parti ve hareketlerine ciddi ilham vermeye, yer yer de maddi destek sağlamaya devam etti. Sovyet Devrimi ve bu devrimin Soğuk Savaş'a giden süreci, 20. yüzyılın en önemli olaylarından biridir. Sovyetler Birliği liderliğindeki İkinci Dünya'nın ortaya çıkması ve sosyalist alternatifi özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlıklarına kavuşan pek çok Üçüncü Dünya ülkesi için de cazip bir seçenek haline gelmesi, söz konusu önemi gösterir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında yapılan barış antlaşmalarının savaşı bitirmediği, içerdiği ağır koşullar nedeniyle sadece ileriki tarihlere ertelediği yaygın bir görüştür (Gerwarth, 2018). Almanya'yı ciddi ölçüde cezalandıran Versay Antlaşması, savaş sonrası Almanya'sında Weimar Cumhuriyeti'yle başlayan demokratik tecrübeyi daha baştan meşruiyet sorunlarıyla yüz yüze bırakıyor, istikrarsızlaştırıyordu. Bu hususlar, 1930'ların başında Hitler liderliğinde iktidarı ele geçiren Nazi hareketinin, uluslararası statükoyu ve Alman demokrasisini hedef almasını kolaylaştırdı. Samuel P. Huntington'un (1991a, 1991b, 1997) demokratikleşme tarihinde tespit ettiği ilk "tersine dalga" da iki dünya savaşı arasındaki bu dönemde ortaya çıktı. 1918'de dünyada 29 ülke demokra-

tik sayılırken, 1922-1942 yılları arasında İtalya, Almanya ve Arjantin gibi ülkelerin otoriter rejimlere savrulmasının yarattığı dalgayla, bu sayı 1942'de 12'ye düşmüştü.

20. yüzyılın diğer yıkım savaşı olan, yetmiş milyon insanın ölümüne neden olan ve yüzden fazla ülkeyi dolaylı veya dolaysız biçimde etkileyen İkinci Dünya Savaşı (1939-1945), dünya haritasını ve rejim dağılımını büyük çapta değiştirdi. Savaşın iki ana tarafı vardı: Savaşa yol açan Almanya, İtalya ve Japonya'dan oluşan Mihver Devletleri ve Birleşik Krallık, Fransa, ABD ve Sovyetler Birliği'nden oluşan Müttefik Kuvvetler. Savaş sonrasında Sovyetler Birliği ve ABD, yeni süper güçler olarak Soğuk Savaş'ın iki kutuplu dünyasını inşa ettiler. Orta ve Doğu Avrupa'da Sovyetler Birliği modelini izleyen devletler ortaya çıktı ve bunlar Sovyetler Birliği liderliğinde Varşova Paktı'nı (1955-1991) oluşturarak, ABD liderliğindeki neredeyse tamamı gelişmiş kapitalist ekonomiye ve liberal demokratik siyasi yapıya sahip ülkelerden oluşan "Hür Dünya" ile ciddi bir rekabete giriştiler. "Hür Dünya'nın" kolektif savunma örgütü olarak 1949'da kurulan NATO da (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü), Varşova Paktı'na benzer işlevlere sahipti.

Savaş sonrasında, iki savaş başlatan bölge olarak Avrupa, daha fazla toplumsal ve iktisadi bütünleşme amaçlayan bir süreç başlattı. Fransa ve Batı Almanya tarafından 1951'de kurulan Avrupa Kömür ve Çelik Birliği, zamanla Avrupa Ekonomik Topluluğu (1957) ve Avrupa Birliği'ne (1993) dönüşerek dünyanın ilk ve en güçlü ulus-üstü birliğini oluşturdu. Eşzamanlı olarak, Avrupa merkez sağ ve sol partilerinin arasındaki bir uzlaşmayla, refah devleti kurumlarını esas alan güçlü ekonomiler ortaya çıktı. Savaş sonrasında serpilten yeni kuşaklar ise, geleneksel siyasal ve toplumsal yapıları sorguladıkları, 1968'de zirvesine ulaşan gençlik hareketleri yarattılar. Feminist ve yeşil hareketler de 1970'lerin başından itibaren etkinliklerini arttırdı.

Varşova Paktı'na baktığımızda, 1945'ten sonra Sosyalist Blok'a katılan ülkeleri de anımsamış oluruz: Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Polonya Halk Cumhuriyetleri, Çek Cumhuriyeti, Almanya Demokratik Cumhuriyeti ve SSCB. Bu sosyalist ülkelere Sovyetler Birliği'nin nüfuz sahasında kalan, fakat kendine özgü üçüncü bir yol izleyen Yugoslavya Federal Sosyalist Cumhuriyeti de eklenecekti. Savaş sonrasında bir başka önemli sosyalist devrimi Çin'de gerçekleşecek (1949), böylece Çin de halk cumhuriyetleri sınıfında yerini alacaktı. Devrimler, seçimler veya dış müdahaleler yoluyla Sosyalist Blok'a katılan ülkelerle beraber yaygınlık kazanmaya başlayan ikinci dünya ifadesinin kapsamı konusunda farklı görüşler vardır. Kimileri, Varşova Paktı'na üye 8 ülke ile sınırlı tutarken, buna Yugoslavya, Çin, Vietnam, Küba ve Kuzey Kore'yi ekleyenler de var. Bu ülkelere ek olarak Afganistan, Angola, Benin, Kamboçya, Kongo, Etiyopya, Moğolistan, Mozambik, Somali, Güney Yemen ve Laos, Soğuk Savaş'ın bir bölümünü veya tamamını sosyalist yönetimler altında geçirdiler. İkinci Dünya, 1945'ten 1989-1991'e kadar olan dönemde yaklaşık 45 yıl sürdü ve yarım asrı dahi deviremedi.

Liberal demokrasinin altın çağı veya demokratikleşmenin ikinci dalgası

İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasına kadar, "Hür Dünya" veya Batı Bloku'nda asıl rekabet, liberal demokrat ve sosyal demokrat iktidarlar arasındaydı ve her iki cenah da Savaş Sonrası Büyük Uzlaşmanın etkisinde bir altın çağ yaşadı. Büyük Uzlaşma, Avrupa'nın, devlet eliyle yaralarını sarmasını, sosyal devlet ilkelerini hayata geçirmesini ifade ediyordu. Sosyal devletin kurumsallaştığı, refah devleti modelinin yaygın kabul gördüğü bu altın çağ, yeni sağ dalganın yükselişe geçtiği 1980'lere kadar devam etti. Berlin Duvarı'nın çöktüğü 1989'a gelindiğinde ise, uzun süre rakip görülen liberal demokrat ve sosyal demokrat alternatifler, yeni sağ ve neoliberal anlayışlar karşısında eşzamanlı olarak gerilemeye başladı. Bu durum, "kapitalizm ve liberal demokrasi"nin "tarihin sonu" gibi ifadelerle kesin muzaffer ilan edildiği 1990'ların başında çok fark edilememişti. Ancak geçen zaman solun/sosyalizmin etkisinden kurtulmuş bir liberal demokrasinin akıbetinin parlak olmadığını gösterdi.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan Büyük Uzlaşma'yla altın çağını yaşayan liberal demokrasi; bireysel özgürlükleri, devletin sınırlanmasını, hukukun üstünlüğünü savunan ve iktisadi alandaki eşitsizlikleri doğal sayan klasik liberalizmin, katılım ve halk egemenliği kavramlarını savunan demokrasiye gerilimini belli bir düzeyde çözmüş, modern/sosyal liberalizme dayanıyordu. Bu liberalizm yorumunun öncüleri, John Stuart Mill (1806-1873), T.H. Green (1836-1882), L.T. Hobhouse (1864-1929) ve A.J. Hobson (1858-1940) gibi daha hümanist görüşlere sahip ve devlet müdahalesine olumlu bakan düşünürlerdi. Yeni liberaller olarak da bilinen bu isimler, klasik liberalizmin negatif özgürlük vurgusunun aksine pozitif özgürlükler vurgusuyla farklılaşıyorlardı [bkz. Demirel; Koyuncuoğlu].

Modern/sosyal liberalizm ya da liberal demokrasi, ideali ve politik pratiği arasındaki açık nedeniyle sonradan yükselişe geçecek yeni sağ zihniyeti beslemiştir. Öncelikle, bu anlayışın temel hak ve özgürlüklere duyarlılığının sınırlarını Soğuk Savaş reel politiği belirlemiştir. Zira Sovyet tehdidiyle ilişkilendirdikleri sol siyasetlerin temel haklar ve özgürlüklerden diskalifiye edilebileceği düşüncesi liberal siyasetçilerde de kökleşebilmişti. Ayrıca, temsili demokrasi ve seçimler, siyasi partiler, sivil toplum gibi unsurları fazlaca öne çıkarılarak, liberalizmin kitlelere güvensizliği ya da demokrasi ürküntüsü alttan alta devam ettiriliyordu. Başka bir sorun da, liberalizmin insanı "iktisadi varlığa" (*homo economicus*) indirgeyen, çıkar ve çatışmayı maddi kazanımlar üzerinden tanımlayan, dolayısıyla değerler, kültürel sorunlar, kimlik meseleleri üzerinden ortaya çıkan siyasal hareketleri kavramakta zorlanan bakışıydı. Liberalizmin "bırakınız yapınlar, bırakınız geçsinler" sloganında özetlenen "kayıtsız, ilgisiz, hoş görür" tavrı da küreselleşme sürecinin öne çıkardığı göçmenler, iklim krizi ve postmateryalist değer gibi yeni gerilim alanlarını kavramasını zorlaştırıyordu.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında altın çağını yaşayan diğer gelenek sosyal demokrasiydi [bkz. Bilginer ve Ganioglu]. ABD'nin Başkan Roosevelt (1933-1945) döneminden başlayarak Keynesci politikalarla başardığı kalkınma hamlesi ve Sovyetler Birliği'ndeki Stalinist despotizmin Avrupa'da komünizme yönelik eleştirileri güçlendirmesi, Avrupa'da sosyal demokratlar lehine bir iklim yaratıyordu. Almanya'da SPD 1959'daki Bad Godesberg kongresinde Marksizmi resmen terk etti. Aynı tarihlerde İngiliz İşçi Partisi de köklü kamulaştırma vaadini terk ederek, sosyal devlet ve vergi politikaları aracılığıyla eşitlik arayışını öne çıkardı. Protestanlığın eşitlikçi yorumlarından etkilenen İskandinav sosyal demokrasisi de bu dönemde yükselişe geçti. İsveç'te 1932'den 1990'lara kadar neredeyse hegemonik parti olmayı başaran sosyal demokrat SAP, refah devleti uygulamalarında önemli başarılar elde etti.

Sosyal demokrat partiler zamanla sadece işçi sınıfına değil, eğitimli orta sınıflara ve azınlıklara da hitap etmeye başladılar. Tam istihdam hedefli Keynesçi politikaların sürdürülebilir olmaktan çıktığı 1970'lerde seçim kazanma baskısı sosyal demokrat partileri herkesin oyuna talip (*catch all*) partiler olmaya yöneltti. 1980'lerde sosyal demokrasi ciddi bir krize girdi ancak 1990'ların ikinci yarısında üçüncü yol denilen arayışlar ekseninde, ABD'de Bill Clinton, İngiltere'de Tony Blair liderliğinde yeniden iktidara geldi. Neoliberalizme meydan okumaktan ziyade onun yarattığı meşruiyet alanı içerisinde hareket etmeyi öncelediği için eleştirilen üçüncü yol, kalıcı bir yönelim oluşturamadı. Sosyal demokratlar da temsili demokrasiye dair oluşan güvensizlikten liberal demokratlar gibi etkilendiler. Göçmenler, toplumsal cinsiyet, iklim krizi, geleneksel mavi yakalı sınıfın gerileyişi ve güvencesiz istihdamın artışı gibi konularda tutarlı politikalar üretmekte zorlandılar. Böylece kendi sollarından yeşiller gibi partilerin baskısı altında kalırlarken, özellikle de üçüncü yolun yarattığı hayal kırıklığı nedeniyle neoliberalizm eleştirisini sağ popülist hareketlere terk etmek zorunda kaldılar.

Yoksul ama umutlu Üçüncü Dünya sahnede

Demokrasi krizi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlıklarını kazanan "yoksul ama umutlu" Üçüncü Dünya ülkeleri için de geçerliydi. Savaştan sonra Asya ve Afrika'da çok sayıda devlet bağımsızlıklarını kazanarak BM üyesi oldu. 1961'de Mısır, Yugoslavya ve Hindistan liderlerinin öncülüğünde kurulan Bağlantısızlar Hareketi, artık Üçüncü Dünya'nın da sahnede olduğunun önemli bir göstergesiydi. Bu ülkelerin ulusal kalkınma, kültürel bütünleşme ve siyasal katılım bakımlarından vaat ettikleri hedeflere ulaşamamalarıyla demokrasi krizi arasında mutlaka doğrudan bağ vardır.

20. yüzyılın Asya'sına damgasını basan yine bağımsızlık süreçleri ve sosyalist devrimler oldu. 19. yüzyılın ortalarından beri, Britanya kolonisi olan Hindistan, Mohandas Gandhi önderliğindeki pasif itaatsizlik mücadelesi sonucunda, 1947'de bağımsızlığını kazandı. Dünyanın en büyük ikinci nüfusuna sahip olan ve yoksulluk sınırının altında yaşayan yaklaşık yarım milyar insana rağmen de-

mokrasisini yaşatmayı başaran Hindistan, yakın zamandaki otoriterleşmesine kadar, “demokrasi, ancak gelişmiş ekonomilere sahip ülkelerde yaşayabilir” tezini çürüten bir istisna oldu.

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Fransa ve Britanya’nın temel kaygısı birleşik bir Arap devletinin ortaya çıkmasını engellemekti. Bu nedenle Ortadoğu haritasına yapay biçimde müdahale edilerek çok sayıda devlet ortaya çıkarıldı ve günümüze kadar süren çatışmaların temeli atılmış oldu. Britanya, Irak (1932) ve Ürdün (1945), Fransa ise Suriye (1936) ve Lübnan (1941) üzerindeki manda yönetimlerini sona erdirip bağımsız devletlere geçit verdi. Britanya, ayrıca Filistin topraklarında bağımsız bir İsrail Devleti’nin kurulmasını destekledi ve Filistinliler ve İsraililerin mücadeleleri, içinden çıkılmaz bir hal aldığında bölgeyi terk etti. 1948 yılında bağımsız İsrail Devleti ilan edildiğinde Filistinlilerin kaderi “güçlü olan kazansın” anlayışına terk edildi. İkinci Dünya Savaşı sonunda ortaya çıkan dengeler, Britanya ve Fransız imparatorluklarının gerileyerek, yerlerini SSCB ve ABD’ye bırakmalarına olanak tanıdı. Bundan sonra Ortadoğu, süper güç rekabetinin en keskin olduğu, savaşların ve silahlanma yarışının zirve yaptığı talihsiz bir bölge haline geldi. Pek çok bölge ülkesi, biçimsel bağımsızlıklarına kavuşmalarına rağmen iki süper güç arasında tercih yapmak zorunda kaldı.

Bölge, Sovyetler Birliği’ne veya ABD’ye yakın sosyalist ve muhafazakâr ülkeler olarak iki kampa bölünmüştü. 1960’ların Irak ve Suriye’si ve 1952’den sonra Mısır, sırasıyla 1956’da ve 1962’de Fransa’dan bağımsızlıklarını kazanan Tunus ve Cezayir, modernist tek parti iktidarlarına sahip ülkeler olarak sosyalist çözümlere yakın siyasetler izliyorlardı. Bu ülkelerin tümü, 1964’te kurulan sol eğilimli Filistin Kurtuluş Örgütü’ne (FKÖ) ciddi destek sağlıyorlardı ve cumhuriyet olmalarına rağmen, pek çok darbeye şahit olmuş, askerlerin etkin olduğu yönetimlere dönüşmüşlerdi. Rakip kampta ise, 1979 yılına kadar Şah yönetimindeki İran, Ürdün, Suudi Arabistan ve Britanya’dan bağımsızlıklarına 1960 sonrasında kavuşan Körfez ülkeleri Bahreyn, Amman, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Kuveyt bulunuyordu. Bu ülkeler, petrol gelirlerinin ve ABD desteğinin getirdiği rahatlıkla, muhafazakâr monarşiler olarak kalmaya ve demokrasi ve toplumsal değişim taleplerine direnmeye yöneldiler. Kuzey ve Güney Yemen ve Lübnan ise, bu iki kampın mücadele alanları olarak ciddi iç savaflara sahne oldu.

Toplumsal değişim talepleri ciddi bir baskı oluştursa da, Ortadoğu’nun demokratikleşme dalgalarının dışında kaldığı açıktır. 2010 sonunda patlak veren Arap isyanları da bu durumu değiştirmede. Ortadoğu’da otoriter rejimlerin güçlü olmalarının nedenleri büyük ölçüde yapısalıdır. Petrol ve doğalgaz gelirine yaslanan ve toplumlarıyla vergi veya temsil ilişkisi kurma zorunluluğu altında olmayan “rantiye devletler” (Körfez ülkeleri ve İran), otoriterliğin kaynaklarından biridir. İkincisi, iktisadi hayatı denetleyen, tehdit algısı üzerinden kendisini var eden ve bölgedeki süper güç ve bölgesel güçler rekabetinin yarattığı fırsatlardan yararlanan, toplumlarından yalıtılmış (Mısır, Suriye, Irak, Cezayir gibi) militarist rejimlerdir. Üçüncüsü, ataerkil (patriarkal) yapıların otoriter devlet-

leri güçlendirmesi; otoriter devlet pratiklerinin ve militarizmin de karşılıklı olarak patriarkal yapıları güçlendirmesidir. Dördüncüsü, İran İslâm devrimi sonrasında yükselen ve Soğuk Savaş'ın bitimine doğru en güçlü toplumsal hareket haline gelen İslâmcılığın “çoğulcu demokrasiyi” kabullenmekteki sorunları nedeniyle, azınlıkların İslâmcılardan ürkersek seküler-otoriter-militarist rejimlere yaslanmalarıdır. Beşincisi, otoriterliğin bir ekonomi-politiğinin olmasıdır. Zira, iktidar partisine yakın grupları beslemek üzerine kurulu nepotizmle kapitalizmin bir harmanı olan ahabap-çavuş kapitalizmi ve beraberinde gelen sistematik yolsuzluk ve yoksulluk ancak ceberrut devlet aygıtının baskıcı politikalarıyla sürdürülebilirdir.

20. yüzyıl Asya'sına şekil veren asıl unsur, 18. yüzyıldan bu yana Batılı büyük güçlerin başlattığı sömürgeleştirme süreci ve bu süreçlere karşı gelişen siyasal tepkilerdi. Sovyet ve Çin devrimleri bu tepkiler bağlamında Asya'da ciddi etkilerde bulundu. Güneydoğu Asya ülkeleri, Çin'in devrim ihracı sürecinin hedefleri haline geldiler. 1950'li yıllardan sonra özellikle Endonezya, Kore ve Vietnam, kapitalist ve sosyalist blokların nüfuz mücadelesinin arenasıydı. Kore, kuzeyi komünist, güneyi kapitalist dünyaya mensup iki ülkeye bölündü. Aynı sürecin Vietnam'da da başlaması üzerine, ABD'nin burayı yitirmemek için katıldığı, 1961'den 1975'e kadar süren, Laos ve Kamboçya'ya da sıçrayan, Vietnam Savaşı başladı. Savaş'ta ABD'nin kaybı altmış bine yakinken, dört milyona yakın Vietnamlı hayatını yitirdi. Savaş sonrasında Vietnam, Laos ve Kamboçya'da komünistler iktidara geldiler. Endonezya'da ordunun komünist destekli iktidarı devirmek için 1965'te başlattığı kıyımın sonucunda en az üç yüz bin kişi hayatını kaybetti.

Güneydoğu Asya'da 1980'li yıllarla beraber Soğuk Savaş etkilerini yitirmeye başladı. Bölgenin bazı ülkeleri, ciddi iktisadi sıçramalar yaparak “Güneydoğu Asya Kaplanları” olarak anılmaya başladılar. Hong Kong, Güney Kore, Singapur, (devrim sonrasında Çin'den kaçanların yönettiği) Tayvan, Tayland ve Malezya, önemli iktisadi başarılar elde ettiler. Bu ülkelerin iktisadi büyümeyi öne alan ve demokrasiyi sınırlandıran otoriter eğilimleri, 1990'ların sonuna kadar ciddi sorunlarla karşılaşmadı. Ancak 2000'lerin başında küreselleşmenin öne çıkardığı kültürel değerler ve demokratikleşme dalgası, bu bölgede de etkilerini gösterdi. Bir zamanlar “otoriter kalkınma mucizesi” olarak parlatılan bu ülkelerde güçlü bir orta sınıf, emek hareketi ve güçlü muhalif partiler ortaya çıktı. Bu etkinin en bariz şekilde gözlemlendiği ülkeler Güney Kore ve Çin karşıtlığının önemli bir toplumsal hareket yarattığı Hong Kong idi. Denilebilir ki bu demokratikleşme dalgası bölgede Latin Amerika'ya göre daha yavaş, ama Ortadoğu'ya göre daha hızlı yayılıyor.

Yüzyıllarca köle tüccarlarının yağmaladığı Afrika, Almanya ve İtalya gibi yeni devletlerin de sömürge yarışından pay alma ihtiraslarıyla 19. yüzyılda tam bir talan alanına dönüştü. Afrika Mücadelesi (*Scramble for Africa*) adı verilen bu süreç, 1884-1885 Berlin Konferansı'nda Kıta'nın açıkça paylaşılmasına kadar gitti. 1905'e gelindiğinde Afrika'da, Etiyopya ve eski kölelerin kurduğu Liberya hariç,

sömürgeleştirilmemiş alan kalmadı. En büyük parçalar, Britanya ve Fransa'da kalırken, Almanya, İspanya, İtalya, Belçika ve Portekiz de paylarına düşeni kapmışlardı. Bu acımasız paylaşım sonucunda, doğal kaynakları talan edilen Afrika olumsuz etkileri günümüze kadar süren ciddi iktisadi, kültürel ve siyasi krizlere savruldu. Batılı sömürgecilerse aynı süreci, "Afrika'ya uygarlık getirmekle yükümlü beyaz adamın sorumluluğu" olarak görüyorlardı.

İkinci Dünya Savaşı, Avrupa'daki rakiplerin Afrika'daki sömürgelerini seferber etmelerine, hatta Afrika'yı savaşın bir parçası haline getirmelerine yol açtı. Ne var ki savaş sonucunda bölgedeki bağımsızlık taleplerine kayıtsız kalındı. Afrika'daki sömürgelere "henüz bağımsızlığı hak edecek kadar olgunlaşmamış" topluluklar gözüyle bakılıyordu. Asya'da ve Ortadoğu'dakine benzer bir bağımsızlık dalgasının Afrika'ya gelmesi için 1950'li ve 1960'lı yılları beklemek gerekti. Bu yıllarda Afrika da, dünyayı sarsan ulusçuluk akımlarının beşiği haline geliyor, SSCB ve ABD, burada eski sömürgeci devletleri devre dışı bırakan yeni bir düzen için rekabet ediyorlardı. İşte bu koşullar altında Britanya, Fransa, Portekiz, İspanya ve Belçika sömürgeleri, 1950-1980 arasında bağımsızlıklarına kavuştular.

Bağımsız Afrika devletlerinin çoğunda ulusçu ve sosyalist fikirler etkili oldu. Afrika sosyalizmi, temelde Afrika kültürünün otantik olarak kapitalizmden farklı olduğu vurgusuna dayanan ve yerelliği öne çıkaran bir akımdı ve 1950-1980 arası oldukça etkiliydi. Pek çok Afrika ülkesi sosyalist görüş ve pratiğe yer verirken, Angola, Kongo, Mozambik ve Somali komünist deneyimler geçirdiler. Bütünsel olarak baktığımızda, bağımsızlık sonrası Afrika'da genellikle etnik ve dinsel bölünmelerden yararlanan, kişi kültürünü öne çıkaran, baskıcı tek parti yönetimleri hâkimdi. İktidar değişiminin genelde askerî darbeler, ayaklanmalar ve iç savaşlar yoluyla gerçekleştiği bağımsız Afrika ancak 1990'larda demokratik yöntemlerle iktidar değişimiyle tanıştı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlıklarını kazanan pek çok ülkede başlangıçta çok iyimser beklentiler söz konusuydu: Rüzgâr soldan yana esiyor, hızlı bir iktisadi kalkınma ve demokratikleşme beklentisi hâkim görünüyordu. Bugün baktığımızda üç temel ve birbiriyle ilişkili mesele nedeniyle bu ülkeler beklentileri karşılamamış görünüyorlar: Keynesyen kalkınma modelinin gerilemesi ve neoliberalizmin küresel hegemonyasıyla iktisadi kalkınma umudunun sönmesi, demokratikleşme süreçlerinin başarısızlığı ve bunlarla ilişkili kimlik meselelerinin derinleşmesi. Bu başarısızlık sadece iktisadi kalkınmanın gerçekleştirilememesiyle ilişkili değildir. Yeni bağımsız ülkelerin çoğunda yukarıdan aşağıya kimlik inşa süreçleri başarısız olmuş, etnik ve dinî parçalanmaya yol açmıştır. Yukarıdan aşağıya kimlik inşasında yaşanan gerilimler, diğer alanlardaki demokratikleşme arayışlarını da zayıflatmıştır. Zira kültür alanında otoriter olmaya yönelen bir devletin, başka alanlarda demokratikleşmeyi içselleştirmesi beklenemezdi.

Latin Amerika'da karşılaştığımız tablo ise, Afrika ve Ortadoğu'ya kıyasla çok daha olumlu unsurlar barındırmaktadır. 1990'larda demokratikleşme dalgası-

nın etkisi altındaki Latin Amerika, önce neoliberal çözümleri savunan iktidarlara tanıştı. Zamanla, sandıktan daha halkçı, sosyalist iktidarların çıkmasıyla, demokratikleşme dalgası, iktisadi taleplerin daha gür olarak seslendirildiği bir boyut kazandı. Böylece 1950-1980 arasında askeri darbelerce ezilen demokratik sol güçler, 2000'li yıllarda Venezuela, Brezilya, Arjantin, Şili, Bolivya, Uruguay, Paraguay, Nikaragua, Honduras, Ekvator'da iktidara gelmeyi başardılar. Bunların arasında Morales (Bolivya) gibi yerli devlet başkanları da vardı. Ancak bu ülkelerde sol ve sağ otoriter arayışlar bitmiş değil. Özellikle Venezuela, Brezilya ve Nikaragua ya sol ya da sağ popülist bir yönelime girdiler ve küresel ölçekte yaşanan demokraside gerileme süreçlerinin örnek vakaları haline geldiler. Yine de Latin Amerika'da demokratikleşmeyi kalıcı hale getirebilecek sivil, demokratik bir birikim oluştuğunu söyleyebiliriz.

1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin lokomotifi olduğu Sosyalist Blok'un çökmesinin bir dizi önemli sonucu ortaya çıktı. Bu blokta çok partili hayata ve serbest piyasa ekonomisine hızla geçiş pek çok sorun yarattı. Demokratikleşme ve ekonomik büyümeye dair iyimser beklentiler yerini ciddi soru işaretlerine bıraktı. İkinci Dünya Savaşı öncesinden gelen, Soğuk Savaş'ta dondurulan pek çok sorun yeniden yaşanmaya başladı: "Milliyetler sorununun" yeniden patlak vermesi, yeniden başlayan küresel hegemonya mücadelesi. Küreselleşmeyle ilişkili iktisadi, kültürel ve politik sorunlar modernist ideolojilerin geriye çekilmesiyle beraber, etnik ve dinsel-politik hareketlerin beslendiği kimlik hareketlerini kolaylaştırdı.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla, birliği oluşturan on beş cumhuriyet 1990'ların başında bağımsızlıklarını ilan etti. Böylece, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Estonya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Letonya, Litvanya, Moldova, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna, Özbekistan ve Rusya Federasyonu, dünya haritasına bağımsız devletler olarak eklendiler. Bu ülkelerin çoğu, ulus devlet modelini tercih eden bir yeniden inşa sürecine girdi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ikiye bölünen Almanya (Sovyet Bloku'nda yer alan Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin 1990 yılında ortadan kalkmasıyla) yeniden birleşti. Çekoslovakya ise, Çek ve Slovak uluslarının barışçıl ayrılma kararıyla 1992'de bölündü.

Buna karşılık, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin dağılması son derece kanlı savaflara sahne oldu. Sırp Cumhuriyeti'nin diğer cumhuriyetleri baskıyla bir arada tutma kararlılığındaki milliyetçi yönetimine, özellikle Kosova Arnavutları, Hırvat ve Boşnakların direnç göstermesi sonucunda, 1990'ların başında kanlı bir iç savaş yaşandı. Bağımsızlığını ilan eden Hırvatistan, Slovenya, Makedonya ve Bosna-Hersek devletleri uluslararası alanda tanındılar. Geriye kalan Sırbistan ve Karadağ topraklarında 1992'de Yugoslav Federal Cumhuriyeti kuruldu. 2006'da Karadağ da bağımsızlığını ilan edince, Sırbistan Cumhuriyeti yalnız kaldı, Yugoslavya terimi de anlamını yitirdi. 1996-1999 arası diğer kriz bölgesi Arnavut çoğunluğun yaşadığı Kosova'ydı. NATO'nun müdahalesiyle Sırp saldırılarından kurtarılan Kosova, 2008 yılında bağımsızlığını ilan etti.

İki kutuplu dünyanın sona erişinin ardından, yeni bir dünya düzeni arayışının başladığını en önemli işareti ABD'nin Irak'a 1991'de yaptığı ilk askerî müdahaleydi. 11 Eylül 2001'de ABD'de önemli hedeflere yapılan saldırılar, ülkenin komünizm yerine ikame edeceği yeni tehdidi netleştirdi: "İslâmî terör ve köktencilik." ABD, kendisine yönelik tehditleri daha ortaya çıkmadan yok etmek iddiasıyla, önce Afganistan'ı, ardından Irak'ı işgal etti. ABD'nin 2001'den sonra uluslararası hukuka aldırmadan tek taraflı hareket etmesiyle beraber, uluslararası meselelerde "hak kuvvettedir" anlayışı yeniden güçlü bir şekilde devreye girdi.

ABD'nin tek kutuplu bir dünya inşa etme çabası, Rusya ve Çin'in etkili aktörler olarak küresel sahneye çıkmaları, AB'nin iç bütünleşme yolunda önemli adımlar atması, Latin Amerika'da ABD'ye mesafeli iktidarların ortaya çıkması gibi nedenlerle başarıya ulaşabilmiş görünmüyor. Yaşadığımız dünyanın, iktisadi tercihleri kapitalizmden yana olmakla beraber, çok-aktörlü bir yapıya doğru evrilmekte olduğu yönünde yorumlar bu durumun bir sonucudur. Önümüzdeki on yıllar, ulus-üstü ve ulus-aşırı hareket ve aktörlerin daha da güçlenmelerine yol açabilir. Alternatif küreselleşme hareketlerinin, özellikle ekolojik hareketin, muhalefetlerini küresel bir mantıkla kurmaları, bu yönelime bir örnek olarak gösteriliyor. Tüm bunların demokrasi kavramı ve demokratikleşme pratiği üzerindeki etkileri elbette incelenmeye değer.

Yeni sağ popülizmlerin yükselişi ve demokrasi mücadelesi

Bugün üçüncü demokratikleşme dalgasının 1990'larda yarattığı iyimser dünyada olmadığımız açık. Türkiye, Macaristan ve Hindistan gibi seçimlerin yapılabildiği, formal demokrasinin en azından kurumlarının olduğu ama temel hak ve özgürlüklerin, yargının ve ifade özgürlüğünün, dolayısıyla bu kurumların geçerliliğinin zayıflatıldığı ülkelerin sayısı son dönemde artış gösterdi. Özellikle sağ popülizmin yakın dönemdeki yükselişiyle "demokraside gerileme" (*democratic backsliding*) sürecine girildiği, bu örnekleri tanımlamak için "hibrit", "illiberal", "seçimli otoriter", "rekabetçi otoriter" gibi yeni kavramların üretildiği bir dönemden geçiyoruz (Levitsky ve Way, 2010). Bu ülkelerde iktidar partileri genellikle daha fazla güç biriktirmeyi temel sorunların çözümü olarak gören güçlü liderler etrafında kenetleniyor, liderler mevcut demokrasi kurumlarını erozyona uğrattıyor ve bunu "hakkı yenilmiş çoğunluk" adına yaptıklarını iddia ediyorlar. Yargı denetim altına alınmaya, siyasi rakiplerin düşman olduğu algısı yerleştirilmeye çalışılıyor. Fiktif iç ve dış düşmanların tehdidine dayanan abartılı bir güvenlik söylemiyle dış ve iç politika ayrımı ortadan kaldırılıyor, hakikat-sonrası diye kavramsallaştırılan bir yöntemle siyaset olgusal gerçeklikten koparılıyor ve yurttaşların korkuları mütemadiyen manipüle ediliyor. Üstelik, kökleşmiş oldukları varsayılan ABD gibi liberal demokrasilerin de popülist dalga karşısında ciddi zayıflıklar gösterebileceği Trump'ın başkanlık döneminde (2016-2020) anlaşıldı [bkz. Bozarslan; Kalaycıoğlu; Bedirhanoglu ve Saraçoğlu; Esen ve Yavuzylmaz; Turan ve Göksel].

Sağ popülist dalganın zayıf noktaları, genellikle yaşlı ve kırsal tabanlı olması, küreselleşme süreçlerinin yapısal nedenleri yerine kültürel sonuçlarına odaklanması ve önerdiği yöntemlerle çözme vaadinde bulunduğu sorunları daha da derinleştirmesidir. Pandemi süreci, küreselleşmenin güçlendirdiği neoliberalizmin yarattığı tahribatın sağ popülist eleştirisinin tutarsızlıklarını ve yetersizliklerini gösterdi. Otoriter rejimler ve sosyal devlet altyapılarını piyasanın kaderine terk etmiş devletler, pandemi krizi karşısında bocaladılar. “Çok güçlü oldukları” algısına abanan otoriter liderlerin bu süreçte yaptıkları ciddi hatalar, ortak akla dayalı yönetim biçimine olan desteği arttırdı. Son dönemde sağ popülist liderlerin “yenilmezlik algıları” da çözülmeye başladı. Önümüzdeki dönemde temsili demokrasiye karşı yereli ve çeşitliliği öne çıkaran demokratik alternatifler güçlenebilirler. Yine sosyal devleti ve dayanışmayı sürdürülebilir biçimleriyle savunan anlayışlar da zemin bulabilir. Sağ popülizmin hakikat sonrası dünyasına karşı, ısrarla hakikatin siyasetini yapmak ve alternatif bilgilendirme kanalları oluşturmaktan vazgeçmemek önem taşıyor.

Liberal demokrasi eleştirisi ve yeni arayışlar

Liberal demokrasiye yöneltilen cumhuriyetçi, feminist, radikal, ekolojik eleştiriler üzerinden demokrasinin gücünün tamamlanmamış bir proje olmasından kaynaklandığını göstererek tartışmayı sonlandırabiliriz. Cumhuriyetçi eleştiri, siyaseti ahlâki ve kamusal bir etkinlik olarak görür. İkinci Dünya Savaşı felaketinin yollarını döşeyen otoriter-faşist rejimlerin bakiyesini inceleyen Hannah Arendt, ancak “ahlâki ve kamusal bir yurttaş etkinliği olarak” güçlendirilmiş bir siyasetin bu türden rejimlere karşı en büyük güvence olacağını tespit eder. Siyasetin erekselliğini, yani elde edilecek hedefler kadar süreç olarak da önemsenmesini savunan Arendt (2021 [1958]), Antik Yunan tecrübesinden istifade ederek, kamusal alanda gerçekleşen özgürleştirici siyasal eylem kuramını geliştirdi. Şiddetin tamamen dışlandığı bu alanda övünç, sadece konuşmanın ve aklın gücüyle diğerlerini ikna etmekten gelebilir. Siyasal eylemimizin özgürleştirici potansiyelini hatırlatan ve vurgulayan bu yaklaşım, temsili (liberal) demokrasinin sadece küçük bir azınlığa kamusal yarar ve özgürlük tanıyarak bir tür oligarşiye dönüştüğüne ve bunun Paris Komünü gibi süreçlerde devreye giren konseyler demokrasisi gibi katılım kanallarını genişleten yöntemlerle engellenebileceğine işaret eder. Günümüzde doğrudan katılım kanalları, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ve dijital demokrasi gibi yöntemler yoluyla genişletme çabaları bu anlayış çerçevesinde değerlendirilebilir. Keza yerleşik siyasi partilerin toplumdan koptuğu iddiasıyla şekillenen İspanya’daki PODEMOS benzeri toplumsal hareket partileri de bu anlayışın izlerini taşımaktadır.

Demokratik katılım vurgusu feminist eleştiriye de zemin hazırlar: Liberal demokrasi, kadınları katılım ve yönetim süreçlerinin dışında bırakmakta ve onların toplumsal taleplerine kayıtsız kalmaktadır (Pateman, 1988). Bu ötelemenin temelinde ise, kadınların toplumsal etkinliğinin özel alana, özellikle de evlere

sıkıştırılması **yatmaktadır**. Oysa kadınların sadece kamusal değil, özel alanda da erkeklerin **hâkimiyeti** altında olmaları bir bütün olarak görülmeli ve siyasal güçsüzlüklerinin nedeni sayılmalıdır. Dolayısıyla özel olan politiktir ve özellikle ailenin demokratikleştirilmesi elzemdir. Demokrasi sadece kamusal alanda ve partili hayatta değil, evde, iş yerinde, okulda, sendikalarda ve güvenlik bürokrasisinde de ancak kadınların katılımlarıyla güçlendirilebilir. Aksi takdirde siyaset erkek sosyalleşmesi sınırlarını aşamaz. Son dönemde ortaya çıkan ve LGB-TI+ bireylerin de toplumsal alanda yaşadıkları tanınmama, dışlanma benzeri sorunları gündeme taşıyan ve taleplerini politikleştiren siyasal hareket de feminist eleştiri geleneği gibi toplumsal cinsiyet anlayışının özel ve kamusal iktidar hiyerarşilerini güçlendiren etkilerini sorunlaştırmaktadır.

Liberal demokrasinin radikal eleştirileri de neredeyse iki yüzyılın üzerinde bir tarihe sahiptir. Yukarıda değindiğimiz gibi, Marksizm parlamenter (temsili) demokrasiyi işçi sınıfının sistemli sömürsünün bir parçası olarak görür. Ralph Miliband (1969) gibi neo-Marksistler de demokrasi pratiğinin seçkinlerin güçlerini kırmadığını, toplumda mevcut iktidar ilişkilerini yansıtarak alt sınıfları ve işçileri edilgenleştirdiğini savunur. Sol-sosyalist tasavvur ve pratikte Marksizmin zayıflaması bu türden eleştirileri ortadan kaldırmamıştır. Sosyal demokrat, sol ve yeşil partiler, toplumsal eşitsizliklerin mevcudiyetinin siyasal eşitsizlikleri beslediği, bu nedenle kırılgan kesimlerin güçlendirildikleri sosyal devlet gibi uygulamalarla eşdeğer yurttaşlık altyapısının oluşabileceğini savunmaya devam etmektedirler.

Son dönemde demokrasinin radikal eleştirisi alanında Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe'un (1985) radikal demokratik önerileri dikkat çekmiştir. Bildiğimiz toplumsal çatışma eksenlerinin değişime uğraması, siyasi öznelerin farklılaşması nedeniyle geleneksel sol yorumların açıklayıcılıklarını yitirdiklerini savunan Laclau ve Mouffe, Gramsci'den postyapısalcılığa kadar bir dizi gelenekten beslenerek ve çoğulculuk, farklılık ve otonomi kilit kavramlarına dayanarak demokrasi mücadelesini radikalleştirmeye yöneldiler **[bkz Damar]**. Asıl vurguları, demokrasi mücadelesinin çeşitli toplumsal hareket ve taleplerle yatay bir ilişkiye girmesiydi. Bu anlamda liberal demokrasinin feminist, cumhuriyetçi ve ekolojist eleştirileriyle etkileşim halinde olduklarının altını özellikle çizmeliyiz. Yazarlar bu eleştiri ve önerileriyle, kamusal tartışma yoluyla farklılıkların uzlaşabileceğini savunan müzakereci demokrasinin temsili demokrasinin krizinden çıkış imkânı verdiğini savunan politik hatla da örtüşmektedir **[bkz. Tekin]**.

Son dönemde küresel popülerlik kazanan bir başka hat da, ekolojist/çevreci öneri ve eleştirilerdir. Aslında 1970'lerde ortaya çıkan bu eleştirel politik anlayış, özellikle iklim krizinin belirtilerinin algılanmaya başlamasıyla güçlendi. Ekolojistler, parlamenter demokrasinin hayati çevre meseleleri konusundaki şüpheli ve hantal işleyişini sorguluyorlar. Liberal demokrasinin insan-merkezci ve materyalist (ön)yargılarını, farklı türlerin haklarını da öne çıkaran postmateryalist bir tasavvur üzerinden eleştiriyorlar. Ekolojistlerin temsili demokrasiye karşı önerileri "küçük olan güzeldir" ifadesinde somutlanan, doğayla bağları ye-

niden tesis edilmiş küçük ölçekli ve doğrudan demokratik topluluklardır. Yeşil partilerin giderek güçlenmeleri, sosyal demokrat ve liberal ebeveynlerinin değer sistemlerine karşı postmateryalist değerlerle yetişen yeni kuşakların siyaset sahnesine çıktığını göstermektedir. Belki orta vadede yeşil ve sosyal demokrat partiler arasında bir sentez ortaya çıkabilecektir. Yine konu temelli (hayvan hakları gibi) partilerin de siyasal hayatımızı renklendirmeleri beklenebilir.

Demokrasinin gücü, bu yeni çıkmış ve gelecekte ortaya çıkacak yeni meseleleri ve temsilcilerini içirme vaadinden ve potansiyelinden kaynaklanır. Tam da bu toplumsal/siyasal hayatın dinamik gerçekliğini tanınması nedeniyle demokrasi tamamlanmamış ve tamamlanamayacak bir projedir.

DEMOKRATİKLEŞME, DEMOKRASİDE GERİLEME VE MELEZ REJİMLER

BERK ESEN - HAKAN YAVUZYILMAZ

Giriş

Demokratik rejimler özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 1990'lı yıllarda küresel ölçekte yaygınlaştılar (Huntington, 1991a). Otoriter rejimlerin zamanla demokrasiye evrilecekleri beklentisi nedeniyle karşılaştırmalı siyaset biliminde demokratikleşme ve demokratik pekişme üzerine yapılan çalışmalar bu büyük siyasi dönüşüme paralel olarak yaygınlık kazandı. Liberal demokrasinin bütün diğer rejimlerin varacağı nihai nokta/model olduğunu iddia eden iyimser görüş, son on beş senede yaşanan birçok yapısal, ulusal ve uluslararası gelişme sonucu yerini temkinli bir gerçekçiliğe bıraktı (Diamond, 2002b; Haggard ve Kaufman, 2016a). 1970'lerde başlayan "üçüncü demokrasi dalgası" esnasında demokrasiye geçen ülkelerde demokratik kurumların inşasında yaşanan sorunlar ve bazı ülkelerin otoriterlik ve demokrasi arasında yalpalamaları, bu çekinceli gerçekçiliğin gelişmesini tetikleyen temel unsurlardır.

Birçok farklı ülkede aynı zaman diliminde yaşanan "demokraside gerileme" (*democratic backsliding*) ve otoriterleşme dinamikleri, karşılaştırmalı siyaset bilimi yazınında otoriterleşme yönünde "ters rejim geçişlerini" anlamayı ve kavramsallaştırmayı amaçlayan çalışmaların sayısında hızlı bir artışa neden oldu (Bermeo, 2016; Haggard ve Kaufman, 2021). Demokrasinin krizi, sadece demokrasiye görece yakın zamanda geçmiş ülkelerde değil, pekişmiş demokrasilerde de kendini, radikal-sağ/otoriter popülizmin yükselişi ve demokratik rejimlerin kitli kurumlarından siyasi partilerin zayıflaması gibi semptomlarla gösteriyor (Haggard ve Kaufman, 2016b; Esen ve Yardımcı-Geyikçi, 2019; Weyland, 2020). Bu çerçevede, siyasi rejimlerin sınıflandırılması, ne yöne ve neden evrildikleri-

nin analizi karşılaştırmalı siyaset yazınında önemli bir alan olarak öne çıkıyor. Bu alanda karşılaştırmalı vaka analizine dayanan çalışmaların sayısının artması sayesinde ortaya konulan kuramların genelleştirilmesi de mümkün olmaktadır.

Bu bölümde son otuz sene içerisinde karşılaştırmalı siyaset bilimi çalışmaları yapılan siyasi rejim sınıflandırmaları ve rejim geçiş tartışmalarının eleştirel değerlendirmesi yapılmaktadır. Günümüzdeki ters rejim geçişlerinin önceki dönemde yaşanan örnek vakalardan farklarını anlamak ve otoriterleşme sürecinin yaygınlık kazanmasının nedenlerine ilişkin genellenebilir bilgi üretmek için öncelikle karşılaştırmalı siyaset alanında kullanılan siyasi rejim tipleri arasındaki sınırların açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Bu nedenle önce karşılaştırmalı siyaset biliminde kullanılan siyasi rejim tipolojisinin bir özeti sunulmaktadır. İkinci bölümde bu kavramsal sunuş çerçevesinde karşılaştırmalı siyaset biliminde rejim geçişlerine ilişkin akademik yazının eleştirel bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Sonuç bölümünde ise önümüzdeki dönemde siyasi rejimlerin yaşayabileceği potansiyel dönüşümler ve bunların siyasi rejim çalışmalarına olası etkileri üzerinde durulacaktır.

Temel siyasi rejim tipolojileri

Demokratikleşme ve otoriterleşme kavramlarını doğru şekilde kullanmak ve iki kategori arasında yaşanan geçişleri anlamak için öncelikle demokrasi ve demokrasi dışı rejim kategorilerini tanımlamak gerekir. Özellikle Soğuk Savaş sonrasında demokratik ve otoriter özelliklerin bir arada bulunduğu “melez” rejimlerin sayılarındaki artış, demokrasiyle otoriter rejimler arasında kalan bir “gri alan” oluşturdu. Bu gri/melez alanda görülen rejim geçişleri daha çok uzun zaman dilimine yayılan ve kademeli gerçekleşen ters rejim geçişleri olarak gerçekleşti (Diamond, 2002b; Bermeo, 2016).

Karşılaştırmalı siyaset alanında kullanılan demokrasi tanımları

Demokratik öğelere sahip olmamakla tanımlanan otoriter rejim tiplerini sınıflandırmak için öncelikle karşılaştırmalı siyaset biliminde demokrasinin nasıl kavramlaştırdığını açıklığa kavuşturmak gerekir. Zira demokrasi günümüzde halen tartışmalı bir kavramdır. Bu bölüm içerisinde demokrasiye ilişkin siyaset teorisi alanındaki kavramsal tartışmalara girmeden, karşılaştırmalı siyaset yazınında demokratikleşme ve otoriterleşme dinamiklerini anlamak ve açıklamak için kullanılan demokrasi tanımlarına odaklanılacaktır.

Demokratikleşme vakalarını inceleyen karşılaştırmalı siyaset çalışmalarında genellikle minimalist demokrasi tanımı kullanılmıştır. Buna örnek olarak Joseph A. Schumpeter’in demokrasi tanımı verilebilir. Schumpeter’e (1942) göre demokrasi, siyasi elitlerin seçimlerde serbestçe rekabet ederek siyasi güce eriştiği ve seçmenlerin de kimlerin iktidara geleceğine karar verebildiği ve kendi tercihleriy-

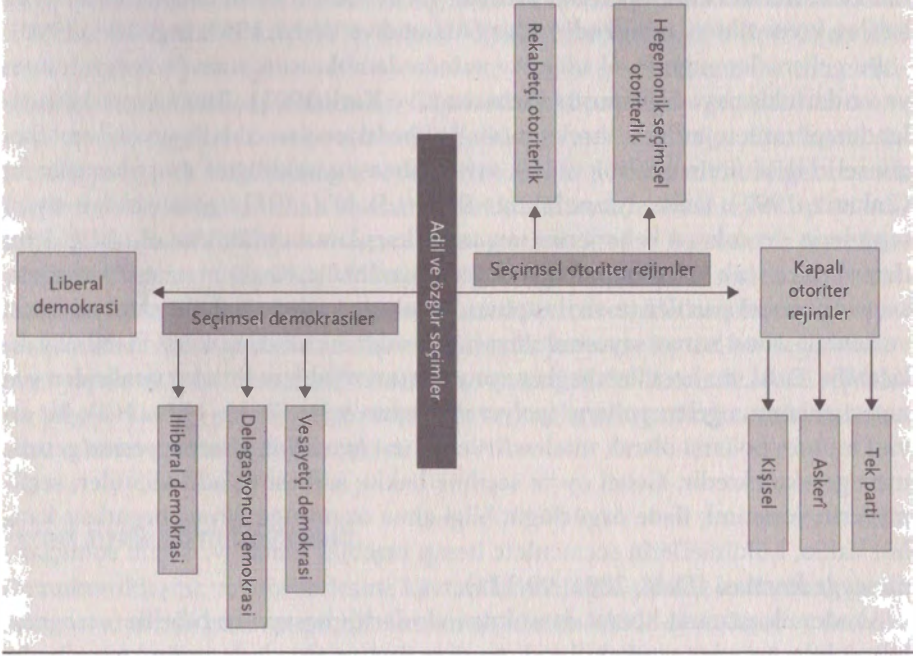
le oluşturulan hükümetin sona erdirilmesi bağlamında etkili olduğu siyasi rejimdir. 1960'lardan sonra şehirleşme oranı, eğitim seviyesi ve kitle iletişim araçlarının kullanımının küresel ölçekte artması, vatandaşların siyasi taleplerini ve siyasi katılım yöntemlerini çeşitlendirmiştir (Almond ve Verba, 1963; Inglehart, 1990).

Bu gelişmeler ışığında akademik yazında demokrasi tanımı da zenginleşmeye ve derinleşmeye başlamıştır (Schmitter ve Karl, 1991). Bazı siyaset bilimciler demokratik rejimlerin incelenmesinde liberal anayasacılık ile prosedürel (seçimsel) bileşenlerin analitik olarak ayrıştırılması gerekliliğini vurgulamışlardır (Zakaria, 1997). Ünlü siyaset bilimci Robert Dahl'a (1971) göre varolan siyasi rejimlerin demokrasi kriterlerini tamamen karşılaması mümkün olmadığı için, demokrasi ancak "ideal tip" olarak değerlendirilebilir. Kamu otoritesinin bağımsız yargı, siyasi partiler ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla kontrol edilmesi ve denetlenmesi süreci sayesinde siyasi sistemler ancak demokrasi idealine yaklaşabilir. Dahl, bu koşulları sağlamaya yaklaşan rejimlere kitleler tarafından yönetim anlamına gelen poliarsşi (*polyarchy*) adını verir (Dahl, 1971: 1-2). Bir siyasi rejimin poliarsşi olarak nitelendirilebilmesi için sekiz kriterin yerine getirilmesi gerekmektedir. Genel oy ve seçilme hakkı; serbest ve adil seçimler; seçilmişlerin yönetimi; ifade özgürlüğü; bilgi alma özgürlüğü; siyasi örgütlere katılım hakkı; hükümetlerin seçmenlere hesap verebilir olması ve seçim sonuçlarına saygı duyması (Dahl, 2001: 99-114).

Akademik yazında liberal demokrasi, iki farklı hesap verebilirlik (*accountability*) bileşenin bir arada bulunduğu siyasi rejim olarak da tanımlanmaktadır (O'Donnell, 1994). Bunlardan birincisi liberal demokrasinin prosedürel içeriğini oluşturan seçimlerin adil ve özgür nitelikte yapılması için gerekli olan koşulları içeren "dikey hesap verebilirlik"; ikincisi ise seçilmiş siyasi elitlerin ellerindeki gücü denge ve denetleme mekanizmalarıyla kısıtlamaya yönelik "yatay hesap verebilirlik" boyutlarıdır. Bu çerçevede liberal demokratik rejimlerin etkili şekilde işleyebilmesi için gerekli olan kurumsal bileşenler kısaca *rekabet, katılım ve yürütmenin kısıtlanması* olarak özetlenebilir.

Liberal demokrasinin üç temel kurumsal bileşeni olan rekabet, katılım ve yürütmenin yatay hesap verebilirlik mekanizmalarıyla kısıtlanması üzerinden, dört farklı kategoriye dayanan bir siyasi rejim tipolojisi ortaya konabilir (Şekil 17.1). Bunlardan ilki tüm kurumsal bileşenlerin (rekabet, katılım ve yatay hesap verirlilik) bulunduğu ve sağlıklı işlediği *liberal demokrasilerdir*. İkincisi, yürütmeyi denge ve denetleme mekanizmalarıyla kısıtlayacak ve vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini garanti altına alacak yatay hesap verebilirlik mekanizmalarının bulunmadığı ya da zayıfladığı fakat rekabet ve katılımın önemli ölçüde sağlandığı *seçimli demokratik rejimlerdir*. Üçüncü siyasi rejim tipi ise hem yürütmeyi sınırlayan yatay hesap verebilirlik mekanizmalarının ortadan kalktığı hem de rekabet ve katılımın var olduğu fakat seçimlerin ne adil ne de özgür şekilde yapıldığı rekabetçi ya da *seçimli otoriter rejimlerdir*. Son olarak ise liberal demokrasi tipine en uzak olan, rekabet ve katılımın yatay hesap verebilirlikle birlikte tamamen ortadan kalkmış olduğu *kapalı otoriter rejimler* gelmektedir.

ŞEKİL 17.1
Liberal Demokrasi ve Kapalı Otoriter Rejimler Düzleminde Siyasi Rejim Tipleri

Liberal demokrasiyle otoriter rejimler arasındaki gri alanı haritalamak: Seçimli demokrasiler ve rekabetçi/seçimli otoriterlik

Seçimli demokratik rejimler

20. yüzyılın ikinci yarısına kadar demokratik rejimler ekseriyetle “birinci dalga” olarak nitelendirilen kalkınmış Batı ülkelerindeki demokrasilerle sınırlı kaldı (Plattner, 2014). Fakat İkinci Dünya Savaşı sonrasında, önce faşist rejimlerin, sonra sömürge yönetimlerinin çökmesiyle birlikte, küresel ölçekte “ikinci demokratikleşme dalgası” yaşandı. 1946 yılından sonra çok partili sisteme geçen Türkiye de ikinci dalga demokrasiler arasında sayılmaktadır. 1974 yılında gerçekleşen darbe sonrasında demokrasiye geçen Portekiz ile başlayıp 1990’lı yıllara kadar Latin Amerika, Afrika ve Asya kıtalarında birçok ülkede özgür seçimlerin yapılmasıyla birlikte otoriter rejimlerin sona ermesi, “üçüncü demokratikleşme dalgası” olarak tanımlanıyor (Huntington, 1991a). Bu dalga sayesinde dünya genelinde demokratik rejimlerin sayısı ilk kez otoriter rejimleri geçmesiyle birlikte yüz milyonlarca insan ilk defa demokratik idareyle tanışmıştır. İkinci dalgada yer almasına karşın 1960, 1971 ve 1980’de askeri müdahalelere tanık olan Türkiye, 1983’te yeniden çok partili hayata döndü-

ğü için üçüncü demokratikleşme dalgası içerisinde de dahil edilmektedir (Öz-
budun, 1996).

Üçüncü demokratikleşme dalgası içerisindeki ülkelerin çoğunun, beklenenin
tersine, liberal demokrasi yönünde demokratik pekişme sürecine girmemeleri
siyaset bilimcileri liberal demokrasi ile kapalı otoriter rejim arasında kalan bu
vakaları farklı şekilde kavramsallaşmaya yöneltti. Bunun yansıması olarak karşı-
laştırmalı siyaset biliminde “sıfatlı demokrasi” şeklinde genel bir kategori altın-
da toplanabilecek rejim türleri ortaya çıktı (Collier ve Levitsky, 1997). Bu rejim
türleri liberal demokrasi için gerekli fakat yeterli olmayan adil ve özgür seçim-
ler kriterini büyük ölçüde yerine getirirken, diğer kurumsal bileşenlerinden bir
veya birden fazlasının gözle görülür şekilde bozulduğu siyasi rejimlerdir (Dia-
mond, 2002b). Fareed Zakaria (1997) tarafından kavramsallaştırılan ve liberal
olmayan veya gayri liberal olarak Türkçeye çevrilebilecek *illiberal demokrasi*, bu
tip “sorunlu demokrasilere” örnek olarak verilebilir. Illiberal demokrasiler en
basit şekilde demokrasinin minimum gerekliliği olan adil ve özgür seçimlerin
büyük ölçüde sağlandığı fakat liberal demokrasinin liberal bileşeni altında sıra-
lanan temel özgürlüklerin ve siyasi hakların bağımsız ve tarafsız yargı erki vası-
tasıyla güvence altına alınmadığı rejimlerdir.

Illiberal demokrasi tipine yakın bir başka sorunlu demokrasi tipi, Guillermo
O'Donnell (1994) tarafından ortaya konan *delegasyoncu demokrasidir*. Delega-
syoncu demokrasi yukarıda sıralanan ve liberal demokrasinin temel bileşenlerin-
den olan yatay hesap verebilirlik mekanizmalarının çok sınırlı olduğu rejim ti-
pini nitilemektedir. Bu tip rejimlerde yasama-yürütme-yargı erkleri arasındaki
kuvvetler ayrılığı ve denge ve denetleme mekanizmaları yürütme lehine bo-
zulmuştur. Bu tip rejimler siyaset bilimciler tarafından *seçimli demokrasi* olarak
da kavramsallaştırılıyor (Diamond, 2002b; Schedler, 2013: 78; Merkel, 2004).

Rekabetçi/seçimli otoriter rejimler

Soğuk Savaş'ın bitişiyle birlikte, bazı demokratik ve otoriter öğeleri aynı an-
da barındıran “melez” rejimler küresel ölçekte yaygınlık kazandı (Diamond,
2002b). Bu dönemde kapalı otoriter sistemler yerlerini, düzenli olarak seçim-
lerin yapıldığı ve muhalefet partilerinin varlığına izin verildiği otoriter rejimle-
re bırakmaya başladı (Schedler, 2002; Levitsky ve Way, 2002; Morse, 2012). Bu
tip rejimlerde, iktidardaki partiler devlet kurumlarını ve kamu kaynaklarını parti-
zan şekilde kullanarak siyasi oyun alanını eşitsiz hale getirmekte, muhalefet
karşısında haksız avantajlar elde etmektedir. Demokratik kurumlar şeklen var-
lıklarını sürdürseler bile, demokrasinin asgari koşulu olan serbest ve adil seçim-
ler kriteri ortadan kalktığı için, bu vakalar demokrasinin bozulmuş bir versiyon-
u olarak nitelendirilmekte ve karşılaştırmalı siyaset biliminde seçimli otoriter
rejimler olarak adlandırılmaktadır (Schedler, 2002 ve 2013; Levitsky ve Way,
2002, 2010). Seçimli otoriter rejimlerde, iktidar ile muhalefet arasındaki eşitsiz
oyun alanı sadece seçim kampanyaları için geçerli değildir; siyasi alanın ve top-

lumsal hayatın neredeyse bütününe kapsar. Kamu ve özel kaynaklara olan eşitsiz erişimleri sayesinde bu tip rejimlerdeki iktidarlar birçok alanda kendi taraftarlarını ödüllendirme ve muhaliflerini sistematik olarak cezalandırma imkânına sahiptirler.

Seçimli otokrasiler, rekabetçi ve hegemonik otoriter rejimler olarak iki kategoriye ayrılırlar (Morse, 2012). Bu vakalarda muhalefet, devlet kurumlarını ve kamu kaynaklarını partizan şekilde kullanan iktidarla eşit olmayan siyasi oyun alanında rekabet eder. Ayrıca medya, iş dünyası, akademi ve sivil toplum alanlarında muhalif kesimlere bırakılan alan kısıtlıdır. İki rejim tipi arasındaki temel fark, rekabetçi otoriter rejimlerde, genellikle kâğıt üstünde kalsa bile, muhalefet partilerinin iktidar karşısında seçimleri kazanma şansının bulunmasıdır (Levitsky ve Way, 2002, 2010). Dolayısıyla seçimlerde yaşanan rekabet anlamıdır ve sandıktan çıkacak sonuç önceden kestirilemez.

Öte yandan, hegemonik seçimli otoriter rejimlerde iktidar ile muhalefet arasındaki güç farkları nedeniyle “muhalefetin seçimleri kazanma ihtimali yok” denebilir (Donno, 2013; Morgenbesser, 2019). Örneğin, Rusya, Azerbaycan, Singapur, Venezuela ve Belarus gibi ülkelerde kamu kaynaklarını partizan şekilde kullanan ve medya ile sivil toplumu baskı altına alan iktidarlar, muhalefet partileriyle olan siyasi rekabeti kâğıt üstünde bile ortadan kaldırdılar. Bu ülkelerde iktidar partileri sadece seçimleri kazanmakla kalmayıp, aynı zamanda “süper çoğunluk” olarak kabul edilen büyük oy oranlarına ulaşarak parlamentoda anayasa değiştirecek gücü ellerinde bulundurmaktadır.

Siyasi oyun alanını lehlerine olacak şekilde düzenlemelerine karşın, rekabetçi otoriter rejimlerde iktidarlar bazı risklerle karşı karşıya kalırlar. Örneğin bu rejimlerde muhalefet partilerinin tamamıyla baskı altında olmaması nedeniyle, iktidar elitleri ulusal gündemi tamamen kontrol etme gücüne sahip değildir. Ayrıca muhalefet partileri sivil toplumda kendilerine bırakılan alanı etkili şekilde kullanarak iktidar karşısında örgütlenmede başarı kazanabilirler. Özellikle iktisadi ve siyasi kriz dönemlerinde muhalefet partileri, eşitsiz rekabet koşullarına rağmen, sandık yoluyla iktidarı değiştirebilirler (Howard ve Roessler, 2006).

Bazı siyaset bilimciler rekabetçi otoriter rejimlerin kalıcı olmakta zorlanacaklarını ve zaman içinde siyasi konjonktüre bağlı olarak ya demokrasiye geçeceklerini ya da daha kapalı bir sisteme evrileceklerini öngördüler (Carothers, 2018). Nitekim birçok ülkede rekabetçi otoriter rejimler on senelik zaman dilimini aşan bir dönemde kalıcılığa ulaşamadı. Önceki yıllarda rekabetçi otoriter olarak kabul edilen Ukrayna, Ermenistan, Tayvan, Meksika ve Romanya gibi ülkelerde seçim yoluyla gerçekleşen iktidar değişikliği sayesinde demokratikleşmenin önü açılırken, Zimbabwe, Venezuela, Rusya ve Belarus gibi ülkelerde bu ihtimali önlemek için iktidardaki elitler daha kapalı bir idareye yöneldiler. Fakat rejim tipi olarak rekabetçi otoriterlik küresel ölçekte oldukça yaygın olma özelliğini koruyor (Levitsky ve Way, 2020). Ayrıca, Türkiye, Macaristan, Sırbistan ve Hindistan gibi ülkelerdeyse iktidar ile muhalefet arasında kurulan hassas denge nedeniyle rekabetçi otoriter rejimler varlıklarını sürdürüyorlar (Bie-

ber, 2018; Levitsky ve Way, 2020; Rogenhofer ve Panevsky, 2020; Esen ve Gümüşçü, 2016).

Seçimleri muhalefetin kazanma ihtimali olduğu için rekabetçi otoriter rejimlerde belli oranda belirsizlik hâkimdir. Ancak, demokratik rejimlerden farklı olarak, bu vakalarda seçim kaybedilmesi durumunda hükümetin iktidarı bırakacağı konusunda da belirsizlik yaşanmaktadır (Gandhi ve Reuter, 2013: 138). Böyle durumlarda, sahip oldukları ayrıcalıkları kaybetmek istemeyen rejim elitleri, sistemin kendilerine sağladığı olanakları kullanarak iktidarda kalmaya çalışabilirler. Seçimlerin serbest ve adil koşullarda gerçekleşmediği bu rejim tipinde hükümetler oy sayım sürecine müdahale etmeyi, seçimleri tekrarlatmayı ve hatta seçilenleri görevden almayı düşünebilirler. Ayrıca parlamento veya yerel yönetim seçimlerini kaybeden iktidar, muhalefetin kontrol ettiği bu organların yetkilerini daraltarak veya bu organlara paralel organlar kurarak siyasi rakiplerinin alanını daraltabilir. Örneğin Venezuela'da Maduro yönetimi 2015 parlamento seçimlerini kaybetmesinden sonra 2017'de Kurucu Meclis adı altında alternatif bir siyasi organ yaratarak yasama organını devre dışı bıraktı (Corrales, 2020). Benzer şekilde Türkiye'de 2019 yerel seçimlerinde birçok şehrin yönetimini muhalefete kaptıran Erdoğan yönetimi, belediyelerin yetkilerini azaltma ve hatta bazı seçilmiş belediye başkanlarının yerine kayyum atama yoluna gitti (Esen ve Gümüşçü, 2019; Yavuzylmaz, 2021; Esen ve Yavuzylmaz 2023; Tepe ve Alemdaroğlu, 2021). Bu müdahaleler hükümet ile muhalefet arasındaki siyasi oyun sahasını iktidar partisi lehine değiştirmektedir. Bununla beraber, bu rejimlerde seçim hilesi yapmak riskli bir seçenektir; hilenin fark edilmesi durumunda rejim prestiji ve meşruiyeti ciddi olarak sarsılabilmektedir (Magaloni, 2010). Seçimlerin yüksek meşruiyete sahip olması ve sonuçlarının kamuoyu tarafından takip edilmesi nedeniyle seçimlerde hile yapılması, postkomünist ülkelerde yaşanan “renkli devrimlerde” görüldüğü üzere, muhalefete kitleleri harekete geçirme açısından büyük fırsat vermektedir (Tucker, 2007).

Rekabetçi otoriter rejimlerde hangi koşullar altında seçim kaybeden hükümetlerin iktidarı bıraktığı sorusu akademik yazında yeterince tartışılmamıştır. Bu hükümetlerin elinde kapalı otoriter rejimlerdeki muadillerine göre daha sınırlı araçlar olması rekabetçi otoriter rejimlerde seçim sonrası süreç hakkında belirsizlik yaratır (Schedler, 2013). Dolayısıyla her rekabetçi otoriter rejim, seçim yenilgisini daha otoriter çizgiye kayarak bertaraf etme kapasitesine sahip olmayabilir. Bu yolu takip edecek iktidarın, muhalif kitlelere karşı yüksek güç kullanma kapasitesine, uluslararası sistemde dış destek sağlayabilme ve siyasi krizin tetikleyeceği iktisadi sorunları aşacak mali kaynaklara sahip olması gerekmektedir. Böyle durumlarda muhalefet partilerinin seçmenleri harekete geçirme kapasitesine bağlı olarak iktidarın ihtiyaç duyduğu askerî/mali kaynaklar ve diplomatik destek miktarı da yükselecektir. Örneğin, Mugabe (Zimbabve), Lukaşenko (Belarus), Ahmadinejad (Iran) ve Maduro (Venezuela) yönetimleri seçimlerden sonra gerçekleşen protesto eylemlerini güvenlik kuvvetlerini kullanarak bastırabilmiş ve Rusya ile Çin gibi otoriter rejimlerden sağladıkları des-

tek sayesinde ayakta kalabilmişlerdir. Petrol zengini olmaları nedeniyle Venezuela ve İran'da hükümetler uzun süren protestolara rağmen ulusal ekonomilerini ayakta tutacak kamu kaynaklarına sahiplerdi. Buna karşılık zengin yer altı kaynakları olmayan Mugabe yönetimi siyasi istikrar kazanmakta zorlandı ve 2017'de yapılan bir askerî darbeye iktidarını kaybetti. Özellikle 2000'li yıllarda Peru, Sırbistan, Gürcistan, Ukrayna ve Kırgızistan gibi ülkelerde seçimlerde hile yapan hükümetlere karşı yükselen protesto dalgası, bu otoriter rejimlerin yıkılmasına neden oldu (Tucker, 2007; Bunce ve Wolchik, 2010).

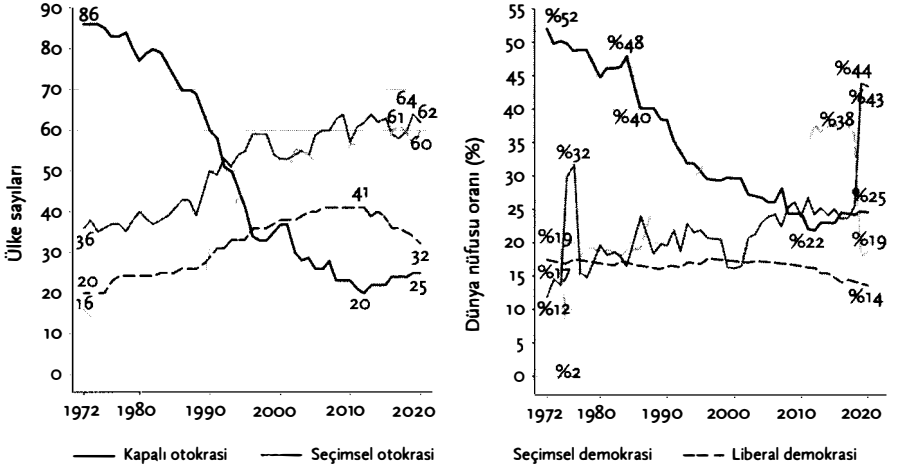
Kapalı otoriter rejimler

Kapalı otoriter rejimler, temelde yukarda liberal demokrasinin temel kurumsal bileşenleri olarak verilen rekabet, katılım ve yürütmenin kısıtlanmasının tamamen ortadan kalktığı rejimlerdir (Brooker, 2014). Bu çerçevede Juan J. Linz, otoriter rejimler ve totaliter rejimler arasında ayırım yaparken, otoriter rejimleri dört boyut üzerinden sınıflandırmaktadır: (1) Rejimin çoğulculuk seviyesi, (2) rejimde ideolojinin rolü ve önemi, (3) rejimin mobilizasyonu, (4) liderlik (Linz, 2000). Otoriter rejimlere ilişkin bir başka sınıflandırma Barbara Geddes (1999) tarafından yönetime erişimin kontrolü ve siyaseti kimin etkilediği üzerinden yapılmıştır. Geddes, bu ölçütler üzerinden, üç farklı kapalı otoriter rejim tipi ortaya koyuyor: (1) Bir subaylar grubunun yönetime erişimi kontrol ettiği ve siyaseti etkileme tekeli elinde tuttuğu askerî rejimler; (2) yönetime erişimin ve siyaseti etkileme tekelinin tek bir siyasal partide bulunduğu tek parti rejimleri; (3) yönetime erişimin ve siyasal etki kapasitesinin tek bir liderin elinde bulunduğu kişisel rejimler (Geddes, 1999).

Soğuk Savaş döneminde sık rastlanan kapalı otoriter rejim tipi olan askerî yönetimler ve tek parti rejimleri günümüzde yukarıda bahsedilen rejimlere kıyasla daha nadir görülmektedir. Demokrasinin Çeşitleri Endeksi'nin (*Varieties of Democracy*) her yıl yayımladığı raporun son (2020) versiyonunda dünyadaki rejim tiplerinin sayıları ve bu rejimler altında yaşayan nüfus oranları bakımından, küresel ölçekte hâkim rejim tipinin seçimli demokrasi ve seçimli otokrasi olduğu görülüyor (Grafik 17.1).

Bu duruma birkaç faktörün yol açtığı söylenebilir. Öncelikle Soğuk Savaş döneminin bitişiyle birlikte, başta Sovyetler Birliği olmak üzere, tek parti diktatörlüklerinin yerini genellikle seçim yoluyla iktidara gelen yönetimler aldı (Bunce, 2000). Ayrıca Sovyetler Birliği'nin dağılması nedeniyle, küresel güneyde birçok otoriter rejim iktidarlarını devam ettirecek siyasi ve mali desteği yitirdiği için zayıfladı. Soğuk Savaş'ın bitmesinin yarattığı yeni uluslararası düzende Batı ülkelerinin küresel düzeyde demokrasinin yayılmasına yönelik politikaları bu gelişmede etkili oldu. Bu çerçevede ABD, Orta ve Güney Amerika'da faal bir rol oynarken, Batı Avrupa ülkeleri AB'nin genişleme sürecini Doğu Avrupa ve Balkanlar'da demokratikleşmeyi teşvik etmek için kullandılar (Levitsky ve Way, 2002 ve 2010). Dolayısıyla Batı ülkelerinden siyasi ve finan-

GRAFİK 17.1
Siyasi Rejim Tiplerinin Ülke ve Nüfusa Göre Dağılımları

Kaynak: (Alizada vd., 2021) Grafikte kullanılan rejim sınıflandırmasının metodolojisi için bkz. Lührmann, Tannenberg ve Lindberg, 2018.

sal destek sağlamaya çalışan otoriter liderler ülkelerinde siyasi reform yapmaya ve özellikle muhalefetin katılmasına izin verilen seçimler düzenlemeye teşvik edildiler. ABD ve AB üyesi ülkeler otoriter rejimler altında yaşanan insan hakları ihlallerine karşı ses çıkarmaya ve bu ülkelerde demokratikleşme için mücadele eden yerel gruplara destek vermeye başladılar. Bu sürecin başka bir yansıması, 1990'lardan sonra melez veya otoriter rejimlerde seçimlerin serbest ve adil şartlarda gerçekleştiğini inceleyen seçim gözlemciliği uygulamasının yaygınlaşması oldu.

1980'lerden sonra dünya ekonomisinde yaşanan büyük dönüşümün en azından kısa vadede seçimli demokratik rejimlerin önünü açtığı iddia edilebilir. Soğuk Savaş döneminde ithal ikameci model altında sendikal hareketin siyaseten güçlenmesi ve yeniden dağıtımcı politikalar talep etmesi ekonomik elitleri birçok ülkede demokrasi karşıtı pozisyon almaya sevk etmişti. Ayrıca tarımsal üretimin hâlâ yoğun olduğu ülkelerde toprak dağılımındaki eşitsizlik nedeniyle topraksız köylülerin siyaseten güçlenmesinden korkan toprak sahipleri tutucu siyasi pozisyon aldılar. Siyasi katılımın hızlı arttığı dönemlerde bu ülkelerde ortaya çıkan toplumsal hareketlenmeden çekinen ekonomik elitler ve hatta orta sınıflar askerî yönetimlere destek verdiler (Huntington, 1968). Neoliberal politikaların uygulanması paradoksal şekilde bir taraftan emekçi kesimleri siyaseten zayıflatırken, öte yandan yeniden dağıtımcı politik baskıyı düşürdüğü için siyasi ve ekonomik elitlerin demokrasiye yönelik korkularını azaltarak rejim tiplerinde değişime neden oldu. Başka bir deyişle, ekonomik elitlerin neoliberal politikaların yaygınlaştığı bu dönemde demokratik rejimin işleyişinden korkula-

rı azaldı. IMF ve Dünya Bankası'nın ülkeleri uygulamaya zorladığı kemer sıkma politikaları ve özelleştirme nedeniyle kamu sektörünün daralması birçok otoriter rejimin toplumsal tepkileri kontrol etmekte zorlanmasına ve zamanla seçim yoluyla iktidarın değişimi kanallarının açılmasına yol açtı (Bratton ve Van de Walle, 1997; Acemoğlu ve Robinson, 2006). Ayrıca iletişim sektöründe yaşanan devrim, kitlelerin siyasete katılma kapasitelerini arttırarak, otoriter rejimler karşısında harekete geçmelerini kolaylaştırdı.

Rejim geçişlerine ilişkin temel tartışmalar ve paradigma değişimleri

Yukarıda anahatlarıyla sunulan siyasi rejim tipolojileriyle paralel şekilde karşılaştırmalı siyaset bilimi yazınında rejimler arası geçişlere ilişkin temel kavramsallaştırmada önemli bir dönüşüm yaşandı. Bu kavramsal dönüşüm demokratikleşme ve otoriterleşme gibi rejim geçişlerini açıklamaya yönelik kuramsal çalışmaların sayısında da gözle görülür bir artışa neden olmuştur. Aşağıdaki bölümde demokratik ve otoriter rejimler yazınında yaşanan kavramsal ve kuramsal dönüşüm üzerinde durulacaktır.

Demokrasiye geçiş paradigması:

Temel kavramlar ve geçişi açıklayıcı faktörler

Günümüzde siyaset bilimi literatüründe görece yeni olan ters rejim geçişlerine ilişkin akademik tartışmayla kıyaslandığında, özellikle 1980'lerden itibaren ortaya çıkan demokratikleşme paradigmasına ilişkin kavramlar üzerinde görece fikir birliği mevcuttur. Demokratikleşme, demokratik olmayan bir rejimin liberal demokrasi yönünde dönüşüm geçirme süreci olarak tanımlanabilir. Bu sürecin temel uğrakları aşağıdaki gibidir:

- 1) *Otoriter rejimin liberalleşmesi* (insan hakları, temel hak ve özgürlükler, muhalefet partileri, basın özgürlüğü, sivil toplum, bağımsız örgütler alanlarının tamamında ya da bazılarında açılım sağlaması);
- 2) *Demokrasiye geçiş* (otoriter rejim içerisinde elitler arası anlaşmazlıklar, muhalif gruplar ile otoriter rejim arasında pazarlık, otoriter rejimin gücünü sınırlandıran kanunların çıkması, temel hak ve özgürlüklerin tanımlandığı bir yeni anayasanın yürürlüğe girmesi, serbest ve adil kurucu seçimler);
- 3) *Demokratik pekişme* (demokrasinin derinleşmesi ve otoriterleşme riskinin giderek azalması) (O'Donnell ve Schmitter, 1986; Linz ve Stepan, 1996; Schedler, 1998).

Özellikle 1980'lerden başlayarak siyaset bilimciler demokratikleşmenin başarısını etkileyen faktörleri, niteliklerini ve koşullarını inceleyen çeşitli yapısal ve aktör-merkezli açıklamalar ortaya koydular. Küresel ölçekte demokratik

rejimlerin sayısının az ve iktisadi açıdan gelişmiş Batı ülkeleriyle sınırlı kaldığı Soğuk Savaş döneminde, demokratikleşmenin yapısal önkoşulları olduğu önermesi akademik yazında önemli bir tartışma yaratmıştır (Lipset, 1959; Przeworski ve Limongi, 1997; Boix ve Stokes, 2003). Yapısal faktörlere odaklanan bazı siyaset bilimciler iktisadi kalkınmanın yanında, ülkedeki iktisadi eşitsizlik oranının da demokratik rejimin ayakta kalmasını etkileyen önemli bir faktör olduğunu iddia etmektedir (Boix, 2003; Acemoğlu ve Robinson, 2006; Haggard ve Kaufman, 2012; krş. Slater vd., 2014). Diğer bir grup çalışmada ise, rejimin temel nitelikleri üzerinde siyasi elitler arasında görüş birliği olması, demokrasinin olmazsa olması olarak öne çıkarılır (Rustow, 1970). Özellikle üçüncü demokratikleşme dalgası sayesinde birçok küresel güney ülkesinde demokrasiye geçiş yaşanmasıyla beraber akademik yazında serbest ve adil seçimlere gidilmesinde siyasi elitlerin rolünü önemseyen çalışmalar öne çıkmaya başladı (O'Donnell ve Schmitter, 1986). Bu çerçevede, demokratikleşme için çeşitli iktisadi veya siyasi önkoşulların sağlanması beklentisi yerini, seçimler yoluyla yaşanacak iktidar değişikliğinin yaratacağı rejim değişikliğine bıraktı.

Üçüncü dalga içerisinde demokrasiye geçen ülkelerde demokratik rejimlerin pekişme süreci de siyaset bilimciler tarafından mercek altına alınmıştır (Diamond, 1994; Schedler, 1998). Demokratikleşme ya da demokratik geçiş kavramları üzerine literatürde görece bir fikir birliği bulunsa da, demokratik pekişme kavramı halen tartışılmaktadır. Demokrasiye geçişten farklı bir süreci nitelleyen demokratik pekişme kavramı temelde demokrasiye geçişi tamamlamış bir ülkenin demokratik prosedürleri ve süreçleri geriye döndürülemez ölçüde kurumsallaştırması olarak tanımlanabilir. Adam Przeworski'ye göre, eğer bir ülkede siyasi elitler seçimleri kaybettiklerinde demokratik kurumlar içinde hareket etmeye devam ediyorlarsa, demokratik rejim pekişmiş kabul edilebilir (Przeworski, 1991). Benzer şekilde, Juan J. Linz ve Alfred Stephan da demokrasinin, ancak siyasi elitlerin ve halkın demokrasiyi tek meşru yönetim formu olarak kabul ettiklerinde pekişmiş olacağını vurgulamış ve bu uğrağı "demokrasinin mahalledeki tek oyun haline geldiği an" olarak tanımlamışlardır (Linz ve Stepan, 1996: 5).

Demokratik pekişme genel olarak iki farklı şekilde tanımlanıyor. Kavramı pozitif bir perspektiften tanımlayan siyaset bilimciler, demokratik pekişmeyi bir ülkede demokratikleşme sonrası demokrasinin derinleşmesi olarak tanımlıyorlar. Negatif pekişme ise demokratikleşme sürecini tamamlamış bir ülkede demokrasinin otoriter rejime doğru geriye gidiş ihtimalinin azaldığı süreç ya da eşik olarak tanımlanıyor (Pridham, 1990; Schedler, 1998). Bu ayrım analitik olarak işlevsel olsa da, pozitif yönde demokrasinin derinleşmesini sağlamış bir rejimde otoriter geriye dönüş riski de aynı ölçüde azalacaktır. Çünkü pekişmiş demokrasilerde seçmenler ve elitler nezdinde demokrasiye olan bağlılık sadece rejimin prosedürel sonuçları açısından değil, normatif olarak da güçlü hale gelmiştir.

Demokratikleşme paradigmasındaki dönüşüm: iyimserlikten gerçekçilik ve kötümserliğe

Demokrasi yönlü geçiş paradigması yukarıda kısa özet şekilde verilen temel kavram ve açıklayıcı çerçeveleriyle siyasi rejim çalışmalarında özellikle 1990'lar-da baskın hale geldi. Demokratikleşme süreçlerine, demokratik pekişmenin ölçülmesine ve bu süreci etkileyen faktörlere olan akademik ilgiye üçüncü demokratikleşme dalgası içerisinde demokrasiye geçiş sağlayan ülkelerin liberal demokrasiye doğru ilerleyeceklerine dair normatif ve zaman zaman teleolojik bir bakış açısı da eşlik etmiştir (Carothers, 2002). Bu görüşe göre, kapalı otoriter rejimlerde yaşanan siyasi açılımlar demokrasiye geçişi tetiklemekte ve demokratikleşme sürecindeki vakalar aynı aşamalardan geçmektedir. Bu bağlamda siyaset bilimciler liberal demokrasinin kaçınılmaz zaferi olarak “tarihin sonuna” gelindiğini, demokrasinin küresel ölçekte “yeniden dirildiğini” ifade etmişlerdir (Fukuyama, 1992).

Özellikle 2000'lerin başından itibaren demokrasiye ilişkin bu iyimser bakış yerini daha gerçekçi bir bakış açısına bıraktı (Diamond, 2002b; Merkel, 2010). Bu gelişmeye üçüncü demokratikleşme dalgası içerisinde demokrasiye geçiş yaptığı düşünülen ülkelerdeki rejimlerin liberal demokratik rejimler yerine, demokratik unsurlarla otoriter unsurların bir arada bulunduğu seçimli demokrasilere ya da seçimli otokrasilere dönüşmesi neden oldu (Carothers, 2002; Diamond, 2015). Ayrıca, otoriter bir çizgiye yönelmemelerine karşın, demokratik rejimlerini bir türlü pekiştiremeyen bazı ülkelerde temel hak ve özgürlüklerin ve siyasi hakların kısıtlandığı ve siyasi katılımın düşük seviyelerde kaldığı görülmektedir. Bu vakalarda seçim yoluyla iktidar değişikliği gerçekleşebilmesine karşın siyasi partilerle seçmen grupları arasında bağların zayıf olması ve siyasi elitlerin önemli bölümünün siyaseti rant sağlamak için kullanması nedeniyle seçmenlerin gündelik sorunları çözümsüz kalabilmektedir (Slater, 2013). Siyasi veya ekonomik kriz yaşayan küresel güney ülkelerinde sistem karşıtı hareketlerin hızla seçmen desteği sağlayarak iktidara gelmesi ve demokratik rejimi çöktürmesi de güçlü bir ihtimaldir (Seawright, 2012). Nitekim, küresel güneydeki birçok ülkede son on beş senede popülist partiler bu şartlar altında seçmenler nezdindeki desteklerini arttırma fırsatı yakaladılar.

Demokratikleşme paradigmasına yöneltilen eleştiriler iki temel başlıkta toplanabilir. İlk dönem demokratik geçiş literatüründe sıkça kullanılan minimal demokrasi tanımının, birbirinden farklı koşullara sahip birçok vakayı sırf düzenli seçimler yapıldığı için demokratik rejim olarak nitelemesi, “kavramsal esnetmeye” neden olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Demokrasi kavramına getirilen bu eleştirinin temelinde minimal demokrasi tanımı çerçevesinde incelenen geçiş çalışmalarının demokrasi-otoriterlik ya da pekişme-çökme ikili karşıtlıkları ötesinde ve dışında kalan, ne çöken ne de pekişen fakat demokrasi ve otoriterlik arasında “yalpalayan” vakaları anlamaya ilişkin bir fayda sağlamaması vardır (Slater, 2013). Farklı partilerin seçimlere katılımına izin verildiği ülkelerin

demokratikleşme sürecinde olduğu beklentisi bu vakaların birçoğunda ciddi insan hakları ihlalleri yaşanması ve siyasi oyun alanının kısıtlı kalması nedeniyle çökmüştür. İkincisi, demokratikleşme sürecinde siyasi elitlerin stratejik kararlarını açıklayıcı faktör olarak vurgulayan “iradecilik” yerini bir ölçüde yapısal ve kurumsal faktörlerin aktörleri kısıtladığına ilişkin bulguya bırakmıştır (Merkel, 2010).

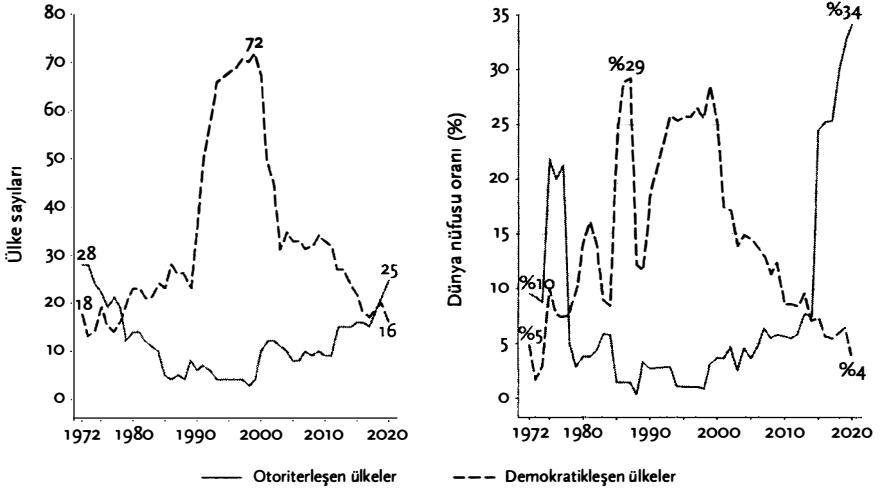
Demokratikleşmeden otoriterleşmeye: Rejim değişikliğine ilişkin değişen paradigma

Liberal demokrasi doğrultusundaki rejim geçişlerini açıklamaya ve anlamaya çalışan kuramsal çalışmalara kıyasla, Samuel P. Huntington’un (1991a) küresel rejim geçişlerine ilişkin ünlü çalışmasında ifade ettiği küresel ölçekte birçok ülkenin benzer zaman diliminde demokrasiden uzaklaşmasını niteleyen “ters dalg” süreçleri daha az ilgi görmüştür. Her ne kadar 1970’lerde demokratik rejimlerin hangi koşullarda ve hangi dinamikler sonucu çöktüğüne ilişkin kapsamlı çalışmalar yapılmışsa da, ters rejim geçişlerine ilişkin literatür, yukarıda da ifade edildiği gibi, 2000’li yıllara kadar küresel ölçekte demokratik ülke sayısındaki artış ve bu ülkelerin demokratik derinleşme sürecine girmiş oldukları ön kabulü nedeniyle, görece kısıtlı kaldı (Linz, 1977).

Özellikle 2000’li yılların ortalarından itibaren, küresel ölçekte ülkelerin demokrasi seviyesini ölçümleyen birçok uluslararası saygınlığa sahip endeks, demokrasinin küresel ölçekte gerileme sürecinde olduğunu tespit etmiştir. Örneğin Freedom House (2021) her sene düzenli olarak yayımladığı raporlarında, 2010’lu yıllardan itibaren küresel ölçekte demokratik rejimlerin istikrarlı bir gerileme içerisinde olduğunu vurgulamaktadır. Benzer şekilde Demokrasinin Çeşitleri Endeksi (*Varieties of Democracy Index*) verileri de özellikle 2010 yılından itibaren otoriterleşen ülke sayısı ve otoriterleşme süreci içerisinde olan ülkelerde yaşayan nüfusun toplam dünya nüfusuna oranı verilerinde hızlı bir yükselme olduğunu gösteriyor (Grafik 17.2). Aynı parametreler demokratikleşme açısından incelendiğinde ise, küresel ölçekte hâkim rejim geçiş formunun demokratikleşme olmadığı net şekilde görülüyor.

Bu veriler ışığında bazı siyaset bilimciler “otoriterleşmenin üçüncü dalgası” içerisinde olduğumuzu ilan ettiler ve bu ters dalganın formlarını ve dinamiklerini sorunsallaştırmaya başladılar (Plattner, 2014; Cooley, 2015; Lührmann ve Lindberg, 2019; Diamond, 2021). Öte yandan, diğer bazı siyaset bilimciler küresel ölçekte kayda değer oranda demokraside gerilemeyle karşılaşmadığımızı ve otoriterleşmenin yaşandığı ülkelerin çoğunun demokrasinin pekişme şansının zaten hayli düşük olduğu vakalar olduğunu iddia ediyorlar (Levitsky ve Way, 2015). Bu vakalara ilişkin tespitlerde iktidar elitlerinin seçim süreçleri konusunda zamanla tecrübe kazanmaları ve uluslararası arenada Çin ve Rusya gibi otoriter rejimlerin yükselmeleri gibi faktörler sonucu otoriterleşmenin derinleştiğinin altı çizilmektedir. Bu görüşe göre, birçok Latin Amerika ve Asya ülkesinde

GRAFİK 17.2
Otoriterleşen ve Demokratikleşen Ülke Sayıları ve Nüfus Oranları

Kaynak: Alizada vd., 2021. Grafikte kullanılan otoriterleşmenin ölçümüne ilişkin metodoloji için bkz. Lührmann ve Lindberg, 2018.

siyasi istikrarsızlık ve ekonomik krizlere rağmen demokratik rejimlerin çökmemiş olması, önceki dönemlerle karşılaştırıldığında umut verici bir gelişmedir.

Günümüzdeki otoriterleşme dalgasını hazırlayan faktörler

İçinde bulunduğumuz otoriterleşme dalgasını tetikleyen olayların başında 11 Eylül terör saldırısının yarattığı büyük siyasi kırılma gelmektedir. Saldırıları karşısında ABD hükümetinin küresel ölçekte İslami terör gruplarına savaş açması ve ülke içinde temel hak ve özgürlükleri kısıtlamaya gitmesi, Batı ülkelerinin demokrasi destekleme politikalarını sekteye uğrattı. ABD'nin teröre yönelik kampanyası Rusya ve Çin gibi otoriter rejimlere kendi muhaliflerine karşı anti-terör kampanyası yürütme imkânı verdi. Öte yandan ABD hükümetinin uluslararası hukuk açısından hayli sorunlu saiklerle 2003'te başlattığı İkinci Körfez Savaşı liberal uluslararası sistemi zayıflatırken, Irak'ta oluşan yönetim boşluğu uzun yıllar Ortadoğu siyasetini dengesiz hale getirdi. Liberal ekonomik düzeni sarsan 2008-2009 dünya finans krizi küresel ölçekte demokratik rejimlerin zayıflamasına yol açan ikinci bir faktör olarak öne çıkar. Ağır ekonomik kriz nedeniyle birçok ülkede popülist partiler seçmenler nezdinde desteklerini arttırarak iktidara geldiler. Finans sektörünün aldığı büyük darbe nedeniyle Batı ülkeleri iktisadi ve siyasi açıdan zayıflarken, uluslararası arenada Rusya ve Çin gibi krizden görece daha az etkilenen ülkeler bu boşluğu doldurdular (Levitsky ve Way, 2020). Batı ülkeleri demokrasiyi ihraç etme politikalarını rafa kaldırırken, Rusya, Çin ve Suudi Arabistan gibi ülkeler küresel ölçekte otoriter ve popü-

list rejimlere destek vermeye başladılar (Yakouchyk, 2019; Tansey, 2016; Tolstrup, 2015). Özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından, ekonomisi hızlı büyüyen Çin zayıflayan Batı karşısında alternatif bir model haline geldi. Son olarak, Suriye İç Savaşı'nın özellikle 2015 sonrasında tetiklediği göç krizi birçok ülkede göçmen karşıtı çizgiye sahip sağ popülist partilere verilen desteği arttırdı.

Soğuk Savaş sonrası dönemde yaşanan ters rejim geçişleri Soğuk Savaş ve iki dünya savaşı sırasında yaşanan iki otoriterleşme dalgasında gözlemlenen demokratik çöküş vakalarından önemli noktalarda farklılaşmaktadır (Bermeo, 2016). Büyük Buhran'ın (1929) küresel ölçekte yarattığı derin iktisadi küçülme birçok ülkede siyasi istikrarsızlığa neden olarak ilk ters dalgayı ortaya çıkarmıştı. Artan işsizlik ve gelir kaybının tetiklediği sınıf çatışması temsili siyasi kurumlar içinde idare edilemediği için birçok demokratik rejim askerî darbeler veya faşist rejimlerin ortaya çıkışıyla birlikte kısa süre içinde çökmüştü (Bermeo, 2020; Berman, 1997). Ayrıca halihazırda otoriter rejime sahip bazı ülkelerde iktisadi krizin etkilerini hafifletmek için hükümetlerin kamu sektörünün ekonomi üzerinde ağırlığını arttırmaları kapalı siyasi sistemleri bu dönemde güçlendirmiştir. Benzer şekilde, 1960'larda gerçekleşen ikinci ters dalgadaki demokratik çöküşlerde de temel dinamik olan ve özellikle Latin Amerika ülkelerinde sıklıkla görülen askerî darbeler gibi demokratik rejimi keskin ve tek bir olayla sona erdiren geçişler oldur. Her ne kadar ters rejim geçişlerinin bu formları günümüzde hâlâ ampirik olarak gözlemlense de, günümüz ters rejim geçiş vakalarının çoğunluğu daha yavaş, devamlılık içeren ve gözlenmesi daha zor süreçlerle demokrasiden uzaklaşıyorlar (Bermeo, 2016; Waldner ve Lust, 2018).

Günümüz ters rejim geçişlerini anlamak için temel kavram ve kuramsal çerçeveler

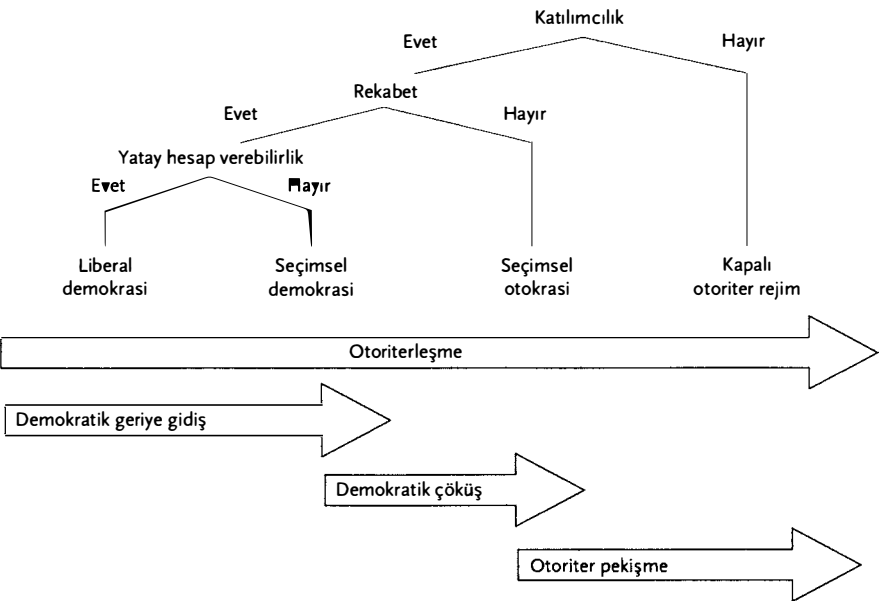
Diğer ters rejim geçişlerine kıyasla farklı karakteristiklere sahip olan bu tip rejim geçişleri karşılaştırmalı siyaset biliminde daha fazla ilgi görmektedir. Bu artan ilgi ters rejim geçişlerine ilişkin yeni kavramların ortaya atılmasına da neden olmuştur. Kavramsal düzeyde yaşanan bu karmaşıklık günümüzde gözlenmesi daha zor nitelikteki ters rejim geçişlerini tespit etme, açıklama ve bu tip rejim geçişlerine dair genellenebilir bilgi üretimini olumsuz etkilemektedir.

Daha yavaş ve farklı modalitelere sahip günümüzdeki ters rejim geçişlerini nitelleyen farklı kavramların varlığına rağmen, bu bölümde literatürde sık kullanılan iki kavram üzerinde durulacaktır. Bunlardan birincisi Nancy Bermeo'nun ortaya koyduğu ve "demokratik rejimi sürdürülebilir kılan siyasi kurumların yürütme tarafından zayıflatılması ya da ortadan kaldırılması" olarak tanımladığı demokraside gerileme kavramıdır (Bermeo, 2016). Demokraside gerileme tanımı içerisine hem demokratik kurumların kademeli şekilde zayıflamasını hem de daha ani olarak yıkılmasını dahil eden Bermeo, günümüzde hâkim olan demokraside gerileme formunun birincisi olduğunu ampirik verilerle ortaya koymuştur. Demokrasinin çöküşü ile demokratik geriye gidişi ayrı şekilde kavram-

sallaştıran diğer siyaset bilimciler, demokraside gerilemenin daha yavaş ve halihazırdaki demokratik rejimi tam olarak ortadan kaldırmayan bir süreç olduğu konusunda anlaşılırlar (Waldner ve Lust, 2018). Örneğin, David Waldner ve Ellen Lust (2018) demokraside gerileme vakasının tespitinde demokratik yönetişimin üç boyutu olan rekabet, katılım ve yatay hesap verebilirlik boyutlarından en az ikisinde bozulma tespit edilmesi gerekliliğini vurguluyor.

Akademik yazında özellikle son dönemde demokraside gerileme kavramına çeşitli eleştiriler yöneltildi. Anna Lührmann ve Staffan I. Lindberg (2019) bu kavram yerine otoriterleşme ifadesinin bir çatı kavram olarak günümüzdeki ters rejim geçişlerini anlamak için daha yararlı olduğunu belirttiler. Yazarlara göre bir çatı kavram olan otoriterleşme, hem 1950-1980 arası hâkim ters rejim geçiş tipi olan sivil ya da askerî darbe sonucu ani demokratik çöküşü hem de günümüzün hâkim rejim geçiş formu olan daha yavaş ters rejim geçiş süreçlerini kapsıyor. Bu çerçevede *demokraside gerileme* halihazırda demokratik olan bir rejimde yaşanan demokratik kurumsal bileşenlerin bozulduğu; *demokratik çöküş* bir demokratik rejimin demokrasinin minimum prosedürel kriterini (adil ve özgür seçimler) sağlayamaz hale geldiği; *otoriter pekişme* ise mevcut otoriter bir rejim içerisindeki demokratik özelliklerin ortadan kalktığı ve rejimin demokratikleşme ihtimalinin giderek azaldığı süreci nitelemektedir. Şekil 17.2’de, otoriterleşme süreci liberal demokratik rejimlerin hangi kurumsal bileşen(ler)inin bozulma gösterdiğine göre özetlenmiştir:

ŞEKİL 17.2
Bir Çatı Kavram Olarak Otoriterleşme ve Ters Rejim Geçiş Süreçleri

Kaynak: Cassani ve Tomini, 2018; Lührmann ve Lindberg, 2019.

Andrea Cassani ve Luca Tomini (2018) otoriterleşmenin niteliği ve niceliği boyutları üzerinden bu sürecin altı farklı tipini tanımlamışlardır (Tablo 17.1). Otoriterleşme süreci sonunda bir siyasi rejim demokrasi kategorisinden otoriter rejim kategorisine geçiyorsa, nitelik yönünden radikal, aynı kategori içerisinde bir değişiklik geçiriyorsa, ılımlı (*moderate*) geçiş olarak tanımlanıyor. Nicelik boyutu ise rejimin ne kadar otoriterleştiği üzerinden tam ve kısmi olarak ayrıştırılıyor.

TABLO 17.1
Otoriterleşme Sürecinin Sınıflandırılması

		NİTELİK	
		<i>Kısmi</i>	<i>Tam</i>
NİCELİK	<i>Radikal</i>	Liberal demokrasi → Seçimsel otokrasi	Liberal demokrasi → Kapalı otoriter rejim
		Seçimsel demokrasi → Seçimsel otokrasi	Seçimsel demokrasi → Kapalı otoriter rejim
	<i>İlmlı</i>	Liberal demokrasi → Seçimsel demokrasi	Seçimsel otokrasi → Kapalı otoriter rejim

Kaynak: Cassani ve Tomini, 2018.

Örneğin 2010 yılında Demokrasinin Çeşitleri Endeksi'ne (Alizada vd., 2021) göre seçimli otokrasi olarak sınıflandırılan Tayland, 2014 yılındaki askerî darbe sonrası günümüzde kapalı otoriter rejim olarak sınıflandırılmaktadır. Yukardaki sınıflandırmaya göre Tayland'ın yaşadığı otoriterleşme nitelik yönünden tam, nicelik yönünden ise ılımlı bir otoriterleşme sürecidir. Aynı endekse göre 2010 yılında seçimli demokrasi olarak sınıflandırılan Türkiye de 2020 yılında seçimli otoriter bir rejim olarak sınıflandırılıyor. Benzer şekilde 2010 yılından günümüzde Macaristan, Viktor Orbán yönetimi altında seçimli demokrasi olarak sınıflandırılırken, 2020 yılı itibarıyla seçimli bir otokrasi kategorisi içinde ele alınıyor. Bu iki vaka, Cassani ve Tomini'nin (2018) sınıflandırmasına göre nicelik yönünden kısmi, nitelik yönünden radikal bir otoriterleşme formuna örnek olarak gösterilebilir.

Demokraside gerileme kavramını kullanan çalışmalar, seçim yoluyla iktidara gelen partilerin nasıl siyasi oyun alanını daralttıklarını ve kamu kaynaklarını partizan şekilde kullanarak muhalefet karşısında avantaj sağladıklarını incelemektedir. Hindistan, Brezilya, Türkiye, Macaristan, Filipinler ve Polonya gibi farklı ülkelerde, seçim yoluyla iktidara gelen popülist liderlerin yönetiminde serbest ve adil koşullarda seçim yapma imkânının ortadan kalkması, demokrasi- de gerileme paradigmasını kullanan çalışmaları öne çıkardı (Rogenhofer ve Parnievsy, 2020; Levitsky ve Ziblatt, 2018; Bermeo, 2016; Haggard ve Kaufman, 2021). Nitekim Trump (ABD) veya Kurz (Avusturya) gibi aşırı sağcı liderlerin iktidara geldikten sonra basınla kavgaya etmeleri, muhalefete karşı kutuplaştırı-

cı dil kullanmaları ve haklarında çıkan yolsuzluk iddiaları liberal demokrasilerin bile bu ivmenin parçası olabileceğini göstermiştir (Esen ve Yardımcı-Geyikçi, 2019; Haggard ve Kaufman, 2019).

Demokraside gerileme paradigması bu ülkelerdeki siyasi gelişmeleri anlamak açısından fayda sağlamakla birlikte, başka vakaları analiz etmekte yetersiz kalmaktadır. Thomas Carothers'ın (2018) demokrasiye geçiş paradigmasına yönelttiği "seçimlere yönelik aşırı ilgi" eleştirisi demokraside gerileme hakkında yapılan çalışmalara da uyarlanabilir. Zira birçok akademisyen demokraside gerileme tehlikesini otoriter olduğu düşünülen lider ve partilerin seçimlerde kazandıkları başarı üzerinden ölçmektedir. Sandık sonuçlarına olan bu aşırı ilgi arka planda siyaseti etkileyen önemli kurumsal, iktisadi, demografik ve siyasi faktörlerin göz ardı edilmesine yol açmaktadır (Cianetti ve Hanley, 2021). Oysa bazı demokratik rejimlerde otoriter özelliklere sahip olan popülistlerin seçimleri kazanması otoriterleşmeye yol açmamıştır. Öte yandan, popülistlerin seçim kazanmadığı birçok ülkede demokratik rejimin çöküşe gitmediği halde, bir türlü pekişemediği de görülmektedir. Demokraside gerileme kavramına dayanan çalışmalar inceledikleri vakaları mutlaka demokratikleşen veya demokratik rejimi gerileyen ülkeler olarak kabul etmektedir. Halbuki popülistlerin iktidarda olmadığı ve otoriter rejime evrilmeyen, fakat demokratik rejimindeki temel eksiklikleri bir türlü düzeltilmediği için arafta çakılı kalan rejimler de vardır (Cianetti ve Hanley, 2021).

Amerikan siyasetinde son dönem yaşanan gelişmeler, sadece seçim sonuçları üzerinden yapılan okumaların kusurlarına bir örnek teşkil eder. On sene gibi kısa bir zaman diliminde yapılan Amerikan başkanlık seçimlerini Obama, Trump ve Biden gibi çok farklı etnik, siyasi ve ideolojik kökenden gelen isimler kazandı. Trump'ın başkanlık döneminde basın ve muhalefetle kavga etmesi, Anayasa Mahkemesi'ne muhafazakâr yargıçlar ataması yatay hesap verebilirliği zayıflatmakla birlikte demokratik rejim ayakta kaldı (Esen ve Yardımcı-Geyikçi, 2020). Öte yandan, 2020 başkanlık seçimlerinde Biden'ın Trump'ı sandıkta yenmesi uzun süredir devam eden demokraside gerilemeyi durdurmadı. Amerikan demokrasisinde yaşanan yapısal sorunlar, paranın siyasetteki etkinliği, etnik gruplar arası çatışma, gelir dağılımı eşitsizliği, seçim sisteminin temsilde adaletten uzak oluşu, otoriter özellikler taşımayan Obama'nın başkanlık döneminde de geçerliydi. Dolayısıyla, bu tarz sorunları kavramak için seçim sonuçlarının ötesine geçerek, iktisadi, siyasi ve kurumsal faktörlere odaklanmak gerekmektedir.

Son dönemde seçimli otoriter rejimlerde hukuk sisteminin nasıl partizanlaştığı, sivil toplum, basın ve akademinin ne oranda ve hangi sırayla iktidar baskısı ve kontrolü altına girdiği konularında önemli sayıda akademik çalışma vardır (Lührmann, 2021; Sato vd., 2022; Wunsch ve Blanchard, 2023). Demokraside gerileme üzerine yapılan bu çalışmalarda sürecin nasıl yürüdüğüne odaklanılırken, bu gelişmelerin neden yaşandığı sorusu görece geri planda kalır. Nasıl yerrine, neden sorusunu konu alan çalışmalarda özellikle 1980'lerden başlayarak takip edilen neoliberal iktisadi politikaların yarattığı siyasi ve toplumsal etkilere

odaklanılmaktadır. Neoliberal iktisadi politikaların ancak siyasi katılımın düşürülmesi ve geniş halk kesimlerinin siyasi ve sosyal haklarının kısıtlanması durumunda uygulanabileceği önkabulü, yaşanan otoriterleşmenin temel yapısal nedeninin bu politikalar olduğu önermesini ortaya çıkartmıştır.

Fakat üçüncü dalga demokratikleşmenin aynı zamanda neoliberal politikaların hayli yaygın olduğu 1980'li ve 1990'lı yıllarda gerçekleşmesi bu konuda daha detaylı tartışmayı gerektiriyor. Gerçekten de neoliberal politikalar nedeniyle iktisaden kalkınmış Batı ülkelerinde kamu sektörünün daralması siyasi partiler ile sosyo-ekonomik gruplar arasında bağın zayıflaması, siyasi katılımın düşmesi ve kutuplaştırıcı kimlik siyasetinin ön plana çıkması, demokratik rejimleri ve siyasi parti sistemlerini zayıflatmıştır (Katz and Mair, 2018; Mair, 2013). Bu ülkelerde imalat sektörünün ucuz işgücüne sahip ülkelere kayması ve bu sürecin mavi yaka iş kollarına ağır darbe vurması; merkez sağ ve sol partilerin neoliberal politikalar üzerinde asgari bir uzlaşmaya varmaları ve bu anlamda giderek benzeşmeleri; vatandaşların gündelik hayatlarını etkileyen temel politikaların demokratik meşruiyete sahip olmayan teknokratik karar vericiler ve ulus-üstü kurumlar tarafından alınması ana akım sağ ve sol partileri zayıflatarak anti-sistemik radikal sağ ve sol popülist partilerin Batı demokrasilerinde yükselmelerine neden oldu (Katz ve Mair, 2018; Mounk, 2019). Halihazırda güçlü siyasi kurumlara sahip olmayan küresel güney ülkelerinde neoliberal program yerini kısa zamanda radikal biçimde siyasi elitlerin piyasa ekonomisi üzerinde güç kazanmasına ve kendi yandaşlarını zenginleştirmesine izin veren politikalara bıraktı (Hellman, 1998).

Küresel güney ülkelerinde demokratikleşme açısından kırılma anı 2008-2009 küresel finans krizi oldu. Son dönemde yaşanan otoriterleşmenin arkasında iktisadi değişimleri gören bazı çalışmalar, 2008-2009 sonrası dönemde birçok küresel güney ülkesindeki iktidarların devlet kapitalizmine (Kutlay, 2020; Öniş, 2019) veya ahabap-çavuş kapitalizmine yönelmesinin, siyasi gücü ellerinde toplamasında önemli rol oynadığını iddia etmektedir (Esen ve Gümüşçü, 2020). Birçok Batı ülkesinde yaşanan iktisadi buhran uluslararası liberal kurumları zayıflatırken, Rusya ve Çin gibi otoriter rejimlerin güçlenmesine ve dünya siyasetinde etki alanlarının genişlemesine yol açmıştır (Levitsky ve Way, 2020). İktisadi buhranın arttırdığı gelir dağılımındaki eşitsizlik ve güvencesizlik nedeniyle özellikle küresel güney ülkelerindeki büyükşehirlerin çeperlerinde yükselen “prekarya” (Standing, 2020) popülist siyasi aktörlerin güç kazanmasına uygun zemin hazırlamıştır. Bu vakaların kimisinde uluslararası finansal kuruluşlara ve finans kapitalizmine olan tepki sol popülist partileri güçlendirirken, kimlik siyasetinin mevzi kazandığı ve kültürel değerlerin toplumları kutuplaştırdığı ülkelerde sağ popülist partiler yükseldiler (Caiani ve Graziano, 2019). Sağ popülist partiler özellikle göç karşıtlığı söylemleri aracılığıyla seçmenleri harekete geçirmeyi ve dinî veya etnik dayanışma ağları üzerinden tabanlarını konsolide etmeyi başardılar (Norris ve Inglehardt, 2019). Çoğu “yükselen devlet” kategorisinde olan bu hükümetler, Rusya ve Çin gibi otoriter rejimlerle yakın siyasi ve

iktisadi ilişkileri sayesinde mali ve diplomatik destek sağladılar ve kendi kamuoylarında desteklerini arttırdılar (Tolstrup, 2015; Yakouchyk, 2018).

Soğuk Savaş sonrası sayıları giderek artan demokratik ve otokratik unsurları bir arada bulunduran melez rejimlerin liberal demokrasi yönünde birer geçiş rejimi olmadıklarını kabul eden siyaset bilimciler, son yıllarda bu tip rejimlerin istikrarını sağlayan unsurları açıklamaya odaklandılar (Levitsky ve Way, 2010). Bu yönelimin yansıması olarak karşılaştırmalı siyaset alanında otoriter rejimleri kendi içinde sınıflandıran ve nasıl işlediklerini inceleyen araştırmalar öne çıkmaya başladı (Geddes vd., 2018; Svolik, 2012; Slater, 2010).

Bu bağlamda otoriter pekişme kavramı üzerinde de kısaca durmakta fayda vardır. Demokratik pekişme kavramıyla benzer şekilde otoriter pekişme kavramı da otoriter bir rejimin içerisinde demokratikleşmeye neden olacak unsurların/faktörlerin giderek ortadan kalktığı ve hatta gerilediği bir süreç olarak tanımlanabilir (Ambrosio, 2014; Göbel, 2011). Her ne kadar tanım olarak benzerlik gösterse de, otoriter rejimlerin sürekliliğini sağlayan faktörlerle demokratik rejimlerin istikrarını sağlayan faktörler arasında önemli farklar bulunmaktadır. Otoriter rejimlerin istikrarına ve sürekliliğine ilişkin çeşitli açıklayıcı faktörler ortaya konulmuştur. Özellikle siyasi partiler (Brownlee, 2007; Smith, 2005; Magaloni, 2006; Svolik, 2012), yasama organı (Gandhi ve Przeworski, 2007; Gandhi, 2008) ve düzenli olarak yapılan seçim (Levitsky ve Way, 2002; Schedler, 2006) gibi siyasi kurumların otoriter rejimlerin sürekliliğini sağladığını belirten geniş bir literatür mevcuttur. Örneğin, güçlü siyasi partilere dayanan otoriter rejimlerin kitlelerin desteğini kazandığı (Slater, 2010; Levitsky ve Way, 2010; Handlin, 2016) ve siyasi elitlerin aralarındaki anlaşmazlıkları çözdüğü için kalıcı olduğu iddia edilmektedir (Magaloni, 2006; Brownlee, 2007; Svolik, 2012). Siyasi partilerin, destekçilerine partizan şekilde kaynak aktarması ve kadrolarına sundukları hizmetler karşılığı yükselme fırsatı vermesi nedeniyle otoriter rejimlere büyük katkı sağladığı iddia edilmiştir.¹ Öte yandan bazı siyaset bilimciler meclise sahip otoriter rejimlerin toplumsal gruplarla müzakere etmek ve muhalefeti devşirmek (*co-optation*) açısından sağladıkları avantaj nedeniyle uzun soluklu olduklarını belirttiler (Gandhi ve Przeworski, 2007).

Genel olarak hem rekabetçi hem de kapalı otoriter rejimler otoriter pekişmeyi sağlamak için siyasi gücün üç farklı formunu belli düzeylerde kullanmak durumundadır. Bu siyasi güç formları: Baskıcı güç, toplumsal aktörlerin ve rejim elitlerinin çıkarlarını kurumlar aracılığıyla etkileme gücü ve aktörlerin isteklerini manipüle etme gücüdür. Christian Göbel otoriter pekişme sürecine ilişkin çalışmasında, bu üç gücü sırasıyla despotik güç, altyapısal güç ve söylemsel güç olarak sınıflandırarak, bunlardan despotik gücün seviyesindeki artışın otoriter pekişmeyi sağlayan diğer güç formlarından daha maliyetli ve istikrar bozucu olduğunu belirtir (Göbel, 2011). Bu çerçevede rejimin kendini söylemsel düzeyde meşrulaştırma kapasitesi (söylemsel güç) ve otoriter rejimin, demokrasiler-

1 Rekabetçi otoriter rejimlerde ve otoriterleşme sürecinde parti örgütlerinin ne yönde dönüşüm geçirdikleri ve bunun rejim için sonuçlarına ilişkin bkz. Yardımcı-Geyikçi ve Yavuzylmaz, 2020.

de görülen siyasi partiler, bürokrasi, yasama organı ve seçimler gibi bazı kurumlar aracılığıyla toplumsal kontrol ve rejim elitleri arasındaki uyumu sağlama kapasitesi, otoriter pekişme sürecinde belirleyici olmaktadır. Her ne kadar otoriter rejimlerde siyasi partiler, seçimler ve yasama organı gibi kurumların otoriter rejimlerin sürekliliğine ve istikrarına olumlu etki ettiği üzerine genel bir kabul varsa da, otoriter rejimlerin meşruiyet yaratma yöntemleri ve bu yöntemlerin siyasi rejimin istikrarına ne şekilde etki ettiği literatürde görece daha az ilgi görmüştür (Dukalskis ve Gerschewski, 2017).

Özellikle son yıllarda küresel ölçekte seçimli otoriter rejimlerin baskın hale gelmesiyle bu rejimler içerisindeki otoriterleşme dinamiklerine karşı demokratik direnci sağlayan faktörler üzerine odaklanan çalışmaların da sayısı giderek artıyor (Lührmann, 2021; Ong, 2022; Gamboa, 2023). Bu çerçevede, diğer faktörlerle beraber, muhalefet partilerinin otoriter yönetimlere karşı kendi aralarında sağladıkları koordinasyonun önemine dikkat çekilmektedir (Gandhi ve Reuter, 2013; Donno, 2013; Ong, 2022). Seçimli otokrasilerde muhalefet partilerinin etkin, kurumsallaşmış seçim öncesi ittifak kurmalarını ve sürdürmelerini etkileyen partiler arası ideolojik kutuplaşma, güç asimetrisi, rejimin baskı seviyesi, seçim sistemi, hükümet sistemi gibi birçok açıklayıcı faktöre işaret ediliyor (Gandhi ve Reuter, 2013; Jimenez, 2021; Ong, 2022). Türkiye’de, özellikle 2017 anayasa referandumundan sonra derinleşen ittifak siyaseti, otoriter yönetimlere karşı muhalefet partilerinin koordinasyonunu etkileyen faktörleri incelemek açısından bir laboratuvar niteliğindedir (Selçuk ve Hekimci, 2020).

Sonuç

Siyasi rejim çalışmaları Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte küresel siyasi konjoktörde yaşanan değişimlere paralel olarak önemli dönüşümler geçirdi. Siyaset bilimciler özellikle üçüncü demokratikleşme dalgasıyla beraber gelişmiş ekonomilere sahip ülkeler dışındaki rejim dinamiklerini sistematik şekilde incelediler. Bu dönemde birçok gelişmekte olan ülkede düzenli olarak seçimlerin yapılması demokrasi-otoriteryanizm ikiliğinin ötesine geçen farklı “siyasi rejim tipleri” kavramsallaştırmalarına uygun zemin hazırlamıştı. Bu bağlamda yapılan ilk dalga çalışmalar rejim geçişlerinin otoriterlikten demokrasiye olacağı yönündeki teleolojik önkabul nedeniyle demokratikleşme ve demokratik pekişmenin koşullarına odaklanırken, son on senede küresel ölçekte demokrasilerin gerilemesi nedeniyle ters rejim geçişi olarak tanımlanan demokrasinin farklı türlerinden otoriter rejimlere doğru geçişin dinamiklerini inceleyen araştırmalar öne çıktı. Ters rejim geçişlerini açıklamaya dönük bu çalışmalar, demokraside gerileme ve otoriterleşme kavramlarının net şekilde tanımlanmasıyla daha kapsamlı hale gelmektedir. Fakat bu alanda henüz yanıtlanmamış sorular vardır: Örneğin, son yıllarda hızlanan otoriterleşme veya demokraside gerileme sürecinin uluslararası bağlamı yeterince incelenmemiştir. Küresel ekonomide yaşanan kırıma ve büyük değişimlerin demokratik rejimler üzerinde etkisi nedir?

Çin veya Rusya gibi otoriter rejimlerin takip ettikleri dış politikanın demokrasi- de gerileme **yaşayan** ülkelerin iç siyasetine olan etkisi nedir? Otoriterleşme süreçlerinde farklı kurumların hangi dinamiklerle ve ne şekilde dönüştüğü ve bu dönüşümün muhalif aktörler tarafından nasıl tersine çevrilebileceği hakkında da yeterli derecede araştırma yapılmamıştır. Otoriterleşen ülkelerin hangi süreçler sonucu tekrar demokratikleşme patikasına girebilecekleri başlı başına bir araştırma konusudur.

Hal böyleyken, küresel düzeyde yaşanan birçok gelişme siyasi rejim çalışmalarının yukarıda özetlenen seyrini etkileme imkânına sahiptir. Bu alanın tarihsel gelişimi dikkate alındığında, yeni araştırma konuları, kavram ve açıklayıcı kuram geliştirme dinamiklerinin küresel ölçekteki yapısal dönüşümlerden etkilen- diği görülmektedir. Örneğin COVID-19 pandemisi gibi küresel sağlık krizleri si- yasi rejim dinamiklerini etkileyecek boyuta gelebilir (Kavaklı, 2020; Stasavage, 2020; Rapeli ve Saikkonen, 2020; Cassani, 2021). Güçlü demokratik kurumlara sahip ülkelerde bile eleştiri konusu olan pandemi önlemlerinin otoriter liderle- rin daha fazla yetki ve güç toplamalarına zemin hazırlayacağı önermesi son dö- nemde sıklıkla tartışılmaktadır. Nitekim pandeminin en yoğun şekilde yaşandığı 2020 yılında küresel ölçekte demokrasi yanlısı protestolar oldukça düşük se- viyelerde kaldı. Ayrıca vatandaşların sağlık durumlarını ve önlemlere ne oranda uyduklarını takip etmek için gündeme gelen teknolojik uygulamaların aynı za- manda hükümetlere toplumu kontrol etmeleri için yeni bir araç sağlayacağı ris- ki de gündeme geldi (Greitens, 2020). Bu korkulan gelişmelerin belli vakalarda gerçekleştiği ama ağırlıklı olarak demokratik kurumları zayıf olan veya haliha- zırda otoriter olan rejimlerle sınırlı kaldığı görülmektedir. Liberal demokrasiyle yönetilen ülkelerin neredeyse hiçbirisinde hükümetlerin geçici süreliğine imza attıkları kısıtlamalar süreklilik kazanmamış ve vaka sayılarının azalmasıyla bir- likte zaman içinde yürürlükten kalkmışlardır. Zaten bu kısıtlamalar da seçmen- lerin iradesini temsil eden organlarda onaylandığı ve bağımsız yargının kontro- lünde uygulandığı için hükümetlerin elinde güç birikmesine neden olmamışlar- dır (Cassani, 2021). Fakat, dokuzu halen demokratik rejime sahip olan 32 ül- kede pandemi önlemleri, iktidarların yetkilerini daha fazla arttırmalarına ve si- yasi özgürlükleri kısıtlamalarına ciddi katkı sağlamıştır (Alizada vd., 2021: 11). Birçok otoriter rejim beklediği üzere pandemi döneminde eline geçirdiği yet- kileri devretmeye yanaşmamış ve pandemi kaynaklı kısıtlamaları gücünü pekiş- tirmek için kullanmıştır (Cassani, 2021: 3; Kavaklı, 2020). Dolayısıyla pande- mi döneminde alınan önlemlerin küresel ölçekte demokrasileri zayıflatmak ye- rine, liberal demokratik ve otoriter rejimler arasında siyasal haklar ve temel hak ve özgürlükler açısından makasın açılmasına yol açmıştır.

Fakat orta ve uzun vadede pandeminin siyasi rejimler üzerindeki etkisi tek boyuta bağlı kalmayacaktır. Pandeminin özellikle dar gelirli kesimleri orantı- sız şekilde olumsuz etkilemesinin yaratacağı eşitsizlik, hem otoriter hem de de- mokratik rejimlerde siyasi istikrarsızlıklara neden olabilir. Bu tarz sorunlarla baş edemeyen iktidarlar rejim tipinden bağımsız olarak zayıflama potansiye-

li taşır. Öte yandan, pandemi sonrasında başta sağlık alanında olmak üzere kamu hizmetlerine olan talebin ve bilimsel bilgiye olan inancın artması, popülist iktidarların zayıflamasına neden olabilir. Nitekim Amerika Birleşik Devletleri’nde Trump ve Brezilya’da Bolsonaro yönetimlerinin seçmen desteği pandemi esnasında yaşadıkları performans krizi nedeniyle azalmış ve Trump 2020 ve Bolsonaro 2022 başkanlık seçimlerini kaybetmiştir. Öte yandan, iktidarda olmayan popülist partilerin pandemi dönemi kısıtlamalarını, artan iktisadi eşitsizliği ve göç dalgalarını gündeme getirerek seçmen desteğini arttırabilecekleri de unutulmamalıdır. Nitekim demokrasi var oldukça halk-elit karşıtlığı üzerinden siyaset kuran partilerin ve liderlerin varolacağı da hatırlanmalıdır. Bu bağlamda, popülizmin demokrasinin gölgesi olduğu gerçeğini akılda tutmak gerekiyor (Canovan, 1999). COVID-19 pandemisi gibi küresel boyutta tezahür eden büyük krizlerin yaratacağı yapısal sorunlar farklı siyasi rejim tiplerinin ömürlerini ve ne yönde evrileceklerini doğrudan etkileme potansiyeline sahiptir. Bu nedenle önümüzdeki dönemde yaşanması muhtemel rejim geçişleri ve bu geçişlerin dinamikleri karşılaştırmalı siyaset alanında büyüyen bir araştırma programı olmayı sürdürecektir.

DEMOKRASİNİN RADİKALLEŞTİRİLMESİ, DEMOKRASİLERİN GÜÇLENDİRİLMESİ

HAMİT BOZARSLAN

“*D*emocracy is fragile”... Joe Biden’in ilk başkanlık konuşmasında yaptığı bu uyarı, konuşmanın ilerleyen dakikalarında yerini ikinci bir cümleye bıraktı: “*The battle (for democracy) is perennial.*”¹ 2020 başkanlık seçimi akabinde yaşananlar, sadece Amerikan Devrimi’nden bu yana ülkede görülen demokrasi-den radikal sapmalara yeni bir halka eklemiyor, aynı zamanda salt bir siyasal kültür, tarihsel miras ve kurumsal yapı meselesi olmayan demokrasinin, kendisini evrensel bir sistem olarak var eden topraklarda da tehlikede olabileceğini ortaya koyuyordu. ABD seçimlerinin dünyada yarattığı yankılar, bu evrensellik olgusunun demokrasilerle sınırlı olmadığını, kendilerini “yerli ve milli” olarak tanımlayan “anti-demokrasi”lerin de sadece kendi tarihsel miraslarından, 19. yüzyıl öncesi devlet geleneklerinden, “siyasetnameler”inden ya da dinî kimliklerinden beslenmediklerini, Batı âleminin Trump ve Salvini gibi “egemenlikçi” ya da radikal sağ liderleriyle ortak bir cephede yer alabildiklerini, Steve Banon ve Alan Soral gibi düşünürlerin eserlerinde aradıkları teorik dayanakları bulabildiklerini gösterdi.

2000-2020’lerin dünyasının siyasi haritasına göz attığımızda, demokrasiler ve anti-demokrasiler arasındaki dengenin demokrasilerden yana olmadığını açıkça görüyoruz. Çin’in hegemonik bir güç ve evrensel bir model olarak yükselmesi, anti-demokratik rejimlerin bazen nihilist bir boyut da kazanarak İran, Rusya ve Türkiye gibi ülkelerde uzun erimli olarak yer tutması ve Hindistan, Brezilya ve Doğu Avrupa’da önemli kaleler kazanması, ABD ve hemen hemen bütün Avrupa demokrasilerinde yaşanan gerginlikler ve klasik sağ ve sol akımların parçalanma bölünmesi, demokrasinin 1920-1940’lardan sonra geçirdiği en önemli yapısal

1 “Demokrasi kırılgandır” “Demokrasi mücadelesi ebedidir.” <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2021/01/20/inaugural-address-by-president-joseph-r-biden-jr/>.

kriziyle karşı karşıya olduğumuza işaret ediyor [bkz. Kalaycıoğlu, Esen ve Yavuzylmaz; Turan ve Göksel]. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda olduğu gibi, günümüzde de birçok düşünür, gözlemci ve siyaset erbabı, 18. yüzyılın sonunda başlayan demokratik çağın sona erdiğini, geleceğin, kuvvetler ayrımını reddeden ve kolektif enerjilerin sinerjisini mümkün kılan, bireysel hakları tanımayan ama toplumun/milletin bir parçası olarak ferdi koruyan organik bir toplum modeliyle belirleneceğini dile getiriyor (Gauchet, 2010).

Demokrasiler, 1920-1940 krizini çok ağır bir bedel ödeyerek aşabildiler. 2000-2020'lerde cazibesini kaybetmiş olan demokrasi, 2030-2050'lerin dünyasının harcını oluşturabilecek mi? Avrupa'nın bazı ülkelerinde radikal sağın gerilemesi ama klasik sağın radikalleşmesi ve solun erimeye devam etmesi, seçimlere katılımın çok düşük seviyelere varması gibi çelişkili veriler, bu soruya şimdilik bir cevap verebilmemizi imkânsız kılıyor. Ama güncel gelişmelerin ötesinde, bu soru, aynı zamanda hem günümüz demokrasisinin eleştirilmesini hem de geleceğin demokrasisinin normatif bir sorgulamadan yola çıkarak tasavvur edilmesini gerektiriyor.

Bu bölümde, ilk olarak karşılaştırmalı bazı gözlemlerden yola çıkarak, demokrasilerin günümüzdeki krizinin 1920'lerin yaşanan krizden son derece farklı olduğunu ele alacağız. 2020'lerin krizinin temelinde, demokrasinin son yarım asırdaki hegemonik neoliberal dayatmalara teslim olması ve dolayısıyla kendisini kısırlaştırması gelmektedir [bkz. Bedirhanoglu ve Saraçoğlu]. Demokrasinin kendisini belirleyen paradoksları düşünmemesi, bu paradoksların yarattığı tehlikeleri görememesi, bu kısırlaşmayı açıklayan nedenlerden biridir [bkz. Zabcı]. Buna bir örnek olarak, 2000'li yılların demokrasisinin bireysel özgürlüğü düşünebilmesini, ama kendi kurucu ilkelerinden olan eşitlik prensibini sahiplenememesini, bu nedenle de kendisini savunabilecek ya da taşıyabilecek sosyal bir taban bulmakta güçlük çekmesini verebiliriz.

İkinci bir aşamada, demokrasiyi belirleyen diğer bir paradoksa, uzlaşmanın ve bir ayrışmanın eşzamanlı olarak düşünülmesi gerektiğine değineceğiz. Toplumu totalitarizme kayış ve toplumsal parçalanma risklerine karşı koruyan bu iki ilkenin, ne “yerli ve milli” ne de kendiliğinden evrensel bir niteliğe sahip olduklarını, ancak ve ancak aktif bir vatandaşlık sayesinde bir arada yer alabileceklerini önereceğim. Bu tür bir vatandaşlık, anti-demokratik güçlere karşı militan bir mücadeleyi (Malkopoulou ve Kirshner, 2019), bazı koşullarda da devrimci bir kalkışmayı gerektirebilir. Ama ileride belirtilebileceği gibi, demokrasi eskatolojik bir davaya dönüştürülemez ve kendi manevra sahasının daraltılmasını kaçınılmaz kılan itidal ve sorumluluk prensibinden vazgeçemez. Bu bağlamda demokrasi, paradoksal bir şekilde, hem olasılık alanlarının genişletilmesi hem de bunun mümkün kıldığı eylem/hareket potansiyelinin kısıtlanması anlamına geliyor. Son bölümde ise, 1920 ve 1930'larda olduğu gibi, günümüzde de demokrasinin krizinin, belli bir ölçüde, demokratik yönetimlerin kendilerini güçlendirmeyi hedefleyememeleriyle ve genellikle anti-demokrasiler önünde diz çökmeye eğilimli olmalarıyla ilişkili olduğu ele alınacak.

Geçmişle bir karşılaştırma

Geçmişle karşılaştırmalı bir okumadan yola çıktığımızda, demokrasinin bir asırlık arayla gözlemlediğimiz krizleri arasında her iki dönemin öznel koşullarıyla açıklanabilecek radikal bazı farkların bulunduğunu görüyoruz. 1920'lerin özelliği, 1914-1918 Savaşı'nın Avrupa'nın sadece bazı ülkelerinde kurumsallaşabilmiş ve genel olarak militarist bir milliyetçilik tarafından tutsak alınmış demokrasiye ağır bir darbe indirmiş bulunmasında yatar. Savaş, sosyal-Darwinizmin hem siyasete hem de hukuka ağır bastığını göstermiş, “barış” ise Arap âleminde manda rejimlerini dayatan ve bunun için ağır bir bedel ödeyen Büyük Britanya ve Fransa'yı uzun bir dönem boyunca felç ederken, yenilen Almanya ve fedakarlıklarının ödülünü almadığını düşünen İtalya'da bir intikam beklentisini yaratmıştı. Özellikle Almanya'da, savaşın kaybedilmesi Spartakist kesim dışında bir iç sorgulamaya yol açmamış, tam aksine “sırtından hançerlenen Alman ordusu” mitosunun içselleştirilmesine ve Thomas Mann'ın (1983: 485-487) tabiriyle “bilinçli bir neo-barbarlığı” kabul etmeleri şartıyla dünün kaybedenlerinin “geleceğin muzafferleri” olacağı tezinin yayılmasına yol açmıştı. “Büyük savaş” sadece Avrupa kıtasında burjuva medeniyetinin çökmesine yol açmamış, aynı zamanda, François Furet'nin (2007: 570-602) de dolaylı bir şekilde önerdiği gibi, kendisine karşı alternatif olarak yeşerebilecek tek medeniyet olan proletarya medeniyetinin oluşmasını da imkânsız kılmıştı. Burjuvazinin kendi liberal değerlerine ihaneti, savaş kredilerini onaylayan Avrupa sosyalist partilerinin de kendi enternasyonalist değerlerine ihanetini beraberinde getirmişti. Savaş öncesi demokratik bir muhtevaya sahip olan sosyalizm, 1917 sonrasında Rusya'da militarist ve totaliter bir nitelik kazanacak, Batı Avrupa'da ise sosyalist partiler işçi sınıfına hitap eden en önemli aktörler olma sıfatını giderek kaybedeceklerdi [bkz. Bilginer ve Ganioglu].

1920'lerin ve 1930'ların bu tarihsel koşulları, aynı zamanda o dönemin dillerinin ve tahayyüllerinin de günümüze tercüme edilmesinin imkânsız olduğunu gösteriyor. 1920'lerin söylemlerini belirleyen ve Büyük Britanya ve Fransa gibi demokratik ülkelerde de yayılan “yaşamsal saha”, “topyekûn savaş”, “asker millet”, “hâkim ırk/millet”, yaşamın besleyici kaynağı olarak ölüm, milletin geçmişinin ve geleceğinin kendisinde tecessüm ettiği Alfa ve Omega olarak lider gibi temalar, bugün ancak Çin, İran, Rus ve Türk rejimlerinin siyaset dilini belirleyebiliyor. Aynı şekilde, 1920'lerin ve 1930'ların Japonya'sında görülen “üstün medeniyet” ya da “Atlantik”e karşı “Asya medeniyeti”nin yükselişi gibi söylemler (Mason ve Caiger, 1997: 345), bugün sadece hegemon-emperyalist bir güç olarak ortaya çıkan Çin'de gözlemleniyor. Günümüzdeki Batı demokrasilerinin krizi, tarihsel bir rövanş, “yaşam sahası”nın genişletilmesi, devlet ve bireyin organik bir bünye içinde kaynaşması, toplumun, en küçük “hücre”si olan aile düzeyine varıncaya kadar bir parti-rejim tarafından örgütlenmesi, iç ve dış militarizasyon ve geçmişten öç alma beklentisi olarak ortaya çıkmıyor. Batı ve Doğu Avrupa'da ya da ABD'de olsun, “egemenci” sağ partiler “tarihsel kimlik”lerinin,

“medeniyet”lerinin, gelenekler ve etnik saflılıklarının tehlikede olduğunu dile getirip, evrensele indirgenemeyecek “millet”, “din” ya da “medeniyet” kategorileriyle tanımladıkları “beyaz” ya da “Hıristiyan” “özne”nin korunmasının ancak “içine kapanma”, kendisini dışarıya karşı barikatlaştırma yoluyla mümkün olabileceğini ifade ediyorlar.

Bu önemli farklara rağmen, iki dönem arasında ortak bazı paydalar da var. Bunların başında, Umberto Eco’nun “*ur-fascismus*” olarak adlandırdığı ve kökenlerini 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzatabileceğimiz bir matris geliyor (Auguste, 2017). Anti-demokratik rejimleri ve ABD ve Avrupa’daki radikal sağ hareketleri kısmen de olsa belirleyen bu “kök” ya da “ebedi” faşizm, toplumun birbirleriyle mücadele eden sınıflara bölündüğü tezini şiddetle reddetmekte ama “organik” bir yapı olan “millet”in, kendisini yabancılaştıran “yozlaşmış” ve “kozmpolit” elitlere karşı “yaşamsal” bir mücadele vermesinin zorunlu olduğunu dile getirmektedir. Bu hareketler açısından “temel çelişki”, zengin katmanlar/hâkim sınıflar ve yoksul kitleler/ezilen sınıflar arasında değil de, kendilerinde tecessüm eden birleşik ve homojen bir halk ile bu halka ihanet eden çok-kimlikli, aykırı cinsel tercihlerde bulunan, soldan gelerek “İslâmcı terörizm”e müsamahâkar davranan ve entelektüel-kültürel *establishment*’in ana gövdesini oluşturan “parazit” güçler arasındadır. İki dönem arasındaki ikinci ortak payda ise, anti-demokrasilerin demokratik toplumlardaki çekiciliği ile ilgilidir. İkinci Dünya Savaşı öncesi faşizmi ve Nazizmi, demokratik Avrupa ülkelerine yönelik “güzel bir görünüm” üretebilen rejimlerdi (Reichel, 2001: 9). Günümüz anti-demokrasilerinin en azından ikisi, Xi Jinping ve Putin rejimleri de bu tür bir görünüm üretebilmekte, milli egemenliklerini kiskançlıkla savunan ama aynı zamanda da ekonomik kalkınmalarını da sağlayan modeller olarak kabul görüyorlar. Eski Alman şansölyesi Gerhardt Schröder ve eski Fransız başbakanı François Fillon’un büyük Rus şirketlerinin idare heyetlerinde yer alması, eski Britanya ve Fransız başbakanları David Cameron ve Jean-Pierre Raffarin’in Çin bağlantılı lobi şirketleriyle organik bir ilişki içinde olmaları, bu rejimlerin Avrupa siyasi elitleri arasında maaşa bağlanabilecek önemli bir destek bulabileceklerini gösteriyor. Anti-demokrasilerin büyük bir maharetle pazarladıkları bu “üstünlük”, demokrasilerin kendilerine olan güvenlerinin yitirilmesini de beraberinde getiriyor. İnandırıcı bir söylem ve pratik üretemeyen ve bir güç tahayyülünden yoksun olan demokrasiler, dün olduğu gibi bugün de anti-demokrasilere karşı donanımsızlar.

Günümüzün demokrasisi ya da kısırlaşan siyasi tahayyül

Bununla birlikte 2000-2020’lerin demokrasilerinin krizini, sadece “ur-faşizm”in toplumu kutuplaştırarak bir sosyal taban oluşturma kapasitesiyle ya da dünya çapında anti-demokrasinin güçlenmesiyle açıklamak mümkün değildir. Günümüz demokrasilerinin güç kaybının nedenlerinden biri de, Avrupa’da demokrasiyi büyük ölçüde yenileyen ve radikalleştiren “68”den sonra, demokratik top-

lumlardaki elitlerin, dahası demokratik toplumların önemli bir kısmının siyasi bir tahayyül geliştirememeleri, siyaseti bir karar verme kapasitesinden çok bir kamu ya da yönetim faaliyeti olarak değerlendirmeleridir [bkz. Baykan; Bedirhanoglu ve Saraçoğlu]. 1973'te Şili'deki 11 Eylül darbesi ve 1979'da Margeret Thatcher'in Büyük Britanya'da, 1980'de Ronald Reagan'ın ABD'de kazandıkları seçim zaferleri, neoliberalizmin şiddet ya da "hegemonik bloklar" yoluyla dünyaya hâkim olmaya başladığını gösteriyordu (Jessop, 2008). Tony Blair ve Gerhard Schröder'in 1990'larda pragmatizm adına neoliberalizmi kabul etmeleri ise, toplumun varlığını inkâr eden ve sosyal devlet kavramına radikal bir şekilde karşı çıkan bu doktrinin, artık bir kader ya da aşılamayacak bir ufuk olarak kabul edildiğini gösterdi.

ABD ve Avrupa demokrasilerinin ciddi bir sosyal muhalefetle karşılaşmayan elitleri, Tocqueville'in neredeyse iki asır önce sorunsallaştırdığı demokratik tutkular olgusunu da anlamakta güçlük çekiyorlar. Tocqueville, bu tutkuları, birbirlerinden ayrılamaz eşitlik ve özgürlük tutkuları olarak tanımlıyor ve bunlardan ilkinin sağlanamamasının, ikincisinin de feda edilmesine yol açabileceğini söylüyordu. Sağ cenahta yer alan Tocqueville, kitlesel psikolojiden yola çıkarak sınıf analizinde belli bir anlamda Marx'ın çok daha ötesine gidebilmekteydi. Fransız düşünür, 1848 devrimlerinin çöküşü konusunda Marx'la neredeyse aynı sosyolojik okumayı sunmakta, ama toplumsal/siyasal zamanın tek düzeyli bir zaman olmadığını, örneğin dışlanmış köylülük ya da taşra eşraflığının kendilerine has aktif bir zamana sahip olabildiklerini, bu zamanı radikalleştirip demokrasiden çıkışı tetikleyebildiklerini de görmüştü. Bonapartizm, 1848 Şubat devriminden sadece on ay sonra, klasik Düzen Partisi'nin (*Parti de l'Ordre*) entegre edemediği ve işçi sınıfının erişemediği bu katmanların oyuyla iktidara gelebildi, ikinci bir aşamada ise imparatorlaşabildi. Trump örneği ve Fransa'da özellikle kuşak-içi/mekânlar arası eşitsizlikleri reddeden ve bu nedenle de demokراسiyi de feda etmeye meyilli bulunan Sarı Yelekler'in bir kısmı, neoliberalizmin göremediği ya da görmek istemediği bu eşitlik tutkusunun günümüzde de demokراسiyi zayıflatmaya devam ettiğini gösteriyor. Bazı istisnalara rağmen, Avrupa solunun son otuz yılda yenilgiden yenilgiye koşmasının nedeni de bu ikili demokratik tutkuya, özgürlük ve eşitlik tutkularına aynı anda cevap verememesinde yatıyor: "Sosyal", yani eşitlikçi olmaktan vazgeçen sol, daha çok ekonomik olarak belli bir refah düzeyini tutturmuş olan orta sınıflara hitap eden "sosyetal", yani özgürlükçü (ve ekolojik) bir söylem oluşturmakta, ama egemenlikçi/içe kapanmacı sağ partilere oy veren seçmenlerin önemli bir kısmının "sosyetal" sorunlardan oldukça uzakta olması nedeniyle bir güç kazanamamaktadır.

Siyasi tahayyülün bu kısırlaşmasını aynı zamanda, neoliberalizmin hegemonik bir güç kazanmasıyla neredeyse aynı döneme gelen Soğuk Savaş'tan çıkış bağlamında da ele almak gerekir. Bilindiği gibi bu dönemin önemli filozoflarından biri olan Francis Fukuyama (1992), Batı Avrupa'daki son diktatörlüklerin (İspanya, Portekiz, Yunanistan) yıkılmasından on yıl sonra Sovyetler'in derinleşen krizi ve reel sosyalizmin anlam kaybıyla birlikte, liberal burjuva demokra-

sinin zaferinin teyit edildiğini ve son derece dolambaçlı yollardan geçerek kendi anlamını kavrayan ve kendi misyonunu yerine getiren “tarih”in sona erdiğini iddia etmişti. ABD’nin her nesilde bir savaş tecrübesine ihtiyaç duyabileceğini söyleyen ve 20. yüzyılın soykırımlarını tarihin birer dipnotu olarak değerlendiren Fukuyama, aslında bir demokrat olarak tanımlanamazdı. Ama “tarihin sonu” tezinde doruk bulan demokrasi sarhoşluğu, eşitlik sorusunu sormayan bir demokrasi tanımının dünyanın birçok ülkesinde hegemonik bir konum kazanmasını da beraberinde getirdi. Ne var ki, bu tezin formüle edilmesinden bu yana yaşananlar, hem bireyler düzeyinde hem de uluslararası ilişkilerde asgari bir eşitliği sağlayamayan bir demokrasinin kendi geleceğini de garantiye alamayacağını bariz bir şekilde gösterecekti.

1970’lerde Latin Amerika’daki kanlı askerî darbelere verdiği desteği unutmuş olan neoliberalizminin göremediği diğer iki olgu daha var. Bunlardan ilki, demokrasinin hegemonik bir sistem oluşturmaya el vermeyen bir niteliğe sahip olmasıdır. Pratikte hiçbir zaman tamamlanmış somut bir süreç olan, ama teoride ve normatif planda da pratiğin ve kendi zamanının çok önünde koşan soyut bir düşünceye ihtiyaç duyan demokrasi, ne bir savaşla yayılabilirdi ne de bir “zafer” kazanabilirdi. Demokrasi, demokratik bir kurumsallık gerektirmekteydi, ama seçimleri, kuvvetler ayrımını, sivil toplumun özerkliğini vd. garantileyen bu kurumsallığa indirgenemezdi. Her şeyden önce normatif bir boyuta sahip olan demokrasi, sadece anti-demokrasilerle mücadele ederek değil, aynı zamanda *kendini* de sorgulayarak, *kendi* sınırlarını zorlayarak, *kendi* tecrübelerinden öğrenerek, *kendi* teorik ufkunu genişleterek ve bazen de radikal bir şekilde değiştirerek var olabilirdi. Bu nedenle, zaten derin bir kriz içinde olan “reel sosyalizm”in can verişini değil, ancak ve ancak *kendi* yetersizliklerine ve bazı durumlarda haksızlıklarına karşı verdiği mücadeledeki kazançları bir “zafer” olarak değerlendirebilirdi.

Demokrasi: Uzlaşma ve ayrışma

Bu gözlemlerin tamamlayıcısı olan ve 1990’ların hegemonik söyleminin göremediği ikinci olgu ise, demokrasinin, görünüşte birbirine zıt ama hem pratikte hem de normatif bir çerçevede birbirinin olmazsa olmaz koşulunu oluşturan iki ilkeye, uzlaşma ve ayrışmaya dayanmak zorunda olduğuydu. Bu ilkelerin ilki, bir insan topluluğunun toplum olarak *var olabilmesini* mümkün kılarken, ikincisi bu topluluğun toplum olarak *değişmesini* sağlamaktaydı. Demokrasiyi eşzamanlı olarak güçlendiren ve zayıflatan bu iki ilkeyi sorgulamayan demokratik bir söylemin, 11 Eylül saldırılarına, Doğu Avrupa’da otoriter rejimlerin zemin kazanmasına, Trump’un 2016 ABD başkanlığına seçilmesine ya da demagojinin zaferini taçlandıran Brexit’e hazırlıksız yakalanmaması, kısaca uzun soluklu bir söylem olabilmesi mümkün olamazdı.

Burada geleceğin demokrasisinin tasavvur edilmesinde önemli bir rol oynayabilecek bu iki kavram üzerine kısa da olsa durmamız gerekiyor. Tarihsel bir sü-

reç içinde oluşan bir toplumun parçalara bölünmesini engelleyen uzlaşma, aynı zamanda bu toplumun kendisini zaman ve mekân içinde diğerlerinden ayrı bir grup olarak algılaması, öznel bir kimliğe sahip olması anlamına gelir. Bu “millet” kavramına tekabül eden “öznel”in, “genel” ya da “evrensel” bir bünye içinde erimesi, globalleşen bir dünyanın kimliksiz bir unsuru haline gelmesi en azından şimdiki koşullarda zor görünüyor. Kaldı ki, bu “kimliklilik” olgusu, üstünlüklerden feragat rejimi olan demokrasinin önünde bir engel oluşturmuyor. Demokratik bir toplum, inancın inançsızlığa, bir dinin diğer bir dine, bir mezhebin diğer bir mezhebe, bir milletin diğer bir millete, bir cinsiyetin diğer bir cinsiyete, bir cinsellik tercihinin diğer bir tercihe üstün olmadığı ilkesinden yola çıktığı için, kendisini diğer toplumlardan ayıran kimliğini de Kant anlamında kozmopolit bir dünyanın bir bileşeni olarak değerlendirir.

Totaliter eğilimleri zayıflatan ayrışma ise, öznenin kendisini var eden öznelliğini aşması, başka bir tabirle evrensellik kazanması, kendisini “doğal” olmayan ama normatif bir çerçeveden yola çıkarak evrenselleştirmeyi hedeflediği değerlerle yeniden tanımlanmasıdır. Bu aynı zamanda bir yabancılaşma sürecinin, kendi “doğası”na, geleneklerine, kültürüne, dinî değerlerine yabancılaşmanın, eleştirel ve yarılmalı bir şekilde kabul edilmesi anlamına da geliyor. “Tabii” ya da “yerli ve milli” olarak tanımlanabilecek bir insan topluluğu, olsa olsa ataerkil ya da otokratik bir erk tarafından yönetilen, en azından teoride geçişken statülere sahip olmayan, vergileri tahsil eden ve harcayan *hass* ve vergi ödeyen *re-aya* katmanlarından oluşan ve bu sistemi “doğallaştıran” ya da ilahi bir iradeyle açıklayan bir ruhban sınıfının meşrulaştırdığı bir toplum olabilir. Demokratik toplum ise bölünen, ihtilaflarıyla yaşayan ve dinamizm kazanan, kendisini sürekli bu ihtilaflar temelinde yeniden tanımlayan bir yapı olarak ortaya çıkar [bkz. Damar]. Bu ihtilaflar meşrulaştırılmakta, müzakere edilmekte, mümkünse çözülmekte veya sınıf mücadeleleri gibi çözülemedikleri alanlarda ise kurum-sallaştırılmaktadırlar [bkz. Seven]. Ayrışma ilkesi, demokrasinin sadece bir birleşme *rejimi* olarak değil, aynı zamanda bir bölünme, parçalanma ve yarıma *süreci* olarak tanımlanmasını da mümkün kılar.

Bu eşzamanlı birleşme ve bölünme olgusu, ikili bir kurumsallaşmayı da zorunlu kılıyor. Bunlardan ilki, daha çok muhafazakâr olarak tanımlanabilecek bir kurumlaşmadır ve “egemenlik” sembollerinin düzenlenmesi ve “millet” adına *yöneten*, *kanun yapan* ve *adalet dağıtan* erklerin nasıl oluşturulacaklarının ve nasıl işleyeceklerinin saptanmasıyla sınırlı kalmaktadır. İkinci kurumsallaşma ise, mücadeleye dayalı, kanunları, hukuku ve kurumları değiştirmeyi hedefleyen formel ve informal bir kurumsallaşmadır. Bu paralel kurumsallaşma, Hannah Arendt’in (2013: 597-603) tabiriyle, bireylere ve kolektif öznelere “hak arama hakkı”nı sağlamaktadır. “Hak arama” ise, gasp edilmiş bir hakkın talep edilmesinin ötesinde, hukuku mücadelelerden yola çıkarak tanımlama ve değiştirme kapasitesi olarak algılanmalıdır. Fransız anayasa hukuku uzmanı Dominique Rousseau’nun (2010) da belirttiği gibi, günümüz Avrupa Anayasası *habeas corpus*’un bahsettiği ya da tanıdığı haklardan çok, tarih boyunca dışlanmış katman-

ların mücadeleleri yoluyla elde ettikleri hakların ürünü olarak değerlendirilme-
lidir. ABD'deki Martin Luther King'in doğum gününün resmî bir tatil olarak ka-
bul edilmesinin de gösterdiği gibi, bu mücadeleler aynı zamanda pedagojik ve
sembolik alanlarda da önemli değişimlere yol açmakta, toplumsal uzlaşmanın
yeniden, ama geçmişin haksızlıklarının değerlendirilmesi ve aşılmasını da sağ-
layarak müzakere edilmesinin yolunu da açmaktadırlar.

Bu mücadelelerin yarattığı iç yarılmalar, demokrasinin aynı zamanda bir be-
lirsizlik/ öngörülemezlik rejimi olarak ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılıyor. Fi-
lozof Claude Lefort'un (1986; 2004) önerdiği bu okumada, iktidar “boş bir
mekân” olarak kalmakta, seçimle ve ancak bir süreliğine bir siyasi aktör ya da
aktörler tarafından doldurulabilmektedir. Bu “boş mekân” ortak çıkarlara sa-
hip olan bir müttefikler blokunun oluşmasına engel olmamaktadır, ama iktida-
rı her ne pahasına olursa olsun ele geçirme ve elde tutmayı hedefleyen hegemo-
nik bir blokun hâkimiyetine de imkân vermemektedir. Aynı şekilde, demokra-
si iç bölünmeleri kabul ettiği ve kurumsallaştırdığı ölçüde, ihtilafli bir rejim ola-
rak ortaya çıkmakta, ama bir iktidara varma ve iktidarda kalma aracı olarak şid-
deti dışlamaktadır. Bu şiddetin dışlanması olgusu, aynı zamanda Hannah Aren-
dt'in (1995: 121-139) de üzerinde durduğu gibi, şiddet ve siyasetin birbirleriyle
zıt kutuplarda yer alması, şiddetin ancak siyasetin mümkün olmadığı ya da
yok edildiği bir mekânda meşruiyet kazanabileceği varsayımı ile de ilgilidir. De-
mokrasinin zorunlu koşulu olan belirsizliğin kabul edilebilmesi ve pratikte iş-
leyebilmesi ise, kendisi de kemikleşmemiş, sürekli yenilenen bir hukuk devleti-
nin varlığını gerektirmektedir. Ahmet İnsel'in (2021) de dile getirdiği gibi, de-
mokratik bir toplumda hukuk, bir üstyapı kurumunun ötesinde, “kurum-ka-
nun-kural” arasında her üçünün de işleyişini ve yenilenmesini belirleyen bir iç
bağ oluşturmaktadır.

Devrim, demokrasi ve iktidar

1990'ların başındaki demokrasiyi zamanın ruhuna uygun olarak neoliberalleş-
tirmeyi hedefleyen “tarihin sonu” teorisi gibi, demokrasi ve devrim arasında bir
nedensellik/bütünsellik ilişkisi kuran yaklaşımlar da normatif bir demokrasi ta-
hayyülüne katkıda bulunmuyorlar.

Devrim tipolojilerinde demokratik devrimlerin özel bir yer tuttuğu inkâr edi-
lemez (Bozarslan ve Demelmestre, 2016). Bazı tarihsel anlarda (Fransa-1830,
Avrupa-1848, Paris-1871, Batı Avrupa-1974/1976, Latin Amerika-1980'ler) de-
mokrasiye ya da kısmi bir demokrasiye geçiş, bu isimle anılmasa da, bir devri-
mi gerçekten de zorunlu kılmıştır (Lefort, 1992: 58-59). 1848'de Marx, Alman
devriminin yenilgisini, burjuvazinin kendi devrimini gerçekleştirmek ve ken-
di demokrasisini tesis etmekten korkmasına ve dolayısıyla da karar verme aş-
amasında otokrasi ve *Junkertum*'un önünde diz çökmesine bağlıyordu. 1920'ler-
de demokratik bir toplum olan Britanya'da devrimci bir faaliyetin her zaman zo-
runlu olmadığını dile getiren filozof Bertrand Russell (2014: 165) ise, “rasyonel

ve yapıcı bir ümit kaynağı” olarak “devrimci düşünce”ye her zaman ihtiyaç duyulacağını belirtiyordu. Radikal devrimci kopuşların ürünü olan demokrasinin, radikal ve çoğul bir düşünceden beslenmeden varlığını devam ettirebilmesi, bir ayrışma sistemi olarak kendisini yenileyebilmesi ve kısırlaşma riskini aşabilmesi günümüzde de imkânsız görünüyor.

Bununla birlikte demokrasiyi eskatolojik olarak tanımlayabileceğimiz bir devrimle ilişkilendirebilmemiz mümkün değildir. Bunun ilk nedeni, demokrasinin bir “kurtuluş” projesi, Enternasyonal’in bahsettiği bir “son kavga”, insan türünün içinde bulunduğu “zulüm”, “yabancılaşma” ve “yozlaşma” sürecinden bir kahramanlık efsanesiyle çıkması ve kendisini gelecekteki her türlü yozlaşma tehlikesine karşı ebedi bir bağışıklık sağlayacak ontolojik bir saflıkla donatması anlamına gelmemesidir. Demokrasi, tabiatı gereği zayıf, siyasi “sınıf”ın yozlaşmasına, yolsuzlaşmasına, baskıcı yöntemlere yönelmesine ve iktidar sarhoşluğuna kapılmasına açık bir sistem olarak var olabilmektedir ve bu risklere karşı kendisini ancak ve ancak kurumsallaştırarak, toplumsal bir duyarlılık ve direnişi mümkün kılarak, yönetenlerin hesap vermesini sağlayan prosedürler oluşturarak koruyabilmektedir. Aynı şekilde, demokratik mücadelelerin “eşitlik ve özgürlük” davasına “şehadet” ettikleri için düşen “şehitler”i vardır. Ama mukaddes bir niteliğe sahip olmayan demokrasinin “şehitler”i de “aziz”lik rütbesine erişmezler, olsa olsa kolektif hafızada ve demokratik mücadeleler tarihinde saygın bir yer edinirler. Fransız şair ve direnişçi René Char’ın 1946’da, yani Nazizmin devrilmesinden hemen sonra dillendirdiği gibi, demokrasi “savaşçıları” geleceğe “vasiyetnamesiz” bir “miras” bırakırlar, müstakbel kuşakların özgürlüklerini kendi nesillerinin ödediği bedelden yola çıkarak kısıtlamaz, geleceğin tahayyüllerini ipotek altına almazlar.

Eskatolojik bir devrim ve demokrasi arasında doğrudan bir bağın olmasını engelleyen ikinci neden, demokrasinin ne bir iktidarsızlık ne de “eskinin alt edilmesi” sayesinde kurulan yeni bir iktidar anlamına gelmesidir. Demokrasi bir iktidar rejimidir, ama aynı zamanda iktidarın yeni anlamlar kazanarak icra edildiği bir süreçtir. Demokrasi, pratikte her zaman mümkün olmasa da, normatif bir perspektiften yola çıkarak bir yandan iktidarın sürekli sınırlandırılmasını sağlamalıdır, diğer yandan da iktidarın karar verme merkezlerinin ötesinde topluma yayılmasına, çok sayıda katman ve aktör tarafından ve birbirlerinden çok farklı düzeylerde icra edilmesine yol açmalıdır. Demokratik bir toplumda genel anlamda iktidar, devlet organlarının ve partizan yapıların ötesinde toplumun en zayıf, en marjinalleşmiş katmanlarının “empowerment”ı/ muktendirleşmesi olarak tanımlanmalıdır. Demokrasinin radikalleşmesi, aynı zamanda bu katmanların sisteme entegrasyonu anlamına gelmektedir. Aynı şekilde demokratik kontrol mekanizmalarının parlamenter temsilin ve iktidar-muhalefet partileri ilişkilerinin ötesinde, toplumun her alanına yayılması (Rosanvallon, 2006), sosyal aktörlerin kendi yatay veya dikey ama özerk kurumlaşmaları yoluyla gelir dağılımı, erkek-kadın eşitliği vs. gibi alanlarda devlet organları üzerinde bir baskı uygulayabilmeleri şarttır [bkz. Uysal].

İktidar üzerindeki bu çok yönlü baskı, aynı zamanda toplumun çoğul ve ihtilaflı anlamlar üretebilen, geçmişini değişik katmanların tecrübelerinden yola çıkarak değerlendirebilen, geleceği çelişkili tahayyüllerden yola çıkarak düşünebilen bir platform haline gelmesi demektir. 20. yüzyıl totalitarizmlerini yorumlayan düşünürler (Arendt, Kraus, Mann ve Mann, Klemperer, Gramsci...), totalitarizmin en önemli kaynağının toplumun aklı melekelerinin, zaman ve mekân algılarının, gerçek ve yalan arasına sınır koyabilme kapasitesinin yok edilmesi olduğunu sezinleyebilmekteydiler. Çin, İran, Rusya ve Türkiye örneklerinin gösterdiği gibi, günümüzün anti-demokrasileri de toplumların bilişsel direnişlerini kırmaya çalışıyor. Trumpizm ya da Brexit olguları ya da aralarında Q-anon'un anlatı ve kehanetlerinin de bulunduğu komplo “teorileri”nin yaygınlaşması, sadece anti-demokrasilerin değil, demokrasilerin de bu tehlikeyle karşı karşıya olduğunu gösteriyor. Sosyal yorgunluk, siyasetin bürokratik-teknokratik bir faaliyete dönüştürülmüş olması, sağ ve sol ana akımların özellikle de ekonomik eşitsizlikler konusunda birbirlerinden farklı söylemler üretmemesi, demokratik yönetimlerin inandırıcılıklarını kaybetmeleri, bu bilişsel sahanın toplumların iç dinamiklerinden yola çıkarak oluşturulması ya da korunmasının demokrasilerin geleceği açısından ne kadar büyük bir önem taşıdığını gösteriyor. Bu nedenle, “muktedirleşme”/empowerment olgusu, aynı zamanda bireylerin ve kolektif öznelerin bilgi üretebilme kapasitesine ulaşması anlamına geliyor.

Bir sorumluluk rejimi olarak demokrasi

“Tarihin sonu” ve “demokrasiye geçiş olarak devrim” teorileri, genellikle demokrasiyi zamanla kendi anlamını keşfeden Hegelci bir özne ya da kölelik ve feodalizm gibi insanlığın seçerisinde yer alan bir merhale olarak görmektedirler. Her iki yaklaşım da, kısmen de olsa, teleolojik bir nitelik taşımakta, demokratik yapının kendiliğinden demokratik bir birey oluşturacağını bir önveri olarak kabul etmektedir. Oysaki, Aristoteles’ten Kant’a, Arendt’e ve günümüze kadar uzanan bir felsefi geleneğin (Sartre, 2006; Lamouche, 2009) de dile getirdiği ve 19. ve 20. yüzyıl demokrasi tarihindeki trajedilerin de gösterdiği gibi, birey kavramını sorumluluk kavramından ayırabilmek mümkün değildir. Bir birey ya da bir grup, kendi öz iradesiyle karar verdiği ve bu kararların muhtemel sonuçlarına katlandığı ölçüde aktörleşebilmekte, nesne olmaktan çıkıp özneleşebilmektedir. Bu anlamda demokrasi, Kant’ın aydınlanma okumasının temelini oluşturan “minör”den “majör”e geçiş süreci olarak tanımlanabilir. “Ergin” birey aynı zamanda hak sahibi ve özgür bir bireydir. Ama Arendt’in de belirttiği gibi, “irade” ve “özgürlük” arasındaki bu ilişkiyi sağlayan temel kavram ise “sorumluluk”tur (Arendt, 2010: 163).

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyıl bu sorumluluk kavramının oldukça zayıfladığı bir dönem olarak tanımlanabilir. Kelimenin tam anlamıyla birer mistisizm haline getirilmiş “bilim” (“biyolojik materyalizm”, “biyolojik sosyalizm”, “ırk-

lar arasındaki eşitsizlik”, sosyal-Darwinizm) ve “tarihsel misyon” (“cihan hâkimiyeti”, “12’ye beş kala kurtarılması gereken vatan”) fetişizmleri, “sorumluluk”, “irade” ve “hürriyet” arasındaki bağı kırmıştır. Özgürlüğü ve özgür/eleş-tirel düşünceyi dışlayan “yeni sorumluluk” ise “yukarıdan gelen ses”e, “tarihsel misyon”a ya da “ilahi çağrı”ya itaat etmeyi zorunlu kılmıştır. Dünyevi varlığa hükmeden, ama birer aktör olmayan “tarih”, “yaradan”, “millet/ırk”, “bilim” vd. var olabilmek ve “gerçekleşebilmek” için sıradan “edilgenler”e dönüştürülen birey ve nesillere “ölme” ve “öldürme” misyonunu vermiştir. Bu birey ve nesiller kendilerini “aktör” olarak değil de “*aktan*”, yani kendi iradeleri dışında belirlenen bir misyonu “icra edenler” olarak algılamakta, bu nedenle de, İttihatçıların 1918 sonrasında yazdıkları anılarda ya da Nürenberg sanıklarının sorgulamalarında da görüldüğü gibi, kendi kararlarının doğurduğu sonuçlar hakkında en ufak bir sorumluluk üstlenmeyi reddetmektedirler.

Demokratik sorumluluk özgür bir iradenin eşzamanlı olarak kullanılması ve sınırlanması anlamına gelir. Hans Jonas’ın “korku hōristiği” kavramından yola çıkan filozof Paul Ricoeur’in (2005: 64) de dile getirdiği gibi, demokrasilerde karar alıcılar, kararlarının muhtemel sonuçlarını değerlendirilmek ve bunların sorumluluklarını hem etik düzeyde hem de hesap sorma/verme usüllerinin meşrulaştırılmasıyla kabul etmek zorundadırlar. Bu itidal ilkesi, tabii ki demokrasilerin cesur olmaması anlamına gelmiyor. Ama demokratik sorumluluk, sürekli aktif bir vatandaşlık ve büyük bir tedirginlik gerektirir. Örneğin erkek-kadın eşitliği, tarihsel bir süreçte azınlıklaştırılmış grupların sivil haklara ya da eşcinsellerin evlenme hakkına sahip olmaları, ölüm cezasının kaldırılması, asgari vatandaşlık gelirinin kurumsallaşması... gibi adımlar, bireysel ve kolektif öznelerin özgürlük alanını genişletmek ve eşitsizlikleri azaltmakla sınırlı kalmamakta, aynı zamanda evrensel demokratik ölçütlerin, dolayısıyla da evrensel bir demokrasinin oluşmasına da katkıda bulunmaktadır. Demokrasilerin, diğer birey ve aktörlerin haklarında hiçbir sınırlama getirmeyen bu adımların doğuracağı sorumlulukları büyük bir cesaretle üstlenmeleri zorunludur. Ama demokrasinin meşru karar verme kanalları olan parlamenter çoğunluk ya da referandum yoluyla da olsa, LGBT’lerin kriminalize edilmesi, kadın haklarının sınırlanması, dinî ve etnik gruplara karşı ayrımcılık, idam cezasının (yeniden) uygulanmaya konması, İran’da olduğu gibi inançsızlığın ya da bazı dinî inançların cezalandırılması, “milletin şanı” adına savaş gibi adımlar, demokrasiyi sadece belli bir toplumda değil, evrensel bir çerçevede de daraltan ve tehdit eden süreçler olarak ortaya çıkmaktadırlar. Bu süreçlerde karar verici bir toplumda olan mercilerin kendilerini “sorumlu” aktörler olarak değil, “tarihsel”, “milli” ya da “ilahi” bir “misyon” ya da “halk” ve “sessiz çoğunluk” tarafından görevlendirilen *aktanlar* olarak değerlendirdikleri tartışma götürmez. Demokratik mücadelenin aynı zamanda bu mercilerin bireysel ve kolektif sorumluluklarının hatırlatılmasını, tartışılmasını ve kabul edilmesini sağlayan bir mücadele olması kaçınılmazdır.

Hiçbir zaman yeterince demokratik olamayan demokrasi

Bu perspektiften bakıldığında, demokrasi, verili bir sistem olarak değil, tabiatı gereği her zaman yetersiz, yeni mücadelelerle savunulması ve *yeniden kurulması* gereken bir sistem olarak ortaya çıkıyor. Bu sürekli yetersizlik halini Avrupa örneğinden yola çıkarak açıklayabiliriz: Bir kısmı emperyalist ya da kolonyalist gelenekten gelse de, Batı Avrupa ülkelerinin 1950-1960'larda demokratik bir niteliğe sahip oldukları inkâr edilemez. Ama 1960'ların göçmenlerin, kadınların, millî ve dinî azınlıkların topluma ve siyasete katılımını sınırlayan, eşcinselliği yasaklayan, çocuk aldırma suç olarak değerlendiren, ebeveynlere çocuklarını dövme hakkı tanıyan ve ölüm cezasını uygulayan demokrasisi, 2000'lerden bakıldığında anti-demokratik bir sistem izlenimi veriyor. Günümüz Avrupa'sının demokrasisi, bu dışlanan ya da kriminalize edilen kolektif öznelerin mücadelelerinin ürünüdür, ama büyük bir ihtimalle, geleceğin demokratları, günümüzün Avrupa demokrasisini de eksik veya sakat bir demokrasi olarak değerlendireceklerdir.

Demokrasinin bu şekilde kendisini dönüştürerek yeni anlamlar kazanması, aynı zamanda demokratik rejimde devlet olgusunun da her an yeniden tanımlanmasını beraberinde gerektirmektedir. Çoğu kez haklı olarak parazit bir katmanın ya da bir sınıfın hâkimiyetiyle özdeşleştirilen ve anarşizmin özyönetim yoluyla, belli bir Marksizmin de geçici bir proletarya diktatörlüğü yoluyla ilga etmek istedikleri "devlet"ten en azından şimdilik vazgeçilemeyeceği ortadadır. Ama demokrasinin Hobbes'ın Behemut'un sultasına, yani toplumun çökerilmesi tehlikesine karşı tek alternatif olarak tahayyül edebildiği Leviathan'ın tiranlığını kabul etmesi de söz konusu olamaz. Kaldı ki, Weber (1992: 351-355) ve Tilly'nin (1985: 169-191) de gösterdikleri gibi, devletin oluşum sürecinin temelinde silahlı ve yırtıcı bir grubun belli bir mekânda vergi gelirlerini ve şiddet potansiyelini tekeline alarak hâkimiyet kurması yatmaktadır. Devlet ancak ikinci bir aşamada ve devamlılığının olmazsa olmaz koşulunu oluşturan kurumsallaşma yoluyla bu yırtıcı niteliğini kısmen kaybetmiştir. Ama günümüzdeki anti-demokrasilerin de gösterdikleri gibi, devletin yeniden mafyalaşması, ekonomik kaynaklara yırtıcı bir şekilde el koyan bir milis gücüne dönüşebilmesi, Leviathan'dan Behemut'a evrilmesi her zaman göz önünde tutulması gereken bir olasılık olarak kabul edilmelidir.

Bu nedenledir ki demokrasinin "nasıl bir devlet"i zorunlu görebileceği ya da en azından kabul edebilir olarak değerlendirebileceği sorusunu sormamız gereklidir. Bu soruyu doğrudan cevaplandırmayan Marx'ın (2010 [1848]) bir ayrışma cumhuriyetini, sol sosyolog Bourdieu'nün (1998) ise, demokratik toplumlar bağlamında, her şeye rağmen, dışlanmışların korunmasını mümkün kılan ve sosyal adaleti asgari düzeyde de olsa garanti edebilen bir devleti savunduklarını biliyoruz. Eleştirel bir düşüncenin kabul edebileceği bir devlet, her şeyden önce toplumsal mekân ve zamanı koordine eden, kurumsallığın ve yasalığın garantörü olan, ama hiçbir şekilde mukaddes bir niteliği olmayan bir ya-

pı olarak ortaya çıkmalıdır. Bu yapının işlevlerini görmesini mümkün kılacak bir özerkliğe sahip olması ve bazı anlarda kolektif bünyeye danışmadan karar alabilme yetkisiyle donatılması kaçınılmazdır. Bu anlamda demokraside *demokratik* bir devletten değil, otoriter rejimlerle bir dizi ortak paydaya sahip olan soğuk ve potansiyel olarak zora başvurabilen bir devletten bahsedebilmek mümkündür. Ama demokratik bir toplumda bu soğuk devletin kendisi dışındaki sahaların var olmasını ve güçlendirilmesini de mümkün kılan, aktif bir vatandaşlığa imkân sağlayan, kendisini kendisi dışındaki inisiyatiflerle sürekli değiştiren bir devlet olması şarttır.

Güçsüz bir demokrasi mümkün mü?

Bu bölümde, kendilerini demokrasiye karşı radikal/eril “milli ve yerli” alternatifler olarak gören, iç ve dış siyaset arasında bir ayrım yapmayan ve her ikisini de bir savaş faaliyeti ya da eski Yemen Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih’in tabiriyle “yılanların başı üzerinde dans etme” sanatı olarak değerlendiren, geleceği milletin ontolojik saflığının restore edileceği ve geçmişten intikam alınacağı bir zaman dilimi olarak algılayan anti-demokrasilerden sadece satır aralarında bahsedildi (Bozarslan, 2021). Bu anti-demokrasilerin genellikle kendilerini yabancılaştırmaya ve emperyalist Batı’ya karşı mücadele söylemlerinden yola çıkarak meşrulaştırdıklarını biliyoruz. Ama bu rejimlerin din, kültür, tarih ve ontolojik saflık temelinde demokratik ülkelere karşı besledikleri düşmanlığı, 1970’lerin yabancılaştırmaya karşı isyanı ve anti-emperyalizmi ile değil de, 1920’lerin ve 1930’ların Aryenlik adına Avrupa’ya ya da Asyalılık adına Asya’ya hükmetme hakkına sahip olduğunu iddia eden Alman ve Japon emperyalizminin Batı düşmanlığıyla karşılaştırabiliriz. Klaus Mann’ın (2014: 302) söylediği gibi “Hitler ve şürekası ‘bütün kötülük Yahudilerden gelmekte’ dediklerinde, aslında ‘bütün kötülük bu modası geçmiş akıldan, toleranstan, kişinin yakınına karşı duyduğu sevgiden gelmekte’ demek istiyorlardı. ‘Almanya Yahudileri yok etmeli’ dediklerinde, aslında ‘Almanya, bütün Avrupa gelenekleriyle mücadele etmeli ve yok etmeli’ demek istiyorlardı: Eski Yunan geleneği, Hristiyanlık geleneği, Fransız Devrimi’nin mirası, Goethe’nin, Voltaire’in, Kant’ın, Marx’ın, Schiller’in ve Rousseau’nun mirası.”

Anti-demokrasileri demokrasilerden ayıran en önemli farklardan biri, yukarıda da belirtildiği gibi, kendilerini sorumsuz olarak algılamaları ve bu nedenle de kendilerini sorgulamamalarında yatıyor. Demokrasiler ise, sorumluluk duygusunu en üst düzeyde yaşamının ötesinde, kendi zafiyetlerini bir yaşam koşulu, var olmalarının olmazsa olmaz koşulu olarak değerlendirmek zorundadırlar. Demokrasi, melankoliyi, yarılmayı, kendisini sürekli sorgulamayı zorunlu kılan bir rejim olarak ortaya çıkmakta ve hiçbir koşulda kendisini besleyen bu zafiyet rejiminden ve bunun ürettiği yaralı bilinçten mutlak bir güven ve özgüven rejimine geçmemesi gerekmektedir. Fakat bu zafiyet rejiminin yaşatılabilmesi, aynı zamanda, paradoksal bir şekilde, demokrasinin güçlü olması sayesinde müm-

kündür. Demokrasiler ve anti-demokrasiler arasındaki mücadele, özellikle bu güç olgusu temelinde yaşanmaktadır.

1936'da Hitler'in tamamen bir blöf olarak ve hemen geri adım atmaya hazır bekleyerek Ruhr bölgesini askerleştirmesi karşısında Fransa'nın suskunluğu, 1936-1939 döneminde Paris ve Londra'nın İtalya ve Almanya'nın İspanya Cumhuriyeti'ni yok etmelerine göz yummaları ve her iki başkentinde 1938'te Münih'te Hitler'e teslim olmaları, bazı hallerde savaştan çekinmeyen demokrasilerin anti-demokrasiler önünde kolaylıkla diz de çökebildiklerini, ellerindeki –salt askerî bir boyuta indirgenemeyecek– gücü kullanmaktan çekindiklerini göstermektedir. Demokrasilerin bu ataletin başlıca nedeni, geçmişin günümüze miras olarak bıraktığı vicdan sorunudur: Hannah Arendt'in (2021) *Totalitarizm* eserinin ilk cildinde de dile getirdiği gibi, Avrupa ve ABD tarihinde güç, çoğu zaman açıkça anti-demokratik emperyalist-kolonyalist projelerin hayata geçirilmesi için kullanılmış ve iki dünya savaşı sırasında Batı toplumlarını mutlak bir çöküşün eşiğine getirebilmiştir. Bu ise modern demokrasileri genellikle sahip oldukları muazzam gücü kullanamayacak bir konuma mahkûm etmiştir. Çin, İran, Rusya ve Türkiye örnekleri, günümüzde de anti-demokrasilerin demokrasilerin bu zaafını hoyratça kullanabilecek bir kaynak olarak değerlendirebildiklerini açıkça gösteriyor.

1920'lerde ve 1930'larda, Raymond Aron (2017) demokrasilerin militarist olmadıklarını ve olamayacaklarını, ama kendilerini savunmaktan çekinmemeleri gerektiğini belirtmekte, Karl Loewenstein ise demokrasinin ancak kendisini radikalleştirerek anti-demokrasilere karşı direnebileceğini dile getirmekteydi (krş. Schupmann, 2017: 203). Bu radikalleşme, emperyalist, kolonyalist ya da yeni-kolonyalist bir nitelik kazanmayan ve kesinlikle askerî güçle özdeşleşmeyecek bir güç olgusunu da kaçınılmaz kılar. Putin'in söyleminde görüldüğü gibi, anti-demokrasiler, “milli ve yerli” olmayan, evrenselliğin kendilerine “yabancılaştırdığı” ve “yozlaştırdığı” demokrasilerin, aynı zamanda “eril”liklerini de kaybettiklerini defalarca dile getiriyor (Eltchaninoff, 2015: 50). Demokrasiler demokratik “erilliğin” Thanatos'la değil de Eros'la barışık olması gerektiğini, ama Thanatos tarafından tehdit edildiğinde, “dişilik” gibi “erilliğin” de kendisini savunabileceğini gösterebilecekler midir? Bu bölümün başında dile getirilen “Günümüzde cazibesini kaybetmiş demokrasi, 2030-2050'lerin dünyasının harcını oluşturabilecek mi?” sorusunun cevabı, demokrasilerin “erilleşmeden” ve Thanatos'u putlaştırmadan kendilerini savunma iradesine sahip olup olmayacaklarında yatıyor.

DEMOKRASİ NEREYE: NEOLİBERALİZM DÖNEMİNDE DEMOKRASİ-CUMHURİYET BAĞININ KOPUŞU

PINAR BEDİR HANOĞLU - CENK SARAÇOĞLU

Giriş: Liberal demokrasinin evrensel krizi

“Demokraside gerileme”, “demokrasisizleşme” (*de-democratization*), “liberal olmayan demokrasilerin tırmanışı”, “rekabetçi otoriterlik”: Yaşadığımız dönemde bazen bir tespit bazen de terim olarak iyice yaygınlaşan bu ifadeler, bir yönetim tarzı olarak demokrasiyi ifade eden kurumların, işleyişlerin ve yapıların refah, özgürlük ve eşitlik sağlayacak şekilde işlemediklerini anlatmakta kullanılıyor. Son yirmi yılda demokrasinin “küresel” bir kriz içerisinde olduğu tespitine artık en iyimserler bile burun kıvrıramıyor. Zira çok alametler belirdi: Özellikle ileri kapitalist ülkelerde demokrasinin vazgeçilmez prosedürlerinden biri olan seçimlere katılım oranlarının gitgide düşmesi; 2015 Temmuz’unda Yunanistan’da olduğu gibi referandumda halkın ezici çoğunluğunun ortaya koyduğu tercihin siyasal iktidarlar tarafından yerine getirilmemesi; 2010’da Türkiye’de olduğu gibi, ileri demokrasiye geçişin anahtarı olarak sunulan ve referandumla kabul edilmiş bir anayasa değişikliğinin tam tersi bir sonuç doğurarak “tek adam rejimine” giden yolun önünü açması; ABD ve Hindistan gibi sahip oldukları köklü demokrasilerle övülen ülkelerde bizzat demokratik usul ve süreçlerle iktidara gelen sağ lider ve partilerin eşit yurttaşlık haklarına saldırıları; İtalya’da olduğu gibi elinde medya ve para gücü bulunan şirket sahiplerinin ya da halkın en ivedi korkularına seslenen sağcı ajitatörlerin sadece kendi şahıslarından ibaret partiler kurup, sahip oldukları manipülasyon gücüyle ve yine demokratik prosedürleri takip ederek kendilerini iktidara taşımaları; İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde hiç değilse prensip olarak reddedilmiş ve formel siyaset alanının dışına itilmiş olan ırkçı, faşist ve kadın düşmanı

fikirlerin yine seçimler sayesinde temsil hakkı kazanmış sağ popülist partiler tarafından ülke parlamentolarında yüksek sesle dillendirilmesi. Tüm bu gelişmeler, yurttaşların yurttaşlığın tanımlayıcı unsuru olan siyasal katılımdan ve iradede kendi seçimlerinin bir sonucu olarak mahrum bırakılmalarına ya da demokrasinin kurucu ögesi kabul edilen seçmen iradesinin demokrasiyi felce uğratan sonuçlar doğurduğu bir paradoksa işaret ediyor. Daha da ilginç, tüm bu gelişmeler, pek çok ülkede, demokratik kurum ve süreçlerin “işlemeye” devam ettiği koşullarda yaşanıyor.

Bir “demokrasi krizi” içinden geçtiğimize ilişkin tespitler yeni ya da yaşadığımız döneme özgü değil. Eric Hobsbawm’a “aşırılıklar çağı” nitelemesini yaptıracak yoğunlukta altüst oluşların yaşandığı 20. yüzyıl boyunca, ateşli savunucuları demokrasinin geleceğinden endişe duyarken, demokrasinin liberal-burjuva biçimlerine karşı çıkanlar onunla kökten bir hesaplaşmaya girişmişti. Dönemin kimi düşünürleri için mesele, demokratik süreçler yurttaşlara biçimsel düzeyde eşit siyasal haklar sağlasa bile, devasa toplumsal/ekonomik güç eşitsizliklerinin mevcudiyeti ve tüketici kitle toplumunun “yurttaşları” uyuşturan yapısı nedeniyle bu süreçlerin gerçekten eşitlikçi sonuçlar üretememesiydi (Mills, 1974; Duverger, 1974b). Demokrasinin bizzat varlık nedeninin ve sınırlılıklarının sorgulandığı bu tartışmalarla karşılaştırıldığında, bugünün “demokrasi krizi” –tanımı üzerinde uzlaşılmasa da– demokrasinin bir erdem olduğunun küresel ölçekte kabul edildiği son derece ilginç bir siyasi bağlam içinde yaşanıyor (Vasquez-Arroyo, 2008: 128). “Demokrasi bugün tarihte hiç olmadığı kadar revaçta; ama bir kavram olarak hiç bu kadar kaypak ve içerik olarak da hiç bu kadar boş olmamıştı” diyen Wendy Brown (2010: 1) tam da bu duruma işaret ediyor. Demokrasinin altını oymakla suçlanan en “otokrat” liderlerin bile esas demokrasinin kendileri olduğunu söylemeleri ve siyasal rakiplerini yeterince demokrat olmamakla itham edip suçlamayı iade etmeleri bu durumun en ironik ifadesidir.

Diğer yandan, demokrasinin bir kriz içerisinde olduğu tespitini daha önceki dönemlerden farklı olarak, bugün yalnızca “şüpheli” entelektüeller ya da liberal demokrasiyi burjuva hâkimiyetinin gizlenmesinin bir yolu olarak gören kimi Marksist akımlar yapmıyor. Liberal demokratik kurulu düzenin siyasetteki temsilcileri, siyasal/insani örgütlerdeki teknokratlar ya da uluslararası finans kuruluşları da demokrasi karşıtı popülist otoriter liderlerin siyasete ve iktidara bizzat demokratik mekanizmalarla taşınmasından yakınıyorlar (Ross, 2011: 82-85) ve yeni bir toplumsal sözleşmeye ihtiyacımız olduğunu söyleyecek kadar ileri gidiyorlar (örn. Şafik, 2021). Yakınılan şey, demokratik kurum ve prosedürlerin özü itibarıyla bir kandırmaca olması ya da bunların otoriter eğilimlerle kırılması değil artık. Demokratik mekanizmalar işlemeye, kurumlar varlığını sürdürmeye devam ederken, bunların artık “talihi belirsizliğine karşı düzen” kurma (Audier, 2006: 22) ve rıza üretme işini yapmıyor, yani “çalışmıyor” olmasıdır.¹ Demokratik kurumlar ve süreçler bugün, ekolojik yıkım, pandemiyle mü-

1 Bunun küresel ölçekte bir “mesele” olduğunun yerleşik düzenin temsilcileri tarafından kolektif bir şekilde tanındığını açığa çıkaran en çarpıcı gösterge, Dünya Ekonomik Forumu’nun Covid-19 süre-

cadele ve göçmen ve mülteci hareketlerinin yönetimi gibi bütün insanlığı etkileyen ve ama aynı zamanda kapitalist piyasaların işleyişini de sarsan meselelerin bırakın çözülmesini, bunların toplumların ortak sorunları olarak tanımlanmasına dahi imkân sağlamıyor. Resmen işlemeye devam eden parlamento, seçimler ve siyasal partiler gibi kurum ve süreçlerin toplumsal olarak faydalı hiçbir sonuç üretmemelerine rağmen, demokrasi krizinden çıkış için yine de ısrarla göreve çağırılmaları, krizin bir başka ifadesidir. Sonuç olarak, bugünün demokrasi krizi, demokrasinin bir fikir ve kurumsal çatı olarak insanlığın ortak değeri kabul edildiği, ancak bu çatının altının bizzat demokratik süreçlerin işleyişiy-giderek boşaltıldığı çelişkili bir süreç olarak yaşanıyor.

Peki, bugün demokrasinin içinin boşalmasının ya da varolan demokratik kurum ve işleyişlerin işlevselliğini yitirmesinin nedenleri neler olabilir? İçinde yaşadığımız bu durumun “gerileme”, “azalma”, “bozulma” ya da “eksilme” gibi ifadelerle tanımlanması, krizin tarihsel özgülüğünü kavramak için yeterli olmayabilir. Elimizde tarih-üstü, zaman-mekânı aşan ideal bir demokratik tasarım ya da erdemli toplum “ereğinin” cisimleştiği tarihsel bir örnek yokken (Samons, 2004: 293) ve demokrasi nosyonu, üzerinde uzlaşmış “bir iyi hayat anlayışına ve onun gerektirdiği erdeme dayanmıyorken” (Çınar, 2014: 213), başvurulan bu tanımlamaların neye referansla yapıldığı sorusunun yanıtı önemlidir. Aksi takdirde, bu tanımlamaların dayandığı şematik modellemelerin çoğunun idealleştirilmiş bir Batı liberal demokrasisinden esinlenilerek geliştirildiği ve bugün bizzat Batı demokrasilerinin kendilerinin krize girmiş olmasının bu modellemelerin doğrudan altını oyan bir etki yarattığı gözden kaçmaktadır (Tilly, 2011: 13-30). Dahası, tekil ülkelere odaklanılarak yapılan bu modellemeler bugün neden pek çok ülkeyi eşzamanlı olarak sarsan küresel bir demokrasi kriziyle karşı karşıya olduğumuz sorusunu da yanıtlamıyor.² Bu yaklaşımların sınırlılıkları, demokrasiyi, onu mümkün kılan ve ona tarih boyunca özel biçimler veren toplumsal yapılardan ve özellikle de sınıf ilişkileri ve mücadelelerinden yalıttık, tarih-üstü bir kendilik (*entity*) olarak görmelerinden kaynaklanıyor [bkz. Zabcı; Taşkın; Bozarslan].

İçinden geçtiğimiz süreci, ana akım yaklaşımlardan farklı olarak, sınıfsallığı içinde çözümlemeye çalışan Marksist yaklaşımlara döndüğümüzde, bunların yürütmenin yasama üzerindeki belirleyiciliğinin artması ya da sınıf muhalefeti karşısında zorun daha çıplak ve dolaysız kullanılması gibi süreçlere odaklanarak, krizin daha çok ana eğilimlerini tespit etmeye ve bu eğilimlere uygun terimler geliştirmeye çalıştıklarını görüyoruz (Yalman, 2021: 15). Bu sayede ortaya çıkan hacimli literatür, günümüz kapitalizmi içinde sınıf ilişkilerine ve özellikle de sermayenin yönelimlerine yaptığı vurguyla demokrasi krizinin bugünkü özgülüğünü küresel bir ölçekte değerlendirmeyi mümkün kılan önemli çıkış nok-

ci devam ederken mevcut yönetim mekanizmalarının tutarsızlıklarından, yetersizliklerinden ve ilişkilerinden dem vurarak yaptığı “Büyük Sıfırlanma” (*The Great Reset*) çağrısıydı.

2 Ana akım demokrasi tartışmalarının bu yöndeki kısıtlılıklarını Türkiye üzerinden sorunsallaştıran bir analiz için bkz. Bedirhanoglu, 2021.

talari sağlıyor. Buna rağmen, bu literatürün de önemli bir kısıtı, bugünün siyasal/ideolojik krizini otoriterleşme, popülizm ve faşizm gibi tartışma düzlemleri içinde kavramlaştırırken, Batılı kapitalist toplumlarda kurumsallaştığı haliyle liberal demokrasiyi kapitalizmin “normal” koşullardaki devlet biçimi ve burjuvazinin de ideal hegemonya projesi olarak varsayma eğiliminde olmasıdır [bkz. Adaman ve Avcı]. Bu yorumlarda demokrasi çoğunlukla, burjuvazinin “olağan” koşullarda sınıf hâkimiyetini gizlemek ve sürdürülebilir kılmak için araçsallaştırdığı ve ancak sosyalizmle gerçek içeriğine kavuşabilecek bir yönetim formu olarak tartışılmaktadır [bkz. Bilginer ve Ganioglu].

Güncel siyasal/ideolojik krizin “önceki” siyasal formlardan kopuşa referansla istisnai yollarla idare edilmeye çalışıldığı ileri sürüldüğünde ise, Batı-tarzı liberal demokrasi günümüzdeki siyasal durumun hangi terimle teşhis edilmesi (faşizm, neoliberal otoriterlik, otoriter devletçilik, postfaşizm, sağ popülizm vb.) gerektiğini belirlemede verili bir kıyas noktası, bir ideal tip haline gelmektedir. Başka bir deyişle, faşizmin, neoliberal otoriterliğin, otoriter devletçiliğin ya da sağ popülizmin çözümlemesinde başvuru sınıf ve tarihsel araçlar, zımnen kapitalizmin ideal siyasal biçimi olarak kabul edilen liberal demokrasiyi çözümlemede işe koşulmamakta; böylelikle, liberal demokrasinin kapitalizmin ve sınıf mücadelelerinin gelişimi içerisindeki dönüşümü, çözümlemenin bir parçası haline getirilmemektedir. Bunu söylerken, faşizm, neoliberal otoriterlik, otoriter devletçilik, postfaşizm vb. terimler ekseninde yürütülen mevcut Marksist tartışmaların değerini yadsıyor ya da bu çözümleme araçlarının günümüzde Batılı kapitalist devletlerde yaşanan gelişmeleri tanımlamak için de işe koşulduğunu (Boukalas, 2014; Bruff, 2014; Tansel, 2017) görmüyor değiliz. Burada vurgulamaya çalıştığımız, bu tartışmalarda olumlanmasa da zımnen referans kabul edilen “liberal demokrasinin” de tarihselleştirilmesi gerektiği ve bu yapılmadıkça günümüz demokrasi krizinin özgülüğünün anlaşılamayacağıdır.

Bu kısıtları aşabilecek alternatif bir çözümleme için, yaşadığımız “demokrasi krizini” küreselliği içinde ve “liberal demokrasi”yi idealleştirmeden nasıl anlayabileceğimiz üzerine düşünmek gerekiyor. Liberal demokrasiyi kendi başına bir analiz nesnesi haline getiren az sayıda Marksist yazardan biri olan Ronaldo Munck (2005), günümüz demokrasisinin piyasa ekonomisi dışındaki tüm alternatif politik proje önerilerini siyasal alandan uzaklaştırdığını ve siyasal alana neoliberal birikim rejiminin ihtiyaçlarını dayattığını ileri sürüp, mevcut durumu “siyasetin siyasetsizleşmesi” olarak niteliyor. Günümüzde, seçimlerin alt sınıfların sermaye sınıfı lehine manipüle edildiği bir araca, ana akım siyasal partilerin bunun basit araçlarına ve genel olarak yurttaşların da bu seyirlik oyunun pasif izleyicisine dönüştüğünü göstermeye çalışan Colin Crouch (2004) bir postdemokrasi döneminin eşiğinde olduğumuzu öne sürüyor [bkz. Baykan]. Yaşanan süreci “demokrasinin içinin boşalması” olarak niteleyen Alison Ayers ve Alfredo Saad-Filho (2015: 606) ise finans tekellerinin devletler, demokratik kurumlar ve yurttaşlar üzerinde topyekûn bir disiplin kurmasının önünü açan gelişmelerin, ekonomik meseleleri demokratik siyasal alanın dışına attığına vurgu yapıyor.

Farklı coğrafyalarda farklı içerik ve yoğunluklarda da olsa, eşzamanlı yaşanan bu krizin küresel olduğunun tespit edilmesi, bizi günümüzde farklı devlet pratiklerini ya da rejimleri ortak kesen tarihsel belirleyenleri sorgulamaya davet ediyor. Bu bölümde, bu ortak kesenin *modern burjuva devletin cumhuriyetçi içeriği* olduğunu ileri süreceğiz. Ancak, bu cumhuriyetçi içeriği, anayasal monarşi, parlamenter demokrasi ve otoriterlik gibi “rejim”lerle aynı kategori ve düzlemde kavramsallaştırmadığımızı, “cumhuriyetçi demokrasiyi” tüm bu farklı rejimleri benzer bir tözle³ donatan dünya-tarihsel bir devlet biçimi olarak düşündüğümüzü vurgulamamız gerekiyor. Bu çerçevede, önce bugünün krizini neden genel olarak demokrasinin ya da liberal demokrasinin krizi ya da liberal demokrasiden bir kopuş olarak değil, cumhuriyet iddiası ile demokratik kurum ve prosedürler arasındaki bağın kopması, demokrasinin cumhuriyetçi içeriğinden arındırılması, yani “demokrasinin tözsüzleşmesi” olarak tanımladığımızı açıklayacağız. Daha sonra, kapitalizmin tarihsel gelişimi içinde devlet düşüncesinin cumhuriyetçi demokratik bir kurumsallıkla özdeşleştirilmesine neden olan sınıfsal ve siyasi dinamiklerin, emeğin sermaye karşısındaki tarihsel kazanımlarını hedef alan neoliberal politikaların etkisi altında 1970’lerden itibaren köklü biçimde nasıl dönüştüğüne dikkat çekecek, demokrasinin bugünkü tözsüzleşmesinin ardında bu dünya-tarihsel değişimin yattığını ileri süreceğiz.

Modern demokrasinin cumhuriyetçi tözü

Kapitalizm öncesinde ve kapitalizmin Avrupa feodalizminin çok katmanlı siyasi ve sınıfsal mücadeleleri içinde geliştiği ilk yüzyıllarda egemenliğin kaynağının halk, tecelli edeceği en ideal yönetim tarzının da demokrasi olduğuna dair düşünsel ya da toplumsal bir uzlaşma söz konusu değildi. Hatta, tersine, demokrasi aydınlanmamış güruhların despotizmi, yozlaşmış idare biçimlerinden birisi olarak anılıyordu. Demokrasi düşüncesinin 18. yüzyılın sonlarından itibaren bu bakışın tam tersi bir içerikle yeniden canlanması ve yaygınlaşarak devleti tanımlayan bir norm haline gelmesi, evrensel bir ideanın kendini gerçekleştirmesinden ziyade, bu yüzyıla damgasını vuran cumhuriyetçi tarihsel kırılma sayesinde, başka bir ifadeyle demokrasinin cumhuriyetçi bir devlet anlayışı üzerinden yeniden içeriklendirilmesiyle mümkün oldu. Montesquieu’nün, kendisinden ilham alan Amerikan devrimcilerinin aksine, demokrasiyi ancak şehir-devletleri gibi küçük siyasi topluluklarda işleyebilecek bir düzen olarak görmesi ve İngiltere örneği üzerinden despotizmi önleyebilecek en ideal devlet biçiminin anayasal monarşi olduğunu ileri sürmesi (Sellers, 1994: 163) bu kırılmadan önce Avrupa’da hâkim olan genel siyasi havayı yansıtır.

3 Cumhuriyet-demokrasi ilişkisini tartışırken kullandığımız “töz” kavramını, mutlak ve tarih-ötesi bir gerçeklik olarak değil, ilişkilendiği olguya normatif (etik-politik) bir nitelik kazandıran ve ortak olarak sahiplenilerek süreklilik arz eden bir değer, cevher anlamında kullanıyoruz. İleride ayrıntılı tartışılacağı gibi, bu sahiplenme sürecinin kendisi tarihsel olarak ve sınıf mücadeleleriyle kurulmuştur.

18. yüzyılda bu cumhuriyetçi kırılmaya neden olan en önemli gelişme, Amerikan Devrimi'nin despotizmle mücadele açısından verdiği siyasi cesareti toplumsal ve evrensel olarak tamamına erdiren Fransız Devrimi'dir [bkz. Taşkın]. Ancak bu kırılmanın tarihsel anlamını kavrayabilmek için, Fransız Devrimi'ni, hikâyesi salt Fransız burjuvazisi üzerinden yazılan bir devrim olmaktan çıkarmak gerekmektedir. Zira devrim, ana akım ya da eleştirel tarih anlatılarının çoğunda burjuvazinin bir yandan feodal kurum, anlayış ve güç odakları, diğer yandan da giderek hareketlenen halk kitlelerinin "sıkıştırılmaları" karşısında kendi sınıf hâkimiyetini meşrulaştıracak yeni bir egemenlik anlayışı arayışının ürünü olarak yorumlanır. Hükûmranın ya da tikel bir grubun, insan üzerindeki özel ve keyfi tahakkümünün sona erdirilmesi gerekliliğine, özgürlük ve adaletin ancak bu şekilde gerçekleşebileceğine ilişkin cumhuriyetçi başlangıç ilkesinin (Bobbio ve Violi, 2003: 2), burjuvazinin feodal ayrıcalıklar ve hiyerarşiler üzerine kurulu eski düzenle uyumsuzluğu ve bu düzen içinde kendisine muteber bir alan açamamasından kaynaklanan rahatsızlığı üzerine kurulu olduğu düşünülür.

Burjuvazinin bu ikircikli sınıfsal pozisyonunun Fransız Devrimi'nin gidişatında çok önemli bir rol oynadığına şüphe yoktur (Zizek, 2011: 104). Yine, döneme damgasını vuran çok boyutlu toplumsal, siyasi ve iktisadi dönüşüm süreçleri, Fransız Devrimi'nin tetiklediği tarihsel dinamikleri olağanüstü karmaşıklarlaştırır. Ancak, bu tür yorumlarda hafife alınan konu, devrim sürecinde yoksul, köylü ve emekçi kitlelerin devrimin evrensel vaatlerinin peşinden, tehlikeli ve daha önce hiç görülmemiş bir biçimde hareketlenerek siyasetin içine çekilmiş olmalarıdır. Bu toplumsal hareketlenmenin olayların akışı içinde Kral'ın alaşağı edilmesinden sonra kurulan Yasama Meclisi'nin sonunu getirdiği ve radikal Jakobin iktidarının önünü açtığı tabii ki teslim edilir, ancak aynı hareketlenmenin 1815'te Napolyon'un Avrupa monarşilerine karşı verdiği savaşta yenilmesine kadar süren uzun devrim süreci içinde Fransa'da devletin aldığı cumhuriyetçi ulusal biçim üzerindeki kurucu etkisi hakkında pek az tartışılır. Oysa, devrim Fransa'sını kısa süre içinde anayasal monarşiden cumhuriyete, oradan oligarşiyeye ve Napolyon imparatorluğuna savuran, tüm bu farklı rejimleri gidiş gelişler içinde siyasi olarak dönüştüren ve sonunda Napolyon imparatorluğunu modern cumhuriyetçi ve ulusal bir imparatorluk olarak kuran tarihsel dinamik, emekçi ve yoksul sınıfların siyasetteki bu artık geri dönüşsüz mevcudiyetidir. Bu farklı rejimler, dönemin hâkim sınıflarının alttan gelen toplumsal baskıyı soğurmak ve kontrol altına almak için başvurdukları yönetim denemeleri olarak düşünülebilir. Uzun devrim süreci içinde alt sınıfların siyasette ve sokaklardaki ısrarlı varlığı, yurttaş orduyla, Fransız kardeşliğiyle ve tüm vatandaşların kanun önünde eşitlenmesiyle Fransız devletinin biçimsel varlığına kazanmış, kalıcılaştırmış ve devleti cumhuriyetçi bir içerikle dönüştürmüştür. Bu öylesine önemli bir tarihsel kırılmadır ki, devrim sonrasında Fransa ya da Fransa dışında kurulan siyasi rejimler kendilerini artık ancak bu cumhuriyetçi tözle hesaplaşma içinde var edebilir hale gelmişlerdir.

Bu noktada, Fransız Devrimi'nin ardından ortaya çıkan ve yeniden şekillenen parlamenterizm, başkanlık, yarı başkanlık ya da anayasal monarşi gibi farklı hükümet sistemlerini ortak belirleyen tarihsel bir töz olarak cumhuriyetçi demokrasinin temel ilkelerinin neler olduğunu hatırlamak ve bu cumhuriyetçi içeriğe neden tözsel bir değer atfettiğimizi açıklamak bu bölümün temel savlarının iyi anlaşılması açısından gereklidir. Fransız Devrimi'nin ete kemige büründürdüğü cumhuriyetçi düşüncede keyfi/özel tahakkümün karşısına konulan ve onu alt edeceğine inanılan şey, oluşturulmasında her yurttaşın payı olması beklenen genel irade olarak tanımlanmıştır. Süregelen gerçek sınıfsal ayrımlara rağmen, devrim sürecinde parlamentoda, seçimlerde, kanun önünde ve savaş meydanlarında yurttaş olarak yan yana gelen insanlar, böylece artık genel iradenin yapıcısı ve taşıyıcısı olmak düzleminde eşitlenmiş ve “kardeşleşmiştir” Genelın, onun ortak arzusunu temsil eden halk iradesinin ve onun egemenliğinin ifadesi olan ulus devletin “özelin keyfi tahakkümünün” önüne geçmek adına yapacağı toplumsal müdahalelerin meşru ve hatta zorunlu hale gelmesi, bu cumhuriyetçi anlayış vasıtasıyla kurumsallaşmış ve yayılmıştır. Esasında cumhuriyetçiliğin kalbinde, tam da devlete atfedilen bu misyon yatar.⁴

Demokrasiye tarihsel olarak Fransız Devrimi sürecinde eklemlenen cumhuriyetçi içerik, tözsel değerini yurttaşların bütününe kapsayan bir eşitlik pratiğinin emekçi kitleler üzerinde yarattığı dönüştürücü ve canlandırıcı etkiden ve aşıladığı daha iyiye “dönüştürme” umudundan alır. Başka bir ifadeyle, cumhuriyetçi düşünce ve kurumsallık demokrasiye evrensel olarak sahiplenilebilecek bir nitelik kazandırmış, demokrasiyi düşünsel ve ahlâki bir tözle donatmıştır. Cumhuriyetçiliğin sabitlediği etik-politik çerçeve, çıplak haliyle sayısal çoğunluğun/“nicelin” hâkimiyetinden ibaret bir mekanizma gibi gözüken ve zaten o zamana kadar da hep seçkinler arası bir müzakere tekniği olmanın ötesine geçemeyen demokrasiyi, diğer bütün rejim biçimleri karşısında “niteliksel” bir üstünlüğe kavuşturdu (Pettit, 2012: 6). O güne kadar ortaya çıkan liberal demokratik ilkeler, kurumlar ve mekanizmalar bu cumhuriyetçi “töz” sayesinde etik-politik bir gerekçeye sahip oldular ve bu tözle yeniden kuruldular. Bu ilkelerin yeni rasyoneli şöyle özetlenebilir: Cumhuriyetin işlemesi için seçimler elzemdir ve ona bir ülkede yaşayan ve çalışan herkes katılmalıdır; zira eğer devlet Tanrı'ya, hanedana, aileye veya bir zümreye değil de halka aitse, onun nasıl yönetileceğine de ancak halk karar verebilir ve genel irade ancak seçimlerle tecelli edebilir. Çok partili bir siyasal yaşam ve sivil örgütlenmeler gereklidir, çünkü ancak kamusal meselelerle ilgilenen ve kamusal-siyasal yaşama özgürce katılan insanlar hakikaten yurttaş olabilir; ancak toplumun bütününe ilgilendiren siyasal/kamusal meselelerle etkin olarak ilgilenen ve gerektiğinde müdahale eden yurttaşların birliğine “halk” denilebilir [bkz. Tekin; Koyuncu-Lorosdağı]. Halkın siyasi partiler aracılığıyla temsil edildiği parlamento şarttır, çünkü par-

4 Bu anlayış, insanın özgürlüğünü ona “karışılmamasına” (*non-interference*) bağlayan liberalizmin başlangıç ilkeleri ile bir gerilim/çelişki içerisindedir. Daha ileride göstereceğimiz gibi, neoliberalizm bir açıdan bu gerilimin “liberalizm” lehine çözümünü temsil eder.

lamento “hükümet” etmekte olanın şahsi/özel güç ve çıkar arayışını toplumun genel yararının önüne koymasına karşı caydırıcılık, denetim ve müdahale olanağı sağlar. Cumhuriyetçilikle bu ilkelerle bütünleşen demokraside “halkın kendi kendisini yönetmesine”, seçimlere katılarak yöneticilerini seçmesinin ötesinde bir anlam yüklendiği açıktır.⁵

Sandel (1996: 5) bu nedenle, halk egemenliğini, ilkesel olarak yurttaşlıkla birbirine bağlanmış insanların ortak bir yarar üzerinde beraber kafa yorarak ülkenin/halkın kaderini beraber şekillendirme iradesine sahip olması olarak tanımlar. Böyle bir yurttaşlık ve topluluk bilincinin oluşması, her bir yurttaşın toplumun bütününe ilgilendiren kamusal işler hakkında asgari düzeyde bir bilgiye ve kamu yararını kendi bireysel veya grup çıkarının önüne koyan bir erdeme sahip olmasını gerektirir. Pratiğe ne kadar yansıdığından bağımsız olarak, böyle bir çerçevenin devletin resmi kurumları ve ideolojik aygıtları tarafından söylemsel/sembolik olarak sahiplenilmesi bile; seçimler, siyasal partiler, parlamento gibi demokratik kurumlara ve prosedürlere etik/politik bir anlam kazandırmış, siyasal aktörlere atacakları adımları ve yapacakları tercihleri kamu yararına dayandırmak gibi bir mesuliyet yüklemiştir. Böyle bir mesuliyetin söylemsel olarak varlığı bile, yeni yükselen sermaye sınıfının kamusal hayat üzerindeki keyfî/mutlak tahakkümünün önüne belirli sınırlar çekmiştir. Fransız Devrimi’yle ortaya çıkan bu cumhuriyetçi etik-politik tözün daha sonra farklı coğrafyalarda ve 1830/1848 devrimleri, Paris Komünü, Latin Amerika devrimleri, Haiti Devrimi ya da 1920’ler Türkiye’si gibi farklı siyasi mücadeleler içinde yine ve yeniden sahiplenilmesi, kapitalizmin siyasi idaresinde dünya-tarihsel bir dönüşüme neden olmuştur. Bu tarihsel okumaya 1917 Bolşevik Devrimi ve devrimin uluslararasılaşmasına cevaben, modern cumhuriyetçi devlet biçiminin bu kez Batı yerleşik nizamı tarafından “bireysel özgürlüklerin” altını çizen siyasi bir model olarak sahiplenilip, Batı dışına ihraç edilmesine ilişkin çelişkili süreç de ayrıca eklenmelidir [bkz. Esen ve Yavuzylmaz]. Sonuçta, 1790’lardan 1980’lere kadar devletin kamusalılığı konusunu söylemsel bir mesuliyet olmanın ötesine taşıyan başat tarihsel dinamik, emekçi ve yoksul kitlelerin yıkıcı/kurucu enerjileri ve toplumsal talepleriyle siyasete dahil olmaları⁶ ve kamusal olanın nasıl tanımlanacağı sorusunun yanıtını bizzat vermeye girişmeleridir (Gülalp, 2018: 148). Dünya sahnesine bu ideali gerçekleştirme iddiası taşıyan reel sosyalist örneklerin çıkması kapitalist dünyada devletin kamusalığının kurulmasını devletler arası bir

5 Samons (2013: 13) demokrasinin bir rejim olarak idealleştirilmesini eleştirirken, “geleneksel olarak modern demokratik devletle ilişkilendirilen en iyi özelliklerin her ikisi de demokrasiden haddi zâtında ayrılabilir olan vatandaşlık ve hukukun egemenliğinden doğduğuna” inandığını ifade eder. Samons’un demokrasinin iyi yönlerini türeten, ama ondan bağımsız bir tarihe sahip olduğunu söylediği bu öğeler, cumhuriyet fikrinin tam da kalbinde aslında yer alır. İma ettiği gibi modern cumhuriyetçi değerler ile demokrasi arasındaki ilişki, demokrasiye bazı iyi cumhuriyetçi öğeler eklenmesinden ibaret değildir. Cumhuriyetçi düşünce ve kurumsallık demokrasiye bir nitelik kazandırmış, demokrasinin bir ahlâki töze sahip olmasını sağlamıştır.

6 Rudé (2015: 73-87), köylülerin ve baldırı çıplaklar olarak Türkçeleştirilebilecek sankülötlerin (*sans culottes*) mücadeleleriyle Fransız Devrimi’nin bir burjuva devriminden bir halk devrimine dönüşmesi sürecini ayrıntılı olarak tartışmaktadır.

çekişmenin de konusu haline getirdi. Devletin Fransız Devrimi sürecinde şekillenen maddi cumhuriyetçi kurumsallığı bu nedenle devrim sonrasında sadece sokakları değil, devleti de bir mücadele alanına dönüştürdü.

Bu açıdan, Charles Tilly'nin modern demokrasilerin ortaya çıkışını, konsolidasyonunu ve/veya demokratik kurumların çözülüşünü (*de-democratization*) sanayi kapitalizmi ve devlet ve yurttaş ilişkileri bağlamında değerlendirmeye çalışması yerinde gözükebilir. Öte yandan, Tilly, devleti ve yurttaşları, ikisi de baştan beri var olan, birbirine dışsal ve çekişme halindeki iki ayrı kuvvet ve özne olarak görür ve demokratikleşmeyi “devletin” vermek zorunda kaldığı, yurttaşın da talep ettiği ve aldığı bir süreç olarak yorumlar. Bu ikisini birbirinden bağımsız, kendinden menkul çıkarlara sahip iki ayrı güç olarak görmek pek çok yöntemsel zaaf yanında, içinde yaşadığımız “demokrasi krizinde” de devletin ve yurttaşın/yurttaşlığın birer güç odağı olarak değişmeden kaldığını varsaymak anlamına gelir. Tilly'nin çerçevesi demokratikleşmeyi devletin yurttaşların talepleriyle uyumlu “davranmak” zorunda kaldığı bir süreç olarak görür; demokratikleşmenin geri çevrildiği her momentisi ise devlet ile yurttaşlar arasında ilelebet sürmekte olan güç mücadelesinde birincisinin ikincisinden gelebilecek tehditleri savuşturması olarak yorumlar (Tilly, 2011: 33-70). Halbuki, yurttaşlık ve devlet, ebedi bir varlığa ve değişmeyen çıkarlara sahip verili aktörler değil toplumsal mücadelelerle sürekli olarak yeniden kurulan ve içeriklendirilen mücadele alanlarıdır. Sonraki bölümde göstereceğimiz gibi, günümüzün demokrasi krizi, devletin yaşadığı küresel ölçekli kriz içinde cumhuriyetin bel kemiğini oluşturan “yurttaşlığın” aşınması ile ilgilidir.

Fransız Devrimi'nin dünya tarihinde yarattığı cumhuriyetçi kırılmanın arkasındaki sınıfsal dinamiğin göz ardı edilmesi, modern demokrasinin işlevsel olarak Avrupa'da kapitalizmin gelişimiyle ve siyaseten de burjuva bakış açısı ile özdeşleştirilmesine neden olarak, kapitalizm ve sermayenin demokratikleşme süreciyle ilişkisini bulanıklaştırmaktadır. Cumhuriyetçi “liberal demokrasinin” kapitalizmin ideal devlet biçimi olduğunu zımnen ya da açıkça kabul eden yaklaşımlar, bu devlet biçiminin evrensel normlaşma/idealleşme sürecini 18. yüzyıl öncesinde besleyecek pek az toplumsal-siyasi dinamik olduğunu gözden kaçırmaktadır. Zira, kapitalizmin tarihsel gelişimi için, ister 14. yüzyılın köle emeği üzerinde yükselen deniz aşırı ticaret ağlarını, ister 16. yüzyıl İngiltere'sinin mülksüzleştirme süreçleriyle çözülmeye başlayan feodal üretim ilişkilerini referans alalım, kapitalist sömürü ilişkilerinin siyasi idaresinin ilk dört yüzyılında gönül rahatlığıyla sahiplenilebilecek etik-politik bir cevher bulunmamaktadır. Köle emeğine dayalı dünya ticaret piyasasının gelişiminin ne derece vahşi bir sömürü içerdiğini tartışmaya dahi gerek yoktur. Ancak, benzer insafsız emek sömürüsü hikâyelerinin yaşandığı ilk tarım ve sanayi devrimlerinin ana vatani olan İngiltere'nin aynı zamanda anayasal monarşi ve Şanlı Devrim'e de yol vermiş olması kafa karıştırıcı olabilir. Nitekim, tarih kitapları, İngiltere'de iktidar ilişkilerinin 13. yüzyıldan başlayarak kralı da sınırlandıran ortak kanun (*common law*) ve parlamento aracılığıyla düzenlenmesini günümüzün demokratik

hukuk devletine giden siyasi sürecin ilk adımları olarak kabul etme eğilimindedir. Bu tür yorumlara karşı, bahsedilen elitist demokrasi ve hukuk pratiklerinin sadece zamanın İngiliz centilmenleri için onurlandırıcı uygulamalar içerdiğini, dolayısıyla buradan insanlığın genel olarak sahiplenebileceği normatif değerler üretebilmenin kolay olmadığını hatırlatmak gerekiyor.⁷ Fransız Devrimi'nin yarattığı tarihsel “halkçı” ve korkutucu kırılma olmadan, İngiliz siyasi geleneğinden bugünün modern demokratik devlet pratiğinin kendiliğinden filizleneceğini düşünmek naiflikten öte, kapitalist sömürü ilişkilerini yeniden üretmeye yarayan ideolojik bir yorumdur.

Sonuç olarak, kapitalizmin Avrupa'daki tarihsel gelişimi içinde ortaya çıkan anayasal monarşi ya da mutlakiyete dayalı devlet pratikleriyle Fransız Devrimi sonrasının cumhuriyetçi devleti arasında doğrusal ve tamamlayıcı bir ilişki yoktur. Tersine, devletin, 18. yüzyılın sonundan itibaren Fransız Devrimi'nin etkisiyle cumhuriyetçi bir temelde, yani halkın egemenliği iddiası etrafında tanımlanması, kapitalizmin sınıfsal çelişkilerinin siyasi idaresi açısından çok önemli bir dünya-tarihsel kırılmaya işaret etmektedir. Fransa'daki devrim süreci, o zamana kadar sadece dinsel pratiklerle ya da açık şiddetle disiplin altına alınan geniş emekçi kitlelerin, yurttaşlık temelinde yeni bir hukuki kimlik kazandığı ve böylece üst sınıflarla kanun önünde eşitlendiği yepyeni bir siyaset alanının önünü açmıştır. Aynı kitlenin “halk” olarak tanımlanıp devlet eliyle korunan egemenliğin asıl sahibi ilan edilmesi ve bu sahiplik-vekillik ilişkisinin varlıklı-varlıksız (ya da ancak 20. yüzyılda kadın-erkek) ayrımı yapılmadan tüm vatandaşların katılımıyla düzenli olarak yapılan genel seçimler ve parlamenter pratikler vasıtasıyla yeniden üretilir hale gelmesi, bugünün modern “demokratik” devletlerinin sınıf-tarafsız görünümünün temellerini atmıştır.

Cumhuriyetçi tözün ve onunla içeriklendirilen demokratik mekanizmaların aynı zamanda halk egemenliğinin üst sınıflar lehine pasifize edilmesinin araçları olarak iş gördüğü, kapitalist üretim ilişkilerine bir meşruiyet kazandırdığı ya da sermaye birikim kanallarındaki çeşitlenmeye paralel olarak, birbirleriyle rekabet ve ihtilaf halinde gelişen sermaye fraksiyonları arasındaki çatışmaların kapitalizmin yeniden üretimini sekteye uğratmayacak şekilde söğürölüp, ortak uzun vadeli çıkarlar etrafında uyumlaştırılmasında işlevsel hale geldiği de (Willoughby, 2019: 63) doğrudur. Ancak bu bizi, kapitalizmin yeni devletinin cumhuriyetçi içeriğinin ve onunla özdeşleştirilen vatandaşlık, hukukun üstünlüğü, kamusalılık gibi ilke, kurum ve işleyişlerin tarihsel ve toplumsal bağlamını ciddiyle sorgulamaktan alıkoymamalıdır [bkz. Seven]. Kapitalizmin Avrupa'daki tarihsel gelişimi içinde devletin kazandığı bu modern cumhuriyetçi içerik ve sınıf-tarafsız görünüm, kapitalist devletin olmazsa olmazı değil, tüm işleyiş ve kurumlarının yanı sıra, içinden geçtiği değişim, gerilim ve krizlerle birlikte sınıf

7 Benzer bir yorum, Haklar Bildirgesi'nde ifadesini bulan kurucu evrensel ilkelerin, sınıfsal ve ırksal ayrımları aşan genel bir halk kavramına dayanmaktan ziyade, Amerikalı seçkinlerin İngiliz seçkinler karşısındaki hükümler haklarının altını çizme işlevi görmesi nedeniyle, Amerikan Devrimi için de yapılabilir. Ancak, yine de Amerikan Devrimi'nin burada yürütülen tartışma için daha ayrıntılı bir incelemeyi hak ettiğini söylemek gerekmektedir.

mücadelelerinin ürünüdür. Kapitalist devletin modern cumhuriyetçi içeriği sermaye birikimi açısından işlevsel bir zorunluluk olmadığı gibi, sadece egemen sınıfların talepleriyle de ilişkilendirilemez. Dolayısıyla bu cumhuriyetçi içerik, kapitalizmin doğal bir uzantısı, onun ekonomik mantığının ya da feodal zorlamlardan kurtulup “özgürleşen” emekçilerin kapitalist piyasa içinde emek güçlerini “kendi iradeleriyle” satmaya başlamalarının siyasal alanda yarattığı kendiliğinden bir sonuç değil, 18. ve 19. yüzyıllara damgasını vuran keskin sınıf mücadelelerinin dayattığı, içerisinde ezilen sınıfların talep ve kazanımlarını da barındıran bir haklar çerçevesidir (Ayers ve Saad-Filho, 2015: 601). Bu yüzden modern cumhuriyetçi demokratik devlet, bir yandan sermaye hâkimiyetinin yeniden üretilmesine sınıfsal içeriği nedeniyle doğrudan bağlı bir siyasal mekanizma, diğer yandan “insanlığın eşitlik ve özgürlük taleplerinin somut bir ifade biçimi, kurumsal yapısı” olarak, iflah olmaz bir zıtlığı tarihsel olarak bünyesinde barındıran bir mücadele alanıdır (Mısır, 2021: 150).

Bu alternatif çözümlemenin günümüzün “demokrasi krizini” anlamak açısından bize ilk söylediği, krizde olanın genel olarak demokrasi değil, cumhuriyetçi demokrasi olduğudur. Bir sonraki bölümde, cumhuriyetçi demokrasinin krizini neoliberal politikaların sermayeyi emek karşısında olağanüstü güçlendirmesiyle ilişkilendirecek ve bu değişimin kapitalist devletin üç yüz yıllık modern cumhuriyetçi kurumsal maddiliği üzerinde yarattığı gerilimlere dikkat çekeceğiz.

Neoliberalizm ve demokrasinin tözsüzleşmesi

1980’lerden 2008 krizine kadar neoliberal siyasetin önde gelen hedefi devletin özellikle iktisadi alandaki müdahaleciliğine son verilmesi gibi görünüyordu. Bu retoriğin 2008 krizinin ardından gelen devasa şirket kurtarma operasyonlarıyla boşa düşmesi ve daha da önemlisi demokratikleşmenin önünü de açacağı iddia edilen neoliberalleşme sürecinin demokrasi ümitlerini küresel ölçekte yok eden bir otoriterleşme dalgasıyla sonuçlanması, neoliberalizmin sonunun mu geldiği (Saad-Filho, 2020), yaşanan krizin neoliberalizm içinde bir kriz mi yoksa neoliberalizmin krizi mi olduğu (Yalman, 2021) ya da bugüne kadar neoliberalizm diye tartışılan şeyin zaten her daim otoriter olan liberalizm mi olduğu (Bonefeld, 2017) üzerine yoğun bir tartışma başlattı.

1980’lerden bu yana kapitalist toplumsal ilişkilerde dönüştürücü etkiler yapan ve küresel ölçekte siyasal, ideolojik ve iktisadi değişimleri tetikleyen neoliberalizm, kapitalizmin 1970’li yıllarda yaşadığı krize cevaben yerleşip yaygınlaşan bir sermaye birikim stratejisi (Aglietta, 1998), devleti sermaye ile uyumlu siyasal, ideolojik, idari ve kurumsal yeni yapılanmalara zorlayan ve sermaye sınıflarının siyasi olarak tekrar güçlenmesini hedefleyen bir sınıf projesi (Harvey, 2007) ya da küresel düzeyde yeni bir tarihsel blokun inşası süreci olarak düşünülebilir. Neoliberalizmi bu dönüşümlerin hepsini ortak kesen sınıfsal sonuçlarıyla değerlendirdiğimizde ise, “[e]meğin sermaye karşısındaki tarihsel kazanımlarını yok etmeye yönelik çok katmanlı sınıfsal ve siyasi mücadelelerin kar-

maşık bütünlüğü” olarak kavrayabiliriz (Bedirhanoglu, 2019: 213). Bu vurgu bize, bugün neoliberalizme ne olduğundan ziyade, kırk yılı aşkın sürenin sonunda neoliberalizmin ne yaptığına odaklanmak gerektiğini hatırlatmaktadır ve bu sorunun yanıtlanması cumhuriyetçi demokrasinin bugün içinde bulunduğu küresel nitelikli krizin nedenlerinin açıklanabilmesi için elzemdir.

Bu çerçevede ilk tespitimiz, neoliberalizmin bu kırk yılda emekçi kitleleri git-tikçe daha örgütsüz ve korunmasız hale getirip, siyasete müdahale kapasitelerini büyük ölçüde zayıflatarak güçten düşürdüğü (Berardi, 2017: 47; Peters, 2011), böylece kapitalist toplumsal ilişkileri küresel ölçekte ve sermaye birikiminin öncelikleri uyarınca “başarıyla” dönüştürdüğüdür. Panitch ve Gindin’in (2010: 13), kapitalizmin 19. yüzyıldan bu yana yaşadığı küresel krizler içinde bir tek 2008 krizinin ortaya çıkışında emek eksenli toplumsal mücadelelerin tetikleyici-liğinden bahsedilemeyeceğini vurgulamaları bu açıdan manidardır. Bu dönüşüm, devletin iktisadi süreçlerdeki varlığının geriletilmesi gerektiğine ilişkin neoliberal retoriğe rağmen, her şeyden önce devlet eliyle hayata geçirilen, piyasa ilişkileri kadar zorun da kullanıldığı bir süreç içinde oldu. 1970’lerde güçlü işçi sınıfı örgütlülüğüne ve sol/sosyalist birikime sahip olan Şili, Uruguay, Brezilya, Arjantin gibi Latin Amerika ülkeleri ile Türkiye’de, bu dönüşümün önünü tıka-yabilecek toplumsal direncin ABD destekli askerî darbeler yoluyla bertaraf edil-mesi bu açıdan önemlidir. Buna benzer pek çok örneğin gösterdiği gibi neolibe-ralizm, daha en baştan demokratik kurum ve mekanizmaların tasfiyesi ve eme-ğin gücünün zorla kırılmasıyla hayata geçirildi.

Neoliberalizmin sonuçlarını tartışmaya 1980’lerden 2010’lara kadar dünya ça-pında uygulanan finansal ve ticari serbestleştirme, özelleştirme ve kuralsızlaş-tırma politikaları ya da sosyal devletin geriletilmesi stratejilerinden değil, doğ-rudan emek-sermaye ilişkilerinde yaşanan tarihsel değişimden başlamamız ne-oliberalizm üzerine yapacağımız dünya-tarihsel çözümleme açısından kritik bir öneme sahiptir. Zira bu vurgu, neoliberalizmi daha dar bir şekilde İkinci Dün-ya Savaşı sonrasının Keynesyen refah devleti uygulamalarının terk edilmesi sü-recine indirgeyen eleştirel yaklaşımlardan farklı bir çözümlemeye işaret ediyor. Neoliberalizm, tabii ki, özellikle sosyal güvenlik, eğitim ve sağlık alanlarında dayattığı piyasacı politikalarla Keynesyen refah devletinin sonunu getirdi (Le-bow, 2019: 81). Ancak, neoliberalizmin 1980’lerden itibaren bu tahribatları ya-pabilmesinin alt yapısının, Batılı emekçi sınıfların muhalefet gücünü giderek da-ha fazla iktisadi alana hapseden yine aynı refah devletinin oluşturduğu da ayrı-ca doğrudur. Başka bir ifadeyle, Keynesyen refah devleti 19. yüzyıl boyunca ka-pitalizm karşıtı mücadele veren, dünya savaşlarında cephelerde kazandığı gü-cü siyasi taleplere tercüme eden, İkinci Dünya Savaşı boyunca yeraltında Naziz-min yenilmesi için mücadele veren sosyalist/komünist parti ve hareketlerin ar-tan siyasi prestijlerinden de beslenerek, daha da güçlenen Batılı emekçi kitlele-rin 1945’lere kadar koruduğu radikal ve militan sınıfsal muhalefetini ehlileştir-miş ve sistem içine çekerek yerelleştirmiştir (Wood, 2008: 44-46). Neolibera-lizmin, refah devleti uygulamalarıyla keskin bir karşıtlık içinde olmaktan çok,

emek-sermaye ilişkilerinde Keynesyen dönemde başlayan bu ehlileştirici etkiyi sermayenin emek üzerindeki tahakkümünü derinleştirecek yeni pratiklerle tamamladığını söylemek doğrudur. Başka bir ifadeyle, neoliberalizm, bir yandan siyasi sonuçları itibarıyla 1945 sonrasına damgasını vuran emek yanlısı yeniden dağıtım politikalarını sermaye lehine tersine çeviren sınıfsal saldırdır. Ancak, bunun da ötesinde neoliberalizm, emeğin 19. yüzyıldan 1945 sonrasına kadar sermayeye karşı yürüttüğü sistem karşıtı sınıf muhalefetinein soğurulmasında niteliksel bir dönüşüm yaratan dünya-tarihsel bir kırılmadır.

Neoliberalizmin nasıl olup da emeğin 19. yüzyılın Viyana Düzeni'yle,⁸ milliyetçilikle, dünya savaşlarıyla ya da faşizmle kırılmayan militan gücünün soğurulmasında, Keynesyen refah devletinin başlattığı süreci tamamlayan yeni bir dünya tarihsel kırılmaya karşılık geldiğini anlamak için, bu sınıfsal saldırıda, zoru yanı sıra, finansal serbestleşme ve finansallaşma (Sawyer, 2013) süreçlerinin oynadığı kritik ve dönüştürücü rolü vurgulamak gerekir. Finansallaşma olgusunu doğrudan Batılı demokrasilerin krizi ile ilişkisi açısından sorgulayan Nölke (2020), günümüzde finansal sektörün olağanüstü büyümesinin, teknik içeriğiyle karmaşıklaşmasının ve bir ağ haline gelmek suretiyle birlikte hareket edebilen bir bütünlük kazanmasının, hem demokratik karar alma süreçlerini hem de bu süreçlerden çıkan kararların uygulanmasını sekteye uğrattığını ileri sürüyor. Nölke'ye göre (2020: 427-430), doğası gereği istikrarsız olan ve sadece kısa dönemli iktisadi stratejiler izlenmesine izin veren finansal sektör, bugün fazlasıyla karmaşıklaşmış ve genişlemiş, ancak aynı oranda da kırılmağa başlamıştır. Sahip olduğu genişlik, karmaşıklık ve yaygınlık sayesinde; bir yandan devletleri finansal alanı düzenleme çabalarından geri durmaya, ülke ekonomisinden hızlı çıkış tehdidiyle kendi çıkarları doğrultusunda kararlar almaya ve teknokratlaşmaya zorlamakta, diğer yandan ise kriz süreçlerinden büyük hasarlarla çıkmamak için devletlerin büyük kaynak aktarımlarına muhtaç görünmektedir.

Ancak bu süreçte devletlerin kendilerini iktisadi ve politik olarak yeniden üretebilme koşulları da finansallaşmış olduğu için, Nölke'nin işaret ettiği bu kırılmağa içinde emek, devletleri finansal sermayeye karşı kamusal politikalar izlemeye zorlayacak bir siyasi varlık gösterememektedir. Bu noktada, finansallaşmayı devlet ve halkla finansal sermaye kesimleri arasındaki *dışsal* bir ilişki olarak görmenin ötesine geçip, finansallaşmanın sermayenin kapitalist toplumsal ilişkilerin bütünü üzerinde kurduğu *yapısal* gücün bir ifadesi olduğunu fark etmek gerekiyor. Bu açıdan, Ben Fine'in (2010: 18) finansın günümüzde geleneksel sınırlarını aşarak, bireylerin ve toplumun yeniden üretimi sürecine yayılmış olduğunu vurgulaması önemlidir. Bu vurgunun en somut karşılığı yoksul hanelerinin farklı oranlarda da olsa, dünyanın hemen her ülkesinde yaşamlarını ancak borçlanarak sürdürebilir hale gelmeleridir. Geçim için, sosyal devlet-

8 Napolyon'un 1815'te yenilmesinin ardından Viyana'da toplanan konferansın temel konusu Fransız Devrimi'nin Avrupa'daki yıkıcı etkilerinin nasıl kontrol altına alınabileceği olmuştur. Avrupa monarşilerinin kendi aralarında büyük bir savaştan yüz yıla yakın bir süre kaçınmayı başarmalarının bu kaygı altında şekillenen bir strateji olduğu söylenebilir.

çi politikalar yerine borçlanmanın bir zorunluluk hale gelmiş olmasını Soederberg (2014), refah devleti kavramını değiştirerek, “borç refahı” (*debtfarism*) olarak tanımlıyor. Borçlu kitleler ile onlardan çok daha fazla borçlanmış, bütçelerini çevirmek ve borçlu kitlelerin siyasi tepkilerini yönetebilmek için dışardan düzenli sıcak para akışına mahkûm hale gelen devletlerin finansla kurdukları ilişki bu nedenle dışsal bir ilişki değildir; bütünü itibarıyla para-sermaye ile disipline edilmiş, içsel bir ilişkidir. Bu tablo, sermaye sömürsünün çok daha fazla kapitalist piyasa disiplini üzerinden dayatılır, dolayısıyla yapısallaşmış hale gelmesine işaret etmektedir. Sermayenin bu yapısallaşmış disiplini altındaki 21. yüzyılın emekçisi, kolektif sınıfsal kimliğinden ve dayanışma pratiklerinden kopartılmış, toplumsal olarak atomize ve iktisadi olarak “finansallaşmış bir bireydir” (Haiven, 2011: 95) ve bireysel ufkı, piyasadaki tüketici konumu ile borçlandıkça edindiği “borç yöneticisi” konumunun dayattığı risk algılarıyla sınırlıdır. Finansallaşma bu nedenle, sadece sermaye birikimi sürecinde bir değişiklik ya da sermayenin görünür niteliğini değiştiren bir süreç değil, toplumsal ilişkilerin bütünü ve devlet politikalarını devletin sınıf-tarafsız konumunu yeniden üretecek şekilde kendi güdümüne sokmasıyla ve sermayenin emek üzerindeki dolaysız tahakkümüyle ilgilidir (Bedirhanoglu, 2021: 76).

Emeğin neoliberal dönemde sermaye karşısında güç kaybetmesinde etkili olan borçlanma süreciyle yakından ilgili diğer dinamikler, emek piyasalarının esnekleşerek güvencesiz, geçici, kısa zamanlı ve Covid-19 pandemisiyle iyice yerleşen, uzaktan çalışma pratikleri ile tanımlanır hale gelmesi, sendikaların tasfiyesi ya da etkisizleşmesi, tarımsal nüfusun çözülmesi nedeniyle yedek emek ordusunun genişlemesi, tüm bunlara paralel olarak ücretlerin erimesi, harcama kalemlerine eğitim, sağlık ve emeklilik gibi harcama kalemlerinin eklenmesi ve gelir dağılımının dünya ölçeğinde bozulması olarak sıralanabilir (Fabry ve Sandbeck, 2019: 110). Çalışma koşullarını köklü olarak değiştiren tüm bu dinamikler, emek üzerinde kapitalist piyasa üzerinden kurulan sermaye tahakkümünü derinleştirdi ve emekçileri piyasa şiddeti karşısında çaresiz ve korunmasız kitlelere dönüştürdü. Sovyetler Birliği’nin yıkılışının da bu süreçte alternatif ümitlerini zayıflatan çok önemli bir etkisi olmuştur.

Neoliberal dönemde toplumsal ilişkilerin bütünü, emeği de kapsayan bir biçimde, finansallaşmayla derinleşen piyasa şiddeti üzerinden sermayenin güdümüne girmesi, devletin kamusal kurumsallaşmasında da somut dönüşümlere neden oldu. Hibou’nun (2004) “devleti özelleştirmek” tanımının hakkını verecek şekilde, 1970’lere kadar devletlerin kamusal ve ulusal yapılanmalarının şahıka sayılabilecek iç ve dış güvenlik aygıtları, neoliberal özelleştirme ve özelleşme süreçleri içinde sermaye ile çok daha doğrudan ilişkilenen kurumlara dönüşmekte (Hülagü, 2021; Dölek, 2015)⁹ ve devletlerin düzenleme yetkileri kamu-özel ortaklıkları üzerinden sermaye temsilcilerinin aktif katılımıyla (Picciotto, 2011: 9-12) kullanılmaktadır. İtalya, Bulgaristan, Yunanistan ve Çek Cum-

9 Güvenlik aygıtlarının özelleştirilmesinin devletin neoliberal dönüşümünde ne anlama geldiğini Türkiye üzerinden sorgulayan bir tartışma için bkz. Bedirhanoglu, Dölek ve Hülagü, 2016.

huriyeti'nde olduğu gibi, finans tekellerinin basıncı altında aleni emek karşıtı politikaları hayata geçirmek dışında bir alternatif sunamayan merkezdeki siyasal partiler, iktidara geldiklerinde kamu kaynaklarının yönetimini kabineye doğrudan atadıkları, seçilmemiş teknokrat bakanlara bırakabilmektedirler (Storey, 2019: 1036; Ayers ve Saad-Filho, 2015: 598). Dolayısıyla mesele 1980 öncesinin kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesinin çok ötesine geçmiş, kapitalist sömürü ilişkilerinin siyasi idaresinin devletin sınıf-tarafsız görünümü üzerinden yapılmasının giderek zorlaştığı köklü bir değişimi imlemeye başlamıştır.

Bu koşullar altında, demokrasiyle özdeşleştirilen temel kurum ve süreçler, emek ile sermaye arasında iktisadi düzeyli bir mücadelenin dahi alanı haline gelememektedir. Zira, artık ne iktidara gelen farklı hükümetlerin söz verdikleri emek yanlısı politikaları gerçekleştirecek kapasiteleri ne de beklentileri boşa çıkan kitlelerin taleplerinin peşinden kararlılıkla koşacak güçleri, örgütlenmeleri ve platformları vardır. Emekçiler güçlerini toplayıp birlikte harekete geçseler bile, devletin sermaye lehine yeniden tanımlanmış olan “yeni liberal” kurumsallığı emekçi taleplerin somut devlet politikalarına dönüşmesini, hatta bu politikaları etkileyebilmesini engellemektedir. Cumhuriyetçi içeriğiyle daha önce “yurttaşlara ait olma” iddiasındaki devlet, piyasanın gereklerini finansal sermayenin küresel olarak koyduğu kurallara uygun bir şekilde icra eden bir aygıt olmaya doğru gerilerken, artık meşruiyetini “kamu yararı” fikri temelinde değil, her bir birey için “sınıf atlama” fırsatları yaratacak büyüme rakamları üzerine kurmaktadır (Lebow, 2019: 382).

Bu önermeler, yaşadığımız dönemdeki demokrasi krizinin küresel niteliğine ve kaynaklarına ilişkin önemli ipuçları veriyor. Demokratik cumhuriyetçi kurumlar bugün, bunların gelişmesine gerekçe ve zemin teşkil eden toplumsal baskıların farklı stratejilerle dağıtıldığı ve etkisizleştirildiği, başka bir deyişle kurucu cumhuriyetçi değerlerin toplumsal karşılığının olmadığı bir durumda “işliyorlar” Bugün, devlet kendisini yurttaşların ortak yararını temsil eden, halka ait bir aygıt olarak sunamıyor; belirli şahıs ve grupların tekil çıkarları karşısında kamusal çıkarı gözetken, sorumlu ve kamusal yaşama güçlü bir şekilde katılan yurttaş fikri (Audier, 2006: 15) artık ne devletin ideolojik aygıtları tarafından aktarılabilir ne de tek tek yurttaşların eylemlerinde üretilebiliyor. Toplumsal varlığın sürdürülebilmesi için kamusal yaşamda herkesin üzerinde uzlaştığı belirli etik-politik ilkelere, ortak bir hukuka bağlı kalması fikri yerini piyasanın kuralsızlığına bırakıyor (Gauchet, 2013: 58). Kamu yararının önceliği, yurttaşlık bilinci, anayasa halini almış kurucu etik-politik değerler ve daha bir dizi cumhuriyetçi ögenin aşındığı koşullarda yapılan referandumlardan ve seçimlerden, cumhuriyet fikrinin sönümlendiği bir ortamda faaliyet gösteren parlamentolardan ve siyasal partilerden bahsediyoruz. Kısacası, cumhuriyetçi tözünden yoksun kalmış, tözsüzleşmiş bir demokrasiden bahsediyoruz.

Öte yandan, 1990'lı yıllardan itibaren Küresel Güney ve Kuzey'de zaman zaman başgösteren militan sokak eylemleri ile 2008 krizinden sonra dünyanın farklı yerlerinde bir dizi şeklinde ortaya çıkan halk ayaklanmaları bu durumun

hep böyle sürmeyebileceğini de söylüyor. Bu güçlü ve kitlesel eylemler, şimdilik demokratik kurumlar üzerindeki sermaye vesayetini tersine çevirecek sonuçlar doğurmadı, ancak Covid-19 pandemisiyle yeni boyutlar kazanan emek-sermaye mücadelesinin içinde bulunduğumuz bu kritik dönemde nereye doğru evrileceği de belirsiz. Sermayenin devletin dünya-tarihsel modern siyasi biçimini yeniden tanımlayıp, demokrasiyi cumhuriyetçi içeriğinden arındırarak üç yüzyıl öncesinin rövanşını alıp alamayacağı ya da emekçi kitlelerin sınıfsal, ırkçı, ulusal, cinsiyetçi ayrımların hepsini aşan radikal bir cumhuriyetçiliğin taşlarını döşeyip döşeyemeyeceği bugünden yarına verilecek toplumsal mücadeleler içinde belli olacak.

Sonuç yerine: Cumhuriyetsiz demokrasi neye benzer?

Devletin “sınıf tarafsız” görünümüne eşlik eden, cumhuriyetçi “kamu yararı”, “eşit yurttaşlık” ve “kanun önünde eşitlik” gibi ilkeler ve bunlarla içeriklenen demokrasi ile kapitalist sınıf ilişkileri arasındaki gerilim neoliberal döneme özgü değildir. Ancak, 20. yüzyıl boyunca, emekçi sınıfların gücü ve tarihsel olarak sınıf mücadeleleriyle kurulan devletin sınıf-tarafsız görünümünün açtığı siyasal alan emekçi güçlere bölüşüm politikalarını etkileme gücü veriyor ve bu durum sermayenin kâr ve genişleme arayışının önüne bazı sınırlar çekebiliyordu. Bu açıdan kitleleri ve onların taleplerini siyaset sahnesine çeken cumhuriyetçi demokrasinin, kitlelerin radikal muhalefet yönelimlerini soğurma kapasitesi kadar, sermaye iktidarına sınırlar çeken ve hatta ona karşı radikal bir muhalefetin önünü açan bir kapasitesi de vardı (Vazquez-Arroyo, 2008: 142). Neoliberalizm, cumhuriyet anlayışı temelinde çekilen bu sınırları sermaye lehine hepten ortadan kaldırmakta büyük bir başarı gösterdi. Eğer cumhuriyetin başlangıç ilkeleri, insanın insan üzerindeki keyfi ve dizginsiz tahakkümünün sonlandırılması ve insanın, kendisinin de yapıcısı olduğu genel iradenin parçası olarak özgülleşmesi ise (Sandel, 1996: 26); neoliberalizm emeği güçten düşürüp, bu başlangıç ilkelerinin altını oyacak kapitalist dinamikleri tamamen serbest bırakarak, cumhuriyet ile demokrasi arasındaki bağın hepten kopmasının önünü açmıştır. Bu nedenle neoliberalizm, “özelin” insan üzerindeki tahakkümünü önlemek için “genelin” (halkı/ulusu ve genel iradeyi temsil eden devletin) müdahalesini meşru gören cumhuriyet fikri ile insanın özgürlüğünü ona “karışılmamasına” (*non-interference*) bağlayan liberal (Pettit, 2012: 10-11) ilke arasında modern burjuva devlete kazılı olan çelişkinin, “liberalizm” lehine çözülüşünü temsil etmektedir. Demokrasinin tözsüzleşmesi, neoliberalizmin bu çelişkiyi liberalizm lehine çözmesi ile bir ve aynı süreç olarak görülmelidir.

Günümüzde siyasal partilerin destekçi tabanlarının taleplerini iktidar alanına taşımada yetersiz kalarak etkisizleşmesi, parlamentoların yürütmenin güçlenmesiyle işlevsizleşmesi ve devletlerin sınıf çelişkilerini giderek daha fazla şiddet kullanarak idare etme yoluna gitmeleri, demokrasinin tözsüzleşmesinin nedenleri değil, semptomlarıdır. Bu koşullarda seçimler, parlamento ve siyasal partiler

birer yapılageliş olarak işlemeye devam edebilir, ama tam da Fredrich Hayek'in (1960: 104) henüz 1960'larda hayal ettiği sınırlılıkta ve biçimde bu gerçekleşir: Kitlelerin, bırakın sermaye tahakkümünün bütününü sarsabilecek derecede politikleşebildiği bir özneleşmeyi, piyasa-devlet ilişkisinin işleyişine ya da kaynakların bölüşümüne yönelik "kararların" oluşturulmasına bile etki edemediği bir demokrasi, kitlelerin etkisinin yalnızca zaten önceden belirlenmiş olan bu kararları "kimlerin" uygulayabileceğini seçmekle sınırlı olduğu, seçimlerin bu kararları piyasa rasyonalitesi yerine keyfi şekilde alan yöneticileri barışçıl bir şekilde yerinden etmekten başka bir işe yaramadığı bir demokrasi. Bu nedenle, günümüzün demokrasi krizinin altında yatan esas gerilim, Wendy Brown'un iddia ettiği gibi neoliberalizm ile (liberal) demokrasi arasında değil, neoliberalizm ile emekçi kitleler güçten düştükçe altı oyulan cumhuriyetçi demokrasi arasındadır.

Sunduğumuz bu yaklaşım, bugün "sağ popülizmin" ve şoven aşırı sağ hareketlerin/partilerin küresel ölçekte eşzamanlı yükselişinin arkasındaki bağlamı açıklamaya yönelik bir çerçeve de sunabilir. Kendisini, ana akım siyasal partileri, siyasal elitleri ve yerleşik burjuva demokratik kurumları, yani bir bütün olarak müesses nizamı lanetleyen bir söylem üzerinden kuran ve bunların karşısına onların "kurbanı" olarak kodladıkları halkı koyup onu etno-dinsel bir temelde temsil etme iddiası taşıyan popülist/şoven sağ hareketler, cumhuriyetçi içeriğinden arındırılmış bir demokrasi pratiği sayesinde ve böyle bir demokrasinin mekanizmaları ve prosedürleri aracılığıyla güçlendiler ve hatta kimi ülkelerde iktidara gelebildiler. Sağ popülizm neoliberalizm döneminde sermayenin emekçi sınıflar ve devlet karşısında artan belirleyiciliğinden ötürü artık demokratik kurumların devletin sınıf-tarafsız görünümünü yeniden üretmede işlevli olamadığı, bu kurumların halk egemenliği ve kamu yararı gibi ilkeleri temsil edemeyerek, özellikle neoliberal politikalarından zarar görmüş kesimler nezdinde itibarsızlaştığı koşullarda kitleselleşme imkânına sahip olabildi. Popülist sağ, halkın karşısına "siyasal elitleri" koyan söylemi ile bu itibar ve meşruiyet yitiminin kendisini siyasetin konusu haline getirdi. Mevcut meşruiyet krizine ve yükselen otoriter eğilimlere rağmen, burjuva-demokratik kurumların içerisinden siyaset yapmaya devam eden ve cumhuriyetçi tözünü çoktan yitirmiş olan devlet kurumlarını ilkesel olarak savunmaya girişen merkezdeki siyasal partilere zıt olarak sağ popülist hareketler, bu durumu kendi siyasi söylem ve stratejilerinin en temel çıkış noktası haline getirdiler (Saraçoğlu, 2017). Tüm bu tartışma, "sağ popülizmin yükselişini" demokraside gerilemenin nedeni olarak değil, cumhuriyetçi değer ve ilkelerin aşınmasının ve demokrasinin tözsüzleşmesinin bir semptomu, bir çıktısı olarak görmek gereğine işaret ediyor. Aynı çerçeveyi Türkiye'ye uyarlayarak şunu söyleyebiliriz: Türkiye'de demokrasi öncelikle İslamcı-milliyetçiler iktidara geldiği için gerilemedi; Türkiye'de demokrasi cumhuriyetçi içeriğini neoliberal dönemde aşama aşama kaybettiği için, İslamcı-milliyetçilik içi boşalmış, iskelet halindeki demokratik kurumlara kendi elbisesini giydirebildi ve bu elbisenin uymadığı yerde o kurumları dönüştürdü ve ya ortadan kaldırdı.

Hannah Arendt, *Geçmişle Gelecek Arasında* isimli kitabında, “Olgulara dair bilginin teminat altına alınmadığı ve olguların ihtilaf konusu olduğu yerde ifade özgürlüğü kuru bir güldürüden ibaret kalır” diyordu (Arendt, 1967: 234). Benzer bir ilişkiyi cumhuriyet ile demokrasi arasındaki ilişki için de söyleyebiliriz: En temel cumhuriyetçi değerlerin teminat altına alınmadığı, kamu yararının, aktif yurttaşlığın ve halk egemenliği gibi ilksel ilkelerin bile tartışma konusu olduğu bir yerde, demokrasi de kuru bir güldürüden ibaret kalır.

POPÜLİZM VE DEMOKRASİ: BİR KAVRAMSAL GERİLİMİN KISA ÖYKÜSÜ

KÂZIM ATEŞ

Giriş

Popülizm (halkçılık)¹ üzerine çalışmaların değinmek zorunda kaldığı ve biz-zat yaşadığı sorun, kavramı siyaset bilimi/teorisi için ortak, evrensel bir içe-rikle doldurarak tanımlamak ve kullanmaktaki zorluktur. Bu zorluğun neden-lerinden biri, popülizmin demokrasiyle olan karmaşık, çok yönlü ilişkisidir. Po-pülizm demokrasiye tehdit midir, demokrasi için bir imkân mıdır? Liberal tem-sili demokrasilerin krizinin nedeni midir, bu krizin sonucu mudur? Demokra-siyi bütünüyle ortadan kaldırarak ve kaçınılmaz totaliter sonuçlar üretecek bir politik proje midir, temsili demokrasiye karşı katılımcı/doğrudan demokrasinin kurucu söylemi midir? Demokratik kurumları zayıflatır ya da ortadan kaldırır mı, demokratik kurumları yeniden kurmanın yolu mudur? Mevcut demokrasi-leri öldürecek proje midir, demokrasiyi kuracak ya da demokrasiyi demokratik-leştirecek kolektif hareket midir? Bu soruların her birine olumlu yanıt verecek popülizm çalışmaları vardır. Zorluk da budur...

Bu çalışmanın amacı, yukarıdaki sorulara kapsamlı, bütünsel, ikna edici, “doğru” yanıtları vermekten ziyade onlara verilen, verilmekte olan yanıtların bir dökümünü sunmak ve böylece, örneğin popülizmi demokrasinin karşıtı ve de-mokrazi için bir koşul olarak görenleri aynı karede bir araya getirerek, demok-rasiyi popülizmle birlikte düşünmenin sağlayacağı akademik-entelektüel imkâ-

1 Türkçede popülizm ve halkçılık, farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılıyor olmasına karşın, Ba-tı dillerinde böyle bir ayrım yoktur çünkü örneğin İngilizce *populism*, İspanyolca *populismo* ve di-ğer Batı dillerindeki benzer kelimelerinin birebir çevirisi “halkçılık”tır. Dolayısıyla bu metin boyun-ca popülizm ve halkçılık aynı anlama gelecek şekilde kullanılacaktır.

nı göstermektedir. Bununla birlikte, akademik-politik çalışmalarda giderek hâkim hale gelen liberal popülizm eleştirisinin, bir “halk eleştirisi” haline gelmeye başladığını, her türden kolektif özneliği, kolektif kurtuluş çabalarını tehdit olarak gördüğünü ve aslında bu tutumun kendisinin demokrasi için bir tehdit olduğunu göstermek de çalışmanın amaçlarından biridir. Dolayısıyla fotoğraf, popülizmi bir imkân olarak gören eleştirel bir perspektiften çekilecektir [bkz. Damar].

Aşağıda ilk önce popülizmi liberal demokrasiyle uzlaşmaz bir karşıtlık içinde gören, demokrasilerin yaşadığı krizden çıkmak için popülizme anlamlı ve kapsamlı bir yanıt vermek gerektiğini savunan güncel yaklaşımları ele alacaktır. Ardından sırasıyla, bu (ana akım) yaklaşımın eleştirel bir okumasına; popülizmi kolektif özneyi inşa etmenin ve hatta politik olanın mantığı olarak gören Lac-lau’nun teorisine; popülizmi demokrasinin kurucu/kurtarıcı boyutu ya da radikal demokrasinin zorunlu koşulu olarak değerlendiren yaklaşımlara odaklanılacaktır. Sonuç bölümü ise yapılan eleştirel okumanın genel bir değerlendirmesini sunacaktır.

Liberal demokrasinin popülizmle imtihanı

İki savaş arası dönemde ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında gördüğümüz bir dizi olgu (faşizm, McCarthyizm, Soğuk Savaş vb.), Amerikan üniversitelerinde, zamanla ana akım haline gelecek, “davranışçılık” ya da “davranışçı yaklaşım” olarak adlandırılan yeni sosyal bilim yaklaşımı ve metodolojisinin (Gunnell, 2013: 82) doğmasına ve bu yeni yaklaşım çerçevesinde politik kategorilerin (örneğin demokrasi) yeniden tanımlanmasına ya da yeni politik kategorilerin (örneğin popülizm) üretilmesine yol açtı. Politik davranışı en geniş çerçeveden kuşatmayı amaçlayan bu yaklaşımın tam merkezinde bir yönetim sistemi olarak anlaşılan demokrasi vardır. Davranışçılığın “gerçekçilik ve betimleyicilik” iddialarına uygun olarak, siyaset biliminin görevi, demokrasinin “ne olması gerektiği” ya da “ne olacağı” ile değil, “ne olduğu” ile ilgilenmek; gerçekte var olan demokrasileri analiz etmek ve demokrasilerin totaliter rejimlerden (Nazizm ve komünizmden) farkını açıklamaktır. Davranışçı yaklaşımla mevcut demokratik rejimlerin özellikleri belirlenerek oluşturulan demokrasi teorisi/modeli, prosedürel-çoğulcu demokrasidir [bkz. Demirel].² Bu yeni model, hem klasik liberalizmi hem de klasik demokrasi teorisini yerinden edecek; liberalizm, bireyleri değil, çıkar gruplarını merkeze alan çoğulculuk olarak, demokrasi ise, öze/esasa dair değil, usule-yönteme dair bir mesele olarak yeniden anlamlandırılacaktır. Demokrasi, artık normatif, olması gerekeni tartışan bir teori değil, ampirik olarak gözlemlenebilir bir gerçeklik olarak ele alınmalıdır. Gerçekçi bakış açısından demokrasi, zorunlu olarak elitler arası bir rekabet sürecidir.

2 Aynı zamanda, “gerçekçi demokrasi modeli” ve “elitist demokrasi” ya da “demokratik elitizm” olarak da adlandırılır. Bu yeni demokrasi teorisinin kurucu isimlerden birisi Dahl’dır (1961a). Modeli geliştiren diğer önemli çalışmalar için bkz. Dahl (1956; 1961b), Mayo (1960), Sartori (1962), Almond ve Verba (1963).

Çoğulcu demokrasi kuramcıları da bu modelin “elitist demokrasi teorisi” olarak adlandırılmasını kabul eder, çünkü deneye/gözleme dayalı bir gerçeklik olduğunu iddia ederek, mevcut demokratik sistemlerin elitler ve elit olmayanlar, “*homo politicus*” ve “*homo civicus*” (Dahl, 1961b: 223-228) arasındaki ayrım üzerinden işlediğini, halkın kendi kendisini yönettiği “yöneten demokrasi-nin... gerçekleşmesi imkânsız bir ütopya” olduğunu, dolayısıyla demokrasinin kaçınılmaz ve gerçekçi olarak “yönetilen demokrasi” olduğunu (Sartori, 1962: 87) savunurlar. Modelin bir başka bileşeni, totaliter hareketlerin/rejimlerin kitle, halk gibi bütünsel/homojen kategorilerle kavradığı toplum yerine, bireylerin birden fazla grup içinde çıkarlarını, değerlerini savunduğu, geçici, sorun merkezli çoğunluklar üreten bir sosyal yapıyı imleyen çoğulculuktur. Çoğulculuk, iktidarın tek bir merkezinin olamayacağını, dağılmışlığını ve gruplar arasında paylaşılmışlığını gösterir. Aynı zamanda, klasik demokrasinin kurucu ilkelerinden birisi olan çoğunluk ilkesinin ve yine klasik demokrasinin sosyal birliğe dayandırdığı demokrasi anlayışının, gruplar, daha doğrusu, grup liderleri, elitler arasında müzakere ve uzlaşmaya dayalı bir demokrasi anlayışı lehine reddedilmesi anlamına gelir. Bunun doğal sonucu, halk iradesi gibi demokrasinin kurucu ilkesinin, kamu yararı, ortak fayda gibi kolektif öznelliği çağrıştıran kategorilerin imkânsız olduğu, bu tür kolektif kimliklerin demokrasi için tehdit olduğu düşüncesidir.

Popülizm, 19. yüzyıl Amerikan popülistlerini anlamanın terimi olmaktan çıkıp, siyaset biliminin/teorisinin, daha özel olarak demokrasi teorisinin bir analitik kategorisi haline, yukarıdaki gerçekçi/elitist demokrasi çerçevesi içinde ve onun karşısı olarak geldi. İkinci Dünya Savaşı’na kadar genellikle ilerici, eşitlikçi, reformist bir hareket olarak bilinen Amerikan popülistlerinin, savaş sonrasında demokrasiye yönelik tehdit olarak görülmesinde, savaşa neden olan totaliter rejimlerin kitle mobilizasyonu ile özdeşleştirilmesi ve yakın ve acil bir tehdit olarak McCarthyizmin yarattığı korku ve tehdit doğrudan etkilidir. Ayrıca sosyalist rejimlerin kendilerini “halk cumhuriyetleri”, “halk demokrasileri” olarak görmelerinin (Gilman, 2003: 47), savaş öncesi ve sırasında “halk cephele-ri” kurmalarının, Batılı liberallerin halk kavramıyla aralarına mesafe koymalarına neden olmuş olması da muhtemeldir. Bu gelişmelere bağlı olarak, ilk adımda McCarthy’yi destekleyen sosyal tabanın ve politik davranışının kaynağının 19. yüzyıl sonlarının Amerikan popülistleri olduğu iddia edilmiş, ikinci adımda, popülizm tekil-tarihsel bir hareketin adı olmaktan çıkıp, evrensel bir kategori olarak kullanılmaya başlamıştır.

İlk adımı, Daniel Bell, Edward Shils gibi siyaset sosyolojisinin ve çoğulcu demokrasi teorisinin önde gelen isimleri ile birlikte, tarihçi Richard Hofstadter atmıştır. Hofstadter, 1955 tarihli *The Age of Reform* kitabında 19. yüzyıl Amerikan popülistlerini ilerici, demokratik bir hareket olarak değil, aşırı sağın sosyal ve politik kaynağı olarak gösterdi.³

3 Hofstadter’ın çizdiği popülist profilinin her bir ögesi çok sert eleştiriler aldı. Tarihçilerin eleştirilerinin bazıları için bkz. Pollack (1960; 1965), Woodward ([1960] 2008), Saloutos (1966), Goodwyn

Elitist demokrasinin popülizm tanımı

Soğuk Savaş'ın ideolojik kutuplaşma iklimi çerçevesinde gelişen elitist demokrasi teorisi içinde icat edilen popülizm şöyle özetlenebilir: Akla karşı duyguları/tutkuları; uzmanlığa karşı komplo teorilerini; çoğulcu toplum karşısında kitle toplumunu, çoğulculuğa karşı çoğunlukçuluğu; farklılıklara karşı türdeşliği/homojenliği; elitler karşısında halkı; elitlerin çoğulluğu karşısında karizmatik-otoriter lideri; demokratik, bürokratik kurumlar karşısında kurumsuzluğu ve doğrudanlığı; gerçekçi demokrasi modeline karşı demokratik aşırılığı, yüceltilmiş bir geçmişi ve imkânsız bir ütopyayı, yani halk egemenliğini ve halk iradesini savunur. Popülizm, sınıfsal eşitlik talebini değil statü kaybı endişesini ifade eder. Demokrasiden diktatörlüğe ya da faşizme geçişin kapısıdır. 1890'ların popülistleriyle 1960'ların aşırı saği arasında hiçbir fark yoktur (Bell, 1963: 3).

Ferkiss'e (1957: 352) göre, Amerikan faşizminin özellikleri popülizmin de özellikleridir; faşist hareketin öğretisi "mantıksal olarak" popülist öğretiden doğmuştur. Amerikan tarihçisi Saloutos (1966: 251), Hofstadter başta olmak üzere, Amerikan popülistlerini anti-demokratik ve hatta proto-faşist olarak temsil eden revizyonist tarihçileri, sadece bazı sosyologların ciddiye aldığını ve bunun bir başarısızlık olduğunu öne sürer. Hofstadter'in tezi, belki tarihçiler arasında karşılık bulmadı ama dönemin sosyologları ve siyaset bilimcileri popülizme pejoratif bir anlam yükleyen hegemonik anlam çerçevesini büyük ölçüde onun yanlış temsilinden ödünç alarak çizdiler. Güncel popülizm eleştirilerinin neredeyse tamamı aşağı yukarı bu çerçeve içinde kalmaya devam ediyor.⁴

Pejoratif anlamıyla popülizmin, ABD sınırlarını aşan bir analitik kategori olarak kullanılmaya başlamasında, 1967 yılında London School of Economics'te düzenlenen "*To Define Populism*" (Popülizmi Tanımlamak) başlıklı konferansın kritik bir önemi vardır. Konferans, Kuzey Amerika'dan Latin Amerika'ya, Rusya'dan Doğu Avrupa'ya ve Afrika'ya uzanan geniş bir alandan popülizm örneklerini tartışmayı ve bir kavramsal ortaklık yaratmayı amaçlamıştır. Popülizm artık dünya siyasetini anlamamanın anahtar kavramlarından birisidir ve bu nedenle kavramsal sınırının çekilmesi gerekmektedir. Konferans metinlerini derledikleri kitabın girişine "Dünyada bir hayalet dolaşıyor – popülizm" cümlesiyle başlayan Ionescu ve Gellner (1969: 1), popülizmin her yerde, "çok sayıda ve çok çeşitli şekillerde" ortaya çıktığını ancak kimsenin tam olarak ne olduğunu bilemediğini ifade ederler. Bu kitapta popülizmin ne olduğunu tanımlamaya girişenlerden Wiles (1969), popülizmin bir temel öncülü olduğunu, –"erdem, nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturan sıradan halkta ve onun kolektif geleneğin-

(1976). Kapsamlı bir siyaset bilimi/ teorisi eleştirisi için bkz. Rogin (1967).

4 1950'ler ve 1960'larda popülizmi demokrasi teorisinin bir ögesi ve çoğulcu demokrasinin "karşı kavramı" olarak sosyal bilimlerin analitik bir kategorisi haline getiren kurucu çalışmalar, dolayısıyla güncel popülizm eleştirisinin kökenleri için bkz. Shils (1956), Dahl (1956), Kornhauser (1959), Lipset (1960) ve Sartori (1962).

de yatar”– ve bu temel öncülden türeyen tam yirmi dört özelliği olduğunu savunur. Ancak makalenin ilerleyen bölümünde bu özellikleri taşımayan istisnaları da gösterir. Laclau’nun (2005: 9) işaret ettiği gibi, istisnalar o kadar fazladır ki başta sayılan yirmi dört özelliğin tamamını taşıyan bir popülizm yoktur. Dolayısıyla, konferansın/kitabın popülizmin kavramsal sınırlarını çizmekte başarısız olduğu, ancak liberal anti-popülizmin evrenselleşmesinde ve bugüne taşınmasında kritik bir kavşak noktası olduğu söylenebilir. Savaş sonrası liberal bakışla güncel popülizm karşıtı bakış arasındaki tek fark, konferansta da sıklıkla vurgulanan, popülizmin modernleşmenin eşliğindeki toplumlarda, modernleşme/kapitalistleşme sürecinin tehdit ettiği kesimlerde görülebileceği iddiasının artık ifade edilmiyor olmasıdır.

Popülizmi modernleşme sürecine has bir problem olarak değerlendiren yaklaşımlar, popülizmin modernleşme sürecine uyum sağlayamayan kesimlerinin tepkisinde ortaya çıktığını öne sürerler. Buna göre 19. yüzyıl Amerikan popülistleri, kapitalistleşme/sanayileşme karşısında geleneksel kırsal sosyal yapıyı ve ekonomiyi savunan, değişimin yarattığı sonuçlar karşısında statü endişesi yaşayan sınıfların modern kurumlara karşı bir hareketidir. Latin Amerika popülizmleri, özel ve esas olarak Arjantin’deki Peronizm de aynı paradigma içinde açıklanmıştır (Di Tella, 1965; Germani, 1978). Örneğin, Gino Germani (1978) popülizmin, modernleşme sürecini tamamlayamamış, bu süreçte geç kalmış, modern ve geleneksel yaşam biçimlerinin bir arada olduğu “asen kronik” toplumlarda, kırdan göç etmiş ama kentsel hayata uyum sağlayamayan, örgütsüz/sendikasızsız, atomize, vasıfsız işçi sınıfının karizmatik-otoriter liderler tarafından manipüle edilmesiyle ortaya çıktığını öne sürer. Sonuç, Avrupa’da yaşanan klasik faşist rejimlerden belirli farklılıklar göstermesine rağmen modernleşen üçüncü dünyaya özgü bir tür faşizmdir.⁵ Modernleşme sürecinin tamamlanmasıyla birlikte popülizm de aşılabacaktır.

1990’larda ortaya çıkan, “neoliberal popülizm” ya da “neopopülizm” olarak kavramsallaştırılan yeni görünümle birlikte bu yaklaşım terk edilmiştir. Popülizm artık bir büyüme modeline, bu modelin ürettiği sınıfların ittifakına, Peronizm örneğinde olduğu gibi ithal ikameci modelde işçi sınıfı, orta sınıflar ve ulusal burjuvazi ittifakına indirgenemeyecek ya da geleneksel-modern ikiliğiyle anlaşılamayacak bir olgudur ve politik doğası teslim edilerek analiz edilmelidir (Ateş, 2020: 155-172). Latin Amerika’da neoliberalleşmeyle birlikte ortaya çıkan yeni örneklerin teorik analizleri ve aynı şekilde Avrupa’da aşırı sağ partilerin yükselme eğilimi karşısında 1980’lerde zayıf ama 1990’larda güçlü bir biçimde bu partileri popülist olarak tanımlayan çalışmalar, bu perspektif içinde ortaya çıktı. Bu dönemde ırkçı, neofaşist, aşırı sağ partileri ve hareketleri popülist olarak tanımlayan ilk çalışmalar Pierre-André Taguieff’e aittir. Büyük ölçüde Hofstadter, Bell, Lipset, Shills ve diğer Soğuk Savaş liberallerinin popülizm tanımlarından beslenen Taguieff, 1980’lerin başından itibaren yürüttüğü çalışmaların-

5 Germani, Peronizmi, faşizmin bir türü olarak gören, başta Lipset olmak üzere Kuzey Amerikalı sosyologları ve daha yakın zamanlı popülizmi postfaşist rejim olarak gören çalışmaları esinleyen isimdir.

da Fransa'da Ulusal Cephe'yi (*Front National* - 2018'den bu yana Ulusal Yürüyüş - *Rassemblement National*) bir "ulusal-popülist" parti olarak tanımladı. Taguieff bu popülizmin genel çerçevesini şöyle çiziyor: Egemen beden olarak özgürlüğünü ve egemenlik hakkını eline alması için halka seslenir. Temsil kurumlarına karşı referandum gibi doğrudan demokrasi yöntemlerini savunur ama bunun ancak bir lider aracılığıyla mümkün olacağını öne sürer ve dolayısıyla siyaseti şahsileştirir. Halkı, sınıfları ve/veya ideolojik-politik farklılıkları aşan bir bütün olarak görür. Bu halkı, yabancı etkilerden (göçmenlerden, gayri Hristiyanlardan vs.) korunmuş otantik (etnik) bir halk olarak kurgular. Bu bakımdan, Bonapartist popülizmin entegrist söyleminden farklı olarak, ulusal birliği göçmenleri dışlayarak ve hatta sınır dışı ederek kurma iddiasındadır. Yabancı etkilerle hareket eden ayrıcalıklı bir grup olduğunu iddia ettiği mevcut elitlere ("büyük adamlara") karşı halkı savunan, Maniheist bakış açısına sahiptir. Statükonun ve mevcut düzenin bir düzensizlik olduğu iddiasıyla, düzeni getirecek bir otorite vaadinde bulunur. Sosyalizme (ki kastedilen hem Marksizm hem de refah devletidir) karşı ultra liberal bir piyasa ve girişimciliği savunur (Taguieff, 1989; 1995).

Avrupa'dakine paralel bir süreç Latin Amerika'da da başlamıştır. 1989'da Arjantin'de Carlos Menem'in ve 1990'da Peru'da Alberto Fujimori'nin başkan seçilmeleri, popülizme yeniden güncellik kazandırdı. Latin Amerika çalışmaları sadece birer vaka çalışması olmayıp, popülizme analitik, kavramsal bir kesinlik kazandırma girişimleridir. Bu çalışmalara göre, popülizm, sınıfları ve/veya grupları aşan, mevcut sistem tarafından dışlandığını düşünen heterojen (genel olarak örgütsüz) bir kitleye seslenen, şahsileşmiş, karizmatik bir liderin etrafında kurulan, bütün aracı ve temsili kurumları (partiler, örgütler, parlamento vs.) dışlayarak, liderle kitle arasında doğrudan bağ kurmayı hedefleyen, iyi (halk) ve kötü (elitler) arasında Maniheist bir çatışma üzerine inşa edilen bir politik yönelimdir (Roberts, 1995; Weyland, 1996; 2001; Hawkins, 2010). Zamanla popülizmin "çoğulculuk karşıtlığı" daha fazla vurgulandı (Hawkins, 2010; Weyland, 2020). Üstelik tartışmanın kapsamı artık sadece 1990'ların neoliberal sağ popülistleri ile sınırlı değildir. 1998'de Hugo Chávez'in Venezuela'da (ardından Bolivya'da Evo Morales'in ve Ekvador'da Rafael Correa'nın) devlet başkanı seçilmesiyle başlayan sol dalga da hedeftedir. Sağ ve sol popülizmleri demokrasiye tehdit olarak değerlendiren Weyland'a göre (2013: 21), "bugün Latin Amerika'da daha ölümcül ve daha sürekli tehlike, popülizmin sol varyantından gelmektedir. Modeli kuran Chávez'dir"

Kavrama, analitik kesinlik kazandırma, ampirik araştırmalar için gerekli asgari tanımları sağlama, Avrupa ve Latin Amerika çalışmalarını ortaklaştırma yönünde başka bir girişim, bu defa yeniden Avrupa'dan ama bir kez daha çok farklı olmayan bir tanımla, Cas Mudde'dan (2004: 543) geldi: Popülizm, "toplumu, 'saf halk' ve 'yozlaşmış elitler' arasında iki homojen ve antagonistik gruba bölen, politikanın halkın genel iradesinin ifadesi olması gerektiğini savunan ince-merkezli bir ideolojidir" Sosyalizm ya da liberalizm kadar entelektüel olarak iyi işlenmiş ve tutarlı olmaması bakımından "ince-merkezli"dir. Elitizm ve ço-

ğulculuk karşıtıdır, Maniheist bir dünya görüşüne sahiptir ve bir “liberal olmayan demokrasi” (*illiberal democracy*) biçimidir. Popülizmin karakteristik özelliği, “demokratik aşırılık” olan çoğunlukçuluktur. Anayasal sınırlara, yargıya, merkez bankası gibi bağımsız kurumlara genel iradenin önünde engel oldukları gerekçesiyle karşıdır (Mudde, 2004: 561). Bu tanımı sonraki çalışmalarda da sürdürdü: Popülizm “demokrasinin bir parçasıdır” ama “demokratik olmayan liberalizme, liberal olmayan demokratik bir yanıtıdır” (Mudde ve Kaltwasser, 2017: 116). Öncesinde başlamış olsa da, özellikle Viktor Orbán’ın Macaristan’da kendi kurduğu rejimi “liberal olmayan” demokrasi olarak adlandırmasıyla birlikte, popülizmi liberal olmayan demokrasi modeli olarak tanımlayan çalışmalar giderek daha baskın olmaktadır (Pappas, 2013; Mounk, 2018; Wodak, 2019) [bkz. Turan ve Gökse]. Ancak popülizmin, önüne getirilen olumsuz sıfat ne olursa olsun bir demokrasi modeli olamayacağı, temsil kurumlarını ve liberal ilkeleri şekilsizleştirdiği/yıkıttığı ölçüde demokrasiyi de şekilsizleştireceği/yıkacağı şeklinde itirazlar da vardır. Zira çoğulculuk karşıtlığı ve dolayısıyla homojen bir halk tasavvuru, popülizmi en hafifinden otoriter, en ağırından totaliter/faşist, Schmittçi politik konuma yaklaştırır. Popülizm, demokrasinin ölümünün sorumlusudur.

Popülistler, müesses nizam karşıtı olduklarını, halkın sesini temsil ettiklerini, yozlaşmış elitlerle mücadele ettiklerini, iktidarı bu yozlaşmış elitlerden alıp halka iade edeceklerini söyleyecektir, ancak iktidara geldikleri anda demokratik kurumlara saldıracaklardır. Latin Amerika’da 1990-2012 arasında iktidara gelen popülistlerin (Alberto Fujimori, Hugo Chávez, Evo Morales, Lucio Gutiérrez ve Rafael Correa) tamamı, demokratik kurumları zayıflatmıştır (Levitsky ve Ziblatt, 2018). “Demokrasi, temsildir” (Plotke, 1997) ve temsil ilişkisini ve kurumlarını ortadan kaldırmayı ya da aşmayı amaçlayan her hareket otoriter sonuç üretir. “Başarılı popülizm... genel olarak rekabetçi otoriter rejimlere yol açar” (Levitsky ve Loxton, 2014: 160). Aynı zamanda, tıpkı soğuk savaş liberallerinin popülizmi totaliteryanizme açılan kapı olarak görmeleri gibi, popülizm yeniden “proto-totalitaryanizm” olarak görülmektedir (Abts ve Rummens, 2007). Popülizm, doğası gereği, anayasal demokrasiye (ya da basitçe, kendi ifadeleriyle “demokrasi”ye) açık bir tehdittir.

Ana akım literatürde daha yakın zamanda öne sürülen iddialara göre, gerçekte popülizmi tehlikeli kılan, onun temsili demokrasi karşıtı olması değildir, hatta temsil olmadan popülizm mümkün değildir (Müller, 2016). Popülizm, sadece elit karşıtlığı da değildir. Buna eşlik eden temel ölçüt, popülizmin çoğulculuk karşıtı olmasıdır. Popülistler, halkı sadece ve sadece kendilerinin temsil edebileceğini öne sürerler. Dolayısıyla %99 değil %100 olmak iddiasındadırlar. Bu mümkün olmayacağına göre, desteğini aldıkları için gerçek/otantik saydıkları halkın dışında kalanlara karşı dışlayıcıdırlar. Bu açıdan popülizm, kutuplaştırıcı bir “kimlik politikası biçimidir” (Müller, 2016: 3). Urbinati’nin (2014) ifadesiyle, popülizmin kutuplaştırma politikası, çoğulculuğun reddini ve bütünsel, homojen, otantik bir halkın varlığını varsayar ve bu bakımdan halkın belli bir bö-

lümünün halkın tamamı/bütünü olmasını ister. “Popülizm, kapsamanın değil dışlamanın politikasıdır. Kutuplaştırma bunun için vardır” (2014: 147). Bu demektir ki popülizm, sadece liberal ilkelere değil bizzatıhi demokrasiye, demokrasi içinden gelen tehdittir. “Liberal olmayan demokrasi” tezi yanlıştır. Demokrasinin olmazsa olmazı olan, temsilin “kurumsal altyapısını”, yani medya ve politik partilerden oluşan “aracı kurumları” zayıflatır, “hukuk yönetimi”nin yerini “hukukla yönetim” alır (Müller, 2021; ayrıca bkz. Ubinati, 2014: 2019a). Demokrasiyi “şekilsizleştirir” (*disfiguration*) çünkü temsili demokrasi irade ve fikir arasında, birbirini besleyen/etkileyen ama birbiriyle bütünleşmeyen iki alanın varlığına yaslanırken; popülizm, bu ikisini kaynaştırır ve halk iradesini, formal-prosedürel kurumları aşan monolitik bir kendiliğe dönüştürür (Urbinati, 2014). Popülizm, temsili/anayasal demokrasi içinde büyür ama bir parazit gibi onu tüketir (Urbinati, 2019b).

Buraya kadarki tartışma, popülizmin anlamı ve liberal demokrasiyle olan uzlaşmaz gerilimi üzerine çok büyük ölçüde birbiriyle örtüşen tanımlara ve yaklaşımlara sahip çalışmalar üzerinden yürümüştür. Bunlardan Müller ve Urbinati’nin çalışmaları, farklılaştıkları bir-iki istisnai nokta dışında, farklı terim ve kelimelerle aynı kavram ve temaları ele alıyor görünmektedir. Ortaklaştıkları dikkat çekici bir nokta, popülizmi, daha önce Taggart’ın (2000) vurguladığı gibi, bir rejim olarak değerlendirmektir. Artık bir “popülist yönetme sanatı” (Müller, 2021: 46) vardır. Popülist iktidarlar, devleti işgal eder ya da sömürgeleştirir; bürokrasi, medya gibi kurumlar partinin/liderin kontrolü altına alınır. Bu iktidarda, yaygın bir klientalist şebeke kurulur;⁶ taraftarlara politik destek karşılığında maddi ödüller dağıtılır [bkz. Baykan]. Ayrıca, taraftarlara yasaların tam koruma imkânı sağlanırken, gerçek halkın dışında kalanlar yasal haklardan dışlanır (Müller, 2016: 44-49; 2021). Popülizm artık, anayasal demokrasi içinde gelişen, büyüyen ama iktidar olduğu anda temsili demokrasiyi şekilsizleştiren yeni bir hükümet formudur (Urbinati, 2019b: 3). Tarihsel olarak popülizm, demokrasiyi içeriden eleştirmiş ama zamanla eleştirinin ötesine geçmiş ve demokrasiyi yeni ve bambaşka bir şekle sokmuştur. Artık liberal/temsili demokrasi değildir ama faşizm de değildir ancak her ikisiyle de aile benzerliği gösteren yeni bir rejim türüdür. Faşizmin artık liberalizme karşı uygulanabilir bir seçenek olmadığı dünya düzeninde, faşizmin belirli anahtar özelliklerini muhafaza eden popülizm ortaya çıkmıştır (Finchelstein, 2017; Finchelstein ve Urbinati, 2018). Popülizm ilk defa, Dünya Savaşı’nın ardından Latin Amerika’da iktidara gelmiş ve bir postfaşist rejim kurmuştur (Finchelstein, 2017). Peronizm, postfaşist rejim türünün en temsili örneğidir. Faşizm, Peronizmin entelektüel kaynakları içinde öncelikli ideolojik faktörlerden biridir (Finchelstein, 2010).

6 Klientalizm ve popülizm arasındaki, Müller’de olduğu gibi, genelde ihmal edilen farklar için bkz. Mouzelis (1985). Laclau (1977: 173), klientalizmin, popülizmin bir ögesi olamayacağını, tam tersine popüler-demokratik kampın antagonistik söylemini engelleyen, bu kampı bölen bir hakim sınıf stratejisi olabileceğini ileri sürer.

Popülizm eleştirisinin eleştirisi

Popülizm eleştirilerinin birçoğu liberal demokrasinin yaşadığı gerilimlerin (liberalizm-demokrasi, hukuk yönetimi-halkın yönetimi, bürokratik/teknokratik elitler-yurttaşlar, bağımsız kurumlar/kurullar –bu kurumların demokratik denetimi talebi, zenginliğin politik kararlar üzerindeki ağırlığı– eşitlik talebi) farkındadır [bkz. Zabcı; Bozarslan; Seven]. Bu nedenle yakın zamanlı popülizm eleştirileri liberal/temsili demokrasiyi kurtarmaya dönük bir tür “politika önerileri”ne dönüşmektedir. İş artık popülüzmeye karşı doğrudan demokrasiyi savunmaya kadar gitmiştir (Matsusaka, 2020). Örneğin Urbinati (2011; 2014), paranın ve zenginliğin siyaset üzerindeki egemenliğinin, medyada tekelleşmenin ve dolayısıyla bunların “eşit-özgürlüğe” tehdit olduğunun, “demokrasilerin oligarşik dönüşümü” riskinin farkındadır, ancak temel kurumlar ayakta kaldığı sürece basit yasal düzenlemelerle bu sorunların aşılacağı kanaatindedir. Bizatihi liberal demokrasinin kurumsal modelinin bu eşitsizliği üretip üretmediği ya da en azından eşitsizliği dengelemeye muktedir olup olmadığı sorgulanmaktadır [bkz. Adaman ve Avcı; Bedirhanoglu ve Saraçoğlu]. Oysa özgürlük, politik eşitlik demekse ve sürekli derinleşen ekonomik eşitsizlik politik eşitsizlik de üretiyorsa, bizatihi özgürlük tehdit altında demektir (McCormick, 2018: 45). Hasılı değişim, dönüşüm taleplerine karşı kurumsal politikayı muhafaza etme motivasyonu ile yapılan popülizm eleştirilerinin, Soğuk Savaş liberallerine benzer şekilde, bir tür muhafazakârlık üretme riski vardır.

Popülizm eleştirilerinin başka bir sorunu da tarih dışı analizler olmalarıdır. Zira bir kez popülist olarak tanımladıktan sonra, hiçbir tarihsel gelişim, dönüşüm analizi yapmadan, yapısal dönüşümlere, politik yönelimlere bakmadan, aktörlerin her zaman popülist oldukları iddia edilmektedir. Oysa örneğin Peronizmi anlamak için 1930’ların Arjantin’inin krizini, krizin ürettiği sosyal tepkiyle bu tepkiyi örgütlemeyi başaran aktörü buluşturan popülist momenti anlamak gerekir. Üstelik 1946’nın Perón’u 1955’in ya da 1973’ün Perón’uyla aynı değildir. Keza Arjantin’in sosyal-politik yapısı da aynı kalmamıştı. Venezuela’da Chávez’i iktidara taşıyan, 1980’lerde başlayan derin ekonomik kriz ve ona eşlik eden temsil krizi, yani kutuplaşmış toplumsal ve kurumsuzlaşmış politik yapıdır. Bu bakımdan toplumu kutuplaştıran, kurumları yıkan Chávez değildi. Chávez dönemi anayasası anti-demokratik değildi, Chávez ve halefi Maduro’nun sorunu kendi yaptıkları anayasaya uymamalarıdır. Anayasaya göre görev süresi dolan Chávez, yeniden seçilebilmek için bu anayasayı referandumla değiştirmek istemiş, “hayır” çıkınca referandum sonucunun üzerinden atlayarak yeniden seçilmesini sağlayacak düzenlemeler yapmıştı (bkz. Ateş, 2020).

Tarih dışı analizlere statik tanımlar eşlik etmektedir. Müller’e göre popülist olmak için çoğulculuk karşıtı ve halkın bütününe temsil iddiasında olmak gereklidir. Müller’in popülizm tanımına ancak otoriter, sağ popülistler girebilmekte, soldan ise sadece Chávez yer almaktadır. Buna karşılık Bernie Sanders, Jeremy Corbyn, SYRIZA, Occupy Hareketi Müller’e göre popülist değildir. Ken-

disini açıkça popülist olarak tanımlayan ve programatik olarak mevcut sistemi aşmayı vaat eden Podemos ise popülist olmak şöyle dursun, sistemin meşruiyetini restore eden partidir (Müller, 2021: 55). Evo Morales ise popülistler listesinde yer alır ama dışlayıcı değil kapsayıcı olduğu ancak bir dipnotta vurgulanır. Üstelik bu, iyi yaşam ve doğanın hakları gibi birçok yeni temel hak tanımlayan yeni bir anayasa yaptığı, daha önce dışlanan yerlileri de kapsayan “çokuluslu” bir devlet kurduğu teslim edilerek yapılır (Müller, 2016: 113). Tanımdan kaynaklanan tutarsızlıkları en açık görebileceğimiz örnek Amerikan popülistleridir. Müller’e (2016: 19) göre, makul bir popülizm anlayışına sahip olabilmek için, 19. yüzyıl Amerikan popülistleri gibi bazı tarihsel örnekleri dışlamak zorundayızdır. Ancak 19. yüzyıl Amerikan popülistlerinin 1950’lerde ve 1960’larda popülizm kategorisini kuran vaka olduğu hatırlandığında, Müller’in önerisi çok önemli bir metodolojik hatadır. Zira bir kavram olarak popülizm, Müller’in görmezden gelmemizi istediği Amerikan popülistleri örneğinden doğmuştur.

Daha önce de belirtildiği gibi, Hofstadter’in Amerikan popülistlerine dair tezi hem erken dönemde hem bugün defalarca çürütüldü. Buna rağmen, Amerikan popülistlerinin yabancı düşmanı, ırkçı ya da Yahudi-karşıtı bir hareket olarak temsil edilmesi devam ediyor. Politik programatik düzeyde Avrupa’daki benzerlerine uygun olarak “sosyal demokrat” bir hareket (Postel, 2019) olarak düşünülmesi gereken Amerikan popülistlerinin, ısrarla 1950’lerin McCarthyizmiyle, 2016 sonrası Trumpizmiyle aynı politik-programatik çerçeve içinde sunulması, popülizm eleştirilerinin bir başka sorunudur. Solun ve sağın aralarındaki radikal ideolojik/programatik farklılıkları önemsiz sayan bu yaklaşımda, politik yelpaze, radikal soldan radikal sağa uzanan bir çizgi olarak değil, “at nalı”na benzetilerek okunmaktadır. Nalın iki ucu, solu ve sağı birbirine yaklaştırırken, merkez siyasete olan mesafeleri onları demokrasi karşıtı yani popülist ortak paydasında ortaklaştırmaktadır. Dolayısıyla, Bernie Sanders ve Donald Trump, SYRIZA ve Altın Şafak, Jean-Luc Mélenchon ve Marine Le Pen, Jeremy Corbyn ve Nigel Farage, Die Linke ve AfD, PEGIDA ve Occupy Hareketi⁷ arasında; Latin Amerika’dan Juan Perón, Salvador Allende, Hugo Chávez, Evo Morales ve Alberto Fujimori, Carlos Menem, Iván Duque, Jair Bolsonaro arasında fark olmadığı iddia edilmektedir. PODEMOS, Nazizm, İtalyan faşizmi hepsi popülisttir. Listeye, şu anda iktidarda bulunan aşırı sağcı-muhafazakâr Victor Orbán’ın FIDESZ’i, Polonya’da Hukuk ve Adalet Partisi, Erdoğan ve AKP, Narendra Modi ve Hindistan Halk Partisi de eklenmektedir. Bu “epistemolojik tuzak” (Traverso, 2019: 17) bizatihi tanımdan, popülizmi liberal (anayasal, temsili, çoğulcu vs.) demokrasinin karşı kavramı olarak kullanmaktan kaynaklanıyor. Neredeyse liberal demokratik statükoya itiraz eden her söylem popülisttir. Jacques Rancière (2016: 80) popülizmin, hâkim uzlaşma karşısında, hem de-

7 Urbinati (2014: 129), Occupy Hareketi’nin popülist olmadığını ileri sürmektedir çünkü popülizmin koşulu sayılması gereken merkezî, karizmatik liderlik bu ve benzeri hareketlerde yoktur. Ancak Urbinati, Amerikan popülistlerinin de merkezî, karizmatik liderliği olmadığını konusunu ihmal etmemektedir.

mokراسيى onaylayan/destekleyen ve onu radikallestirmek isteyen hem de dinsel ve ırksal fanatiklik içeren her türden uyuşmazlığı, aynı sepete doldurmanın aracına dönüştürüldüğünü söyler. Böylesine bir popülizm kavramsallaştırması, oligarşinin altta yatan arzusunu maskeleyen adı haline gelmiştir: Halk olmadan yönetmek.

Popülizmin, (şekilsiz ve eklektik) “ideoloji” (Roberts, 1995) ya da “ince ideoloji” mi (Mudde, 2004; Mudde ve Kaltwasser, 2017; Stanley, 2008), “strateji” mi (Roberts, 1995; Weyland, 1996), bir “politik tarz/stil” mi (Knight, 1998; Moffitt, 2020; Brubaker, 2017) yoksa “politik söylem” mi (Hawkins, 2010; Panizza, 2000; Cammack, 2000) olduğu süregiden bir tartışma konusudur. Bu tartışmada tarafların hemen hepsi popülizmin, modernleşme sürecinde ortaya çıkan uyum sorunlarının bir sonucu olduğunu iddia eden yaklaşımlara karşıt olarak, bir “düşünsel (*ideational*) yaklaşım” (Mudde ve Kaltwasser, 2017; Hawkins vd., 2019) olduğunu kabul etmektedir. Kuşkusuz, strateji ya da tarz olarak tanımlamakla ideoloji olarak tanımlamanın hem teorik hem pratik sonuçları vardır. Ideolojik olanın bir politik programla iktidar olması ve popülizmin bir iktidar pratiğine dönüşmesi mümkündür.⁸ Buradan hareketle, Müller, Urbinati, Finchelstein örneklerinde görüldüğü gibi, artan sayıda çalışma, popülizmi demokratik olmayan rejim, hatta postfaşist rejim olarak ele almaktadır. Ancak bu çerçeve içinde yapılan çalışmaların politik maliyeti yüksek olabilir. Zira bu çalışmalar, birincisi liberal/temsili demokrasinin yaşadığı yapısal krizi okuyamama ve ikincisi, aşırı sağcı (neo)faşist tehdidi hafifletme tehlikesini üretiyorlar.

Son olarak, yukarıda da ifade edildiği gibi güncel popülizm eleştirisi, 1950’lerde çoğulcu-gerçekçi demokrasi modelinin kavramsallaştırılmasıyla başlayan popülizm eleştirisini olduğu gibi devam ettiriyor. Şüphesiz, güncel çalışmaların kavrama analitik bir kesinlik kazandırma, karşılaştırmalı analizler için operasyonel hale getirme konusunda aldıkları bir yol vardır. Buna rağmen, içerik ve tanım düzeyinde, güncel popülizm eleştirisinin 1950’lerde ve 1960’larda geliştirilen eleştirilerden orijinal katkı sayabileceğimiz hiçbir farkı yoktur. Güncel popülizm eleştirileri de, metodolojik olarak ampiristtir, politik olarak liberaldir ve popülizmi, çoğulculuk karşıtlığı, çoğunlukçuluk, temsili ve bağımsız kurumlara karşıtlık, örgütsüz kitlelerin otoriter-karizmatik lidere bağımlı olması, elit karşıtlığı ve bu karşıtlığı ahlâki bir söylem üzerinden kurması, Maniheizt bakışı, demokratik aşırılığı nedenleriyle, liberal/temsili demokrasiye bir tehdit sayar. Daha ayrıntılı bir karşılaştırma yapmak isteyenler, Taggart’ın (2000) popülistlerin, geçmişte yaşadığı varsayılan idealize edilmiş bir topluluk (*heartland*) tahayyülüne sahip oldukları tezini, Hofstadter’in popülistlerin ütopyasının geçmişte olduğu, bir asr-ı saadet dönemi fantezisine sahip oldukları teziyle; Norris ve Ing-

8 Popülizm çalışmalarında giderek daha fazla ilgi gören “ince-merkezli ideoloji” yaklaşımının, bizzati bu kavramın sahibi Michael Freeden tarafından eleştirildiği akılda tutulmalıdır. Freeden’a göre (2017), popülizm, kendisinin ince-ideolojiler dediği feminizm ve yeşil hareket gibi ele alınamaz ve dolayısıyla ince-merkezli ideoloji olamaz.

lehart'ın (2019) “kültürel tepki” tezini, savaş sonrası’nın “statü endişesi” teziyle karşılaştırabilir. Ayrıca, dikkatli bir okumayla Müller’in (2016: 42) popülistlerin apokaliptik zihniyete sahip oldukları tezinin Shils’in (1956) iddialarının renkarnasyonu olduğunu görebilir.

Amasız fakatsız popülizm

Popülizm eleştirisine eşzamanlı olarak popülizm savunması eşlik etti. Amerikan popülistlerini gerici, ırkçı, proto-faşist bir hareket olarak yorumlayan tarihçiliğe ve sosyal bilimciliğe karşı, hem olgusal hem teorik düzeyde popülizmi olumlayan, savunan, demokrasinin vazgeçilmez bir ögesi olarak gören güçlü bir itiraz da doğdu. Popülizmi eşitlikçi, ilerici bir hareket olarak gören ve yukarıda isimleri verilen çok sayıda tarihçinin yanı sıra, teorik düzeyde popülizmi demokrasinin kurucu ögesi olarak görenler de vardır: “Popülizm, demokrasinin kültürüdür. Tarihsel olarak, yurttaşların ve yurttaş olma mücadelesi verenlerin çabasını temsil etmektedir” (Wolin, 1986: 285) ya da popülizm “demokrasinin otantik sesi”dir (Lasch, 1996: 106). Benzer bir savunma, Latin Amerika’dan geldi. Peronist deneyimini ve kimliğini Marksist teoriyle (özellikle Gramsci’nin hegemonya teorisiyle) buluşturmaya çalışan Ernesto Laclau, şüphesiz, başkalarıyla kıyaslandığında popülizmi en kapsamlı ve derinlikli teorik çözümlemeyle ele alan ve sadece teorik düzeyde değil, politik olarak da savunan isimdir.

Erken (Marksist) döneminde Laclau’nun, iki önceliği olduğu söylenebilir. Her ikisi de hegemonyanın inşası meselesi olması bakımından birbiriyle ilişkili olan bu öncelikler, teorik düzeyde Marksizmin sınıf indirgemeciliği sorunuyla yüzleşmek ve politik-pratik olarak işçi sınıfının politik-ideolojik mücadelesinin alacağı biçimi ve özne olarak kuruluşunu tartışmaktır. Öncelikli olarak Laclau, her çelişki ve çağırmanın (*interpellation*) sınıfsal olmadığını, sınıf ideolojilerine indirgenemeyeceğini öne sürer. Örneğin milliyetçilik, Bismarck Almanyası örneğinde olduğu gibi, feodal sınıf ideolojisinin, Fransız Devrimi örneğinde olduğu gibi burjuva ideolojisinin, Mao ve Çin Devrimi örneğinde olduğu gibi işçi sınıfı ideolojisinin bir ögesi haline gelebilir. Bir ideolojinin sınıfsal karakteri içeriğiyle değil, biçimiyle yani farklı ideolojik öğeleri eklemleyebilme ilişkisiyle belirlenir. Milliyetçiliğin hiçbir sınıfsal yan anlamı yoktur, bu anlamı farklı sınıfların ideolojik söyleminde eklemlediği ölçüde bulur (Laclau, 1977: 160). Öyleyse sınıf mücadelesi, ideolojik-politik düzeyde sınıfsal olmayan popüler-demokratik öğelerin eklemelenmesi mücadelesidir. Hegemonya, bir sınıfın diğer sınıflara kendi dünya görüşünü dayatması değil, bu öğeleri eklemleme başarısıdır. “Hâkim sınıf ideolojisi, sadece kendi sınıf üyelerini çağırdığı için değil, tabi sınıf üyelerini çağırdığı için hâkimdir” (Laclau, 1977: 161). Hasılı hegemonya mücadelesi veren her ideolojik söylem, diğer sınıfların ideolojik söylemlerine eklemelenmiş popüler-demokratik öğeleri koparma, kendi söylemine yeniden eklemleme ve diğer sınıfların talep ve beklentilerini de söylemin bir bileşeni haline getirmek zorundadır. Liberal demokrasinin hegemonik olmasının nedeni

de bir tarihsel eklemlemedir. Eğer popüler-demokratik öğeler liberalizmle eklemlelenebiliyorsa, sosyalizmle de eklemlelenebilir. Popülizm, hâkim ideolojiyle bir kurucu dışlama/olumsuzlama ilişkisi yani antagonistik bir ilişki içinde popüler-demokratik öğeleri eklemleyebilme ve bu hegemonik başarısının sonucunda ekonomik düzeydeki sınıfın ideolojik-politik düzeyde halk olabilmesinin adıdır. Sınıf, sadece kendi çıkarlarını savunarak, sınıf kimliğini kurabilmek için diğer sınıfsal ya da sınıfsal olmayan öğeleri dışlayarak özne olamaz. İşçi sınıfının kendi çıkarlarını savunması tüm toplumun çıkarını savunması demek değildir; sınıf tüm toplumun çıkarını savunursa yani sınıfın sınırlarının ötesine uzanarak halk olursa kendi çıkarını savunabilir. Dolayısıyla mücadele sınıf mücadelesi olarak yürümez, sınıfların eklemlediği popüler-demokratik mücadele olarak yürür. Popüler-demokratik mücadele düzeyinde çelişki halk ve hâkim sınıflardan oluşan iktidar bloku arasındadır. Bu nedenle işçi sınıfı, hegemonik sınıf olabilmek için, sosyalist ideolojiyle popüler-demokratik ideolojiyi maksimum düzeyde buluşturmaktır zorundadır. “Sosyalist popülizm”, işçi sınıfı ideolojisinin en geri değil, en ileri formudur (Laclau, 1977: 174).

Erken döneminde Laclau, sınıf indirgemeciliğini eleştirmesine rağmen popüler demokratik mücadelenin son kertede üretim ilişkilerindeki sınıf yapısıyla belirleneceği görüşündedir. Ancak zamanla, sınıfın merkezî rolünü, ontolojik öncelliğini reddedecektir (Laclau, 1983; Laclau ve Mouffe, 1985). Özne, artık önceden verili değil, inşa edilmesi gereken bir kategoridir. Dolayısıyla işçi sınıfı etrafında oluşmuş anti-kapitalist bir halk bloku, alt yapının ya da işçi sınıfının ontolojik olarak kurucu rolünün doğal sonucu değil, ancak politik bir inşa olabilir (Laclau, 1983: 119). Ayrıca toplum, emek ve sermaye ya da işçi sınıfı ve burjuvazi arasında doğal ve otomatik bir dikotomik kamplaşma yaşamaz. Toplumsal alanın dikotomik ve antagonistik bölünmesi ancak hegemonik eklemlemenin bir etkisi olabilir [bkz. Damar]. Burada bölünme artık halk ve iktidar bloku arasındadır. Sınıf artık öncelikli özne değil, diğer özne konumları arasında bir konumdur. Toplumsal cinsiyet, ırk, etnisite, çevre ve benzeri alanlarda ortaya çıkan yeni sosyal hareketler, solun eklemlemesi gereken talepleri temsil etmektedir. Aynı şekilde ekonomik talepler de kendiliğinden ilerici, sol değil, solun eklemlemesi gereken öğelerdir.

Laclau’nun 2005 tarihli *Popülist Akıl Üzerine* adlı kitabı, popülizm konusunda yapılmış en kapsamlı ve derinlikli çalışmadır. Bu çalışmayla ilgili olarak ilk vurgulanması gereken nokta, popülizmi bir politik ontoloji sorunu olarak ele almasıdır. Heidegger’in ontik olan (*ontic*) ve ontoloji ayrımından hareketle, politik olan (*the political*) ve politika (*politics*) ayrımı içinde düşünen geleneğin bir parçasıdır. Bu geleneğe göre, “politik olan”, toplumun (yeniden) kuruluş momentine işaret ederken; “politika”, ampirik, gündelik sosyal-politik gerçekliklere, eylemlere, söylemlere, olağan politik işlere işaret eder (Marchart, 2007; Mouffe, 2015a). Popülizm, politik olanın konusudur. Tam da bu nedenle popülizm, parti, lider, ideoloji, strateji, tarz, rejim ve saire değildir çünkü bunların hepsi, olağan politikanın görünümleridir. Oysa popülizm, olağan politika gibi sınırla-

rı belirli bir olguya gönderme yapmaz. “Popülizm, en basit haliyle, politik olanı inşa etmenin yoludur” (2005: xi). Dolayısıyla popülizmi anlamaya, en küçük sosyal birimden, taleplerden başlamak gerekir.

Kurumsal politik yapılanma (olağan politika) içinde karşılanıp karşılanmadığına bakılmaksızın, tek başına bütün talepler demokratik taleplerdir. Demokratiktir, çünkü tek tek talepler bir haksızlığın ortadan kaldırılmasını amaçlar. Ancak henüz bir politik söyleme/programa eklenmemiş oldukları için politik yönü belirsizdir. Popülizmin politik yönünü belirleyecek olan, eklenmemenin alacağı yöndür. Bu demektir ki otoriter ya da demokratik, sağ ya da sol bütün popülizmler, aşağıdan gelen demokratik taleplere yaslanır. Bu tekil talepler arasında (örneğin barınma sorunu ya da işsizlik ile toplumsal cinsiyet talepleri arasında, akademik özgürlük ile asgari ücret arasında) özsel, onları zorunlu olarak ortaklaştıran, doğal hiçbir bağ yoktur. Talepleri ortaklaştıran, kurumsal iktidarın bu talepleri karşılamıyor olması, hepsinin sistem tarafından dışlanıyor olmasıdır. Bu talepleri ortaklaştırmak, aralarında bir eşdeğerlik zinciri yaratmak, ortak bir antagonistik ötekiyle mümkündür. Liberal anti-popülist yazının eleştiri konusu olan antagonistik siyaset ya da sosyal alanın içinden çizilen antagonistik sınır, Laclau’ya göre bir halk inşa etmenin zorunlu koşuludur. Sınırın bir tarafında oligarşik düzen, diğer tarafında karşılanmayan, dışlanan talepleri bir eşdeğerlik zincirinde bir araya getirerek kurulan halk vardır. Demokratik taleplerin dayanışmanın ötesine geçebilmesinin yolu, taleplerden bir tanesinin talepler zincirini temsil etmeye başlamasıdır. Evrenselleşmeye başlayan talep (Laclau’nun ifadesiyle “boş gösteren”), konjonktüre, kültürel-politik bağlama bağlı olarak farklılaşabilir: demokrasi, özgürlük, adalet, değişim, düzen gibi. Tekil bir talebin/gösterenin evrenselleşmeyi başarabilmesinin yolu, bir eksikliğin/olmayan varlığı, eksik olması nedeniyle *arzu nesnesi* –Lacan’ın ifadesiyle *objet petit a*– haline gelebilmiş olmasıdır. Tekil bir talebin diğer bütün talepleri temsil eden bir evrensellik statüsü kazanması, parçanın bütün, *pleb*’in *populus* olması yani Gramsci’nin kavramıyla “ulusal-halkçı irade”nin, kurucu kolektif özne olarak “halk”ın ortaya çıkması demektir.

Laclau’ya göre önceden verili bir kimlik yoktur. Politik kimlikler, bir ekmeleme sürecinde kurulur/oluşur. Ekmeleme daima eşdeğerlik zinciriyle, taleplerin ortaklaşmadan tek tek var olduğu farklılık mantığının gerilimli dengesini taşır ve dengenin bozulması halkın ortaya çıkmasını engeller. Kurumsal politikanın farklılık mantığı hâkimse, örneğin tek tek talepleri karşılama ya da nötraliye etme kapasitesi güçlüyse bir eşdeğerliğin kurulması olanağı kalmaz. Tersinden, eşdeğerlik mantığının farklılıklar üzerinde etkisi totalse yine halkın kuruluşu imkânsızdır çünkü taleplerin özerkliğinin ortadan kaldırıldığı bu durumda bir eşdeğerlikten değil özdeşlikten, farklılıklar arasındaki zincirden değil farklılaşmamış, homojen bir kitleden söz edilebilir (Laclau, 2005: 200). Mutlak bir özerklik içinde demokratik talepler ya da bu talepleri temsil eden sosyal hareketler (örneğin Occupy, Arap Baharı, Gezi, İspanya’da, Yunanistan’da Öfkeli-ler, Arjantin’de *piqueteros* ve benzeri hareketler) dağılmaya ve tükenmeye mah-

kümdür. Ancak özerkliğini yok edecek şekilde talep ya da hareketlerin homojenleştirilmesi de iktidarların kolonize ettiği bir bürokratiye yol açacaktır. “21. yüzyılın sosyalizmine anlamını verecek olan demokratik geleceği hedefleyenlerin önündeki meydan okuma aynı anda hem özerklik hem hegemonya yönünde ilerleyebilmektir” (Laclau, 2014: 9).

Popülizmin demokrasiyle ilişkisi konusunda Laclau, Claude Lefort’la bir eleştirel diyalog içindedir. Aslında Lefort, Laclau’ya yönelen eleştirilerin de başvuru kaynağıdır. Lefort’a (1988: 17) göre, demokratik devrimlerin anlamı “iktidarın merkezinin boş olduğu”, demokratik rejimlerde iktidar mekânının doldurulamayacağı ilkesinde aranmalıdır. Prosedürel düzenlemeler sayesinde iktidar yeniden pay edilir ve bu sayede kimse o konumu işgal edemez, kendisi için kullanamaz. Lefort’un demokratik iktidar (ya da iktidarsızlık) tespitinden hareketle, Urbinati (2019b: 150) özellikle Laclau’nun popülizm teorisini hedef alarak, demokrasinin somut bir halkın ya da halk olması beklenen bir parçanın iktidarın merkezini işgal etmesi değil, kurumların ve prosedürlerin hâkim olması anlamına geldiğini söyler. Laclau ise, Lefort’un iktidarın merkezinin boş olduğu tezine karşılık, en demokratik rejimlerde bile saf ve mutlak bir boşluk olamayacağını, her zaman hegemonik pratiklerle doldurulacağını savunur. Merkezin total olarak işgal edilmesiyle total olarak boş olması arasında o boşluğu kısmi olarak dolduracak, çok sayıda muhtemel hegemonik pratik vardır. Laclau, Lefort’un basit bir totaliteryanizm-demokrasi ikiliği içinde düşündüğünü, bu ikisi arasında muhtemel eklemlerler spektrumunu da ihmal ettiğini savunur. Lefort, totaliter-demokratik ikiliğine paralel olarak, totaliter toplumların homojen, özsel bir kimliğe sahip “bir-olarak-halk” (*People-as-One*) fantezisi ile çoğulcu toplum arasında bir ikilik kurar (Lefort, 1988: 13; ayrıca Urbinati, 2019b: 150). Bu noktada da, Lefort’da demokrasinin liberal demokrasiyle özdeşleştirilmesi sorunu vardır. Oysa C.B. Macpherson’ı ve Chantal Mouffe’u takiben, Laclau’ya göre liberalizm ve demokrasi, zorunlu olmayan, tarihsel bir eklemlenmedir ve demokrasi farklı (daha radikal) biçimler alabilir. Siyasal liberalizmin savunduğu haklar ve özgürlükler sembolik çerçevedir. Eğer demokrasi, demokratik öznenin yani halkın varlığını gerektiriyorsa ve halk kurgusal ya da verili değil, inşa edilen bir kategoriye; halk, demokratik taleplerin oluşturduğu bir eşdeğerlik zincirinin ürünüyse, siyasal liberalizmin savunduğu haklar ve özgürlükler, insan hakları da birer popüler-demokratik talep olabilir. Latin Amerika’da askerî darbe dönemlerinde insan hakları, popüler taleplerin bir parçası olmuştur (2005: 171). Otoriter ve hatta totaliter yönelimli popülist söylemler bu haklara tehdit olabilir ancak popülizm, aynı zamanda, bu hakların kurucu söylemi de olabilir. Laclau ve liberal eleştirmenleri arasındaki tartışmanın biraz da Lefort’un nasıl yorumlanacağı üzerine bir tartışma olduğunu söylemek mümkündür. Haklar, politik olanın, kolektif mücadelelerin dışında ve üzerinde midir yoksa hakların kazanılması, uygulanması, genişletilmesi demokratik mücadelenin zemini midir?

“Demokrasinin gölgesi” olarak popülizm

Teorik düzeyde, eleştirel bir mesafeyle Ernesto Laclau'nun izinde, popülizmi demokratikleşmenin koşulu sayan çok sayıda çalışma zaten vardır (De Cleen vd., 2018; Mouffe, 2005; 2019; Stavrakakis, 2017). Ancak, Laclau'yu Arjantinli psikanalist Jorge Alemán'ın katkısıyla tamamlamayı ya da aşmayı hedefleyen daha radikal bir katkı, popülizmin demokratik, anti-otoriter, anti-neoliberal toplumsal tahayyül, eşitlik mücadelesi ve sol ile özdeşleştirmesidir. Biglieri ve Cadahia (2021: 39), popülizmi otoriter ve hatta totaliter ve postfaşist yönelimle özdeşleştiren liberal popülizm eleştirisinin tam aksi bir yönde, sağın popülizminin olamayacağı görüşündedir. “Homojen bir sosyal uzamın huzuru içinde, antagonyizma ve çatışmanın olmadığı bir hayatı arzulayan tek-halk fantazisi” popülist olamaz çünkü popülizmin eklemleme mantığı, kurucu farklılıklara yaslanır. Popülizmin eşdeğerlik yaratma hedefi, farklılıkları bastırmak ve homojen bir halk yaratmak değil, eşitlik hedefidir. Dolayısıyla otoriter popülizm ya da aşırı sağ popülizmi gibi kavramlar oksimorondur. Faşizm gibi bir terim varken, bu hareketleri popülist olarak adlandırmak yanlışır. Dahası, Biglieri ve Cadahia (2021: 127-129), bir popülist feminizmin de mümkün olduğunu söyleyecektir. Örneğin, Arjantin'de başlayan ve Latin Amerika'yı saran ve hatta küresel bir yaygınlık kazanan “Bir [Kadın] Daha Eksilmeyeceğiz” (*Ni Una Menos/Not One Less*), tekil bir grubun taleplerini temsil eden bir hareket olmaktan çıkıp, patriyarkanın hâkim toplumsal ilişki biçimi olarak herkes için baskıcı karakterini gösteren, anti-patriyarkal ve anti-neoliberal popüler bir hareket haline gelmiştir. Benzer şekilde bir sağ popülizm olamayacağını savunan Vergara (2020) ise, Biglieri ve Cadahia'nın Laclaucu izleğinden farklı olarak, sorunun bizi Laclau'nun teorisinde aranması gerektiği görüşündedir. Hatta Laclau'nun teorisi, liberal eleştirmenlerin popülizmi çoğulculuk karşıtı ve totaliter olarak kavramsallaştırmalarına fırsat verecek bir sorun içermektedir. Parçanın bütünü, *pleb*'in *populus*'u temsil etmesinin hegemonik mücadelesi olarak popülizm, “bir-olarak-halk” kavrayışına ve dolayısıyla totalitarizme kapı açmaktadır. Oysa popülizm, Machiavelliyen cumhuriyetçi geleneğe göre, *pleb*'in halkın hegemonik formu olma ya da yönetme eğilimi olarak değil, oligarşinin yayılma ve kontrol etme eğilimine karşı kendisini koruyacak ve bu yayılmayı önleyecek bir mekanizma olarak görülmelidir. Vergara, büyük ölçüde McCormick'in (2001; 2011) “Machiavelli popülizmi” yorumundan beslenmektedir: Demokrasiye yönelik tehdidin kaynağı elitlerdir.

Laclaucu teorik çerçeve dışında en orijinal katkılardan biri,⁹ popülizmin, sadece popülist faillerin söylemsel, ideolojik ya da stratejik hamleleriyle değil, bizi demokrasinin yapısal gerilimiyle açıklanabileceği tezidir. Demokrasinin egemeni halk ile bu egemenliği kullanan hükümet arasında bir boşluk vardır.

9 Fraser'ın (2019) “ilerici neoliberalizm” ve “gerici popülizm” ikilemine karşı, “ilerici popülizm” önerisi de bu katkılardan biri olarak görülebilir. Fraser'a göre, ilerici popülizm, sosyal koruma/güvence ile özgürlüğü, işçi sınıfının lehine eşitlikçi bir bölüşüm ile tanınma taleplerini kapsayıcı ve hiyerarşik olmayan bir ilişki içinde buluşturan bir karşı-hegemonik blok yaratma girişimidir.

Bu boşluk, halkın kendi hükümetini kurması için davet edildiği dönemsel seçimlerle de doldurulamaz. Dolayısıyla popülizmi mümkün kılan bu boşluktur, yani demokrasinin halkı kendi iktidarını kullanmaya çağıran hareketler için yarattığı sahnedir (Canovan, 2005: 28-29). Benzer biçimde popülizm, liberal demokrasinin ürettiği paradokstan, halk egemenliğine dayalı demokrasi ideolojisi ile egemenliği sınırlayan liberal anayasacılık arasındaki boşluktan da doğar (Mény ve Surel, 2002). Yukarıda Lefort üzerinden yürüyen tartışmada da görüldüğü gibi, demokrasi ile haklar arasında, Schmitt'in iddia ettiği gibi uzlaşmaz bir çelişki değilse de, bir gerilim vardır. Demokrasi hakları baskılayabileceği gibi haklar da demokrasiyi bloke edebilir. Örneğin bugün Avrupa Birliği'nin temel sorunu, aşırı-anayasallaşmanın (*over-constitutionalisation*) ürettiği demokratik maliyettir (Grimm, 2015). Bu tartışmadan hareketle bir genel sonuç olarak şunu ileri sürmek mümkündür: Hukukun/kurumların bütün sosyal sorunları kapsamına aldığı, politikanın anayasal hükümlerin uygulanmasına indirgendiği bir durumda; ister doğrudan ister seçimle olsun, halkın yönetme ve kamusal gücü kullanma kapasitesi büyük ölçüde kısıtlanmış, sosyal sorunlar politik mücadelelerin, kamusal tartışmanın ve yurttaş katılımının ya da denetiminin dışına çıkarılmış demektir. Bu gerilim ya da dengesizlik, popülizm için her zaman bir alan yaratır çünkü “en basit haliyle popülizm, iktidarın, sıradan insanlara iade edilmesi çağrısıdır” (Boyte, 1986: 3).

Ancak popülizmi üreten momenti, liberalizm ve demokrasi arasındaki gerilime bağlamak yeterli değildir, popülizmi üreten bizatihi “demokrasinin tam kalbinde yatan gerilim”dir (Canovan, 1999: 2). Michael Oakeshott'ın, bu dünyada kurtuluşu ve ideali yakalamayı amaçlayan “inancın politikası” ile ne iktidardan ne de kurtuluşu mücadelelerden bir beklentinin olduğu “kuşkunun politikası” ayrımından esinlenen Canovan, demokrasinin de “kurtarıcı” ve “pragmatik” olmak üzere iki yüzü olduğunu söyleyecektir. Canovan'a göre, demokrasi aslında bu iki yüz arasındaki kavşak noktasıdır. Demokrasinin pragmatik yüzü, kurallar ve prosedürler üzerinden çatışan çıkarların uzlaşmasını öngörürken; kurtarıcı yüzü, egemen halkın kendi çabasıyla daha iyi bir dünyayı yaratmasını vaat eder. Dolayısıyla, kurtarıcı yönü olmayan bir demokrasi, yozlaşma, kendisini yeniden üretememe sorunuyla yüz yüze kalacaktır. Demokrasinin pragmatik yönü bir hükümet formuna, kurtarıcı yönü halkın kendi iktidarına, kendi kaderini eline alması gerektiğine işaret eder. Bir kez daha bu ikisi arasındaki açının büyümesi, popülizm için alan açılması demektir. Pragmatik ve kurtarıcı yüzler arasındaki son gerilim, demokratik kurumlar ve kurumların yabancılaştırıcı etkisinin sonuçlarıdır. Demokrasinin sürdürülebilir olması için kurumsallaşması zorunludur ancak kurumların her zaman yurttaşların eylemlerini sınırlayan ya da kısıtlayan bir yönü vardır. Dolayısıyla halkın kurumları ile halkın iradesi ve doğrudan eylemleri arasında kaçınılmaz bir gerilim olacaktır. Nihayetinde popülizm, bu iki yüz arasındaki gerilim anlarında, iki yüzün ürettiği sonuçlar ve mekanizmalar arasındaki mesafede yaşam bulur. Bu nedenle popülizm, “demokrasinin gölgesi”dir. Popülizm, hem kurulu iktidar yapısına hem de toplum-

da hâkim düşünce ve değerlere karşı halka yapılan bir çağrıdır (Canovan, 1999: 3). Bu tanım, “elit” gibi esnek ve tam olarak hangi grupları içerdiği belirsiz bir kategoriye antagonize eden söylem ya da ideoloji yerine, daha yapısal bir gerilimi ve dikey, hiyerarşik ilişkileri antagonize eden bir söylemi merkezine alır. Bu demektir ki, *birincisi*, iktidar yapılarıyla çatışma yoksa popülizm yoktur. Popülizmi demokrasiden çıkış ve yeni bir otoriter rejim ya da postfaşizm olarak değerlendiren analizler, popülizmin ön koşulunun iktidar yapısıyla kurduğu antagonizma olduğunu ihmal etmektedir. Hâkim gruplara ya da statükoya meydan okumayan popülizm yoktur ve dolayısıyla bugün popülist oldukları iddia edilen Avrupalı aşırı sağ partilerin çoğu popülist değildir (Di Tella, 1997). Popülizm iktidar olduğunda ve vaatleri konusunda başarısız olduğunda, yeni popülizmler için alan yaratmış olacaktır. *İkincisi*, popülizm, olağan, rutin siyaset değil, demokratik canlanmanın kurucu bir ögesi ve siyasetidir. Canovan’ın gölge metaforundan hareketle Arditi, bu gölgenin bizatihi demokrasi üzerine düşen karanlık bir gölge olma olasılığını da düşünmek gerektiğini söyler. Hâsılı popülizm demokrasinin politik alanı tümünden terk etmesine yol açacak bir zemin olabileceği gibi, demokrasiyi kuracak, kurtaracak ya da demokratikleştirecek kurucu bir siyaset de olabilir (Arditi, 2007: 85).

Sonuç

Popülizm tartışması, demokrasi tartışmasıdır yani “Popülizm nedir?” sorusuna verilen yanıt, en temelde, “Demokrasi nedir?” ya da “Demokrasi ne olmalıdır?” sorularına verilen yanıtlara bağlıdır. Dolayısıyla, popülizmin demokrasiye tehdit mi yoksa demokrasinin koşulu mu olduğu üzerine yürüyen sert tartışmaların kaynağının liberal-usulü demokrasiyi savunanlar ya da bu modelin sınırları içinde çalışanlar ile demokrasiyi radikalleştirmeyi amaçlayanlar, liberal demokrasiyi aşmayı savunanlar arasındaki uyuşmazlık olduğunu söylemek mümkündür. Başka bir deyişle, demokrasinin verili kurum ve kurallar, kurulu siyasetle sınırlı olması gerektiğini savunanlarla doğasında taşıdığı eşitlik ilkesinin daima kurucu bir siyaseti çağırıldığını savunanlar arasındaki tartışmadır. Dolayısıyla popülizm tartışması kurucu iktidar, kurucu özne tartışmasıdır. Eğer toplumsal taleplerin ancak ve ancak verili prosedürel süreçler, kurallar, kurumsal yapı içinde temsil edilebileceği düşünülüyorsa, ki liberal-çoğulcu yaklaşımın iddiası budur, popülizm tehdittir. Bir toplumun kendisini yeniden kurabileceği düşünülüyorsa, popülizm zorunluluktur ve kurucu demokratik özne halktır.

Popülizm, kavramın taşıdığı demokratik potansiyeli savunanların, özellikle Laclau teorinin iddia ettiği gibi, kolektif öznelliğin tek formu olmayabilir. Ancak liberal popülizm eleştirisi, kolektif öznelliği tümünden iptal etmektedir. Popülizm eleştirisi temelde sorulması gereken soruların ihmal edilmesine yol açmaktadır. Demokrasi halk egemenliği demekse, kurucu özne olmayan bir halk egemen olabilir mi? Halk kurucu özne ise, toplumun yeniden kuruluşu, kamusal alanın yeniden konfigüre edilmesi neden meşru değildir? Demokrasiye teh-

didin kaynağında halk ve popülizm/halkçılık mı yoksa bürokratik-teknokratik elitler, hâkim ekonomik sınıflar ya da oligarşik düzen mi vardır? Bugün demokratik sayılan rejimler uzun zamandır postdemokratik değil midir? Neoliberal teknokratizmin hâkim olduğu bugünün dünyasında liberal demokrasi olarak savunulan idealin pratik bir karşılığı var mıdır? [bkz. **Bedirhanoğlu ve Saraçoğlu**] Neoliberal aşamadan ve güncel küresel otoriterleşme eğiliminden bağımsız olarak daha teorik düzeyde liberal/temsili demokrasiler demokratik midir? [bkz. **Koyuncu Lorosdağı; Tekin**] İkinci Dünya savaşı sonrası üretilen ve bugün küçük katkılarla savunulan prosedürel demokrasi modeli, elitist ve dolaşısıyla demokrasinin mantığına aykırı değil midir? Popülizm eleştirisi, bu soruları ve muhtemel yanıtları görmezden gelerek, gerçek tehdit ve tehlikeyi önemsizleştirmekte; demokrasiyi, kendi ideali olmayan bir rutine dönüştürmektedir. Bu sorularla hesaplaşmadan, küresel düzeyde yaşanan otoriterleşme eğilimiyle, güçlenmekte olan aşırı sağcı, neofaşist hareketlerle yüzleşmek çok mümkün görünmemektedir. Ayrıca bütün sorunların kurumsal yapılanma içinde çözülmesi gerektiğini öne sürmek, temel sosyal sorunları hukuka havale etmek, politikanın iptal edilmesidir çünkü politikanın ekstra-kurumsal, ekstra-legal bir yönü de vardır. Politikanın iptali, yurttaşın verili olana, verili oligarşik konfigürasyona mahkûm edilmesiyle sonuçlanabilir. Rancière'in (2017) uyarısını hatırlayacak olursak, bugün popülizme saldırı, bir alternatif olmadığı düşüncesini kut-sallaştırma arayışıdır.

DEMOKRASİ SÖKÜMÜ ÇAĞINDA TOPLUMSAL HAREKETLER

AYŞEN UYSAL

Giriş: Demokrasi ve toplumsal hareketler ilişkisi

Demokrasiyi demokratikleştirmek mümkün mü? İlk bakışta tuhaf görünen bu soru hem siyasal teoriye kafa yoranlar hem de aktivistler tarafından yarım yüzyılı aşkın bir zamandır soruluyor. Burada kastedilen temsili demokrasi olduğundan, soruyu daha anlaşılır kılıp aslında “Temsili demokrasiyi daha demokratik hale getirmek mümkün mü?” biçiminde sormak gerek. Bu sorunun temeli, temsili demokrasiye yöneltilen eleştirilere dayanır ki, bu eleştiriler de temsil sistemini belirli aralıklarla temsilcilerin seçilmesine indirgeyen anlayışı hedefine yerleştirerek, temsilin daha fazla yaygınlaşmasını amaçlar. Temsili demokrasinin yurttaşı sadece seçimden seçime sandık başına çağırdığı ve iki seçim arası dönemde atıl kıldığı tespitinden yola çıkarak, “yurttaşı iki seçim arası dönemde nasıl daha aktif kılabiliriz?” sorusunu sorar. Dolayısıyla, yurttaşın siyasal karar alma mekanizmalarına daha etkin bir biçimde katılımını sağlama arayışı söz konusudur.

Demokrasi söküğü

Demokrasi söküğü metninde “*de-democratization*” kavramının karşılığı olarak kullanılmaktadır. Charles Tilly (2003) tarafından geliştirilen bu kavram, siyasal rejimlerin demokratik performansını ve dolayısıyla da olası gerilemelerini anlatmayı amaçlar. Siyasal rejimleri statik kategoriler olarak ele almak yerine, dinamik yapısı içinde analiz etmeyi (Linz, 2006) mümkün kılıp, böylece demokratik sapmaları mekân ve zaman değişkenleri çerçevesinde görmemizi sağlar. Demokrasi söküğü, demokratikleşme sürecinin ters yönde seyrini anlatmak için kullandığımız bir kavramdır.

Bu çerçevede, “Seçim dönemleri dışında da yurttaşın katılımını mümkün kılan mekanizmalar mevcut mudur?” sorusu 1960’lı yıllarda önem kazandı. O günden bu yana sürdürülen tartışmalar (katılımcı demokrasi, müzakereci demokrasi, radikal demokrasi vs.), hem mevcut birtakım katılım biçimlerinin varlığını teyit etti ve bunları demokrasinin demokratikleştirilmesi için en iyi biçimde arasallaştırmaya çalıştı hem de yeni katılım biçimleri arayışını sürdürdü [bkz. Tekin; Damar; Ateş; Koyuncu-Lorosdağı]. Bu arayış ve mücadelelere paralel biçimde, süreç içinde siyasal katılıma yüklenen anlam da dönüşüme ğradı. Zira, siyasal katılım 1950’lerden önce yegâne bir anlama sahipti ve seçimlerde oy vermek ile eşanlamlı kabul ediliyordu. 1950’lerden 1970’lerin ortalarına kadar olan dönemde, bu kapsam görelilik olarak genişledi, örgütlenmeyi, lobicilik faaliyetlerini ve siyasal tartışmaları kapsar hale geldi. Siyasal katılımın kapsamındaki asıl büyük genişleme ise, 1970’lerin ortalarından günümüze kadar olan dönemde gerçekleşti ve siyasal katılım geleneksel olmayan katılım biçimlerini de (boykot, yürüyüş, imza kampanyası, grev, işgal, yazılama, şiddet repertuvarı, silah ve patlayıcı madde kullanımı vs.) içerir biçimde tanımlandı (Van Haute, 2009: 20-25). Bugün anladığımız anlamda toplumsal hareketlerin, 18. yüzyılda ortaya çıkmalarına ve ancak 19. yüzyılın ortalarında ilk defa bu adla anılmış (Tilly vd., 2020: 6-8) olmalarına rağmen, bir siyasal katılım biçimi olarak kabul görmesi ancak bu son genişlemeden sonra mümkün oldu. Bundan sonra, toplumsal hareketler temsili demokrasinin demokratikleştirilmesinin en önemli repertuvarlarından biri olarak dşnlmeye ve kabul edilmeye başladı. Bu anlayış değişikliği ile birlikte toplumsal hareketler demokratik rejimlerin olmazsa olmazları haline geldi. Dolayısıyla, toplumsal hareketlere alan amayan, onları kriminalize eden, bastıran rejimler de baskıcı otoriter rejimler olarak tanımlandı. Buradan da anlaşılacağı üzere, toplumsal hareketler demokratik rejimlerin önemli bir tanımlayanıdır. Toplumsal hareketler ne kadar normalleşir ve olağanlaşırsa, tıpkı oy verme davranışı gibi siyasal katılmanın olağan bir biçimi haline gelirse, o ülkedeki rejimin o ölçüde gelişmiş bir demokrasi olma vasfına sahip olacağı kabul edilir. Bu normalleşme ve olağanlaşmanın yansıması olarak; örneğin polis, protesto eylemlerini düzenlemek ve kolaylaştırmak amacıyla görev yapar, onları bastırmak ve engellemek için değil. Sendikaların fikirlerini almadan ve onlarla müzakere etmeden çalışma yaşamı ile ilgili bir yasal düzenleme yapılmaz, yapıldığı takdirde hükümetler bunun bir siyasal karşılığı olacağını bilir.

Toplumsal hareketler ile demokrasi ilişkisine dair bu tür sorgulamaları yapabilmek, dolayısıyla toplumsal hareketlerin içinde geliştikleri bağlamla, yani kendilerini çevreleyen politik evrenle ve siyasal rejimlerle olan ilişkisini incelemek için Sidney Tarrow *siyasi fırsat yapıları* (SFY) kavramını geliştirdi. Ancak buna geçmeden önce, konunun anlaşılması bakımından, toplumsal hareket kavramına açıklık getirmek gerek.

Toplumsal hareketi tanımlamak

Toplumsal hareket, geniş kesimlere sesini duyurmak için yinelenen temsilleri kullanan ve örgütler, ağlar, gelenekler ve dayanışmadan destek alan bir durağan talepler kampanyasıdır. Toplumsal hareket, (1) bir durağan talepler kampanyasını, (2) kortejler, toplanmalar, eylemler, özel amaçlı dernekler kurma, toplanmalar, bildiriler, imza ve mektup kampanyaları ve lobicilik gibi, bir kamusal temsiller bütünü, (3) bazı renklerin ve/veya işaretlerin taşınması, disiplinli yürüyüşler, birlikte atılan sloganlar ve kamu binaları önünde toplanma gibi yollarla haysiyetin, birliğin, kitlenin ve angajmanın ihtişamlı ifadesini/anlatımını birleştirir. Gücünü, bütün bu etkinlikleri besleyen örgütlerden, ağlardan, geleneklerden ve dayanışmadan alır (Tilly ve Tarrow, 2008: 27). Bir kampanya olarak toplumsal hareketler, hedefteki otoritelerden taleplerde bulunan, kolektif, süregelen, yani bir defada olup bitmeyen, örgütlü bir halk girişimidir.

Toplumsal hareketler, herkesin az çok birbirini tanıdığı bir toplumsal ilişkiler ağını resmeder. İlişkisel bir perspektiften bakıldığında da, birer çatışma, müzaker ve temsil alanıdır. Mevcut hakları korumanın, yeni hak taleplerinde bulunmanın, kamu politikalarına müdahale etmenin aracı ve mekânıdır. Siyasal düşüncüy dışı vurmanın, düşüncüy simgesel düzeyde açıklamanın ve yurttaşı iki seçim arası dönemde etkin kılmanın araçlarını sunar. Toplumsal hareketler adeta “ayaklarla oy vermek” (Fillieule, 2001) gibidir. Demokrasinin yaygınlaştırılmasını ve derinleştirilmesini sağlar (Jasper, 2017; Uysal, 2017). Demokrasinin demokratikleşmesini sağlamak için de her toplumsal hareket bir eylem repertuvarına sahiptir.

Toplumsal hareketlerin repertuvarı ve siyasal rejimler

Müzikteki repertuvar kavramını toplumsal hareketlere uyarlayan Charles Tilly (1986: 541), eylem repertuvarını “paylaşılan ortak çıkarlar temelinde birlikte hareket etmek için kullanılan araçlar” olarak tanımlar. Repertuvar bir metaforudur. Biraz müzikte ve tiyatrodaki kullanılan anlamıyla, ama daha çok caz veya *commedia dell'arte*'ninkine benzer anlamda bir repertuvar söz konusudur. Burada kurallar az çok bilinir ve hedeflenen amaca uyarlanır (Tilly, 1986). Toplumsal hareket repertuvarı, özel amaçlı dernek ve koalisyonların kurulması, kamusal toplanmalar, mitingler, gösteri yürüyüşleri, imza kampanyaları, bildiri dağıtma gibi politik eylem biçimleri arasındaki kombinasyonlardan oluşur (Tilly vd., 2020: 6). Bir diğer anlatımla, repertuvar bir grubun verili bir zamanda elinde bulundurduğu eylem biçimleri toplamıdır. Bu bakımdan, kavram bir birikimi, özellikle de kültürel birikimi anlatır (Tilly, 2008). Aktörlerin biriken deneyimleri ile otoritelerin stratejilerinin kesiştiği ve kültürel olarak kodlanmış eylem biçimlerini ifade eder. Repertuvar tarihsel olarak öğrenilmiş, paylaşılmış ve uygulanmış olup mücadelenin içinden doğru gelişir (Tilly, 2008). Repertuvar aynı zamanda, bir grubun taleplerini dış dünyaya anlatmak için kullandığı anlamlar ve araçlar setidir (della Porta ve Diani, 2006: 168-169).

Eylem biçimi ile talep arasında sıkı bir ilişki mevcut olup, talep eylemin biçimini belirler. Eylem biçimleri, biriken deneyimlere ve dış faktörlere/güçlülükler (örneğin medya, polis şiddeti vs.) bağlı olarak yavaş yavaş gelişir/evrilir (Tilly, 2008). Bununla birlikte, repertuvar durağan ve aynı eylem biçimlerinin tekrar edildiği kapalı bir liste olarak tasavvur edilmemelidir. Aksine, karşıtlar arasındaki karşılıklı değişimlerin ve doğaçlamanın ikili etkisiyle sürekli yeniden üretilen ve yeniden tanımlanan performanslar olarak düşünülmelidir.

Tarihsel süreçte herhangi bir toplumda, gruplar, kolektif amaçlarına ulaşmak için şaşırtıcı biçimde az sayıda taktik kullanırlar. Protestocular bazı şeylerin nasıl yapılacağını bilir, bazı şeylerin nasıl yapılacağını ise bilmez; bazı şeyleri yapmayı tercih eder, bazı şeyleri ise yapmayı tercih etmez (Jasper, 2017). Kısacası, repertuvar, *öğrenilir, deneyimlenir, sınanır* vs. Bunun yanında, kullanılan repertuvar ve taktikler bir beğeni ve tercihi yansıtır. Beğeni ise sınıfsaldır. O nedenle, orta sınıf hareketlerinin direniş biçimleri/taktikleri ile alt sınıflarınki her zaman örtüşmez.

Repertuvar, örgütlere ve taleplerine göre biçimlenen, ancak bir o kadar da dış faktörlerden etkilenen bir modeldir. Tüm bu faktörlerin kesişme noktasında yer alır ve tarihsel olarak belirlenir. Dolayısıyla da siyasal rejimlerle eylem repertuvarı arasında çok sıkı bir ilişki mevcuttur. Her rejim bazı repertuvarlara tolerans gösterir, bazılarının kullanımına olanak tanımaz. Demokrasi geliştikçe makul görülen performanslar artarken, yasaklanan performanslar azalır (Uysal, 2017: 169-170). Charles Tilly, siyasal rejimlerle de bağlantılı olarak eylemleri repertuvarlarına göre dörde ayırır:

1. *Repertuvarsız eylemler*: Öğrenilmiş ve birikmiş hiçbir şeyin olmadığı, anlık duyguların ifadesi olan eylemler.
2. *Zayıf repertuvarlar*: Yerleşik ve sınırlı tahayyülün tekrar etmeyi yeniliğe göre daha kolay kıldığı, repertuvarın bir epizottan diğerine tekrar edildiği eylemler.
3. *Güçlü repertuvarlar*: Tiyatro sanatçılarının yaptığı gibi, eyleme katılanlar genellikle ufak yeniliklerle komut dosyalarını yerine getirirler.
4. *Sert repertuvarlar*: Katılımcıların tekrar tekrar aynı birkaç rutini tekrarladığı eylemlerdir (Tilly, 2008: 15).

C. Tilly, D. McAdam ve S. Tarrow repertuvar kavramını daha hareketli kılmak, yani iç dinamiğini göstermek için ona yeni bir kavram ekler: performans. *Performans*, bireylerin öğrenebildiği düzenlenmiş etkileşim dizileri anlamında kullanılır. Buna göre yeni performanslar, var olan performansların dönüştürülmesi ile elde edilir. Buna karşılık her performans evrilmez, bazıları kaybolur gider. Repertuvarlar, dolayısıyla da performanslar donuk değildir; ihraç edilir, genişler, uyarlanır, yeniden oluşturulur (Tilly, 2008).

Eylem repertuvarı ve performans ile çok yakından ilişkili bir başka kavram, A.O. Hirschman (2011) tarafından geliştirilen dayanıklılık kayıtları kavramıdır.

Dayanıklılık kayıtları, toplumsal aktörlerin başlarına geleni adlandırmak, ona meydan okumak ve onun üstesinden gelmek için sahip oldukları, toplumsal ve tarihsel olarak yerleşik, bireysel ve/veya kolektif pratik dağarcığını anlatır (Offerlé, 2008: 81 ve 2012 [2007]: 240-241).

Toplumsal hareketlere ve repertuvarlarına böyle bir perspektiften, yani tarihsel ve toplumsal çerçeveden bakıldığında, özgünlüklerini, aralarındaki mekân, zaman ve nitelik farklarını anlamak için hareketleri bağlamına yerleştirmenin ne kadar önemli olduğu da anlaşılır. Bu da bizi bağlamı anlamak için geliştirilen siyasi fırsat yapıları kavramına getirir.

Bağlam ve siyasi fırsat yapıları

Siyasi fırsat yapıları (SFY) yaklaşımı, özellikle 1980'li yıllardan itibaren, toplumsal hareketleri kendilerini çevreleyen ve etkileşim halinde oldukları siyasal sistemle ilişkilendirerek, 1970'li yılların örgütler ve onların elinde bulunan kaynaklara odaklanmakla yetinen toplumsal hareketler araştırmalarına önemli bir açılım getirdi. Tarrow'a (1998) göre, SFY dört kriterden hareketle tanımlanabilir: (1) Siyasal kurumların açıklık ve kapalılık derecesi, (2) siyasal hesapların durağanlığı ya da istikrarsızlığı, (3) harekete destek veren etkili ittifakların varlığı ya da yokluğu, (4) elitler arasında çatışma ve bölünmelerin olup olmaması. Tarrow, bu tanımlamasından yirmi yıl sonra, bu defa Charles Tilly ile birlikte, mevcut tanıımı geliştirerek SFY'lerin tanımlayıcı öğelerinin sayısını altıya çıkardı (Tilly ve Tarrow, 2008). Buna göre, (5) mevcut rejim bünyesindeki bağımsız güç merkezlerinin çoğulluğu, rejimin yeni aktörlere açıklık derecesi, politik hesaplardaki istikrarsızlık, itiraz edenlerin elverişli ve etkili ittifaklara sahip olup olmaması, rejimin taleplerin kolektif ifadesini kolaylaştırmaya ya da bastırmaya yönelik eğilimi ve (6) bu beş öğenin içindeki belirleyici değişimler siyasi fırsat yapılarını belirleyen etmenlerdir. SFY'nin bir hareketin zaman içinde bu faktörlere bağlı olarak değişimini, özellikle de ortaya çıkışındaki kolaylaştırıcı etmenleri görmemizi sağladığı, diğer yandan da farklı ülkelerdeki ulusal niteliklerin benzer nitelikteki eylemlerin farklı gelişimini anlamamıza katkı sunduğu düşüncesi uzun yıllar toplumsal hareketler araştırmalarında hâkim yaklaşım oldu (McAdam, 1988; Kriesi vd., 1995). Bir örnekle somutlamak gerekirse, SFY'nin bir yandan, feminist hareketin belirli bir ülkedeki dalgalanmalarını, diğer yandan da neden bazı ülkelerde güçlü, bazılarında ise zayıf bir hareket olduğunu anlamamıza katkı sunacağı düşüncesi yakın dönemlere kadar geniş kabul gördü. Yine benzer bir biçimde bu yaklaşım, demokrasi talepli hareketlerin neden, örneğin Tayland'da ortaya çıktığını, buna karşılık Türkiye'de ya da Suriye'de ortaya çıkıp gelişemediğini anlamamızı kolaylaştıracığı iddiasındaydı. Bu iki örnek aynı zamanda iki eksende yapılan SFY araştırmalarına da örnek teşkil eder. Zira, bu çalışmalar ya bir hareketin bir ülkede zaman içinde geçirdiği değişime (McAdam, 1982) ya da benzer nitelikteki bir hareketin farklı ülkelerdeki gelişimine (Kriesi vd., 1995; Giugni, 2001) odaklanır.

Son yıllarda yapısalılık eleştirileriyle paralel bir biçimde, SFY de ciddi eleştirilerin hedefi haline geldi (Fillieule, 1997 ve 2005; Goodwin ve Jasper, 1999; Fillieule ve Mathieu, 2009). Fillieule ve Mathieu (2009: 533-534), SFY'ye yönelik eleştirilerin özellikle, bu yaklaşımın devleti yekvücut bir yapı olarak ele almasından, yani devlet içindeki bölünmeleri göz ardı etmesinden, politik alan ile toplumsal hareketler uzamının arasında geçişlilik olmadığı varsayımına dayanmasından ve devlet yapılarının toplumsal hareketlerle olan etkileşim biçimlerini göz ardı etmesinden kaynaklandığının altını çizer. Eleştirilerin önemli bir bölümü de, her çatışma anının biricik ve kendine özgü olduğu ve dolayısıyla etkileşimlerinin de özgün olduğu tespitinden hareket eder (Flam, 1994). Özetle, SFY devlet ve toplumsal hareketler arasındaki etkileşimleri, toplumsal hareketlerin dinamik yapısını ve bir dizi psikolojik faktörü (algılar, duygular, anlamlar) göz ardı etmesi nedeniyle sert eleştirilerin odağı haline geldi.

Toplumsal hareketleri bağlamla ve siyasal yapıyla ilişkilendirenler sadece Tilly ve Tarrow ile onların izinden gidenler değil. Kuramsal düzlemde farklı konumlanan başka araştırmacılar da toplumsal hareketlerin ortaya çıktığı günden bugüne önemli dönüşümler geçirdiği yönünde bulgulara ulaştı. Her ne kadar bazı teorik yaklaşımlar süreklilikten, dolayısıyla da *dönüşümler*den söz etse de (*Kaynak Mobilizasyonu Teorisi*), bazıları da toplumsal hareketlerin 1960'lı yıllarla birlikte önemli bir *kopuş* yaşadığını iddia eder (*Yeni Toplumsal Hareketler Teorisi*). Bu sonuncuya göre, toplumsal hareketlerin bu dönemde öznelere, talepleri ve örgütleri dönüştü. İşçi sınıfı hareketlerin motoru olma işlevini orta sınıflara bıraktı, postmateryalist davalar materyalist davaların yerini aldı ve katı ve hiyerarşik örgütlenmeler yerini daha esnek ve yatay örgütlere bıraktı (Uysal, 2018 ve Çetinkaya, 2021 [2008]) [bkz. Damar].

Günümüzde, bir yandan sağ siyasal toplumsal hareketlerin yükselişe geçmesi, diğer yandan Covid-19 salgınının etkisi ile toplumsal hareketlerdeki dönüşüm önemli bir ivme kazandı. Peki, toplumsal hareketlerdeki bu dönüşümler demokrasi-toplumsal hareketler ilişkisini de dönüştürdü mü? Dönüştürdüyse nasıl dönüştürdü?

Değişen politik atmosfer ve toplumsal hareketlere dair yeni sorular

Yukarıdaki satırlardan da anlaşılacağı üzere, 20. yüzyılın son çeyreğinden 2010'lu yıllara kadar, demokrasi ile toplumsal hareketler arasında kurulan birebir ilişki ve pozitif korelasyon, bir yandan toplumsal hareketlerin varlığını demokrasinin önemli bir göstergesi olarak kabul etti, diğer yandan da demokratikleşmenin toplumsal hareketlerin ortaya çıkışını kolaylaştırdığını öne sürdü. Demokrasinin olmadığı yerlerde toplumsal hareketlerin de seyrekleştiği yönünde tespitler yapıldı (Tilly vd., 2020: 15, 130). Demokrasi, halk egemenliğine dayalı siyasal rejim olarak tanımlanırken, toplumsal hareketlerin halk egemenliğini ifade etmesi ve olumlama (Tilly vd., 2020: 15) nedeniyle demokrasiyi pe-

kiřtirdiđi dűřűncesinden hareket edildi. Kısacası demokrasi ve toplumsal hareketlerin birbiri ile etkileřim halinde olduđu ve birbirini besledikleri tespiti, siyaset bilimi literatűrűnűn bugűne kadar hűkim dűřűncesi oldu. Buradan hareketle, toplumsal hareketlere alan ačan rejimlerin demokrasi olduđu, buna karřılık, toplumsal hareketleri bastıran űlkelerin de otoriter sistemler ya da otoriter eđilimler sergileyen sistemler olduđu geniş kabul gűrdű.

Bu genel ve yerleřik yaklařımları sorgulamamıza neden olacak bir biçimde, űzellikle 2010'lu yıllardan itibaren, bir yandan otoriter sistemler olarak kabul edilen űlkelerde toplumsal hareketler yűkseliře geçti, diđer yandan da geliřmiř demokrasiler olarak kabul edilen űlkelerdeki otoriter sapmalar toplumsal hareketlerin alanını daraltmaya bařladı [bkz. Bozarslan; Kayacıođlu; Esen ve Yavuz-yılmaz; Turan ve Gűksel; Bedirhanođlu ve Saraçođlu]. Yasal alanın daraltılması, polisin kamusal alanda gűrűnűrlűđűnűn artması, sokak protestolarında artan polis műdahalesi, polisin kullandığı teçhizatın militerleřmesi, toplumsal gűzetlemenin artması gibi bir dizi geliřme, “bařka araçlarla siyasetin” (Tilly, 1986) alanının daraldığını göstermeleri olarak deđerlendirilebilir. Peki, bu iki geliřme, yani toplumsal hareketlerin otoriter sistemlerde de yűkseliře geçmesi ve demokratik űlkelerin hızla otoriter dűnemeçleri dűnmeye bařlaması, yukarıda yer verilen yaklařımları ve analizleri yanlıřlıyor mu?

Charles Tilly, demokratikleřme ve toplumsal hareketler iliřkisinde, birinin diđerini bazen űncelediđini, bazen de izlediđini, ancak birinin diđerinin varlıđına tamamıyla bađlı olmadığını sűyer (Tilly, 2008 ve Tilly vd., 2020: 131). Sűzű edilen geliřmeler de Tilly'nin bu tespitini dođrular nitelikte. Zira, demokrasi ve toplumsal hareketler birbirine fırsatlar sunmakla birlikte, bir arada olmadan da var olabilir. Daha dođrusu, toplumsal hareketler demokrasi olmadan da ortaya ıkabilir, ancak varlıklarını sűrdűrmelerinde ciddi sıkıntılar yařayabilirler. Buna karřılık, demokrasinin toplumsal hareketler olmadan da olduđunu sűylemek bugűn gelinen ařamada pek műmkűn deđil. Zira, toplumsal hareketlerin olađan bir katılım biçimi olarak kabul gűrmesi uzun yıllar sűren műcadelelerin bir sonucudur. Demokrasi tanımı bakımından, tıpkı seřme ve seřilme hakkından geri adım atılamayacađı –orneđin kadınların seřilme haklarının elinden alındığı rejimlerin demokrasi olarak tanımlanması dűřűnűlemeyeceđi– gibi, kazanılmıř bir hak olarak toplantı ve gűsteri yűrűyűřű dűzenleme ve protesto hakkının ortadan kaldırıldıđı rejimlerin de demokrasi olarak nitelendirilmesi oldukça zor. Zira, toplumsal hareketler bugűn demokrasinin gűz ardı edilemeyecek tanımlayıcı űğelerinden biridir. Bununla birlikte, *demokrasi sűkűmű* adını verdiđimiz, hakların tırpanlandıđı bu çağda, demokratik sistemlerin gelinen bu noktadan geri adım atmaya yűnelik politikalarıyla karřı karřıya olduđumuz da bir gerçek.

Bűyle bir ortamda, toplumsal hareketler mi demokratikleřmeyi sađlar, yoksa demokratikleřme mi toplumsal hareketleri ortaya ıkartır soruları dűn olduđu gibi, bugűn de toplumsal hareketler yazınında sorulmaya devam ediyor. Kimi bilim insanları ancak bir demokratikleřme sűrecinin toplumsal hareketleri ortaya ıkaraacađını sűyerken (Tilly, 2008), bazıları da toplumsal hareketlerin demokra-

tikleşme hamlelerini beraberinde getireceğini belirtir (Pohl, 2009). M. Bennani-Chraïbi ve O. Fillieule (2012: 780) ise, neden ve sonuç ilişkisi bağlamında sorulan ve bizi yumurta ve tavuk ilişkisi sorgulamasından öteye taşımayan bu ikilemeden çıkmak ve soruları başka türlü sormak gerektiğini öne sürmektedir.

Mevcut literatürde otoriter sistemlerden demokrasiye geçiş dönemlerinde toplumsal hareketlerin rolü üzerine yapılmış bilimsel çalışmalar ve dolayısıyla da muhakemeler var (Fan, 2019; della Porta, 2019; Saavedra, 2013) [bkz. **Zabcı; Taşkın**], ancak demokrasiden otoriter sistemlere kayışta toplumsal hareketlerin durumu ve rolü üzerine muhakemeler ise oldukça sınırlı. Dolayısıyla, “*Demokrasi söküümü* toplumsal hareketlere ne yapar?” sorusuna verilecek yanıt, bu eksikliği gidermek için önemli bir adım olacaktır. Zira, son yıllarda pek çok ülkeyi etkisi altına alan otoriter rüzgârlar toplumsal hareketlere bir yandan kaynak sağlarken, diğer yandan da hareketleri dönüştürüyor ya da varlıklarına tehdit oluşturuyor. Demokrasi söküümü, her türden toplumsal hareketi, özellikle de büyük ölçekli olanları zora sokarken, bazı demokratik kurumların hâlâ yaşadığı ya da merkezin denetiminin görece zayıf olduğu yerelden bazı toplumsal hareketler yeşerme olanağı da bulabilir (Tilly, 2008: 236). Örneğin, yerel ölçekte ortaya çıkan ve sayıları giderek artan yaşam alanlarını savunmaya ve çevreci hareketlere bu açıdan bakılabilir. Peki, otoriter sapmaların arttığı, çoğu durumda ancak yerel birtakım hareketlerin ortaya çıkabildiği böyle bir ortamda, toplumsal hareketler demokrasileri kurtarabilir mi? (della Porta, 2020; Taylor, 2017) Demokrasi söküümü çağında toplumsal hareketlerin potansiyelleri ve sınırlılıkları nelerdir?

Charles Tilly, *Toplumsal Hareketler* kitabının son sayfalarında “Toplumsal hareket politik etkinliğini yitirdi mi?” (2008: 229) diye soruyor ve “İcat edilmiş bir kurum olarak toplumsal hareketler ortadan kalkabilir ya da oldukça farklı bir politika biçimine dönüşebilir” (s.236) diye ekliyor. Otoriter sistemlerin yükselişe geçmesi ile devletin giderek daha fazla kısıkaç altına aldığı, şiddetini esirgemediği toplumsal hareketler yerini başka katılım biçimlerine bırakmaya, yok olmaya günümüzde belki de hiç olmadığı kadar yakın mı? Yoksa, Michel Foucault’nun izinden gidip, iktidarın her yerde halihazır olma girişimlerine karşılık, direnişin ve toplumsal hareketlerin giderek toplumların daha geniş kesimlerine yayılacağını mı düşünmeliyiz?

Bu bir dizi sorudan ve böyle bir perspektiften hareketle, kitabın bu bölümü, toplumsal hareketleri hem otoriter sistemlerde hareket sahası daralan bir katılım biçimi hem de otoriterlik kısıkaçından çıkmanın bir imkânı olarak tartışmaktadır.

Toplumsal hareketleri içinden ve/veya dışından öldüren bir cebir (zor) olarak otoriter sistemler

Devlet zoru toplumsal hareketlere ne yapar? Özellikle 1990’ların sonunda “karşit küreselleşme hareketleri”nin maruz kaldığı devlet şiddeti vesilesiyle ye-

niden sorulmaya başlanan bu soru, devlet ve toplumsal hareketler ilişkisi üzerine muhakemelerin olmazsa olmazıdır. Toplumsal hareketleri bütün taraflarıyla birlikte ilişkisel bir perspektifte düşünmenin de önemli alt başlıklarından biri. “Toplumsal hareketler siyasal sistemi nasıl etkiler?” (Tilly, 1978) sorusu kadar, siyasal sistemin toplumsal hareketleri nasıl etkilediği, daha özelden de devlet baskısının toplumsal hareketleri nasıl biçimlendirdiği sorusu da ilişkisel bir perspektifin başat sorgulamalarından birini oluşturur. Nitekim, X. Marquez (2019: 339) “Bir rejimin özelliği, izin verdiği, baskıladığı ya da zorunlu tuttuğu siyasi faaliyetler ‘repertuvarına’ bakılarak anlaşılabilir” der. Yerleşik erke meydan okuyan repertuvarlar olarak toplumsal hareketler (Taylor, 2017: 51) de, bu açıdan bakıldığında, mümkün olabilirlik sınırlarına göre rejimleri niteler. Toplumsal hareketlerin tamamen yasaklandığı ülkelerde, “tahakküm” rejimin belirleyici unsuru iken, olağanlaştırıldığı ülkelerde ise “kontrol” ön plana çıkar. Zira, toplumsal hareketlerin katılım repertuvarının normalleştirilmiş, olağanlaştırılmış bir parçası olduğu ülkelerde dahi toplumsal hareketler üzerinde bir devlet denetimi söz konusudur; devlet toplumsal hareketlerin hareket marjlarını belirler. Ancak bu tür rejimlerde kurallar belli ve öngörülebilirdir, hangi edimin neyle cezalandırılacağı aktivistler tarafından önceden bilinir. Mesele daha çok otoriter virajları bir bir dönen demokratik sapmalarda ve otoriter rejimlerde ortaya çıkar. Zira bu tür rejimlerde toplumsal hareketler alanı bulanıklaşır, öngörülebilirlik ve rastlantısallık sorunları belirir. Bu da toplumsal hareketlere katılımın risklerini ve bedelini artırır. Marquez (2019: 354) bu noktada önemli bir soruna işaret ediyor:

Rejimin ziyadesiyle otoriter olduğu ülkelerde protesto gösterilerine katılmak yürek ister. (...) Bu tür rejimlerde beleşçilik (*free-riding problem*)/“isyncının ikilemi” sorunu ortaya çıkar. Yani protestonun bedelinin çok yüksek olması nedeniyle, itirazı, isyanı başkasından bekleme sorunu.

Toplumsal hareketlerin, özellikle de kamusal açık alandaki eylemlerin denetiminde 1960'lardan itibaren görülen değişimler ve bugün geline nokta bize demokrasi sökümlü çağında toplumsal hareketlerin olası akıbeti açısından bir fikir verebilir. Kamu düzeni ve polislik işindeki dönüşümleri neoliberal politikalarla hareketle açıklama girişiminde olanlar her ne kadar ülkeler arasındaki farklılıkları göz ardı ediyor ve genel bir eğilim olarak *militerleşmeden* söz ediyorlarsa da, özellikle 1960'lardan beri yaşanan gelişmeler her neoliberalleşme örneğinde aynı seyretmiyor. Örneğin Fransa'da 1968 ertesinde eylemlerin barışçıl yönetimi esas alındı. Buna göre eylemler, siyasetin ve siyasal katılımın doğal bir uzantısı idi. *Kesintisiz demokrasinin* bir aracı olarak görülüyordu. 1980'ler ve 1990'lara gelindiğinde ise üç ilke esas alınmaya başlandı: Yasanın eksik uygulanması (örneğin, bildirimsiz eylemlerin adli takibinin yapılmaması), eylem çağrısında bulunan gruplar hakkında önceden ve mümkün mertebe çok fazla bilgi toplanması ve güvenlik güçlerinin denetleyici olarak eylemlere başından sonuna iştirak etmesi. Bu politikaların izlenmesinde teknik materyallerde-

ki gelişmeler etkili oldu (Fillieule ve Jobard, 2020: 16). 2000'li yılların ortalarından günümüze ise bir *sertleşme* politikası izlendi ve izlenmeye devam ediyor. Bu sertleşme politikaları, isyanların, karşıt küreselleşme hareketlerinin ve şiddet eylemlerinin arttığı ve aynı zamanda, barışçıl politikalardan sapmaya müsait bir zemin oluşturan Amerika'daki 11 Eylül (2001) saldırılarının ertesindeki “terörizm ile mücadele” ortamında ivme kazandı. Bu gelişmeler de barışçıl politikaların sonunu getirdi, tahakkümün inşası hızlandı ve özgürlük ihlalleri arttı. Nitekim sertlik politikalarında üst üste yaşanan başarısızlıklar üzerine, kamu düzeni politikalarındaki doktrin ve stratejilerini gözden geçirmek üzere, 2010 yılında dokuz Avrupa ülkesi *Good practice for dialogue and communications as strategic principles for policing political manifestations in Europe* (GODIAC, Avrupa'da siyasal eylem polisliğinde stratejik ilkeler olarak iyi diyalog ve iletişim uygulamaları) projesini imzaladı, ancak Fransa bunun dışında kalmayı tercih etti. Fillieule ve Jobard'a (2020: 16) göre, Fransa'da bugün karşılaşılan ve konjonktür gerekli kılmadığı halde sürdürülen bu sert/hoyrat politikalar bir boyutuyla bu projenin dışında kalmanın sonucu olarak karşımıza çıkar. Fransa'daki bu gelişmelere karşılık, bazı Avrupa ülkelerinin bu sertleşme politikalarında ısrarı sürdürmediğini de belirtelim. Türkiye gibi ülkelerde ise bu tür barışçıl politikalar hemen hiç egemen doktrin haline gelmedi (Uysal, 2005 ve 2019a).

2000'li yıllardan itibaren özellikle bazı ülkelerde izlenen sertleşme politikaları, bağlamdaki değişimlerin yanında, toplumsal hareketlerdeki/eylemlerdeki değişimden kaynaklı olarak da biçimlenmekte. Burada söz konusu olan, eylemlerin aktörlerindeki ve repertuvarlarındaki değişimdir. 2000'li yıllara kadar sokakta siyasette sendikaların hâkimiyeti devam ediyordu. Bu klasik örgütlenmeler yerini daha düzensiz ve kurumsallaşmamış topluluklara bıraktı. Böylece polisin muhatap alacağı ve müzakereler yürüteceği “kortej başları” belirsizleşti. Anarko-özerk (*anarcho-autonome*) hareketlerin kortejlerdeki etkisinin artması da kaygıları artırdı. Yeni bir olgu olmasa da, eylemciler ve polisin birbirlerini giderek daha fazla düşman olarak görmesi ve açık çatışma da (Uysal 2019a; Koloğlu vd., 2014) –yumurta ve tavuk hikâyesine girmeden– sertliği besleyen bir başka faktör olarak karşımıza çıkıyor. İşgal eylemlerinin artması, dolayısıyla da eylem repertuvarındaki dönüşümler de bir diğer faktördür. Nihayet, polis ve eylemcilerden kaynağını alan tüm bu faktörlere medya, karşı hareketler ve yerel ve merkezî iktidarlardan kaynağını alan etmenleri de eklememiz gerekir.

Tüm bu faktörlerin etkisiyle artan baskının toplumsal hareketlerin doğumunda ve gelişiminde bir dizi etkisi söz konusu. Bu etkiler de bir dizi başka etmene göre biçimleniyor. Benzer nitelikteki bir baskı her bağlamda, her dönemde, her harekette ve hatta her aktivist üzerinde aynı sonuçları doğurmuyor.

Bilim insanları hangi koşullarda bu tahakkümün toplumsal hareketleri sönmülendirdiği, hangi koşullarda ise toplumsal hareketlere kaynak oluşturduğu meselesine uzun yıllardır kafa yordu ve yormaya da devam ediyor. Siyasi fırsat yapıları (Kurzman, 1996; Rasler, 1996), baskının düzeyi (Passy, 1998; Uysal, 2013), özel hayat (Passy, 2005), duyular (Aminzade ve McAdam, 2001;

McAdam, 2005) gibi faktörlerden yola çıkarak farklı bağlam, zaman ve hareketler üzerinden yapılan çalışmalar, toplumsal hareketlerin ve dolayısıyla da aktivistlerin baskıya karşı verecekleri tepkinin birçok makro, mezzo ve mikro faktörün kesişme noktasında yer aldığına işaret ediyor. İktidarın baskıcı politikaları kadar, hareketin radikallik derecesi, bireysel biyografiler (Fillieule, 2005; Jasper, 2017), duygular gibi faktörler baskıya karşı direnişin ortaya çıkıp çıkmayacağını ve direniş ortaya çıksa bile sürüp sürmeyeceğini, yani ihtilaf siyasetinin (*contentious politics*) yaşam süresini belirler. Ayrıca, tüm bu faktörler direnişin biçimini de belirler: açık/örtük, bireysel/kolektif vs. Tahakkümün protestolar ve toplumsal hareketler üzerindeki etkisini anlamaya yönelik çalışmalar, yakın zamanlara kadar, baskıcı rejimlerde protestonun daha örtük ve bireysel biçimler aldığı (Scott, 1995; Bayat, 2006 ve 2016; Jasper, 2017), daha riskli alanlardan daha güvenli alanlara kaydığı (Jasper, 2017; Uysal, 2017; Arrigoni, 2013) yönünde bulgulara ulaştı.

İhtilaf siyaseti

İhtilaf siyasetinde; ihtilaf, toplumsal hareketlerin, gerçekleştiği takdirde, başkasının çıkarları ile çatışacak kolektif taleplerde bulunmayı içermesi anlamında; *siyaset* ise, şu ya da bu türde hükümetlerin ister talep sahipleri ister talep nesneleri, nesnelerin müttefikleri ya da çekişmenin denetmenleri olsunlar, bir biçimde taleplerin şekillenmesine müdahale etmeleri anlamında kullanılmaktadır (Tilly vd., 2020: 6).

Baskıcı iktidarlar altında toplumsal hareketleri tüm bu faktörleri göz önünde bulundurarak ele almak bizi, baskının toplumsal hareketleri bir biçimde dönüştürdüğü, ancak tamamen ortadan kaldırmadığı sonucuna götürür. Yapısal faktörlere ve iletişimin biçimine göre bazı hareketler baskı karşısında radikalleşirken, bazılarının ise eylem biçimleri dönüşüme uğrar. Bazı ülkelerde ve durumlarda kitle hareketlerinin baskı karşısında kitleselliği sekteye uğrar ve daha örtük eylem biçimleri protestonun devamını sağlar (Uysal, 2017). Örneğin, Arjantin’de darbe döneminde, 1980’li yıllarda İran’da protesto örtük ve bireysel biçimler aldı. Bu çerçevede Asef Bayat (2006 ve 2016), Ortadoğu’nun otoriter rejimleri altında bireylerin bizzat hayatı siyasete dönüştürerek protestolarını sürdürdüklerini ve baskıya rağmen değişimin motoru olmaya devam ettiklerini gösteriyor. Arrigoni (2013) de, darbe dönemi Arjantin’inden hareketle, korku ve baskı ortamında sanat gibi daha güvenli alanlara kayan direnişe örnek olarak “korkuyu aşma” eylemlerini ve Teatro Abierto deneyimini inceliyor. Tahakkümün en fazla olduğu dönemlerde bile, tiyatro aracılığı ile ihtilaf siyasetini sürdüren ve korku ortamını aşmayı hedefleyen bu eylemler, itirazın açık bir biçimde gösterilemediği dönem ve ülkelerde dahi kolektif bir biçimde direnilebileceğinin ve otoriter rejimlerin çatlaklarından protestonun yeşerebileceğinin önemli örneklerinden birini oluşturuyor. Hareketler, bazı dönemlerde ve ülkelerde baskı karşısında şiddet repertuva-

rına da başvurabilir. 1970'lerde başka bazı ülkelerde olduğu gibi İtalya'da da öğrenci hareketleri gerilla hareketlerine evirildi (della Porta, 1995, Sommier, 1998).

Özetle, baskıcı otoriter sistemlerin ve otoriter sapmaların toplumsal hareketler üzerinde saptanmış bir dizi etkisi söz konusudur (Uysal, 2005, 2006, 2017 ve 2019b). Baskı, her şeyden önce hareketlerin sürekliliğine bir tehdit oluşturur. Ayrıca, toplumsal hareketlerin en önemli kaynağını oluşturan örgütlülüğü baltalar, özellikle de farklı örgütler ve gruplar arasındaki koordinasyonu keser, içe kapanmaya neden olur. Dolayısıyla da taleplerin geniş kesimlerce duyurulmasının önünde bir engel oluşturur. Bununla birlikte, yukarıda da belirtildiği gibi, bu etkiler bir siyasal rejimden diğerine, dolayısıyla da bir bağlamdan diğerine ve her harekette farklılık gösterir. Baskının toplumsal hareketler üzerinde nasıl bir etki yaratacağını zamandan, mekândan, hareketin özelliklerinden ve aktivistlerin biyografik özelliklerinden bağımsız olarak değerlendirmek bizi ancak genelgeçer sonuçlara götürür.

Otoriter sistemler ve baskı, bazı koşullarda toplumsal hareketlerin ve protestonun ortaya çıkıp gelişmesinde de kaynak oluşturabilir. Zira, tarih boyunca, baskıcı iktidarlara karşı direniş de ortaya çıktı ve gelişti. Öyle ki, bazı durumlarda toplumsal hareketler baskı karşısında sönmölenmek bir yana, daha da kitleselleşir. Hatta başkının bizzat kendisi toplumsal hareketlere kaynak sunar. Bu tür baskının sönmölenmediği, aksine kitleselliğın artmasına yol açtığı toplumsal hareketlere 1990'larda Kürt Hareketi, eylemlere de İstanbul Feminist Gece Yürüyüşleri örnek verilebilir. Baskı sadece toplumsal hareketlerin önünde bir engel oluşturmuyorsa ve onları sönmölenmediyorsa, o halde baskı hangi durumda ve nasıl toplumsal hareketleri doğurur ve büyütür?

Toplumsal hareketlerin bir kaynağı olarak otoriter sistemler

1970'li yıllardan itibaren toplumsal hareket teorileri "kaynak seferberliği" yaklaşımının da etkisiyle, toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasında ve devamında sahip oldukları kaynakların önemine dikkat çekti. Bu tür yaklaşımlar, özellikle de toplumsal hareketlerin en önemli kaynağı olarak gördükleri örgütlere vurgu yaptılar. İlerleyen yıllarda örgüt, insan, para, enerji gibi kaynaklara (McCarthy ve Zald: 197) ek olarak, duygular da toplumsal hareketlerin kaynağı olarak ele alınmaya başladı (Aminzade ve McAdam, 2001; McAdam, 2005). Hareketlerin kaynakları açısından baktığımızda, örgütlerin güç ve etkisini kaybettiği, örgütlenmenin ve kolektif hareketlerin sekteye uğradığı ve hatta zaman zaman olanaksızlaştığı otoriter/baskıcı sistemlerde, sistemin bizzat kendisi toplumsal hareketlerin ve protestonun kaynağı olabilir mi? Bu soruya verilecek yanıt içinden geçtiğimiz zaman diliminde belki de hiç olmadığı kadar önemli hale geldi.

Bir önceki başlıkta baskının toplumsal hareketler üzerindeki dönüştürücü etkisi çerçevesinde ele aldığımız otoriter sistemlerin çatlaklarından sızmaya çalışan eylemler dışında, bu tür sistemlerde demokrasi talepli kitlesel protestolar

da ortaya çıkıp yaygınlaşabilmektedir. Son yıllarda örneğin Tunus, Hong Kong, Tayland, İsrail, Lübnan gibi ülkelerde bizzat otoriter sistemlere karşı protestolar düzenleniyor. Bu eylemlerde bir yandan temsili demokrasi eleştirilirken, diğer yandan da alanlardan “daha fazla demokrasi” sesleri yükseliyor. Örneğin 2019 yılının Ekim ayı ortalarında benzin, sigara ve WhatsApp ile aramalara getirilen yeni vergiler Lübnan’da eylemlerin tetikleyicisi olmuştu. Vergilerin duyurulmasından dört saat sonra sokağa çağrı yapıldı. Cezayir’de Abdelaziz Bouteflika’nın beşinci defa aday olmasına ve ardından da seçilip iktidarda kalmasına karşı 2019 Şubat’ında başlayan halk hareketi *Hirak*’tan (hareket) esinlenen bu eylemlerde, kitleler yolsuzluğa bulaşan yönetici sınıfın gitmesini talep ediyordu: “Hepsi gitsin!” Covid-19 salgını çerçevesinde yasaklar gelene kadar bu eylemler devam etti. Tayland’da da özellikle 2020 yılının son aylarına damgasını vuran protestolar temsili demokrasiyi hedeflerine yerleştirirken aynı zamanda daha demokratik bir anayasa talep ediyordu. Şili’de ise, sonunda halkoylamasında kabul edilmesine de, daha demokratik bir anayasa hazırlanmasını mümkün kılan, toplumsal muhalefetin yürüttüğü mücadele oldu.

Bu tür kitlesel protestolar bazı durumlarda otoriter sistemlerin sonunu da getirebilir. Donatella della Porta (2019: 23) bu tür demokratikleşme modellerine, yani otoriter rejimlerin kısa fakat etkili protestoları takiben yıkıldığı süreçlere “olaylı demokratikleşme” (*eventful democratization*) adını verir. Burada söz konusu olan protesto eylemlerinin dönüştürücü ve siyasi fırsat yaratma kapasitesidir. Kuramsal çalışmalar şimdiye kadar toplumsal hareketlerin gelişmesi için siyasi fırsat yapılarının açık olmasının önemine vurgu yapmıştı. Oysa birtakım örneklerde de görüldüğü üzere, toplumsal hareketlerin bizzat kendisi fırsat yapıları oluşturabilir, demokratikleşme için fırsat sunabilir. Ciddi itirazlar da olmakla birlikte (Hibou ve Tozy, 2021), bazı yazarlar, 2010 yılında Tunus’ta başlayan ve çok sayıda Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkesine yayılan “Arap Baharı’nı” olaylı demokratikleşme örneği olarak kabul eder (della Porta, 2016; Hmed, 2016).

Bununla birlikte, toplumsal hareketler sadece demokratikleşmeyi değil, bazı durumlarda otoriterleşmeyi ve hatta faşizmi de beraberinde getirebilir. 1920’lerde İtalyan faşizminde ya da 1930’ların başında Naziler örneğinde olduğu gibi, sağ siyaset de toplumsal hareketlerden beslenebilir. Bir başka anlatımla, yukarıdaki satırlarda da belirtildiği üzere, sadece siyasal rejimler toplumsal hareketleri etkilemez, toplumsal hareketler de siyasal rejimleri dönüştürür. Bu dönüşüm siyasal yelpazenin soluna doğru olabileceği gibi, en sağına doğru da seyredebilir. Bunun yanında otoriter sistemler ve otoriterleşme, özerk ya da karşı hareketler olarak sağ hareketlerin ortaya çıkması ve gelişmesi için siyasi fırsat yapıları sunabilir.

Demokrasi sökümlü, otoriterleşme ve sokakta sağın yükselişi

Yakın dönemlere kadar sokakta siyaset ve genelde de toplumsal hareketler, sol, azınlıklar ve ezilenler ile özdeşleştirilen bir siyasal katılım biçimiydi. Son yıllarda ise dünyanın pek çok yerinde, siyasal yelpazenin sağında konumlanan kişi ve

grupların da sokakta siyasetin eylem repertuarına başvurduğuna tanıklık ediyor, sağ sokakta siyasetin yükselişe geçtiğini görüyoruz. Sokakta siyaset genelde parlamentolarda temsil edilemeyen, parlamentodan sesini duyurma şansı olmayanların siyasal katılım biçimi olarak kabul edilir. Böyle bir durumda ve sağ otoriter rejimler bu kadar yükselişte iken, sağ grupların sokağı kuşatması ne anlama gelir?

Toplumsal hareketler literatürü, çağrıcısının ve örgütleyenin sağ örgütler olduğu ve dolayısıyla da katılımcılarının büyük bölümünün sağ siyasal görüşlere sahip kimselerden oluştuğu, sağcı kolektif hareketler ve eylemlere ilişkin pek az çalışma içerir (Muis ve Immerzeel, 2017; Tartakowsky, 2014; Caiani, della Porta ve Wagemann, 2012; Klandermans ve Mayer, 2006; Koopmans, 1996). Bu durumun nedenlerinden biri, genellikle sol/demokrat dünya görüşüne sahip olanların bu konuya daha fazla ilgi duyması ve bu alanda bilimsel çalışmalar yapması (Uysal, 2018) ise, diğeri de sağ ve toplumsal hareketler ilişkisinin “çelişkili” olduğu (Tartakowsky, 2014) önkabulünden hareket edilmesidir. Bu önkabul, sokağın azınlıkların, ezilenlerin, parlamentoda temsil edilemeyenlerin¹ alanı olarak görülmesinden alır. Önceki yıllarda yapılan bazı araştırmalar da, siyasi sokağı kuşatanların bu profilinden ötürü ve fırsat yapılarının da etkisiyle, sağın iktidar olduğu dönemlerde protesto gösterilerinin arttığına, buna karşılık solun iktidarda olduğu dönemlerde ise, protestocuların taleplerini sokakta dilendirme gereği azaldığı gerekçesiyle, protestoların düşüşe geçtiğine dair bulgulara ulaşmıştı (Kriesi ve Wisler, 1999). Bu bulgu ve göstergeler, uzunca bir süre sağ sokağın istisnası olarak değerlendirmemize yol açtı. Bu nedenlerle de, söz konusu hareketler ve eylemler “karşı-hareket” (Gümrükçü, 2021), “karşı-devrim” (Sommier, 2009: 154-160) gibi başlıklar altında ve karşı durdukları hareketlere etkileri bakımından (Staggenborg, 1991) ele alındı. Bunlar da muhafazakâr ve gerici eylemler, yani kurumsal bir toplumsal değişimi engellemek ve mevcut statükoyu korumak için harekete geçen kitle hareketleri olarak tanımlandı (Mottl, 1980’den aktaran Sommer, 2009: 155).

Son yıllarda yaşanan gelişmeler, sağın, hatta popülist sağın iktidarda olduğu ülkelerde ve dönemlerde bile sağcı gruplar tarafından protesto eylemleri düzenlendiğini ve sağın sokağın istisnası olmadığını ortaya koydu. Kürtaj karşıtı protestolar, pandemi dönemindeki kısıtlamalara karşı genellikle aşırı sağın çağrısıyla düzenlenen eylemler, Türkiye’de darbe girişimini protesto etmek için hükümetin çağrısı ile düzenlenen “demokrasi nöbetleri” ve daha niceleri, bazı araştırmacıların saha çalışmalarını bu tür eylemlere odaklamalarına yol açarken, bilim insanlarının meseleyi daha fazla ve derinlemesine ele almasını sağladı.

1 Oysa, hemen her ülkede parlamentoda temsil edilmeyen sağ hareketler de vardır. Özellikle de radikal sağ bazı ülkelerde parlamentoda temsil gücüne sahip olmayabilir. Benzer bir durum dinî gruplar için de geçerli olabilir. Dolayısıyla, üzerine pek düşünülmemiş olmakla birlikte, tıpkı parlamentoda temsil edilemeyen solun sokakta siyaset yapmasının olağan karşılanması gibi, parlamentoda temsil gücüne sahip olmayan sağın sokakta siyaset yapmasının da olağan görülmesi gerekir. Bu olağanlık meselesinden daha önemlisi, neden temsil gücüne sahip olmayan sağın bu siyasal katılım biçimini olağan bir siyasal katılım biçimine dönüştüremediği sorusudur.

Bu çalışmaların başlamasından çok daha önce ve bu çalışmalar esnasında, sağcı toplumsal hareketlerin ve sokak protestolarının yerli yerine yerleştirilmesi ve diğer hak talepli ya da hak koruyucu hareketlerden ayrıştırılması çabası, toplumsal hareketler alanında yetkinleşmiş bazı bilim insanlarını “ilerici toplumsal hareketlerden” söz etmeye yöneltti (della Porta, 2020: 1). Bir defa “ilerici hareketlerden” söz edildiğinde, bunun alt okuması, telaffuz edilmese dahi, karşısında “gerici toplumsal hareketlerin” yer aldığı düşüncesini beraberinde getirir. O halde, sağcı örgütler tarafından düzenlenen eylemleri ve örgütlenen toplumsal hareketleri “gerici toplumsal hareketler” olarak mı adlandıracağız? Evet ise, tümünü mü bu kategoride ele alacağız? Örneğin, birçok ülkede aşırı sağ örgütlerin çağrı yaptığı ve düzenlediği salgın kısıtlamalarına karşı yapılan eylemler “gerici eylemler” midir? Hemen her fırsatta özgürlükler ve demokrasi ile özdeşleştirilen sokak siyaseti, “gerici”, muhafazakâr, karşı-devrimci vs. de olabilir mi? Toplumsal hareketlerin bugün geldiği aşama nüanslar oluşturmayı ve bu soruların incelikli olarak tartışılmasını zorunlu kılıyor.

Sağcı hareketlerin/eylemlerin de homojen olmadığını, kendi içinde farklı çeşitleri olduğunu görmeden bu sorulara verilecek olası yanıtlar meseleyi anlamamıza ve bu hareketlerin niteliklerini ortaya koymamıza katkı sağlamaz. Bu nedenle, meseleyi bazı somut sokak protestoları üzerinden düşünmek ve örneklemek sağ hareketlerin çoğulluğunu daha iyi görmemizi sağlayacaktır. Buradan hareketle, salgın çağrıcısı olduğu sokak protestoları bakımından ikili bir ayırma gitmek mümkün. Bunlardan ilki hükümet destekli, hatta bizzat otoriter sağcı hükümetler tarafından çağrısı yapılan protesto gösterileridir. Örneğin Türkiye’de 15 Temmuz darbe girişimine karşı düzenlenen demokrasi nöbetleri gibi. İkincisi ise, sağ siyasal formasyonların toplumsal hareketleridir. Pandemi kısıtlamaları karşıtı eylemler, aşı karşıtı eylemler, kürtaj karşıtı hareketler gibi.

Birinci tür toplumsal hareketleri ve kolektif eylemleri analiz etmek için siyasal rejimler ve toplumsal hareketler ilişkisinden yola çıkmamız gerekir. Burada, otoriter sistemlerin inşasının ve konsolidasyonunun bizzat sokak aracılığıyla ve sokağın mekânından geçerek sağlanması durumu ile karşı karşıyayız. Otoriter rejimler toplumsal hareketler repertuvarından bazı performansları (yürüyüşler, gösteriler, kitlesel mitingler vs.) kullanabilir. Ancak bu performanslar merkezî hükümetin sıkı denetimi altında asıl anlamlarını yitirirler (Tilly, 2020: 144). Bir düşünceyi ifade etmek, bir talepte bulunmak için iktidarın desteği ya da çağrısıyla meydanların ve sokakların işgal edilmesi, kortejler halinde yürüyüşler düzenlenmesi gibi. Özellikle Almanya, İtalya, İspanya tarihinden bildiğimiz çok sayıda örnek yanında, Türkiye’de 2016 darbe girişiminden sonra dönemin cumhurbaşkanının televizyon ekranlarından açık çağrısı ile düzenlenen demokrasi nöbetleri de bizzat hükümetin çağrısı ile düzenlenmiş olması hasebiyle bu tür eylemlere örnek teşkil eder. Her ne kadar toplumsal hareketlerin repertuvarından performanslar sergileseler de, bu nöbetler iktidarın çağrısı ile ve onun kontrolü altında düzenlenen kolektif eylemlerdir. Atılan sloganlar, sergilenen performanslar başta Gezi protestoları olmak üzere kendilerini önceleyen ihtilaf si-

yasetiyle benzerlik gösterse de “ihtilafı” karakterde olmamaları, hükümeti hedeflerine almayıp aksine desteklemeleri ve hatta hükümet tarafından desteklenmeleri nedeniyle protestocu ve ihtilafı kolektif eylemlerden ve performanslardan ayrılırlar (Uysal, 2022; ayrıca bkz. Küçük ve Türkmen, 2017). Şayet Tilly’nin (2020: 147-148) izinden gidecek olursak, tıpkı göçmen karşıtı hareketler gibi, demokrasi nöbetlerinin de dilini “biz ve onlar” ayrımı, yani kutuplaşma ve bölünmüşlük üzerine kurması nedeniyle demokratikleşmeyi tersine çevirebilecek, otoriterleşmenin hızlanmasını sağlayabilecek potansiyele sahip olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, Türkiye’de 15 Temmuz 2016 sonrasında yaşanan gelişmeler bize bu potansiyelin somutlaştığını da gösterdi.

Her ne kadar salgın kısıtlamalarına karşı düzenlenen eylemleri bu kategoride ele almıyorsak da, ayrıksı bir örnek olarak, D. Trump dönemi ABD’inde salgının birinci dalgasında düzenlenen protestoları bu ilk grup içinde değerlendirebiliriz. Trump’ın pandemi politikalarını bizzat salgın kısıtlamalarına karşı yapılan protestolar aracılığıyla meşrulaştırmaya çalışması, düzenlenen protestolara destek vermesi, hatta eylemlere katılması, bu protestoları Hollanda, Almanya ve Fransa’daki salgın kısıtlamaları karşıtı eylemlerden ayırır. Bu tür durumlarda sokak iktidarın politikalarını meşrulaştırma mekânı ve aracı olarak karşımıza çıkar.

Çoğu durumda ilk kategorideki eylemlerle bağlantılı bir biçimde sağ siyaset, iktidar karşıtı hareketleri bastırmada, sesini kısımda bir araç haline gelebilir. Tarihte bunun çok sayıda örneği mevcut. 1970’ler Türkiye’inde sol hareketi bastırmak için İslâmi hareketler tarafından düzenlenen kolektif eylemler buna örnek olarak verilebilir. Kürt hareketini bastırmak için 1990’lı yıllarda Türkiye’de düzenlenen “PKK’yi tel’in mitinglerini” de bu çerçevede değerlendirebiliriz. Polis arşivleri bize bu dönemde Millî Eğitim Bakanlığı’nın çağrısı ile (okullara gönderilen resmî yazılar) ilkökul öğrencilerinin dahi “kahrolsun PKK” sloganları atılarak yürütüldüğünü gösteriyor (Uysal, 2017). Kolektif eylemler niceliğin gücünü (Offerlé, 1998) gösteren eylemler olduğundan, bu tür “karşı” eylemler düzenleyerek, dolayısıyla nicelik yaratılarak, diğer hareketin sesinin (niceliğinin) kısılması ya da bastırılması amaçlanmaktadır. Sağ siyasetin repertuvarındaki bu tür protestolar nedeniyle, sağ sokakta siyaset bugün daha çok “karşı hareketler”, “karşı devrimler”, “karşı protestolar” çerçevesinde ve bir bağımlılık ilişkisi içinde ele alınmaktadır. Müstakil mevcudiyeti üzerine yeterince muhakeme yapılmamaktadır.

İkinci tür sağ eylemlere, salgın kısıtlamaları nedeniyle düzenlenen protesto eylemleri örnek olarak verilebilir. Bu eylemler, hemen her ülkede hükümetlerden özerk ve hatta hükümet politikalarına karşı düzenlendi. Bu nedenle söz konusu eylemler ilk kategoridekilerden farklı özelliklere sahiptir. ABD gibi federal yapıya sahip, federal ve eyalet yönetimlerinin farklı siyasal partilere mensup olabildiği ülkelerde, merkezî hükümet eyalet yönetimlerini değersizleştirmek ve kendi politikalarını meşrulaştırmak için bu eylemlere destek verse de, pek çok örnekte bu eylemler hükümetlerin çağrısı ile düzenlenen eylemler olmaktan

uzaktır. Hollanda’da, Fransa’da, Almanya’da, hükümet politikalarına karşı düzenlenen salgın kısıtlamaları karşıtı gösteriler bu nedenle protestocu karakterde kolektif eylemlerdir. Bu eylemlerin de talepleri, örgütleri, repertuarı ve performansları var. Fransa başta olmak üzere, bazı ülkelerde aşırı sağcıların, örgütsüz ve kendilerini yakın zamana kadar “apolitik” olarak tanımlayan kesimlerle sokakta kurdukları bir ittifak söz konusudur. Bu tür “müstakil/özerk” eylemlere verilebilecek örneklerden biri de Türkiye’de 1997-1998 yıllarında düzenlenen *sekiz yıllık kesintisiz eğitim karşıtı eylemler* ile onunla içiçe geçen üniversitelerde *başörtüsü yasağına karşı düzenlenen eylemler*dir (Uysal, 2009).

Sağ sokakta siyasetin yükselişe geçmesi ile birlikte, daha önceki dönemlerde polis ile protestocular arasında yaşanan sokak üzerindeki egemenlik “savaşına” bir yenisi daha eklenmiş oldu: Sağ siyaset ile yaşanan iktidar mücadelesi. Bu mücadele yeni bir olgu olmasa da, daha farklı bir boyut kazandı. Bu iktidar mücadelesi, otoriter iktidarlar tarafından giderek daha fazla araçsallaştırıldı. Mevcut iktidarlarını pekiştirmelerinin ve meşrulaştırmalarının aracı haline geldi (Uysal, 2022).

Sonuç: Toplumsal hareketler demokrasiyi kurtarabilir mi?

Zamanlarının ve mekânlarının tarihsel ürünü olarak tarihin belli bir döneminde ortaya çıkan toplumsal hareketler başka zaman ve mekânlara da yayıldı. Bu zaman ve mekânların her birinin farklı bağlamları ve dolayısıyla da özellikleri mevcut. Toplumsal hareketlerin bazı özellikleri, hareketleri genel anlamda demokrasi ile ilişkilendirir. Zira toplumsal hareketler, insanlara kendileri ile ilgili kararlarda daha fazla yetki verdikçe demokratikleşmeyi başlatma kapasitesine sahiptir. Demokrasi ve toplumsal hareketlerin davaları ortaklaşır. Ayrıca demokrasi, toplumsal hareketlerin ortaya çıkması ve yayılması için olanaklar sunar. Demokrasinin düzenlilik, eşitlik, koruma, kapsam gibi özellikleri toplumsal hareketlere katkıda bulunur (Tilly, 2020: 142).

Dylan Taylor (2017: 71, 132), “sosyal yaşam aynı zamanda ekonomik yaşamdır ve ekonomik kriz aynı zamanda demokrasinin krizidir” varsayımından hareketle, ekonomik eleştirilere dayanan *Occupy* (İşgal Et) eylemlerinin demokrasinin bugün içinde bulunduğu krizle mücadele etmek isteyenler için oldukça büyük önem arz ettiğini söylüyor. *Occupy*’ı, demokrasinin geçirdiği hastalığın semptomatik tedavisini mümkün kılacak eylemler olarak görüyor (s. 130). Taylor’un iddia ettiği gibi, toplumsal hareketler ya da bazı hareketler temsili demokrasinin krizine gerçekten de çare olabilir mi? [bkz. Adaman ve Avcı; Bedirhanoglu ve Saraçoğlu]

“İhtilaf siyasetinin özel bir biçimi olarak toplumsal hareketler” (McAdam, Tarrow ve Tilly, 2001; Tilly vd., 2020: 6) ve “siyaset olarak hayat” (Bayat, 2016) düşüncelerini bir adım öteye götürüp, “hayat olarak toplumsal hareketler” fikrine adım attığımızda, yani bir yaşam biçimi olarak toplumsal hareketleri tasavvur edip yaşama geçirdiğimizde, temsili demokrasinin krizine çözüm üretmede

epeyce yol **katetmiş** oluruz. Zira, böyle bir anlayışın hâkim olduğu bir toplumda, **toplumsal hareketler** gündelik yaşamı siyasallaştırıp katılımı süregelen hale getirir. Dolayısıyla da gündelik yaşamın her anına nüfuz etmiş bir siyaset ve katılım anlayışından söz etmiş oluruz. Yaşamla içiçe geçmiş bir siyasal katılım da temsili demokrasinin krizinin en temel semptomlarından biri olan siyaseti meslek haline getiren profesyonellere/particilere (Uysal ve Topak, 2013) karşı en etkili panzehir olur [bkz Baykan]. Toplumsal hareketler bir yandan iktidarları sınırlamanın bir aracı iken, diğer yandan da azınlıkların/parlamentoda temsil edilemeyenlerin temsil mekanizması işlevini görür. Toplumsal hareketler, aynı zamanda, “başka bir katılım mümkün” fikrini deneyimleme alanıdır: Eşit söz alma, yatay örgütlenme deneyimleri, müzakere etme, ortak karar alma vs.

Bununla birlikte, demokrasi ile bu yakın ilişkisine ve dönüştürücü gücüne rağmen, toplumsal hareketlerin ve sokakta siyasetin dönüştürücü gücü demokratikleşme yönünde değil de, otoriterleşme yönünde de seyredebilir. Demokrasi ve toplumsal hareketler ilişkisi otomatik ve tek yönlü bir ilişki değildir. İlişkinin seyri, hareketlerin dönüştürme kapasitesinin olanakları çerçevesinde gelişir.

BİR DEMOKRASİ MESELESİ OLARAK TOPLUMSAL BELLEK¹

REYHAN ÜNAL

Bu bölümde toplumsal bellek çalışmalarının neden bir demokrasi ve/veya demokratikleşme ölçütü olarak ele alınması gerektiği ve demokrasiye/demokratikleşmeye nasıl olumlu ve olumsuz etkilerde bulunabileceği açıklanmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda demokrasiye katkı sunacak bir toplumsal bellek çalışmasının temiz(lenmiş) bir geçmişi değil, iyileştirilmiş bir geleceği hedeflemesi gerektiği öne sürülecektir. Zira, değiştirilmesi imkânsız bir geçmişe odaklanmak, demokrasiye değil, yalnızca bugüne adapte olmakta zorluk yaşayan bazı kesimlerin, geçmişteki belli bir dönem ve bireyleri idealleştiren, geri kalanıysa şeytanlaştıran (Brown, 2010: 173), rövanşist bir nostalji siyasetine hizmet edecektir.

Dünya siyaseti uzunca bir zamandır çoğul, eşit bir gelecek inşa etmek yerine, “altın çağ” olarak tasvirledikleri belirsiz ve hayali bir geçmişe geri dönmeyi arzulayan ve toplumlarını bu arzuya hapseden aşırı sağ iktidarların rövanşist siyasetinin gölgesindedir. Polonya, Macaristan, Brezilya, Amerika, Türkiye, Avusturya gibi ülkelerde iktidara gelebilen aşırı sağ, Batı Avrupa’da da bazen elde ettiği oy oranıyla, bazen ana akım siyasetlere etki ederek yükseliyor. Çoğul belleklerle, topluluklara büyük bir direnç gösteren bu aşırı sağ siyasetler, ulus devletleri etnik ve/veya kültürel bir saflaşmaya çağırıyorlar. Bunun için önerdikleri yol, eskinin faşist iktidarlarından farklı olarak, ırksal/etnik değil, çoğu zaman kültürel bir arileşmedir. “O eski güzel günlere” dönmenin formülü artık soykırımında, etnik temizlikte değil, kültürel homojenlikte aranıyor [bkz. Bozarslan].

Üstelik ortaklaşmanın farklılıkları barındırmaktan değil, yok saymaktan ya da ayıklamaktan geçtiğini ileri süren *hafıza manipülasyonu*, sadece aşırı sağ ik-

1 Bu yazının genişletilmiş bir versiyonu “Toplumsal Bellek: Demokrasi İçin Bir Devrim” başlığıyla *Mülkiye* dergisinde (2022, 46(3): 653-691) yayımlanmıştır.

tidarların başvurduğu bir yöntem de değildir. “[Ş]an şeref delisi” her yönetim “izinli bir tarih, resmî tarih, kamuca öğrenilmiş ve kutlanan bir tarih” anlayışını dayatmakta (Ricoeur, 2012: 104-105) ve bir şeyi (çoğunluktan) farklı hatırlıyor olmayı bir sorun saymaktadır. Keza Türkiye’de AKP iktidarının resmî belleği değiştirme çabasını ele alan bir çalışmanın sorduğu ilk soru da, “Neden farklı hatırlıyoruz?” dur (Ünal Çınar, 2020). Bu soru, farkları anlama çabasını içinde barındırmakla birlikte, aslında içten içe demokrasiyi tam içselleştirmemiş bir ülkenin yarattığı tahribatı da anlatıyor. Şöyle ki, demokratik bir rejimde, ırkın (Nazizm, *apartheid*), soyun (hanedanlık), cinsiyetin (ataerkillik), belli bir tecrübe (yaş, devlet büyüğü) veya bilgi düzeyinin (filozof, aydın), kültürel grubun (Beyaz Adam ve Beyaz Türk) ve zenginlerin iktidar/yönetme gücü üzerinde herhangi bir ayrıcalığı yoktur (Çınar, 2014: 218). Demokrasi sorunsuz, tekdüze bir yaşam ya da farklılıkların görmezden gelindiği bir yaşama kültürü değil; sorunların çözümünde herkesin eşit, adil ve özgür bir ortama sahip olduğu bir “bir aradalık” vaadidir. Tam da bu nedenle, bir devletin demokratikleşme seviyesini anlamanın en dolaysız yolu, karşılaştığı sorunlarla yüzleşme ve azınlıklarla kurduğu ilişki biçimidir. Dolayısıyla, demokrasiyle toplumsal bellek çalışmaları arasındaki ilişkinin ele alınacağı bu bölümde, doğru soru “Neden farklı hatırlıyoruz?” değil, “Neden farklı hatırlayabiliriz?” ve dahası “Farklılıkları neden hatırlamalıyız?” sorularıdır.

Bu soruları aşağıda tartışacak olmakla birlikte, cevabı en başta vermek gerekir. Zira görüyoruz ki, geçmişle sağlıklı bir biçimde yüzleşmemiş toplumlar da biriken hınç, kendisiyle alakalı alakasız her türlü mağduriyetten sadece kendisinin hiçe sayıldığı bir haklılık duygusu devşirilmesine fırsat sağlamaktadır. Tıpkı AKP iktidarında gördüğümüz gibi. Üstelik bu duyguya, otoriter iktidarlara, üretmedikleri meşruiyeti telafi etmek için kabarttıkları rövanşist arzularına aracılık eden *hiç yaşanmamış* bir geçmiş kurgusu da yandaşlık etmektedir. Oysa geçmiş, farklı acılarla, travmalarla yüzleştirilmemiş olan toplumlar için kördüğüm halindeki bir yumak ve bu özelliği ile demokratikleştirici siyasetler kadar, otoriter iktidarlar için de son derece işlevsel bir araçtır. Geçmişte yaşananlarla yüzleşmemekten kaynaklanan bu yumak hali, meşruiyet krizine girmiş otoriter iktidarların yönetme ve sorunlara çözüm bulmadaki basiretsizliklerini örtebilecekleri bir manipülasyon alanı işlevi görür. Bu bakımdan demokratik yollarla hesaplaşılmamış her geçmiş, bir arada, barış içinde yaşamak isteyen her toplum için bir demokrasi problemidir. Nitekim aşağıda ele alınacağı üzere, demokrasi krizlerinde mesele, farkları hatırlamak, farklılıkları da olsa, eşit, adil ve özgür hatırlayabilmekle ilgilidir.

Toplumsal bellek çalışmaları 19. yüzyıldan itibaren milliyetçiliğin yükselişine; 20. yüzyılın sonundan itibaren *hafıza patlaması* olarak da ifade edilen yeni süreçte, milliyetçiliğin zayıflamasıyla ilişkilendirilmektedir (Olick, 2003). Bu çalışmada, ulus devletlerin kuruluşuyla birlikte gelişen homojen hatırlama kültürünün ele alınacağı birinci dönem bir *bastırma-sessizlik* dönemi; ulus devletlerin aşınmasına yol açan bir dizi gelişmeyle birlikte devletlerin bellek üzerin-

deki kontrolünü yitirdiği ikinci dönemse, bir *çokseslilik* dönemi olarak ele alınacaktır. Bu bağlamda resmî bellek anlatılarının ele alınacağı birinci dönem bir *iktidar belleğini* ortaya koyarken, belleğin çoğullaşması talebinin yükselişe geçtiği ikinci dönemse iktidar belleği karşısında bir direniş imkânı olarak *kolektif belleği* konu alacaktır.

1960'lı yılların sonuna kadar uzanacak ilk dönem, geçmişin çelişkili konuları ve travmatik deneyimleriyle yüzleşilmesinden veyahut bunların dile getirilmesinden kaçınma eğiliminin hâkim olduğu bir dönem oldu. Bu bağlamda, ulus devletleşme süreçlerinde hayali ulus cemaati kurmak ve ulus devletin temeli olduğu iddia edilen mitleri bu cemaatlere aktarılan deneyim olarak benimsetmek adına resmî tarih-bellek anlatıları oluşturuldu. Dolayısıyla ilk dönemde sessizlik olduğu kadar, aynı zamanda bir sessizleştirme girişimi (Clark, 2020: 551) de olduğu iddia edilecek, resmî anlatıların çoğullaşma kapasitesinden hareketle demokratikliği sorgulanacaktır. Tarih anlayışında meydana gelen değişikliğe, kimlik kavramının ortaya çıkışına ve küreselleşme, her türden farkın kendini ifade etmesine olanak sağlayan bir çokluk anlatısına yaslanan postmodernizm (Lyotard, 2000), yerleşik evrenselleri Avrupa-merkezci, dolayısıyla (bilişsel) sömürgeci olduğu gerekçesiyle sorgulayan postkolonyalizm (Young, 2016: 23; White, 2013: 62) gibi gelişmelerin etkisiyle, ulus devletlerin egemenlik kaybı yaşadığına tanıklık ettiğimiz ikinci dönemdeyse, *resmî bellek* anlatılarına karşı bir konumlanışla *kolektif bellek* anlatılarına değinildi. Bu dönem, resmî bellekte geçmişte yaşadıklarına yer verilmeyenlerin, yaşadıklarını kendi pozisyonlarından, seslerinden aktarabildikleri; bu yüzden de bir “hafıza patlaması” olarak ifade edilen ve bu bakımdan bir demokratikleşme girişimi dalgası olarak değerlendirilebilecek bir dönemdir. Ancak bu dönemsal tartışmalara geçmeden önce, toplumsal (kolektif) bellek ile kastedilen nedir, onu biraz açmak gerekir.

Toplumsal bellek nedir?

Halbwachs'a (1992) göre, toplumsal bellek (*collective memory*) ne geçmişi birebir deneyimlemiş bireysel hafızaların toplamı ne de anılarımızın depolandığı nörolojik bir süreçtir. Toplumsal belleğin kaynağı, içinde doğup büyüdüğümüz topluluklardır: Varlığı bir gruptan bağımsız olamayacak bireysel hafızalar yalnızca bir topluluk içinde oluşup, var olmaya devam ederler (Halbwachs, 1992: 22). Dolayısıyla, hatırlama ve unutma edimleri her topluluğa göre değişse de, o topluluğa özgü *toplumsal çerçeveler*ce –ki Halbwachs'a göre bir aile, dinî grup ya da toplumsal bir sınıf olabilir– belirlenen kolektif bir eylemdir. Bu farklı topluluklar, sadece kendi içlerinde edindikleri ortak deneyim ve ortak yaşam biçimiyle uyumlu olan olay, kişi ve durumları (kolektif olarak) hatırlarken; bunlarla uyumsuz olanlarıysa (yine kolektif olarak) unutmaktadırlar.

Kolektif bellek, bireysel insan zihinlerinin ötesindedir. Bu, kurallar, kanunlar, normlar, kayıtlar halinde kurumlara yerleştirilen ve insanları geçmişe borçlu ya da bağlı kılan kolektif bellek sayesinde mümkün olur (Schudson, 2009: 189).

Böylece, somut mekân ve somut zaman algısının da ötesine geçen, yani yalnızca şimdide yaşayanlarla sınırlı tutulmayan manevi devamlılığa sahip bir bellek (anlatısı) kurulur. Assmann'ın (2006) iletişimsel ve kültürel bellek ayrımından gidersek, burada kastedilen kişisel iletişim yoluyla insandan insana aktarılan, yani bir insanın yaşam süresiyle sınırlandırılmış olan *iletişimsel bellekten* ziyade, toplulukta ortaklaşılan fikirleri, duyguları, inanışları, törenleri, dansları, anıtları, hikâyeleri vb. barındıran, uzun süreli olan ve topluluğun kültürünü koruyan ve yaşatan, *kültürel bellektir*. Bedensel süreçler olarak *anma törenlerini* de hatırlama ve unutma süreçlerine, dolayısıyla toplumsal bellek çalışmalarına dahil etmek gerektiğini ileri süren Connerton (2014: 72-77), toplumsal belleğin geçmiş zaman dilimine değil, metafizik bir şimdiki zaman dilimine yatkınlığından söz eder. Buna göre geçmiş, şimdi ve gelecek kuşaklar arasında türdeş bir zaman dilimi, bir eşzamanlılık hali söz konusudur. Bu eşzamanlılık sayesinde bir topluluğun geçmişte yaşamış olanlarından gelecekte yaşayacak olanlarını kapsayan, dolayısıyla fiziksel gerçekliğin aşıldığı bir ortaklık kurulur. Anma törenlerindeki ortak hatırlama ve unutma edimleri, topluluğun gelmiş geçmiş ve gelecek tüm üyelerinin ortak belleğini kuran edimlerdir.

Toplumsal belleğin bir başka aracı anıt, sokak, mezarlık, müze, arşiv, kütüphane vb. *hafıza mekânlarıdır* (*lieux de mémoire*) (Nora, 2006: 37). Kuşaklar boyu sürdürülen bellek aktarımına hizmet eden hafıza mekânları, hafızanın hem durulaşmasını hem de aktarılmasını sağladıkları için simgesel bir öneme sahiptirler. Hafıza mekânları, hafıza kaybına uğramış, geçmişlerinden kopmuş olarak kurulan modern toplumların, mitler, kahramanlar, kökler yaratarak kendilerini bir geçmişe, tarihsel sürekliliğe ait kılmasına; gerçekliği tartışmalı bir geçmişten yeniden canlandırarak bugünkü kendisi olmasına hizmet eder. Zira bu tür mekânlar, tarafsız olmayıp, kurucu iktidar tarafından toplumsal bellekte yer alması uygun görülen olay, kişi ve durumları; belleğin, iktidar tarafından onaylanmış belli bir versiyonunu temsil ederler ve kuşaklar boyu da bu belli versiyonu aktarırlar. Dolayısıyla geçmiş, artık şimdideki bir temsil (Huysen, 1999: 13), şimdinin ihtiyaçları adına bir (geri) çağırmadır. Geçmiş, deneyimlediğimiz olaylar, ilişki kurduğumuz kişiler ya da yaşadıklarımızdan oluşmak zorunda değildir.

Bir toplum mühendisliği olarak resmî tarih/bellek anlatıları

“Devletlerin kurulmasının hangi düzeyde olursa olsun bir yönetici sınıf operasyonu (Williams, 1989: 174) olduğundan hareketle, neyin, nasıl, kim açısından ve ne bağlamda hatırlandığı da aslında bir iktidar ve dolayısıyla demokrasi meselesidir. Nitekim resmî tarihin/belleğin² aynı zamanda devletlerin resmî

2 1960'lı yıllara kadar bellek anlatıları daha çok ulus devletlerin kontrolünde olduğundan ve tarih anlatıları da bir kazanan tarihi olarak bu ulus devletlerin pozisyonundan kaleme alındığından, tarih ile bellek ifadeleri bu birinci bölümde eşanlamı olarak kullanılacaktır (bkz.Traverso, 2009).

ideolojisinin somutlaştırıldığı bir mekanizma (Terdiman, 1993: 33; Akt. Mistzal, 2005: 1330) olduğunu söylemek yanlış olmaz. Peki, bu durumda resmî bellek ile kastedilen nedir?

Devletler ve dolayısıyla uyrukları, ulus devletlere kadar belli bir teritoryal bütünlük içinde ve ortak bir kimlik etrafında sabitlenmemiştir. Kimliği, ona bir mutlaklık, değişmezlik, ortaklık ve türdeşlik atfederek siyasallaşmaya açan ilk iktidar biçimi ulus devletler oldu. Bu durum aynı zamanda modern toplumun, özellikle modernleşmekte olan toplumların, Ricoeur'un (1965) bir yandan ilerleme pahasına özellikle kültürel kaynakların yok olması, öte yandansa ilerlemeyi duraklatma pahasına kültürel kaynaklara sahip çıkılması olarak özetlediği ikilemidir. Bir yandan geleneği icat etmekten, öte yandan geleneksele ait ne varsa geçmişte kaldığını iddia ederek unutmaktan kaynaklanan bu ikilem, toplumlar da bir kökensizlik hissi, aidiyet krizi yarattığından, kökensel bir sabitlenme gereksinimi doğurmuştur. Bu gereksinimse ulus devletlerin kendi mitsel anlatılarını kuracakları birtakım araçların icadına neden olmuştur. Nitekim Anderson'a (2014: 54-56) göre de hayali ulus cemaatin temelinde, mitsel bir anlatıyla sabitlenen ulusa özgü olarak kurgulanan sistematik düşünce biçimi ve bir anlam dünyası vardır. Bu mitsel anlatı, ulus devletlere ait oldukları bir geçmiş ve o geçmişten beri süregeldiği iddia edilen bir kimlik atfeder. Bu aynı zamanda kurdukları ulus devlete ait bir ulus yaratmak için işe koyulan kurucu iktidarların dünya üzerindeki konumlanışlarına, uygarlık anlayışlarına, yaşam biçimine (ya da egemen olan kültüre) hizmet eden bir tarih yazıcılığı biçiminin de icadıdır. İşte bu tarih yazıcılığı ulus devletlerin resmî belleğidir. Resmî bellek, ulus kimliği kurmak ve ortaklaştırmak için kurucu iktidar tarafından seçilerek yazılmış bir geçmiş kurgusu anlamına gelir. Bir diğer ifadeyle, resmî bellek bir toplumda kurucu iktidar tarafından belirlenen ve desteklenen “unutma” ve “hatırlama” edimleridir. Resmî bellek doğası gereği çarpıtılmaya, eksiltilmeye ve benzeri müdahalelere maruz bırakılan bellektir (Nora, 1989: 9). Zira kimliğin sabitlenme ihtiyacı karşısında ulus devletlerin sergiledikleri tutum; geçmişteki olaylar, durumlar ve kişiler hususunda seçici ve ayıklayıcı olmaktır. Bu, bütün olduğu iddia edilen ulusu “biz” bilincine ulaştıracak en doğru yol olarak görülmektedir.

“Biz” bilinci, aynı zamanda soyut bir kategori olarak bir “öteki”nin varlığını da gerekli kılar. Ötekiler, Bauman'ın (2003: 34) deyimiyle ulus devletlerin “bahçıvan refleksine” maruz kalanlardır. Ulus devlet nazarında “anımsamak ya da unutmak da, tıpkı bir bahçıvanın yaptığı gibi, ayıklamak ve budamak demektir” (Augé, 2019: 18). Buna göre, ancak bazı “yabanıl” otlar ayıklandığında, diğer tohumların boy atıp, çiçek açacağını düşünen bahçıvanın yaptığı gibi (Augé, 2019: 18), ulus devletler de homojen bir bütün olmak adına içlerindeki “ötekileri” ayıklayıp, budarlar. Ayıklama, homojen ulus tahayyülüne uygun olmak için kendilerini unutmayı göze alanlar ve zaten uygun bulunanlar ile bu kimliğin resmî belleğin dışında bir geçmişe sahip oldukları söylenen öteki arasında gerçekleştirilir. Öteki, ulus devletin kendisine seçtiği kökene, kurguladığı tarih anlatısına aktivizmle olmasa bile aykırı varlığıyla direndir. Bahçenin yabanıl otu, ulus

devletin bütünlüğüne engel olandır. Oysa yapması gereken, bahçenin çiçek açması/ulusal bütünlüğün sağlanması için, kendi tohumluğundan/belleğinden vazgeçmesidir (Augé, 2019: 18). Geçmişte yaşadıklarını, kim olduklarını, nereden geldiklerini hepsini unutmaları ve ulus devletlerin resmî bellek anlatıları olarak bahçeye dahil olmaları talep edilmektedir. Aksi bir durumda, bahçenin düzeni gerekçesiyle otları söküp koparmak gerektiğini ileri süren bahçıvan gibi devletler de bu insanları ulusun dışında bırakmayı meşru görmektedirler.

Bu ayıklayıcı yaklaşım, aynı zamanda bir “yas yasağı” anlamına gelir. Zira her ne kadar resmî tarih anlatılarında devletin fail olduğu “münferit olaylara” yer verilmesi de, ulus devletlerin kuruluş tarihinin başkalarının yıkılış tarihi olduğu su götürmez bir gerçektir. Nitekim geçmiş, bazı kesimler için resmî anlatılarda aktarıldığının aksine, övünçle hatırlanan değil, son derece travmatik bir deneyimdir (Özyürek, 2007: 11). Burada *kamusal yasın ayrımcı dağıtımı* söz konusudur: Kimi kesimler için geçmişte yaşanan travmalar toplumda bilinmesine rağmen konuşulamıyor, bir *kamusal sırlar sözleşmesi* (Taussig, 1999; Akt. Gordon: 2008: 75) olarak üstü kapatılıyorsa, kimin yasının kamu önünde tutulup, kiminkinin tutulamayacağına yönelik düzenlenme ve denetlenmeler katı bir biçimde uygulanıyorsa (Butler, 2004: 36), bu bir demokratikleşme problemidir. Çünkü bu farklı olana bir arada yaşam vaadinin sunulduğu değil, farklı olanın sessizleştirilip, sansürlendiği, yok sayılıp, varlığının görmezden geldiği bir inkâr politikasıdır. Dolayısıyla, resmî bellek üzerinden kimin ulusa ait olduğuna ve olmadığına da karar verildiği söylemek yanlış olmayacaktır. Bu yüzden de geçmişe getirilen sınırlamalar, aynı zamanda o devletin demokrasiye dair niyet ve potansiyelini de ortaya koyar.

Ayıklama anlayışının en dehşetengiz örneği, hiç şüphe yok ki toplumsal bellek çalışmalarının da nirengi noktası sayılabilecek Holokost, yani Yahudi Soykırımı’dır. Nazi iktidarına göre “[g]eçmişlerinden ve kökenlerinden kaynaklanan, önü alınamaz küf hastalığıyla lekelenmiş kişiler bu tertemiz, sağlıklı ve parlak dünyaya uymazlardı. Düzeltilmeleri ya da yeniden eğitilmeleri olanaksızdı. Onlar kültürel işlemlere dirençli ve bağışık bir mekanizmadan kaynaklanan genetik ya da ideolojik kalımları yüzünden elimine edilmeliydiler” (Bauman, 1997: 126). Topluma dair bir homojenleştirme girişimi olan bu olay, bir etnik temizleme, yani ağır bir insanlık suçudur. Fakat aynı zamanda tam da ayıklamayı meşru bir hak olarak gören modern devletin zihnî tezahürüdür. Çünkü kusursuz toplum vaadiyle uyumlu bir toplumsal işleyiş adına çabalamak anlamına gelen bir toplum mühendisliğidir. Bu yüzden de ulus devletin şiddetsizlik vaadi bir yanılsamadır (Bauman, 2007: 131).

Ayıklamaya bir başka örnek, Lozan Antlaşması’na ek olarak, Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan Nüfus Mübadelesi protokolüdür. Protokole göre, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’ndeki Rumlar (İstanbul’da yaşayanlar hariç tutularak) Yunanistan’a; Yunanistan’daki Türkler de (Batı Trakya’da yaşayanlar hariç) Türkiye’ye yerleşmek üzere zorunlu göçe tabi olacaktır (Clark, 2008: 15). Hükümetlerin uygun gördükleri stratejik bölgelere yerleşmeyi kabul etmeyen

göçmenlerse kendilerine tanınan tazminat ve mülkiyet haklarından mahrum bırakılmışlardır. Dolayısıyla, zorla göç ettirilenlerin yerleştirildikleri bölgelerde bir uyum zorluğu yaşayıp yaşamayacakları, terk etmek zorunda bırakıldıkları ülkelerde bir geçmişleri, yakınları ve hayatları olup olmadığı görmezden gelinerek alınmış bir ayıklama, temizleme kararıdır. Burada homojen bir bütün olarak tahayyül edilen ulus devletleşme anlayışının ve onun içerdiği şiddetin soykırım kadar şiddetli olmayan bir başka tezahürü söz konusudur.

Öte yandan iki ana dil grubu arasında yaşanan kültürel/dilsel çatışmaların ulus devletin aşınmasına yol açtığı Belçika, 1830'dan 1970'e kadar merkezî bir devletken; bu toplulukların ve siyasi bölgelerin, eğitim, çevre ve ekonomi gibi temel alanlar üzerinde aşamalı olarak kapsamlı bir kontrol elde etmesiyle, federal bir devlet haline geldi. Belçika'nın federal devlet olma sürecinde, hem devletin yapısındaki köklü kurumsal değişiklikler hem de Flamanlarla Valonlar arasındaki tutum ve temsil biçimleri hususunda hararetli çatışmalar yaşanmasına rağmen, fiziksel şiddetin istisnai kalması, onu ulusal kimliğin barışçıl mutasyyonları açısından örnek bir vaka haline getirdi (Luminet vd., 2011: 4-5).

Belçika gibi verimli örnekleri olmakla birlikte, 1960-1970'lere kadar ulus devletlerin resmî bellek anlatılarında genel olarak benimsediği tutum, geçmiş adına bir sessizlik ve unutkanlık çağrısı olmuştur (Páez vd., 1997). Geçmişin travmatik deneyimleri, ulusal kimlik, dolayısıyla ulusal seferberlik açığı yarattıkları (Ibarra, 2016: 92) iddiasıyla konuşulmaması gereken birer tabu haline dönüştürüldü. Neumann (1998) bu süreci bir *kamusal suskunluk sarmalı* olarak ifade ediyor. Kamusal suskunluk sarmalı; bireyin aidiyet duyduğu gruptan dışlanma, yalıtılma kaygısıyla kendi düşüncelerini ifade etmekten imtina etmesidir (Semélin, 2011: 126). Nitekim her şeyi hatırlamanın ulusal bütünlüğe ve öz imaja önemli zararları olabileceğini ileri süren Renan da (2016 [1882]), unutmanın bir ulusun yaratılması ve yeniden üretilmesinde temel bir unsur olduğunu desteklemektedir. 1960'ların sonlarına kadar resmî bellek anlatılarında, "unut ve ilerle" anlayışı (Günel, 2013: 7) benimsenmiştir, ki bu anlayış geçmişin sorgulanmaması, geçmişle hesaplaşmaması ve yüzleşilmemesiyle eşdeğerdir. Örneğin, eski Batı Almanya'nın istikrarlı bir demokrasiye geçişi için geçmiş hakkında sessizliğin bir siyasi zaruret olduğu ileri sürülürken; Amerika'da, Japonya'nın Amerikan askerî üssü Pearl Harbour'a 1941 yılında saldırmasından sonra, Japon asıllı Amerikalıların toplama kamplarına gönderilmesi, sessiz kalınarak unutturulmaya çalışılmıştır. Bunların yanı sıra Avustralya'nın, resmî tarihinin görmezden geldiği yerli varlığına ve izlediği ama inkâr ettiği ayrımcı yerli politikasına ilişkin büyük sessizliği ancak 1968 yılında Avustralyalı antropolog W.E.H. Stanner tarafından yapılan bir çalışmayla bozuldu (Clark, 2020: 544-545). Keza Sartre'ın (2021) Fanon'un *Yeryüzünün Lanetlileri*³ eserine 1961'de yazdığı önsöze

3 Yeryüzünün lanetlileri, Fransa gibi sömürgeci ülkeler tarafından sömürgeleştirilip, siyasi, iktisadi ve kültürel olarak hor görülerek, ya ikincilleştirilen veya yok sayılan yerel halklardır. Nitekim Fanon yerel halkların sömürgeci devletler tarafından dayatılan değerleri benimsemeleri halinde benliklerini yitirecekleri uyarısında da bulunmaktadır.

kadar, Fransız sömürgeci olmaktan kurtularak bağımsızlıklarını kazanmak için mücadele veren Cezayirlilerin dramına Fransız resmi tarih anlatısında yer verilmedi. Kuzey İrlanda'da 1972'de yaşanan Kanlı Pazar katliamıyla ilgili açılan cezai kovuşturmaların bertaraf edilmesi, yasal ve idari soruşturmalarına engellenmesinden ötürü (Birdal ve Akkoç, 2013: 151), katliam hakkında yıllar sürecektir bir suskunluk dönemine girildi. Oysa susulan, yok sayılan tüm bu olaylar, durumlar ya da kişiler, geçmişin iktidara özgü versiyonu olan belli bir anımsama biçiminden (*eingedenken*) ibarettir (Traverso, 2009: 22).

Sonuç olarak, ulus devletler, ulusun bütünlüğünü koruma iddiasıyla geçmişin çoklu bir doğası, katmanlı bir yapısı olduğunu reddederken; insanların yaşadıkları, deneyimlemedikleri ve hatta maruz kaldıklarının çarpıtılmış bir hali olabilen resmi bellek süreçlerine çoğu kez sorgusuzca dahil olmalarını beklemiştir. Bu yaklaşım sonucunda, insanların yaşadıklarını kendi ağızlarından anlatamadıkları, bastırıldıkları; yaşadıkları başka, hatırlatılanlar başka olmasına rağmen, yaşadıklarını unutmaya, aktarılanları hatırlamaya zorlandıkları bir dönem yaşandı. Bu durumun en önemli bedeli özneleşme imkânlarına ket vurulmasıdır. Oysa Derrida (2001: 107-130; 139-165) ismini anmanın, yaşadıklarını hatırlamanın öneminden söz ederken, kaybedilenin adının anılmasının kaybın dünya üzerindeki varlığına dair en önemli kanıt olduğunu ileri sürer. Bir başka ifadeyle, özne olmak için hatırlamak, hatırlamak için yaşa(t)mak gerekir. Bu yüzden de, geçmişe yüklenen öznellik ve yaşanmışlık duygusundan arındırılmış ulus devletleşme süreçleri, demokrasi açısından da derin bir temsil-varoluş krizi anlamına gelir. Nitekim ayıklayan, yok sayan, bastıran ya da geçmişle yüzleşmeye, hesaplaşmaya ihtiyaç duymaksızın “unut ve ilerle” anlayışından kaynaklanan bu temsil-varoluş krizi, toplumsal bellek mücadelelerinin nirengi noktasını oluşturuyor.

Aşınan ulus devletlerden yükselen sesler: Kolektif bellek

Toplumsal belleğe artan ilgi, milliyetçiliğin ve ulus devletlerin gücünü yitirmesiyle alakalıdır. Zira aşağıda belirteceğim bir dizi gelişmenin neticesinde ulus devletler egemenlik anlamında da aşınmış ve böylece bellek/tarih üzerindeki kontrollerini yitirmiştir. Bunun bir sonucu tarih ve bellek anlatıları arasında önceki dönemde gördüğümüz paralelliğin bozulması ve hatta karşıtlığa dönüşmesidir. Olick ve Robbins'in (1998) de belirttiği gibi, “kolektif bellek” 1990'lı yılların başında, tarihselciliğin sözde kriziyle eşzamanlı olarak ortaya çıktı. Öncesinde, kazananların övgülü anlatısı olarak tarih iktidarların ve bilim insanlarının kontrolündeydi. Tarihe yönelik eleştirilerin artmasıyla birlikte; horlananların ve küçük düşürülenlerin intikamı, büyük anlatılarda kendilerine yer verilmeyip, bu anlatılar üzerinde hak iddia edemeyenlerin hatırlanan tarihi anlamına gelen “kolektif bellek” kavramı kullanılmaya başlandı (Sancar, 2016: 65). Kolektif bellekte, tarihe getirilen eleştirilerle birlikte, kazananlar yerine mağdurların, homojen ulus yerine heterojen bir birlikteliğin, geçmişle geleceğin süre-

genliği anlayışı yerine parçalıliğın tarihlerinden söz edilir hale gelindi (Akçam, 2005: 165). Dolayısıyla resmî tarih anlatıları ile paralellik arz eden (resmî) bellek anlatısı da değişimin eşiğindedir. Artık resmî tarih anlatılarına meşruluk sağlayan bir bellek nosyonundan da söz ediyor değilizdir. Tam tersine kolektif bellek olarak ifade edeceğimiz yeni bellek anlayışı, resmî bellek anlatılarının karşısına yerleşmiş durumdadır. Peki, nasıl?

Öncelikle postmodernizm, postkolonyalizm gibi süreçler ve bu süreçlerle bağlantılı olarak çevrecilik, feminizm ya da savaş karşıtlığı argümanlarıyla ortaya çıkan yeni toplumsal hareketler, Avrupa-merkezci paradigmanın zayıflamasına, madunların politik bir özne olarak kabulüne (Traverso, 2020: 15-17) ve kimlik krizine eşlik eden çokkültürlülük tartışmalarına, dolayısıyla mikro kimlik söylemine kapı araladı [bkz. Damar]. Küreselleşme ile birlikte ortaya çıkan çokuluslu, ulus-aşırı ya da ulus-üstü yapılar, ulus devletlerin belli konulardaki egemenliklerini kimi zaman bir başka otorite ile paylaşmalarına kimi zaman tamamen başka bir otoriteye devretmelerine neden olan yeni bir düzen getirdi. Yine bu dönemde SSCB'nin dağılması, Berlin Duvarı'nın yıkılması ile birlikte etnik, dinsel-mezhepsel ayrılıklar, azınlık sorunları ve ayrılıkçı hareketler ağırlık kazandı. Bu gelişmelerin etkisi ile ulus devletleşme süreçlerinde yaşanan boğucu tarihselcilik ve tarihin iktidarlar tarafından çarpıtılarak araçsallaştırılması karşısında bellek tartışmaları güç kazanmıştır. Örneğin, Yahudi soykırımından kurtulanların deneyimlerini dinleyerek bir ses ve görüntü arşivi oluşturulmasına yönelik çalışmalar başlatıldı (Felman ve Laub, 1992). Artık sesini duyduklarımız yalnızca ulus devletlerin resmî bellek anlatılarında şablonlara soktuğu o hayali cemaat değildir.

Bu gelişmelerle birlikte ulus devletler bellek üzerindeki yorum tekeli ni yitirdi, Traverso'nun (2020: 11) ifadesiyle, 20. yüzyıla ait olan aktarılan deneyim çoktu. Nitekim toplumsal bellek çalışmalarının çıkış noktası da, İkinci Dünya Savaşı, Holokost gibi kolektif travmaların, kurbanlarının ve tanıklarının gözünden günümüze aktarılmasıdır. Bununla amaçlanan; hakikatin bilinmesi, mağdurların iyileştirilmesi, mağduriyetlerin tazmini, suçların cezalandırılarak adaletin yerini bulması ve yaşananlardan ders alınarak, gelecekte benzer suçların işlenmesinin önüne geçilmesidir. Dolayısıyla artık farklı sesler, farklı geçmiş anlatıları da duyulmaktadır. Tam da bu nedenle, bu süreçte ortaya çıkan toplumsal bellek çalışmaları, resmî bellek anlatılarında o güne dek yok sayılan kesimlerin iktidarlara karşı direnişini ifade eder. Foucault'nun (1977) *karşı-bellek (counter memory)* olarak ifade ettiği bu yeni kavrayış, tarihin resmî versiyonlarına karşı alternatif bir tarih imkânı sunduğundan, geçmişin susturulanlarına bir eşitlik ve özgürlük alanı sağlamayı vaat eder. Bu süreç kimi yazarlar açınsındansa, “ulusal hafızadan *kozmopolit hafıza*ya geçiş eğilimi” olarak adlandırılmaktadır (Levy ve Sznajder, 2001: 10, 21). Buna göre, kozmopolit hafıza, küreselleşme ile birlikte tüm yaşam alanlarının sınırlarının silikleştiği ve böylece belleğin ulus devletin koordinatlarını terk ederek, ulus devlet dışına taşınması ile ortaya çıkan hafızadır [bkz. Uzel]. Huyssen (1999: 19-20) bu bellek patlamasının, resmî bellek anla-

tılarında takınılan bir tutum olarak hapsedilmiş geçmiş deneyimlerine karşı geliştirilen sağlıklı bir tepki olduğunu ileri sürer.

Sonuç olarak, tıpkı soykırım hususunda olduğu gibi, *aşağıdan tarih*, *sessiz yığınların tarihi*, *insanlı tarih* gibi arayışların tarihçilik dünyasına dahil edilmesi (Danacı, 2012: 2), bellek ve tarih çalışmalarında bir sivilleşme, demokratikleşme potansiyeli doğmasına olanak sağlamıştır. Bu, Marchetta'nın (akt. Erden, 2010: 4) ifadesiyle *demokratik bir hatırlama siyaseti* talebidir. Amaç geçmişte meydana gelen suçların, ağır ihlallerin iktidarların kontrolünden kurtarılmış bir bellek politikası aracılığıyla aydınlığa kavuşturulup, hesabının sorulması, telafi ve iyileştirme mekanizmalarının devreye sokulmasıdır. Çünkü geçmiş, üstü örtüldüğünde değil, kamusal bir alanda eşit ve özgür bir biçimde konuşulup, adil bir şekilde hesaplaşıldığında, demokratik bir gelecek vaat etmektedir. Geçmişin muhasebesidir geleceğin müzakere edilmesine kapı aralayacak olan.

Bir demokratikleşme adımı olarak geçmişle hesaplaşma

Yaşanan hafıza patlaması göstermiştir ki, “unut ve ilerle” denilerek yaşananların sümen altı edildiği bir geçmiş sürdürülemezdir. Son dönemlerde artarak devam eden belleğin demokratikleştirilmesi ve tarihin sivilleştirilmesi talepleri, devlet tarafından yıllarca bastırılan kapsüllenmiş haldeki acıların toplumlarca hazmedilmediğini ortaya koydu (Ibarra, 2016: 91). Dahası ulusal/toplumsal bütünlüğü korumak adına toplumsal bellek üzerinde tahakküm kurulması, öngörülenin tam aksine içten içe toplumsal bağların çözülmesine, en iyi ihtimalle toplumda büyük zararlara yol açtı. Dolayısıyla, toplumsal birlik ve demokrasi için bellekte rehabilitasyon gerekmektedir.

Bilhassa iki dünya savaşı arasında yaşanan asimilasyonla birlikte etnik temizlik, azınlıklaştırma ve soykırım göz önüne alındığında, “istenmeyen” azınlıkların haklarını koruma konusunda ulus devletlere güvenilemeyeceği anlaşılmış ve bu güvenilmeze karşı tedbir olarak insan hakları diline ağırlık verilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa ülkelerinde kurulan Anayasa Mahkemeleri, bu ülkelerin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni yapması ve bu sözleşmenin bir sonucu olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ni kurmaları bu bağlamda değerlendirilebilir [bkz. Türmen]. İnsan hakları bağlamında toplumsal belleğe yönelik düzenlemeler, toplulukların maruz kalabileceği olası saldırıları önlemeyi (*özel ve aile hayatına saygı hakkını*), *gerçeği bilme haklarını* ve mağdurların çektikleri acıların ortaya konarak, *tazminat haklarını* sağlamakta yükümlüdür (Albal, 2019: 80). Geleceğe dair bir demokrasi kültürünün yerleşebilmesi için öncelikle gereken geçmiş adına bir hatırlama adaletidir. Aslında bu tam da Höffe'nin “fetihler, baskı ve sömürler, kölelik, sömürgecilik ve emperyalizm, Nazi vahşeti, sosyal ve sosyalist devrimler adına insanların kurban edilmesi gibi şiddet eylemleri karşısında konumlanması gerektiğini” söylediği *eleştirel bir dünya hafızası* önerisidir (Akt. Sançar, 2008: 82).

Geçmişle hesaplaşma

Şiddete başvurmuş otoriter veya totaliter rejimin ya da bazen de merkezî otoritenin olmamasından dolayı yaşanan bir çatışmanın, toplumsal kesimlerde neden olduğu tahribatın nasıl iyileştirileceği hem kritik bir soru hem de kritik bir sorundur (Erözden, 2017: 15-16). Bu bağlamda “geçmişle hesaplaşma” meselesi, daha çok diktatörlükten demokratik bir yönetime geçen toplumlarda, önceki yönetimden günümüze kalanlarla kurulacak ilişkinin içeriğine dairdir. Özellikle Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku’nun dağılması, Latin Amerika’da askerî diktatörlüklerin çözülmesi, Güney Afrika’da ırkçı rejimin (*apartheid*) çökmesiyle, insan hakları ihlallerinin neden olduğu travmaların nasıl onarılacağı sorunu, yeni kurulacak rejimlerin öncelikli meselelerinden biri haline gelmiştir. Nitekim genelde bilim insanlarının ve tarihçilerin kullandığı “geçmişle hesaplaşma” (*Vergangenheitsbewältigung*) terimi, başlangıçta Nazi rejiminde neler yaşandığı ve kimlerin sorumlu olduğu bağlamında tartışılmıştır ve terimin en eski kullanımı “1955’te Berlin’de *Evangelische Akademie* tarafından düzenlenen bir konferanstır” (Sancar, 2016: 26). *Geçmişle hesaplaşma*; geçmişte insanlık suçlarının ve ya ağır insan hakları ihlallerinin olduğunu kabullenmek, özellikle yakın tarihte işlenen suçları cezalandırmak, suça maruz kalmış mağdurlara maddi-manevi tazminat sağlamak, suç veya ihlallerin nedenlerini, anlayış ve yapıları sorgulamak ve tekrarlanmaması için düzenlemelerde bulunmaktır. Dolayısıyla, geçmişle hesaplaşma “ağır insan hakkı ihlallerinin yoğun olarak yaşandığı diktatörlük yönetimlerinin ve/veya yaygın iç çatışmaların ardından, geçmişin yüküyle nasıl baş edileceği ve insan hakları değerlerine yaslanan bir toplumsal barışla demokratik bir siyasal kültürün nasıl inşa edileceği sorunlarına işaret eden evrensel bir içeriktir” (Sancar 2016: 19). Buna göre demokratik yeni düzenin kurulabilmesi için bir geçiş sürecine ihtiyaç vardır. Bu sürece *geçiş dönemi adaleti* (*transitional justice*) deniliyor.

Geçiş dönemi adaleti - Cezalandırıcı ve onarıcı adalet

Özellikle 1990’larda, pek çok ülkedeki iç savaşlar barış antlaşmalarıyla sona ererken, insanlar cezasızlığa çare bulmanın, geçmişteki ihlallerden kurtulmanın ve hukukun üstünlüğüyle yönetilen demokratik toplumlar yaratmanın bir yolu olarak geçiş dönemi adaletine (GDA) yöneldiler.

Geçiş Dönemi Adaleti (GDA)

GDA, “hesap verebilirliği sağlamak, adalete hizmet etmek ve uzlaşmayı sağlamak için toplumun geçmişteki ağır hak ihlalleri mirasıyla başa çıkmak amacıyla yapılan tüm girişimleri içerir (United Nations, 2004: 4; akt. Has, 2020: 9). Amacı otoriter rejimlerden demokratik rejimlere geçilirken, eski rejimlerin insan hakları ihlallerini içeren suç-

larıyla yeni rejimlerin adil bir şekilde yüzleşebileceği ortamın tesisidir (Baraho de Brito vd., 2004: 11-14). Örneğin, Yunanistan'da (1975) ve Arjantin'de (1983) darbecilerin yargılanması ve sonucunda, geçmişteki hak ihlallerinden sorumlu olanların tümünün ulusal yargı sistemleri tarafından yargılanmalarına dönük olarak başlatılan işlemler bir GDA sürecidir (Hakikat Hafıza Adalet Merkezi (HHAM), t.y.).

GDA, farklı vakalarda farklı yöntemlerin devreye sokularak, yeni demokrasileri ve insan haklarını güçlendirmek için öne sürülen ahlâki ve yasal yükümlülükleri sağlayacak devingen bir kavramdır. Bu yüzden de adaletin, insan hakları ihlallerinin ardından dönüşüm eşliğindeki toplumlara uyarlanmış halidir (HHAM, t.y.). Süreçte adalet kavramı “cezalandırıcı” (*punitive*) ve “onarıcı” (*restorative*) olmak üzere iki biçimde karşımıza çıkabilir. Her ne kadar mağdurların ilk tercihi olsa da, failerle ceza hukuku aracılığıyla hesaplaşılabilecek “cezalandırıcı adalet” (CA) anlayışının yanında kimi zaman “onarıcı adalet” (OA) arayışları da gündeme gelmektedir. CA anlayışı, daha çok ihlalleri yapanlara yönelik yürütülen adli soruşturmaları içeren cezai tatbikatlardır. OA yaklaşımıysa cezadan/failden ziyade mağdur odaklıdır. Amaç, toplumda suça zemin hazırladığı düşünülen durumlar hakkında suçluyu ve aslında toplumu eğiterek bir dönüşümdür (Uçarlar, 2015: 24). CA'da suçlar, devletin yasalarına karşı gelinerek işlendiğinden ötürü devlete karşı işlenmiş olarak kabul edilmektedir. OA'daysa suçluya mağdur isteğe bağlı olarak karşı karşıya getirilmektedir, çünkü fail tarafından işlenen suç önce mağdura karşı işlenmiş olarak kabul edilir. Bu yüzden de “af” doğrudan mağdurdan suçluya yönelik bir eylem olarak karşımıza çıkar.

GDA, ulusal ya da uluslararası ceza mahkemelerinden hakikat komisyonlarına, maddi-manevi tazminatlardan anma törenlerine, hafıza mekânları açılmasından resmî özözlere, ihlallerin müsebbibi olan devlet kurumlarının (örneğin güvenlik kuvvetleri, polis, ordu) ıslah edilmesinden suça karıştığı tespit edilen yetkililerin görevden uzaklaştırılmasına, bir dizi adli ve gayri adli stratejiyi kapsar (HHAM, t.y.). Bu spektrum, mağdurların tanıklığına başvurulması ve ifadelerinin tarih araştırmalarına dahil edilmesi, öldürülenlerin mezarlarına ulaşılması, zorla kaybedilenlerin akıbetinin belirlenebilmesi, maddi-manevi tazminatların yanı sıra fiziksel ve/veya zihinsel sağlık ve eğitim destekleriyle resmî özür dilenmesi gibi çeşitli girişimlerle genişler. GDA için yapılabilecek girişimlerin çeşitliliğinden hareketle, CA ve OA anlayışlarının birbirine alternatif olmaktan ziyade birbirlerini tamamladıklarını söylemek daha doğru olur.

GDA için atılabilecek adımların çeşitliliğinin nedeni, yaşananların vahşeti, suçların ağırlığı ve yarattıkları toplumsal travmalar düşünüldüğünde tek bir adımın yaraları sarmaya yetmeyecek olmasıdır. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı sonrası, yenilen Almanya ve Japonya'nın savaşta görevli bulunan kimi asker ve sivil devlet yöneticilerinin yargılanması amacıyla Nürnberg ve Tokyo'da (geçici) özel askerî mahkemeler kurulmuştur. Hukuk tarihine, ceza yargılaması yapan ilk uluslararası mahkeme olarak geçen Nürnberg Mahkemeleri, Nazilerin işledi-

gi insanlık suçlarına dair kanıtları ortaya koyarak, yaşananların tekrarlanmaması için evrensel bir hatırlamanın temelini oluşturmayı amaçlamışlardır. CA anlayışı uyarınca hareket eden bu mahkemelerde, yargılananlara isnat edilen “barışa karşı suçlar”, “savaş suçları”, “insanlığa karşı suçlar” ve bu suçları işlemek üzere “komplo kurmak” devlete karşı işlenmiş suçlardır. Ancak, gerek işlenen kimi suçların mahkemenin yetki kapsamına alınmaması, gerek yargılanan devletlerin savaşta yenilen devletler, yargılayanlarınsa savaşın galipleri olması mahkemelelerin adilliğine gölge düşürmüştür. Ayrıca, özellikle kolektif travmalar yaratmış olan Yahudi soykırımı gibi kolektif suçların yargılanması, yaralarının iyileştirilmesi, travmaların hesaplaşmış bir deneyime dönüştürülmesi için yetmeyebilir.

Federal Almanya Şansölyesi Willy Brandt’ın 7 Aralık 1970’te Polonya’ya gerçekleştirdiği resmî ziyarette, Varşova Gettosu kurbanları anısına yapılan anıtta çelenk koyması ve anıtın önünde diz çöküp soykırım için özür dilemesi, bu sadece yargılamanın yetmediği bağlamda önem kazanır (Birdal ve Akkoç, 2013: 101). Özü, soykırımın inkâr edilmemesi ve hatırlanması için bir hafıza mekânı olarak inşa edilen anıtın önünde, şansölye tarafından gerçekleştirilmesi kritiktir. Çünkü anıt, kurbanların hem artık seslerinin duyulduğunun bir kanıtı hem de acılarını somut bir beden gibi taşıyan bir hakikat anlatısıdır. Dolayısıyla, anıtı ziyaret bile kendi başına, yaşananların kurbanların gözünden geleceğe aktarılabilmesi demektir. Bellekleştirmede bedensel pratiklerin önemine işaret eden Connerton’a (2014) göre, belleğimizdekiler aynı zamanda bedeninin duruşuna, jestlerine, hareketlerine de yansımaktadır. Örneğin, tören sırasında bedeninin dik durması, onun sağlam ve hizmete hazır olduğunu gösterir. Bu bakımdan Brandt’ın özü, dizlerinin üstüne çöküp, başını önüne eğerek dilemiş olması da son derece anlamlıdır. Brandt geçmişin bu acı deneyimi karşısında yaşananlardan duyduğu utanç başını önüne eğerek, geçmişin değiştirilemeyecek olması karşısında duyduğu güçsüzlüğüse dizlerinin üstüne çökerek göstermiştir. Nitekim bu ziyaretle, Almanya soykırımı kabul etmiş, durumun kurbanların cephesinden geleceğe aktarılmasının önü açılmıştır. Ziyaret, yaşananların içselleştirilip yüzleşilmesi adına onarıcı bir adımdır. Onarıcıdır çünkü kurbanların yaşadıkları acılar tanınmış, görülmüş ve böylece onlar yeniden tarih sahnesine çıkarak, özneleştirilmiştir. Sadece kurbanlar da değil, Almanya da Nazi geçmişinin sessizliğinde boğulmaktansa, geçmişle geleceği arasına daha barışçıl bir köprü kurma imkânı yakalamıştır.

CA’ya ilişkin bir diğer örnek, Slovenya, Makedonya, Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan ve Hırvatistan olarak altı cumhuriyetten oluşan Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti dağılırken yaşanan insan hakları ihlallerine istinaden, BM kararıyla 1993’te kurulan, *ad hoc* (amaca yönelik, geçici) bir mahkeme olan Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi’dir (EYUCM) (Erözden, 2017).⁴ Sırp lar ağırlıkta olsa da, Hırvatlara, Boşnaklara ve Kosovalı Arnavutlara da ce-

4 Bu *ad hoc* mahkemeyi takiben, 17 Temmuz 1998’de daimi bir uluslararası ceza mahkemesi kurulması yönünde Roma İnsanlığa Karşı Suçlar Statüsü kabul edildi, 1 Temmuz 2002 tarihinde statüsü daimi olan Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) kuruldu.

za veren mahkeme, adaleti denge siyasetine feda ettiği iddiasıyla eleştirildi. Buna rağmen, mahkemeden kritik kararlar çıktı. Örneğin Srebrenitsa soykırımının baş sorumlusu olarak Bosnalı Sırp General Ratko Mladić müebbet hapis cezasına çarptırıldı. Keza Hırvatlar ve Sırp'lar tarafından özellikle Müslüman erkeklerin ve erkek çocukların öldürülmesinin ve Müslüman kadınlara sistematik olarak tecavüz edilmesinin bir soykırım olduğuna hükmedildi. Srebrenitsa soykırımını 1945 sonrası Avrupa'da gerçekleştirilen soykırım olarak tanınan tek hadisedir. Nitekim her yıl katliamın yıldönümü 11 Temmuz'da dünyanın çeşitli yerlerinde anma törenleri düzenleniyor. Bu eşzamanlı anma törenleri yaşananların *bir daha asla yaşanmaması için ortak irade beyanıdır*.

Bazı devletler, mahkemeyle işbirliği yapma, savaş suçlularını teslim etme ve kurbanlardan özür dileme gibi adımlarla EYUCM ve girişimlerini desteklemiş ve takviye etmiştir. Ancak, bir kesim açısından bu adımlar, yalnızca AB'ye üyelik için koşulan bir şartı yerine getirmek için atılmış olmaktan ibarettir. Zira AB, tıpkı Yahudi soykırımına yardım eden Polonya ve Romanya'dan olduğu gibi, aday ülkelerden demokratikleşmelerinin bir göstergesi olarak geçmişlerinde işlenen kolektif suçları kabul etmelerini ve konuya ilişkin sorumluluklarını yerine getirmelerini istemektedir. Öyle ki, kimi zaman bu şartları yerine getirmenin bir parçası olarak inkârcılıkla mücadele etme düsturuyla "bellek kanunları" da çıkarılmaktadır. Bellek kanunları, geçmişte yaşanan acı olayların sebebiyet verdiği mağduriyetlerin tanımlanması ve tanınması veya ulus tarihinde bir zafer, kahramanlık olarak kabul görmüş olayları, kişileri hatırlamak için düzenlenebilir. Bu çerçevede kimi olayların yaşanmışlığının kabulü yahut inkârı suç kapsamında değerlendirilebilir, bunun aksi yönünde hareket edenlerince cezai anlamda yargılanmasına yol açabilir. Bu, aynı zamanda devletlerin, ulusal birliklerini ve kültürel tutarlılıklarını kolektif belleğe dayalı olarak gerçekleştirdikleri yasama işlemiyle korumasıdır, ki Traverso (2019: 132) bu tür tedbirle mahkemelerin koruması altında resmî bir tarihsel hakikatin kurumsallaştırılmasına yönelik endişelerinin altını çizer. Nitekim Sırbistan'ın AB'ye üye olarak kabul edilmesi için Srebrenitsa soykırımındaki sorumluluğunu üstlenmesi gerekmişti. Ne var ki, gerek dışardan gelen müdahalelerin zorlaması gerekse yargılanan eski rejimin yerine gelen yeni yönetimin geçmişle hesaplaşma, geçmişten ders alarak geleceği bu ders üzerinden kurma gibi bir normu olmaması nedeniyle, geçmişle yüzleşip resmî hafızayı zenginleştirmek yerine, yıkılan belleğin yerine yeni ama yine tek el bir hafıza oluşturmaya odaklanıldı (Jovic, 2004: 100).

Hakikat Komisyonları

Geçmişte işlenmiş ağır insan hakları ihlalleri ve soykırım gibi insanlık suçlarına ilişkin gerçeğin ortaya çıkarılması, böylelikle acı dolu geçmişle baş edilmesi bakımından son yıllarda mahkemelerin yanı sıra en sık başvurulanan araçlardan biri *Hakikat Komisyonları*'dır. En önemlisi Güney Afrika'daki insan hakları ihallerini soruşturmak üzere kurulan Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu olan bu ko-

misyonlar, belli bir süre için faaliyet göstermek üzere çoğu zaman yasama ya da yürütme organı tarafından kimi zaman da dışardan gelen baskılarla oluşturulur. Çalıştıkları süre sonunda, elde ettikleri bilgileri, bulguları rapor haline getirerek, itilafli kesimlerin gelecekte bir arada yaşayabilmesi, yaşananların telafisi ve rehabilitasyonu için çeşitli reform önerilerinde bulunurlar.

Hakikat Komisyonları, çalıştıkları ülkeye, toplum kesimlerine ve konulara bağlı olarak değişik yöntemler izlemektedirler. Örneğin, geçmişle hesaplaşma konusunda Şili’de çetrefilli bir süreç yaşandı. 1973 yılında askerî darbeyle iktidarı ele geçiren ve 1990 yılına kadar süren bir diktatörlük kuran Pinochet yönetimi, ölümlerden işkencelere, akıbeti belli olmayan insan kayıplarına varan ağır insan hakları ihlallerinde bulundu. Toplumdaki tahribatın farkında olan Pinochet, henüz yönetimdeyken kendisi ve diğer failler için bir af (istisna) yasası⁵ çıkartarak, geçiş sürecinde kendilerine bir kovuşturma açılmasını engelledi. Pinochet dönemi sona erip, demokrasiye geçildikten sonra, gerek af yasası gerekse yargı ve bürokraside darbe yönetimini destekleyenlerin olması nedeniyle, özellikle insan hakları ihlalleriyle mahkemelerde hesaplaşmak güçleşti ve bu nedenle Ulusal Hakikat ve Uzlaş Komisyonu (*Comisión Nacional de Verdad y Reconciliación*) kuruldu. Bu komisyonun raporu, Şili’nin demokratik yöntemlerle seçilmiş başkanı P. Aylwin tarafından bir af ve barışma sürecinin gerekliliğini vurgulayarak kamuoyuna duyurulmuştur. Aylwin ayrıca devlet adına mağdurlardan resmen özür de diledi. Başkan Alywin’in bu konuşmasını Pinochet diktatörlüğünün vahşetinin sembolik mekânı olan Şili Stadyumu’nda yapmış olması da çok önemlidir. Zira stadyum, Pinochet diktatörlüğünün muhalif kesimleri bastırmak, yok etmek üzere bir kampa dönüştürüp, işkenceler yaptığı, insanları öldürdüğü ya da ölüme terk ettiği bir mekân olması bakımından, Pinochet dönemindeki suçların ve yarattığı toplumsal travmaların hafıza mekânıdır.

Elbette bu tür hafıza mekânlarının demokratik rejimde nasıl muhafaza edilebilecekleri ya da edilmelerinin gerekip gerekmediği sorusu da önemli bir meseledir. Bir yandan bu mekânların yaşananların sembolü olmasından dolayı muhafaza edilmesini savunanlar, öte yanda yeni dönemde acıları diri tutacak bu tür mekânların barış ortamına zarar vereceği gerekçesiyle yok edilmesi gerektiğini savunanlar vardır. Fakat geçmişle adil bir biçimde yüzleşip hesaplaşabilmiş toplumlarda bu tür mekânları hınçtan ziyade faili ve kurbanı özneleştirecek toplumsal ortaklaşmanın bir sembolü olarak düşünmek daha yerindedir. Yoksa geçmişle sağlıklı hesaplaşamamış toplumlarda gerilim devam ettiğinden, bu mekânlar gerilimi turmandırıcı olabilir. Ama bu mekânın varlığıyla değil, yaşananlarla toplumların nasıl baş ettiğiyle alakalı bir durumdur.

El Salvador, Nikaragua ve Guatemala’daki Hakikat Komisyonları’ysa, Birleşmiş Milletler tarafından kuruldu. Fakat sonuç raporundan hoşnut olmayan hükümet yetkilileri ve askerî güçler raporu yasadışı ilan ettiler. Yine dış baskılarla Uganda Cumhurbaşkanı Idi Amin tarafından 1971 yılında oluşturulan “Kayıp-

5 11 Eylül 1973 ile 10 Mart 1978 arasındaki insan hakları ihlallerini gerçekleştirenler cezai mesuliyet kapsamı dışında bırakılmıştır.

ları Araştırma Komisyonu” ya da 1982’de Bolivya’da kurdurulan “Ulusal Kayıpları Araştırma Komisyonu” hiçbir rapor yayımlayamadan faaliyetleri sonlandırıldı (Çelikkan, 2013: 7). Elbette her ne kadar Hakikat Komisyonları çalışmalarının son derece önemli olduğunu söyleyip, olumsuz örneklerle tartışmayı ilerletsek de Hakikat Komisyonları’nın son derece etkin katkılarda bulunduğu pek çok örnek vardır. Bu türden bir örneğe geçmeden önce çalışmaların neticesinin neden böyle farklı olduğunu izah etmek gerekir.

Geçmişle hesaplaşma-yüzleşme, adli bir mesele olduğu kadar etik bir meseledir. Geçiş süreci adli olarak başlasa da, toplumda geniş bir kesime ulaşamayıp, tabanda zihni bir dönüşüme yol açacak kadar etkili olmadığı takdirde süreç hep başarısız olacaktır. Demokrasiye geçerken böyle bir sürecin gerekli görülmesinin nedeni de aslında toplumsal tabanın bu adaleti idrak etmesi ve benimsemesi gereğidir. Toplumun, yaşananların yanlışlığını/haksızlığını benimsemesi ve içselleştirmesi için zamana ve kararlı bir iradeye ihtiyacı vardır. Dışardan bir müdahaleyle kurulan, sivil toplumun ve yerel aktörlerin katılımının az olduğu ve daha çok yabancılardan oluşan komisyonlarla; hakikate ulaşmak, suçluları tespit etmek ve iyileşmek için gereken irade ve işbirliği düzeyi sağlanamaz. Resmî devlet yetkililerinin süreci benimsemesi ve uluslararası işbirliğine açık olması gerekli fakat yetersizdir. Çünkü toplum eşitsiz geçmiş ve kaynakları olan yurttaşların bir araya gelerek, birlikte düşünme potansiyelinin açığa çıkması anlamına gelir ve bu konumu sayesinde farklılıklarımızı, ayrılıklarımızı açacağımız ortak yer olarak demokrasinin temelidir (Brown, 2021: 38). Dolayısıyla, geçmişle hesaplaşma/yüzleşme süreçlerine yerel aktörlerin, sivil toplum kuruluşlarının ve toplumun farklı kesimlerinin katılımı sağlanmadığı müddetçe, bir demokrasi kültürünün oluşturulma imkânları azalacaktır. Bir geçiş ve konsolidasyon döneminde, odağın semboller ve hatıralar üzerinde egemenlik kurma çabasıyla sınırlı kalmaması gerektiği gibi, siyasi, ekonomik ve askerî güçle hafıza arasındaki bağlantının otoriter rejimler veya işgallerle de sınırlı kalmaması gerekir. Bu sürecin aynı zamanda liberal demokrasiye geçiş ve konsolidasyon dönemini de karakterize etmesi gerekir (Jovic, 2004: 98).

Hakikat Komisyonları’nın en çarpıcı örneği olan Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu, Güney Afrika’da 1948-1990 arasındaki *apartheid* rejiminin muhaliflere, bilhassa halkın desteğini alan ve uluslararası alanda da tanınır hale gelen Afrika Ulusal Kongresi (*African National Congress*, ANC) üyelerine yönelik işkence, öldürme ve/veya kaçırma gibi siyasi amaçlı insan hakkı ihlallerini araştırmak amacıyla kuruldu. Düzgün çalıştırılmayan, yetkililer tarafından görmezden gelinen ya da göz ardı edilen komisyonların aksine ve işledikleri hak ihlallerini komisyona bildiren ve bu suçlara tanıklık yapan failleri afla yetkilendirilmiş olmasının doğurduğu tartışmalara rağmen, Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu çok daha şeffaf ve adil bir süreçle ve başarıyla yürütülmüş olması bakımından bir milat/model olarak kabul edilmektedir.

Komisyonun araştırma süreçlerine sivil toplumun, kiliselerin, muhalefet partilerinin ve kanunu hazırlayan hükümet yetkililerinin azami katılımı sağlanmış,

herkesin ve her örgütün, düzenlenen atölye çalışmalarına, konferanslara ulaşabilmesi kolaylaştırılmıştır. Ayrıca gerek Parlamenter Adalet Portfolyo Komitesi tarafından gerçekleştirilen açık duruşmalarla, gerekse komiser seçimlerinde liyakate dikkat edilmesi sayesinde komisyona meşruluk sağlanmış, bu da sürece geniş çaplı bir katılımın sağlanmasına yol açmıştır. Zira komisyon Güney Afrika devlet başkanı tarafından atanmış bir başkanlık komisyonu olmayıp, demokratik olarak seçilmiş bir parlamento tarafından kurulmuştur.

Güney Afrika'nın yeni Anayasa Mahkemesi'nin hâkimleri de yeni Anayasa Mahkemesi binasının eski hapisane arazisine yapılmasına karar vererek sürece önemli bir katkıda bulunmuştur. Söz konusu arazide, çoğu yabancı altın arayıcıları olan beyaz mahkûmlar için hapisane olarak kullanılan, 1893'te inşa edilmiş bir kale bulunmaktadır. Bu kaleye sonradan eklenen ve "Dört Numaralı Blok" adıyla bilinen binaysa, 1904'ten itibaren siyah mahkûmlar için kullanılan bir hapisane olmuştur. Vahşete varan şiddetin uygulandığı Dört Numaralı Blok, bir zamanlar Gandhi, Mandela gibi direnişçi liderlerin de kalması nedeniyle, cesaret ve direncin de sembolik mekânı haline gelmişti. Anayasa Mahkemesi binasının aynı araziye yapılması kararıyla, mekân artık insanların hukukun hiçe sayılarak hapsedildiği, işkencelere maruz bırakıldığı o hapisane olmaktan çıkartıldı. Burası artık tıpkı yeni rejimin ve yargıçlarının vaat ettiği gibi, uzun mücadeleler sonucunda kazanılmış demokrasinin hafıza mekânıdır. Yaşanmış olan o karanlık geçmişinin hakikate kavuşturulmasıyla adalete kavuşan Güney Afrika'nın aydınlık geleceğini sembolize etmektedir.

Sonuç olarak

Toplumsal bellek çalışmaları ve demokrasi ilişkisinin mahiyetinin "hatırlama ve unutma" edimleriyle belirlendiğini söyleyebiliriz. Bu eylemlerin dışardan gelen bir baskıyla gerçekleşmesiyle, deneyimlenerek gerçekleşmesinin aynı etkiyi yaratmadığını gördük. Zira bir şeylerin baskılama sonucu unutturulması ya da dayatmalar sonucu hatırlatılması, Freud'un (2016) de dediği gibi bastırılanın geri dönüşüne, yani iktidara karşı bir direnişe gebedir. Nitekim 1960 sonlarından itibaren tanık olduğumuz hafıza patlamasının çıkış noktası da yıllarca görmezden gelinip, yok sayılan kesimlerin "ben buradayım, ben de varım" demesidir. Öte taraftan Nietzsche geçmişin acı dolu olduğu ve hatırlamanın hıncı devam ettireceği iddiasıyla mutluluğun unutmak olduğunu iddia eder. Peki, her unutuş mutluluk mudur yoksa bastırılan bir acı mı? Unutmanın mutluluk getirdiği bir durum olabilir mi? Şunu söylemek gerekir ki, üstü örtülmüş, konuşulamayacak kadar acı bir geçmiş, unutulmuş değil etkisi günümüze ulaşan, bastırılmış ve sansürlenmiş bir geçmiştir. Bu, bir anlamda geçmişi kendi cephesinden anlatamayan mağdurların, yaşadıklarını bir hakikat olarak kayda geçirememesi, mağduriyetlerin telafi edilmemesi, failerin cezalandırılmamasıdır. Mağdurun hep mağdur, failin de hep fail olarak kalacağı böylesi bir durum, mağdurun bir özne olma ihtimalini rafa kaldırırken, faille mağdurun gelecekte bir arada barış-

çıl bir biçimde yaşama ihtimallerini de zora sokar. Zira özneleşememiş mağdur, gelecek için söz hakkına da sahip olamayacak olandır. Bu durumda eşit ve özgür bir biçimde bir arada yaşanamaz.

Peki, öyleyse ne zaman ve hangi koşullarda unutmak-hatırlamak sağlıklıdır? Derrida'ya (2005) göre travma olup bitmiş bir saldırıdan daha çok, gelecekte daha kötüsünün olabileceği kaygısından kaynaklanmaktadır. Yani kaygımız, geçmişte yaşanan bir olayın bugün veya gelecekte yeniden yaşanması ihtimalinedir. Bugünü ve şimdiyi tıpkı geçmişteki gibi kötü etkilemesidir. Dolayısıyla odaklandığımız şey geçmiş değil; onun şimdiye nasıl etki ettiğidir. Nitekim geçmiş iki biçimde anlaşılabilir. İlkinde geçmiş, gelecek için yaşananlardan çıkarılan iyileştirici bir derstir. İkincisindeyse geçmiş, telafi edilmesi gerekenin geçmişte yaşananlar olduğu yönünde anlaşılır. Fakat bu bir sapmadır çünkü geçmişin şimdi de telafi edilmesi mümkün değildir. Geçmiş geçmiştir. Bu bakımdan geçmiş ancak geleceği iyileştirmenin önemli bir verisi olabilir. Geçmişe, bugün bir travma haline gelmiş olayların bir daha asla yaşanmaması için dönüp bakılmalı ve yaşananlardan ders alınmalıdır. Geçmişe böyle bakmak mağdurların ne yaşadığının önemsiz olduğu anlamına gelmez. Bu yalnızca belleğin artık daha aşkın bir amacı olduğunu gösterir. Geçmişte yaşanan ve şimdiyi etkilemeye devam eden kırılganlıkların üstesinden gelinmeli ve böylece faille kurbanın bir arada eşit-özgür olarak yaşayabileceği adil bir gelecek inşa edilmelidir. Belleğin en büyük paradoksu unutma ve hatırlama paradoksudur: Dünya savaşlarının, soykırımların bir daha yaşanmaması için bunları hatırlamak ve fakat yaşananların rövanşist bir arzuya dönüşmemesi için yaşananları unutmak gerekir. İşte bu noktada unutmamanın ne zaman olması gerektiğinin cevabı af-bağışlama meselesinde düğümlenir.

Hem unutmak için hem de hatırlamak için bir af-bağışlanma süreci gereklidir. Zira toplum kendisine sonsuza dek öfke duyamaz (Ricoeur, 2009: 149). Ricoeur (2009: 152) tam da bu nedenle, suçlarda zaman aşımının meşru olduğunu, affetmenin tedavi edici bir süreç olabileceğini öne sürerken, afla bellek yitimi arasında ince bir çizgi olduğunun altını çizer. Zira affetmek de unutmak demektir. Ancak unutturken, sineye çekmemek, bir tek tipleştirme yapmamak, geçmişi bir şablon gibi tekdüze okumamak da gerekir. Geçmişle yüzleşmek, hesaplaşmak, hukuk önünde ödeşmek gerekir. Fakat burada önemli olan, tüm bunlar olurken farkları hatırlamak ve farklı hatırlamaya imkân sağlamaktır. Bunu da geçmişteki mağduriyetleri şimdide biriken bir hınc olmadan hatırlayarak, hatırlamak istemediğimiz olayları baskı olmadan unutarak ve geçmişte yaşananlardan bizi kurtaracak ya da mağduriyetten önceki döneme döneceğimizi vaat eden bir mesihe muhtaç olmayarak yapabiliriz. Kısacası affetmek için önce Batı merkezli, aristokrat, cinsiyet ve sınıf temelli varsayılan düşüncelere (Brown, 2010: 62) meydan okuyacak bir yenileşme, demokratikleşme arayışı içinde olmalıyız. Terk etmemiz gereken yaşadıklarımız değil; her şeyi alt üst etmek anlamına da gelecek biçimde, bizleri belli hatırlama kalıplarına sokan tarafgir geçmişin bilgisidir. Zaten bunun zorluğu yüzünden Nâzım'ın dizelerinde de gitmek sadece bir eylemken, unutmak kocaman bir devrimdir.

KALKINMA VE DEMOKRASİ İLİŞKİSİ ÜZERİNE

FİKRET ADAMAN - DUYGU AVCI

Giriş

Bu bölümde demokrasi ve kalkınma ilişkisinin iktisat disiplini içerisinde farklı bakış açılarından nasıl ele alındığını tartışmak amaçlanıyor. Modernleşme anlatısı içerisinde hem demokrasi hem kalkınma çoğunlukla toplumsal değişimin hedefleri olarak ve birbirini besleyen süreçler oldukları kabulü ile karşımıza çıkıyor. Batı ülkelerinde modernleşme sürecinde demokrasi ve kalkınmanın birlikte gerçekleştiği ve dünyanın geri kalanının da Batı'nın izlediği tarihsel gelişim çizgisini takip etmesi gerektiği 20. yüzyılın hâkim anlatısıydı. Ne var ki, 21. yüzyıla geldiğimizde, bir yandan hem Batı ülkelerinde hem “gelişmekte olan” dünyanın Türkiye, Brezilya, Filipinler gibi büyüyen ekonomilerinde yaşanan demokraside gerileme ya da otoriterleşme, modernleşme anlatısının düz-çizgisel ilerleme anlayışına yönelik sorgulamaları artırdı [bkz. Esen ve Yavuzylmaz; Turan ve Göksel; Bozarslan; Kalaycıoğlu]. Diğer yandan da, (“gelişmişler” de dahil olmak üzere) pek çok ülkede yoksulluk ısrarla devam ederken, eşitsizliğin giderek artması ve aşırı zenginliğin ortaya çıkması kapitalist kalkınmanın herkes için mümkün ve herkesin yararına olduğu iddiasına giderek daha koyu bir gölge düşürüyor. Bu bölümde, içinde bulunduğumuz tarihsel bağlamda önemi artan kalkınma ve demokrasi ilişkisi tartışmalarına iktisat disiplini içerisinde, farklı yaklaşımlara vurgu yaparak, katkı sunmak amaçlanmaktadır.

İlk olarak, 18. yüzyıldan itibaren iktisat disiplini içerisinde ana akım olarak yerleşen yaklaşımda kalkınmanın üretim temelli zenginleşme üzerinden nasıl tanımlandığı ve 20. yüzyıl itibarıyla kişi başı gayri safi milli hasılanın ölçümü-

ne nasıl indirgenir hale geldiği tartışılacaktır. İkinci kısımda, ana akım iktisatta demokrasi ile kalkınma ilişkisinin nasıl ele alındığı ve bu ilişkide nedenselliğin hangi yönde kurulduğuna göre değişen açıklamalar ele alınacak. Bu çalışmalarda kalkınmanın ekonomik büyüme olarak kabul edildiğini vurguladıktan sonra, tam da bu kabulü sorgulayan Amartya Sen'in kalkınmayı insanların "yapabilme" ve "olabilme" özgürlükleri üzerinden nasıl yeniden tanımladığı ve bunun uluslararası politika alanındaki yansımaları değerlendirilecek. Sen'in iktisat disiplini ve uluslararası politika alanında kalkınma anlayışına getirdiği bu açılımın, çok önemli ve değerli olmakla birlikte, Sen'in tarif ettiği biçimiyle kalkınmanın gerçekleşmesini engelleyen ekonomik, politik ve toplumsal süreçleri anlamakta neden yetersiz kaldığı tartışılacak. Bu eleştiri bizi, bir sonraki kısımdaki, hâkim piyasa ekonomisinin yapısal dinamiklerini merkeze alacak şekilde yürütülecek demokrasi-kalkınma ilişkisi tartışmasına götürecektir. Burada Karl Polanyi'nin kapitalist piyasa ekonomisi eleştirisinden yola çıkarak, üretim kapasitesindeki değişikliklerin üretim araçlarının mülkiyetini ve kontrolünü elinde tutan dar bir toplumsal sınıf tarafından belirlendiği bir ekonomik sistemde gerçek demokrasinin kurulamayacağı savı ortaya konacak [bkz. Bedirhanoglu ve Saraçoğlu]. Bölüm, insanların kendi yaşamları, dolayısıyla yaşamlarını şekillendiren toplumsal koşullar üzerinde söz sahibi olabilmeleri için artık sadece piyasanın aşırılıklarını dizginlemekle yetinilemeyeceği; bunun ötesine geçerek alternatif bir ekonomik sistemi farklı düzlem ve düzeylerde –iktisadi işletmeler, yerel karar alma mekanizmaları, ulusal makroekonomik politikalar, uluslararası düzenlemeler vb.– inşa etmeye odaklanılması gerektiği çağrısıyla sonlanacaktır.

Ana akım iktisadın gözünden kalkınma kavramı

Dani Rodrik'in de vurguladığı gibi (Rodrik, 2008), ana akım iktisat disiplini içerisinde kalkınma çalışmaları günümüzde makro-kalkınma ve mikro-kalkınma şeklinde ikiye bölünmüş durumdadır ve temelde "az gelişmiş"lerin "gelişmişleri" yakalaması sorunsalıyla ilgilenmektedir. Elbet burada gelişmişliğin ve kalkınmanın ne olduğu ve dolayısıyla kalkınma patikasının nasıl tanımlanması gerektiği çok önemlidir. Bu tanım, makro düzeyde; başta yatırım/üretim olmak üzere, dış ticaret, finans ve diğer makro iktisat politikalarının tasarlanması ve uygulanması süreçlerine karşılık gelmektedir. Mikro düzeyde ise; eğitim, sağlık, yoksulluğun azaltılması gibi sosyal politikaları, tekil projeler bağlamında ifade etmektedir. Makro yaklaşım, ülkenin zenginleşmesine koşut olarak başta yoksulluk olmak üzere, ekonomik sorunların çözüleceğine inanırken, mikro yaklaşım ekonomik sorunların çözümünü daha doğrudan yöntemlerle ve tekil projeler bağlamında aramaktadır: Örneğin, yoksulluğun çözümünü spesifik projeler bağlamında düşük gelirli kesimin beşeri sermayesinin arttırılmasında ve bu kesime iş imkânlarının yaratılmasında bulmaktadır. Buradan hareketle de, üretim temelli olmayan bir zenginleşmenin ana akım açısından fazla bir karşılığı olduğu söylenemez: Petrol zengini bir ülkenin zenginliğine rağmen gelişmişler kate-

gorisine iç huzuruyla konmamasının arkasında yatan da budur. Benzer şekilde, özellikle 1990'lardan bu yana, sıcak para çektiği halde bunu üretkenlik artışına dönüştüremeyen ekonomilerde olduğu gibi, büyümenin üretkenlik artışı getirmeyen borçlanmayla sağlanmasını da ana akım iktisat uzun dönemde sürdürülebilir bulmaz. Ayrıca, özellikle son yirmi yıldır, zenginleşmenin aynı zamanda doğayla da (elden geldiğince) uyumlu olması gerektiğine dair, “sürdürülebilir kalkınma” kavramıyla ifade edilen bir vurgu yapılagelmektedir.

Kalkınma kavramının tarihsel kökenleri, kapitalizminin gelişmesi bağlamında 19. yüzyıl Avrupası'nda yaşanan Sanayi Devrimi'nin yıkıcı etkilerini ve bunların toplumsal düzen için teşkil ettiği riskleri kontrol edebilmek amacıyla, devlet eliyle yapılan, günümüzde sosyal politika olarak tanımlayabileceğimiz uygulamalara ve Avrupalı devletlerin sömürgeciliği gerekçelendirmek ve meşrulaştırmak için kullandıkları, sömürge yönetimlerinin sömürgeleştirdikleri toplumların “ilerleme”sini, “uygarlaşma”sını sağladığı yönlü ideolojilere kadar uzanmaktadır (Cowen ve Shenton, 1996). Bununla birlikte, hem sosyal bilimler içerisinde –kalkınma çalışmaları alanını teşkil etmek üzere– hem de uluslararası kurumlar ve ulus devletlerin söylem ve uygulamaları bağlamında, kalkınma kavramının hegemonik konuma gelmesi İkinci Dünya Savaşı sonrasında oldu. Kalkınma kavramıyla bu dönemde bir yandan savaş sırasında yıkılmış Avrupa'nın yeniden inşasına (Marshall yardımlarının da katkısıyla) vurgu yapılırken, diğer yandan zengin olmayan (çoğu Asya, Afrika ve Güney Amerika kıtasındaki) ülkelerin ekonomik anlamda zenginleşmelerinin patikaları tartışılmaktaydı. Nitekim, “Üçüncü Dünya” ülkeleri olarak adlandırılacak olan bu ülkelerde iktisadi yapının dönüşümü, kapitalizmin sosyalizmin yayılması tehlikesi ile karşı karşıya olduğu Soğuk Savaş koşullarında, ABD'nin kapitalist dünyanın liderliği rolünü üstlendiği ve Asya ve Afrika ülkelerinin –19. yüzyıl başında bağımsızlıklarını kazanan Güney Amerika ülkelerinden yaklaşık bir yüzyıl sonra– sömürgecilik karşıtı mücadelelerle bağımsızlıklarını kazandığı bir dönemde kalkınmanın temel sorunsalı haline geldi.

Söz konusu dönüşüm, iktisat bilimi içerisinde esasen gelişmiş kapitalist ülkelerin zenginleşme sürecinin Üçüncü Dünya ülkelerinde nasıl *tekrar edilebileceği* üzerinden tartışılmıştır. Dikkat edilirse, buradaki vurgu zenginleşmenin bizatihi kendisinedir. Ulusların nasıl zenginleştiği iktisat biliminin doğuşuna kaynaklık eden sorudur. Aristoteles, Platon gibi Antik Yunan'daki birkaç filozofun iktisadi hayata ilişkin sorgulamalarını bir kenara koyacak olursak, iktisat biliminin ortaya çıkışı ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla oldu. Bir ulus devletin başarısına, gelişmesine dair ilk kapsamlı tanım, Adam Smith tarafından yapıldı. Smith üretim kaynaklı zenginliğin ulusların şiarı olması gerektiğini vurgulamıştı. Smith öncesi dönemde merkantilistlerin savunageldiği düstur, ulus devletlerin elindeki altın/gümüş miktarını ençoklayıcı politikalar izlemeleri doğrultusunda –üstelik “gerektiğinde” güçsüz ülkelerin/toplulukların madenlerini *zorla* ele geçirerek. Smith, pek de anlamlı bir başlık koyduğu kitabında (*Ulusların Zenginliği*), ulusların zenginliğini üretim üzerinden tanımlamış ve yükselmekte olan

burjuvazinin üretim kaynaklı zenginliği daha da yukarılara taşıyabileceğinin savunusunu yapmıştı (Smith, 2006 [1776]). Smith, feodal İngiltere'nin kapitalistleşmesi sürecini bir gelişme hamlesi olarak okumuştur: Hem ulusları geliştirecek hem de bireylerin refahını artıracak olan koşullar teknolojik gelişme, enerji üretimi, başta tekstil olmak üzere sanayi çıktısının artması, tren yollarının inşası –ezcümle daha fazla üretim– ile sağlanabilirdi ancak! Artık amaç altın/gümüş stoklarını artırmak değil, üretim kaynaklı zenginliği büyütme olmalıydı. Smith ve onu takip eden David Ricardo ve John Stuart Mill gibi klasik iktisatçılar için özel mülkiyet, serbest ekonomi ve ticaret hem tarımda verimlilik artışının hem de sanayileşmenin temeliydi. Elbet, üretim kaynaklı zenginleşmenin, farklı kesimler arasında nasıl dağıtılacağı konusu tartışılmıyor değildi. Bu tartışmanın 19. yüzyıl ikinci yarısındaki tepe noktası Karl Marx'tır. Her ne kadar Marx emek sömürüsü ve eşitsizliği kapitalizm çözümlemesinin odağına koymuş olsa da, kapitalizmin getirdiği üretim güçlerindeki artışı çizgisel bir tarih anlayışı çerçevesinde ilerici olarak konumlandırıyordu.

19. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan ve günümüz iktisadının ana akımını oluşturan (ve William Stanley Jevons ve Léon Walras gibi isimlerin öncülüğünde gelişmiş olan) marjinalist yaklaşımda vurgu her ne kadar kaynakların “verimli” kullanımına kaymışsa ve salt zenginlik yerine öznel (*subjective*) bir değerlendirme olan “fayda (*utility*)” analize dahil edilmişse de, Smith'in düsturundan vazgeçildiğini söylemek zordur. Zira, fayda son kertede kişinin (tüketicinin) bütçesiyle artmaktaydı ve daha fazla fayda daha fazla gelir, daha fazla gelir de artan üretime tekabül etmekteydi. Bu noktada belirtmekte yarar var ki, marjinalist akım başlangıçtaki analizlerinde statik bir dünya varsayımından hareket etmekte ve kaynaklar ile teknolojik düzey verili alındığında kaynak kullanımının verimliliğine odaklanmaktaydı. Ana akım iktisat, büyüme modelleri bağlamında dinamik çalışmalara ancak ilerleyen yıllarda yoğunlaştı.

Ulusların zenginliği 18. ve 19. yüzyıllarda iktisat biliminin temel referans noktası haline gelmiş olmakla birlikte, 1930'larda ünlü makro iktisatçı John Maynard Keynes'in ortaya çıkışına kadar bu zenginliğin formel (ve analitik) bir tanımı yoktu. Bu gelişme öncesinde ulusların övünç kaynağı da üretilen demir-çelik, çimento gibi ürün miktarları, inşa edilen demiryolu uzunluğu (10. Yıl Marşı'nda geçen “Demir ağlarla ördük anayurdu dört baştan” mısraını hatırlayalım) ya da toplam elektrik üretimi gibi ölçülere dayanıyordu. İlginçtir, bu övünç kaynağı ölçümler sadece kapitalist ülkelerce kullanılmıyordu: 1917 Devrimi sonrası devlet mülkiyeti ve ekonomik planlama patikasını seçen Rusya'nın da “başarı” listesi çok farklı değildi. 1936'da *Istihdam, Faiz ve Paranın Genel Kuramı*'nı yayımlayan Keynes öncülüğünde modern makro ekonominin ortaya çıkışıyla birlikte, ulusların zenginliğinin ölçütü olarak “gayri safi milli hasıla”nın (GSMH) kuramsal altyapısı sağlandı ve akabinde ölçümün yapılabilmesinin metodolojik tartışmaları gerçekleştirildi. GSMH, bir birimin (ki çoğu durumda bu bir ulus devlete karşılık gelmektedir, ama kimi özel durumlarda birim dünyanın kendisi olabilir, bir kent olabilir, ulus devlet bünyesinde bir alt bölge olabilir)

belli bir zaman içerisinde (ki bu da bir tam yıl olarak alınmaktadır çoğu durumda) ürettiği toplam mal ve hizmetlerin belli bir para birimi karşılığındaki değerinin toplamıdır. Buradaki hesaplamada iki yöntem uygulanmaktadır. İlki, harcamalar üzerinden hasılayı kestirmektir: Bu yöntemde milli hasıla kişisel harcamalar, yatırım, kamu harcamaları ve net dış ticaret miktarının toplamı olarak hesap edilir. İkinci yöntem ise, gelirler üzerinden hasılayı kestirmektir: Toplam ulusal gelir (ücretler, kira ve faiz gelirleri, şirket kârları), tüketim vergileri, taşınmaz malların yıpranma bedelleri ve net yurtdışı gelirlerin toplamı üzerinden sonuca ulaşılır (örneğin bkz. Bocutoğlu, 2021).

Bu gelişmeler ışığında İkinci Dünya Savaşı sonrasında Üçüncü Dünya ülkelerinin kalkınması GSMH üzerinden ölçülen ekonomik büyümenin sağlanmasına indirildi. Gelişmişlerin gelişmişliklerini korumaları da aynı şekilde GSMH'ya referansla yapılmaya devam etti. Ulus devletlerin iktisadi alandaki temel amacı ekonomik büyümeyi sağlayacak makro ekonomik politikaların uygulanması olarak tanımlandı ve uygulanan politikaların başarısı (ya da başarısızlığı) kişi başı olarak hesaplanan GSMH'nın yıllık değişimi (hasıla, para değeri olarak ifade edildiğinden hesaplarda enflasyondan arınmanın yapılmış olması gereklidir) üzerinden değerlendirilir hale geldi. Diğer bir deyişle, kişi başı geliri düşük ülkelerin bu gelirleri yükselttikleri ölçüde kalkınmakta oldukları kabul edilir oldu. Ana akım iktisat disiplinindeki bu vurgunun büyük ölçüde günlük politika da da yansıma bulduğunu söyleyebiliriz (Akbulut ve Adaman, 2013).

GSMH (ve buradan hareketle hesaplanan büyüme rakamları) üretilen mal ve hizmetlerin niteliğini dikkate almaz. Bu üretimin toplum içerisinde hangi süreçler içerisinde üretildiğine (örneğin çalışma koşullarına, çalışanların sigortalı olup olmadığına), piyasada alınıp satılmayan mal ve hizmetlerin insan refahına katkısına ve/veya üretimin farklı kesimlere nasıl dağıtıldığına dair bir sorgulama yapmaz. Dolayısıyla, okul, hastane, silah, hapishane, otoyol ya da yazılım üretimi, işin niteliğinden tamamen bağımsız olarak, hasıla muhasebesinin içinde yerlerini alırlar. Ayrıca, GSMH, insan refahına katkı sunmasına rağmen, piyasalarda alınıp satılmayan mal ve hizmetleri içermez. Özellikle vurgulamakta yarar var ki, hâkim toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında büyük ölçüde kadınların yüklendiği hane içi üretim ve bakım emeğinin, yemek yapmak, temizlik, çocuk, hasta ve yaşlı bakımı gibi hanelerin yeniden üretimi için elzem olan işlerin değeri GSMH hesaplarında yer almaz. Keza, üretimin eşit mi eşitsiz mi dağıtılmış olduğu, yoksulluğun azaltılmasını sağlayıp sağlamadığı bu ölçümde bir karşılık bulmaz. Tüm bu nedenlerle, kalkınmanın kişi başı hasılaya endekslenmesi ve bu rakamın yıllar içinde artıyor olmasının kalkınmaya karşılık geldiği savı, şüphesiz, eleştiriye çok açıktır. Bu ölçüm, kişi ve genelde toplum refahını yansıtmaktan aciz olmasına rağmen, kalkınmayla ilgili ana akım iktisat çalışmalarında halen sıkça ve yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Bu bakımdan, Walt Rostow, Roy Harrod, Evsey Domar ve sonraki yıllarda Paul Romer gibi iktisatçıların büyüme modellerinin (ya da sosyalist planlama tartışmalarındaki büyüme hedefli yaklaşımların) kalkınma literatüründe ağırlığı şaşırtıcı değildir (Özel, 2012; Ünsal, 2016).

Diğer taraftan, özellikle 2000'li yılların başından itibaren mikro kalkınma çalışmalarının ana akım iktisatta artmakta olduğunu görmekteyiz. Raghavendra Chattopadhyay, Esther Duflo, Abhijit Banerjee gibi iktisatçıların başını çektiği bu yaklaşımda, tekil kalkınma projelerinin ileriki getirileri değerlendirilmekte ve kaynakların hangi alanlara tahsis edilmesi gerektiği mikro gözlüklerle analiz edilmektedir. Örneğin, kırsalda kadının karar alma mekanizmalarındaki yerinin güçlenmesi ya da çocuklarına aşı yaptıрма koşulu ile parasal destek almaya hak kazanması ya da tarımsal üretimde gübre kullanımının teşvik edilmesi gibi projelerle, fayda-maliyet analizi sonucunda kaynakların kullanımında önceliklendirme yapılması hedeflenmektedir (Chattopadhyay ve Duflo, 2004; Banerjee vd., 2007; Duflo vd., 2009). Mikro kalkınmada da değerlendirmeler parasal olarak yapıldığından ve sonuçta kamusal yatırımlarla (parasal anlamda) en yüksek geri dönüşün sağlanması hedeflendiğinden, ana akım kalkınmanın mikro temelli yaklaşımlarında da ana hedef olarak makro temelli yaklaşımdan çok farklı bir vurgu olmadığını söyleyebiliriz.

Ana akım iktisat açısından kalkınmanın belirleyicileri

Kalkınmanın ana akım tarafından temelde kişi başı GSMH, yani büyüme rakamlarına indirgenmiş olduğunu vurguladık. Bunu takip eden soru, ekonomik büyümeyi temin ve tesis eden etmenlerin neler olduğunun teşhis edilmesidir. Bir grup ülkenin yüksek büyüme rakamları sayesinde gelişmiş ama diğerlerinin düşük rakamlar nedeniyle gelişmemiş olarak tanımlandığı bir dünyada, büyümenin arkasındaki etmenlerin bulunup çıkartılması iktisat bilimi açısından önemli bir görev olarak belirlemiştir. Büyümeyi (ve dolayısıyla kalkınmayı) tetikleyen birçok neden akla gelebilir şüphesiz: İklim, doğal kaynaklara erişim, turizm potansiyeli, ticaret ağının odağında olmak, kültürel farklar, yönetişimsel/kurumsal yapı vd. Bu bapta yapılmış ekonometrik çalışmalar, olası belirleyiciler içerisinde –elbette kimi istisnalar dışında– yönetişimsel/kurumsal yapıların uzun dönemli büyüme açısından belirleyici olduklarına işaret ediyor (North, 2002 [1990]; Rodrik vd., 2004). Hal böyle olunca, yönetişimsel/kurumsal yapıların temel bir niteliği olan demokratik olma halinin önem kazanması ve demokrasi ile kalkınma arasındaki ilişkiye özel bir vurgu yapılması söz konusu olmuştur.

Ana akım iktisat içinde demokrasi ile kalkınma arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalara baktığımızda; kalkınmanın kişi başı milli gelirin artış hızı olarak dar kapsamlı, demokrasinin de liberal anlamda (seçimlerin düzgün yapılabilmesi, siyasi ve medeni haklar, basın özgürlüğü, başta özel mülkiyet hakkının korunmasını garantiye almak üzere hukukun üstünlüğü) tanımlandığını görüyoruz. Kalkınmayı kişi başına düşen hasılaya (ve bunun yıllar içindeki değişimine) göre ölçtüğümüzde, demokrasiyi de bir şekilde skalaya sokabildiğimizde, elimizde uzun yıllara ve geniş bir ülkeler listesine uzanan verimiz bulunacaktır. Peki, bu iki ölçüm arasındaki ilişki üzerine ne söylenebilir?

Yapılan çalışmalar demokrasi ile kişi başı gelir arasında kuvvetli bir korelasyon olduğunu gösteriyor. Bu çalışmalar içinden, 1820'den bu yana küresel refahın değişimine ilişkin OECD için hazırlanmış bir raporda (van Zanden vd., 2014), kişi başı gelir ile demokrasi arasındaki korelasyona bakılmıştır. Çalışma, demokratiklik seviyesini ölçmek için Polity2 endeksinden yararlanıyor: Söz konusu endeks seçimlerin ve siyasal katılımın açıklığı ve rekabetçiliği ile yönetme erki üzerinde kısıtların bulunup bulunmaması üzerinden siyasal rejimleri -10 (tam otokrasi) ile +10 (tam demokrasi) skalasında değerlendiriyor. Bu endeks ile kişi başı gelir arasında 1870'ler sonrasında yüksek bir korelasyon (yıllar içinde 0.5-0.6 aralığında değişmektedir) olduğu anlaşılmıştır. Şüphesiz düzinelerce ülke özelindeki analizde ufak tefek sapmalar ortaya çıkmaktadır. Birkaç ülke, düşük demokrasiye rağmen yüksek büyüme yakalayabilmiştir ama bunların da önemli bir kesimi kişi başı geliri mal ve hizmet üretiminden ziyade doğal kaynaklar üzerinden (temelde petrol) elde eden ülkelere karşılık gelmektedir.

Böylesi bir korelasyonun varlığı elbette önemlidir; ama korelasyon, malum, tek başına nedenselliğe dair bir şey söyleyemez. Dolayısıyla tartışma, demokrasinin mi kalkınmayı (kişi başı hasıla büyümesi anlamında) getirdiği, yoksa tam tersi gelişmiş bir ekonominin akabinde demokrasiyi mi doğurduğu sorusudur. Bu soruya iki şekilde de cevap verilmektedir ve bir sonraki bölüm bu cevaplara dairdir.

Demokrasi-kalkınma: Nedenselliğin yönü

Nedenselliği *kalkınmadan demokrasiye* kuran açıklamaların en önemlilerinden biri Ronald Inglehart'ın (1977, 1997) materyalizm ve postmateryalizm dualizmi üzerine geliştirdiği kuramdır. Inglehart'ın Abraham Maslow'un meşhur ihtiyaçların piramidi (1943) yaklaşımıyla paralellik içerisinde geliştirdiği yaklaşıma göre; toplumlar (ve bireyler) öncelikle, barınma, ısınma, gıda, ulaşım, güvenli bir ortamın sağlanması gibi, maddi (materyal) olarak adlandırılan ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaktadırlar. Akabinde de postmateryal olarak adlandırılan değerlerin karşılanmasına sıra gelir. Kendini ifade etme, özerk yapılar oluşturma, ifade özgürlüğü, demokratik bir ortam oluşturma, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve doğanın korunması gibi hedefler önem kazanmaya başlar. Dolayısıyla, Inglehart'a göre, demokratik ortamların gelişmesi öncelikle üretim temelli bir zenginliğin –ki bu temelde endüstrileşme sürecinde ilerlemiş olmak anlamına gelmektedir– sağlanmasına bağlıdır. Materyal ihtiyaçlarını karşılamamanın rahatlığıyla ve bu ihtiyaçların karşılanmasına dair stresten arındıklarında toplumlar daha “rafine” ihtiyaçlar talep etmeye başlarlar ve ancak böylece bir ortamda demokratik kültür ve demokratik kurumlar gelişir. Başka bir ifadeyle, Inglehart'a göre endüstriyel devrimini tamamlamış olan Batı ülkelerinin maddi ihtiyaçların stresinden özgürleşerek demokratik yapılara geçmeleri, toplumsal cinsiyete dair kurumsal yapıları oluşturmaları ve doğanın korunmasına yönelik çabalara girişmeleri şaşırtıcı olmamalıdır. Görüldüğü gibi, burada de-

mokrası ve kalkınma arasındaki ilişkinin yönü ekonomik gelişmeden (kalkınmadan) demokrasiye doğrudur.

Tam ters bir yaklaşıma, yani *demokrasiden kalkınmaya* bir patikanın bulunduğu savına iktisat bilimi içerisinde “yeni kurumsalcı” olarak tanımlanan Daron Acemoğlu ve arkadaşlarının çalışmaları örnek teşkil edebilir (Acemoğlu vd., 2004; Acemoğlu ve Robinson, 2013, 2019; ana akım iktisat içerisinde bu konuda yapılmış çalışmaların güncel bir analizi için, Colagrossi vd., 2020). Buradaki ana sava göre, üretim temelli ekonomik zenginliğin oluşum koşulları politik ortamın ne denli kapsayıcı ve içerici veya ne denli dar ve dışlayıcı olduğu ile ilişkilidir. Politik gücün küçük bir grubun tekelinde olmasının (otoriter rejimlerde olduğu gibi) beraberinde “kötü” ekonomik kurumların ortaya çıkmasına ve birikim, yatırım, AR-GE çalışmalarına kaynak ayırma gibi alanlarda performans kayıplarının yaşanmasına neden olacağına vurgu yapılmaktadır. Bu yaklaşımda “iyi” ekonomik kurumlar, mülkiyet hakkının güvence altına alınması ve toplumun geniş bir kesiminin ekonomik kaynaklara görece eşit erişiminin bulunması üzerinden tanımlanmaktadır. İyi ekonomik kurumların ortaya çıkma ve yürürlükte kalma olasılığının, politik gücün küçük bir grubun tekeline geçmesini ve bu sayede sadece kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarını korumasını engelleyen; gücü toplumun doğal, fiziki ya da beşeri sermayeye yatırım yapma olanakları olan kesimlerine yayan “iyi” politik kurumların olduğu toplumlarda daha yüksek olduğu iddia edilmektedir. Doğrudan sömürülecek büyük kaynakların olmadığı, yerleşimcilerin nüfusun önemli bir kısmını teşkil ettiği Kuzey Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi eski İngiliz sömürgelerinde uzun dönemde yüksek büyüme oranı yakalanırken, Avrupalı devletlerin altın, gümüş, şeker gibi kaynaklarını hızla sömürmeye odaklandıkları, yerli halkların ya da köle olarak getirilen Afrikalı nüfusunun büyük olduğu Güney Amerika ve Karayipler gibi sömürge bölgelerinin uzun dönemli ekonomik büyüme sağlayamamış olmaları, bu yaklaşımı doğrulayan tarihsel örnekler olarak sunulmaktadır.

Bu yaklaşımla ilgili vurgulanması gereken diğer bir nokta, analizin dinamik bir perspektiften yapılmış olmasıdır. Analizin başlangıç noktası olarak, politik kurumlarda ifadesini bulan yasal politik güç ile temelde ekonomik kaynaklara dayanan fiili politik gücün belirlediği ekonomik kurumlar alınmaktadır. Ekonomik kurumlar da sadece büyüme performansını belirlemekle kalmaz, aynı zamanda büyümenin getirilerinin paylaşımını da belirler. Bu paylaşılan yeni ekonomik kaynaklar da takip eden dönemde fiili politik gücün belirleyicisi olur. Dolayısıyla, demokrasilerin güçlü olduğu –politik arenada kapsayıcılığın olduğu ve dışlamaların bulunmadığı– ortamlarda, üretim temelli zenginliğin oluşmasını getirecek ekonomik kurumların mevcudiyeti beklenmektedir. Netice itibarıyla, kamusal erkin rekabetçi olduğu ve kimseyi dışlamadığı bir ortamda, özel mülkiyet ve piyasa temelli bir ekonomik sistemin “başarılı” olacağı savı güçlü bir şekilde savunulagelmektedir. Bu alandaki son dönem çalışmalar bu savın desteklenmesine yönelik ampirik çalışmalara yoğunlaşmıştır (Acemoğlu vd., 2019).

Yukarıda ifade edildiği gibi, veriler demokrasi ile gelişmişlik düzeyi (kişi başı GSMH büyüme hızı) arasındaki ilişkiye işaret etmekte, ancak kuramsal çalışmalar nedensellik konusunda farklı duruşlar göstermektedir. Bu noktada iki eleştirel soru beliriyor. İlki, kalkınmayı, gelişmişliği üretim temelli zenginlikle açıklamanın ne derece tercih edilir olduğudur. Kalkınmanın dar anlamda milli hasılanın büyüme hızına indirgenmesine yönelik eleştirilerin genel tartışmanın seyrini değiştirmiş olması beklenmelidir. İkinci soru ise zenginliğin olabilmesi için verili alınan özel mülkiyet ve piyasa varlığı dışındaki kurumsallıklara dayanan bir ekonomik sistemin bu zenginliğe ulaşip ulaşamayacağına ilişkindir. Planlama ve (ilintili bir şekilde) kamunun iktisadi hayata dahil olması üzerine yapılagelen tartışmalar ekonomik zenginliğin sadece özel mülkiyet ve piyasa ikilisi üzerinden tanımlanması gerekmediğine işaret ediyor. Takip eden satırlarda bu iki tartışma hattı daha ayrıntılı irdelenecek.

Kalkınmayı büyüme rakamlarına indirgememek

Büyüme odaklı kalkınma anlayışına iktisat disiplini içerisinde en güçlü ve kapsamlı eleştiriyi Amartya Sen 1980’lerde getirdi. Sen’in geliştirdiği “yapabilirlik yaklaşımı”, kalkınmanın nasıl tanımlanması gerektiği sorusundan başlayarak, kalkınmanın önündeki engeller hakkında düşünmek için kendi içinde tutarlı bir çerçeve sunar. Bu yaklaşım, kalkınmayı “insanların yararlandığı gerçek özgürlükleri genişletme süreci” (Sen, 2004 [1996]: 17), yani “özgürlüğü ortadan kaldıran başlıca nedenlerin, zorbalığın, yoksulluğun, sistematik toplumsal yoksunlukla birlikte yetersiz iktisadi fırsatların, baskıcı devletlerin hoşgörüsüzlüğünün ya da aşırılıklarının yanı sıra kamusal hizmetlerdeki ihmalin ortadan kaldırılması” (Sen, 2004 [1996]: 18) olarak tanımlar. Sen’in insanların toplumda neleri yapabildikleri ve ne olabildikleri üzerinden tanımladığı yapabilirlikler; yeterli gıdaya, sağlık hizmetlerine, eğitime erişim; toplumsal kararlara katılma; istihdam edilmenin insana sağladığı haysiyet ve özsaygı; ekonomik belirsizlik ve siyasi zorbalıktan azade ve güvende yaşama hissi gibi, insan yaşamının farklı boyutlarını kapsar. Bu yaklaşımın merkezinde insanın hem iyi olma halinin, yani refahının hem de kendini gerçekleştirmesinin öncelenmesi fikri vardır. Sen’e göre kişisel ya da ulusal gelirin artması ancak bireylerin yapabilirliklerini artırmanın araçlarından biri olabilir; fakat, asla tek başına yeterli değildir. Gelir kadar “toplumsal ve iktisadi düzenlemelerin (örneğin sağlık ve eğitim hizmetlerinin) yanı sıra medeni ve siyasi haklar (örneğin, kamuyu ilgilendiren meseleleri tartışma ve denetime katılma) özgürlüğü” (Sen, 2004 [1996]: 18) gibi unsurlar da önemlidir. Bu açıdan, Sen, bireylerin haklarını ve kaynaklarını gerçek işlevlere dönüştürme kapasitesi sorusuyla ilgilenir.

Sen demokrasi ve kalkınma ilişkisine dair tartışmasına yoksul ülkelerde maddi ihtiyaçları karşılamanın medeni ve siyasi haklardan daha öncelikli olduğu görüşünü reddederek başlar. Sen’e göre siyasi ve medeni haklar üç açıdan kalkınma için önemlidir. Birincisi, siyasal ve toplumsal katılım temel yapabilirlikler

arasındadır ve bu açıdan doğrudan kalkınmayı tanımlayan öğelerdendir; ikincisi, insanların maddi ihtiyaçlarına ilişkin taleplerini dile getirebilmelerini ve bunların kamusal kararlarda dikkate alınmasını sağladıkları ölçüde kalkınma için araçsal önemleri vardır; ve üçüncüsü, bizatihi maddi ihtiyaçların kavramsallaştırılmasında kurucu rol oynarlar (Sen, 2004 [1996]: 208). Sen'in sunduğu bu çerçeveden bakıldığında, yukarıda bahsettiğimiz iktisattaki yeni kurumsalcı çalışmalar sadece ekonomik büyümeyi merkeze almış olmaları açısından değil, aynı zamanda demokrasinin yalnızca araçsal rolüne odaklanmış olmaları nedeniyle de kalkınma-demokrasi ilişkisini anlamakta yetersiz kalmaktadırlar.

Sen'in kalkınma anlayışı –yapabilirlik ve insani gelişme yaklaşımı– uluslararası bağlamda, kalkınma politikalarının dönüşmesinde etkili oldu. Bu dönüşüm, yoksulluğun kalkınma politikalarında öncelenmesinde ve Birleşmiş Milletler'in 2000-2015 yılları için belirlediği “Binyıl Kalkınma Hedefleri” gibi gündemlerde ifadesini buldu (Fukuda-Parr, 2011). Benzer şekilde, Sen'in yaklaşımı Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (*United Nations Development Programme*, UNDP) tarafından ülkelerin gelişmişlik düzeylerini kişi başı gelirin ötesinde farklı boyutları da içerecek şekilde karşılaştırmak üzere İnsani Gelişme Endeksi'nin (*Human Development Index*, İGE) kullanılmasına kaynaklık etti. UNDP İnsani Gelişme Raporları'nda doğrudan demokrasi ile ilgili bir veri sunmakla birlikte, 2002 yılı raporu demokrasinin derinleşmesini konu edindi ve demokratik ve iyi yönetişimin insani gelişmenin en temel gereklerinden biri olduğuna vurgu yaptı.

İnsani Gelişme Endeksi

İnsani Gelişme Endeksi, maddi yaşam standardı ölçütü olarak satın alma pariteli kişi başı gelirin yanı sıra, uzun ve sağlıklı yaşamın ölçütü olarak doğumda yaşam beklentisi ve eğitim düzeyi ölçütü olarak da beklenen ve ortalama eğitim süresi ölçütlerinden oluşturulan birleşik bir endekstir. UNDP, 1990 yılından itibaren, her yıl yayımladığı İnsani Gelişme Raporları'nda yapabilirlikler yaklaşımını sistematik olarak uygulamakta ve İGE'nin yanı sıra, insani gelişmenin diğer boyutları olarak istihdam, toplumsal cinsiyet eşitliği, eşitsizlik ve yoksulluk, uluslararası ticaret ve finans ve çevresel sürdürülebilirlik gibi verileri de ara ara derlemektedir. Önemli bir husus, bu boyutların sadece araçsal bir açıdan değil hak temelli bir noktadan da değerlendirilmesidir.

Demokrasiyi İGE'ye entegre eden güncel bir çalışma (Nygard ve Larsen, 2020) 2019 standart İGE verileri ile demokrasi-katılmış İGE verilerini karşılaştırıyor. Demokrasi-katılmış İGE, standart İGE'yi oluşturan gelir-egitim-sağlık üçlemesine V-DEM Enstitüsü'nün geliştirdiği demokrasi endeksi dördüncü boyut olarak eklenerek hesaplanmıştır. V-DEM'in demokrasi endeksi beş başlıktan oluşuyor: Seçim demokrasisi, hukukun üstünlüğü, halkın karar süreçlerine doğrudan katılım seviyesi, karar alma süreçlerinde müzakerelere imkân sağla-

nıp sağlanmadığı ile farklı grupların güç ve kaynaklara erişiminde eşitsizliklerin bulunup bulunmadığı. Karşılaştırma sonuçları standart IGE ile demokrasi-katılmış IGE arasında bazı ülkeler için önemli farklar olduğunu gösteriyor. Özellikle petrol zengini olan ve demokratiklik anlamında sıkıntılı olduğu bilinen Körfez ülkelerindeki kayış dikkate değerdir. Birleşik Arap Emirlikleri 31'den 128'e, Katar 45'ten 142'ye ve Suudi Arabistan 40'tan 169'a geriliyor. Buna karşılık, sıralamada Jamaica 101'den 51'e, Ghana 138'den 88'e ve Senegal 168'den 109'a çıkıyor. Standart IGE sıralamasında 54. sırada olan Türkiye ise demokrasi-katılmış IGE sıralamasında 90. sıraya düşmektedir.

IGE'nin geliştirilmesi ve farklı boyutları da içeren yeni bir yaklaşımın oluşturulması ihtiyacı, Birleşmiş Milletler'de konuyla ilgili çalışmaların hız kazanmasına neden oldu. Bu bağlamda, uluslararası kalkınma politikalarına yön vermek üzere ve özellikle de ekolojik kaygıları içermek hedefiyle, 2000-2015 yılları için, yukarıda bahsedilmiş olduğu üzere, "Binyıl Kalkınma Hedefleri" oluşturuldu ve akabinde 2015-2030 "Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri" (SKH) belirlendi. SKH'ler, hazırlanması yaklaşık üç yıl süren ve farklı paydaşların katılımını hedefleyen bir süreç sonunda gerçekleşmiştir. SKH'ler 17 başlıkta toplanmıştır. Bu hedefler incelendiğinde: İnsana yakışır iş imkânı yaratarak ekonomik büyümeyi temin etmek (ve bu amaçla teknolojinin gelişimini ön planda tutmak) başlığının yanı sıra, açlığa ve yoksulluğa odaklanılması ve ayrıca ekonomik eşitsizliklerin azaltılmasına vurgu yapılması; ekonomik büyümenin sosyal ve adalet boyutlarında değerlendirilmesinden yana bir pozisyon alındığına işaret ediyor. IGE'de olduğu gibi, SKH'de de eğitim ve sağlık boyutları yer alıyor; diğer bir ifadeyle, sosyal ve adalet vurgusuna ek olarak, eğitim ve sağlığın hizmet olarak sunulmasına ayrıca önem verilmiştir. İlintili bir başlık da temiz suya erişim ve sanitasyon hizmetlerinin kapsayıcılığı üzerinedir. Ekonomik eşitsizliklerin ötesinde toplumsal cinsiyetten kaynaklanan eşitsizlikler olabileceği kabulüyle, bu husus ayrı bir madde olarak SKH'de yer alıyor. Ekoloji vurgusu ise birçok zaviyeden yapılıyor: Karadaki ve sudaki yaşamın korunması, kentlerin doğa dostu tasarlanması, üretim ve tüketim süreçlerinin ve enerji üretiminin yeşil bir hassasiyetle yeniden tasarlanması, iklim krizine karşı güçlü adımlar atılması. Belirlenen 17 SKH arasında 16.sı olan "Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar" doğrudan insan hakları, hukukun üstünlüğü, kurumların etkinliği, şeffaflık ve hesap verebilirlik, katılımcılık, basın özgürlüğü ve ayrımcılığın önlenmesine ilişkin hedefleri kapsamaktadır. Dolayısıyla, demokrasi ve özgürlüğün de artık doğrudan kalkınma tanımının içine dahil edilmesinden bahsetmekteyiz.

Sen'in kalkınmayı, ekonomik büyümenin ötesinde, yapabilirlikler temelinde yeniden tanımlaması ve toplumsal ve ekonomik kurumlar ile siyasi ve medeni hakların bireylerin yapabilme ve olabilmek özgürlüklerinin genişletilmesindeki rolüne yaptığı vurgunun önemi açıktır. Bu patika boyunca ilerleyen Birleşmiş Milletler'in geliştirmiş olduğu SKH de, kalkınma kavramının geçirmekte olduğu evreler dikkate alındığında, önemli bir yer tutmaktadır. Diğer bir ifadeyle,

kalkınmanın ekonomik büyüme bağlamında anlaşılmasının beraberinde getirdiği sorunların dile getirilmesinde, Sen-temelli bakışın varlığı önemlidir (Peet ve Hartwick, 2009). Ancak, gerek Sen'in gerek Birleşmiş Milletler'in yaklaşımlarında, bireylerin (özellikle de Üçüncü Dünya ülkelerinde yaşayanların) yapabilirliklerinin temin ve tesisinde hâkim ekonomik ve politik eşitsizliklerin kalıcı etkilerinin yeterince değerlendirilmediği yollu eleştiriler vardır. Daha açık olarak, Sen'in ve bu yolda ilerleyen Birleşmiş Milletler'in, kapitalist sisteme içkin servet ve üretim kaynaklarına erişimde eşitsizliğin, emek süreci ve piyasa ilişkilerindeki sömürünün ve doğa üzerindeki tahakkümün rolünü kavramsallaştırmadığı ifade edilmektedir (Bagchi, 2000; Akbulut vd., 2015).

İnsanların, emek piyasası dahil, piyasalarda değişim ilişkileri kurabilmelerini bir özgürlük olarak tarif eden Sen, bu değişim ilişkilerinin –örneğin küçük çiftçilerin aynı zamanda borç da aldıkları tüccarlarla ya da işçilerin yeniden üretimlerini sağlamak için bağımlı oldukları işverenlerle kurdukları ilişkiler– eşitsiz olduğu gerçeğini dikkate almamaktadır. Benzer şekilde, ne uluslararası işbölümü bağlamında, pek çok yoksul ülkenin zengin ülkelere doğal kaynak ve hammadde ihraç edip, bu ülkelerden daha yüksek katma değerli ürünleri ithal etmek zorunda olmalarında ifade bulan eşitsiz değişim ilişkilerinin ne de 1980'ler sonrasında IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlar aracılığıyla siyasi ve ekonomik güç kullanılarak dayatılan, devletlerin kamu hizmetlerinden ellerini çekmelerini salık veren neoliberal ideolojinin, Üçüncü Dünya ülkelerinde insani gelişime olumsuz etkileri Sen-temelli analizde yer almaktadır. Ekonomik ve toplumsal haklara ve fırsatlara erişimin eşit olmadığı kapitalist bir toplumda bireylerin yaşadıkları toplumla ilgili karar alma süreçlerine aktif ve eşit olarak katılamayacağı dikkate alınırsa, kapitalizm içinde gerçek katılımcı bir demokrasi tesis edilemeyeceği de açıktır. Bu nokta bizi tartışmak istediğimiz son kısma, yani katılımcı demokrasinin ancak postkapitalist bir ekonomik tahayyülde gerçekleşebileceği savına getiriyor.

Demokrasi-kalkınma ilişkisine sistemik temelde yaklaşmak

Tartışmamız şu âna kadar kalkınma kavramının içinin nasıl doldurulduğuna/doldurulması gerektiğine dair bir çizgide ilerledi. Akademik camiada geline nokta, özetle, (bugünkü ve gelecekteki) sosyal ve ekolojik maliyetlerin bir kenara itildiği ve odağın kişi başı GSMH temelinde hesaplanan büyüme rakamlarına indirgendiği bir kalkınmacılığın miadını fazlasıyla doldurduğu yönündedir. Ancak, mevcut ekonomi politik realiteye baktığımızda, akademik dünyada geniş ölçüde kabul gören bu yaklaşımın güncel politikada fazla yansımaları olmadığını görüyoruz (Adaman ve Yeniev, 2021). Son yıllarda akademik camiada gözlemlenen kalkınmayı büyümeden ayırıştırma çabalarının politik ve gündelik hayata etkilerinin ne ölçüde görülebileceği ise son kerte tartışmanın içinde yaşanan neoliberal-kapitalist sistemi eleştirinin odağına alıp almayacağıyla ilintilidir. Bu da bizi yeni bir sayfa açmaya itiyor.

Mevcut neoliberal-kapitalist sistem; piyasa mantığının yaşamın her alanına taşındığı, piyasalara yansımayan (sosyal ve ekolojik) maliyetlerin göz ardı edildiği, üretici aktörlerin temelde kâr odaklı bakışla birbirleriyle ve toplumla ilişkilendikleri, tüketimin (çoğu zaman borç alarak) pompalandığı, yaşamın genel anlamda metalaştığı ve sermaye birikiminin (gerektiğinde mülksüzleştirme üzerinden) devam ettiği bir ortama karşılık gelmektedir (Adaman ve Akbulut, 2016). Böylesi bir sistemin kalkınmanın daha insan ve çevre merkezli bir patika üzerinden gerçekleşmesinde doğal olarak ciddi kısıtları/sınırları olacağı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu aşamada demokratik kurumların ve kültürün böylesi bir yapıda mevcudiyetinin ne ölçüde mümkün olabileceği sorunsalına yoğunlaşmak ve akabinde de alternatif bir ekonomik organizasyonun varlığında demokrasi-kalkınma ilişkisini değerlendirmek gerekiyor.

İktisat tarihçisi Karl Polanyi, kapitalizmin tahlilini yaparken, “çifte hareket” kavramını kullanarak, piyasa güçlerinin para, emek ve toprağı (daha geniş anlamda düşünürsek, doğal kaynakları) metalaştırarak genişleme temayülü içinde olduklarını ama diğer taraftan toplumun da kendini koruyacak tedbirleri almakta olduğunu vurgulamıştır (Polanyi, 2000 [1944]). Her şeyin metalaştığı, tüm ilişkilerin piyasa mantığı çerçevesinde kurgulandığı bir ortamda son keredede toplumsal yapının da çökmesi kaçınılmazdır tespitinden hareketle, toplumun kendini koruması Polanyi’ye göre, toplumsal güçlerin devlete olan talep ve baskıları sonucunda, çoğunlukla devlet mekanizması üzerinden olmaktadır: Asgari ücret uygulaması, maksimum çalışma saatlerinin insani bir boyuta çekilmesi, üretim birimlerindeki çalışma koşullarının sağlık ve iş güvenliği bağlamında iyileştirilmesi, vergiler yoluyla (sağlık ve eğitim gibi) kamu mallarının üretimi ve dağıtımının temin ve tesisi örneklerinde olduğu gibi. Aslında, toplumun kendini koruması, merkezî devlet mekanizması dışındaki alanlarda da yapılagelmektedir: Yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları örneklerinde olduğu gibi (Adaman, 2017). İşte, demokrasi tam da bu noktada devreye girmektedir. Polanyi’ye göre, kapitalist bir sistemde iki güç devrededir: Bir yanda sadece ekonomik kurumları değil, sosyal ve kültürel kurumları da hegemonyasına almak isteyen ve dolayısıyla sürekli bir genişleme eğiliminde olan piyasa mekanizması (ekonomik yaşamın toplumsal hayatı içine almaya çalışması), diğer yanda ise bu süreci kısıtlama ve kontrol altına alma eğiliminde olan toplumsal direnç (toplumsal hayatın ekonomik hayatı kapsamaya çalışması). Bu müdahalenin ne denli demokratik bağlamda, yani demokratik bir yönetim modelinin varlığında, ne denli otoriter bir çerçevede gerçekleştiği tarihten tarihe, coğrafyadan coğrafyaya değişiklik göstermektedir. Somutlayacak olursak, 1930’larda kontrolsüz kapitalizme karşı toplumsal tepki Avrupa’da yükselen faşizm şeklinde oldu; ama Almanya’daki Nazi dönemi bunun en uç örneğini oluşturdu ve temelde finans kapitalin günahlarının cezasını finans dünyasında tarihsel nedenlerle etkin olan bazı Yahudiler üzerinden bütün Yahudilere yıkmakta beis görmedi. Müdahalelerin demokratik yollarla gerçekleşmesine güncel bir örnek olarak Yeşil Yeni Düzen tartışmaları verilebilir. Bir süredir içinden geçmekte olduğumuz

çoklu krizlere –2007-2008 yıllarında küresel gıda ve finans krizleri, artan eşitsizliklerin ve kutuplaşmanın imlediği toplumsal kriz, başta iklim değişikliği olmak üzere derinleşen ekolojik kriz ve nihayet COVID-19 salgını– bütüncül bir çözüm olarak önerilen Yeşil Yeni Düzen (ve bağlantılı Adil Dönüşüm ve Yeşil Toparlanma) programları toplumsal karşı-hareketlerin demokratik mücadeleleri sayesinde ortaya çıkmıştır ve kısıtlı da olsa uygulamaya geçmeye başlamıştır.

Toplumsal müdahale ne denli demokratik yapılsa yapılsın, Polanyi’nin kuiramsal çerçevesini kabul edecek olursak, kapitalist bir ekonomik organizasyonda piyasaların hegemonik gücünden dolayı demokratik yönetişimin kaçınılmaz sınırları bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, ekonominin ana eksenini oluşturan üretim kapasitesindeki değişikliklerin piyasa güçlerince belirlendiği bir yapı söz konusuysa, demokratik yapıların mevcudiyeti ancak ve ancak bu yapının çalışma koşullarını belirlemek ve piyasaların aşırı olumsuzluklarına karşı regülasyonlar oluşturmakla sınırlı kalmak durumundadır. Dolayısıyla, piyasa mantığının ön plana geçtiği/geçirildiği mevcut neoliberal düzende demokrasilerin sınırlı olması kaçınılmazdır [bkz. Bozarslan; Bedirhanoglu ve Saraçoğlu]. Bu bağlamda kimi durumda neoliberal rejimlerin özellikle emek piyasası üzerinde tahakküm kurma ve olası memnuniyetsizlikleri bastırma amaçlı (popülist) otoriter süreçleri ittirmesi şaşırtıcı değildir [bkz. Kalaycıoğlu, Ateş]. 2010’lu yıllardan sonra dünya genelinde yükselişe geçen otoriter yaklaşımların büyük bir rastlantıya karşılık gelmediği, bunun neoliberalizmin bir evresi olarak mütalaa edilmesinin daha uygun olduğu iddia edilebilir.

Ekonomik düzende liberalizmin mevcudiyetinin, yani ekonomi dünyasında isteyenin istediğini yaptığı, yanlışların piyasa tarafından cezalandırıldığı, başarılı olanların ise yine piyasa tarafından ödüllendirildiği bir ortamın politik liberalizme karşılık geldiği ve bu anlamda ekonomik liberalizm ile demokrasi arasında çok kuvvetli bir bağ olduğunu iddia edenler olabilir. Burada vurgulamak istenen ise, ekonomik liberalizmden demokrasiye atlamanın son derece sakıncalı olduğudur! Zira, unutmayalım ki, özel mülkiyetin piyasa sisteminde “özgürce” hareket etmesi sonucunda, ekonominin gidişatının birbirinden bağımsız ve son kertede kâr ençoklaması yapma motivasyonu olan birimlerin davranışları ile belirlenmesi söz konusudur. Evet, Smith’in dediği gibi, “görünmez bir el” sayesinde sistemin bağımsız hareketlerinin koordinasyonu sağlanacaktır ama bu koordinasyon kararlar alındıktan *sonra* gerçekleşecek ve kaçınılmaz bir kayıp yaşanacaktır. Önemli olan koordinasyonun *önceden* yapılabilmesidir. Diğer bir neden olarak, kapitalizmin ana şiarının sermaye birikimi olduğunu, bu sürecin özellikle neoliberalizm döneminde David Harvey’in (2015) ifadesiyle “mülksüzleştirme” üzerinden ilerlediğini not etmekteyiz. Bu birikim sürecinin toplumsal maliyetlerinin yanı sıra artan bir hızda ekolojik tahribatlar getirdiğini de özellikle son yirmi yılda hissetmeye başladık. Gelir ve servet dağılımı açısından hayatta kalma savaşı veren dezavantajlı kesimlerin (bu kesimlerin büyük ölçüde prekaryalaştığı, yani güvencesizlik içinde yaşadığı gerçeğini göz ardı etmeyelim), ekonomik liberalizmden ne şekilde “yararlandık-

ları” elbette önem arz eden bir sorudur. Ayrıca, emek sürecinde kategorilendirilmiş işbölümlerinin mevcudiyetinin kapitalist-piyasa ilişkisinde devam edeceği gerçeğinden hareketle, bu işbölümünün birçok durumda yöneticiler ile işçiler arasında bir ayrıma karşılık geldiğini; ama bu ayrımın ötesinde, Fordist üretim süreçlerinde pek bir aşikâr olduğu üzere, fonksiyonalist nedenle emek-işbölümünde kategorilendirmeye gidildiğini de not ediyoruz (Adaman ve Akbulut, 2016). Bu işbölümleri tanım gereği “alttakilerin” ekonomik kararların oluşturulmasında söz sahibi olamamalarını beraberinde getirir. Ama belki de en önemli husus, ekonomik liberalizmin, toplum olarak nasıl bir ekonomik organizasyon altında nereye gidileceğine toplum olarak karar verme patikasının tam karşısında konuşlanmış olduğu gerçeğidir.

Polanyi’ye geri dönecek olursak, toplumsal hayatın ekonomik hayatı içine alabilmesi, yani piyasa tahakkümünden arınmış bir ekonomik organizasyonun inşa edilebilmesi ancak postkapitalist bir yapıda mümkün olabilir. Üretim araçlarının özel mülkiyetin kâr güdülerinin araçları olmaktan kurtulduğu, ekonomik kararların koordinasyonunun önceden yapılabildiği, sermayenin ufak bir azınlığın elinde toplanmasının ortadan kalktığı ve en önemlisi ileriye yönelik ekonomik hayatın nereye, nasıl ilerlemesinin politik süreçlerle belirlendiği (yani insan-doğa-ekonomi ilişkisi nasıl çizilsin, çalışma koşulları ne olsun, hangi sektörler büyümeye devam etsin, hangileri küçülsün ve benzeri soruların cevaplarının politik bir süreçte olduğu) bir üretim ve yeniden üretim örgütlenmesi kurgulandığında, bu yapı içerisinde gerçek anlamda demokrasinin yeşermesi beklenir. Dolayısıyla burada kalkınmadan anlaşılan paradigmatik olarak farklı bir kavramdır. Bir yandan üretim ve tüketim birimlerinde özyönetim modelleri hayata geçirilebilir, diğer yandan gerek yerel gerek merkezî yönetim seviyelerinde toplumsal üretim ve yeniden üretimin kurgulanmasında demokratik ilkelere hareket edilebilir. Bu tahayyül, demokrasiyi dört yılda bir merkezî/yerel hükümetlerin seçimine indirgemeyen, gerek bugünün gerek yarının ekonomik hayatını tartışabilen ve birlikte oluşturan bir kavrama dönüştürebilir.

Sonuç

Bu bölümü şu iki noktaya vurgu yaparak bitirelim: Birincisi, uzun süredir, hem akademik çalışmalarda hem mevcut politika çerçevelerinde ve hem de toplumsal gündemde kalkınmanın ekonomik büyümeye indirgenemeyeceği, kalkınmanın toplumsal ve çevresel boyutlarının da olduğu söylemde kabul edilegelmektedir. Ancak, fiili duruma baktığımızda, ekonomik büyüme hâlâ bu önemli olduğu ifade edilen toplumsal ve çevresel amaçlar pahasına öncelenmektedir. Bizatihi ekonomik büyümenin beraberinde getirdiği kaynak tüketimi ve kirlilik nedeniyle arzulanan toplumsal ve çevresel amaçlara ulaşmamızı tehdit ettiği gerçeği her gün daha da netleşmektedir. Dolayısıyla, ekonomik büyümenin kendi başına bir toplumsal hedef olarak kabul edilmesinden vazgeçilmesi için düşünsel ve pratik çaba vermeye devam etmek önemlidir.

İkincisi, **gerçek** bir demokrasi insanların kendi yaşamları üzerinde ve bunu mümkün kılmak üzere, yaşamlarını şekillendiren toplumsal koşullar üzerinde söz sahibi olabilmelerini gerektirir. Üretim ilişkilerinin nasıl örgütlendiği, yani nasıl bir **ekonomik** sistem içinde yaşadığımız, bu koşulların temel bir belirleyicisidir. Yukarıda da vurguladığımız gibi, üretimin nasıl örgütleneceğinin politik süreçlerle belirlenmesi ancak postkapitalist bir sistemde mümkün olabilir. Bugün artık kapitalizmin çok boyutlu krizlerle karşı karşıya kaldığı ve bir değişimin/dönüşümün gerekli olduğu yaygın olarak kabul ediliyor. Asıl mesele ise bu dönüşümün hangi yönde olacağıdır: Kapitalizmi yamayarak yeniden üretmeye mi çalışacağız, yoksa toplumsal ilişkilerde köklü dönüşümleri hayata geçirmeye mi odaklanacağız? Bu soru sadece gelecekte ülkelerin ve toplumların nasıl bir kalkınma patikası izleyeceği ile ilgili değildir, aynı zamanda demokrasiyi nasıl tanımlayacağımız ve koşullarını nasıl inşa edeceğimizle de bağlantılıdır.

DEMOKRASİDEN UZAKLAŞMANIN İKİ ÖRNEĞİ: MACARİSTAN VE BREZİLYA

ÖMER TURAN - GÜLAY UĞUR GÖKSEL

Giriş

Soğuk Savaş sonrasında, 1990'lar boyunca, hem kurumsallaşmış demokrasi-lerin istikrarına hem de henüz kurumsallaşmamış demokrasilerin kurum-sallaşacağına dair liberal bir iyimserlik hâkimdi. Ancak gerek demokratik ve gerekse demokratikleşen ülkelerde “demokraside gerileme” ve hatta otoriterleş-me, bu iyimserliği sona erdirdi. Üstelik bu gerilemeler Soğuk Savaş dönemin-de olduğu gibi askeri darbelerle demokrasinin sekteye uğratılması şeklinde de-ğil, ABD, Gürcistan, Macaristan, Nikaragua, Peru, Filipinler, Polonya, Rusya, Sri Lanka, Türkiye ve Ukrayna örneklerinin gösterdiği gibi, seçilmiş hükümet-ler eliyle, demokratik kurum ve süreçlerin yıpratılmasıyla gerçekleşti (Levitsky ve Ziblatt, 2018).

Demokraside gerileme (*democratic backsliding*), demokrasisizleşme (*de-democratization*), demokrasinin erozyonu (*democratic erosion*) gibi farklı terimlerle ifade edilen bu gerilemenin nedenleri ve nasıl kavramsallaştırılacakları siyaset biliminin önemli bir gündemi haline gelmiş durumda. Bu tartışmada siyaset biliminin karşılaştığı zorluk, ne tam demokratik ne de tam otoriter olan bu rejimlerin işgal ettiği belirsiz ve gri alanının nasıl açıklanacağı ve kavramsallaştırılacağıdır. 1990'larda “delegasyoncu demokrasi” (*delegative democracy*) (O'Donnell, 1994; Kubiček, 1994), vesayetçi demokrasi (*tutelary democracy*) gibi sıfatlı demokrasi kavramsallaştırmalarıyla anılan bu belirsiz alan, 2000'lerin ilk on yılında melez rejimler (*hybrid regimes*) ve “kusurlu demokrasiler” (*defective democracies*) olarak kavramsallaştırıldı. 2010 sonrasındaki analizlerde ise Levitsky ve Way'in (2002; 2010; 2020) “rekabetçi otoriterlik” (*competitive authoritarianism*)

nism) kavramı bir melez rejim tipi olarak öne çıkmaya başladı [bkz. Esen ve Yavuzylmaz].

Demokrasiden uzaklaşmanın nedenlerine dair açıklamalar ise, liderlerin tercihlerine, siyasal kültüre, kurumlara, gelir düzeyine, gelir dağılımına ve ekonomik krizlere, sınıflara ve sınıf ittifaklarına ve uluslararası faktörlere odaklandı (Waldner ve Lust, 2018; Gerschewski, 2021) [bkz. Kalaycıoğlu; Bozarslan; Bedihamoğlu ve Saraçoğlu]. Son yıllarda bu analizlerin popülizm kavramı kullanılarak yapıldığı gözleniyor (Berezin, 2011; Müller, 2016; Moffitt, 2020: 197-222) [bkz. Ateş].

Bu bölümün konusu belirli bir demokrasi düzeyini yakalamış Macaristan ve Brezilya'da demokrasiden uzaklaşma süreçleridir. Farklı tarihsel süreçler sonrasında demokrasinin kurulduğu bu iki ülke, yakın zamanda “demokraside gerileme” örneği olarak öne çıkan ülkeler arasında yer alıyor. 19. yüzyılda bağımsızlığını kazanan Brezilya'da 20. yüzyılda demokrasi darbelerle kesintiye uğradı. Macaristan ise, “devlet sosyalizmi” ile yani temsil ilkesini esas almayan bir tekparti rejimi ile geçen Soğuk Savaş yılları sonrasında, 1989'da demokrasiye geçti ve 2004'te Avrupa Birliği'ne (AB) tam üye oldu. Ancak yakın zamanda bu iki ülke de seçilmiş liderlerinin dahliyle demokrasinin gerilediği örneklerle dönüştü. Tablo/Grafik 24.1'de görüldüğü gibi, farklı demokrasi indekslerinde bu iki ülkede demokrasinin gerilediği kaydedildi.¹ Bu sürecin yakın zamanlarda gerçekleşmesi nedeniyle incelememizin dönemini 2010 ile 2020 arası olarak belirledik.

Seçtiğimiz vakaları incelerken fikirler-çıkarlar-kurumlar (*ideas-interest-institutions*) çerçevesinden yararlanacağız. Siyasal rekabet ve mücadeleler için fikirler önemli bir odaktır ve çoğu zaman siyasal mücadelenin çıkarlarla bağı da oldukça belirgindir. Aşağıda demokrasinin zemin kaybetmesi bağlamında, fikirler üzerinden yapılan mücadelelerin farklı örneklerini göreceğiz. Bu mücadeleler kurumların etki alanını da belirleyebilir. Kolektif talepler ve bu taleplerin etkileri çıkarlarla fikirlerin kesişim noktasında ilerliyor. Bu nedenle aşağıda iki ülkeye ilişkin sunacağımız analizde fikirler, çıkarlar ve kurumlara odaklanıyoruz.

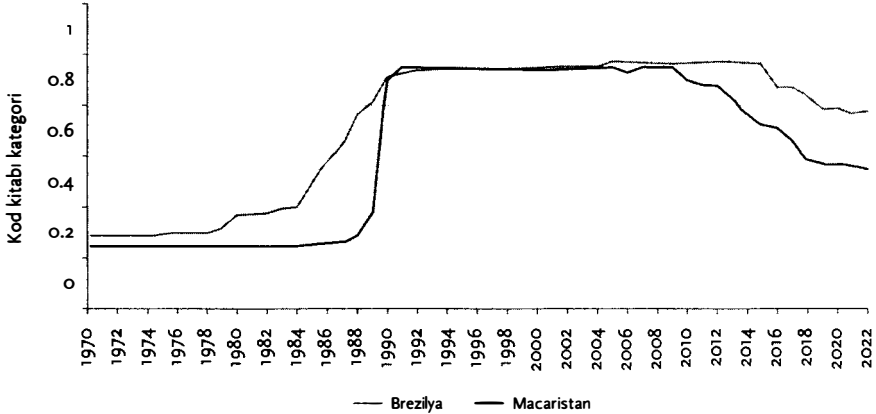
Macaristan

1867 antlaşmasıyla kurulan Avusturya-Macaristan ikili monarşisinde Habsburg Hanedanlığı, Macaristan'ın iç işlerinde özerk olmasını ve bir parlamentosu olmasını kabul ediyordu. Nitekim Budapeşte'deki görkemli parlamento binası 1902'den beri kullanılıyor. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dağılmasıyla, Macaristan'da bir tür demokrasi deneyimi olarak sayılabilecek “Kralısız Krallık” dönemi başladı (1920-1946) (Tilly, 2014: 79). İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayan Sovyet işgali sonucunda 1949'da Ma-

1 Demokrasi indekslerinden yararlanırken, bu indeksle ilgili eleştirileri de akıldan tutmak gerekir. Demokrasi gibi karmaşık bir kavramın nesnel olarak ölçülmesinde her zaman genelleştirme (*generalization*), güvenilirlik (*reliability*) ve geçerlilik (*validity*) problemleri beliriyor. Ayrıca, ölçüme esas teşkil eden görüşlerin derlendiği uzmanların seçimi ve uzman yorumlarında önyargı ve nesnellik gibi problemleri tamamen devre dışı bırakmak oldukça zordur (Crasnow, 2021). Bununla beraber, ölçümdeki metod tutarlılığı, indekslerin ülkelerin zaman içinde değişimlerini göstermesini sağlıyor.

TABLO/GRAFİK 24.1
Seçimli Demokrasi İndeksi
(1970-2022)

İndeks	Macaristan		Brezilya	
	2010	2020	2010	2020
Freedom House	Özgür	Kısmen özgür	Özgür	Özgür
The Economist Intelligence Unit	Kusurlu demokrasi (puan: 7,21)	Kusurlu demokrasi (puan: 6,56)	Kusurlu demokrasi (puan: 7,12)	Kusurlu demokrasi (puan: 6,92)
V-Dem	Seçimli demokrasi (puan: 0,68)	Seçimli otokrasi (puan: 0,37)	Seçimli demokrasi (puan: 0,79)	Seçimli demokrasi (puan: 0,51)

Kaynak: https://v-dem.net/data_analysis/VariableGraph/ (erişim 1 Mart 2023).

caristan Halk Cumhuriyeti kuruldu. 1989'a kadar süren ve meşhur Macar yemeğine atıfla "Gulaş Komünizmi" denilen bu rejim, her ne kadar diğer reel sosyalist rejimlere, örneğin Romanya'dakine göre, görece yumuşak olsa da demokrasiden uzaktı. Bu dönemdeki 1956 Ayaklanması (ya da Devrimi) Sovyet ordusu tarafından bastırılmış olsa da, reel sosyalizmin hüküm sürdüğü ülkelerdeki en önemli başkaldırı hareketlerindendi. 1989'da reel sosyalizmin çöküşüyle birlikte Macaristan çok partili demokrasiye geçti. Bu geçiş, bir toplumsal hareketin baskısından çok, seçkin grupları arasındaki pazarlıklarla gerçekleşmişti (Halmai ve Laczó, 2008). Kitlesele protestolar ancak seçkinler arası pazarlıklar başladıktan sonra örgütlendi (della Porta, 2019).

1990'larda Macaristan politik sahnesinde üç siyasi partinin belirleyici olduğunu görüyoruz: Sosyal demokrat MSZP (Macar Sosyalist Partisi, *Magyar Szocialista Párt*), merkez sağda Hristiyan-demokrat çizgide MDF (Macar Demokratik Forum, *Magyar Demokrata Fórum*) ve içinde aşırı sağ fikir ve kişiler olsa da, esas olarak merkez sağda yer alan *Fidesz* (Macar Yurttaş Birliği, *Magyar Polgári Szövetség*). 1990 seçimlerinden birinci parti olarak çıkan MDF küçük sağ partilerle bir sağ koalisyon hükümeti kurdu. 1994 seçimlerinden galibiyetle çıkan MSZP, liberal çizgideki Hür Demokratlar İttifakı ile koalisyon kurmuştu. 1998

seçimleri sonrasındaysa Fidesz ile MDF bir koalisyon hükümeti kurdu. Hem solun hem de sağın koalisyonlarla ülkeyi yönettiği 1990'lar boyunca demokratik kurumlar özerkliklerini glendirebildi ve çoğulcu bir kamusal alan oluştu, ancak ekonomik zorlukların ve eşitsizliklerin hızla artmasına rağmen, sosyal aktivizm nispeten yerinde saydı (Halmai ve Lacz, 2008). Yine de Macaristan yakaladığı demokratikleşme sayesinde 2004 genişlemesinde AB'ye tam ye oldu.

2002 seçimlerinde en fazla oyu alan parti Fidesz olmasına karşın, hükümeti MSZP ve Hür Demokratlar İttifakı koalisyonu kurdu. MSZP, Nisan 2006'daki seçimleri birinci parti olarak tamamladı ve yine Hr Demokratlar İttifakı ile koalisyona devam etti. Ancak Başbakan Ferenc Gyurcsny'nin MSZP'nin Mayıs 2006'daki kapalı toplantısında halka sürekli olarak yalan söylediklerini itiraf eden konuşması Eylül'de basına sızdı ve beklenmeyen gelişmeleri tetikledi (BBC, 2006). Bu konuşma, tam da sosyal hareketlerin ne zaman meydana geleceğinin öngörülemezliğine kanıt oluşturur şekilde, bir aydan fazla süren, farklı şehirlere yayılmış ve on binlerce insanı sokaklara çeken protestolara neden oldu. Protestoların hedefinde hem Gyurcsny hem hükümetin kemer sıkma politikaları vardı. Protestoların ilk gününde (18 Eylül) Parlamento Meydanı'nda yaklaşık kırk bin protestocu toplandı. Gecenin ilerleyen saatlerinde çok daha kk bir grup, faşist ve anti-semitist sloganlar eşliğinde hemen yakınlardaki devlet televizyonu binasını işgal etti. Ortaya çıkan manzara basın tarafından eleştirilince Fidesz göstericilerin bir bölümü ile arasına mesafe koyma ihtiyacı duydu (von Ahn, 2007). İzleyen günlerde Fidesz milletvekilleri Parlamento Meydanı'nda giderek azalan protestoculara hitaben konuşmalar yaptılar. Protestolarda, Fidesz lideri Orbn'ın öncülüğünde 2002'de başlayan Yurttaş evreleri Hareketi (*Polgri krk*) de etkindi. Aşırı sağa uzanan bu hareketin, Fidesz ve lideri Viktor Orbn ile ilişkilerine bakmak, 2010 sonrasında yaşanacak olan demokrasiden uzaklaşma sürecini anlamak için önemlidir.

Esnek bir kavram olan "*polgr*" kelimesini ve *polgri* sıfatını Türkçede "yurttaş", "sivil", "burjuva" ve "kentli" kelimeleriyle karşılamak mümkündür (Uslu, 2014). Hareketin fikir dünyası, "yurttaşların Macaristanı" ile MSZP ve liberallerde vücut bulan fikirler arasındaki zıtlığı temel alıyordu. Buna göre, MSZP tıpkı geçmişte kalmış devlet sosyalizmi gibi ve onun bir nevi devamı olarak, Macar toplumunun çoğunluğuna, yani "yurttaşların Macaristanı'na" yabancıydı. Adında da yer alan *polgri* sıfatı Yurttaş çevreleri ile arasındaki fikirsel bağa işaret etse de Fidesz, Yurttaş çevreleri'nin kendisine bağlanması yerine, tüm sağ örgütleri kapsayan bir "atı örgütlenmesi" olmasını tercih etti. Yurttaş çevreleri'nin retoriği popülizmin aşırı sağ ile kesişmesinin siyasi alanı nasıl daralttığını gösteriyor. Yurttaş çevreleri 2002 sonrasında kendini muhalif olarak adlandırmadı, çünkü onların söyleminde ülke zaten "yurttaş Macaristanı"dır: "Yurttaş Macaristanı ülkenin bir yarısı ya da diğer yarısı değil, onun tamamıdır." "Yurttaş Macaristanı" bu şekilde siyaset üstü (ya da başka bir ifadeyle siyaset dışı) tahayyül edilince, "vatana muhalif olunamaz" şiarı devreye girdi. Ulaştıkları sonuç deşet vericidir: "Yurttaş çevreleri'nin parçası olmayan herhangi bir kimse ulusa ait

değildir.” Yurttaş Çevreleri için MSZP’nin kurduğu koalisyon hükümeti de ulusa ait olmayanlar kategorisindeydi. Yurttaş Çevreleri Hareketi, hükümetin takip ettiği seçkinci ve teknokratik siyaseti onaylamayan halk katmanlarını ve ulusal korumacılıktan yana olan bir küreselleşme karşıtlığını temsil ediyordu (Halmai ve Laczó, 2008). Bu resme 2008 küresel krizinin, diğer Orta Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, Macaristan’da da ekonomik milliyetçiliğe ivme kazandırdığını eklersek (Duman, 2019), 2010 seçimlerine geldikimizde Fidesz lehine oluşan koşulları anlamamız mümkün olur.

2010 seçimleri ve yeni anayasa

2010 seçimleri öncesindeki durumu fikirler-çıkarlar-kurumlar çerçevesine atıfla şöyle özetleyebiliriz: Kriz ortamında seçmenlerin önemli bir bölümü mevcut neoliberal kemer sıkma siyaseti ile kendi çıkarlarının örtüşmediğini düşünüyordu ve bu siyasetten sorumlu tutulan MSZP’nin itibarı hayli yıpranmıştı. Ve fikirler düzleminde piyasa ekonomisine ilişkin şüphecilik, demokrasiye ilişkin şüpheliği içerecek şekilde genişlemişken, Fidesz neoliberalizmi açıktan eleştiriyordu (Uslu, 2014). 2010 seçimlerinde MSZP oyların %21’ini alarak 386 sandalyeli parlamentoda 59 milletvekilliği kazandı. Buna karşın Fidesz’in KDNP (Hristiyan Demokrat Halk Partisi, *Kereszténydemokrata Néppárt*) ile kurduğu seçim ittifakı, oyların %53’ünü alarak 263 milletvekili çıkardı. Böylelikle halen devam etmekte olan Orbán ve demokrasiden uzaklaşma dönemi başladı.

Fidesz hükümetinin ilk hamlesi, önceki hükümetin IMF ile yapmış olduğu anlaşmayı yenilememek oldu (Fabry, 2019: 133). Ayrıca Fidesz yerleşik kuralların etrafından dolaşarak yürüttüğü hızlı bir yasama faaliyetine girişti. İlgili düzenlemeler, hükümet önerisi yerine tekil milletvekillerinin önerileri olarak meclise sunuluyor, böylece hem parlamento içindeki komisyon ve benzeri süreçler hem de kimi durumda hükümet önerileri için zorunlu olan meclis dışındaki kuruluşlardan görüş alma gereği ortadan kalkıyordu (Pap, 2018: 15-16). Fidesz’in Anayasa Mahkemesi ile yaşadığı gerginlik, bu yoğun ve kestirme yasama faaliyetleri sırasında başladı. Anayasa Mahkemesi üst düzey kamu görevlilerinin ikramiyelerine geçmişe dönük olarak %98 oranında vergi getiren bir düzenlemenin anayasaya aykırı olduğu kararını verince (Landau, 2013; Pap, 2018: 17), Fidesz Kasım 2010’da bir anayasa değişikliğiyle Anayasa Mahkemesi’nin yetkilerini daralttı. Aralık 2010’da yaptığı bir yasal düzenlemeyle, Macar medya pazarını denetlemekten sorumlu Ulusal Medya ve Bilgi-İletişim Kurumu ve Medya Konseyi’ni kurdu ve bu kurumları medya kurumlarının el değiştirmelerini denetlemekle yetkilendirdi. Fidesz üyelerinin ağırlıkta olduğu Medya Konseyi, Macar medya sektöründe yavaş yavaş hükümetin sözcüsü durumuna dönüştürülmüş olan hükümet yanlısı oligarkların büyümesini sağladı (Krekó ve Szicherle, 2021). Aynı zamanda kamu yayıncılığı yapan medya kurumlarında da Fidesz üyeleri öne çıktılar ve kurumların yayın çizgisini tarafsızlıktan uzaklaştırdılar.

Şubat 2011'de Fidesz yeni anayasa taslağını açıkladı. Kasım 2010'daki anayasa değişikliği istişare yoluyla yapılmadığı için, muhalefet partileri bu taslağın hazırlanma sürecine dahil olmamayı tercih etmişti. Venedik Komisyonu (2011a) da metnin şeffaf bir süreçle hazırlanmamasını, muhalefetle istişare edilmemesini ve sürecin aceleyle getirilmesini eleştirdi. Yine de, taslak Nisan ayında parlamentoda kabul edildi ve 2012'in ilk günü yürürlüğe girdi. Halen yürürlükte olan 2011 Anayasası, "Tanrı Macarları kutsasın" ibaresiyle açılan ve ülkenin Hristiyan Avrupa'nın bir parçası olarak bin yıllık geleneğine gönderme yapan "Ulusal Ant" ya da "Ulusal Amentü" (*Nemzeti Hitvallás*) şeklinde Türkçeye çevirebileceğimiz bir bölümle başlıyor. Anayasanın muhafazakâr ruhunu güçlü şekilde ifade eden bu bölüm, ayrıca aile ve ulusun bir arada yaşamak için en önemli çerçeveyi sunduğunu vurguluyor. Dahası, anayasanın R maddesi, anayasa maddelerinin "Ulusal Ant"a uygun bir şekilde yorumlanması gerektiğini bildiriyor.

Yeni anayasanın, Anayasa Mahkemesi başkanının parlamentonun üçte iki çoğunluğu tarafından on iki yıllığına atanacağı kuralını getirmesi ve mahkemenin üye sayısını artırarak iktidar partisine yeni yüksek yargıç atama fırsatı yaratması, Fidesz'in kuvvetler ayrılığı ilkesine aykırı hamleleriydi. Keza yeni kurulan ve iktidar partisinin güdümünde olan Ulusal Yargı Ofisi'nin yargıdaki atama ve görev dağılımlarında etkin konumda olması, yargı bağımsızlığı aleyhineydi (Landau, 2013). Yargıçların emeklilik yaşının 70'ten 62'ye düşürülmesi de aynı kapsamda değerlendirilebilir. Yeni anayasa ayrıca Macaristan'ın yurtdışında yaşayan Macarlara karşı sorumluluğu olduğunu vurguladı ve komşu ülkelerdeki etnik Macarların genel anlamda vatandaşlık haklarının ve özellikle oy hakkının korunması yönünde girişimlerin başlayabileceğine işaret etti. Becker (2021) yeni anayasanın neoliberal unsurlar da içerdiğini, metinde yer alan toplumsal hakların "bir dizi risk" durumuyla sınırlandığını, bunun da anayasanın geneline yayılan eşitlik karşıtlığı ile uyumlu olduğunu vurguluyor. Ayrıca yeni anayasa ile ekonomi ve sosyal politikalara ilişkin yasal düzenlemelerin parlamentoda üçte ikilik bir çoğunluk gerektiren "Temel Kanun"larla yapılması şartı getirildi.² Böylelikle yurttaşlık, ulusal semboller, aile ilişkileri, kiliseler, basın özgürlüğü, azınlık hakları, parlamentonun işleyişi, yerel yönetimler, Anayasa Mahkemesi, vergi ve emeklilik sistemi, Merkez Bankası, AB ile ilişkiler, ordu ve benzeri birçok konuda Fidesz'in "Temel Kanun" olarak yaptığı düzenlemelerin, sonradan başka bir meclis kompozisyonu tarafından değiştirilmesi zorlaştırıldı ve Fidesz'in kurduğu yasal-kurumsal yapının kalıcılığı güçlendirildi.

2 İngilizcede "Cardinal Law" ya da "Cardinal Statutes" şeklinde ifade edilen "Temel Kanun"lar (*sarkalatos törvény*), Macar sisteminde parlamentoda üçte iki çoğunlukla kabul edilir ve ancak aynı koşul sağlandığında değiştirilebilir. Genel anlamda çoğunluk görüşte olanları, muhalefet ile belirli bir uzlaşmaya yönlendiren bu nitelikli çoğunluk kuralının dezavantajları da söz konusu. Venedik Komisyonu (2011b) 2011 Anayasası'nın elli kez "Temel Kanun"lara atıf yaptığını, aile hukuku ya da vergi gibi konularda basit çoğunluğun yeterli olacağını ve demokratik sistemin işlevselliğinin sürekli olarak değişebilme kabiliyetiyle ilişkili olduğunu vurgulamıştı.

2014 seçimlerine kadar Fidesz hükümeti, uluslararası sermayeli bankalar, telekomünikasyon ve perakende sektöründeki şirketlere “kriz vergisi” getirdi, özelleştirilmiş olan emeklilik sistemini tekrardan ulusallaştırıldı ve seçim arifesinde hanelerde kullanılan enerjinin fiyatlarında %20’ye varan indirimler yaptı (Fabry, 2019: 13, 137). Yine 2014 seçimleri öncesinde, Fidesz parlamentoda yer alacak milletvekili sayısını 386’dan 199’a düşürdü ve seçim bölgeleri “legal fakat adil olmayan” bir şekilde yeniden düzenlendi (Scheppele, 2014). Bu düzenlemeyle, “sol” seçmenlerin yoğunlukta olduğu seçim bölgeleri, “sağ” seçmenlerin yoğunlukta olduğu seçim bölgelerinden sistematik olarak daha büyük tasarlandı ve böylelikle muhalefetin daha fazla oyla daha az, Fidesz’in ise daha az oyla daha çok milletvekili çıkarması mümkün hale getirildi [bkz. Demirkol].

Bu düzenlemelerin de katkısıyla, Fidesz-KDNP ittifakı önceki seçime göre 9 puan kaybetse de 133 milletvekili çıkararak, üçte iki çoğunluğu yakaladı ve muhalefetle uzlaşma aramaksızın “Temel Kanun” olarak tasnif edilmiş kanunlara dair yasama erkini tek başına kullanma şansını elde etti. Seçim sisteminde yaptığı değişikliklere ek olarak, Fidesz’in medyadaki kontrolü ve daha da önemli geçici projelerle işsizlere kısa süreli iş bulma politikasıyla “yoksulların dostu” imajını yayması, bu seçim galibiyetinin arkasındaki faktörler olarak düşünülebilir (Uslu, 2014). MSZP’nin dört diğer partiyle yaptığı seçim ittifakı Sol Birlik ise oyların %27’sini alarak, 38 milletvekili çıkardı. “Macaristan Macarlarındır!” (*Magyarország a Magyaroké!*) sloganıyla bilinen aşırı sağcı *Jobbik* (Daha İyi Bir Macaristan Hareketi, *Jobbik Magyarorszáért Mozgalom*) ise konumunu sağlamlaştırarak oyların %20’sini aldı ve 23 milletvekilliği kazandı.

Jobbik, Fidesz’i daha da sağa kaydıran bir etkiye bulunarak, 2014 sonrasında Macaristan’ın demokrasiden uzaklaşma sürecinin fikrinsel çerçevesini belirledi (Becker, 2021). Yurttaş Çevreleri’nden gelen Gábor Vona’nın 2003’te kurduğu *Jobbik*, Fidesz’e göre “biz ve onlar” karşıtlığını daha belirgin bir şekilde dillendiriyor, üniversite kampüslerinde, eğlence mekânlarında yaptıkları propagandalarla gençlere ulaşmayı başarıyordu (Uslu, 2014). Açıkta anti-semitist olan *Jobbik*, çıkışını ayrımcı söylemi yaygınlaştırarak yakaladı. Romanlara karşı söylemleri, hatta “Roman suçları” terimini yaygınlaştırmaları *Jobbik*’in etki alanını genişletti (Becker, 2021). Ayrıca *Jobbik* lideri Vona, *Magyar Gárda* adlı bir paramiliter örgüt kurdu. 2014 seçimleri öncesinde *Jobbik* radikalizmini yumuşatma ihtiyacı hissetti. Seçimlerden itibaren ise Fidesz iktidarının meclise getirdiği önerilere karşı tutum alarak, onu sağa kaymaya zorladı. 2015’teki göçmen akını tam da bu konjonktürde meydana geldi ve Fidesz hükümeti aşırı sağcı tavrını, yabancı düşmanlığını teşvik eden reklam kampanyaları düzenleyerek ve Macaristan’ın güney komşusu Sırbistan ile olan sınır hattına tel örgü çekerek gösterdi (Pap, 2015).

Fidesz’in aşırı sağa kayışının, dolayısıyla Macaristan’ın demokrasiden uzaklaşmasının fikrinsel boyutunu, Orbán “liberal olmayan demokrasi” kavramıyla

(*illiberal democracy*) ifade etti. 2014 seçim zaferinden birkaç ay sonra, Orbán (2014) bir demokrasinin mutlaka liberal olması gerekmediğini, bir sistemin liberal olmasa da demokrasi olabileceğini öne sürdü. Orbán'a göre 2010'dan beri yaptıkları liberal olmayan bir devlet inşa etmekte ve bu özgürlük fikrine karşı çıkmak anlamına gelmiyor, fakat devleti ulusal bir yaklaşımla ele almak anlamına geliyordu. Liberal demokrasi bir dizi başarısızlıkla maluldü: Hükümetlerin ulusal çıkarlar uyarınca çalışmasını sağlayamamış, tersine ulusal çıkarların varlığı sorgulanır hale gelmişti. Orbán'ın ifadesiyle kamu refahı ve kamu mülkiyeti liberal demokrasinin başarılı olamadığı diğer konulardı. Orbán, AB içinde liberal olmayan bir ulus devleti inşa etmenin mümkün olduğunu iddia ediyor, artık uluslararası analizlerin yıldızlarının liberal olmayan demokrasiler ya da demokratik olmayan ülkeler olduğunu söylüyordu. Orbán'ın verdiği örnekler Rusya, Çin, Hindistan ve Türkiye idi.

Liberal olmayan demokrasi, Orbán'ın yönetme pratiğinde de gözlenmekteydi. Örneğin 2016'da Fidesz, Jobbik'le beraber, hükümetin kısa dönem bütçe giderlerini kararnamelerle yönetebilmesine olanak sağlayan bir yasal hükmü meclisten geçirdi (Becker, 2021). 2017'ye gelindiğinde ise, Fidesz'in hedefinde finans piyasalarından kazandığı servetinin önemli bölümünü kurduğu Açık Toplum Vakfı'na aktarmış olan George Soros'un kurduğu, liberal bir kurum olarak bilinen Central European University (CEU) vardı. 2017'de yükseköğretim kanununda yapılan bir değişiklikle Macaristan'da faaliyet gösterme koşulları ortadan kaldırılan CEU Viyana'ya taşınmak zorunda kaldı (Enyedi, 2020). Aynı süreçte Macar Bilimler Akademisi'nin özerkliği sınırlandırıldı ve Corvinus Üniversitesi özelleştirilerek, hükümete yakın kişilerce yönetilen bir vakfa bağlandı. Orbán ayrıca toplumsal cinsiyet çalışmalarını, AB gibi yabancı güçler tarafından dayatılmış ve içerideki yabancılar olarak görülen liberaller tarafından benimsenmiş, milli değerler ve kültüre yönelik bir tehdit olarak kodladı. "Toplumsal cinsiyet ideolojisi" (*genderism*) ifadesiyle, bu disiplinin akademik tarafsızlıkla bağdaşmadığını iddia etti ve nihayet üniversitelerde toplumsal cinsiyet çalışmalarının fonlanmayacağını ve bu programlara yeni öğrenci alınmayacağını duyurdu (Özkan, 2019). Bu sırada, hükümet kontrolündeki medya yüz milyonlarca Macar forintinin "Macaristan'a saldırımları" için "solcu-liberal sivil toplum örgütlerine" gittiğini iddia eden "haber"ler yaparken, parlamento 2017'de, yurt dışından 7,2 milyon Macar forintinden (2017 kuruyla takriben 100.000 euro) fazlasını alan STK'ları "dış kaynaklı kuruluşlar" olduklarını açıklamaya zorlayan bir yasayı kabul etti (Krekó ve Szicherle, 2021).

2018 seçimleri

Nisan 2018'de yapılan seçimlerde Fidesz-KDNP ittifakı oyunu %49'a çıkarttı ve yine 133 milletvekiliği kazanarak üçte iki çoğunluğu sağladı. Esas değişiklik ise muhalefet cephesinde yaşandı. Oyları bir puan düşen (%19) Jobbik, 26 milletvekili çıkardı ve anamuhalefet partisi konumuna yükseldi. Gergely Karácsony

liderliğindeki MSZP ise Yeşiller ile ittifak halinde oyların %13'ünü aldı ve sadece 20 milletvekili çıkarabildi. Seçim zaferinden sonra Orbán'ın öncelikli gündemi "Soros'u Durdurun" olarak adlandırılan ve STK'ların alanlarını daraltmayı hedefleyen düzenlemeleri ilerleten bir yasa değişikliği paketi oldu. Paket, 2017'de hazırlanmış ve Şubat 2018'de parlamentoya sunulmuş, fakat "Temel Kanun"lar için gereken üçte iki çoğunluktan iki oy az alınca yasalaşamamıştı. Fidesz, seçimde oylarını arttırmış olmasını "Soros'u Durdurun" paketine verilmiş bir destek olarak gösterdi ve Haziran ayında Jobbik'in desteğiyle paketi parlamentodan geçirdi. Paketin odak noktası yasa dışı göçü "organize eden" veya sığınmacılara iltica hakkı almaları için yardımcı olan kişilere hapis cezası öngörmesiydi. Uluslararası Af Örgütü'ne (2018) göre, STK'ların sığınmacıların, mültecilerin ve göçmenlerin hakları için kampanya yapmaları dahi bu düzenlemeyle yasaklanabilecekti. "Soros'u Durdurun" paketinde, yine Jobbik'in desteğiyle kabul edilen ve devlete Macaristan'ın Hristiyan kültürünü koruma görevi veren, yabancıların ülkeye yerleştirilmesini yasaklayan bir anayasa değişikliği de yer alıyordu.

2018 yılının son aylarında Orbán medya üzerindeki hâkimiyetini tahkim etmek için yeni bir düzenleme yaptı ve medya sahipliklerini tek elde toplama kararını devreye soktu (Haraszti, 2020). Kasım 2018'de, sektörün %80'inden fazlasını oluşturan 476 hükümet yanlısı medya kuruluşunun hisseleri sahipleri tarafından Orta Avrupa Basın ve Medya Vakfı'na (*Közép-Európai Sajító- és Média Alapítvány*) "bağışlandı" Yayınlanan bir genelgeyle vakfın mülk edinimleri "ulusal strateji düzeyinde önemli" olarak nitelenerek, vakfa Rekabet Kurumu ve Medya Konseyi denetimlerinden muafiyet tanındı (Haraszti, 2020). Bu tek elde toplanma sonrası muhalif basın tamamen marjinal bir konuma itilmiş oldu (Becker, 2021).

Orbán hükümetinin 2018'in Aralık ayında parlamentodan geçirdiği yeni İş Kanunu ise şirketlerin çalışanlarından talep edebilecekleri fazla mesai süresini yıllık 250 saatten 400 saate yükseltti ve bir yıl içinde yapılması gereken fazla mesai ödemelerinin üç yıl ertelenmesini mümkün kıldı (*BBC Türkçe*, 2018). Muhalefetin "kölelik yasası" olarak nitelediği ve Macaristan'da demokrasinin gerileme sürecinin ekonomi politik boyutunun bir göstergesi olan bu yasa aleyhine binlerce çalışanın katıldığı protestolar düzenlendi.

Polonya ile birlikte AB bağlamında demokrasisizleşme örneğini oluşturan Macaristan'da, Orbán'ın siyasi hattı sık sık AB liderleri tarafından eleştirildi. Örneğin Eylül 2018'de Avrupa Parlamentosu Macaristan'da demokrasi ve hukukun ihlal edildiğini vurgulayarak, Macaristan'ın AB Konseyi'ndeki oy hakkının askıya alınması çağrısı yaptı. 2020'de Avrupa Birliği Adalet Divanı aldığı bir dizi kararla Macaristan'ın mültecilerle ilgili olarak uygulamalarının AB yasalarını ihlal ettiğine hükmetti. AB'den gelen tepkilerin en büyüğü Haziran 2021'de parlamentodan geçen LGBTİ+ karşıtı yasal düzenleme sonrası oldu. Orbán'ın "toplumsal cinsiyet ideolojisi" söylemi, üniversitelerdeki toplumsal cinsiyet çalışmalarını hedef alırken, eşcinsellik karşıtı retoriği ve mevzuat düzenlemelerini de içeriyordu (Korkut ve Fazekas, 2021). Haziran 2021'deki yasal düzenleme ise,

çocukların ve gençlerin yasal olarak ulaşabileceği kitap, film ve benzeri yayınlar da heteroseksüellik dışında herhangi bir cinsel yönelimin konu edilmesini yasakladı. Ayrıca homoseksüelliğin ve transseksüelliğin hayatın bir parçası olarak gösterildiği reklamlar da yasaklandı. Kimi Fidesz sözcüleri bu yasal düzenlemeyi eşcinsellikle pedofiliyi eşitleyerek savundu. Ağustos'ta yayımlanan kararname de eşcinselliği ve transseksüelliği betimleyen ya da sözümone yaygınlaştırmayı amaçlayan ürünlerin poşete konulması zorunluluğunu getirdi ve bu ürünlerin okulların, çocuk ve gençlik kurumlarının ve kiliselerin 200 metre yakınında satışını yasakladı (Madrigal-Borloz vd., 2021). AB liderleri bu düzenlemelere AB'den ayrılma çağrısını da içeren sert tepkiler verdiler. Ancak geri adım atmayan Orbán, yasal düzenlemeyi referanduma götürme kararı aldı. 2022'de genel seçimlerle birleştirilen referandum, geçerli oyların sayısı tüm seçmenlerin sayısının yarısından az olması nedeniyle geçersiz sayıldı.

Genel değerlendirme

Macaristan'da demokrasinin zayıflama sürecine ilişkin dikkat çeken değerlendirmelerden bazıları, “kötüye kullanılan anayasacılık” (*abusive constitutionalism*) (Landau, 2013), “otokratik legalizm” (Scheppele, 2018), “liberal olmayan anayasacılık” (Drinóczi ve Bień-Kacala, 2019) gibi kavramlarla, Fidesz ve lideri Orbán'ın oldukça karmaşık ve kimi zaman temkinli sayılabilecek mevzuat düzenlemelerine dikkat çekiyor [bkz. Seven].

Anayasa ve mevzuat odağı dışında, Macaristan'da demokrasinin gerilemesinin ekonomi-politik ile olan ilişkisinin nasıl kurulacağı da genel değerlendirmelerde öne çıkan sorulardan biridir. Süreci otoriter neoliberalleşme olarak tarif eden Fabry'ye (2019: 135) göre, 2011'de devreye giren sabit (%16), yani gelir seviyesine göre değişmeyen, dolayısıyla eşitsiz kişisel gelir vergisi; tarım, otomotiv, inşaat, gıda ve turizm sektörlerindeki küçük ve orta ölçekli Macar firmalara verilen devlet desteği ve çocuğu olan ailelere, gelirleri yüksek olsa bile sunulan vergi avantajları, Orbán'ın hangi çıkarları gözeterek destek arayışında olduğunu gösteriyor. Ayrıca Fidesz'in Macar Ticaret ve Sanayi Odası'nın tavsiyesini takiben emek piyasasını daha da esnek hale getiren İş Kanunu'nu kabul etmesi, işçilerin grev hakkını kısıtlaması ve işsizlik yardımından yararlanmanın koşulu olarak (polis gözetiminde) belediyelerde kamu hizmetinde çalışma kuralını getirmesi, otoriter neoliberalleşmenin diğer dikkat çekici unsurlarıdır.

Bununla beraber, Orbán döneminin ekonomi-politiğinin daha nüanslı bir analiz gerektirdiği de söylenebilir. Bu bağlamda Bohle ve Greskovits'in (2019) vurguladıkları ilk olgu, Orbán'ın aksi izlenim yaratma çabasına karşın, Fidesz hükümetinin sosyal korumaya önceki dönemlerden daha fazla pay ayırmadığıdır. Sosyal korumaya ayrılan kamu harcamalarının gayri safi yurtiçi hasılaya oranı 2005'te %21,5 iken 2014'te %19,9'a gerilemiş. Bohle ve Greskovits'in (2019) dikkat çektikleri ikinci olgu, Orbán'ın doğrudan yabancı yatırımlar karşısı siyasetine ilişkindir. Orbán doğrudan yabancı yatırımlar karşısı bir hat be-

nimsedi ve bu kapsamda hükümet kimi sektörleri “Macarlaştırma”, yerli girişimci sınıf yaratma ve yabancı şirketlerin kâr imkânlarını azaltma sözü verdi. Fidesz, kimi sektörlerle ilave vergiler getirerek ve bazı şirketleri millileştirerek ve bazılarının da yerli sermayeye geçmesini sağlayarak verdiği sözü takip etti. Örneğin bankacılık sektörüne getirilen vergiler, Macar bankalarına göre uluslararası sermayeli bankaları daha çok etkiledi ve kârlılıklarını düşürdü. Ayrıca Orbán bankacılık ve enerji sektöründe yerli sermayenin payını artırma hedefini de gerçekleştirdi.

Ancak Orbán, bu gürültücü doğrudan yabancı yatırım karşıtlığıyla eş anlı olarak, sessizce doğrudan yabancı yatırımları sübvans etti. Özellikle 2013 sonrasında artış gösteren istihdam yaratmaya yönelik nakit transferlerinin sadece %30'u yerli yatırımcılara verilmiş durumda ve sektör olarak bakıldığında da yabancıların egemen olduğu otomotiv sektörü bu sübvansiyondan en büyük payı alıyor. Dahası Fidesz hükümeti kurumlar vergisini 2018'de %9'a çekerek AB'deki en düşük oranı uygulamaya başladı. Bu noktaları dikkate alan Bohle ve Greskovits (2019), Orbán'ın izlediği modelin önemli unsurlarından birinin yabancıları da yatırıma teşvik etmek olduğunu, ulus-aşırı şirketleri karşısına alan abartılı bir retorik devredeyken, aslında (üretim dayalı ve ihracat yönelimli) “iyi” doğrudan yabancı yatırım ile (finansal, spekülâtif ve tekelci) “kötü” doğrudan yabancı yatırım arasındaki farkın gözetildiğini vurgulamaktalar. Başka bir ifadeyle, Orbán'ın ekonomi politikasının hem bir değişim hem de sürekliliğe denk düştüğünü söylemek mümkündür.

Scheiring (2021) ise, devletin sermaye birikim süreçlerine müdahaleleri üzerinden bir okuma öneriyor. Scheiring'e göre 2004'te Macar ekonomisinde zayıf bir ulusal kapitalist sınıf ve hâkim durumda olan uluslararası sermaye gözlenmekteydi. 2004'te en büyük 67 şirketin 53'ü uluslararası sermayeye, dokuzu kamuya ve sadece ikisi yerli özel girişimcilere aitti. Scheiring (2020: 311-318) reel sosyalizm sonrası dönemde sosyal demokrasi odağında şekillenen toplumsal uzlaşının liberal demokrasiyi istikrara kavuşturmadığını ve liberal olmayan sağın, 2000'lerin başından itibaren şekillenmekte olan işçi sınıfının ve ulusal kapitalistlerin karşıt hareketlerinden siyasal destek devşirdiğini belirtiyor.

Orbán döneminde devletin devreye soktuğu sermaye birikim araçları arasında kamu ihaleleri de yer alıyor. 2010 sonrasında kamu ihalelerinin siyasi müttefiklere ve Orbán'ın akrabalarına verildiğine dair haberler basında yer aldı. Bu dönemde gayri safi sabit sermaye oluşumunda doğrudan yabancı yatırımların payı %71 oranında düşerken, AB fonlarının payı arttı ve kamu yatırımlarının yarısı AB fonları ile karşılandı. Mülkiyet haklarına dair yapılan hamleler bir diğer araçtı. Böylelikle 2010'dan 2015'e kadar olan dönemde devletin varlıkları iki buçuk kat arttı. Bir diğer araç finans, telekomünikasyon ve enerji sektörlerine getirilen ek vergiler. Ulusal ve uluslararası sermayeye sağlanan finansal destekler ve ucuz krediler diğer araçlar olarak dikkat çekiyor. 2013'te devreye sokulan programla Merkez Bankası bankalara, Macarların mülkiyetindeki şirketlere verilecek düşük faizli krediler için sıfır faiz ile para kullanma imkânı getirdi.

Scheiring, vergilerle ilgili düzenlemeleri devletin uyguladığı bir diğer sermaye birikim aracı olarak değerlendiriyor. 2011'de devreye sokulan %16'lık tek oranlı gelir vergisi bu kalemde kamunun %40 gelir kaybetmesine yol açtı. Üst gelir dilimlerinin vergileri düşerken, en alt gelir dilimlerindeki işçilerin vergi muafiyeti kalktı. Yeni uygulama ile çoğunluk daha fazla vergi verir hale geldi. Yukarıda belirttiğimiz üzere, hükümet kurumlar vergisinde artan oranlı vergilendirmeye son vererek, her kurumun %9 oranı üzerinden vergi ödemesini öngördü. Bir diğer araç, sosyal hakların anayasal güvence altından çıkarılmasıydı. 2016'da sosyal korumaya ayrılan payın GSYH'ya oranı %14'e geriledi. Devletin devreye soktuğu sermaye birikim araçlarının bir diğeri emek piyasasının daha esnek hale getirilmesi oldu. Yukarıda "kölelik yasası" olarak andığımız düzenlemeler ve kamu çalışanları için grev hakkının kullanımının imkânsız hale getirilmesi bu kapsamda hatırlanmalıdır.

Macaristan'da gözlenen demokrasinin zayıflama süreci için Nisan 2022'deki genel seçim son derece önemliydi. Jobbik'in radikal sağ profilden uzaklaşma çabası ve 2018'den itibaren Orbán'a karşı muhalif bir tavır sergilemesi, 2022 seçimleri öncesinde önemli bir unsur olarak öne çıkıyordu. 2019 yerel seçimlerinde Budapeşte belediye başkanlığının muhalefetin ortak adayı Gergely Karácsony tarafından kazanılması (Jobbik Karácsony'yı aday gösteren ittifakın içinde yer almamış, ama başkentte aday göstermemiştir) gerek muhalefeti gerekse uluslararası gözlemcileri 2022 seçimlerine dair iyimserliğe sevk etmişti.

Muhalefet blokunun altı partiyi kapsaması, milletvekili adaylıklarının ve ortak başbakan adayının önseçimle belirlenmesi, Orbán'ın kaybetme olasılığına ilişkin beklentileri arttırmıştı. Fakat Orbán 2022'de, 2018'e göre oylarını arttırarak seçimleri kazandı ve 135 sandalyeyle Fidesz-KDNP ittifakı mecliste yine üçte iki çoğunluk elde etti. Orbán hükümeti seçim öncesinde seçmen desteğini arttırmak için akaryakıt ve gıda fiyatlarını dondurdu, 25 yaş altı yurttaşlara gelir vergisi muafiyeti getirdi ve emeklilere ilave bir maaşlık ödeme yaptı. Scheppele'e (2022) göre bu hamleler, seçimi adil bir yarış olmaktan uzaklaştıran mevzuat düzenlemeleriyle birleşerek, Orbán'ın galibiyetine katkı sundu. Ayrıca çoğu gözlemciye göre, muhalefet blokunu içindeki sorunlar da seçim sonuçlarında etkili oldu. Önseçimle ortak başbakan adayı olan Péter Márki-Zay, muhafazakâr perspektifiyle solda ve merkezde konumlanan muhalif seçmenleri yeterince heyecanlandıramadı ve dahası Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etme harekâtı başlattığı günlere denk düşen kampanya süresince makro konular hakkında tutarlı bir perspektif sunmakta zorlandı. Seçim dönemi boyunca muhalefet liderleri arasındaki uyumsuzluk ve aynı konuda farklı görüşlerin dile getiriliyor oluşu dikkat çekti. Ayrıca Jobbik yanlısı seçmenlerin parti yönteminden farklı olarak, muhalefet blokunu desteklemeye ikna olmadıkları, Jobbik'in güçlü olduğu bölgelerden muhalefete yeteri kadar destek gelmesiyle anlaşıldı.

Brezilya

Brezilya, bağımsızlığını ilan ettiği 1824'ten 1889'da cumhuriyet ilan edilene kadar parlamenter sisteme yakın bir anayasal monarşi yönetimini deneyimledi ve cumhuriyete bir askerî darbeye benzeyen, jakoben ve militarist eğilimlerin belirleyici olduğu bir süreçte geçti (Yeğen, 2020; de Queiroz, 1991). Zira Brezilya ordusu 1860'lardaki Paraguay savaşından itibaren siyasette önemli bir aktör olarak öne çıkmıştı. 1930'da General Getúlio Vargas, "1930 İhtilali" (*Revolução de 1930*) olarak adlandırılan bir askerî darbe ile başkanlık koltuğuna oturdu ve "Yeni Devlet" (*Estado Novo*) adını verdiği diktatörlüğünü 1937'de ilan etti. 1945'te gerçekleşen bir başka askerî darbe, sınırlı katılımı olsa da, görece demokratik seçimlerin yapıldığı yeni bir dönemin (1946-1964) başlangıcı oldu. Fakat bu dönem de, Brezilya İşçi Partisi (*Partido Trabalhista Brasileiro*, PTB) kökenli Başkan João Goulart'a karşı 1964'te yapılan askerî darbe ile son buldu. ABD desteği ile gerçekleşen (Pereira, 2018) bu darbe sonrasında, sol örgütler, sendikalar ve öğrenci örgütlerinin büyük çoğunluğu ortadan kaldırıldı ve solun radikal kanatları sert biçimde bastırıldı (Saad-Filho, 2007). Ordu, ilk olarak Kongre, kurdurduğu iki siyasal parti ve dolaylı yollarla seçilen vali ve belediye başkanları ile ülkeyi yönetmeyi denedi. Fakat muhalefet için bir zemin haline gelmesi karşısında 1968'de Kongre'yi kapattı (Kemahlioğlu, 2020). General Ernesto Geisel liderliğindeki askerî rejim, 1974'ten itibaren kısmi normalleşme adımlarına yöneldi. Bu kapsamda, Ocak 1974 başkanlık seçimlerinde ordunun partisi konumundaki Ulusal Yenilenme İttifakı (*Aliança Renovadora Nacional*, ARENA) ile resmî izin verilmiş sol eğilimli muhalefet partisi Brezilya Demokratik Hareket Partisi (*Movimento Democrático Brasileiro*, PMDB) yarıştı ve ARENA aday olarak seçime giren Geisel kazandı. Kasım 1974'te gerçekleşen Kongre seçimlerinde ise, PMDB uluslararası petrol krizinin askerî rejimin meşruiyetini aşındırmasının da katkısıyla, %48 oy oranına ulaşarak ciddi bir başarı yakaladı. Bu başarı toplumun farklı kesimlerine askerî rejime karşı seslerini yükseltmek için cesaret verdi. Bir tür normalleşmenin kaçınılmazlığını gören Silahlı Kuvvetler, siyasi "kazanımlar"ını ve "ulusal güvenliği" koruma rolünü güvenceye alan bir anayasa yapım sürecini başlattı (Saad-Filho, 2007).

Askerî rejime karşı ses çıkaranlar arasında Katolik Kilisesi'nin "kurtuluş teolojisi" (Löwy, 1998: 75-79) etkisi altındaki kesimi, iş çevreleri ve işçiler vardı. 1978 ve 1979 yıllarında ordunun baskısına rağmen ülkenin en büyük kenti São Paulo büyük grevlere tanık oldu. Bu grevler sonucunda işçiler askerî rejimin dayattığı sarı sendikalar yerine kendi sendikalarını kurma hakkını elde ettiler (Gürsoy, 2018). Bu grevlerin liderlerinden biri olan ve sendikal hareketin politik parti kurması gerektiğini savunan Lula (Luis Inacio da Silva) liderliğinde, İşçi Partisi (*Partido dos Trabalhadores*, PT) 1980'de kuruldu. PT kuruluşundan itibaren, grevler, mahalle örgütlenmeleri, işsizlerin ya da topraksız köylülerin mücadeleleri, kadın hareketi ve gençlik hareketleri ile içiçe bir görüntü sergiledi.

Brezilya'da yeniden sivil yönetime geçiş süreci “otoriter rejimin liderlerinin bir kısmı önderliğinde başlatılan demokratikleşme” olarak değerlendiriliyor (Gürsoy, 2018). Askerî rejim, ilk önce eyalet düzeyinde özgür seçimler yapılmasını kabul etti. 1982'de yapılan seçimlerde muhalefetin belirgin bir başarı kazanması üzerine, 1985 yılında yapılacak devlet başkanı seçiminin dolaylı olacağını ilan etti. Ancak, PT ve diğer muhalefet odaklarının protestoları neticesinde, dolaylı seçimle iş başına gelecek devlet başkanının, doğrudan halkoyu ile seçilecek kurucu meclisle birlikte yeni anayasa yapımına öncülük etmesinde uzlaşıldı. 1986'da seçilen kurucu meclis, PMDB önderliğinde hazırlanan ve detaylara dair düzenlemeleri nedeniyle dünyanın en uzun anayasalarından biri olan yeni anayasayı 1988'de kabul etti (Gürsoy, 2018).

PT, lideri Lula'nın başkan seçildiği 2002'ye dek ciddi biçimde dönüşmüştür. 1985 seçimleriyle oluşan sivil iktidarın, solun “siyasi” ve “ekonomik” taleplerini ayrıştırıp, “siyasi” olanları karşılama yoluna gitmesi, PT içinde “ılımlılar” ile sosyalizmi kurma hedefine sadık “radikaller” ayrışmasına neden oldu. 1989'daki başkanlık seçimlerinin ikinci turunda Lula'nın %47 oy oranıyla Fernando Collor'a kaybetmesi üzerine, PT'nin siyasal merkezde yer alan müttefiklere sahip olması görüşü ağırlık kazandı ve parti içindeki radikaller marjinalleşti (Saad-Filho, 2007). Bu ılımlılaşıma, 1994 ve 1998 seçimlerinde değil, ancak 2002 seçimlerinde başarı getirdi. 2002'de, ilk turda oyların %46'sını alan Lula, ikinci turda %61 oyla başkan seçildi. Seçimler öncesinde patlak veren ekonomik kriz, PT ve Lula'nın dönüşümü açısından kritikti. Zira Lula, seçimlerden önce Cardoso hükümetinin benimsemiş olduğu IMF programını uygulamayı üstü kapalı olarak kabul etti ve başkanlık koltuğuna oturduktan kısa bir süre sonra, sendikal hareketin itirazlarına karşın, neoliberal uyum programını benimseyen bir sosyal güvenlik reformunu yürürlüğe koydu (Özden, 2021).

Lula ve ekibi, seçim başarısını getiren ılımlılaşmadan sonra *Lulismo* kavramıyla daha belirgin bir fikriyat sunmaya girişti. Çatışmadan kaçınmayı gelişme için gerekli gören *Lulismo*, örgütlü emeğin çıkarlarıyla, özel sektörün çıkarlarını yaklaştırmayı, böylelikle bir tür mutabakat zemininde istikrarı hedefliyordu. Lula'nın toplumun muhafazakâr kesimleriyle barışma girişimi olarak da okunabilecek *Lulismo*, toplumun en yoksul kesimleri için de kimi yapısal tedbirler getiriyordu. Nitekim Lula'nın 2006 seçimlerinde ilk turda %48, ikinci turda %60 oy alarak başkanlık koltuğunu korumasında, Brezilya nüfusunun çoğunluğunu oluşturan yoksul ve mülksüzlerin desteğini kazanmasını sağlayan bu tedbirler, özellikle de “Sıfır Açlık” programı ve doğrudan gelir katkısı önemli bir etken oldu (Burbach, 2006). Brezilya'nın dünyanın ilk on ekonomisi arasına girdiği, sosyal politikalarla yirmi milyon insanı yoksulluktan çıkardığı, dört milyon düşük gelirli ailenin ev sahibi olmasına imkân tanıdığı, işçi, kadın, çevre ve azınlık hakları konusunda ilerlemeler sağladığı bu ivme 2010 seçimlerine kadar devam etti (Akkoyunlu, 2020). Fikirler-çıkarlar-kurumlar çerçevesini hatırlayacak olursak, Lula PT'nin kimi unsurlarını yabancılaştıran bir fikirsel dönüşümü gerçekleştirmişti ve bu dönüşümün de etkisiyle oturduğu iktidar koltuğunda uygu-

lamaya koyduğu reformlar seçmenlerin önemli bir bölümüne somut fayda sağlamaktaydı. Ancak aşağıda göreceğimiz gibi, kimi orta sınıf mensupları bu yeni dengede çıkarlarının zarar gördüğünü düşünmeye başlıyordu.

Meclis ve yargı darbeleri

Brezilya'nın demokrasiden uzaklaşma sürecini, 2016'da Başkan Dilma Rousseff'in meclis darbesiyle azledilmesi, 2018 seçimleri öncesinde Lula'nın bir yargı darbesiyle tutuklanması ve seçimlere girmesinin engellenmesi ve 2018 seçimlerini Jair Bolsonaro'nun kazanması ile birlikte düşünmek gerek. PT, 2010 ve 2014 seçimlerini Dilma Rousseff liderliğinde kazandı, fakat seçmen desteği düzenli olarak azalmaktaydı. 2012-2013 konjonktüründeki gelişmeler, PT'nin "neoliberalizm ile kalkınmacılığın sentezi"ne dayanan birikim stratejisini içeren hegemonyasının ve alt sınıflar nezdinde rıza üretme kapasitesinin sınırını gösteriyordu (Özden, 2021). 2013'te uluslararası piyasalardan gelen işaretlerle başlayan sermaye çıkışları, Brezilya'nın 2000'lerde yaşadığı istisnai ekonomik gelişmenin şartlarını ortadan kaldırdı. Üstelik piyasaya pompalanan kamu kredileri özel sektörü yatırıma yöneltmiyor, enflasyonu yükseltiyordu. Haziran 2013'te São Paulo'da kent içi ulaşım yapılan zam, kısa sürede dört yüz şehre yayılan kitlesel gösterileri tetikledi. Sokaklara çıkanlar ayrıca eğitim ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesini ve 2014 Dünya Kupası gibi mega etkinliklere yapılan harcamalara son verilmesini talep etti. Yine de Dilma Rousseff ülke tarihinin en büyük yolsuzluk operasyonu olarak anılan *Lava Jato* (Araba Yıkama) soruşturmasının açıldığı 2014 yılında, yolsuzlukla mücadele ve sosyal harcamaları arttırma vaatlerinin yardımıyla, tekrar seçildi (Akkoyunlu, 2020).

2014 seçimlerinden sonraki gelişmeler Brezilya'da demokrasinin zayıflama sürecini anlamak için kilit önemdedir, çünkü PT'ye karşı gerçekleştirilen silsile halindeki meclis ve yargı darbeleri Brezilya demokrasisinin kırılğan yapısını gözler önüne serdi. Süreç merkez sağda yer alan Brezilya Sosyal Demokrasi Partisi'nin (*Partido da Social Democracia Brasileira*, PSDB) başkanlık adayı Aécio Neves'in 2014 seçimlerine hile karıştığını iddia etmesi ve Dilma'nın zaferini tanımadığını ilan etmesi ile başladı. Neves'e göre *Lava Jato* soruşturmasından itibaren ülke bir suç şebekesi tarafından yönetilmekteydi ve Dilma azledilmeliydi. Hükümet karşıtı protestolar tekrar, bu sefer sağ hareketin güdümünde ve aşırı sağın da dahliyle başladı (Akkoyunlu, 2020). PSDB elitlerinin önceliği *Lava Jato* soruşturmasının sona ermesini sağlamaktı ve bu nedenle soruşturmanın ilerlemesinden yana olan Rousseff'in başkanlıktan indirilmesini istiyorlardı. Bu amaçla yargı mensupları, polis, sağ politikacılar ve ekonomik elitler arasındaki gizli görüşme ve mutabakatlarla ilerleyen süreç boyunca, Rousseff aleyhine bir yolsuzluk soruşturması açmaya elverişli bir bulgu yakalanamadı. Ancak 2014 seçimleri öncesinde yapılan kimi "düzenlemeler" ile ekonomik durumu olduğundan daha iyi gösterdiği iddiasıyla bir meclis soruşturması başlatıldı. 2016'da Temsilciler Meclisi'nde ve Senato'da yapılan oylamalarla Rousseff

görevden azledildi (Özden, 2021). Rousseff, görevden alınmasını meclis darbesi olarak niteledi. Bu darbe anayasanın sınırları içinde yapılmıştı, bu nedenle “postmodern” bir darbeydi ve mecliste yapılan anayasal manevra, hukukun ruhunu tahrif etmek anlamına geliyordu (Singer, 2018). Bu darbenin gerçekleştirilmesinde, Rousseff’in ittifak halinde olduğu siyasetçileri yargının saldırılarına karşı koruyamaz hale gelmesi ve destek aldığı koalisyonun kamu fonlarından yararlanmasını güvence altına alamaması da etken oldu (Saad-Filho, 2021). Başka bir ifadeyle, hükümet kurumsallığı ve kurumsal yapıdan beklenen istikrar sağlama etkisini yerine getiremez durumdaydı. Dahası çıkarlar bağlamında da istikrar sağlanamıyordu.

2015-2016 yıllarında Rousseff’in görevden azledilmesi talebiyle iki yüzden fazla şehirde dört milyon kişi sokaklara döküldü ve on binlerce gösterici askeri müdahale talep etti (Arcary, 2021). Bu kitlesel protestoların katılımcıları ağırlıklı olarak –Tarrow’a (1989) göre ancak ciddi bedel ödemeyeceğini gördüğünde siyasal sisteme meydan okuyabilen– orta sınıftandı (Rocha vd., 2021). Gösterilere PT karşıtı hisler, siyasi partilerin geneline karşı çıkış ve yolsuzluk meselesi damga vurmaktaydı (Rocha vd., 2021: 97). *Fora Dilma* (Dilma, Defol!) sloganı odağında örgütlenen sağ, bir yandan neoliberalizm, Evanjelik muhafazakârlık, cinsiyetçilik, ırçılık ve otoriteryanizmden oluşan bir sentezi örgütlüyor (Urbina, 2020), bir yandan da 2018 seçimleri ve sonrası için hazırlık yapıyordu. Bu süreçte yolsuzlukla mücadele söylemi hepten araçsallaştırılıp, temel hak ve özgürlükler askıya alındı, sosyal hareketler kriminalize edildi, grev ve diğer sendikalar faaliyetlerin önünde yeni engeller çıkarıldı (Özden, 2021).

2018 seçimleri öncesinde tekrar Lula’nın adaylığı ile PT seçim konjonktürüne avantajlı girmişti. Ancak PT karşıtı tutumlarını saklamayan *Lava Jato* savcıları ve Başyargıç Sergio Moro, Lula’yı rüşvet alma iddiasıyla hâkim karşısına çıkartılar ve yeterli delil olmamasına karşın hapis cezası almasını sağladılar (Akgemci, 2018). PT teşkilatının önce meclisten gelen, sonrasında ise yargıdan gelen darbeye karşı etkili bir tepki verememesinde *Lulismo* fikriyatının öne çıkarıldığı uzlaşmacılık ve bunun yarattığı parti içi yabancılaşma etkili oldu. Böylelikle Lula’nın adaylığı düştü ve 2018’de Jair Bolsonaro’nun önü açılmış oldu.

Bolsonaro’nun iktidara gelişi

1991’de Rio de Janeiro eyaletinden senatör seçilen ve altı kez yeniden seçilerek 2018’e kadar Senato üyeliğini koruyan Bolsonaro, Rousseff’in azledilmesine yönelik gösterilerin öne çıkan isimlerindendi. Senato’da azilden yana kullandığı oyunu, askerî diktatörlüğün işkencecilerinden olan ve Rousseff’e de işkence etmiş Albay Carlos Ustra’nın hatırasını anımsatarak kullanmıştı (Singer, 2018). 2016 Mart’ında, o dönemde üyesi olduğu Sosyal Hristiyan Partisi’nden (*Partido Social Cristão*, PSC) başkanlık için aday olduğunu açıkladı. İdeolojik olarak anti-sol bir siyasi hat benimseyen PSC, Bolsonaro’nun katılımıyla, geleneksel değerleri savunan radikal gençler için çekim merkezi oldu. Bu aşamada liberal pi-

yasacı perspektifi savunan PSC liderliği ile uzun yıllar askerî diktatörlüğün ulusal kalkınmacı tahayyülünü savunmuş olan Bolsonaro arasında bir uyum sorunu olduğunu not etmek gerek (Rocha vd., 2021: 118-119). Nitekim Bolsonaro Ocak 2018'de PSC'den ayrılarak Sosyal Liberal Parti'ye (*Partido Social Liberal*, PSL) geçti. PSL'nin ne bir seçim başarısı (2014 seçimlerinde 513 sandalyeli Temsilciler Meclisi'nde sadece 1 milletvekili kazanmıştı) ne belirgin bir programı ne de güçlü bir örgütü vardı (Heller, 2020). Bolsonaro Ağustos 2018'de PSL üyesi olarak başkan adaylığı kampanyasını başlattı ve seçilmesi halinde ekonomi bakanlığına serbest piyasacı görüşleri ile bilinen Paulo Guedes'i getireceğini açıkladı. Böylelikle sermaye kesimi nezdinde kendisini "kabul edilebilir bir aday" olarak konumlandırdı (Rocha vd., 2021: 122; Özden, 2021).

Bolsonaro'nun 2018'deki açıklamalarına baktığımızda, eşcinsellerin evlenmesine, kürtaja, başta "ırk" kotaları olmak üzere pozitif ayrımcılık uygulamalarına, göçmenlere, toprak reformuna, kadın haklarına, LGBTI+ bireylere ve sekülerizme karşı çıkan aşırı sağ bir çerçeveye karşılıyoruz. İlaveten, şiddetli anti-komünizm, radikal militarizm, kırsal hayat nostaljisi, bilimden duyulan şüphe, mesihvari dinî referanslar, ilkel milliyetçilik, Kuzey Amerika'daki orta sınıf tüketim biçimlerine duyulan hayranlık ve anti-entelektüelizm, Bolsonaro'nun siyasi söyleminde öne çıkan diğer unsurlar (Arcary, 2021). Askerî diktatörlük dönemine ilişkin güzellmeleri ile bilinen; insan haklarının "düzgün" davranan insanlar için olduğunu iddia ederek işkencenin meşru olduğunu savunan; iklim değişikliği konusunda yüksek sesli bir inkârcı tavırla hemen her türlü çevre regülasyonuna karşı çıkan bir portre var karşımızda. Dolayısıyla, Bolsonaro'nun başkan seçilmesinin Brezilya'da demokrasinin zayıflaması ile ilişkisi üzerine düşünürken, aşırı sağın demokrasi ile olan içkin gerilimini hatırd tutmak gerek.

Bolsonaro iktidarda

Bolsonaro Ekim 2018'de yapılan seçimlerin ilk turunda oyların %46'sını, ikinci turda ise %55'ni alarak, başkanlık koltuğuna oturdu. Seçildikten sonra da, siyaset sürecini militarize etmekten yana oldu. 23 bakandan oluşan kabinesinde yedi subay vardı. 2020'de bir subayı daha bakan olarak atadı, bir başka subaya da özel kalemini teslim etti (Chirio, 2021). Bu militerleştirme siyasetle sınırlı değildi. Örneğin eğitim sisteminde sistematik olarak militerleştirme adımları atıldı. Eğitim Bakanlığı bünyesinde sivil-askerî okullar ile ilgili bir müsteşarlık kuruldu ve başına bir yarbay getirildi. Bakanlık, hedeflerinin 2023'e kadar her eyalete 180 sivil-askerî okul açılması olduğunu ifade ediyordu. Bu hedef kapsamında eyalet ve yerel yönetimlere Savunma Bakanlığı'ndan bütçe ayrıldı. 2020'de 27 eyaletin 23'ünde 54 okul bu programa katılmıştı (da Silva, 2021). Kimilerinde askerlerin kimilerinde polis teşkilatı mensuplarının disiplinden sorumlu olduğu bu okullarda, öğrenciler askerî üniformalar giyiyorlar ve törenler askerî kurallara uyarınca yapılıyordu. Eğitim faaliyetleri ise öğretmenler tarafından yürütülüyordu. Müfredat ise, Bolsonaro'nun sol hegemonyaya karşı yürüt-

tüğü kültür savaşının bir cephesi olarak tasarlanmıştı. Ordu, ayrıca polis görevini üstlenerek, hatta kimi zaman yol ve köprü yapımı gibi altyapı projelerine girerek de kamuoyundaki meşruiyetini arttırmaktaydı (Chirio, 2021).

Bu militerleştirme eğilimlerine, Bolsonaro'nun, suçla mücadele etmek ve *favela*'ları kontrol altına almak için paramiliter grupları el altından desteklediğini, hatta bizzat oğluna bağlı paramiliter gruplar olduğunu da eklemek gerekir (Heller, 2020). Faşist rejimlerin en temel değerlerinden ve örgütlenme biçimlerinden birinin paramilitarizm olduğu (Mann, 2020) hatırlandığında, bu son derece kritik bir noktadır. Bununla beraber, Bolsonaro Brezilyası'nda paramiliter ağı komuta eden, faşist bir partinin iktidarda olduğunu söylemek mümkün değil; Bolsonaro'nun stratejisi daha ziyade siyasi akımını "faşistleştirmek" üzerine kuruluydu (Arcary, 2021; ayrıca bkz. Anderson, 2019). 25 eyalet valisinin, kendilerine bağlı askerî polisler arasında Bolsonaro'ya desteğin kaygı verici boyuta ulaşmasından yakındığı da bu bağlamda not edilmelidir (Paraguassu, 2021).

Bolsonaro döneminde Brezilya demokrasisinde gerilemeyi incelerken Amazonlar'daki ormansızlaşma sürecini de dikkate almak gerek. Zira Bolsonaro'nun bu konudaki tavrı ekolojik dengeye verdiği zarara ilaveten genel bir sivil toplum karşıtlığını da güçlendirdi. Bolsonaro'nun Amazonlar'ı ticari kullanıma açma, tarım ve madencilik bakımından geliştirme vaadine karşı hem Brezilya'dan hem de uluslararası arenadan tepkiler yükseldi. Almanya ve Norveç bu nedenle Amazon ormanı için yaptıkları mali yardımları kesti (DW Türkçe, 2019). Ağustos 2019'a gelindiğinde Brezilya'daki Ulusal Uzay Araştırmaları Kurumu (INPE) ülkede bu yıl içinde (çok büyük bölümü Amazonlar'da olmak üzere) 72.843 orman yangını tespit edildiğini açıkladı. Bu orman yangını sayılarında bir önceki yıla göre %82'lik bir artışa denk düşüyordu. Bolsonaro, "Sivil toplum kuruluşları bana karşı, Brezilya hükümetine karşı dikkat çekebilmek için suç eylemlerinde bulunmuş olabilirler" açıklamasıyla, yangınlardan sivil toplum kuruluşlarını sorumlu tuttu. Bolsonaro'ya göre, maddi kaynakları kesilmiş örgütler bu yola başvurmuş olabilir. Ayrıca Bolsonaro INPE üyelerinin, iktidarı kötü göstermek için orman tahribatı hakkında "yanıltıcı rakamlar yayımlamış olabileceğini" de öne sürdü ve "şüpheli" bulduğu rakamları sağlayan yetkilileri derhal görevden alacağını söyledi (Çongar, 2019). Amazonlar'daki "ormansızlaşma"ya dair kaygılarını dile getiren uluslararası liderlere de "İşinize bakın" diyerek tepki gösteren Bolsonaro, uluslararası eleştirileri "Bu karşı karşıya kaldığımız bir savaş" sözleriyle yorumladı (DW Türkçe, 2019).

Bolsonaro'nun Covid-19 pandemisinin önemini inkâr eden dünya liderleri arasında yer aldığı ve aldığı kararlarla demokratik kurumları gerilediği söylenebilir. Aşı karşıtı olan ve kendisi de aşı olmayan Bolsonaro, hem sosyal mesafe kuralları getirmeye çalışan eyaletlere engel olmaya çalıştı hem de pandemiye dair yanlış bilgileri kamuoyuyla paylaştı. Dünya Sağlık Örgütü'nün pandemiye dair önerilerini savunan sağlık bakanını görevden aldı. Bir sonraki bakan da Bolsonaro'nun henüz etkisi ispatlanmamış tedaviler önermesi üzerine istifa etti. Bir Senato Komisyonu'nun Ekim 2021 tarihli 1300 sayfalık raporunda, Bolsona-

ro pandemi sırasındaki ihmalleri –özellikle de erken aşı edinme fırsatlarını geri çevirmesi, aşılama kampanyasını geciktirmesi– nedeniyle insanlığa karşı suç işlemekle itham edildi (BBC, 2021).

Saad-Filho (2021), Bolsonaro'nun Ekonomi Bakanlığı'nı Paulo Guedes'e emanet ederek kendisinden beklenen otoriter neoliberalizmi sergilemekte olduğunu not ediyor. Guedes, hemen her şeyi özelleştirmeyi, daha az eşitlikçi bir vergi sistemini ve mevcut nispeten eşitlikçi emeklilik sistemi yerine kuşaklar ve sınıflar arası yeniden dağıtımı en aza indirecek, bireysel hesaplarla ve sert üst sınırlarla çalışacak yeni bir emeklilik sistemi getirmeyi amaçladı. Bu neoliberal politikaların yıkıcılığı karşısında Bolsonaro'nun 2022 seçimlerini kaybetme olasılığı arttı. Ancak, Bolsonaro bu kez de demokrasi ve seçim sistemi şüphesi açıklamalarla demokratik kurum ve süreçlerin meşruiyetini zayıflatma çabasına girdi. *Guardian*'da çıkan başyazıya göre, destekçilerinin oranı her üç seçmenden birine gerileyen Bolsonaro, tıpkı Trump'un yaptığı gibi, seçim sistemine güvenmediğini, özellikle elektronik oy verme mekanizmasına dair şüpheleri olduğunu dillendirmeye başladı (*The Guardian Editorial*, 2021). Yüksek Seçim Mahkemesi'ni "Lu-la'nın iktidara geri dönüşünü sağlamak için hileli oylama sisteminin muhafaza edilmesinde suç ortaklığı" yapmakla itham etti. Bu sırada, Bolsonaro'nun talimatıyla başlatılan soruşturmada federal polis, son 25 yılda yapılmış seçim hilelerine ilişkin herhangi bir kanıta ulaşamayınca; Yüksek Seçim Mahkemesi, oylama sistemine saldırmak için yalan haber yaymak, sosyal medyayı uygunsuz kullanmak, siyasi gücünü kötüye kullanmak ve yolsuzluk iddialarıyla Bolsonaro aleyhine soruşturma açtı ve Brezilya Yüksek Mahkemesi'nden Bolsonaro'nun sosyal medyada "seçim sistemine saldırıp Brezilya'nın demokrasisini tehdit ederek suç işleyip işlemediği"ni soruşturmasını istedi (*Sputnik Türkiye*, 2021).

Bolsonaro 2021'in Eylül ayında Rio de Janeiro, Brasília ve São Paulo'da düzenlediği mitinglerde seçime dair şüpheliğini vurgulayarak Yüksek Mahkeme ile gerginliği tırmandırdı. Bolsonaro da Yüksek Mahkeme yargıcı Alexandre de Moraes'in istifasını istiyordu. 7 Eylül bağımsızlık günü nedeniyle São Paulo'daki törende yaptığı konuşmada Bolsonaro, "kendisini ancak tanrının iktidardan indirebileceğini" söyledi (*Gazete Duvar*, 2021b). Diğer yandan Eylül'ün ikinci haftasında Bolsonaro Yüksek Mahkeme ile gerilimi düşürmek için niyetinin devletin hiçbir kurumuna saldırmak olmadığını söyledi (Brito, 2021).

Bütün bu gelişmeler Bolsonaro'nun kendisini iktidara taşıyan ittifakla arasının açılmasına yol açtı. 2021 Ağustos'unun başında aralarında ülkenin büyük banka ve şirket sahiplerinin de bulunduğu yüzlerce iş insanı, "Seçimlere Saygı Gösterilecek" başlıklı bir açık mektup yayımladı. Sermaye çevrelerinin önemli bir bölümünün görüşünü yansıtan bu açık mektup, "Sağlıklı bir demokrasinin temel ilkesi seçimlerin düzenlenmesi ve tüm katılımcıların sonuçları kabul etmesidir. Brezilya toplumu anayasanın garantörüdür ve otoriter maceraları kabul etmeyecektir" ifadeleriyle Bolsonaro'nun seçimlerin meşruiyetini zayıflatma eğilimine açıkça karşı çıktı (*Gazete Duvar*, 2021a). Ayrıca, özellikle Covid-19 pandemisine ilişkin atılan yanlış adımlardan sonra, Brezilya ordusunun Bolso-

naro'ya, Savunma Bakanı'nın görevden alınmasını protesto ederek istifa eden üç kuvvet komutanı gibi, kimi zaman açıktan, kimi zamansa daha üstü örtülü şekilde mesafelendiği de not edilmelidir (Chirio, 2021).

Genel değerlendirme

Lula ve Dilma Rousseffin başkanlık koltuğuna oturdukları ve demokrasinin geliştiği PT yılları sonrası, demokrasisizleşme sürecini başlatan Bolsonaro'nun seçilmesi nasıl mümkün oldu? Bu soruyu düşünürken ilk olarak meclis ve yargı darbeleri ile başlayan sürecin zemini hazırladığını, bu darbelerle demokrasinin alan kaybetmeye başladığını not etmek gerek. Saad-Filho'ya göre (2021) Brezilya demokrasisizleşmesini hızlandıran Bolsonaro'nun 2018 seçim kampanyasında dört unsur öne çıktı. İlk olarak, 1991'den beri senatör olmasına karşın ciddi bir yolsuzluk karşısı söylemle Bolsonaro kendisini düzenin içinden olmayan bir siyasetçi olarak konumlandırdı. İkincisi, muhafazakâr değerlere atıfla sosyal hareketlere ve solun geneline saldırdı. Soldan, yolsuzlukla ilişkili, tanrı tanımaz komünistler olarak söz eden Bolsonaro, "kaybolmuş" kültürel değerlerin restorasyonu hedefini dillendirdi. Üçüncüsü, yılda altmış binin üzerinde cinayetin işlendiği, toplumun her kesimi için önemli bir sorun olan şiddet meselesine aşırı sağ tarzda bir çözüm önerisi getirdi. Bu, 2003'te yapılan silah sahibi olmayı zorlaştıran mevzuat değişikliğini iptal ederek, bireylerin silah sahibi olmasını kolaylaştırmak ve katı güvenlikçi bir siyaset anlamına geliyordu. Kampanyanın dördüncü unsuruydu bürokrasiyi küçültme ve yolsuzluklara batmış devletin yol açtığı kayıplardan kurtulma hedeflerini öne çıkaran bir neoliberal ekonomik programdı.

Fikirler-çıkarlar-kurumlar çerçevesini hatırlayacak olursak, kampanyanın bu dört unsuru fikirler bağlamında kazanan fikirlerin neler olduğunu gösteriyor. Bolsonaro'nun önemli bir orta sınıf seçmen desteği sayesinde seçildiği de not edilmeli (Saad-Filho, 2021; Heller, 2020). Zira, PT iktidarlarında toplumun hem zengin hem de yoksulları için refah seviyelerinde ilerleme söz konusuyken, orta sınıflar ekonomik ve sosyal statülerini, hem mutlak hem de göreceli olarak korumakta zorlanmış, yeni kuşak orta sınıfın eski kuşağın refahını yakalama imkânları sınırlanmıştı (Saad-Filho, 2021). Bolsonaro'nun iktidara gelişinde otoriter bir neoliberalizmden yana olan elitlerin ittifakı kilit önemdeydi. Bu elit ittifakı, en temel olarak hükümetin ayrıcalıklı sınıftan özerkleşmesini önlemeyi ve sosyal dışlama mekanizmalarını yeniden tesis etmeyi hedefliyordu. Özellikle yoksullar için daha yüksek asgari ücret, milyonlarca yeni düşük ücretli iş ve yeni sosyal yükselme imkânları (örneğin üniversitelerde ve kamu hizmetlerinde "ırk" kotaları) ve bunların üzerine bir de orta düzey yönetici pozisyonlarının azalması, orta sınıfları geleneksel kariyer yolculuklarından uzaklaştırmış, onları elitlerin ittifakını desteklemeye sevk etmişti (Saad-Filho, 2021). PT döneminde yoksulların durumlarına dair iyileştirmeler yapılmış, siyaset kurumu merkezden yerele daha kapsayıcı ve nüfusun çeşitliliğini yansıtır hale gelmişti. Nitekim

2015'ten itibaren orta sınıf protestolarında, devletin “hak etmeyen yoksullara” cömertçe yardım ettiği iddia edilip, yoksullara aktarılan bütçe payı eleştirilmişti (Heller, 2020). Beyaz ayrıcalıklarının aşındığını düşünen orta sınıflar, PT karşıtlığında buluşuyorlardı. Bu resme, ekonomik daralmayla birlikte elde ettiği kısmi maddi kazanımları da yitiren güvencesiz ve enformel emekçilerin PT çizgisinden koparak Bolsonaro'ya yöneldiklerini de eklemek gerek (Özden, 2021).

Saad-Filho (2021) Brezilya'da aşırı sağın istikrarlı liderliğe, güçlü bir harekete ve sağlam partilere sahip olmaksızın seçim başarısı elde ettiğini ve bu bağlamda Brezilya'daki otoriter neoliberalizmin diğer ülkelerdeki deneyimlerle ciddi biçimde ayrıştığını vurguluyor. Bolsonaro'nun başkanlık süresince attığı adımlar demokrasisizleşme bakımından son derece önemli adımlardı. Buna karşın Bolsonaro yönetiminin örgütsel zayıflığı ve istikrarı sağlamaktan uzak görüntüsü, 2022 seçimlerinde gidişatın değişebileceğine ilişkin kimi işaretler veriyordu.

Ekim 2022'de yapılan seçimlerin ikinci turunda, oyların %50,9'unu alan Lula, %49,1 oy oranına ulaşan Bolsonaro'yu yendi. Bolsonaro gerek oyların %43,3'nü aldığı birinci turda, gerekse ikinci turda anketlerin öngördüğünün üzerinde oy aldı. Bolsonaro'nun görevdeyken seçim sonuçlarına güvenmeyeceği yönünde yapmış olduğu açıklamalar neticesinde, ikinci tur sonrasında Bolsonaro yanlısı kamyoncular, ülkenin çeşitli bölgelerindeki yolları kapatarak gösteriler düzenlediler. 1 Ocak 2023'te Lula yemin ederek göreve başladı. 8 Ocak Pazar günü Bolsonaro destekçileri başkent Brasília'da Yüksek Mahkeme, Başkanlık Sarayı ve Kongre binasının bulunduğu bölgeyi bastılar. Bu noktada Trump ile Bolsonaro arasındaki benzerlik, hatta Trump'ın model oluşturması bir kez daha karşımıza çıkıyor. Brasília'daki baskını bir “darbe girişimi” olarak nitelemek de mümkündür (Akgemci, 2023). Bir bakıma “çalınmış seçim” sloganlarıyla orduyu darbe yapmaya ikna edemeyen Bolsonaro destekçileri, kendileri darbe girişiminde bulundular. Lula'nın bu “darbe girişimi” karşısında kontrolü kaybetmemiş olması, Brezilya'da demokrasiden uzaklaşma sürecinin durdurulmasında ve tersine çevrilmesinde kritik bir aşamadır.

Sonuç

2010 sonrası döneme odaklanarak Macaristan ve Brezilya'da gözlenen demokrasisizleşme süreçlerini inceleyen bu bölümün amacı, bu iki vaka üzerinden genel bir model sunmak değildir. Bununla birlikte, inceleme sonucu beliren kimi ortak özelliklerden söz etmek ve bunları demokrasisizleşmeye ilişkin literatürle birlikte okumak mümkündür. Söz konusu literatürde demokrasiden uzaklaşma eğilimleri, seçimli otoriterlik (*electoral authoritarianism*), melez rejimler, göstermelik demokrasiler (*façade democracies*), seçimsel demokrasiler (*electoral democracies*) (Gözler, 2018; Morse, 2012) gibi kavramlarla ele alınıyor. Ancak, bu sıfatlı demokrasi kavramlarının genel kabul görmüş sınırları olduğunu söylemek kolay değil. Bir kavram kimi zaman bir diğerinin alt kategorisi, kimi zaman bağımsız bir kategori olarak karşımıza çıkıyor. Nitekim David Collier ve Steven

Levitsky (1997), demokrasinin önüne getirilen sıfatlarla önerilen kavramların kimi durumlarda neredeyse aynı anlama geldiğine, meşhur olacak kavram üretme rekabetinin akademik karmaşa riski yarattığına dikkat çekmişlerdi.

Bu akademik karmaşa riskine karşı sonuç bölümündeki kavramsal tartışmayı Charles Tilly'nin (2003; 2014) demokratikleşme ve demokrasisizleşme hakkında yazdıklarına odaklanarak yapmayı tercih ediyoruz. Tilly'nin (2014: 103) benimsediği tanım ile başlayacak olursak; demokrasi, bir merkezde yoğunlaşmış devlet iktidarının kullanılmasına gösterilen, müzakere edilmiş rızayı içerir. Tam da bu nedenle demokrasi, halk seferberliğine dayanır ve temel ölçütü yurttaşların kolektif taleplerinin toplumsal hayatı dönüştürebilmesidir [bkz. Uysal]. Ayrıca farklı yurttaş gruplarının talepleri eşit bir şekilde devletin davranış tarzına dönüştürülmelidir. Devlete düşen, bu taleplerin ifadesi için politik koruma sağlamaktır. Talepler sonucu ortaya çıkacak dönüşüm, devlet ve yurttaşlar için bağlayıcı olacaktır. Bu önkabuller sonrasında Tilly (2014: 104) demokratikleşmeyi yurttaşların dile getirdikleri taleplerin alanının genişlemesi olarak tanımlar ve bu istişare (*consulation*) sürecinin daha eşit, daha fazla korunan ve daha fazla bağlayıcı olmasını demokratikleşme sürecinin unsurları arasında sayar. Bu sürecin tersi de, yani kapsamı daha sınırlı, daha az eşit, daha az korunan ve daha az bağlayıcı bir katılım ve istişare süreci, demokrasisizleşme anlamına gelir. Dört unsurdan oluşan tanım, yani daha geniş, daha eşit, daha fazla korunan ve daha fazla bağlayıcı istişare, ilk bakışta formel gözükse de, Tilly (2014: 31, 65) demokratikleşme ve demokrasisizleşmenin merkezine devlet-yurttaş mücadelesini yerleştirir. Mücadeleyi devlet ile yurttaş ya da yönetici elitlerle yurttaşlar arasında bu dört unsur hakkında yapılan mücadele olarak düşünmemiz mümkündür.

Tilly (2014: 41) "Demokratik rejimler az rastlanan, olumsal (*contingent*), yakın zamanlı oluşumlardır" derken, demokrasinin yakın tarihi boyunca dahi güvencesiz ve tersine çevrilebilir bir yönetim biçimi olageldiğini belirtiyor. Bu olumsuzluk demokrasinin istikrar yaratma kapasitesinin sınırına işaret ediyor. Demokrasisizleşme dünyanın her yeri için bir olasılıktır (Tilly, 2003). Buradaki tartışmamız için Tilly'nin diğer iki vurgusu da önemlidir. Birincisi, demokrasisizleşme genelde üç süreç sonucunda ortaya çıkar: a) Harici fetih; b) siyasi seçkinlerin önceden kabul ettikleri demokratik sözleşmeden (*democratic compact*) çekilmeleri; c) devletin işlev görmesine engel oluşturacak ölçüde ekonomik kriz (Tilly, 2014: 286). İkincisi, demokratikleşmeyi bir tehdit olarak algılayan iktidar sahipleri, 19. yüzyıldan başlayarak yarı demokratik ve demokratik sözleşmelerle bağlarını sıradan insanlardan çok daha kolay koparmışlardır (Tilly, 2014: 75). Tilly sıradan insanların demokratikleşmeden kazanacakları bir şeyler ve demokrasisizleşmeden de kaybedecekleri çok şey olduğunu vurgular.

Macaristan ve Brezilya'nın 2010-2020 arasındaki on yılı, Tilly'nin demokrasinin güvencesiz ve tersine çevrilebilir bir yönetim biçimi olduğuna ilişkin tespiti doğruluyor. 2010 sonrasında farklı tarihsel süreçlerin sonunda ve farklı decelerde konsolide olmuş bu iki demokraside, demokrasisizleşme söz konusu. Demokratikleşmenin geri çevirimi sürecinde, demokratik seçimlerin hâlâ lider-

ler tarafından meşruluklarının esas kaynağı olarak görülmekte. Aynı zamanda, Brezilya'da liderlerin ittifaklarla birlikte seçimlere girmesi, seçimlerin artık siyasi partilerin değil, liderlerin meşruluğu için önemini ortaya koyuyor. Bu bağlamda, demokratikleşmenin geri çevirimi sürecinin siyasi parti temelli siyasetin gerilmesine paralel gittiğini söylemek mümkündür [bkz. Baykan].

Yeni dalga demokrasisizleşme örneklerine baktığımızda esas erozyonun demokrasinin katılımcı boyutlarında yaşandığını, ifade özgürlüğü, alternatif bilgi kaynaklarına erişim ve örgütlenme haklarına dair gerilemeler gözlemlendiğini söyleyebiliriz. Macaristan ve Brezilya'ya baktığımızda, Tilly'nin tarif ettiği, demokrasisizleşmeyi ortaya çıkaran üç süreçten ikincisinin yani elitlerin demokrasi çerçevesine mesafelenmelerini belirleyici süreç olarak görüyoruz. Demokratikleşmeyle devreye giren daha eşitlikçi politikalardan dolayı ekonomik ve sosyal statü olarak geride kaldığına ikna olan orta sınıf ile belli elit grupların çıkarları demokrasiye mesafeli bakış noktasında buluşmaktalar. Milliyetçi ve dışlayıcı motivasyonlar da bu çıkarların örtüştüğü durumlarda demokrasiye şüpheyile bakan bir siyasal dilin oluşumuna katkı sağlıyor.

Incelediğimiz iki ülkede de elitler yakın dönemde demokrasiye, insan haklarına, özgürlüklere ve feminizme şüpheyile (hatta kimi durumda hınçla) yaklaşan fikirleri savunan bir siyasi hattı inşa ettiler ve toplumun önemli bir kesiminin bu perspektifi desteklemesiyle fikirlerini hayata geçirecekleri imkânlar yarattılar. Özellikle Brezilya örneğinde elitlerin bu çıkarlarının orta sınıfın çıkarları ile örtüştüğü tespiti (Heller, 2020), sürecin hangi nedensellik mekanizmalarıyla şekillendiğini anlamak için son derece önemlidir. Başka bir ifadeyle, demokrasisizleşme sürecini sadece elitlerin fikir ve çıkarları odağında okumanın oldukça eksik kalacağını, farklı toplumsal sınıfların çıkarlarını analize dahil etmenin gerektiğini vurgulamak gerekir. Brezilya'da orta sınıfın çıkarıyla demokratikleşmenin geri çevirimi hedefleri örtüşürken, Macaristan örneğinde düşük gelir gruplarının Orbán'ın kendilerinin lehine bir hat izlediğini düşünmeleri demokrasiden uzaklaşma sürecine destek vermelerine neden oldu (Scheiring, 2020).

Tilly'nin söz ettiği elitlerin demokrasi ile mesafelenmeleri, farklı sektörlerden elit grupların kitleleri yönetmek için demokratik kurumlar vasıtasıyla demokrasinin eşit politik katılım, güçler ayrılığı ve hak ve özgürlükler boyutlarını karizmatik liderler aracılığıyla kısıtlaması, her iki ülkede de karşımıza çıkıyor. Yurttaşlar; hükümetin temsilcileri, faaliyetleri ve kaynakları hakkında bağlayıcı istişare süreçlerinin parçası değillerse, korunan ve göreceli olarak eşit haklara sahip olamıyorlarsa, yani bir güven ağı oluşmuyorsa, bu hem elitlerin gücünü artırıyor hem de vatandaşların kısa vadede maliyetli buldukları demokratik süreçlerde işbirliği yapma teşviklerini azaltıyor (Tilly, 2003: 38-40). Brezilya örneğinde, demokratik istişare, denge ve denetim süreçleri zayıfladıkça vatandaşın demokratik katılım yerine milliyetçi ve anti-seküler yapılanmalara yöneldiğini söylemek mümkün. Bolsonaro'nun genel olarak dinî atıfları ve yükselen Evanjelizm ve Macaristan'daki yeni anayasada artan din vurgusu, aşınan sekülerizm bağlamında not edilmelidir. İlaveten iki ülkede de paramiliter yapıların görünür ol-

duğu, buna karşın tam anlamıyla siyaseti ve toplumu etki altına alabilecek güce erişemediklerini de hatırd tutmak gerekir.

Bunların yanı sıra, Tilly'ye göre devlet-yurttaş mücadelesi demokrasisizleşme sürecinin merkezî bir unsurudur. Bu bölümde incelediğimiz iki örneğe baktığımızda, Tilly'nin bu tespitine ilişkin bir yeniden yorumlama gerekiyor. Demokratikleşmenin geri çevirimi süreciyle birlikte, devlet ile hükümetteki parti arasındaki ayrımın zayıfladığı muhakkak. Özellikle Macaristan örneğinde, Orbán'ın iktidardaki süresi uzadıkça parti-devletleşme süreci gözleniyor (Becker, 2021). Bolsonaro'nun iktidarda kaldığı süre daha kısa olmakla beraber, eğitimdeki militarizasyon hamlelerinin bir tür parti-devlet bütünleşmesi atmosferine zemin hazırladığını söylemek mümkün. Dolayısıyla Tilly'nin tespitinin bütünüyle yanlış olmadığı görülüyor. Bununla birlikte, Tilly'nin tespiti demokrasisizleşmenin önemli bir aşamasını görünmez kılıyor. Bunu sürecin ilk aşaması olarak nitelemek mümkündür. Bu aşamada siyasi aktörler ve bir dizi talebi dile getiren destekçileri demokrasinin kurumsal düzleminde mücadele veriyorlar. Fikirler-çıkarlar-kurumlar çerçevesini hatırd tuttuğumuzda, kurumlar bu mücadelede belirli dirençler gösterebiliyorlar. Başka bir ifadeyle, sürecin başlangıç aşamasında mücadele devlete karşı değil, devlet üzerinde etkin olmak için yapılıyor. Sürecin sonraki aşamalarında ise, yani iktidardaki partinin devletle bütünleşmesi aşamasında, mücadelenin devlete karşı da verildiğini söylemek mümkündür.

Incelediğimiz iki ülkede de demokrasisizleşme süreci öncesinde sol ya da merkeze yakın siyasetin bir krizle meşruiyet aşınması yaşadığını görüyoruz. Macaristan'da Gyurcsány'nın 2006'da sızan ve hükümetinin kamuoyuna yalan söylediğini itiraf eden konuşması sonrası MSZP'nin yaşadığı itibar kaybını ve Brezilya'da PT'nin kendisini yolsuzluk iddialarından ayıştıramamasını, demokratikleşmenin geri çevirimi sürecinin önemli hazırlayıcıları olarak vurgulamak gerekir. 2010 sonrası dönemde incelediğimiz iki ülkede gözlenen süreçler, çoğunlukla pek sorgulanmaksızın kabul edilen demokrasinin istikrar yaratacağı beklentisinin her durumda geçerli olmadığını gösteriyor. İlaveten burada sunduğumuz çerçeve, aynı zamanda demokrasisizleşmeye yönelmiş siyasi projelerin kendilerini yeniden üretebilme kapasitelerine, başka bir ifadeyle istikrarı yakalama olasılıklarına dair bir tartışmaya ilişkin bir zemin olarak da okunabilir. Heller (2020) Brezilya'da seçimsel demokrasilerin korunmasının yüksek bir olasılık olduğunu, çünkü bu ülkedeki liderlerin esas meşruiyet kaynağı olarak "halkın iradesine" işaret ettiklerini, halkın önemli kesimlerinin siyasi katılımın faydalarını gördüğünü ve aynı zamanda seçkinlerin de çoğulcu ortamda sosyal düzeni korumak için demokratik çekişmenin gerekli olduğunu kabul ettiklerini belirtmişti. Lula'nın 2022 seçim zaferi ve seçim sonrasında seçkinlerin ve kurumların demokrasiye bağlı kalmış olmaları Heller'in değerlendirmesinin haklı çıktığını gösterdi. Orbán'ın 2022 seçim galibiyetiyle demokratikleşmenin geri çevirimi sürecinin seçimlerle durdurulmasının zorluklarına işaret ediyor.

ARIZALARI VE AÇILIMLARI İLE TÜRKİYE DEMOKRASİ TARİHİ

MENDERES ÇINAR

Türkiye'nin demokrasi birikimine ve tecrübesine nasıl bakacağımızı en çok içinde bulunduğumuz bağlam belirliyor. Çok da uzak olmayan geçmişte iyileştirme amacıyla demokrasimizin eksikliklerine odaklanıyorduk. Bugün ise demokratik kurum, kural ve değerleri hoyratça hedef alan otoriterliğin metastaz yapmasını engellemeyi demokrasi adına kazanım sayacak durumdayız. Söz konusu otoriterliğin faili olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) ve lideri, sırf otoriter pratiklerini zorlaştırdığı için modern Türkiye'nin üzerine kurulduğu Osmanlı-Türk modernleşmesinin kurumsal birikimini yıkıyor. Tek “yerli ve milli” siyasal güç olduğunu öne sürerek, “200 yıllık parantezi kapatıyoruz” diyerek, kadın-erkek eşitliği gibi demokratik normları benimsemiş toplum kesimlerini “mankurt”, “beşinci kol”, “gayri milli”, “sürtük” gibi yaftalarla gayrimeşrulaştırarak, seçme ve seçilme hakkı dahil temel demokratik hakları çiğniyor ve neredeyse mutlak güce sahip şahsi bir yönetimi tüm beceriksizliklerine ve başarsızlıklarına rağmen güzelliyor.

Daha da önemlisi, içinde bulunduğumuz otoriter bağlam, geçmiş kusurlu demokrasimizin sadece bizi iyimser kılacak boyutlarına odaklanma ve nostaljik restorasyon arayışlarına yönelme risklerini doğuruyor. Oysa kendi gerçekliği-mizle hangi yönelim ve yöntemlerle ve ne ölçüde yüzleşeceğimiz, mevcut otoriter şartları “yeniden ve daha gelişmiş bir demokrasi” fırsatına çevirmemiz açısından belirleyici bir öneme sahiptir. Yüzleşme sürecinin başat sorunlarından biri, serbest seçimlerin ötesine giden bir “olmuş demokrasi” yolunun, yönteminin, düşünsel kaynaklarının ve siyasal iradesinin tıkanıp kalmasıdır. Bu, hak ve özgürlüklerin (kişilerin dininden, dilinden, cinsel ve etnik kimliğinden, siyasi görüşünden, yaşam tarzından bağımsız) evrenselliğini toplumsallaştıran, eşit

yurttaşlık eksenli bir kamusal alana geçiş yapılamaması sorunudur [bkz. Zabcı]. Ulusal kimlik ve laiklikle ilgili meseleleri kurucu bir çoğulcu demokratik yönetimle tartışıp çözememektir. Sosyalist, dinsel ve etnik siyasal oluşumlar ve talepleri hangi nedenlerle “demokratik iyileşme” vesilesi olarak görülmemiştir? Nasıl olmuştur da tutarlı bir biçimde steril bir demokrasi anlayışında ısrar edilmiştir?

Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet modernleşmesi ışığında çok partili rejime geçiş

Türkiye demokrasisinin üzerinde yükseldiği siyasi düzenin temelleri Osmanlı devletini yasalarla yönetilen bir *Rechtsstaat*’a dönüştürmeyi amaçlayan Osmanlı-Türk modernleşme sürecinde atıldı (İslamoğlu, 2021). Söz konusu mirasın ilk akla gelen unsurları arasında saltanat fikrinin/makamının aşınmasını; yasalara ve kurumlara dayanan *gayri şahsi devlet ve adalet* kavramlarının gelişmeye başlamasını; gayri şahsi yönetimin bir unsuru olarak *temsili demokrasi kurumlarının* (Vilayet Meclisleri, Meclis-i Mebusan) devreye girmesini; *eşit yurttaşlık* temelinde örgütlenme normunu; bürokratik otoritelerin sivil dinî alanı ve dinî otoritelerin işlevlerini kontrol altına almasına ve/veya dinî olana paralel (laik) kurumlar ve süreçler oluşturmaya dayanan *laikleşmeyi*; siyasal süreçlerin şahıslar yerine fikirler ekseninde şekillenmesi ve basın organlarında tartışılmasıyla oluşan *kamuoymu ve siyasi partileri* saymak mümkündür.

Cumhuriyet’in kurucuları, Türkiye’yi o zaman sadece Batılı milletlerden oluşan uluslararası toplumun “egemenliği tanınan, tam ve eşit bir üyesi” yapmayı amaçladı (Mardin, 1990; İnalçık, 1980). Bu amaç, artık siyasal meşruiyetin temeli olarak benimsenen ulusu Batılı bir ulus olarak kurmak amacıyla bir dizi radikal reformu ve bu reformları gerçekleştirecek bir tek parti rejiminin kurulmasını gerektirdi. Tek parti rejimine (1925-1946) demokrasi amacı atfedilip, edilmeyeceği tartışmalıdır (Özbudun, 1981; Turan, 1988; Köker, 1990; Karpat, 1991; Çelik, 2009; Plaggenburg, 2014). 1946’da çok partili rejime geçiş sürecinin başlatılması, tek parti (Cumhuriyet Halk Partisi, CHP) içindeki muhalefete rağmen ilerletilmesi ve nihayetinde iktidarın 1950’deki serbest seçimler sonucunda, üstelik siyasal sistemde çok büyük bir değişime gerek duymadan teslim edilmesi, tek parti rejiminin nihai hedefinin demokrasi olduğu iddiasının somut gerekçeleridir. Bu iddiayı güçlendiren bir başka husus da, muhalefetin çok partili rejime geçişi ve bu süreçte talep ettiği serbest seçim, tarafsız cumhurbaşkanı, üniversite özerkliği gibi demokratikleşme adımlarını Cumhuriyet’in amacı ve Atatürk’ün başladığı işi bitirmek olarak çerçevelendirmesidir. Bunlara Atatürk’ün başladığı işin Cumhuriyet’in toplumsallaşması olduğu ve bu nedenle tarihe bir diktatörlük, istibdat müessesesi ile geçmeyi istememiş olduğu da eklenmelidir.

Buna karşılık, çok partili rejime geçiş sürecinin sadık bir muhalefet partisi arayışıyla, açık oy gizli sayım ilkesine dayanan gayri demokratik bir seçimle (1946) ve sürece kökten karşı çıkan Recep Peker’e hükümet kurdurularak baş-

latılması, ya demokrasi hedefinin “ikincilliğinin” ya da iktidara meydan okumayacak sadık bir muhalefet partisiyle “demokrasi” olunabileceği zannının göstergesidir. Sürecin ilerlemesini demokrasi tecrübemize de damgasını vuran iki faktör kolaylaştırdı. Birincisi, “büyük ve değerli bir yapıt” olan Cumhuriyet’in “modern, uygar ve bütün insanlık değerlerini temel tutan” (İnönü’den akt. Goloğlu, 2012: 435-436) bir rejim olarak tasarlanmasıdır. İkincisi ise, iktidara meydan okumasına izin verilen Demokrat Parti’nin (DP) CHP’den doğması ve ondan ideolojik olarak çok farklı olmamasıdır. Böylece demokrasinin Batı’nın siyasi normu ve formu haline geldiği İkinci Dünya Savaşı’nın sonrasında (Dunn, 2018; Berman, 2019), medeni dünyada yer almak kararlılığında olan İnönü liderliği, iktidarı ideolojisi kendisinininkinden çok farklı olmayan bir partiye teslim etme rahatlığı içinde, hem çağdaşlaşmanın gereğini yerine getirmiş hem de Cumhuriyet’in bekasının CHP iktidarına bağlı olmadığını göstermiştir.

Çok partili rejime *çağdaşlaşma* hedefinin gereği olarak geçildiğini gösteren bu durum, bir siyasi ve toplumsal örgütlenme ve özneleşme, bir iktidar dağılımı meselesi olarak demokrasinin kendisi, kurumları ve değerleri hakkında düşünmeyi ve tartışmayı zorlaştırdı. Kendi toplumsal/siyasal dinamiklerinden demokratik kurumsallaşma ve değerler dizisi üretemeyen; insan hakları ve demokrasi ile ilgili uluslararası metinlerin hemen hepsine imza koyarak çağdaş medeniyet normlarına bağlılığını gösteren ancak bunların çoğunun gereğini ısrarla yerine getirmeyen bir “kusurlu demokrasi” böylece gelişti.

İlk demokrasi tecrübesi, 1950-1960: Demokratlığın anti-vesayetçilik olarak doğuşu

Yapısal değişimin, siyasi alanın ve seçkinler uzlaşmasının sınırları

Geçiş sürecinde; CHP tüzüğünde “değişmez genel başkanlık” statüsü ve basın yasasında hükümetin gazete kapatma yetkisi kaldırıldı, üniversitelerin özerkliği artırıldı. Bu kısmi liberalleşmeden daha belirleyici olan değişiklikler ise seçim yasasındaydı: Önce tek dereceli seçim sistemi (1946), ardından DP’nin meşruiyet sınırlarını aşmayan ısrarlı muhalefeti sayesinde tarafsız yargı denetiminde serbest seçim ilkesi (1950) benimsendi. Buna karşılık, iktidarı mecliste toplayan, dolayısıyla güçler ayrılığı ilkesi bakımından yetersiz 1924 Anayasası; meclis çoğunluğunu elde etmeyi kolaylaştıran çoğunlukçu seçim sistemi; çok partili rejim için yetersiz olan Meclis İltüzüğü değiştirilmedi.

Siyasi aktörlerin demokrasi terbiyesini demokrasinin akıbeti açısından kritik hale getiren bu duruma, siyasi alanı sınırlandıran tercihler eşlik etti. Sınıf, kimlik ve ideoloji temelli partilere izin verilmedi. İktidara meydan okuyabilen “ciddi” muhalefet partisinin CHP’den çok farklı olmayan DP olması sağlandı (Eroğlu, 2006). Orta sınıflar, orta ve büyük toprak sahipleri, dindar muhafazakârlar ve köylülerden oluşan çok sınıflı bir koalisyonu içeren DP, tıpkı CHP gibi, “he-

terojen seçkin koalisyonuna ve ona bağlı patronaj ağlarına” dayanmakta ve bütün milleti tek başına temsil etme iddiasındaydı (Baykan, 2022; Angrist, 2004). Sürecin, laiklik, eğitim seferberliği ve dış politika konularında DP’nin CHP çizgisinden sapmayacağı sözü üzerine ilerlemesi ise, temel politika konularında seçkinler arası bir uzlaşma olduğunu gösterdi. Fakat fikir, kimlik ve çıkar farklılıklarının ve bunların temsilinin doğallığı, dolayısıyla iktidarın ve muhalefetin meşruiyeti gibi demokrasinin olmazsa olmaz ilkelerinde uzlaşmanın akıbeti belirsizdi [bkz. Kalaycıoğlu]. Üstelik çok partili hayata geçişi kolaylaştıran iki parti arasındaki ideolojik yakınlık, aktörlerin ancak demokratik terbiye sınırlarını aşan bir çatışmacılıkla farklılıklarını ve bütünlüklerini koruyabildiği bir ortam yaratması bakımından bir handicap oluşturdu (Turan, 1988).

Demokrasi anlayışının sınırları: Anti-vesayetçilik ve ekonomizm

DP, ekonomik kalkınmayı ulusal proje haline getiren apolitik bir *ekonomizm* yoluyla tek parti rejiminin kültürel modernleşme projesini ikincilleştirerek kendisini CHP’den farklılaştırdı (Taşkın, 2009; Sunar, 2010). Böylece, kültürel modernleşme projesini açıkça reddetmeden, fakat onun ima ettiği vesayetçi karakterin (“halk için halka rağmen” halkçılığının) karşısında konumlanarak “demokratlık” iddiasında bulundu. Bu *anti-vesayetçi*, anti-CHP duruşunu da klientalist yöntemlerle siyasetin dağıtıcı fonksiyonlarını ön plana çıkardığı, *halkın talep ve ihtiyaçlarına duyarlı* bir parti olma iddiasıyla destekledi.

Dolayısıyla, DP’nin (ve kurucusu olduğu merkez-sağ geleneğin) siyasal kimliğini belirleyen temel faktör liberal, İslâmcı veya muhafazakâr bir ideoloji değil, vesayetçilik ve onunla özdeşleştirdiği CHP karşıtlığıydı. *Bürokrasi ve aydın karşıtlığı, militan laiklik politikalarına mesafe, özel girişimi destekleme* ve halka iktidarı belirleme gücü veren *serbest seçimlere vurgu*, bu karakterinin bir sonucu (Kasaba, 1993). “Demokratlığını” gösterdiği klientalist yöntemler ise, vesayetçiliğin ima ettiği hiyerarşik devlet-toplum ilişkisini, “vasıta devlet” dediği anlayışla destekçilerine dostane/sempatik kılarak, yeniden üretti. Talep ve şikâyetlere duyarlılığın destekçilere gösterilen bir ayrıcalık olduğu klientalist ilişkiler, aynı zamanda eşit vatandaşlık idealini ve tikel çıkarları aşan bir ortak iyi anlayışını da aşındırdı. Halkı siyasete bağlı bulundukları geleneksel iktidar yapılarının bir parçası olarak katarken, geniş aileler, tarikatlar ve aşiretlerin ima ettiği iktidar ilişkilerini sorgulamadan araçsallaştırarak yeniden üretti (Kasaba, 1993).

Aktörlerin demokrasi karşıtı tutumları

Türkiye’yi çok partili rejime taşıyan CHP, ideoloji, örgüt ve program açılarından çok partili rejime hazır değildi. DP’nin otoriter eğilimlerinin iyice belirginleştiği 1950’li yılların ikinci yarısına kadar, Cumhuriyet devrimlerinin savunu-

culuğuna odaklanan laiklik ve devletçilik eksenli bir muhalefet stratejisi benimseyerek “devlet partisi” niteliğini korudu (Erdem, 2009). Bu muhalefet stratejisinin iki sonucu oldu. Birincisi, kamu yararının, doğru politikanın halka sorularak, halkın taleplerine duyarlı olan siyasetçiler tarafından belirlenemeyeceği iddiasıyla, DP’yi kategorik olarak eleştirdi ki, bu DP’nin meşruiyetini tanımadığı anlamına geldi. İkincisi, kendi doğruluğundan emin olan CHP, yoksulluk gibi maddi problemlerin DP’nin popülaritesine katkısını göz ardı edip, sadece laiklik reformları nedeniyle muhalefete düştüğüne inandı (Tachau, 1991). CHP’nin siyaseten yaptığı en vahim demokrasi yanlışları da bu inanç temelinde kendisine dair geliştirdiği bir ezberden ya da önyargıdan kaynaklandı. Toplumu, aydın, ilerici, yurttaş bilincine sahip bir azınlık ve eğitimsiz, köylü, bağnaz bir çoğunluk olarak iki kategoriye ayıran bu ezber, CHP’yi dar bir muhakemeye hapsedti: “Geniş seçmen kitleleri CHP’yi hiçbir zaman takdir edemez, dolayısıyla CHP demokratik yollardan iktidara gelemmez.” Bu inanç, DP’nin, Türkiye’nin en modernleşmiş Batı bölgelerinde toplumsal taban bulduğunu, popülaritesinin laikliğe karşı çıkmaktan ziyade nüfusun çoğunluğunu oluşturan tarımla istigal eden kitlelere vaat ettiklerinden/verdiklerinden kaynaklandığını görmezden geldi (Wuthrich, 2013). Daha da önemlisi, CHP’nin demokratik siyasete adapte olmasını zora soktu ve rakipleri tarafından vesayetçi bir parti olarak stereotipleştirilmesini kolaylaştırdı. CHP ancak 1950’li yılların ikinci yarısında demokratik siyasete adapte olmaya başladı. DP’nin otoriterizmini protesto ederek ayrılan liberallerin 1955’te kurduğu Hürriyet Partisi’nin 1958’de CHP’ye katılması, CHP’de Araştırma Dokümantasyon Bürosu’nun ve Gençlik Kolları’nın kurulması, İnönü’nün demokratik siyasette ısrar etmesi, dolayısıyla bu adaptasyon sürecine katkıda bulunan girişimlerden bazılarıydı (Emre, 2013).

DP ise, CHP’nin içinde sosyalleşmiş olması bakımından tek parti zihniyetine sahipti. Daha 1953 yılında CHP’nin malvarlığına el koyma veya “siyasi” beyanda bulunan öğretim üyelerini üniversiteden çıkarma girişimleriyle gösterdiği muhalefete ve ifade özgürlüğüne yönelik tahammülsüzlüğü, bu sosyalleşmenin izdüşümleridir. Özellikle ekonominin daraldığı, bazı temel malların bulunmadığı, dış borç ödemesinde aksamalar olduğu, enflasyonun arttığı ve hatta tek parti rejimini hatırlatan Milli Koruma Kanunu’nun çıkarıldığı 1950’li yılların ikinci yarısında, DP’nin iktidar stratejisi muhalefeti bastırmak ve nihayetinde ortadan kaldırmaktı. 1954 seçimlerinden sonra muhalefete oy veren Kırşehir ilinin ilçe, Malatya ilinin Malatya ve Adıyaman olarak bölünmesi örneğinde olduğu gibi muhalefete oy veren seçmeni cezalandırması; muhalif basına ilan, matbaa mürekkebi ve gazete kâğıdı vermemesi, “devletin siyasi ve mali itibarını sarsacak” haber yapanlara 1-3 yıl hapis cezası getirmesi; muhalefetin radyodan propaganda, meydanlarda miting, il kongresi, genel merkezinde veya genel başkanının evinde toplantı yapmasını ve Anıtkabir’e çelenk koymasını engellemesi; seçim yasalarını değiştirerek muhalefet partilerinin işbirliğini imkânsızlaştırması; Meclis İctüzüğü’nü değiştirerek muhalefetin grup kurma, ifade hürriyeti, dokunulmazlık ve hesap sorma imkânlarını kısıtlaması; ni-

hayatında “fesat ve melanet yuvası” olduğunu iddia ederek, ortadan kaldırmak amacıyla muhalefet hakkında Tahkikat Komisyonu kurması, söz konusu tahammülsüzlüğün göstergelerindendi (Atılğan, 2015; Eroğul, 2006). İktidarın Meclis’te toplandığı bir sistemde, DP hükümetini kontrol edecek, dengeleyecek tek odak, desteğine mahkûm olduğu Meclis Grubu idi. 6-7 Eylül (1955) olayları ertesinde başbakan hariç tüm kabineyi tek tek düşürerek etkisini gösteren bu grup, kutuplaşmacı siyasetin içeriden eleştirileri zorlaştırmasıyla disiplin altına alındı.

1960-1980: İlerici darbe, darbeci ilericilik ve sınırlı demokratik tahammül

27 Mayıs 1960 darbesi hem Türkiye’nin ilk demokrasi tecrübesini sonlandırdı hem müstesna bir demokrasi tecrübesinin başlangıcı oldu. Yönetime el koyan genç subaylardan oluşan Milli Birlik Komitesi (MBK), önce demokrasiye geri dönüşü belirsiz bir geleceğe erteleyen kendi içindeki 14’ler grubunu tasfiye etti. Ardından, siyasi iktidarı devletle bütünleşmiş bir bürokratik kurum olarak tasarlayan aydınları marjinalleştirerek (Camelio, 2016), birçok açıdan çoğulcu demokratik siyasete elverişli bir yasal-kurumsal altyapı (anayasa ve seçim, siyasi partiler, dernekler vb. yasalar) kurulmasını sağladı ve nispeten kısa bir sürede (17 ay) yönetimi sivillere devretti.

Yeni yasal-kurumsal altyapının temel motivasyonu, (seçilmiş) iktidarı sınırlandırarak DP tecrübesinin tekrarını engellemekti ki bu, Batı Avrupa’nın totalitarizmle sonuçlanan parlamenter demokrasi tecrübesinden sonra benimsediği anayasal demokrasi anlayışıyla uyumlu olması bakımından çağdaş bir yaklaşımdı [bkz. Türmen]. İktidarın sınırlandırılması, liberal ilkeler olan güçler ayrılığını ve hak ve özgürlüklerin genişlemesini ve dokunulmazlığını gerektiriyordu. Yasamayı denetleyecek Anayasa Mahkemesi’yle takviye edilmiş yargı organları başta olmak üzere özerk kurumlar (TRT, üniversiteler); anayasal güvence altına alınmış geniş hak ve özgürlükler; yasamanın birbirini denetleyecek/dengeleyecek iki meclise bölünmesi; her parlamento döneminde yeniden seçilen, dolayısıyla varlığı parlamentoya bağlı olan cumhurbaşkanının artık yedi yıl için ve sadece bir kez seçilerek hem yasamadan hem de yürütmeden ayrılmış tarafsız bir figür olarak belirmesi; yargı denetiminin genişlemesi, daha demokratik bir siyasal alan yaratmak için iktidarı sınırlandıran başlıca tedbirlerdi. Nispi temsil esasına dayanan yeni seçim sistemi ise, hem tek bir partinin meclis çoğunluğunu elde etmesini zorlaştırıyordu hem de temsilde adalet ilkesine daha sadıktı [bkz. Demirkol]. Bu yasal-kurumsal altyapı, eğitim, iletişim, sanayileşme, kentleşme gibi modernleşme göstergelerindeki gelişmenin de katkısıyla, Türkiye siyasetinde ilk defa sosyalistlerin, İslâmcıların, aşırı milliyetçilerin de olduğu ideolojik bir yelpazenin oluşmasını mümkün kıldı (Kalaycıoğlu, 2005: 93-95, 117-122).

Demokrasiyi sekteye uğratan dinamikler: Siyasal kutuplaşma, şiddet, küçük partilerin orantısız gücü ve hükümet krizleri

Liberal özellikler gösteren yasal-kurumsal altyapıyla beraber, 1960 darbesiyle ordu da Türkiye siyasetinin hesaba katılması gereken bir (f)aktörü haline geldi. Darbeden çıkış dönemi olarak değerlendirilebilecek 1961-1965 arasında; parlamento ancak ordunun dikte ettiği yapılacaklar ve yapılmayacaklar listesinin parti liderleri tarafından kabul edilmesi (Çankaya Protokolü) sayesinde açılabilirdi. İki başarısız darbe girişimi daha oldu ve dört koalisyon hükümeti kuruldu. Ardından, Adalet Partisi (AP), DP mirasını sahiplenmesinin ve 27 Mayıs darbesini eleştirmesinin (38 sayılı kanunla) yasaklandığı şartlarda %52,9 oy oranıyla 1965 seçimlerini kazanarak tek başına hükümet kurdu ve aynı başarıyı %46 oy aldığı 1969 seçimlerinde de tekrar etti. Ancak AP, DP'nin mirasçısı olduğu için ordu ile siyasi kimliğinin oluşumunu belirleyici gerilim yaşamaktaydı (Cizre, 1993: 29) ve nihayetinde ordunun 12 Mart 1971'de yayımladığı muhtıra üzerine hükümetten istifa etmek zorunda kaldı.

1973 seçimleriyle sona eren bir “ara rejim”e neden olan muhtıradan sonra, Türkiye demokrasisi görülmemiş bir sağ-sol kutuplaşması, şiddet ve yönetimde istikrarsızlık sarmalına girdi. 1960'ların sonundan itibaren yükselen siyasal şiddete ek olarak, muhtıra öncesinde başlayan fakat istikrarsızlaştırıcı etkileri ara rejim bittikten sonra belirginleşen bir başka husus da büyük partilerden “kopan” grupların,¹ İslâmcıların ve aşırı milliyetçilerin kendi partilerini kurmasıyla gerçekleşen ve tek parti iktidarlarını zorlaştıran parti sistemindeki parçalanmaydı. 1973 ve 1977 seçimlerinin dikte ettiği koalisyon hükümetleri uyumlu ve istikrarlı değildi. Bir başka darbeyle demokrasinin kırıldığı 1980'e kadar geçen yedi yılda, CHP-MSP, Milliyetçi Cephe (MC) I, MC II, CHP+11 transfer edilmiş milletvekili ve AP azınlık olmak üzere toplam beş hükümet kuruldu. Bunlara 1969 seçimlerinden sonra kurulan AP ve muhtıra sonrası kurulan Erim, Talu ve Melen hükümetleri eklendiğinde, 1969-1980 arasındaki on bir yılda on bir hükümet kurulduğu görülür.

Bu istikrarsızlığının gerisinde yatan faktör, parti sistemindeki parçalanmaya eşlik eden kutuplaşmaydı. Kutuplaşma, tek başına iktidar olma şansını küçük oy farklarıyla kaybeden iki büyük partinin, birbirlerinden farklılaşmak ve parti disiplinini sağlamak için; küçük partilerin ise, iki büyük parti arasındaki ilişkileri olabildiğince çatışmacı tutarak kendilerine olası koalisyon konfigürasyonlarında alan açmak için başvurduğu bir yöntemdi (Sunar ve Sayarı, 1986). 1970'li yılların en belirgin kutuplaşma eksenini, komünizm karşıtlığı iddiasıyla her türlü solun gayrimeşrulaştırıldığı, hatta “demokratik” rejime tehdit sayıldığı sağ-sol kutuplaşmasıydı. Bu kutuplaşma ekseninin tek nedeni/mazereti, aksi halde

1 CHP'den kopan (Cumhuriyetçi) Güven Partisi (1967), 1969, 1973 ve 1977 seçimlerinde sırasıyla %6,5, %5,2 ve %1,8 oranında oy aldı. AP'den kopan Demokratik Parti (1970), 1973 seçimlerinde %11,9, 1977 seçimlerinde %1,9 oy aldı.

asayiş tedbirlerinin konusu olan “devrimci şiddet” değildi. “Ortanın solu” söylemiyle 1973 ve 1977 seçimlerinde sırasıyla %33,3 ve %41,2 oy oranı elde ederek birinci parti olan CHP’nin yükselişi de, AP’nin iktidar stratejisi nedeniyle bir kutuplaşma vesilesi haline geldi. AP, ortanın solunu komünizm tehdidiyle eşitleyerek, diğer partilerin CHP ile koalisyon kurmasını engellemek, tüm sağı kendi şemsiyesi altında toplamak ve orduyla komünizm karşıtlığı üzerinden bir örtüşme yakalamak istiyordu (Cizre, 1993: 193). İlk iki amacını MC hükümetleriyle (1975-1978) gerçekleştirdi. Ancak “cephe” olduğunu iddia eden bu hükümetler, sadece kutuplaşma ve şiddetin derinleşmesine hizmet etti. Zira AP’nin stratejisi; demokratik siyaseti, düşünce ve ifade özgürlüklerini ayak bağı olarak gören, paramiliter güçleri kanadı altına alıp “derin devlet” güçleriyle el ele vererek komünizmle mücadele iddiasıyla şiddeti teşvik eden aşırı milliyetçi MHP’ye (Milliyetçi Hareket Partisi) oy oranlarıyla (%3 ve %6,4) orantısız bir alan açıyor; demokrasinin, cahil (şuursuz Müslüman) insanları yönetmek için geliştirilmiş bir Batı komplosu olduğunu iddia eden bir başka küçük parti olan (%11, %8,6) İslamcı Milli Selamet Partisine (MSP) hükümetlerde yer veriyordu. AP’nin örtüşme aradığı orduya sürekli CHP’yi (komünizme alan açan bir güç olduğunu iddia ederek) jurnallemesi ise, ordunun komünizmle mücadele görevini yerine getirmediğini ima etmesi, dolayısıyla ordunun her şeyden önce partiler üstü, tarafsız olma iddiasını zayıflatması bakımından, orduyla bir örtüşmeden ziyade bir ayrışma/gerilim vesilesi oldu (Cizre, 1993: 133, 150).

Cuntacılığın belirmesi ve vesayetçi damarın canlanması

1960 darbesinin ardından, yönetimi hızlıca sivillere devrederek “demokrasiyi yeniden rayına oturtmak” üzere darbe yaptığı intibasını ve itibarını oluşturmaya başlayan Türk ordusunun kendi içindeki siyasallaşması ve dolayısıyla sivil siyasete müdahaleleri hız kesmedi. DP’nin mirasçısı olan AP’nin meşruiyeti, anayasanın öngördüğü reformların yapılması, DP’lilerin affı, cumhurbaşkanı seçimi ve “komünizm tehdidiyle” mücadele, orduyu siyasete müdahil kılma veya ordunun siyasete müdahil olma vesileleri haline geldi. Tek parti rejiminin ve 1960 darbesinin tepeden inme “ilericiliğini” dayanak noktası haline getiren, ordu destekli ilerici/kalkınmacı bir diktatörlük kurmak isteyen ve serbest seçimlerin meşruiyetinden (AP gibi emperyalizme hizmet ettiğini iddia ettiği güçleri iktidara getirdiği için) şüphe duyan, Sol Kemalist Yön (Dergisi) Hareketi ve Milli Demokratik Devrim (MDD) arayışında olan sosyalistler ordu mensuplarının bazılarını fikren etkileyerek, ordunun kendi içinde siyasallaşmasına katkıda bulundular. Bu durum 1971 muhtırasına kadar devam etti. 1962 ve 1963’te iki başarısız darbe girişiminin sorumlusu Talat Aydemir (Fethi Gürcan’la birlikte) idam edildi, ancak bu ceza daha çok hiyerarşik olmayan bir başka darbeye emir-komuta zincirinin bir kez daha bozulmasına tahammülsüzlüğün göstergesi oldu.

1961 Anayasası’yla kurulan Milli Güvenlik Kurulu (MGK), orduya “milli güvenlikle ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonun sağlanmasında” görüş-

lerini hükümet ile paylaşacağı anayasal bir platform sundu. MGK, kuruluş kanunuyla eğitim, sağlık, ticaret, çalışma hayatıyla ilgili herhangi bir konuyu “milli güvenlik” meselesi haline getirebilme esnekliği kazanmıştı (Atılğan, 2015: 563). 1961 Anayasası’nda egemenliğin kaynağı anayasa olmuş, Meclis, egemenliği kullanan organlardan biri haline gelmiş, anayasal bir hüküm olan “planlı ekonomi” ile ekonomi politikasında bürokrasinin belirleyiciliği artırılmak istenmişti. Yüksek yargı da sivil siyasetin meşruiyetinden şüphe duyduğunu gösteren yetkisizleştirici kararlar alabiliyordu. Halk desteğinden yoksun fakat kamu yararına politikanın ne olduğunu bildiklerini düşünen devlet seçkinlerine alan açan bu tedbirler, “liberal” 1961 Anayasası’nı aynı zamanda “vesayetçi” kılan özelliklerdi (Turan, 1988) [bkz. Seven].

Yeni yasal-kurumsal yapının temel motivasyonunun seçilmiş hükümetin iktidarının sınırlandırılmasından ibaret olması, liberal ilkelere bağlılığının sınırlarını çizdi. Bilhassa bu ilkelerin toplumun siyasal özneleşme girişimlerinin yeşerdiği bir alan açıyor olması, zamanla bürokratik devlet tabiatına bağlı devlet zevatı açısından bir rahatsızlık unsuru haline geldi. 1961 Anayasası’nın “Türkiye toplumuna bol geldiği” iddiasıyla ifade edilen bu rahatsızlığı AP de paylaşıyordu. 1971 muhtırasının ardından gerçekleştirilen anayasa revizyonunda özgürlükler kısıtlanarak ve yürütme güçlendirilerek, toplumun siyasal özneleşmesine “o kadar da açık olunmadığı” gösterildi. Ayrıca bu yasal-kurumsal yapı, darbenin doğrudan hedeflediği, Yassıada’daki göstermelik mahkemelerde mahkûm edilen, başbakanı ve iki bakanı idam edilen DP dışlanarak kurulmuştu ve devlet iktidarını elinde tutanların kendilerine biçtiği siyaseti denetleme ve şekillendirme misyonu DP’nin devamı niteliğindeki partilere geleceğin Türkiye’inde herhangi bir yer ve rol öngörmüyordu. Sırf bu mesele bile, rejimin İkinci Dünya Savaşı sonrası liberal dünyada hâkim olan demokrasi ölçütlerine uygunluğu açısından hayati bir problem alanı oluşturdu.

Komünizm karşıtlığının çağdaş/liberal Batı blokunda yer almak için yeterli olduğu Soğuk Savaş şartlarında; Türkiye, düşünce ve ifade özgürlüğünü, çoğulculuğu ve toplumun özneleşme arayışlarını bastırarak, komünizm karşıtlığını gösteren bir “demokrasi” haline geldi. Bu aynı zamanda hükümetlerin demokratik meşruiyetlerini, dolayısıyla ordu dahil güvenlik güçleri üzerinde demokratik otoritelerini zayıflattı, istikrarlı ve etkili bir yönetimle şiddeti durdurabilen demokratik bir siyasi otoritenin oluşmasını engelledi. Ortaya çıkan steril demokrasi anlayışı geçmişle yakın bir akrabalık ilişkisi içindeydi. Bununla beraber, liberal demokrasi heveslisi vatandaş ve bürokrat kesiminin arzuladığı 1960 Anayasası’nın temsil ettiği açılımın kendisini ve yarattığı mütevazı tsunamileri görmezden gelmek hata olur. Vesayetçiliği asla elden bırakmayan devlet ve bürokrasisever bir geleneğin adeta süreklilik kazanması, demokratlarda büyük bir “endişe” oluşturdu. Siyaseti daraltan, seçilmiş organlara güvensizlik taşıyan, toplumun hareketlenmesinden endişe duyan vesayetçi unsurların sürekliliği, aynı zamanda yeni bir demokrasi tasarımına ve hukuk devletine duyulan hasrete kaynaklık etti, “demokrasi endişeleri” varlığını sürdürdü. Kısacası, de-

mokratik çıkışların ve revizyonların heyecan ve umut yaratması, zihinleri aydınlatması da paralel bir gelenek olarak hep olageldi.

Düzenin demokratlık ölçütü olarak iki test vakası: AP ve TIP

1971 muhtırasına kadar yeni yasal-kurumsal düzenin demokratik sınırını test eden iki aktör vardı: DP mirasçısı AP ve ilk kez yasal olarak örgütlenip, 1965 seçimlerinde %3 oy oranıyla parlamentoya bir grup kurabilecek kadar çok milletvekili ile giren sosyalist Türkiye İşçi Partisi (TIP). 1960 darbe yönetiminin, serbest seçim ilkesinin kitleler nezdindeki değer ve önemini ihmal eden ve dolayısıyla tek parti rejiminin vesayetçiliğini hatırlatan uygulamaları DP tabanını pekiştirmiş, onun mirasını kalıcı bir güç haline getirmiş ve bu durum daha 1961 Anayasası'nın oylandığı referandumda verilen %38,3 hayır oyuyla belirginleşmişti. DP'nin AP vasıtasıyla kalıcılığını göstermesi, ordunun Türkiye demokrasisine nezaret eden bir faktör haline gelme nedenlerinden birini oluşturdu.

Tıpkı DP gibi, AP de iktidardan pay almak isteyen geniş toplum kesimleri ni temsil ediyor (Sherwood, 1967), klientalist yöntemlerle destekçilerine dostane/cömert kıldığı devletin her şeye kadir gücünü yeniden üretiyor ve kendisini (önce vesayetçi, sonradan komünist saydığı) CHP karşıtlığı temelinde tanımlıyordu (Cizre, 1999: 36-39). Buna karşılık hem DP tecrübesi hem de yeni yasal-kurumsal altyapı, AP'yi milli iradenin sınırları konusunda DP'ye nazaran daha net olmaya zorladı (Demirel, 2004). AP'nin orduyla iyi geçinmeyi amaçlayan “tarafsızlaştırarak yakınlaşma” politikası ise, fiilen ordunun kurtarıcılık/tarafsızlık iddiasıyla siyasete müdahale etmesini mümkün kılan bir siyasal ve kurumsal özerklik inşa etmesini kolaylaştırdı, kendi içinde orducu bir kanat oluşmasına neden oldu ve nihayetinde hükümetini düşüren 1971 muhtırasını engelleyememesi bakımından başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak AP, kendi başarısızlığının nedenleri üzerine düşünmek yerine, komünizm kaynaklı anarşi ve teşvikçisi olduğu şiddetin, bunalımın sorumlusu olduğunu iddia ederek, muhtıranın neden olduğu ara rejimi ve ordunun güçlenen konumunu fiilen meşrulaştırdı (Cizre, 1993).

1962 yılında kurulan TIP, uzun yıllardır baskı altında tutulan sosyalist hareketin yeniden örgütlenebilmesi bakımından darbe yönetiminin kurduğu yasal-kurumsal altyapının özgürlüklülüğünün nişanesiydi. Öte yandan, 1961 Anayasası'nın sosyalizme açık olup olmadığı, dolayısıyla anayasal bir parti olup olmadığı tartışmasıyla meşruiyeti sorgulanan bir parti konumundaydı ki, bu nispeten steril bir siyasal alanda sınırlı bir demokrasi arayışının nişanesiydi. TIP, AP başta olmak üzere, sağ partiler tarafından meşru görülmedi, grup oluşturmaya rağmen Meclis yönetiminden dışlandı ve Meclis'te dahi sözlü ve fiziksel şiddete maruz kaldı (Çınar, 2012: 86-108). Genekurmay Başkanı Cemal Tural'ın Silahlı Kuvvetler'e, “yıkıcı faaliyetler” dediği TIP dahil sosyalist hareketlerle/düşünceyle mücadeleye “hazır ol” emri verdiği ve siyasal alana müdahale niteliğindeki emirnamesini AP açıktan, CHP dolaylı olarak destekledi (Ahmad, 1996: 190).

TIP'in etkileri: Ortanın solu ve devrimci şiddet

TIP, yükselirken de düşerken de önemli etkilerde bulundu. TIP'in hem kentli kitleler hem de öğrenci hareketi içindeki popülaritesi, 1950'lerin sonundan itibaren bu tabana hitap etmek isteyen ve 1960 darbesiyle kesintiye uğrayan demokratik siyasete adapte olma sürecine yeniden dönen CHP'yi solculaşmaya sevk etti. Atatürkçülük iddiasıyla demokrasi dışı yollardan iktidara gelmek isteyen hizbe karşı, demokratik siyasette ısrar eden İnönü liderliği (Erdem, 2009), "ortanın solu" söylemiyle halka gitti (Ağtaş, 2007).

Kemalist devrimlerin üst yapı devrimleri olarak kaldığını ve ona takılı kalmanın baskı ve sömürüye göz yuman bir "gardirop Atatürkçülüğü" olduğunu iddia ederek, halkçılık ilkesini "solcu" bir şekilde yeniden yorumlayan ortanın solu, CHP'yi anlatımda (*narrational*) solculaştırdı, ancak onu sosyal demokrat kılmadı. Ortanın solu, kendi tarihimizdeki, kültürümüzdeki tasavvuf, dayanışma, özel mülkiyet yokluğu gibi özellikleri dayanak noktası yapması bakımından, sosyal demokrasinin aksine Marksizmden kaynaklanmayan "demokratik sol" olduğu iddiasındaydı (Alper, 2002). İşçi sınıfının örgütleriyle organik bir ilişki kurmuyor, teşkilatlarında işçi kökenli siyasetçiler bulundurmuyor (Savran, 1986), esasen popülist bir mobilizasyon stratejisiyle CHP'nin devletçi geleneğinin hegemonyasını yeniden kurmayı amaçlıyordu ki, nihayetinde sergilediği "devlet rasyonalitesini" siyasi müdahale ve partizanlıktan koruma anlayışıyla bizzat seferber ettiği kitlelerde hayal kırıklığı yarattı (Alper, 2002).

TIP'in ikinci etkisi sosyalist hareketin hâkim gücü olma kabiliyetini yitirmesiyle oldu. TIP'in parlamenter yollardan, işçi sınıfına dayanan "sosyalist devrim" tezi; seçim sisteminin küçük partiler aleyhine değişmesi, bizzat seçmen tabanında işçi sınıfının olmaması, Çekoslovakya'nın işgali üzerine kendi içinde bölünmesi, meşruiyetinin sorgulanması ve gençlik hareketini sahiplenmekte çekinceli olması gibi nedenlerle zayıfladı. Bu zayıflama, orduya, aydınlara ve öğrencilere önemli roller atfederek ve Sol Kemalist Yön Hareketi ile de örtüşerek, demokrasi dışı yollardan devrim yapmak isteyen MDD çizgisi lehine oldu. Ancak, 1968 Haziran'ında üniversitelerde boykot ve işgallerle başlayan, kısa sürede (molotof kokteyli, ses bombalı eylemlerle) sokaklara taşan öğrenci eylemleri, sadece güvenlik güçleriyle değil, onlara "yardımcı" olduğunu iddia eden ve onların en azından bir kısmından yardım alan, komando, ülkücü, bozkurt olarak anılan MHP teşvikli gençlerin taşı, sopalı, silahlı saldırılarıyla bastırılmaya çalışıldı. Sosyalist gerillacılık dünya çapında yükselirken yaşanan bu durum, MDD'nin sol cunta arayışının sosyalist gençlik nezdinde yetersiz hale gelmesine yol açtı. 1970'lerin başında, kentlerdeki bir dizi şiddet eylemlerinden sonra dağlara çıkmayı amaçlayan silahlı devrimci örgütler kuruldu. Kısa süre sonra gelen muhtırayla başlayan ara rejimde aldıkları ağır darbelerle bu örgütler dağılsa da, asılarak veya çatışmada öldürülen liderleri efsaneleşti. Bu sırada, devrimciliği radikal eylem yapmaya indirgeyen ve kendisini ulusal kurtuluş savaşının devamı

olarak gören, anti-emperyalist, milliyetçi ve tepeden inmeci bir ilerencilik anlayışı yaygınlaştı ve bilhassa ara rejim sona erdikten sonra fazlasıyla parçalanmış bir örgütsel yapı içinde etkili oldu (Belge, 2006).

Türkiye, 1973'ten itibaren demokratik istikrarını tümüyle kaybeden, sokak şiddeti nedeniyle insanların can güvenliğinin olmadığı, kurumların şiddet kullanan MHP ve himayecisi AP arasında paylaşıldığı bir ülke idi. Türkiye demokrasisinin serbest seçimler yapabilen ancak asayiş ve düzeni sağlamaktan, siyasi cinayetleri, Alevi katliamlarını engellemekten, sorumlularını yakalamaktan ve cezalandırmaktan aciz, yıpranmış bir demokrasi olması, 12 Eylül (1980) darbesinin temsil ve empoze ettiği otorite sevgisinin ve siyaset karşıtlığının toplumsal destek bulup, kalıcılışmasını kolaylaştırdı.

1980-2002: Siyasetsiz demokrasi arayışının hızlı iflasi ve nafil restorasyon girişimi

1980 darbesi, 1960 darbesinden birkaç açıdan farklılaştı. *Birincisi*, 1960'takinin aksine, 1980 darbesinde emir-komuta zinciri kırılmamıştı. Bu bakımdan 1971 muhtırasından itibaren emir-komuta zincirinin kontrolü altına alınan ordunun kendi içindeki siyasallaşma sürecini sona erdirdi. Bu durum Silahlı Kuvvetler'in "kurumsal özerkliği"ni" güçlendirerek, siyasal alana müdahale kapasitesinin artmasına hizmet etti (Cizre, 1999: 57-80). *İkincisi*, 1980 darbesi "anarşiye son vermek, düzeni ve asayiş sağlamak" hedefini tüm topluma kaba güç göstererek başardı. Gazete ve dergi kapatmak, kitap toplatmak ve yakmak, siyasi parti, dernek, sendika ve vakıfların faaliyetine son vermek ve kapatmak, yüzbinlerce kişiyi mahkemelere çıkarmadan uzunca bir süre tutuklamak, bazıları ölümle sonuçlanan sistematik işkence, bazıları infaz edilen idam cezaları ve kitlesel vatandaşlıktan çıkarma kararları, bu güç gösterisinin unsurlarıydı. *Üçüncüsü*, 1980 darbesi, her ne kadar sol siyasetleri ayrıcalıklı hedefi haline getirmiş olsa da, sadece DP'yi hedef alan 1960 darbesinin aksine, tüm siyasi partileri (temelli kapatarak) ve onların başlıca siyasi liderlerini (on yıl süre ile siyasetten men ederek) hedef tahtasına oturttu. Yönetimin sivillere devredildiği 1983 seçimlerine kapatılan partilerin devamı niteliğinde olan partiler kapatılarak ve uygun görülmeyen adaylar veto edilerek gidilmesi de bu anlayışın göstergesiydi. *Dördüncüsü*, 1980 darbe yönetimi, demokrasiyi istikrarlı kılacağını iddia ettiği yeni yasal-kurumsal yapının tasarımına, işi aydınlara havale eden 1960 darbe yönetimine nazaran daha fazla müdahil oldu. Anayasa ve yasa taslaklarını hazırlayan Meclis'in adının 1960'taki gibi Temsilciler Meclisi değil Danışma Meclisi olması, üyelerinin tamamının doğrudan veya dolaylı olarak askerî yönetim tarafından seçilmesi ve Anayasa Komisyonu başkanının "Bilmediği hiçbir şey yok. Ticaret Hukukunu da biliyor. Medeni Hukuku da biliyor. Anayasa hukukunu da biliyor" diyerek, darbe yönetiminin lideri Kenan Evren'in müdahalelerinden şikâyetle bulunması, bu durumun göstergeleriydi (akt. Doğan, 2004).

Demokratik tasavvurdan kopuş 1: Siyaset karşıtı rejim ve işbirlikçileri

Yeni yasal-kurumsal altyapı, hiyerarşik ve kontrol yönelimli bir tasarımı yansıtmaktaydı ki, bu da 1960 darbesinden farklılaştığı beşinci ve son noktaydı. Bu perspektif, devletin hukukun dışına çıkmayacağını, yönetimde keyfilikğin olmayacağını, yargının bağımsız olacağını ve devletin gereksiz ve ölçüsüz kuvvet kullanmayacağını teminatını oluşturarak bireye hukuki güvenceler sağlayan hukuk devleti nosyonunu ziyadesiyle ihmal eden; özerklik aleyhine merkezî otoriteler kuran veya onları güçlendiren; “siyaset sadece siyasetçilerin işidir” önkabulünden hareketle, öğrencilerin ve memurların siyasi partilere üye olmasını, sendikaların ve derneklerin siyasi faaliyette bulunmasını yasaklayan; temsilde adalet ilkesine fazlasıyla aykırı olan %10 ulusal seçim barajını ve (1995’te kaldırılan) seçim çevresi barajını getiren, *siyaset-karşıtı* bir perspektifti. Elbette toplumun siyasal özneleşme imkânlarını fazlasıyla daralttı ve toplum ve siyaset arasındaki ilişkiyi zaafa uğrattı. Toplumsal bağları, dolayısıyla meşruiyetleri böylece zayıflatılan siyaset(çiler)i, statüsü ve yetkileri arttırılan cumhurbaşkanının ve MGK’nın baskın meşruiyet standartlarına, etkisine ve denetimine daha açık hale getirdi. Yurttaşlık eksininde siyasal bir birliği kurma imkânını en baştan reddettiği için, toplumsal birliği kültürel eksende aradı (Özkazanç, 2007: 57-112). Bu doğrultuda, Türk-İslâm sentezini yarı resmî ideoloji olarak benimsedi ve hem laiklik ilkesine hem de din ve vicdan hürriyetine aykırı bir şekilde din (kültürü) derslerini zorunlu kıldı.

1980 darbe yönetimi sivil siyasete bir “hazır demokratikleşme gündemi” bıraktı. Bu gündemin öncelikli meselesi gerçek toplumsal karşılığı olan siyasi partilerin ve liderlerin geri dönmesiydi ki, bu konuda nispeten kısa sürede sonuç alındı: Kapatılan partiler hızlıca başka isimlerle yeniden kurulabildi² ve “doğal” liderlerinin siyasi yasakları 1987’de yapılan bir referandumla kaldırıldı. Hazır demokratikleşme gündeminin daha önemli başlığı ise, darbe yönetiminin yaptığı anayasanın (ve yasaların) değiştirilmesiydi. Ancak, siyaset sınıfının bu gündemi ne kadar sahiplendiği ve bu uğurda ne tür bir kapasite/meşruiyet geliştirdiği çok tartışmalıdır. Bu sahipsizliğin en önemli nedenlerinden biri, 1991’e kadar tek başına hükümet olan ANAP’ın 12 Eylül darbesinin getirdiği yasal-kurumsal yapıyı olduğu gibi korumaya sıcak bakması ve bu yapının sergilediği siyaset karşıtlığını bir erdem haline getirerek popülerleştirmesiydi. ANAP, siyasi yasakların kalkmasına, kendisinin partizanlıktan ve ideolojik çatışmadan kaçınan, hizmet odaklı ve uzlaşmacı siyasetine zarar vererek, Türkiye’yi 1980 öncesi istikrarsız ve şiddetli günlerine geri döndüreceği fırsatçı iddiasıyla açıkça

2 AP yerine Doğru Yol Partisi (DYP), MHP yerine Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP), MSP yerine Refah Partisi (RP) ve CHP yerine tam olarak onun devamı niteliğinde olmayan DSP ve (Halkçı Parti ile Sosyal Demokrat Parti’nin birleşmesinden oluşan) Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) kuruldu. 1992’de yapılan bir anayasa değişikliği ile kapatılan partilerin yeniden açılması mümkün oldu ve bu sayede MÇP, MHP ismine geri döndü, SHP’den ayrılan Baykal grubu ise CHP’yi yeniden kurdu (1993) ve SHP’yi kendisine kattı (1995).

karşı çıktı. Demokratik herhangi bir endişeden arındırılmış bu tutumunu sergilerken, darbe yönetiminin siyaset karşıtı söylemini aynen kopyalayan bir siyasi platform olduğunu teyit etmekte olduğunu önemsememesi, ANAP'ın demokratlığı konusunda esaslı bir fikir vermektedir.

Siyasal yasakların, oylandığı referandumda %49,5 oranında destek bulabilmesi ise, üstten yayılan siyasete düşman havanın alttan da kabul gördüğünü göstermesi bakımından anlamlıdır. “Siyasetin dışında ve ötesinde bir uzlaşma ile ülkeyi yönetmek mümkündür ve makbuldür” biçiminde özetlenebilecek bu anlayış şu açıdan da dikkat çekicidir: ANAP'ın uzlaşmacılığı, zaten kendisinin uzlaşmayı temsil ettiği iddiasının sorgulanmadan kabul edilmesini gerektiren anti-demokratik bir iktidar stratejisinin önkabulünü içermektedir. İlk bakışta çok aşikâr olmamasına rağmen gerçek demokratları endişelendiren bir başka husus ise, bu önkabulün gerisinde ülkenin birlik ve bütünlüğünü aynılığa indirgeyen tek-partici ve 12 Eylülcü siyaset mantığının yeniden üretilmesinin yatmasıdır. En önemlisi, çoğulcu görüşlerin kamu alanında hukuki teminatlar altında özgürce tartışılmasını değersiz bulan bu yaklaşım, “siyaseti tasfiye ederek siyaset yapmaktan” hoşlanan aslında vesayetçi bir zihniyetin ve üstüne inşa edildiği toplumsal ve siyasal statükoculuğun süreklilik kazanmasını sembolize etmiştir.

Dolayısıyla, demokratikleştirici anayasa revizyonları ANAP'a rağmen veya ANAP iktidarından sonra yapılabilmiştir. Bu revizyonlardan 2007'ye kadar olanların neredeyse tümü demokratikleştiricidir. 2007'den sonra yapılan revizyonlarda ise, iktidarını dokunulmaz ve değiştirilmez kılmak amacıyla tüm yatay ve dikey hesap verebilirlik ilke ve kurumlarını, dolayısıyla anayasa normlarını reddeden “AKP anayasacılığı” etkili olmuştur (Sevinç ve Demirkent, 2021) [bkz. Türmen]. Demokratikleştirici anayasa revizyonlarının en kritik olanlarının 1999-2005 arasında AB ile bütünleşme programı çerçevesinde yapılmış olması, demokratikleştirici reformların ancak *dışarıdan bir katalizörle* mümkün olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Buna karşılık, 1995'te yapılan ilk büyük demokratikleştirici revizyonun, Kürt meselesi nedeniyle militarizasyonun ve milliyetçiliğin yükseldiği, demokratikleşme vizyonunun kaybolduğu bir ortamda yapılabilmiş olması, 1990'lı yılların demokratikleşme enerjisinin bir sonucudur. Bu nedenledir ki, olumsuz rejim özelliklerinin patlak verme sürekliliğinin doğurduğu kaygılar, demokratik endişe ve heyecanların içerdiği demokrasi hevesinin sürekliliği ile el ele yürümektedir. 12 Eylül'ün getirdiği altyapıya dokunmamış olan ANAP'ın Türkiye'nin Batı yönelimine bağlılığının bir katkısı olarak, insan haklarını güvence altına alan, Paris Şartı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi gibi çağdaş demokrasi standartlarını belirleyen belli başlı uluslararası metinlere imzalamış olması başka türlü nasıl açıklanabilir?

Demokratik tasavvurdan kopuş 2:

Merkez siyasetinin çöküşü ve uç siyasetlerin yükselişi

12 Eylül darbesinin “siyasetleştirilmiş bir demokrasi ile merkez siyasetleri güçlendirme” tasarımı günümüze dek onarılamayan tahribatlara yol açtı. Rejimin gidişatını masa başında planlayanlar adeta kendi ayaklarına ateş ederek, merkez siyasetlerin ideoloji ve oy oranı bakımlarından istikrarlı bir şekilde zayıflamasına neden oldular. Darbe sonrasının bir özelliği olan sağda (ANAP, DYP) ve solda (S/CHP, DSP) ikiyeşerden dört merkez partinin 1987 seçimlerinde %88,72 olan toplam oy oranı, 1991’de %82,54’e, 1995’te %64,19’a, 1999’da %56,4’e, 2002’de %35’e düştü. 2002 sonrasının tek merkez partisi CHP idi. Eşzamanlı olarak siyasi yelpazenin sağ ucunda yer alan İslâmcılık ve milliyetçilik, Türkiye siyasetini biraz daha sağa kaydıracak şekilde hem merkez siyasetlere nüfuz etti hem de ayrı partiler olarak yükseldi. İslâmcı RP ve merkezin kendisi milliyetçileştiği için aşırılığı silikleşen MHP, (IDP ile) ittifak yaparak parlamentoya girdikleri 1991 seçimlerinden itibaren yükseliş eğilimine giren iki siyasete dönüştü. 1994 yerel seçimlerinde İstanbul, Ankara gibi büyükşehir belediyelerini kazanan İslâmcı RP, 1995 seçimlerinden %21,3 oy oranıyla birinci parti çıktı. MHP ise, bazı insicam sorunları nedeniyle 1995 seçimlerinde barajı geçemedi, ancak 1999 seçimlerinde %18 oy oranıyla ikinci parti oldu. Böylece, 12 Eylül darbe yönetiminin merkez siyasetlerin tek parti iktidarlarını sağlamak için aldığı tüm yasal-kurumsal tedbirlerin nafile olduğu kesinleşti.

Soğuk Savaş’ın bittiği, insan hakları ve demokrasinin çağdaş medeniyet standardı haline geldiği 1989 sonrasında, merkez partilerinin ortaya çıkan sorunları birer ideolojik yenilenme ve demokratikleşme/demokrasiyi pekiştirme fırsatı olarak değerlendirme konusunda zaten yetersiz olan kapasiteleri daha da vahim bir hale geldi. 1983 sonrasında demokratikleşme anlamında sahici bir fırsat sunan iki kritik sorun alanı Kürt ve İslâmi/İslâmcı kimliklerin yükselişiydi. Ulusal kimlik ve laiklik ile doğrudan alakalı olmaları bakımından, bu kritik meseleler aynı zamanda Kemalist modernleşme paradigmasının revizyonu yolunu açabilecek birer rejim meselesiydi ve tüm rejim meseleleri gibi rejimin “kurucusu ve koruyucusu” konumunda olan ordunun münhasır alanına giriyordu. Silahlı Kuvvetler üst komutasının, siyaset üstü bir konumdan, seçilmiş hükümetlerin anayasal otoritesinin üzerine çıkıp, onlara belli siyasetleri empoze/men etme kapasitesine sahip olması, bu iki meselede sivil siyasetin inisiyatif almasının önünde bir tıkaç işlevi gördü. Bu durumdan rahatsız olmalarına rağmen, sivil siyasetçilerin sivilleşme/demokratikleşme diye bir gündemi olmadığı için (Cizre, 1999, 2009); Kürt meselesi ve İslâmcılık, militarist, otoriter ve dışlayıcı bir milliyetçiliğin ve laikliğin, demokratik arayışları bastırdığı, merkez siyasetleri erittiği bir ortamın oluşmasıyla sonuçlandı.

Ordu, sivil siyasetin meşruiyet parametrelerini belirlerken, koruyucusu olduğunu iddia ettiği bir resmî/kurucu ideoloji (Kemalizm) anlayışını dayanak noktası haline getiriyordu. Bu resmî ideoloji, modernleşmenin belirsizliklerini he-

saba katmıyor, kendi varsayımlarının ve öngörülerinin doğruluğundan şüphe duymuyor, bu kestirimlerini yanlışlayan toplumsal/siyasal gerçekleri iç düşman veya dış komplo ilan ediyor, dolayısıyla beliren yeni olgusal gerçekleri sabitlediği umdelerini gözden geçirme ve revize etme fırsatı olarak değerlendirmiyordu (Kasaba, 1998). Örneğin, türbanlı kız öğrencilerin eğitim, dolayısıyla insan haklarına layık görülmemesi, orijinal modernleşme tasarımı varlıklarının öngörülmemesiyle hahlaştırılıyordu. Bu durumun süreklilik kazanan en olumsuz sonucu Kemalizmin demokratikleşmenin önünde tek engel olarak konumlandırılmasıydı ki, demokrasi tanımını Kemalizm karşıtlığına ve eleştirilerine indirgeme kolaycılığına neden oldu.

Demokratik tasavvurdan kopuş 3: Yeniden askerî müdahale, kirli Kürt savaşı ve “faili meçhul” cinayetler patlaması

1990'lı yılların siyasal bunalımı sadece merkez siyasetinin çöküşünden ibaret değildi. İslâmcılığın yükselmesinden kaynaklanan laik rejimin krizi; İslâmcılığın kökünü kazımak ve merkez siyasetini yeniden kurmak iddiasıyla başlatılan askerî müdahale (28 Şubat) ve derin devletin gerçekleştirdiği faili meçhul cinayetler birbirini tetikleyen bir zincir oluşturarak 1990'lı yıllara damgasını vurdu. 1994 ve 2001 ekonomik krizleri; yükselen siyasal ve iktisadi yolsuzluk olgusunun doruk noktası olan 1996 Susurluk skandalı ve siyaset sınıfının güvenli inşaat yaptıramadığı gibi afet sonrasındaki krizi de yönetemediğini açığa çıkaran 1999 depremi bu zinciri uzattı. 1980 öncesindeki sağ-sol kutuplaşmasının yerini laik-İslâmcı ve Kürt-Türk kutuplaşmaları aldı. Kürt nüfusun yoğun olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu “düşük yoğunluklu savaş” bölgesinde; sürekli olağanüstü hal, işkence, faili meçhul cinayetler, ağır insan hakları ihlalleri ve köy boşaltmalarını da içeren devlet şiddeti ile PKK ve Kürt İslâmcılığından sayabileceğimiz Hizbullah şiddeti egemen oldu. Bu şiddet bazen Batı bölgelerine taşı. Ancak, şiddetin tek eksen Kürt meselesi değildi. 1980 öncesinde Maraş, Malatya, Sivas ve Bingöl illerinde Alevilere yönelen şiddet, bu kez Gazi Mahallesi olayları (1995) ve Sivas katliamıyla (1993) devam etti. Yine 1980 öncesinde Kemal Türkler, Abdi İpekçi, Gün Sazak örneklerinde gördüğümüz siyasi cinayetler, bu kez 1990'da Bahriye Üçok, Muammer Aksoy, Turan Dursun, 1993'te Uğur Mumcu ve 1999'da Ahmet Taner Kışlalı suikastlarıyla devam etti (Saraçoğlu, 2015). Bu cinayetlerin hiçbirini kararlı ve tutarlı bir soruşturma yürütülmediği için aydınlatılmadı.

28 Şubat, ordunun laiklik vurgulu bir merkezi dışarıdan takviye ederek güçlendirme amacıyla siyasete 1997'de bir kez daha müdahale etmesi ile oluştu. Bu müdahale, İslâmcı RP'nin seslendiği dindar-muhafazakâr kitlelerin merkez partilerin çöküşü nedeniyle mecra değiştirerek kendisine akmasının laik düzende oluşturduğu korku ve kaygılar nedeniyle gerçekleştirildi. RP'yi hükümetten uzak tutmak amacıyla “kurdurulan” iki merkez sağ partinin koalisyon hükü-

metinin kısa sürede çökmesi ve RP'nin büyük ortak olarak koalisyon hükümeti kurması üzerine, ordu üst kademesi siyasete doğrudan müdahale geleneğini harekete geçirdi. İslâmcılığın kökünü kazımak iddiasıyla, askerlerin hâkim olduğu MGK'nın üst/belirleyici, Bakanlar Kurulu'nun ise MGK'da alınan kararların gereğini yerine getirmekle görevli alt kanat olduğu bir "ikili hükümet" yapı- sı oluştu (Lowry, 2000). Ancak 28 Şubat, ordunun sadece sahip olduğu yasal- kurumsal platformları kullanarak değil, bir siyasi parti gibi doğrudan toplumu seferber ederek başlattığı hem yukarıdan hem aşağıdan kuvvetli bir siyasal bas- kı sürecini simgeledi (Cizre, 2000).

Amaçladığının tersi bir sonuç üretmesi bakımından, tıpkı 12 Eylül gibi 28 Şu- bat da bir bozgun olarak nitelendirilebilir. Sivil siyasete bir numaralı gündem olarak empoze edilen laik rejimin korunması amaçlı politikalar, süreçte yer alan koalisyon hükümetlerinin kendilerine sadık sağ-muhafazakâr kesimleri temsil kabiliyetlerini fevkalade zedeledi ve onları bir "eylemsizlik siyasetine" mecbur bıraktı (Cizre ve Çınar, 2002). Bir diğer ifadeyle, bu restorasyon projesi de özü itibarıyla "siyaseti teğet geçerek siyaset yapma" heveslisi karakteri nedeniyle si- yaset sınıfının temsil yeteneğinin krize girmesine ve merkez siyasetlerin kesin- kes çökmesine neden oldu. Esasen 28 Şubat sürecinde hükümetten istifa ettiri- len ve kapatılan RP'nin yerine kurulan Fazilet Partisi'nin (FP) 1999 seçimlerin- de %15 gibi önemli bir oy oranını yakalaması ve birçok belediye yönetiminde hâkimiyetini koruması, 28 Şubat sürecinin temsil ettiği ikinci restorasyon giri- şiminin başarısız olacağının erken işaretlerinden biriydi.

2002 sonrası: Seçim demokrasisinden seçimli otoriterizme

FP'nin de kapatılması üzerine İslâmcı geleneğin genç neslinin İslâmcılığı terk ettiklerini iddia ederek 2001'de kurduğu AKP, 2002 seçimlerinde %35 oy ora- nıyla ve toplam oyların %45'i baraj altında kalan yerleşik partilere gittiği için, ezici bir sandalye sayısı ile tek başına hükümet kurma yetkisini aldı. Böylece ha- len devam eden AKP devri başladı. Bu devrin uzunluğu, AKP'nin Türkiye'nin "kusurlu" demokrasisinin kurum, kural ve değerlerini mütemediyen aşındırma- sından ve buna rağmen veya bu sayede halkın desteğini almasından kaynaklan- dı. AKP'nin hikâyesi, "iktidar olabilmek" ve "iktidarını daimi kılabilmek" olmak üzere iki aşamada özetlenebilir.

2002-2011: "Endişeli laikler" ile AKP'nin savaşı

Kabaca 2011 seçimlerine kadar süren birinci aşamada, AKP, 28 Şubat süre- cinin militarist, devletçi mantığını yeniden üreten ve o mantığın neden oldu- ğu temsil krizini derinleştiren çok ciddi bir laik muhalefetle karşı karşıya gel- di. Milyonlarla ifade edilebilecek bir kitleden, sivil ve askerî bürokrasiden ve 2002 seçimlerinde %20 oy oranıyla parlamentoya giren ikinci parti olan Baykal CHP'sinden oluşan bu karşıt cephe, AKP'yi İslâmcı olarak kategorize etti, meş-

ruiyetini sorguladı, yetkilerini ve kapasitesini bazen oldubittillerle kısıtladı ve %46 oy aldığı 2007 seçimlerinden az sonra aleyhine kapatma davası açtı (2008). Böylece, AKP'yi anti-vesayetçi bir varoluş mücadelesine mecbur bırakan ve demokrasiyi anti-vesayetçiliğe indirgemeyi kolaylaştıran bir düzlem kurdu. AKP, bu düzlemde Türk modernleşmesinin Batı yöneliminin, içerdiği demokrasi normunun ve 1990'ların demokrasi tartışmasının sunduğu fırsatları (AB ile bütünleşme projesinin gerektirdiği reformlarla, Alevi, Kürt, Roman açılımı gibi jestlerle) değerlendirerek, kendisini anti-vesayetçiliği de aşmış demokratikleştirici bir güç olarak yansıtabildi. Bu sırada, "demokratlığının" örneğin hukuk devleti ilkelerini (Ergenekon ve türevi soruşturmalarda) ihlal etmeyi içerdiği gölgede kaldı. "Önce devlet sonra insan/vatandaş/birey" vesayetçiliğinin kültürel, zihinsel, kurumsal ve toplumsal zeminde yarattığı büyük tahribatları giderecek bir siyaset beklentisi, AKP'nin kendisi için verdiği mücadelenin liberal/demokratik bir hukuk devletine geçişin başlangıcı olabileceği zannına neden oldu.

AKP, 2007 seçimleriyle başlayan ikinci iktidar döneminde ordunun ve yüksek yargının vesayetçi roller oynamasını mümkün kılan ideolojik, yasal ve kurumsal dayanak noktalarını ortadan kaldırdı. Anayasa (2010) ve yasa değişiklikleri; Fethullah Gülen'e bağlı yapılanmanın medyasının ve yargı ve polis içindeki unsurlarının destek verirken manipüle de ettiği, orduyu ve yüksek yargıyı itibarsızlaştıran ve paralize eden skandallar, soruşturmalar ve davalar; ekonomik istikrar ve büyüme ve Batı/AB yanlısı dış politika, bu "başarısında" etkili oldu. Ayrıca merkez sağ partileri birleştirerek diriltme girişimi başarısız olmuş (2007) ve ana muhalefet partisi CHP, liderinin bir komplo sonucu istifa etmesi üzerine uzun sürecek bir değişim sürecine girmişti (2010). 2007 seçimlerinde parlamentoya geri dönen MHP ise, sadece Kürt meselesinde geleneksel şiddet, inkâr, bastırma politikalarının korunmasına odaklanan bir "tek mesele partisi" niteliğindeydi. Öte yandan, 1999'da PKK lideri Öcalan'ın yakalanmasından itibaren gelişmeye başlayan Kürt siyasi hareketi, bağımsız adaylarla yarıştığı seçimlerden bir parlamento grubu kurabilecek kadar milletvekili çıkarabilecek (2007) ve Kürt nüfusun yoğun olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinde yerel seçim başarısı gösterebilecek (2009) güce erişmişti. Ancak yine de 2011 seçimlerinde AKP iktidarına meydan okuma kapasitesine sahip bir muhalefet yoktu.

2011 sonrasında "tarafhtarları ihya ve ötekileri paryalaştırma" stratejisi

AKP, çok partili dönemde hiç kimsenin olamadığı kadar muktedir olduğu bu şartlarda yeni bir aşamaya geçti. Lideri Erdoğan'ın, iktidarını mutlak ve daimi kılmak amacıyla kendisine bir millet kurma ve kendisini denetleyebilecek son güç odağı olan *parlamentodan/partisinden bağımsızlaşma* hedeflerini bütünleştiren bir projeyi yürürlüğe koydu. Bu doğrultuda, siyasal kimliğini kuruluşundaki *muhafazakâr demokrasi* değil, *medeniyet söylemi*; siyasal misyonunu ise, kuruluşundaki *parlamentar sistemin güçlendirilmesi* değil, *başkanlık, yarı-başkanlık*

veya *partili cumhurbaşkanlığı sistemlerinden birine mutlaka geçmek* olarak yeniden tanımlandı.

İkincisinden amacın AKP ile yakalanmış olan istikrarı kalıcı kılmak olduğu ifade ediliyordu ki, bu asıl istikrarın demokratik çoğulcu bir hukuk devleti düzeninden kaynaklandığı düşüncesine kendini peşinen kapatan bir yaklaşımdı. Bu arayışın esas nedeni, cumhurbaşkanının artık halkoyuyla seçilecek olmasının olası sonuçlarıydı. 2007'deki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, cumhurbaşkanını tek başına belirleyecek parlamenter çoğunluğa sahip olan AKP'yi muhalefetle "uzlaşmaya" zorlamak amacıyla, anayasanın açık hükmüne aykırı bir Anayasa Mahkemesi kararıyla toplantı yeter sayısı üye sayısının beşte üçü (367) olarak belirlenmiş ve eşzamanlı olarak ordu web sitesinde bir muhtıra yayımlayarak "doğru" adayın cumhurbaşkanı seçilmesi uyarısında bulunmuştu. Bu kriz üzerine, AKP önce erken seçime gitmiş, ardından cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçilmesini sağlayacak bir anayasa değişikliğinin halkoyuyla kabul edilmesini sağlamıştı (2007). 2014'te doğrudan halkoyu ile seçilecek yeni cumhurbaşkanı, bir parlamenter sistem için zaten fazla olan yetkilerini başbakan'ın/Erdoğan'ın alanını daraltacak şekilde kullanabilirdi. Öte yandan, halkoyuyla seçilse de yürütme yetkilerine sahip olmayan "tarafsız" bir cumhurbaşkanı olmak, Erdoğan'ın partisinden kopması, başbakanlık/liderlik mirasının tartışmaya açılması ve karizmasının sarsılması riskini barındırıyordu.

Medeniyet söylemi ise, ulusal kimliği ve onun ayrılmaz parçası olan laikliği yeniden tanımlama İslamcı iddiası dolayısıyla, AKP liderini kendisinden fazlası kılmaya ve ona itirazı/muhalefeti gayrimeşrulaştıran, hatta düşmanlaştırtan bir otoriterizme hizmet etti. İnsan ve kadın hakları, basın ve ifade özgürlüğü gibi evrensel demokrasi normlarının geçerliliğini onaylayan demokratik kurumsal ve toplumsal birikimi, *sömürgeci ve yabancı* Batı medeniyetinin içimizdeki/tarihimizdeki temsilcilerinin mirası olarak dışladı. "Erdoğan'ın liderliğine itiraz etmemek" olarak belirlenen yeni medeniyet standardı, 2013'te bütün ülkeye yayılan Gezi protestoları şiddetle bastırılarak topluma empoze edildi. Gezi, "medeniyetimizin" temel ilkesinin, taraf olmayanın "medeniyetimizden" olmadığı gerekçesiyle bertaraf edilmesi olduğunu kesinleştirdi.

Başkanlık için demokrasi kurumlarının erozyonu

Kutuplaştırıcı/paryalaştırıcı stratejilerine paralel olarak; AKP, 2011 seçimlerinden sonraki iki "demokratikleşme" gündemini de başkanlık sistemine geçişe hizmet edecek şekilde tasarladı ve yürüttü. 1980 darbesinden kalan bir hazır demokratikleşme gündemi olan yeni bir anayasa yapma süreci, başkanlık sistemine geçiş vesilesi olarak değerlendirildi ve muhalefetin başkanlık sistemini kabul etmemesi üzerine 2013'te bitirildi. 2012'de başlayan "Kürt meselesini çözme" vaadinin asıl nedeni ise, yükselişte olduğunu gösteren Kürt siyasal hareketinin önüne geçmek, Kürt seçmeni başkanlık sistemine devşirmek ve başarılması halinde "tarihî Kürt meselesini çözen büyük liderin" başkanlık arayışını hak-

hılastırmak düşüncesi idi. Çözüm süreci, bu süreç sayesinde serpilen Kürt siyasetinin “seni başkan yaptırmayacağız” iddiasıyla Erdoğan’ın başkanlık gündemini ilerletmesini engellediği Haziran 2015 seçimlerine kadar sürdürüldü, daha doğru bir ifadeyle sürüncemede bırakıldı.

Başkanlık sistemine geçiş, bilhassa 2014’te halkoyuyla cumhurbaşkanı seçildikten sonra, Erdoğan’a “Verin 400 milletvekili bu iş huzur içinde halledilsin” dedirtecek kadar elzem ve ivedi bir gündemdi. Takibi de bizzat Erdoğan tarafından demokrasiye darbe niteliğindeki bir dizi girişimle yapıldı. Anayasal olarak tarafsız olması gerekirken AKP’nin fiili lideri olduğunu, bizzat yerine getirdiği kişinin bazı politika girişimlerini kamuoyunun bileceği şekilde engelleyerek; başkanlık seçimine geçişin AKP’nin Haziran 2015 seçim beyannamesinde yer almasını sağlayarak ve AKP adına seçimleri başkanlık sistemine geçiş referandumuna çevirecek kadar yoğun kampanya yaparak gösterdi. Başkanlık sisteminin halk tarafından onaylanmadığını ve %40 oy alan AKP’nin tek başına iktidar olamayacağını gösteren Haziran 2015 seçimlerini, AKP üzerindeki etkilerini ve cumhurbaşkanının yetkilerini kullanarak fiilen geçersiz kıldı. Bu sırada Kürt meselesinde başlattığı çözüm sürecini sonlandırarak, siyasi gündemi demokratikleşmeden ve artık görünür hal alan ekonomik kriz, yolsuzluk ve yozlaşma konularından, şiddet ve güvenlik kaygılarına kaydırды. Böylece, seçimlerinden %13 oy oranıyla çıkan Kürt siyasetinin Halkların Demokratik Partisi’ni (HDP) kriminalize edebileceği; MHP ile kalıcı bir blok kurabileceği ve Kürt kimliğinin tanınmasından ve özgüvenle etkili bir siyaset yapmasından yana olan Türkiye’nin endişeli gerçek demokratlarının “demokratik” hassasiyetlerini çiğneyip geçebileceği, yeni bir siyasal bölünme/kutuplaşma eksenini kurabilirdi.

AKP’nin %49 oy ile tek başına iktidar olduğu Kasım 2015 tekrar seçimleri, bilhassa kampanya sürecinde HDP’ye yönelik şiddetli sindirme girişimleri bakımından cumhuriyet tarihinin en tarafgir ve dolayısıyla en anti-demokratik seçimlerinden biriydi. AKP’nin/Erdoğan’ın bundan sonraki seçim başarıları da şartları ve kuralları kendi konjonktürel çıkarlarına uygun bir şekilde eğip bükme veya yeniden tanımlama ve basın, ifade, örgütlenme, gösteri özgürlüğü gibi alanlarda baskıyı genişletip yoğunluğunu artırma kabiliyetinden kaynaklandı. 2015 Haziran seçimleri, kusurlu Türkiye demokrasisinin alametifarikası olan serbest ve adil seçimlerin sonucusuydu.

Başkanlık tasarımını meşrulaştıran bir araç olarak “darbe teşebbüsü” ve sağcılışmanın doruğu

15 Temmuz 2016’daki “başarısız” darbe girişimi, AKP devrinde demokrasinin güçlenmediğinin en bariz göstergesiydi. Darbe girişimi, başkanlık sistemini “bardire atlatmak” için en iyi sistem olarak yücelten, Erdoğan’ın karizmatik liderliğini ve milletle özdeşliğini vurgulayan, devletin/milletin bekasını onun iktidarına bağlayan bir anlatıyı hâkim kılma fırsatı olarak değerlendirdi. Darbe girişiminden hemen sonra ilan edilen ve iki yıla yakın süren olağanüstü hal ise, Erdo-

ğan'ın tamamen hâkim olduğu Bakanlar Kurulu'nun "kararnamelerle yönetimi-ni", dolayısıyla fiili başkanlığını mümkün kıldı. Bu sırada darbe girişiminden so-rumlu tutulan Fethullah Gülen'e bağlı yapılanma terör örgütü (FETÖ) ilan edil-di ve onunla "irtibatlı ve iltisaklı" herkes temel hukuk ilkelerine aykırı bir şekil-de devlet ve millet düşmanı kategorisine alındı. Birçok "sıradan" insanla beraber içinde en çok "irtibatlı ve iltisaklı" barındıran AKP de böylece bir korkutma/sin-dirme politikasına tabi kılındı. Nihayetinde, MHP'nin "fiili durum resmileşsin" çağrısı üzerine, Erdoğan'ın kendi tasarımı olan cumhurbaşkanlığı hükümet sis-temi (CHS), olağanüstü halin verdiği imkânlarla kurulan baskıcı ortamda Mec-lis'ten geçirildi, halkoyuna sunuldu ve mühürsüz pusulaların da geçerli sayıldığı bir süreçte halk tarafından (%51,4 oy oranıyla) kabul edilmiş sayıldı (2017).

CHS, fiili tek adam yönetimini anayasalaştırdı. Zira güçler ayrılığı ve doku-nulmaz temel hak ve özgürlükler ile sağlanan denge ve kontrol mekanizmalarından yoksundu. Varlığını parlamentoya/partisine borçlu olmayan, dolayısıyla onlara hesap vermek zorunda olmayan tek bir kişinin temsil ettiği yürütme, hal-ka hesap veriyor görünümüne bürünmüştü. Ancak, ifade özgürlüğünün ve ka-musal tartışmanın kutuplaşmacı ve komplocu söylemlerle, hakaret davalarıyla, medya sansürleriyle ve yayın yasaklarıyla bastırıldığı ortam, "milletinden baş-kasına hesap vermeyen" liderin denetlenme, dengelenme ve hesap verme yükümlülüğünü bertaraf ediyor, bir çeşit seçimli sultanlık getiriyordu [bkz. Diki-ci Bilgin].

CHS, AKP-MHP işbirliğinin sonucuydu ve bu işbirliğinin devamını zorunlu kıldı. MHP'nin isteği üzerine erkene alınan (2018) seçime giderken, seçim ya-sasında hem bu işbirliğini kolaylaştıran hem de seçim süreçlerinde yürütme-nin etkisini artıran değişiklikler yapıldı. Adalet, İçişleri ve Ulaştırma bakanları-nın seçimlerden önce istifa etme zorunluluğu kaldırıldı, sandık kurulu başkan-larının devlet memurları olması şartı getirildi. Seçim ittifakları mümkün kılınar-ak, MHP olası barajı geçememe sorunundan kurtarıldı. Kamusal tartışmanın ve adil ve serbest seçim rekabetinin bastırıldığı olağanüstü hal şartlarında yapı-lan seçimlerde, Erdoğan %52,5 oy oranıyla anayasal olarak yürütme yetkilerine sahip ilk cumhurbaşkanı seçildi, AKP oy oranı düşerek (%42,5) birinci, MHP (%11,1) dördüncü parti olarak seçimleri tamamladı. Bu aşırı sağ Cumhur İttifa-kı (CI) parlamento çoğunluğunu elde etti.

Muhalefetin oyun alanı, kuralları, koşulları ve kapasitesi

AKP devrinde, CHP başta olmak üzere kurumsal muhalefeti değerlendirir-ken, kusurlu demokrasimizin erozyonuna ve otoriterleşmeye işaret eden birkaç özgün hususu hatırlatmak gerekir. *Birincisi*, AKP yerel parti patronlarını devre-den çıkararak, kaynak dağıtımını neredeyse tamamen merkezileştirdi ve bürok-ratikleştirdi (Baykan, 2022); uzun süre iktidarda kalmasının ve yasal çerçeveyi (Kamu İhale Yasası) anlamsız kılacak kadar çok/sık değiştirebilmesinin de kat-kısıyla, devleti "vasıta" kılabilen tek ikbal kapısı haline geldi. *İkincisi*, kitlesel

özelleştirmeler, inşaat (ve sonradan madencilik) sektörüne öncelik veren ekonomi politikasıyla, kendisinden bağımsız bir varoluş zemini olan sanayi sektörünü ikincilleştirdi, ekonominin tamamen kendisine bağlı bir sermayedar grubu tarafından domine edilmesinde mesafe katetti. *Üçüncüsü*, büyük bir servet transferi sayesinde gelişen bu sermaye grubuna medya organları satın aldırttı ve bunları kendi medya komiserleri aracılığıyla yönetti. Sahiplendirilmemiş medya kuruluşları ise, ağır vergi cezalarıyla veya (2015 yaz aylarında *Hürriyet* gazetesinin bir grup tarafından basılması örneğinde olduğu gibi) doğrudan fiziksel şiddetle yola getirildi. Böylece, muhalefet marjinalleşmiş mecralara sıkışıp, kamuoyunu etkileme imkânlarını yitirdi. AKP ise, kutuplaşmacı söylemlerle muhalefeti/eleştiriye gayrimeşrulaştırarak ve komplo teorileriyle olgusal gerçekliği alakasız hale getirerek, kamusal tartışmayı zehirleme, herkese bir at gözlüğü takma imkânına kavuştu. Muhalefet için bir kaçış alanı haline gelen sosyal medya ise, yasaklamalar, yasaklamayı kolaylaştıran düzenlemeler, hakaret davaları ile abluka altına alınmakla birlikte, herkesi kendi mahallesine sıkıştıran tasarımıyla kutuplaşmayı perçinlemesi bakımından AKP'nin iktidar stratejisine hizmet etti. Keza AKP, münhasıran kendi alanı saydığı mecralarda muhalefetin bulunma, görünme, bağ kurma çabalarını “hoş karşılamadığını”, muhalefet liderlerinin linç girişimiyle karşı karşıya bırakılması ve bu linç girişiminin “senin orada ne işin var” kabadayılığı ile onaylanması dahil, çeşitli yöntemlerle gösterdi. Sivil toplumun bastırılması, yargının siyasallaşması ile birlikte düşünüldüğünde, kişiselleşmiş ve keyfileşmiş bir yönetimin hem beceriksizliklerinden, başarısızlıklarından kaynaklanan yıpranma payını azalttığı hem de muhalefeti görülmemiş ölçüde çetin koşullarda faaliyet göstermeye zorladığı açıktır.

Bununla beraber, AKP'nin muhalefeti bölme, muhalefetten taban/destek devşirme yeteneğini de not etmek gerekir. Örneğin, Kemalist vesayetçilik karşısında liberal demokratlar ve Gülen grubu AKP'nin yanında yer alırken; AKP, Gülen grubuna karşı harekâta geçince, Kemalist ulusalcılar ve bazı liberaller AKP saflarına geçmekten imtina etmedi. AKP, Kürt siyasi hareketi karşılığı ekseninde, daha önceki muhaliflerini (MHP, ulusalcılar ve laik Türk milliyetçileri) yanına çekebildi. Kalan muhalefet ise, bazı kritik konularda AKP'nin hegemonyasına teslim oldu ve ona oldukça geniş bir oyun kurma alanı sundu. Muhalefetin, HDP milletvekillerinin dokunulmazlıklarının anayasaya aykırı bir biçimde topluca kaldırılmasını desteklemesi, FETÖ'yle mücadele iddiasıyla girişilen görülmemiş insan hakkı ihlallerini görmezden gelmesi ve laiklik ilkesinin önemini ve geçerliliğini savunma fırsatı veren gelişmeleri/skandalları sessizlikle geçiştirmesi bu teslimiyyetin göstergeleridir.

Dolayısıyla, muhalefet aktif bir demokrasi gündemi olduğu için değil, AKP'nin taraf olmayı bertaraf etmeye yönelik otoriter “medeniyet” perspektifi nedeniyle otomatikman demokratik-leştirici bir karakter kazandı ve ancak CHS'ye geçiş referandumunda (2017) olağanüstü halin baskıcı şartlarına rağmen büyük şehirlerde “hayır” oyunun yüksek olmasıyla canlandı. Bundan sonra CHS eksenli bir siyasal ayrışma belirdi. CHP, CHS'ye destek verdiği için 2017'de

MHP'den kopan İyi Parti'nin AKP'nin etkisi altındaki YSK tarafından 2018 seçimlerinden diskalifiye edilmesini, 15 milletvekili verip, bu partinin bir meclis grubu kurmasını sağlayarak engelledi. Bu adım aynı zamanda ittifak yasasının uygulanacağı 2018 seçimlerinde CHP, İyi Parti ve İslâmcı Saadet Partisi'nden (SP) oluşan Millet İttifakı'nın (Mİ) temelini oluşturdu. Böylece, Cİ, Mİ ve HDP ve bileşenleri olmak üzere üç parçalı bir formel siyasal alan oluştu. 2018 seçimlerinde İyi Parti %9,9 oy oranıyla baraj altında kalmasına rağmen, ittifak yasası sayesinde 43 milletvekili çıkardı. CHP'nin %22,6, SP'nin %1,35 oy oranıyla, Mİ %34,8 oy oranına ulaştı.

2019 yerel seçimlerinde koordine olan muhalefet, etkisini gösterdi: Mİ'nin çoğu CHP'li adayları, HDP'nin desteğiyle, uzunca bir süredir AKP'nin hâkim olduğu ve nüfusun çoğunluğunun yaşadığı büyükşehir belediyelerinin neredeyse tamamını kazandı. Belediyeleri yıllardır önemli bir kaynak aktarma platformu olarak kullanan ve yönetme ehliyetinin gösterildiği platformlar olduğunu bilen AKP, etkisi altındaki YSK'nın uydurma gerekçelerle İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimlerini iptal etmesini sağladı. Kendisini iktidara getirmedeği zaman halkın iradesini bağlayıcı bulmadığını, Haziran 2015 seçimlerinden sonra bir kez daha gösteren bu darbe, bu kez muhalefet açısından çok daha net bir zaferle sonuçlandı. Yine de HDP'nin seçilmiş belediye başkanlarının yerine idari kararlarla kayyum ataması ve muhalefete geçen belediyelerin yetki ve imkânlarını kısıtlaması, AKP'nin seçim sonuçlarına, dolayısıyla halkın iradesine saygı göstermeyen, otoriter bir yönetim olduğunu bir kez daha gösterdi.

“Majestelerinin” paryalaştırdığı muhalefet partisi: HDP

Sağcılaştıran ve faşizan bir nitelik kazanan Türk siyasi tablosunun içinde HDP ile bir çıkış yakalayan Kürt siyasi hareketinin PKK ile kaçınılmaz bir bağı vardı ve bu bağ hem iki örgütün rasyonalitesinin farklı olması hem de gayrimeşrulaştırma gerekçesi olması nedeniyle önemli bir handikap oluşturdu. Haziran 2015'te yükselen bir sosyalist hareket olarak beliren HDP'nin kriminalize edilmesi, Kürt meselesini siyasi yollardan çözme imkânlarını ve Türkiye demokrasisinde sosyalist bir seçeneğin gelişme potansiyelini bastırdı. AKP yönetimi, adeta “çözüm süreciyle size ben meşruiyet kazandırdım, bana nasıl meydan okursunuz” edasıyla HDP'ye yönelik bir siyasi kırım kampanyası yürüttü. Bu kampanya, HDP milletvekillerinin siyasi dokunulmazlıklarının anayasaya aykırı bir biçimde kaldırılmasını, popüler liderleri Demirtaş'ın fiktif gerekçelerle tutuklanmasını ve en yüksek yargı kararlarına rağmen tutuklu kalmasını, Kürt meselesinin şiddetsiz ve Kürt kimliğini tanıyan bir siyasetle çözülmesini isteyen Barış Akademisyenleri gibi demokrat toplum kesimlerinin herkese örnek olacak bir şiddetle cezalandırılmasını, HDP teşkilatlarının bazılarının bombalı saldırılara uğramasını, teşkilat mensuplarının tutuklanmasını, miting dahil siyasi faaliyetlerinin fiilen yasaklanmasını, seçilmiş belediye başkanlarının görevden alınmasını ve en nihayetinde aleyhine kapatma davası açılmasını içerdi.

AKP paradigması içinde kalan muhalefetin bütün bu olanlara duyarsızlığına rağmen, HDP Kasım 2015 ve 2018 genel seçimlerinde barajı geçti. 2019 yerel seçimlerinde Kürt seçmenin yoğun olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinde kayda değer bir başarı gösterdi; Batı bölgelerindeki çoğu Kürt seçmenini muhalefet adaylarını desteklemeye yönlendirerek, AKP'nin seçim yenilgisinde kritik bir rol oynadı. Böylece, Türkiye siyasetinin kalıcı ve etkili bir aktörü olabileme potansiyelini gösterdi.

Sonuç yerine: 2023 seçimlerinde restorasyon girişiminin başarısızlığı

Cumhurbaşkanı Erdoğan liderliğindeki iktidar bloku Mayıs 2023 seçimlerine, CHS'den aldığı neredeyse mutlak güçle fakat dezavantajlı girdi. Bu dezavantaj, insanının, doğasının, tarihinin kıymetini bilmeyen, Türkiye demokrasisinin tek kutsalı olan sandığa mütecaviz, sadece kendisine mülk saydığı iktidarı çoğu zaman baskıyla korumakla meşgul ve bu nedenle skandal derecesinde beceriksiz ve başarısız bir şahsi yönetimden kaynaklandı. Bu durum, Erdoğan'dan ve Erdoğan için tasarlanmış CHS'den kurtulmaya indirgenmiş bir demokrasi gündemini anlamlı kıldı ve muhalefeti seçimlerde sonuç alacak kadar büyük bir toplumsal tepki olduğuna, meselenin bu toplumsal tepkiyi 2019'daki gibi azaltılmış seçeneklere yönlendirmekten ibaret olduğuna inanmaya sevk etti. Böylece, muhalefet esasen siyasal elitlere alan açan bir restorasyon programından ibaret olan parlamenter sisteme geri dönüş ekseninde koordine oldu. 2019 yerel seçimlerinden sonra düşüşte olduğunu düşünerek AKP'den ayrılanların kurduğu Demokrasi ve Adalet ve Gelecek partileri ile DYP'nin devamı niteliğindeki Demokrat Parti'yi Mİ'na kattı. HDP etrafında toplanan sosyalist Emek ve Özgürlük İttifakı, Mİ'nin cumhurbaşkanı adayı CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu'nu destekleyeceğini açıklayarak, bu restorasyon cephesini genişletti.

Eşitsiz şartlarda yarıştığı için iktidara karşı zaten oldukça dik bir yokuşu tırmanması gereken muhalefetin, hem Kürt meselesinde iktidarın parametrelerine teslimiyetini gösteren sessizliğini sürdürüp hem de HDP'yi bir çeşit “yanaşma” statüsünde devşirmesi, bu işbirliğini dezavantaja çevirebilecek bir kampanyaya izin vermesi bakımından muhalefetin önemli bir handikapı haline geldi. Aleyhine kapatma davası açıldığı için Yeşil Sol Parti olarak yarışan HDP ile işbirliği muhalefete karşı kutuplaşmacı ve milliyetçi bir seferberliğin odak noktası haline geldi.

14 Mayıs'ta yapılan seçimlerde, aşırı sağ Yeniden Refah ve Hür Dava partilerinin de katıldığı Cİ %49,46 oy oranıyla parlamentonun çoğunluğunu elde etti, ancak cumhurbaşkanı adayı Erdoğan %49,5 oy oranıyla ilk turda seçilemedi. Rakip Mİ'nin oy oranı %35, cumhurbaşkanı adayı Kılıçdaroğlu'nun oy oranı ise %45 idi. Kürt meselesini dile getiren başka bir aktör olmadığı için bir kimlik siyasetine sıkışan, karşılaştığı ağır baskı nedeniyle kadrolarını yitiren, blok siyasetine angaje olarak kendisini görece düşük veya bağlı bir profile sıkıştıran

ve şiddeti benimsemiş PKK'nın kendisine şüpheyile yaklaşmasından mustarip HDP'nin oy oranı ise yaklaşık 3 puan düşerek %9'a yaklaştı. Cumhurbaşkanlığı seçiminin 28 Mayıs'ta yapılan ikinci turunda, Erdoğan %52 oy oranıyla yeniden seçildi, Kılıçdaroğlu'nun oy oranı ise %48'di. Böylece, daha da aşırılaşmış bir sağ ittifak ülkenin geleceğini şekillendirmek için yetki aldı.

Seçimlerin bu şekilde sonuçlanmasının iki yüz yıllık modernleşme ve yetmiş yıllık demokrasi tecrübemize yönelik önemli etkileri olacak. Osmanlı-Türk modernleşmesi gayri şahsi, yasalarla ve kurumlarla yönetilen modern bir devleti amaçlıyordu. Çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmaktan kasıt da esasen bu modern devlet vasıtasıyla “medenî dünya”da tam ve eşit bir üye olarak yer alabilmektir. Türkiye'nin, 1946'da çok partili rejime geçiş sürecini başlatması, 1950'de yapılan ilk serbest ve doğrudan seçimle CHP'nin iktidarı DP'ye teslim etmesi, insan hakları ve demokrasi normlarının evrenselliğini (ilgili uluslararası dokümanlara imza da koyarak) kabul edegelen kırılğan ve kusurlu demokrasisi, hep bu modernleşme koşturmacasının bir sonucuydu.

2023 seçimlerinde onaylanan anlayış ise emek sarf edilmeden oluşturulduğu çok belli bir “medeniyetimiz” etiketi ile “taraf olmayan bertaraf olur” vahşiliğini sahiplenen, taraf olanı cezasızlık dahil her türlü imtiyazla donatan, olmayanı hak, hukuk ilkelerinden muaf tutan, evrensel demokrasi ve insan hakları normlarını sırf Batı kökenli oldukları gerekçesiyle reddeden bir anlayıştır. Üstelik, uluslararası konjonktür böylesine rejimler için çok elverişli [bkz. Kalaycıoğlu; Bozarslan; Bedirhanoglu ve Saraçoğlu; Esen ve Yavuzylmaz; Turan ve Göksel]. Dolayısıyla, 2023 seçimlerinin Erdoğan ve müttefiklerine bu modernleşme sürecinin kurumsal ve toplumsal birikimini biraz daha güçlü bir şekilde aşındırma yetkisi verdiğini söylemek mümkündür.

Seçimden hemen sonra, Sayıştay'ın 161. kuruluş yıldönümü programında yaptığı bir konuşmada Erdoğan demokrasiden ne anladığını, ne anlamamız gerektiğini ve nasıl demokratikleştığımızı bir liste ile “bildirdi”: “1950'den beri Türkiye'nin temel sorunlarından birisi erkler arası rekabetin hatta zaman zaman kavgaya varan çekişmelerin yaşanmasıdır. [...] Kendini milli iradenin üstünde gören zihniyetin yargıdaki, yürütmedeki, bürokrasideki temsilcileri hukukun kendilerine verdiği yetkiyi ülkenin önünü açmak için değil statükoyu korumak için kullandı. [...] *Yasama, yürütme ve yargı organları arasındaki fay hatlarını kapatarak, tüm alanlarda tarihî nitelikte reformlara, eserlere, yatırımlara imza attık. Son 21 yılda ülkemizde büyük bir zihniyet devrimi gerçekleştirdik. Uzun uğraşlar sonucunda devletin tüm kurumlarının hedef birliği, anlayış ve gaye birliği içerisinde ahenkle çalışmasını temin ettik. [...] Demokrasimiz bugün tüm dünyanın gıptayla baktığı olgunluk seviyesine böyle ulaştı.*”

Siyaset Bilimine Giriş dersinin en zayıf öğrencisinin bile derhal itiraz edeceği bir kuvvetler ayrılmazlığının savunulabilmesi ve denetlenmeyen, şeffaf olmayan ve hesap vermeyen bir yönetimin, muhalefeti bastırarak halktan aldığı onayın “tüm dünyanın gıptayla baktığı bir demokratik olgunluk seviyesi” olarak yansıtılabilmesi, yakın geleceğimizin mevcut otoriter durumun konsolidas-

yonu riskini barındırdığını gösteriyor. Buna karşılık, baskıcı ve eşitsiz şartlara, muhalefetin türlü kusur ve beceriksizliklerine rağmen, “bu kadar da olmaz” diyen yarıya yakın bir seçmen, geleceğimizin demokratik olması için küçümsenemeyecek büyüklükte bir başlangıç noktasıdır. İçinde bulunduğumuz, demokrasiyi hor gören, gördüğü yerde ezen bir rejim ile mutsuz, yoksul, içine kapanmış, birbirine düşman toplum yapısını aşmak için bu başlangıcı, Erdoğan’dan/CHS’den kurtulmaya indirgenmemiş bir demokrasi gündemini genişleten ve yayan, demokrasinin kıymetini ve önemini gösteren/anlatan kurucu bir siyaset tarafından geliştirmek gereklidir. Muhalefetin mevcut demokrasi gündeminin sığılığı seçim yenilgisini bir bozguna dönüştürmüş olsa da, demokrasinin tartışmasız ahlaki üstünlüğü endişeli demokratlar için daima bir direniş, yenilenme ve umut kaynağıdır.

- Abts, K. ve Rummens, S. (2007), "Populism versus Democracy", *Political Studies*, 55(2): 405-424.
- ACE. (2012), "The ACE Encyclopaedia", *ACE: The Electoral Knowledge Network*, 6 Mayıs, <https://aceproject.org/ace-en/topics/1f/default>
- ACE. (2022), "Comparative Data", 6 Mayıs, <https://aceproject.org/epic-en/CDTable?view=country&question=ES005>.
- Acemoğlu, D. ve Robinson, J.A. (2006), *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Acemoğlu, D. ve Robinson, J.A. (2013), *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, çev. F.R. Velioglu, Doğan Yayıncılık, İstanbul.
- Acemoğlu, D. ve Robinson, J.A. (2019), *Dar Koridor-Devletler, Toplumlar ve Özgürlüğün Geleceği*, çev. Yüksel Taşkın, Doğan Yayıncılık, İstanbul.
- Acemoğlu, D., Johnson, S. ve Robinson, J.A. (2004), "Institutions as the Fundamental Cause of Long-Run Growth", *NBER Working Paper*, 10481.
- Acemoğlu, D., Naidu, S., Restrepo, P. ve Robinson, J.A. (2019), "Democracy does Cause Growth", *Journal of Political Economy*, 127(1): 47-100.
- Adaman, F. (2017), "Scaling in Polanyi: Reconsidering the Local in the Age of Neoliberalism", *Partecipazione e Conflitto; The Open Journal of Sociopolitical Studies*, 10(2): 589-612.
- Adaman, F. ve Akbulut, B. (2016), "Alternatif Ekonomiler Üzerine Bir Ufuk Turu", *Birikim*, 321: 31-38.
- Adaman, F. ve Yeniev, G. (2021), "İklim Krizi ve Küçülme: Ekonomik Büyümeye Dur Demenin Zamanı", *Bianet*, 22 Temmuz 2021.
- Adorno, T.W. ve Horkheimer, M. (2010), *Aydınlanmanın Diyalektiği*, çev. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Aglietta, M. (1998), "Capitalism at the turn of the century: Regulation theory and the challenge of social change", *New Left Review*, 232: 41-90.
- Ağaoğulları, M.A. (2006), "Aşırı Milliyetçi Sağ", der. C. Schick ve E.A. Tonak, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, İstanbul.
- Ağaoğulları, M.A. (1994), *Kent Devletinden İmparatorluğa*, İmge Kitabevi, Ankara.

- Ağtaş, Ö. (2007), "Ortanın Solu: İsmet İnönü'den Bülent Ecevit'e", der. M. Gültekingil, *MTSD 8: Sol, İletişim*, İstanbul.
- Ahmad, F. (1996), *Demokrasi Sürecinde Türkiye: 1945-1980*, Hil Yayın, İstanbul.
- Akbulut, B. ve Adaman, F. (2013), "Modernleşmenin Dayanılmaz Cazibesi: Büyüme Fetişizmi", *Yeşil Gazete*, 13 Temmuz 2013.
- Akbulut, B., Madra, Y.M. ve Adaman, F. (2015), "The Decimation and the Displacement of Development Economics", *Development and Change*, 46(4): 733-761.
- Akçam, T. (2005), "Tarihle Yüzleşme", *Birikim*, 193-194: 165-172.
- Akgemci, E. (2018), "Bolsonaro'dan sonra Bolsonarismo: Brezilya'da Otoriter Popülizmin Araçları", *Birikim Güncel*, 20 Ocak. [https://birikimdergisi.com/guncel/11232/bolsonarodan-sonra-bolsonarismo-brezilyada-otoriter-populizmin-aracлари]
- Akgemci, E. (2018), "Brezilya Siyasetinde Popülizm ve Yolsuzluk İlişkisi: Lula'yı Cezalandırmak", *Birikim*, 353: 72-83.
- Akkoyunlu, K. (2020), "Sessiz Devrimin Gürültülü Sonu: Brezilya İşçi Partisi'nin Yükselişi ve Düşüşü", der. E. Akgemci ve K. Ateş, *Dünyanın Ters Köşesi, Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür, İletişim*, İstanbul, 281-290.
- Aksoy, A. ve Türkölmez, O. (2020), "Dijital Çağa Demokrasiyi Çağırarak: Cambridge Analytica Skandalı", *Journal of Political Administrative and Local Studies*, 3(1): 41-59.
- Albal, E. (2019), "Geçmişin Hakikati ve Hatırlamanın Özgürlüğü: Kolektif Bellek, Hukuk ve İnsan Hakları", *İnsan Hakları Yıllığı*, 37: 67-103.
- Albertazzi, D. ve McDonnell, D. (2015), *Populists in Power*, Routledge, Londra.
- Alizada, N., Cole, R., Gastaldi, L., Grahn, S., Hellmeier, S., Kolvani, P., Lachapelle, J., Lührmann, A., Maerz, S.F., Pillai, S., Staffan I. ve Lindberg, S.I. (2021), *Autocratization Turns Viral*, Democracy Report, University of Gothenburg, V-Dem Institute.
- Almond, G.A. ve Verba, S. (1963), *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Alper, E. (2002), "Milliyetçilik-Modernleşme Geriliminde 'Ortanın Solu' ve Ecevit", *Toplum ve Bilim*, 93: 110-141.
- Aminzade, R. ve McAdam, D. (2001), "Emotions and Contentious Politics", der. R.R. Aminzade, J.A. Goldstone, D. McAdam vd., *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 14-50.
- Amnesty International (2018), "Hungary: new laws that violate human rights, threaten civil society and undermine the rule of law should be shelved", Uluslararası Af Örgütü Raporu, [https://www.amnesty.org/en/documents/eur27/8633/2018/en/]
- Amorsio, T. (2014), "Beyond the transition paradigm: A research agenda for authoritarian consolidation", *Demokratizatsiya*, 22(3): 471-494.
- Anders, G. (2017), *İnsanın Eskimişliği İkinci Endüstri Devrimi Çağında İnsan Ruhu Üzerine*, 1. cilt, çev. H. Belen ve H. Ertürk, İthaki, İstanbul.
- Anderson C.J. ve LoTempio A.J. (2002), "Winning, losing and political trust in America", *British Journal of Political Science*, 32(2): 335-351.
- Anderson, B. (2014), *Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır, Metis, İstanbul.
- Anderson, P. (2019), "Bolsonaro's Brazil", *London Review of Books*, 41(3): 7 Şubat, [https://www.lrb.co.uk/the-paper/v41/n03/perry-anderson/bolsonaro-s-brazil]
- Angrist, M.P. (2004), "Party Systems and Regime Formation in the Modern Middle East: Explaining Turkish Exceptionalism", *Comparative Politics*, 36(2): 229-249.
- Arcary, V. (2021), "Is Bolsonaro a Neofascist?", *Historical Materialism*, 12 Nisan, [https://www.historicalmaterialism.org/blog/bolsonaro-neofascist; ayrıca bkz. https://textumdergi.net/tag/valerio-arcary/]
- Archbugi, D. ve Cellini, M. (2017), "The Internal and External Levers to Achieve Global Democracy", *Global Policy*, 8(6): 65-77.

- Archibugi, D. ve Held, D. (2011), "Cosmopolitan Democracy Paths and Agents", *Ethics & International Affairs*, 25(4): 433-461.
- Arditi, B. (2007), *Politics on the Edges of Liberalism*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Arendt, H. (1951), *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt, New York.
- Arendt, H. (1995), *Qu'est-ce que la politique?*, Seuil, Paris.
- Arendt, H. (2005), "Truth and Politics", der. J. Medina ve D. Wood, *Truth: Engagements Across Philosophical Traditions*, Wiley-Blackwell, Londra, s. 295-315.
- Arendt, H. (2006), *On Revolution*, Penguin, Londra.
- Arendt, H. (2010), *Responsabilité et jugement*, Payot, Paris.
- Arendt, H. (2013), *Les origines du totalitarisme: Eichmann à Jérusalem*, Gallimard, Paris.
- Arendt, H. (2018), *Totalitarizmin Kökenleri*, çev. İ. Serin, 3. baskı, İletişim, İstanbul.
- Arendt, H. (2020), *Geçmişle Gelecek Arasında*, çev. B.S. Şener ve O.E. Kara, 7. baskı, İletişim, İstanbul.
- Arendt, H. (2021), *İnsanlık Durumu*, çev. B.S. Şener, 10. baskı, İletişim, İstanbul.
- Arendt, H. (2021), *Totalitarizmin Kaynakları 1: Antisemitizm*, çev. B.S. Şener, İletişim, İstanbul.
- Aristoteles (1959), *Politics*, çev. M.A.H. Rackham, Loeb Classical Library 264, William Heinemann Lmt., Londra.
- Aristoteles (1983), *Politika*, çev. M. Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Aristoteles (2005), *Atinalıların Devleti*, çev. F. Akderin, Alfa, İstanbul.
- Armstrong, Martin (2016), "Attacks on UK MPs while in Office", 17 Haziran 2016, <https://www.statista.com/chart/5058/attacks-on-uk-mps-while-in-office/>
- Aron, R. (2017), *Croire en la démocratie, 1933-1945*, Fayard, Paris.
- Arrigoni, M. (2013), *Se mobiliser en situation autoritaire. Une comparaison des contestations théâtrales argentine et chilienne (1973-1990)*, tez danışmanı O. Dabène, Institut d'études politiques de Paris, 8 Kasım 2013.
- Arsalan, Z. (2013), "Anayasacılık", der. A. Cevizci, *Felsefe Ansiklopedisi*, Etik Yayınlar, İstanbul, s. 385.
- Assmann, J. (2001), *Kültürel Bellek*, çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı, İstanbul.
- Atay, E.E. (2008), "Anayasa Kavramının Tanımı, Hazırlanması ve Değiştirilmesi Arasındaki İlişki", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12(1-2): 503-549.
- Ateş, K. (2020), "Teoriyle Pratik Arasında Latin Amerika'da Popülizm", der. E. Akgemci ve K. Ateş, *Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür*, İletişim, İstanbul, s. 155-72
- Atılğan, G. (2015), "Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında", der. G. Atılğan, C. Saraçoğlu ve A. Uslu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, Yordam, İstanbul.
- Audier, S. (2006), *Cumhuriyet Kuramları*, çev. İsmail Yergüz, İletişim, İstanbul.
- Augé, M. (2019), *Unutma Biçimleri*, çev. Mehmet Sert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Auguste, S.S. (2017), "Umberto Eco. 14 signes pour reconnaître le fascisme", *Les Nouveaux dissidents*, <https://www.lesnouveauxdissidents.org/single-post/2017/07/24/Umberto-Eco-14-signaux-pour-reconnaître-le-fascisme>
- Avineri, S. (1967), "Marx and the Intellectuals", *Journal of the History of Ideas*, 28(2): 269-278.
- Ayers, A.J. ve Saad-Filho, A. (2015), "Democracy against neoliberalism: Paradoxes, limitations, transcendence", *Critical Sociology*, 41(4-5): 597-618.
- Bächtiger, A., Dryzek, J.S., Mansbridge, J. ve Warren, M. (2018), "Deliberative Democracy: An Introduction", der. A. Bächtiger, J.S. Dryzek, J. Mansbridge ve M. Warren, *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*, Oxford University Press, Oxford, s. 1-31.
- Bagchi, A.K. (2000), "Freedom and Development as End of Alienation", *Economic and Political Weekly*, 35(50): 4408-4420.
- Bagdikian, B.H. (2004), *The New Media Monopoly*, Beacon Press, Boston, MA.

- Bagehot, W. (2004), *The English Constitution*, "Introduction to the Second Edition", der. P. Smith, Cambridge University Press, Cambridge.
- Baiocchi, G. (2005), *Militant as Citizens: The Politics of Participatory Democracy in Porto Alegre*, Stanford University Press, Stanford, CA.
- Baker, J. (1997), "What is participatory democracy? Community Workers Co-Operative. Strategies to Encourage Participation: a series of practical case studies from local, regional and national development in Ireland", *Community Workers Co-Operative*.
- Baldini, G. ve Pappalardo, A. (2009), *Elections, Electoral Systems and Volatile Voters*, Palgrave Macmillan, New York.
- Balkin, J.M (2018), "Free Speech in the Algorithmic Society: Big Data, Private Governance, and New School Speech Regulation", *University of California, Davis*, 51: 1149
- Banducci S.A. ve Karp J.A. (2003), "How elections change the way citizens view the political system: Campaigns, media effects and electoral outcomes in comparative perspective", *British Journal of Political Science*, 33(3): 443-467.
- Banerjee, A.V., Cole, S., Duflo, E. ve Linden, L. (2007), "Remedying Education: Evidence from Two Randomized Experiments in India", *The Quarterly Journal of Economics*, 122(3): 1235-1264.
- Barak, A. (2006), *The Judge in a Democracy*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Barber, B. (1995), *Güçlü Demokrasi. Yeni Bir Çağ İçin Katılımcı Siyaset*, çev. Mehmet Beşikçi, Ayrıntı, İstanbul.
- Barry, B. (1989), *Does Society Exist? The Case for Socialism*, Fabian Society Tract 536, Londra.
- Bartelson, J. (2004), "Facing Europe: Is Globalization a Threat to Democracy?", *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory*, 8: 47-60.
- Bartolini, S. (2000), *The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Bauman, Z. (1997), *Modernite ve Holocaust*, çev. Süha Sertabiboğlu, Sarmal, İstanbul.
- Bauman, Z. (1998), *Postmodern Etik*, çev. Alev Türker, Ayrıntı, İstanbul.
- Bauman, Z. (2003), *Modemlik ve Müphemlik*, çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı, İstanbul.
- Bayat, A. (2006), *Ortadoğu'da Maduniyet: Toplumsal Hareketler ve Siyaset*, çev. Özgür Gökmen, Seçil Deren, İletişim, İstanbul.
- Bayat, A. (2016), *Siyaset Olarak Hayat: Sıradan İnsanlar Ortadoğu'yu Nasıl Değiştiriyor?*, çev. Özgür Gökmen, Metis Yayınları, İstanbul.
- Baykan, T.S. (2018), *The Justice and Development Party in Turkey: Populism, Personalism, Organization*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Baykan, T.S. (2019), "Türkiye'de İdeolojik ve Programatik Olmayan Parti-Seçmen Bağları Üzerine Kavramsal Bir Tartışma: Popülizm, Personalizm, Patronaj", *Toplum ve Bilim*, 147: 10-44.
- Baykan, T.S. (2022), "Türkiye'de Otoriterliğin 'Uzun Süre'si Üzerine: Çifte Vesayet Sistemi, Siyasi Partiler Düzeni, Popülizm ve Klientelistik Parti-Seçmen Bağları", *Toplum ve Bilim*, 158: 27-52.
- BBC News Türkçe (2011), "'Sürtük Yürüyüşleri' ABD ve Kanada'da hızla yayılıyor", *BBC News Türkçe*, 9 Mayıs, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/05/110509_slut_walk (erişim 21.10.2022).
- BBC Türkçe. (2018), "Köle yasası: Macaristan'da on binlerce kişi neden hükümeti protesto ediyor?", *BBC Türkçe*, 18 Aralık, [<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46600768>]
- BBC (2006), "We lied to win, says Hungary PM", *BBC*, 18 Eylül, [<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/5354972.stm>]
- BBC (2021), "Brazil senators back criminal charges against Bolsonaro over Covid handling", *BBC*, 27 Ekim, [<https://www.bbc.com/news/world-latin-america-59051105>]
- Beck, U. (2002), "The Cosmopolitan Society and its Enemies", *Theory, Culture & Society*, 19(1-2): 17-44.
- Becker, J. (2021), "Macaristan: Neoliberalizm ve Milli-Muhafazakarlık Arasında Fidesz Hükümeti", *Toplum ve Bilim*, 155: 98-129.

- Bedirhanoglu, P. (2019), "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve Türkiye'de Ekonomi Yönetiminin Dönüşümü: Neoliberalizmin Sonu mu?", der. E. Karaçimen, M. Yaman, N. Özkaplan, Ö. Akduran ve Ş. Oğuz, *Nuray Ergüneş İçin Yazılar: Finansallaşma, Kadın Emegi ve Devlet*, SAV, İstanbul, s. 211-232.
- Bedirhanoglu, P. (2021), "Global Class Constitution of the AKP's 'Authoritarian Turn' by Neoliberal Financialization", der. E. Babacan, M. Kutun, E. Pınar ve Z. Yılmaz, *Regime Change in Turkey: Neoliberal Authoritarianism, Islamism and Hegemony*, Routledge, Londra, s. 68-84.
- Bedirhanoglu, P., Dölek Ç. ve Hülalü, F. (2016), "The Transformation of Internal Security and of the State in Turkey during the AKP Rule: A Class-Based Analysis", *JEP: Journal für Entwicklungspolitik*, 32(1/2): 21-41.
- Belge, M. (2006), "Sol", der. C. Schick ve E.A. Tonak, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, İstanbul.
- Bell, D. (1963), "The Dispossessed-1962", der. D. Bell, *The Radical Right*, Doubleday & Company, New York.
- Benhabib, S. (1994), "Deliberative Rationality and Models of Democratic Legitimacy", *Constellations*, 1(1): 26-52.
- Bennani-Chraïbi, M. ve Fillieule, O. (2012), "Retour sur les situations révolutionnaires arabes", *Revue Française de Science Politique*, 62(5-6): 767-796.
- Berardi, F.B. (2020), *Futurability: The Age of Impotence and the Horizon of Possibility*, Verso, Londra.
- Berezin, M. (2011), *Neoliberal Zamanlarda Liberal-Olmayan Politikalar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Berger, S. (2002), "Democracy and Social Democracy", *European History Quarterly*, 32(1): 13-37.
- Berkes, N. (1964), *The Development of Secularism in Turkey*, McGill-Queen's Press.
- Berlin, I. (1969), "Two Concepts of Liberty", *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, Oxford.
- Berman, S. (1997), "Civil society and the collapse of the Weimar Republic", *World Politics*, 49(3), 401-429.
- Berman, S. (2012a), *Siyasetin Öncelliği*, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Berman, S. (2012b), *Sosyal Demokrasi Dönemi: İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Avrupa*, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Berman, S. (2017), "The Pipedream of Undemocratic Liberalism", *Journal of Democracy*, 28(3): 29-38.
- Berman, S. (2019), *Democracy and Dictatorship in Europe: From Ancien Regime to the Present Day*, Oxford University Press, New York.
- Bermeo, N.G. (2020), *Ordinary People in Extraordinary Times*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Bermeo, N. (2016), "On democratic backsliding", *Journal of Democracy*, 27(1): 5-19.
- Bernstein, E. (2018 [1899]), *Evolutionary Socialism*, Forgotten Books, Londra, <https://rowlandpasaribu.files.wordpress.com/2013/09/eduard-bernstein-evolutionary-socialism.pdf>
- Berstein, S. (1993), *The Republic of de Gaulle 1958-1969*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Bherer, L., Dufour, P. ve Montambeault, F. (2016), "The participatory democracy turn: an introduction", *Journal of Civil Society*, 12(3): 225-230.
- Bianet (12.08.2021), "Julian Assange'in Temyiz Duruşması Ekim'e Ertelendi", <https://bianet.org/bianet/ifade-ozgurlugu/248646-julian-assange-in-temyiz-durusmasi-ekim-e-ertelendi> (erişim 21.11.2021).
- Bieber, F. (2018), "Patterns of competitive authoritarianism in the Western Balkans", *East European Politics*, 34(3): 337-354.
- Biglieri, P. ve Cadahia, L. (2021), *Seven Essays on Populism: For a Renewed Theoretical Perspective*, Polity Press, Cambridge.
- Bilir, F. (2005), "Ülke Seçim Çevresi", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13(2): 61-77.
- Bingham, T. (2010), *The Rule of Law*, Penguin Books, Londra.
- Blais, A. (1988), "The Classification of Electoral Systems", *European Journal of Political Research*, 16(1): 99-110.
- Blais, A. ve Carty, R.K. (1990), "Does Proportional Representation foster Voter Turnout?", *European Journal of Political Research*, 18(2): 167-181.

- Blais, A. ve Massicotte, L. (2004), "Electoral Systems", der. L. LeDuc, R.G. Niemi ve P. Norris, *Comparing Democracies 2: New Challenges in the Study of Elections and Voting*, Sage Publications, Londra, s. 40-69.
- Bläsius, J., Gombert, T., Krell, C. ve Timpe M., der. (2009), *Social Democracy Reader 1: Foundations of Social Democracy*, Division for International Development Cooperation, Berlin, <https://library.fes.de/pdf-files/iez/07077.pdf>
- Blaydes, L. (2011), *Elections and Distributive Politics in Mubarak's Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Blyth, M. ve Katz, R. (2005), "From Catch-all Politics to Cartelisation: The Political Economy of the Cartel Party", *West European Politics*, 28(1): 33-60
- Bobbio, N. (1989), "Civil Society", *Democracy and Dictatorship*, Polity Press, Cambridge.
- Bobbio, N. ve Virolì, N. (2003), *The Idea of Republic*, çev. A. Cameron, Polity Press, Cambridge.
- Bocutoglu, E. (2021), *Makro İktisat: Teoriler ve Politikalar*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Bohle, D. ve Greskovits, B. (2019), "Politicising embedded neoliberalism: continuity and change in Hungary's development model", *West European Politics*, 42(5): 1069-1093.
- Boix, C. (2003), *Democracy and redistribution*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Boix, C. ve Stokes, S.C. (2003), "Endogenous democratization", *World Politics*, 55(4): 517-549.
- Boix, C., Horne, W. ve Kerchner, A. (2020), "The Formation and Development of Liberal Democracies", der. R. Rohrschneider ve J. Thomassen, *The Oxford Handbook of Political Representation in Liberal Democracies*, Oxford University Press, Oxford, s. 55-75.
- Bonefeld, W. (2017), *The Strong State and the Free Economy*, Rowman and Littlefield, Londra.
- Borowiak, C.T. (2011), *Accountability and Democracy: The Pitfalls and Promises of Popular Control*, Oxford University Press, Oxford.
- Boukalas, C. (2014), "No exceptions: authoritarian statism. Agamben, Poulantzas and homeland security", *Critical Studies on Terrorism*, 7(1): 112-130.
- Bourdieu, P. (1998), *Contre-feux. Propos pour servir à la résistance contre l'invasion néo-libérale*, Liber-Raisons d'Agir, Paris.
- Bourcius, T. (2013), "Democracy Through Multi-Body Sortition: Athenian Lessons for the Modern Day", *Journal of Public Deliberation*, 9(1): 4-30.
- Bovens, M. ve Schillemans, T. (2020), "Non-majoritarian Institutions and Representation", der. R. Rohrschneider ve J. Thomassen, *The Oxford Handbook of Political Representation in Liberal Democracies*, Oxford University Press, Oxford, s. 511-525.
- Boyte, H.C. (1986), "Beyond Politics as Usual", der. H.C. Boyte ve F. Riessman, *The New Populism: The Politics of Empowerment*, Temple University Press, Philadelphia, PA, s. 3-15.
- Bozarslan H. ve Demelmestre, G. (2016), *Qu'est-ce qu'une révolution? Amérique, France, Monde arabe*, CERF, Paris.
- Bozarslan, H. (2021), *L'anti-démocratie au 21ème siècle. Iran, Russie, Turquie*, CNRS Editions, Paris.
- Bradley, A.W. ve Pinelli, C. (2012), "Parliamentarism", der. M. Rosenfeld ve A. Sajo, *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, s. 650-670.
- Bradshaw, J.T. (1997), "How Nordic is the Nordic Model? Social Assistance in a Comparative Perspective", *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 6: 247-256.
- Braidotti, R., vd. der., (2013), *After Cosmopolitanism*, Routledge, New York.
- Bratton, M. ve Van de Walle, N. (1997), *Democratic experiments in Africa: Regime transitions in comparative perspective*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Brennan, J. (2016), *Against Democracy*, Princeton University Press, Princeton.
- Brito, R. (2021), "Bolsonaro steps back from Supreme Court battle, boosting Brazil markets", *reuters.com*, 10 Eylül. [<https://www.reuters.com/world/americas/bolsonaro-steps-back-supreme-court-battle-boosting-brazil-markets-2021-09-09/>]
- Brooker, P. (2014), *Non-Democratic Regimes*, Palgrave Macmillan, New York.

- Brown, W. (2010), "We are all democrats now...", *Theory & Event*, 13, s. 2.
- Brown, W. (2010), *Tarihten Çıkan Siyaset*, çev. Emine Ayhan, Metis, İstanbul.
- Brown, W. (2015), *Undoing The Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*, Zone Books, New York.
- Brown, W. (2018), *Halkın Çözülüşi: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*, çev. B.E. Aksoy, Metis, İstanbul.
- Brown, W. (2021), *Neoliberalizmin Harabelerinde*, çev. Bülent Doğan, Metis, İstanbul.
- Brownlee, J. (2007), *Authoritarianism in an Age of Democratization*, Cambridge University Press, New York.
- Brubaker, R. (2017), "Why populism?", *Theory and Society*, 46: 357-385
- Bruff, I. (2014), "The rise of authoritarian neoliberalism", *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture and Society*, 26(1): 113-129.
- Brzezinski, Z. (1956), "Totalitarianism and rationality", *American Political Science Review*, 50(3): 751-763.
- Bunce, V. (2000), "Comparative democratization: Big and bounded generalizations", *Comparative Political Studies*, 33(6-7): 703-734.
- Bunce, V.J. ve Wolchik, S.L. (2010), "Defeating dictators: Electoral change and stability in competitive authoritarian regimes", *World Politics*, 62(1): 43-86.
- Burbach, R. (2006), "Lula'nın Zaferi'nin Anlamı", *Birikim Güncel*, 4 Kasım, [https://birikimdergisi.com/guncel/990/lula-nin-zaferinin-anlami]
- Butler, J. (2004), *Kırılgan Hayat Yasın ve Şiddetin Gücü*, çev. Başak Ertür, Metis, İstanbul.
- Cabrera, L. (2004), *Political Theory of Global Justice: A Cosmopolitan Case for the World State*, Routledge, Londra.
- Cadwalladr ve Graham-Harrison (2018), "Revealed: 50. Million Facebook profiles harvested for Cambridge Analytica in major data breach", <https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election> (erişim 20.02.2022).
- Caiani, M. ve Graziano, P. (2019), "Understanding varieties of populism in times of crises", *West European Politics*, 42(6): 1141-1158.
- Caiani, M., della Porta, D. ve Wagemann, C. (2012), *Mobilizing on the extreme right: Germany, Italy and the United States*, Oxford University Press, Oxford.
- Calligan, J.D. (2008), "The Paradox of Constitutionalism or the Potential of Constitutional Theory", *Oxford Journal of Legal Studies*, 28(2): 343-367.
- Camelio, N. (2016), "Askerler Tarafından El Konulan Hukuk: Türkiye'de 1961 Anayasası'nın Yazılması", der. M. Aymes, B. Gourisse ve E. Massicard, *Devlet Olma Zanaatı: Osmanlı'dan Bugüne Kamu İcratı*, çev. A. Berkay, İletişim, İstanbul.
- Cammack, P. (2000), "The Resurgence of Populism in Latin America", *Bulletin of Latin American Research*, 19(2): 149-161
- Campbell, A., Converse, P.E., Miller, W.E. ve Stokes, D.E. (1960), *The American Voter*, Wiley, New York.
- Candan, K., Solak, M. ve Bilgin, M. (2020), *Dünyada Seçim Sistemleri*, TBMM Basımevi, Ankara.
- Candemir, D.M. (2021), "Türkiye'de Feminist Hareketler ve Dijital Aktivizm", der. F. Saygılıgil ve N. Berber, *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Feminizm*, cilt 10, İletişim, İstanbul.
- Canovan, M. (1999), "Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy", *Political Studies*, 47(1): 2-16.
- Canovan, M. (2005), *The People, Polity*, Cambridge.
- Caramani, D. (2020), *Comparative Politics*, 5. baskı, Oxford University Press, Oxford.
- Carothers, C. (2018), "The Surprising Instability of Competitive Authoritarianism", *Journal of Democracy*, 29(4): 129-135.
- Carothers, T. (2002), "The end of the transition paradigm", *Journal of Democracy*, 13(1): 5-21.
- Carstensen, T. (2013), "Gender and Social Media: Sexism, Empowerment, or the Irrelevance of Gender?", der. C. Carter vd., *The Routledge Companion to Media and Gender*, Taylor & Francis Group, New York.

- Carter, C., Steiner, L. ve McLaughlin, L. (2013), "Re-imagining Media and Gender", der. C. Carter vd., *The Routledge Companion to Media and Gender*, Taylor & Francis Group, New York.
- Cartledge, P. (2016), *Democracy: A Life*, Oxford University Press, Oxford.
- Cassani, A. (2021), "COVID-19 and the Democracy-Autocracy Freedom Divide: Reflections on Post-Pandemic Regime Change Scenarios", *Political Studies Review*, 20(4): 717-724.
- Cassani, A. ve Tomini, L. (2018), "Reversing regimes and concepts: from democratization to autocratization", *European Political Science*, 57(3): 687-716.
- Cassani, A. ve Tomini, L. (2019), *Autocratization in Post-Cold War Political Regimes*, Palgrave Macmillan, New York.
- Castells, M. (2010), *The Rise of the Network Society*, 2nd ed., Wiley-Blackwell, Oxford.
- Castells, M. (2013), *İsyen ve Umut Ağları İnternet Çağında Toplumsal Hareketler*, çev. E. Kılıç, KÜY, İstanbul.
- Castells, M. (2021), *İnternet Galaksisi, İnternet, İş Dünyası ve Toplum Üzerine Düşünceler*, haz. T.A. Hasdemir, Phoenix, Ankara.
- Castles, G.F. (1978), "Scandinavian Social Democracy: Achievements and Problems", *West European Politics*, 1(1): 11-29.
- Castles, G.F. (2009 [1978]), *The Social Democratic Image of Society: A Study of the Achievements and Origins of Scandinavian Social Democracy in Comparative Perspective*, Routledge and Kegan Paul, Oxon.
- Cem, İ. (2009), *Sosyal Demokrasi: Ya da Demokratik Sosyalizm Nedir, Ne Değildir*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Chakrabarty, D. (2011), "Can Political Economy be Postcolonial? A Note", der. J. Pollard, C. McEwan ve A. Hughes, *Postcolonial Economies*, Zed Books, Londra.
- Chambers, S. (2010), "Theories of Political Justification", *Philosophy Compass*, 5(11): 893-903
- Chambers, S. (2018), "The Philosophic Origins of Deliberative Ideals", der. A. Bächtiger, J.S. Dryzek, J. Mansbridge ve M. Warren, *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*, Oxford University Press, Oxford, s. 55-69.
- Chambers, S. (2019), "Deliberative Democracy", der. A. Allen ve E. Mendieta, *The Cambridge Habermas Lexicon*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 94-97.
- Chattopadhyay, R. ve Duflo, E. (2004), "Women as Policy Makers: Evidence from a Randomized Policy Experiment in India", *Econometrica*, 72(5): 1409-1443.
- Cheibub, J.A. ve Limongi, F. (2002), "Democratic Institutions and Regime Survival: Parliamentary and Presidential Democracies Reconsidered", *Annual Review of Political Science* 5(1): 151-179.
- Cheibub, J.A., Elkins, Z. ve Ginsburg, T. (2014), "Beyond Presidentialism and Parliamentarism", *British Journal of Political Science*, 44(3): 515-544.
- Chirio, M. (2021), "Brazil: the road to Jair Bolsonaro's militarised democracy", *The Conversation*, 18 Haziran, [https://theconversation.com/brazil-the-road-to-jair-bolsonaros-militarised-democracy-162377]
- Chropowski, N. (2020), "The Post-2010 Democratic Rule of Law Practice of the Hungarian Constitutional Court", *Hungarian Journal of Legal Studies*, 61(2): 136-158.
- Cianetti, L. ve Hanley, S. (2021), "The end of the backsliding paradigm", *Journal of Democracy*, 32(1): 66-80.
- Ciddi, S. (2008), "The Republican People's Party and the 2007 General Elections: Politics of Perpetual Decline?", *Turkish Studies*, 9(3): 437-455.
- Cizre, Ü. ve Çınar, M. (2002), "Turkey 2002: Kemalism, Islamism and Politics in the Light of the February 28 Process", *South Atlantic Quarterly*, 102: 309-322.
- Cizre, Ü. (1993), *AP-Ordu İlişkileri: Bir İkilemin Anatomisi*, İletişim, İstanbul.
- Cizre, Ü. (1999), *Muktedirlerin Siyaseti: Merkez Sağ, Ordu, İslamcılık*, İletişim, İstanbul.
- Cizre, Ü. (2000), "Politics and Military in Turkey into the 21st Century", Florence: European University Institute, EUI RSC, 2000/24, http://hdl.handle.net/1814/1664.

- Cizre, Ü. (2009), "Egemen İdeoloji ve Türk Silahlı Kuvvetleri: Kavramsal ve İlişkisel Bir Analiz", der. A. Insel, *MTSD 2: Kemalizm, İletişim*, İstanbul.
- Clark, A. (2020), "The Sounds of Silence in Australian Collective Memory and Popular Counter-Narratives", *Journal for the Study of Education and Development*, 43(3): 544-573.
- Clark, B. (2008), *İki Kere Yabancı*, çev. Müfide Pekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- Cohen, J. (1989), "Deliberation and Democratic Legitimacy", der. A.P. Hamlin ve P. Philip, *The Good Policy*, Blackwell, Oxford, s. 17-34.
- Cohen, J. (1996), "Procedure and substance in deliberative democracy", der. S. Benhabib, *Democracy and difference: Contesting the boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Cohen, J.L. (2006), "Sovereign Equality vs. Imperial Right: The Battle over the 'New World Order'", *Constellations*, 13(4): 485-505.
- Colagrossi, M., Rossignoli, D. ve Maggioni, M.A. (2020), "Does Democracy Cause Growth? A Meta-analysis (of 2000 regressions)", *European Journal of Political Economy*, 61: 101824.
- Collier, C. ve Levitsky, S. (1997), "Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research", *World Politics*, 49(3): 430-451.
- Collier, R.B. (1999), *Paths toward Democracy: the Working Class and Elites in Western Europe and South America*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Colomer, J.M. (2004), "The Strategy and History of Electoral System Choice", der. J.M. Colomer *The Handbook of Electoral System Choice*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, s. 3-80.
- Colomer, J.M. (2007), "On the Origins of Electoral Systems and Political Parties: The Role of Elections in Multi-member Districts", *Electoral Studies*, 26(2): 262-273.
- Connerton, P. (2014), *Toplular Nasıl Anımsar?*, çev. Alaeddin Şenel, Ayrıntı, İstanbul.
- Connolly, W.E. (1995), *The Ethos of Pluralization*, University of Minnesota Press, Minneapolis, MN.
- Connolly, W.E. (1996), "Suffering, Justice, and the Politics of Becoming", *Culture, Medicine and Psychiatry*, 20(3): 251-277.
- Connolly, W.E. (2000), *Why I Am Not a Secularist*, University of Minnesota Press, Minneapolis, MN.
- Connolly, W.E. (2020), *Kimlik ve Farklılık: Siyasetin Açmazlarına Dair Demokratik Çözüm Önerileri*, çev. F. Lekesizalın, 2. baskı, Ayrıntı, İstanbul.
- Cooley, A. (2015), "Authoritarianism goes global: Countering democratic norms", *Journal of Democracy*, 26(3): 49-63.
- Corrales, J. (2020), "Authoritarian Survival: Why Maduro Hasn't Fallen", *Journal of Democracy*, 31(3): 39-53.
- Courtemanche, E. (2014), "On the Publication of Fabian Essays in Socialism, December 1889", der. D.F. Dino Felluga, *BRANCH: Britain, Representation and Nineteenth-Century History*, https://branchcollective.org/?ps_articles=eleanor-courtmanche-on-the-publication-of-fabian-essays-in-socialism-december-1889
- Cowen, M.P. ve Shenton, R.W. (1996), *Doctrines of Development*, Routledge, Londra.
- Cox, G.W., Fiva, J.H. ve Smith, D.M. (2016), "The Contraction Effect: How Proportional Representation affects Mobilization and Turnout", *Journal of Politics*, 78(4): 1249-1263.
- Crasnow, S. (2021), "Coherence objectivity and measurement: the example of democracy", *Synthese*, 199: 1207-1229.
- Crick, B. (2002), *Democracy: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford.
- Crouch, C. (2004), *Post-Democracy*, Polity Press, Cambridge.
- Crow, D. (2010), "The party's over: Citizen conceptions of democracy and political dissatisfaction in Mexico", *Comparative Politics*, 43(1): 41-61.
- Curran, J. (2011), *Media and Democracy*, Routledge, Londra.
- Curran, J. ve Park, M.J. (2000), *De-Westernizing Media Studies*, Routledge, Londra.
- Curran, J. (2002), *Media and Power*, Routledge, Londra.

- Çakır Kantarcıoğlu, M. (2018), "Ortak Toprakların Özel Mülkiyete Dönüşmesi mi? İngiliz Çitleme Hareketleri ile 1858 Arazi Kanunnamesi'ne Dair Bir Karşılaştırma", *Memleket Siyaset Yönetim*, 13(30): 103-140.
- Çelik, N.B. (2009), "Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem", der. A. Insel, *MTSD 2: Kemalizm, İletişim*, İstanbul.
- Çelikkhan, M., der. (2013), *Hakikat Komisyonları*, Hakikat ve Adalet Merkezi, Anadolu Kültür, İstanbul.
- Çetinkaya, Y.D. (2021 (2008)), *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim*, İletişim, İstanbul.
- Çınar, M. (2012), *Türk Parlamento Tarihi: XII. Dönem (1965-1969)*, I. cilt, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No. 147, Ankara.
- Çınar, M. (2014), "Demokrasi", der. Y. Taşkın, *Siyaset: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*, İletişim, İstanbul, s. 203-250.
- Çongar, K. (2019), "Brezilya Devlet Başkanı Amazonlar'daki 72 bin orman yangınından STK'ları sorumlu tuttu", *Euronews*, 21 Ağustos, [https://tr.euronews.com/2019/08/21/brezilya-devlet-baskan-amazonlardaki-72-bin-orman-yanginindan-stk-lar-sorumlu-tuttu]
- da Silva, F. (2021), "The militarisation of schools in Brazil: a threat to the educational process and to democracy", *Education International*, 5 Ağustos, [https://www.ei-ie.org/en/item/25196:the-militarisation-of-schools-in-brazil-a-threat-to-the-educational-process-and-to-democracy]
- Dacombe, R. ve Parvin, P. (2021), "Participatory Democracy in an Age of Inequality", *Representation*, 57(2): 145-157.
- Dahl, R.A. (1956), *A Preface to Democratic Theory*, The University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Dahl, R.A. (1961a), "The Behavioral Approach in Political Science: Epitaph for a Monument to a Successful Protes,," *The American Political Science Review*, 55(4): 763-772.
- Dahl, R.A. (1961b), *Who Governs? Democracy and Power in an American City*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Dahl, R.A. (1971), *Polyarchy: Participation and Opposition*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Dahl, R.A. (1993), *Demokrasi ve Eleştirileri*, çev. L. Köker, Yetkin Basımevi, Ankara.
- Dahl, R.A. (2001), *Demokrasi Üzerine*, çev. B. Kadioğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Dallmayr, F. (2003), "Cosmopolitanism Moral and Political", *Political Theory*, 31(3): 421-442.
- Danacı, E. (2012), *Geçmişin İzleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Danieli, Y. (1998), "Introduction", der. Y. Danieli, *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, Plenum, New York, s. 1-16.
- Davenport, C. (2015), *How Social Movements Die. Repression and Demobilization of The Republic of New Africa*, Cambridge University Press, New York.
- De Cleen, B., Glynos, J. ve Mondon, A. (2018), "Critical research on populism: Nine rules of engagement", *Organization*, 25(5): 649-661.
- de Queiroz, S.R. (1991), "Reflections on Brazilian Jacobinism of the First Decade of the Republic (1893-1897)", *the Americas*, 48(2): 181-205.
- de Vries, J. (2019), "Meet Thierry Baudet, the suave new face of Dutch rightwing populism", *The Guardian*, 3 Nisan 2019, https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/apr/03/thierry-baudet-dutch-rightwing-populism
- Dede, K. (2017), "Altmışlı Yılların Anayasal Gündemi ya da Bir Siyasal Özne Olarak 1961 Anayasası", der. M.K. Kaynar, *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, İletişim, İstanbul, s. 809-843.
- Delanty, G. (2014), "The Prospects of Cosmopolitanism and the Possibility of Global Justice", *Journal of Sociology*, 50(2): 213-228.
- della Porta, D. (1995), *Social movements, political violence and the state. A comparative analysis of Italy and Germany*, Cambridge University Press, Cambridge.
- della Porta, D. (2016), *Where did the revolution go?: Contentious politics and the quality of democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.

- della Porta, D. (2019), *Demokrasi Seferberliği. 1989 ve 2011 Yıllarının Karşılaştırılması*, çev. Ashnur Akdeniz Brehmer, Kafka Yayınları, İstanbul.
- della Porta, D. (2020), *How Social Movements Can Save Democracy: Democratic Innovations from Below*, Polity, Cambridge.
- della Porta, D. vd. (2017), *Movement Parties Against Austerity*, Polity, Cambridge.
- della Porta, D. ve Diani, M. (2006), *Social Movements: An Introduction*, Blackwell Publishing, Oxford.
[Türkçesi: della Porta, D. ve Diani, M. (2020), *Toplumsal Hareketler*, çev. Pelin Çakır ve Ceren GÜlbudak, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.]
- Demirel, T. (2004), *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika*, İletişim, İstanbul.
- Demirkol, Ö. (2018), "Factional Conflicts and Party Splits in Turkey", der. S. Sayarı, P.A. Musil ve Ö. Demirkol, *Party Politics in Turkey: A Comparative Perspective*, Routledge, Londra, s. 101-115.
- Derrida, J. (2001), *Marx'ın Hayaletleri: Borç Durumu, Yas Çalışması ve Yeni Enternasyonal*, çev. Alp Tümerterkin, Ayrıntı, İstanbul.
- Derrida, J. (2005), *Bağışlama ve Kozmopolitizm*, çev. Ali Utku, Mukadder Erkan, Birey, İstanbul.
- Dewey, J. (1997, [1916]), *Democracy and Education by John Dewey: With a Critical Introduction by Patricia H. Hinchey*, cilt 1, Stylus Publishing, LLC.
- Dewey, J. (2016), *The Public and Its Problems*, Ohio University Press, Ohio.
- Di Tella, T.S. (1965), "Populism and Reform in Latin America", der. C. Véliz, *Obstacles to Change in Latin America*, Oxford University Press, New York, s. 47-74
- Di Tella, T.S. (1997), "Populism into the Twenty-first Century", *Government and Opposition*, 32(2): 187-200
- Diamond, L. (1994), "Rethinking civil society: Toward democratic consolidation", *Journal of Democracy*, 5(3): 4-17.
- Diamond, L. (1996), "Is the Third Wave Over", *Journal of Democracy*, 3(7): 20-37.
- Diamond, L. (2002a), "Thinking about Hybrid Regimes", *Journal of Democracy*, 13(2): 21-35.
- Diamond, L. (2002b), "Elections without democracy: Thinking about hybrid regimes", *Journal of Democracy*, 13(2): 21-35.
- Diamond, L. (2021), "Democratic regression in comparative perspective: scope, methods, and causes", *Democratization*, 28(1): 22-42.
- Dijk, J.V. (2016), *Ağ Toplumu*, çev. Ö. Sakin, Kafka, İstanbul.
- Dikici-Bilgin, H. (2013), "Seçimler ve Seçim Sistemleri", der. S. Sayarı ve H. Dikici-Bilgin, *Karşılaştırmalı Siyaset: Temel Konular ve Yaklaşımlar*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 145-168.
- Dingwerth, K. (2014), "Global Democracy and the Democratic Minimum: Why a Procedural Account Alone is Insufficient", *European Journal of International Relations*, 20(4): 1124-1147.
- Dixon, R. ve Landau, D. (2021), *Abusive Constitutional Borrowing: Legal Globalization and Subversion of Liberal Democracy*, Oxford University Press, Oxford.
- Doğan, Y. (2006), "Aldıkaçtı'dan Son Ders", *Hürriyet*, 24 Mayıs.
- Donno, D. (2013), "Elections and democratization in authoritarian regimes", *American Journal of Political Science*, 57(3): 703-716.
- Doveton, D. (1994), "Marx and Engels on Democracy", *History of Political Thought*, 15(4): 555-591.
- Doyle, M. (2000), "A More Perfect Union? The Liberal Peace and the Challenge of Globalization", *Review of International Studies*, 26: 81-94.
- Dólek, Ç. (2015), "Privatization of security as a state-led and class-driven process: The case of Turkey", *Science and Society*, 79(3): 414-441.
- Draper, H. (1977), *Karl Marx's Theory of Revolution*, vol. 1, Monthly Review Press, New York.
- Drinóczi, T. ve Bień-Kacala, A. (2019), "Illiberal Constitutionalism: The Case of Hungary and Poland", *German Law Journal*, 20(8): 1140-1166.
- Dryzek, J. (2012), "Global Civil Society: The Progress of Post-Westphalian Politics", *Annual Review of Political Science*, 15: 101-119.

- Duflo, E., Kremer, M. ve Robinson, J. (2009), "Nudging Farmers to Use Fertilizer: Theory and Experimental Evidence from Kenya", *American Economic Review*, 101(6): 2350-2390.
- Dukalskis, A. ve Gerschewski, J. (2017), "What autocracies say (and what citizens hear): proposing four mechanisms of autocratic legitimization", *Contemporary Politics*, 23(3): 251-268.
- Duman, A. (2019), "Küresel Kriz ve Macaristan'ın 'Liberal Olmayan Demokrasi'", *Birikim Güncel*, 14 Ocak, [https://birikimdergisi.com/guncel/9311/kuresel-kriz-ve-macaristanin-liberal-olmayan-demokrasi]
- Dunn, J. (2018), *Setting the People Free: The Story of Democracy*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford.
- Duverger, M. (1974a), *Siyasi Partiler*, çev. E. Özbudun, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Duverger, M. (1974b), *Modern Democracies: Economic Power versus Political Power*, Dryden Press, New York.
- DW Türkçe (2019), "Bolsonaro Amazon yangınlarından STK'ları sorumlu tuttu", 22 Ağustos, [https://www.dw.com/tr/bolsonaro-amazon-yanginlari-stk-lari-sorumlu-tuttu/a-50123215]
- Dyzenhaus, D. (1997), *Legality and Legitimacy*, Oxford University Press, Oxford.
- Earle, E.M. (1925), "The New Constitution of Turkey", *Political Science Quarterly*, 40(1): 73-100.
- Eccardt, T.M. (2005), *Secrets of the Seven Smallest States of Europe: Andorra, Liechtenstein, Luxembourg, Malta, Monaco, San Marino, and Vatican City*, Hippocrene Books.
- Edwards, M. (2004), *Civil Society*, Polity, Oxford.
- Ehrenberg, J. (1999), *Civil Society The Critical History of an Idea*, New York University Press, New York.
- Elgie, R. (2005), "From Linz to Tsebelis: Three Waves of Presidential/Parliamentary Studies?", *Democratization*, 12 (1): 106-122.
- Elgie, R. (2011), *Semi-Presidentialism: Sub-Types and Democratic Performance*, Oxford University Press, Oxford.
- Elgie, R. (2020), "An Intellectual History of the Concepts of Premier-Presidentialism and President-Parliamentarism", *Political Studies Review*, 18(1): 12-29.
- Ellul, J. (2003), *Teknoloji Toplumu*, çev. M. Ceylan, Bakış, İstanbul.
- Elster, J. (1986), "The Market and the Forum: Three Varieties of Political Theory", der. J. Elster ve A. Hylland, *Foundations of Social Choice Theory*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 103-132.
- Elster, J. (1988), "Introduction", der. J. Elster ve R. Slagstad, *Constitutionalism and Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 1-17.
- Eltchaninoff, M. (2015), *Dans la tête de Vladimir Poutine*, Arles, Solin-Actes-Sud. [Putin'in Aklında Ne Var?, çev. Melike Işık Dırmaz, İletişim Yayınları, İstanbul].
- Emre, Y. (2013), *CHP, Sosyal Demokrasi ve Sol: Türkiye'de Sosyal Demokrasinin Kuruluş Yılları (1960-1966)*, İletişim, İstanbul.
- Enyedi, Z. (2020), "The Central European University in the Trenches", der. J.M. Kovács ve B. Trencsényi, *Brave New Hungary: Mapping the "System of National Cooperation"*, Lexington, Lanham, s. 243-266.
- Epstein, L.D. (2000), *Political Parties in Western Democracies*. New Brunswick ve Londra: Transaction Publishers.
- Erdem, T. (2009), "CHP'de Parti İç Mücadelede 'Kemalizm' ve 'Devrimler' Tartışmaları Üzerine", *MTSD 2: Kemalizm*, der. A. Insel, İletişim, İstanbul.
- Erden, Ö.O. (2010), "Kimlik Tartışmalarına Bir Katkı: Toplumsal Hafızalar, 'Hesaplaşma Siyaseti' Üzerinden Kamusal Müzakere Alanı Olarak Tahayyül Edilebilir mi?", *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 24: 1-22.
- Erdogan, M. (2005), "Türkiye'de Sivil Toplumun Gelişmesi İçin Devlet Değişmeli", der. L. Sunar, *Sivil Toplumu Konuşmak*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Erdogan, M. (2013), *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, Ankara.

- Erdoğan, N. (2000), "Kalpaksız Kuvvacılar: Kemalist Sivil Toplum Kuruluşları", der. S. Yerasimos, *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İletişim, İstanbul.
- Erdoğan-Tosun G. (2005a), "Global Sivil Toplum, Siyaset ve Yurttaşlık", der. L. Sunar, *Sivil Toplum: Farklı Bakışlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Erdoğan-Tosun, G. (2005b), "Türkiye'de Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve Demokrasinin Pekişmesinin Önündeki Engeller", der. L. Sunar, *Sivil Toplum ve Demokrasi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Eroğul, C. (2006), "Çok Partili Düzenin Kuruluşu, 1945-71", der. C. Schick ve E.A. Tonak, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, İstanbul.
- Erözden, O. (2017), *Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi*, Dost Kitabevi, Ankara.
- Esen, B. (2021), "Praetorian army in action: A critical assessment of civil - Military relations in Turkey", *Armed Forces & Society*, 47(1): 201-222.
- Esen, B. ve Gümüşçü, S. (2016), "Rising competitive authoritarianism in Turkey", *Third World Quarterly*, 37(9): 1581-1606.
- Esen, B. ve Gümüşçü, S. (2019), "Killing competitive authoritarianism softly: the 2019 local elections in Turkey", *South European Society and Politics*, 24(3): 317-342.
- Esen, B. ve Gümüşçü, S. (2020), "Why did Turkish democracy collapse? A political economy account of AKP's authoritarianism", *Party Politics*, 27(6): 1075-1091.
- Esen, B. ve Gümüşçü, Ş. (2017), "A Small Yes for Presidentialism: The Turkish Constitutional Referendum of April 2017", *South European Society and Politics*, 22(3): 303-326.
- Esen, B. ve Yardımcı-Geyikçi, Ş. (2019), "An alternative account of the populist backlash in the United States: A Perspective from Turkey", *PS: Political Science & Politics*, 52(3): 445-450.
- Esen, B. ve Yavuzylmaz, H. (2023), "Opposition Coordination under a Competitive Authoritarian Regime: The Case of the 2019 Local Elections in Turkey", der. F. Cavatorta ve V. Resta, *Routledge Handbook on Elections in the Middle East and North Africa*, Routledge, Oxon.
- Estlund, D. (2009), *Democratic Authority: A Philosophical Framework*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Ezrow, L. (2010), *Linking Citizens and Parties: How Electoral Systems Matter for Political Representation*, ECPR, Oxford.
- Fabry, A. (2019), *The Political Economy of Hungary: From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, Palgrave Macmillan, Londra.
- Fabry, A. ve Sandbeck, S. (2019), "Introduction to special issue on 'authoritarian neoliberalism'", *Competition & Change*, 23(2): 109-115.
- Falk, R. ve Strauss, A. (2001), "Toward Global Parliament", *Foreign Affairs*, 80: 212-220.
- Farrell, D.M. (1997), *Comparing Electoral Systems*, Macmillan, Londra.
- Farrell, D. ve Webb, P. (2000), "Political Parties as Campaign Organizations", der. R.J. Dalton ve M.P. Wattenberg, *Parties Without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*, Oxford University Press, Oxford, s. 102-128.
- Felman, S. ve Laub, D. (1992), *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, Routledge, New York.
- Ferkiss, V.C. (1957), "Populist Influences On American Fascism", *Political Research Quarterly*, 10(2): 350-73.
- Fillieule, O. (1997), *Stratégies de la rue: Les manifestations en France*, Presses de Sciences Po, Paris.
- Fillieule, O. (2001), "Voter avec les pieds. La transformation des usages politiques de la rue", *Trace*, 39: 11-20.
- Fillieule, O. der. (2005), *Le désengagement militant*, Belin, Paris.
- Fillieule, O. (2005), "Requiem pour un concept: Vie et mort de la notion de structure des opportunités politiques", der. G. Dorronsoro, *La Turquie conteste. Mobilisations sociales et régime sécuritaire*, CNRS Éditions, Paris.

- Fillieule, O. (2005), "Temps biographique, temps social et variabilité des rétributions", der. O. Fillieule, *Le désengagement militant*, Belin, Paris.
- Fillieule, O. ve Jobard, F. (2020), *Politiques du désordre. La police des manifestations en France*, Éditions du Seuil, Paris.
- Fillieule, O. ve Mathieu, L. (2009), "Structure des opportunités politiques", der. O. Fillieule vd., *Dictionnaire des mouvements sociaux*, Presses de SciencesPo, Paris.
- Finchelstein, F. (2010), *Transatlantic Fascism*, Duke University Press, Durham, NC.
- Finchelstein, F. (2017), *From Fascism to Populism in History*, University of California Press, Oakland [Türkçesi: *Faşizmden Popülizme*, çev. Ali Karatay, İletişim, İstanbul, 2019].
- Finchelstein, F. ve Urbinati, N. (2018), "On Populism and Democracy", *Populism*, 1: 15-37.
- Fine, B. (2010), "Neoliberalism as financialisation", der. A. Saad-Filho ve G. Yalman, *Economic Transitions to Neoliberalism in Middle-income Countries: Policy Dilemmas, Crises, Mass Resistance*, Routledge, Londra, s. 11-23.
- Fine, R. (1997), "Civil Society Theory, Enlightenment and Critique", der. R. Fine ve S. Rai, *Civil Society Democratic Perspectives*, Frank Cass, Londra.
- Fine, R. ve Smith, W. (2003), "Jürgen Habermas's Theory of Cosmopolitanism", *Constellations*, 10(4): 469-487.
- Finer, S.E. (1997), *The History of Government from the Earliest Times: Ancient Monarchies and Empires*, Oxford University Press, Oxford.
- Finley, M.I. (1985), *Democracy: Ancient and Modern*, The Hogarth Press, Londra.
- Fishkin, J. (2011), *When the People Speak: Deliberative Democracy and Public Consultation*, Oxford University Press, Oxford.
- Fishkin, J.S. (2009), "Virtual public consultation: Prospects for internet deliberative democracy", der. T. Davies ve S.P. Gangadharan, *Online deliberation: Design, research, and practice*, CSLI Publications, s. 23-35.
- Fitzpatrick, T. (2018), *After the New Social Democracy*, Manchester University Press, Manchester.
- Fix-Ferrero, H. ve Salazar-Ugarte, P. (2012), "Presidentialism", der. M. Rosenfeld ve A. Sajo, *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, 628-649.
- Flam, H. (1994), *States and anti-nuclear movements*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Florida, A. (2014), "Beyond participatory democracy, towards deliberative democracy: elements of a possible theoretical genealogy", *Rivista italiana di scienza politica*, 44(3): 299-326.
- Florida, A. (2018), "The Origins of the Deliberative Turn", der. A. Bächtiger, J.S. Dryzek, J. Mansbridge ve M. Warren, *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*, Oxford University Press, Oxford, s. 35-54.
- Foucault, M. (1977), *Language, Counter-Memory, Practice*, der. D.F. Bouchard, çev. D.F. Bouchard ve Sherry Simon, Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Foucault, M. (1980), *Power/Knowledge, Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, der. C. Gordon, Harvester Wheatsheaf, New York.
- Foucault, M. (2019), *Bilginin Arkeolojisi*, çev. V. Urhan, 4. baskı, Ayrıntı, İstanbul.
- Fraenkel, E. (2017), *The Dual State*, Oxford University Press, Oxford. [Türkçesi: *İkili Devlet*, çev. Tanıl Bora, İletişim Yayınları.].
- Fraser, N. (1992), "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy", der. C. Calhoun, *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge, MA, s. 109-142.
- Fraser, N. (2016), "Progressive neoliberalism versus reactionary populism: A choice that feminists should refuse", *NORA-Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 24(4): 281-284.
- Fraser, N. (2019), *The Old Is Dying and the New Cannot Be Born*, Verso, Londra.
- Fraser, R. (1930), *A Social Philosophy for Fabians*, Fabian Society Tract 234, Londra.

- Freeden, M. (2003), *Ideology: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford.
- Freeden, M. (2017), "After the Brexit referendum: revisiting populism as an ideology", *Journal of Political Ideologies*, 22(1): 1-11.
- Freedom House (2021), *Freedom in the World 2021: Democracy under Siege*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-02/FIW2021_World_02252021_FINAL-web-upload.pdf
- Freedom House (2021), *Freedom in the World: 2021*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-02/FIW2021_World_02252021_FINAL-web-upload.pdf
- Freud, S. (2016), *Bastırma ve Bastırılanın Geri Dönüşü*, çev. Oya Kasap, Telos, İstanbul.
- Friedrich, C. J. ve Brzezinski, Z. (1959), *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Fritsch, M. (2002), "Derrida's Democracy to Come", *Constellations*, 9(4): 574-597.
- Fuchs, C. (2009), "Some Reflections on Manuel Castells' Book 'Communication Power'", *tripleC*, 7(1): 94-108.
- Fuchs, C. (2014), *Social Media: A Critical Introduction*, Sage, Londra.
- Fukuda-Parr, S. (2011), "Theory and Policy in International Development: Human Development and Capability Approach and the Millennium Development Goals", *International Studies Review*, 13(1): 122-132.
- Fukuyama, F. (1992), *The End of History and the Last Man*, Free Press, New York [Türkçesi: *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, çev. Zülfü Dicleli, Profil Kitap, İstanbul, 2016].
- Fukuyama, F. (2015), "Why is democracy performing so poorly?", *Journal of Democracy*, 26(1): 11-20.
- Fun, Y. (2019), *Social Movements in Taiwan's Democratic Transition: Linking Activists to the Changing Political Environment*, Routledge Taylor and Francis Group, New York.
- Fung, A. ve Wright, E.O. (2003), *Deepening democracy: Institutional innovations in empowered participatory governance*, cilt 4, Verso, Londra.
- Furet, F. (2007), *Penser le XXe siècle*, Robert Laffont, Paris.
- Gaber, D. (2003), "The Media and Democracy: Beyond Myths and Stereotypes", *Annual Review of Political Science*, 6(1): 139-160.
- Gallagher, M. (1991), "Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems", *Electoral Studies*, 10(1): 33-51.
- Gallagher, M. (2005), "Conclusions", der. M. Gallagher ve P. Mitchell, *The Politics of Electoral Systems*, Oxford University Press. Oxford, s. 535-578.
- Gallagher, M. ve Mitchell, P. (2005a), "Introduction to Electoral Systems", der. M. Gallagher ve P. Mitchell, *The Politics of Electoral Systems*, Oxford University Press. Oxford, s. 3-24.
- Gallagher, M. ve Mitchell, P. (2005b), "Appendices", der. M. Gallagher ve P. Mitchell, *The Politics of Electoral Systems*, Oxford University Press, Oxford, s. 579-630.
- Gallie, W.B. (1956), "Essentially Contested Concepts", *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56(1): 167-198.
- Gamboa, L. (2022), *Resisting Backsliding: Opposition Strategies Against the Erosion of Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Gandhi, J. (2008), *Political Institutions Under Dictatorship*, Cambridge University Press, New York.
- Gandhi, J. ve Przeworski, A. (2007), "Authoritarian institutions and the survival of autocrats", *Comparative Political Studies*, 40(11): 1279-1301.
- Gandhi, J. ve Reuter, O.J. (2013), "The incentives for pre-electoral coalitions in non-democratic elections", *Democratization*, 20(1): 137-159.
- Ganghof, S. (2015), "Four Visions of Democracy: Powell's Elections as Instruments of Democracy and Beyond", *Political Studies Review*, 13(1): 69-79.
- Gao, J. (2001), "Democratization in the Shadow of Globalization", *International Organization*, 75(3): 698-734.

- Garcia, L.B. vd (2012), *The European Citizen's Initiative: A First Assessment*, Brugge, https://www.co-europe.eu/sites/default/files/research-paper/wp24_eg_0.pdf
- Gauchet, M. (2010), *L'avènement de la démocratie III: à l'épreuve des totalitarismes (1914-1974)*, Gallimard, Paris.
- Gauchet, M. (2013), *Yurttaşını Arayan Demokrasi*, çev. Zeynep Savaşçın, İletişim, İstanbul.
- Gazete Duvar, (2021a), "Brezilya'da iş dünyasından Bolsonaro'ya rest: Otoriter maceralar kabul görmeyecek", *Gazete Duvar*, 5 Ağustos, [<https://www.gazeteduvar.com.tr/brezilyada-is-dunyasindan-bolsonaro-ya-rest-otoriter-maceralar-kabul-gormeyecek-haber-1530762>]
- Gazete Duvar, (2021b), "Jair Bolsonaro: Beni ancak tanrı iktidardan indirebilir", *Gazete Duvar*, 8 Eylül, [<https://www.gazeteduvar.com.tr/jair-bolsonaro-beni-ancak-tanri-iktidardan-indirebilir-haber-1534297>]
- Geddes, B. (1999), "What do we know about democratization after twenty years?", *Annual Review of Political Science*, 2(1): 115-144.
- Geddes, B., Wright, J.G., Wright, J. ve Frantz, E. (2018), *How Dictatorships Work: Power, Personalization, and Collapse*, Cambridge University Press, New York.
- Gerbaudo, P. (2012), *Tweets And The Streets Social Media And Contemporary Activism*, Pluto, Londra.
- Gerbaudo, P. (2019), *The Digital Party*, Pluto Press, Londra.
- Germani, G. (1978), *Authoritarianism, Fascism, and National Populism*, Transaction Books, New Brunswick, NJ.
- Gerring, J., Thacker, S.C. ve Moreno, C. (2009), "Are Parliamentary Systems Better?", *Comparative Political Studies*, 42(3): 327-359.
- Gerschewski, J. (2021), "Erosion or decay? Conceptualizing causes and mechanisms of democratic regression", *Democratization*, 28(1): 43-62.
- Gerwarth, R. (2018), *Mağluplar: Birinci Dünya Savaşı Neden Bitmedi (1917-1923)*, çev. Yüksel Taşkın, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul.
- Geuss, R. (2007), *Kamusal Şeyler, Özel Şeyler*, çev. Gülayşe Koçak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Geuss, R. (2008), *Philosophy and Real Politics*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Giddens, A. (2000), *Üçüncü Yol: Sosyal Demokrasinin Yeniden Dirilişi*, Birey Yayıncılık, İstanbul.
- Gilbert, A. (1976), "Salvaging Marx from Avineri", *Political Theory*, 4(1): 9-34.
- Gilbert, A. (1979), "Social Theory and Revolutionary Activity in Marx", *The American Political Science Review*, 73(2): 521-538.
- Gill, K. (2020), "What is the Fourth Estate?", *ThoughtCo*, 16 Ocak, <https://www.thoughtco.com/what-is-the-fourth-estate-3368058>
- Gilman, N. (2003), *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.
- Gilroy, P. (2013), "Postcolonialism and Cosmopolitanism: Towards a Worldly Understanding of Fascism and Europe's Colonial Crimes", der. R. Braidotti, vd. *After Cosmopolitanism*, Routledge, New York, s. 111-131.
- Ginsburg, T. (2003), *Judicial Review in New Democracies*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Giugni, M.G. (2001), "L'impact des mouvements écologistes, anti-nucléaire et pacifistes sur les politiques publiques: Le cas des États-Unis, de l'Italie et de la Suisse 1975-1995", *Revue Française de Sociologie*, 42(4): 641-668.
- Glassman, R.M. (2017), *The Origins of Democracy in Tribes, City-States and Nation-States*, cilt 1, Springer International Publishing, New York.
- Glynos, J. ve Howarth, D. (2007), *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, Routledge, Londra.
- Go, J. (2013), "Fanon's Postcolonial Cosmopolitanism", *European Journal of Social Theory*, 16(2): 208-225.
- Goatcher, J.I. (2004), *The philosophical foundations of participatory democracy: natural, human, critical*, Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Okulu, Nottingham Trent University, United Kingdom.

- Goloğlu, M. (2012), *Milli Şef Dönemi: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi III, 1939-1945*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Goodhart, M. (2008), "Human Rights and Global Democracy", *Ethics and International Affairs*, 22(4): 395-420.
- Goodin, R.E. ve Dryzek, J.S. (2006), "Deliberative impacts: the macro-political uptake of mini-publics", *Politics & Society*, 34(2): 219-244.
- Goodwin, J. ve Jasper, J.M. (1999), "Caught in a Winding, Snarling Vine: The Structural Bias of Political Process Theory", *Sociological Forum*, 14(1): 27-54.
- Goodwyn, L. (1976), *Democratic Promise: The Populist Moment in America*, Oxford University Press, New York.
- Gora, A. ve de Wilde, P. (2020), "The Essence of Democratic Backsliding in the European Union Deliberation and the Rule of Law", *Journal of European Public Policy*, 29(3): 342-362.
- Gordon, A. (2008), *Ghostly Matters Haunting and the Sociological Imagination*, University of Minnesota, Minneapolis, MN.
- Gould, C. (2004), *Globalizing Democracy and Human Rights*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Göbel, C. (2011), "Authoritarian Consolidation", *European Political Science*, 10(2): 176-190.
- Göle, N. (1994), "Toward an Autonomization of Politics and Civil Society in Turkey", der. M. Heper ve A. Evin, *Politics in the Third Turkish Republic*, Westview Press, Boulder, CO.
- Göle, N. (2005), "Demokratik Bir Kamusal Alan İçin Güçlü Bir Sivil Toplum Ön Koşuldur", der. L. Sunar, *Sivil Toplumunu Konuşmak*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Gözler, K. (2018), "Demokrasi Nereye Gidiyor? Nerede Hata Yaptık?", *Anayasa Hukuku Dergisi*, 7(14): 569-583.
- Gözler, K. (2020), *Anayasa Hukukunun Genel Esasları: Ders Kitabı*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- Gramsci, A. (1971), *Selections From Prison Notebooks*, çev. Hoare, Q. ve Nowell, G. Lawrence and Wishart, Londra.
- Greene, K.F. (2007), *Why Dominant Parties Lose: Mexico's Democratization in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Gregory, D. (1983), "Karl Marx's and Friedrich Engels's Knowledge of French Socialism in 1842-43", *Historical Reflections/ Réflexions Historiques*, 10(1): 143-193.
- Greitens, C.S. (2020), "Surveillance, security, and liberal democracy in the post-COVID World", *International Organization*, 74(S1): 169-190.
- Grimm, D. (2012), "Types of Constitutions", der. M. Rosenfeld ve A. Sajo, *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, s. 98-132.
- Grimm, D. (2015), "The Democratic Costs of Constitutionalisation: The European Case", *European Law Journal*, 21(4): 460-473.
- Grimm, D. (2016), *Constitutionalism: Past, Present, and Future*, Oxford University Press, Oxford.
- Gronow, J. (2016), *On the Formation of Marxism: Karl Kautsky's Theory of Capitalism, the Marxism of the Second International and Karl Marx's Critique of Political Economy*, Brill, Leiden.
- Gunnell, J.G. (2013), "Social Science and Ideology: The Case of Behaviouralism in American Political Science", der. M. Freeden, L.T. Sargent ve M. Stears, *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, Oxford University Press, New York, s. 73-89.
- Gunther, R. ve Diamond, L. (2003), "Species of political parties: A new typology", *Party Politics*, 9(2): 167-199.
- Gülalp, H. (2018), *Laiklik, Vatandaşlık, Demokrasi*, Metis, İstanbul.
- Gümrükcü, S.B. (2021), "Populist discourse (counter-), mobilizations and democratic backsliding in Turkey", *Turkish Studies*, 23(3): 407-429.
- Günel, A. (2013), "Giriş", der. A. Günel ve Ö. Özengi, *Bir Daha Asla*, İletişim, İstanbul, s. 7-14.
- Gürel, Ö.E. (2021), "Habermas'ın Hukuk Felsefesinde Anayasa ve Devrim İlişkisi", der. K. Gülenç ve Ö.E. Gürel, *Alacakaranlıkta Hegel'i Düşünmek*, Ayrıntı, İstanbul, s. 179-221.

- Gürsoy, Y. (2018), "Rejim Değişiklikleri: Otoriterleşme ve Demokrasileşme", der. S. Sayarı ve H. Dikici Bilgin, *Karşılaştırmalı Siyaset: Temel Konular ve Yaklaşımlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 75-100.
- Habermas, J. (1976), *Legitimation Crisis*, çev. T. McCarthy, Polity, Cambridge.
- Habermas, J. (1984), *The Theory of Communicative Action-Volume One: Reason and the Rationalization of Society*, çev. T. McCarthy, Beacon Press, Boston, MA.
- Habermas, J. (1990), *Moral Consciousness and Communicative Action*, çev. C. Lenhardt ve S.W. Nicholsen, The MIT Press, MA.
- Habermas, J. (1992), "Further Reflections on the Public Sphere", der. C. Calhoun, *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge, MA.
- Habermas, J. (1996), *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, çev. W. Rehg, The MIT Press, Cambridge, MA.
- Habermas, J. (1999), *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*, The MIT Press, Cambridge, MA.
- Habermas, J. (2001), "Constitutional Democracy: A Paradoxical Union of Contradictory Principles?", *Political Theory*, 29(6): 766-781.
- Habermas, J. (2003), "Making Sense of the EU: Toward a Cosmopolitan Europe", *Journal of Democracy*, 14(4): 86-100.
- Habermas, J. (2006), "The Public Sphere", der. R.E Goodin ve P. Pettit, *Contemporary Political Philosophy An Anthology*, Blackwell Publishing, Oxford.
- Habermas, J. (2016), "The Post-National Constellation and the Future of Democracy", der. R. Blaug ve J. Schwarzmantel, *Democracy: A Reader*, Edinburgh University Press, Edinburgh, s. 483-490.
- Habermas, J. (2018), "Interview with Jürgen Habermas", der. A. Bächtiger, J.S. Dryzek, J. Mansbridge ve M. Warren, *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*, Oxford University Press, Oxford, s. 871-881.
- Haggard, S. ve Kaufman, R. (2021), *Backsliding: Democratic Regress in the Contemporary World*, Cambridge University Press, New York.
- Haggard, S. ve Kaufman, R.R. (2012), "Inequality and regime change: Democratic transitions and the stability of democratic rule", *American Political Science Review*, 106(3): 495-516.
- Haggard, S. ve Kaufman, R.R. (2016a), "Democratization during the third wave", *Annual Review of Political Science*, 19: 125-144.
- Haggard, S. ve Kaufman, R.R. (2016b), *Dictators and Democrats*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Haiven, M. (2011), "Finance as Capital's Imagination? Reimagining Value and Culture in an Age of Fictitious Capital and Crisis", *Social Text*, 29(3 (108)): 93-124.
- Halbwachs, M. (1992), *On Collective Memory*, University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Halmai, G. ve Laczó, F. (2008), "Macaristan'da Toplumsal Hareketler: Bir Taslak", der. D. Çetinkaya, *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim*, İletişim, İstanbul, s. 251-284.
- Hampsher-Monk, I. (2004), "Publius: Federalist", *Modern Siyasal Düşünce*, çev. S. Yazıcıoğlu, Say Yayınları, İstanbul.
- Handlin, S. (2016), "Mass organization and the durability of competitive authoritarian regimes: Evidence from Venezuela", *Comparative Political Studies*, 49(9): 1238-1269.
- Hansen, M.H. (2005), *The Tradition of Ancient Greek Democracy and Its Importance for Modern Democracy*, The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, Copenhagen.
- Hanson, V.D. (1996), "Hoplites into Democrats: The Changing Ideology of Athenian Infantry", der. J. Ober ve C. Hedrick, *Democratia: A Conversation on Democracies, Ancient and Modern*, Princeton University Press, Princeton, NJ, s. 289-311.
- Haraszti, G. (2020), "Viktor Orbán's Propaganda State", der. J.M. Kovács ve B. Trencsényi, *Brave New Hungary: Mapping the "System of National Cooperation"*, Lexington, Lanham, MD, s. 211-224.

- Harvey, D. (2000), "Cosmopolitanism and the Banality of Geographical Evils", *Public Culture*, 12(2): 529-564.
- Harvey, D. (2007), "Neo-liberalism as Creative Destruction", *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 88(2): 145-158.
- Harvey, D. (2015), *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, çev. A. Onacak, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Has, Ö. (2020), "Jitem Davaları Işığında Geçiş Dönemi Adaletini Tartışmak", *Türkiye'de Geçiş Dönemi Adaleti: Dönüşen Özneler, Yöntemler ve Araçlar*, Hafıza ve Adalet Çalışmaları Merkezi, İstanbul, s. 9-26, <https://hakikatadalethafiza.org/wp-content/uploads/2021/04/TurkiyedeGecisDonemiAdaleti-1.pdf> (erişim 11.10.2021).
- Hawkins, K.A. (2010), *Venezuela's Chavismo and Populism in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hawkins, K., Carlin, R.E., Littvay, L. ve Kaltwasser, C.R. (der.) (2019), *The Ideational Approach to Populism: Concept, Theory and Analysis*, Routledge, Londra.
- Hayek, F.A. (1960), *The Constitution of Liberty*, The University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Hayek, F.A. (1979), *Law, Legislation, Liberty*, vol 3, *The Political Order of a Free People*, Routledge, Londra.
- Hayek, F.A. (2001), *The Road to Serfdom*, Routledge, Londra.
- Hayes, P. (1993), "Marx's Analysis of the French Class Structure", *Theory and Society*, 22(1): 99-123.
- Hazan, R.Y. ve Rahat, G. (2006), "Candidate Selection: Methods and Consequences", der. R. Katz ve W. Crotty, *Handbook of Party Politics*, Sage, Londra, s. 109-121.
- Hazlitt, H. (1942), *A New Constitution Now*, McGraw-Hill.
- Hegel, G.W.F. (1967), *Philosophy of Right*, Oxford University Press, Londra.
- Heinisch, R. ve Mazzoleni, O. (2016), *Understanding Populist Party Organization*, Palgrave, New York.
- Held, D. (1995), *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance*, Stanford University Press, Stanford, CA.
- Held, D. (1996), *Models of Democracy*, Second Edition, Stanford University Press, Stanford, CA.
- Held, D. (2003), "Cosmopolitanism: Globalisation Tamed?", *Review of International Studies*, 29(4): 465-480.
- Held, E.C. ve Schmidtke, H. (2019), "Global Democracy in Decline? How Rising Authoritarianism Limits Democratic Control over International Institutions", *Global Governance*, 25(2): 231-254.
- Heller, P. (2020), "The age of reaction: Retrenchment populism in India and Brazil", *International Sociology*, 35(6): 590-609.
- Hellman, J.S. (1998), "Winners take all: the politics of partial reform in postcommunist transitions", *World Politics*, 50(2): 203-234.
- Henderson, A. (2008), "Satisfaction with democracy: The impact of winning and losing in Westminster systems", *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 18(1): 3-26.
- Herman, E.S. ve McChesney, R. (2003), "The Rise of Global Media", *The New Missionaries of Corporate Capitalism*, Bloomsbury, Londra.
- Herodotos (1973), *Herodot Tarihi*, çev. M. Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Hesmondhalgh, D. (2019), "Have Digital Communication Technologies Democratized the Media Industries?", der. J. Curran ve D. Hesmondhalgh, *Media and Society*, 6. baskı, Bloomsbury, New York.
- Hewitt, C. (1977), "The Effect of Political Democracy and Social Democracy on Equality in Industrial Societies: A Cross-National Comparison", *American Sociological Review*, 42(3): 450-464.
- Heywood, A. (2017), *Political Ideologies: An Introduction*, Palgrave Macmillan, Hampshire.
- HHAM-Hakikat Hafıza Adalet Merkezi, (t.y.), "Geçiş Dönemi Adaleti Hakkında", <https://hakikatadalethafiza.org/gecis-donemi-adaleti-hakkinda/> (erişim 1.1.2022).
- Hibou, B. ve Tozy, M. (2021), "Les 'Printemps Arabes', dix ans après", *AOC*, 21 Ocak, Paris.
- Hibou, B. der. (2004), *Privatizing the State*, çev. Jonathan Derrick, Columbia University Press, New York.

- Hildreth, R.W. (2012), "Word and Deed: A Deweyan Integration of Deliberative and Participatory Democracy", *New Political Science*, 34(3): 295-320.
- Hilmer, J.D. (2010), "The state of participatory democratic theory", *New Political Science*, 32(1): 43-63.
- Hinds, J. Williams, E.J. ve Joinson, A.N. (2020), "'It Wouldn't Happen To Me': Privacy Concerns And Perspectives Following The Cambridge Analytica Scandal", *International Journal of Human-Computer Studies*, 143(2): 102498.
- Hirschman, A.O. (2011), *Exit, voice, loyalty: défection et prise de parole*, Éditions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles.
- Hmed, C. (2016), "Le peuple veut la chute du régime'. Situations et issues révolutionnaires lors des occupations de la place de la Kasbah a Tunis, 2011", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 1-2(211-212): 72-91.
- Hobsbawm, E.J. (1947), "Bernard Shaw's Socialism", *Science & Society*, 11(4): 305-326.
- Hofstadter, R. ([1955] 1963), *The Age of Reform: From Bryan to F. D. R.*, Alfred A. Knopf, New York.
- Holden, B. (2007), *Liberal Demokrasiyi Anlamak*, çev. Hüseyin Bal, Liberte, Ankara.
- Holloway, J. (1995), "The Abyss Opens: The Rise and Fall of Keynesianism", der. W. Bonefeld ve J. Holloway, *Global Capital, National State and the Politics of Money*, St.Martin's Press, s. 7-33.
- Holmes, S. (1988), "Precommitment and the Paradox of Democracy", der. J. Elster ve R. Slagstad, *Constitutionalism and Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 195-240.
- Holmes, S. (1995), *Passions and Constraint: On the Theory of Liberal Democracy*, University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Holmes, S. (2003), "Lineages of the Rule of Law", der. J.M. Maravall ve A. Przeworski, *Democracy and the Rule of Law*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 19-61.
- Holmes, S. (2012), "Constitutions and Constitutionalism", der. M. Rosenfeld ve A. Sajo, *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, s. 189-216.
- Honig, B. (1993), *Political Theory and the Displacement of Politics*, Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Honig, B. (2001), "Dead Rights, Live Futures", *Political Theory*, 29(6): 792-805.
- Honig, B. (2007), "Between Decision and Deliberation: Political Paradox in Democratic Theory", *American Political Science Review*, 101(1): 1-17.
- Hopkin, J. ve Paolucci, C. (1999), "The business firm model of party organisation: Cases from Spain and Italy", *European Journal of Political Research*, 35(3): 307-339.
- Horowitz, D.L. (2003), "Electoral Systems: A Primer for Decision Makers", *Journal of Democracy*, 14(4): 115-127.
- Horowitz, D.L. (1990), "Presidents vs. Parliaments: Comparing Democratic Systems", *Journal of Democracy*, 1(4): 73-79.
- Howard, M.M. ve Roessler, P.G. (2006), "Liberalizing electoral outcomes in competitive authoritarian regimes", *American Journal of Political Science*, 50(2): 365-381.
- Huntington, S.P. (1968), *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Huntington, S.P. (1991a), *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman, OK.
- Huntington, S.P. (1991b), "Democracy's third wave", *Journal of Democracy*, (2)2: 12-34.
- Huntington, S.P. (1997), "After twenty years: the future of the third wave", *Journal of Democracy*, (8)4: 3-12.
- Huyssen, A. (1999), *Alacakaranlık Anıları: Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek*, çev. Kemal Atakay, Metis, İstanbul.
- Hülagü, F. (2021), *Police Reform in Turkey: Human Security, Gender and State Violence Under Erdoğan*, I.B.Tauris, Londra.
- Ibarra, J.C. (2016), "The Demobilization of Civil Society Posttraumatic Memory in the Reconstruction of Chilean Democracy", çev. Margot Olavarria, *Latin American Perspectives*, 43(6): 88-102.

- Incal/Türkiye (1997), "Case of Incal V. Turkey", <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-58197>.
- Inglehart, R. (1977), *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles in Western Publics*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Inglehart, R. (1990), *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Inglehart, R. (1997), *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Inglehart, R. ve Flanagan, S.C. (1987), "Value change in industrial societies", *American Political Science Review*, 81(4): 1289-1319.
- Inglehart, R. ve Norris, P. (2016), "Trump, Brexit, and the rise of Populism: Economic have-nots and cultural backlash", *Harvard University Kennedy School, Faculty Research Working Paper Series* (RWP16-026).
- Inglehart, R. ve Norris, P. (2019), *Cultural Backlash: Trump, Brexit and Authoritarian Populism*, Cambridge University Press, Cambridge.
- International IDEA, (2021), *The Global State of Democracy: Building Resilience in a Pandemic Era*, International IDEA, Stockholm.
- Ionescu, G. ve Gellner, E. (1969), "Introduction", der. G. Ionescu ve E. Gellner, *Populism: Its Meaning and National Characteristics*, Weidenfeld and Nicholson, Londra, s. 1-8.
- Irak, D. (2015), "Turkey's Internet Bans And The Vicious Circle Of Techno-Optimism", 4(5): 6-10, Centre for Policy and Research on Turkey (ResearchTurkey), Londra, Research Turkey, (<http://research-turkey.org/?p=8766>).
- Işıkse, T. (2013), "Between text and context: Turkey's tradition of authoritarian constitutionalism", *I-CON*, 11(3): 702-726.
- Iversen, T. (1998), "The Choices for Scandinavian Social Democracy in Comparative Perspective", *Oxford Review of Economic Policy*, 14(1): 59-75.
- İnalçık, H. (1980), "Turkey Between Europe and the Middle East", *Foreign Policy* (Ankara), VIII(3/4): 7-15.
- İnsel, A. (2000), *Solu Yeniden Tanımlamak*, İletişim, İstanbul.
- İnsel, A. (2021), "Yasasızlaştırma, Kurumsuzlaştırma, Kuralızsızlaştırma", <https://birikimdergisi.com/haf-talik/10655/yasasizlastirma-kurumsuzlastirma-kuralisizlastirma>, 29 Haziran 2021.
- İslamoğlu, H. (2021), *Dünya Tarihi ve Siyaset*, İletişim, İstanbul.
- Jackson, B. (2013), "Social Democracy", der. M. Freedman, L.T. Sargent ve M. Stears, *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, Oxford University Press, Oxford, s. 348-363.
- Jamieson, K. ve Cappella, J. (2008), *Echo Chamber: Rush Limbaugh and the Conservative Media Establishment*, Oxford University Press, Oxford.
- Jasper, J.M. (2017), *Protesto. Toplumsal Hareketlere Kültürel Bir Giriş*, çev. Aslı Önal, Ayrıntı, İstanbul.
- Jessop, B. (2008), *Devlet Teorisi: Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, Epos, Ankara.
- Jimenez, M. (2021), "Contesting autocracy: repression and opposition coordination in Venezuela", *Political Studies*, 71(1): 47-68.
- Jin, D.Y. (2018), "Political Economy of the Media", *Oxford Research Encyclopedia of Communication*, Oxford.
- Johnson, C. (1983), "Philosophy and Revolution in the Young Marx", *Science & Society*, 47(1): 66-83.
- Johnston, R. (2013), "Which Map? Which Government? Malapportionment and Gerrymandering, UK-style", *Government and Opposition*, 50(1): 1-23.
- Jones, G. (2020), *10% Less Democracy: Why You Should Trust Elites a Little More and the Masses a Little Less*, Stanford University Press, Stanford, CA.
- Jones, K. (2009), "Green Room Politics and the WTO's Crisis of Representation", *Progress in Development Studies*, 9(4): 349-357.

- Jovic, D. (2004), "Official memories in post-authoritarianism: an analytical framework", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 6(2): 97-108.
- Joyce, P. (1999), *Realignment of the Left?*, Macmillan, Londra.
- Kaboglu, Ö.I. (2013), "Anayasa Fetişizmi ve Anayasızlaştırma İkilemi...", *Anayasa Hukuku Dergisi*, 2(4): 7-9.
- Kalaycıoğlu, E. (2005), *Turkish Dynamics: Bridge across Troubled Lands*, Palgrave Macmillan, New York.
- Kalaycıoğlu, E. (2021), *Halk Yönetimi: Demokrasi ve Popülizm Çatışmasında Dünya*, Efil Yayınları, Ankara.
- Kalyvas, S.N. (1996), *The Rise of Christian Democracy in Europe*, Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Kanar, E. (2015), "Siyasi Davalar, Yargı Pratiği ve Dürüst Yargılanma Hakkı", der. H. İnancı, *Türkiye'de Hukuku Yeniden Düşünmek*, İletişim, İstanbul.
- Kapani, M. (2001), *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Karademirci/Türkiye, (2005), "Case Of Karademirci and Others V. Turkey", <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68084>.
- Karpat, K. (1991), "The Republican People's Party, 1923-1945", der. M. Heper ve J. Landau, *Political Parties and Democracy in Turkey*, I. B. Tauris, Londra.
- Kasaba, R. (1993), "Populism and Democracy in Turkey", der. E. Goldberg, R. Kasaba ve J.S. Migdal, *Rules and Rights in the Middle East: Democracy, Law and Society*, University of Washington Press, Seattle, WA.
- Kasaba, R. (1998), "Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm", der. S. Bozdoğan ve R. Kasaba, *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, çev. N. Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Kasapoğlu, T. (2021), "Algoritmaların Toplumsal Gücü ve Suriyeli Mülteciler: Algılar, Sorunlar ve Çözüm Önerileri", der. O. Kuş, *Algoritmaların Gölgesinde Toplum ve İletişim*, Alternatif Bilişim, Ankara.
- Katz, R.S. ve Mair, P. (2018), *Democracy and Cartelization of Political Parties*, Oxford University Press, Oxford.
- Katz, R. (2017), "Afterword", der. S. Scarrow, P.D. Webb, T. Poguntke, *Organizing Political Parties*, Oxford University Press, Oxford, s. 321-226.
- Katz, R. ve Mair, P. (1995), "Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party", *Party Politics*, 1(1): 5-28.
- Katz, R. ve Mair, P. (2002), "The Ascendancy of the Party in Public Office: Party Organizational Change in Twentieth-Century Democracies", der. R. Gunther, J.R. Montero ve J. Linz, *Political Parties: Old Concepts and New Challenges*, Oxford University Press, Oxford, s. 113-135.
- Kaufman, A.S. (1960), "Human Nature and Participatory Democracy", *NOMOS: American Society for Political and Legal Philosophy*, 3: 266-289.
- Kaufman, R.R. ve Haggard, S. (2019), "Democratic decline in the United States: What can we learn from middle-income backsliding?", *Perspectives on Politics*, 17(2): 417-432.
- Kavaklı, K.C. (2020), "Populist Governments and Democratic Backsliding during the COVID-19 Pandemic", *Basılmamış Makale*.
- Kaynar, M.K. (2020), "Anayasa, Yürütme, Yasama ve Yargı", der. Y. Taşkın, *Siyaset: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*, İletişim, İstanbul, s. 285-334.
- Keane, M. (1998), *Democracy and Civil Society*, University of Westminster Press, Londra.
- Kelemen, R.D. (2017), "Europe's other democratic deficit: National authoritarianism in Europe's Democratic Union", *Government and Opposition*, 52(2): 211-238.
- Kelsen, H. (2020), *Saf Hukuk Kuramı; Hukuk Kuramının Sorunlarına Giriş*, çev. E. Uzun, Nora Kitap, İstanbul.
- Kemahloğlu, Ö. (2020), "Rejim Değişiklikleri, Aktörler ve Demokratikleşme Sürecinin Hassaslığı: Şili Örneği", der. E. Akgemci ve K. Ateş, *Dünyanın Ters Köşesi, Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür, İletişim*, İstanbul, s. 137-153.
- Keyman, E.F. ve İçduygu, A. (2003), "Globalization, Civil Society and Citizenship in Turkey: Actors, Boundaries and Discourses", *Citizenship Studies*, 7(2): 219-234.

- Kirchheimer, O. (1966), "The Transformation of the Western European Party Systems", der. J.L. Palombara ve M. Weiner, *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, Princeton, NJ, s. 177-200.
- Kitschelt, H. (2006), "Movement Parties", der. R. Katz ve W. Crotty, *Handbook of Party Politics*, Sage, Londra, s. 278-290.
- Kitschelt, H.P. (1986), "Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies", *British Journal of Political Science*, 16(1): 57-85.
- Klandermans, B. ve Mayer, N. der. (2006), *Extreme Right Activists in Europe: Through the Magnifying Glass*, Routledge, Londra.
- Knight, A. (1998), "Populism and Neo-populism in Latin America, especially Mexico", *Journal of Latin American Studies*, 30(2): 223-248.
- Kobie, N. (2019), "Wired, The Complicated Truth About China's Social Credit System", <https://www.wired.co.uk/article/china-social-credit-system-explained>
- Kohn, M. (2000), "Toward a Critique of Deliberative Democracy", *Constellations*, 7(3): 408-429.
- Kokk, E. (1897), *The Party Program of 1897*, çev. D. Brandell, <https://www.marxists.org/history/international/social-democracy/sweden/program/program-1897.htm>
- Koğlu, D., Gençtürk, D. vd. (2015), *Polis Destan Yazdı: Gezi'den Şiddet Tanıklıkları*, İletişim, İstanbul.
- Koole, R. (1996), "Cadre, Catch-All or Cartel? A Comment on the Notion of the Cartel Party", *Party Politics*, 2(4): 507-523.
- Koopmans, R. (1996), "Explaining the rise of racist and extreme right violence in Western Europe: Grievances or opportunities?", *European Journal of Political Research*, 30(2): 185-216.
- Korkut, U. ve Fazekas, R. (2021), "Hungarian anti-LGBTQ+ law is a political tactic for Orbán", *The Conversation*, 17 Haziran, [<https://theconversation.com/hungarian-anti-lgbtq-law-is-a-political-tactic-for-orban-162811>]
- Kornhauser, W. (1959), *The Politics of Mass Society*, The Free Press of Glencoe, Chicago, IL.
- Köker, L. (1990), *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim, İstanbul.
- Köker, L. (2020), "Başkancı Rejim, Popülist Yarışmacı Otoriterlik mi, Diktatörlük mü?", *Birikim*, 377: 6-26.
- Köymen, O. (2017), *Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar*, Yordam Kitap, İstanbul.
- Krastev, I. (2011), "The Age of Populism: Reflections on the Self-enmity of Democracy", *European View*, 10(1): 11-16.
- Krekó, P. ve Szicherle, P. (2021), "Macaristan'da dezenformasyon: Yalan haberden ayrımcı yasal düzenlemelere", Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, haz. *Dezenformasyonda Boğulmak*, 28 Haziran, [<https://tr.boell.org/tr/node/21775>].
- Kriesi, H. (1998), "The Transformation of Cleavage Politics: The 1997 Stein Rokkan Lecture", *European Journal of Political Research*, 33(2): 165-185.
- Kriesi, H. vd. (1995), *New Social Movements in Western Europe*, UCL Press, Londra.
- Kriesi, H. vd. (2012), *Political Conflict in Western Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Kriesi, H. ve Wisler, D. (1999), "The impact of social movements on political institutions: a comparison of the introduction of direct legislation in Switzerland and the United States", der. M. Giugni, D. McAdam, C. Tilly, *How Social Movements Matter*, University of Minnesota Press, Minneapolis, MN.
- Krook, M.L. (2018), "Electoral Systems and Women's Representation", der. E.S. Herron, R.J. Pekkanen ve M.S. Shugart, *The Oxford Handbook of Electoral Systems*, Oxford University Press, Oxford, s. 175-192.
- Krouwel, A. (2003), "Otto Kirchheimer and the catch-all party", *West European Politics*, 26(2): 23-40.
- Krouwel, A. (2006), "Party Models", der. R. Katz ve W. Crotty, *Handbook of Party Politics*, Sage, Londra, s. 249-269.
- Krygier, M. (2017), "Tempering Power", der. M. Adams, A. Meuwese ve E.H. Ballin, *Constitutionalism and the Rule of Law: Bridging Idealism and Realism*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 34-59.

- Krygier, M. (2021), "Democracy and the Rule of Law", der. J. Meierhenrich ve M. Loughlin, *The Cambridge Companion to the Rule of Law*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 406-424.
- Kubiček, P. (1994), "Delegative democracy in Russia and Ukraine", *Communist and Post-Communist Studies*, 27(4): 423-441.
- Kumar, K. (1992), "The Revolutions of 1989: Socialism, Capitalism, and Democracy", *Theory and Society*, 21(3): 309-356.
- Kurnaz, I. (2022), "Siyaset Gerilerken, Mahkemelerin Yükselişi", *Birikim*, <https://birikimdergisi.com/haftalik/11115/siyaset-gerilerken-mahkemelerin-yukselisi>
- Kutlay, M. (2020), "The politics of state capitalism in a post-liberal international order: The case of Turkey", *Third World Quarterly*, 41(4): 683-706.
- Küçük, B. ve Türkmen, B. (2017), "Müzakeresiz kamusalılık: Milli cemaatin yeniden inşası sürecinde Demokrasi Nöbetleri", *Toplum ve Bilim*, 140: 181-215.
- Küçük, S.D. ve Güler, T.B. (2020), "Antik Yazılı Belgeler Işığında Makedonya Kralı III. Aleksandros'un Küçük Asya Polis'leri İle İlişkileri", *Arshivum Anatolicum*, 14(2): 241-268.
- Küçükömer, İ. (1994), *İdris Küçükömer Sivil Toplum Yazıları Bütün Eserleri 3*, Bağlam, İstanbul.
- Laakso, M. ve Taagepera, R. (1979), "Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe", *Comparative Political Studies*, 12(1): 3-27.
- Laclau, E. (1977), *Politics and Ideology in Marxist Theory*, NLB, Londra.
- Laclau, E. (1983), "'Socialism,' the 'People,' 'Democracy': The Transformation of Hegemonic Logic", *Social Text*, 7: 115-119.
- Laclau, E. (1990), *New Reflections on the Revolution of Our Time*, Verso, Londra.
- Laclau, E. (2005), *On Populist Reason*, Verso, Londra. [Türkçesi: *Popülist Akıl Üzerine*, çev. N.B. Çelik, Epos, Ankara, 2018.]
- Laclau, E. (2014), *The Rhetorical Foundations of Society*, Verso, Londra.
- Laclau, E. ve Mouffe, C. (1985), *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, Londra. [Türkçesi: *Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru*, çev. A. Kardam, 4. baskı, İletişim, İstanbul, 2017.]
- Laclau, E. ve Zac, L. (2015), "Aralığı Kapatmak: Siyasetin Öznesi", der. E. Laclau, *Siyasal Kimliklerin Oluşumu*, çev. A. Fethi, Köprü Yayınları, İstanbul, s. 17-56.
- Lafont, C. (2017), "Can democracy be deliberative & participatory? The democratic case for political uses of mini-publics", *Daedalus*, 146(3): 85-105.
- Lamouche, F. (2009), "Le sujet moral et le sujet du droit: une unité indissociable", *Vie sociale*, 3: 9-16, <https://www.cairn.info/revue-vie-sociale-2009-3-page-9.htm#no2>
- Landau, D. (2013), "Abusive Constitutionalism", *University of California Davis Law Review*, 47(1): 189-260.
- Landau, D. (2018), "Populist Constitutions", *The University of Chicago Law Review*, 85(2): 521-544.
- Landmore, H. (2017), "Deliberative democracy as open, not (just), representative democracy", *Daedalus*, 146(3): 51-63.
- Landmore, H. (2020), *Open Democracy*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Lane, M. (2014), *Greek and Roman Political Ideas*, Pelican, Londra.
- Lasch, C. (1996), *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*. W.W. Norton & Company, New York.
- Laski, H.J. (1944), "The Parliamentary and Presidential Systems", *Public Administration Review*, 4(4): 347-359.
- Latendresse, A. (2019), "Porto Alegre Örneği: Katılımcı Bütçe", der. D. Roussopoulos ve G. Benello, *Katılımcı Demokrasi, Demokrasinin Demokratikleştirilmesi Üzerine İncelemeler*, çev. H. Şahin, Sümer Yayıncılık, İstanbul, s. 299-304.
- Latour, B. (2021), *Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, çev. N. Bingöl, Tellekt, İstanbul.

- Lebow, D. (2019), "Trumpism and the dialectic of neoliberal reason", *Perspectives on Politics*, 17(2): 380-398.
- Lefort, C. (1986), *Essais sur la politique au XIXe-XXe siècles*, Seuil, Paris.
- Lefort, C. (1988), *Democracy and Political Theory*, çev. D. Macey, Polity Press, Cambridge.
- Lefort, C. (1992), *Ecrire à l'épreuve du politique*, Agora, Paris.
- Lefort, C. (2004), *L'Invention démocratique. Les limites de la domination totalitaire*, Fayard, Paris.
- Leverage Edu (2021), "Media Convergence", <https://leverageedu.com/blog/media-convergence/>
- Levitsky, S. (2003), *Transforming Labor-Based Parties in Latin America: Argentine Peronism in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Levitsky, S. ve Loxton, J. (2014), "Populism and competitive authoritarianism: the case of Fujimori's Peru", der. C. Mudde ve C.R. Kaltwasser, *Populism in Europe and the Americas Threat or Corrective for Democracy?*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 160-81
- Levitsky, S. ve Way, L. (2020), "The New Competitive Authoritarianism", *Journal of Democracy*, 31(1): 51-65.
- Levitsky, S. ve Way, L.A. (2002), "Elections Without Democracy: The Rise of Competitive Authoritarianism", *Journal of Democracy*, 13(2): 51-65.
- Levitsky, S. ve Way, L.A. (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Levitsky, S. ve Way, L.A. (2015), "The Myth of Democratic Recession", *Journal of Democracy*, 26(1): 45-58.
- Levitsky, S. ve Ziblatt, D. (2018), *How Democracies Die*, Crown Publishing, New York.
- Levy, D. ve Sznajder, N. (2001), *Human Rights and Memory*, Pennsylvania State University, University Park, PA.
- Lewis, G.K. (1952), "Fabian Socialism: Some Aspects of Theory and Practice", *The Journal of Politics*, 14(3): 442-470.
- Lijphart, A. (1990), "The Political Consequences of Electoral Laws, 1945-85", *The American Political Science Review*, 84(2): 481-496.
- Lijphart, A. (1999), *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Linz, J.J. ve Stephan, A. (1996), *Problems of Democratization and Democratic Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.
- Linz, J. (2006), *Régimes totalitaires et autoritaires*, Armand Colin, Paris.
- Linz, J.J. (1977), *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Reequilibration*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.
- Linz, J.J. (1990), "The Perils of Presidentialism", *Journal of Democracy*, 1(1): 51-69.
- Linz, J.J. (2008), "The Virtues of Parliamentarism", *Journal of Democracy*, 1(4): 84-91.
- Linz, J.J. ve Valenzuela, A., der. (1994), *The Failure of Presidential Democracy*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.
- Lipset, S.M. (1959), "Some social requisites of democracy: economic development and political legitimacy", *American Political Science Review*, 53(1): 69-105.
- Lipset, S.M. (1960), *Political Man: The Social Bases of Politics*, Doubleday & Company, New York.
- Lipset, S.M. ve Rokkan, S. (1967), "Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction", der. S.M. Lipset ve S. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Free Press, New York, s. 1-64.
- Little, A. ve Macdonald, K. (2013), "Pathways to Global Democracy: Escaping the Statist imaginary", *Review of International Studies*, 39(4): 789-813.
- Løkke, E. (2020), *Mahremiyet Dijital Toplumda Özel Hayat*, çev. D. Başak, KÜY, İstanbul.
- Lopes, B.D. ve Casaroes, G. (2019), "Can International Organizations Be Democratic? A Reassessment", *Contexto Internacional*, 41(3): 481-500.

- Loughlin, M. (2005), "Constitutional Theory: A 25th Anniversary Essay", *Oxford Journal of Legal Studies*, 25(2): 183-202.
- Loughlin, M. (2019), "The Contemporary Crisis of Constitutional Democracy", *Oxford Journal of Legal Studies*, 39(2): 435-454.
- Loughlin, M. (2022), *Against Constitutionalism*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Loughlin, M. ve Walker, N., der. (2008), *The Paradox of Constitutionalism: Constituent Power and Constitutional Form*, Oxford University Press, Oxford.
- Lowry, H. (2000), "Betwixt and Between. Turkey's Political Structure on the Cusp of the 21st Century", der. M. Abromowitz, *Turkey's Transformation and American Policy*, The Century Foundation Press, New York.
- Löwy, M. (1998), *Latin Amerika Marksizmi*, Belge, İstanbul.
- Lu, C. (2006), *Just and Unjust Interventions in World Politics*, Palgrave, Basingstoke.
- Lublin, D. ve Bowler, S. (2018), "Electoral Systems and Ethnic Minority Representation", der. E.S. Heron, R.J. Pekkanen ve M.S. Shugart, *The Oxford Handbook of Electoral Systems*, Oxford University Press, Oxford, s. 159-174.
- Luminet, O., vd. (2011), "The Interplay Between Collective Memory And The Erosion Of Nation States The Paradigmatic Case of Belgium: Introduction to the Special Issue", *Memory Studies*, 5(1): 3-15.
- Lundell, K. (2009), *The Origin of Electoral Systems in the Postwar Era: A worldwide Approach*, Routledge, Londra.
- Lührmann, A. (2021), "Disrupting the autocratization sequence: towards democratic resilience", *Democratization*, 28(5): 1017-1039.
- Lührmann, A. ve Lindberg, S. (2019), "A third wave of autocratization is here: What is new about it?", *Democratization*, 26(7): 1095-1113.
- Lührmann, A., Tannenberg, M. ve Lindberg, S. (2018), "Regimes of the World (RoW): Opening new avenues for the comparative study of political regimes", *Politics and Governance*, 6(1): 60-77.
- Lytard, J.F. (2000), *Postmodern Durum*, çev. Ahmet Çiğdem, Vadi, İstanbul.
- Macdonald, K. ve Macdonald, T. (2010), "Democracy in a Pluralist Global Order: Corporate Power and Stakeholder Representation", *Ethics and International Affairs*, 24(1): 19-43.
- MacGilvray, E. (2014), "Democratic Doubts: Pragmatism and the Epistemic Defense of Democracy", *Journal of Political Philosophy*, 22(1): 105-123.
- Machperson, C.B. (1965), *The Real World of Democracy*, Oxford University Press, Oxford.
- Machperson, C.B. (1973), *Democratic Theory: Essays in Retrieval*, Clarendon, Oxford.
- Machperson, C.B. (1977), *The Life and Times of Liberal Democracy*, Oxford University Press, Oxford.
- Madrigal-Borloz, V., vd. (2021), "Hungary: concerns over the erosion of the rights of LGBTQIA+ persons", CIVICUS, 26 Ağustos, [<https://www.civicus.org/index.php/media-resources/media-releases/open-letters/5249-hungary-concerns-over-the-erosion-of-the-rights-of-lgbtqia-persons>]
- Magaloni, B. (2006), *Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and Its Demise in Mexico*, Cambridge University Press, New York.
- Magaloni, B. (2010), "The game of electoral fraud and the ousting of authoritarian rule", *American Journal of Political Science*, 54(3): 751-765.
- Mainwaring, S. ve Pérez-Liñán, A. (2014), *Democracies and Dictatorships in Latin America Emergence, Survival, and Fall*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Mainwaring, S. (1993), "Presidentialism, Multipartism, and Democracy", *Comparative Political Studies*, 26(2): 198-228.
- Mainwaring, S. (2001), "Two Models of Democracy", *Journal of Democracy*, 12(3): 170-175.
- Mair, P. (1997), *Party System Change: Approaches and Interpretations*, Oxford University Press, Oxford.
- Mair, P. (2005), "Democracy Beyond Parties", *Center for the Study of Democracy*, Araştırma Taslağı, 05-06, <http://repositories.cdlib.org/csd/05-06> (erişim 20.11.2021).

- Mair, P. (2006), "Party System Change", der. R. Katz ve W. Crotty, *Handbook of Party Politics*, Sage, Londra, S. 63-73.
- Mair, P. (2008), "The challenge to party government", *West European Politics*, 31(1-2): 211-234.
- Mair, P. (2013), *Ruling the Void: The Hollowing Out of Western Democracy*, Verso, Londra.
- Malkopoulou, A. ve Kirshner, A.S., der. (2019), *Militant Democracy and its Critics. Populism Parties, Extremism*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Manin, B. (1987), "On Legitimacy and Political Deliberation", *Political Theory*, 15(3): 338-368.
- Mann, K. (2014), *Contre la barbarie, 1925-1948*, Seuil, Paris.
- Mann, M. (1993), *The Sources of Social Power, vol 2: The Rise of Classess and Nation-states, 1760-1914*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Mann, M. (2000), *Faşistler*, çev. Ulaş Bayraktar, İletişim, İstanbul.
- Mann, T. (1983), *Le Docteur Faustus*, Livre de Poche, Paris.
- Mansbridge, J. (1999), "On the Idea that Participation Makes Better Citizens", der. S.L. Elkin ve K.E. Soltan, *Citizen Competence and Democratic Institutions*, Pennsylvania State University Press, University Park, PA, s. 291-325.
- Mansbridge, J. (2020), "The Evolution of Political Representation in Liberal Democracies: Concepts and Practices", der. R. Rohrschneider ve J. Thomassen, *The Oxford Handbook of Political Representation in Liberal Democracies*, Oxford University Press, Oxford, s. 17-54.
- Marchart, O. (2007), *Post-Foundational Political Thought*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Marchetti, R. (2010), "The Role of Civil Society in Global Governance", https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Civil-Society_Report.pdf
- Mardin, Ş. (1990), "European Culture and the Development of Modern Turkey", der. A. Evin ve G. Denton, *Turkey and the European Community*, Leske and Budrich, Opalden.
- Mardin, Ş. (1995), "Civil Society and Islam", der. J.A. Hall, *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Polity, Cambridge.
- Marquez, X. (2019), *Demokrasi Dışı Siyaset: Otoriterlik, Diktatörlük ve Demokratikleşme*, çev. İsmail Çekem, İletişim, İstanbul.
- Marx, K. (1977), "Preface to A Contribution to the Critique of Political Economy", <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1859/critique-pol-economy/preface.htm> (erişim 10 Ekim 2021):
- Marx, K. (1843), "On the Jewish Question", <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1844/jewish-question/> (erişim 10 Ekim 2021).
- Marx, K. (1975), *Early Writings*, Penguin Books, New York.
- Marx, K. (1978 [1850]), "The Class Struggles in France, 1848-1850", der. R.C. Tucker, *The Marx-Engels Reader*, W.W. Nordin & Company, Londra ve New York, s. 586-593.
- Marx, K. (1978 [1864]), "Inaugural Address of the Working Men's International Association", der. R.C. Tucker, *The Marx-Engels Reader*, W.W. Nordin & Company, Londra ve New York, s. 512-519.
- Marx, K. (1978 [1871]), "The Civil War in France", der. R.C. Tucker, *The Marx-Engels Reader*, W.W. Nordin & Company, Londra ve New York, s. 618-652.
- Marx, K. (1978 [1872]), "The Possibility of Non-Violent Revolution", der. R.C. Tucker, *The Marx-Engels Reader*, W.W. Nordin & Company, Londra ve New York, s. 522-524.
- Marx, K. (2010), "A la mémoire des combattants de juin", https://bataillesocialiste.files.wordpress.com/2010/07/marx_memoire48.pdf.
- Marx, K. ve Engels, F. (1978 [1850]), "Address of the Central Committee to the Communist League", der. R.C. Tucker, *The Marx-Engels Reader*, W.W. Nordin & Company, Londra ve New York, s. 501-511.
- Mason, P.H.P ve Caiger, J.G. (1997), *A History of Japan*, Tuttle, Singapore.
- Massicotte, L., Blais, A. ve Yoshinaka, A. (2004), *Establishing the Rules of the Game: Election Laws in Democracies*, University of Toronto Press, Toronto.
- Matsusaka, J.G. (2020), *Let the People Rule: How Direct Democracy Can Meet the Populist Challenge*, Princeton University Press, Princeton, NJ.

- Mayo, H.B. (1960), *An Introduction to Democratic Theory*, Oxford University Press, New York.
- Mazzoleni, G. ve Schulz, W. (1999), "Mediatization of politics: A challenge for democracy?", *Political Communication*, 16(3): 247-261.
- McAdam, D. (1982), *Political process and the development of black insurgency: 1930-1970*, University of Chicago Press, Chicago, IL.
- McAdam, D. (1988), *Freedom Summer*, Oxford University Press, New York.
- McAdam, D. (2005), "Pour dépasser l'analyse structurale de l'engagement militant", der. O. Fillieule, *Le désengagement militant*, Belin, Paris.
- McAdam, D. vd. (2001), *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge.
- McAllister, I. (2007), "The Personalization of Politics", der. R.J. Dalton ve H. Klingeman, *The Oxford Handbook of Political Behavior*, Oxford University Press, Oxford, s. 571-588.
- McChesney, R. (1999), *Rich Media Poor Democracy: Communication Politics in Dubious Times*, University of Illinois Press, Urbana, IL.
- McChesney, R. (2000), "The Political Economy of Communication and The Future Of The Field", *Media, Culture, and Society*, 22(1): 109-116.
- McCormick, J.P. (2001), "Machiavellian Democracy: Controlling Elites with Ferocious Populism", *American Political Science Review*, 95(2): 297-313.
- McCormick, J.P. (2011), *Machiavellian Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- McCormick, J.P. (2018), *Reading Machiavelli*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- McDonnell, D. (2013), "Silvio Berlusconi's Personal Parties: From Forza Italia to the Popolo Della Libertà", *Political Studies*, 61(51): 217-233.
- McIlwain, C.H. (2007), *Constitutionalism: Ancient and Modern*, Amagi Books by Liberty Fund, Indianapolis.
- McLuhan, M. ve Povers, B.R (2001), *Global Köy 21. Yüzyılda Yeryüzü Yaşamında ve Medyada Meydana Gelecek Dönüşümler*, çev. Bahar Öcal Düzgören, Scala, İstanbul.
- McNair, B. (2009), "Journalism and Democracy", der. K. Wahl-Jorgensen ve T. Hanitzsch, *The Handbook of Journalism Studies*, Routledge, New York.
- McQuail, D. (2013), *Journalism and Society*, Sage, Londra.
- Meierhenrich, J. (2021), "What the Rule of Law Is...and Is Not", der. J. Meierhenrich ve M. Loughlin, *The Cambridge Companion to the Rule of Law*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 569-621.
- Meierhenrich, J. ve Loughlin, M. (2021), "Thinking about the Rule of Law", der. J. Meierhenrich ve M. Loughlin, *The Cambridge Companion to the Rule of Law*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 3-22.
- Menocal, R.A. (2011), *Why Electoral Systems Matter: An Analysis of Their Incentives and Effects on Key Areas of Governance*, Overseas Development Institute, Londra.
- Mény, Y. ve Surel, Y. (2002), "The Constitutive Ambiguity of Populism", der. Y. Mény ve Y. Surel, *Democracies and the Populist Challenge*, Palgrave, Londra, s. 1-24.
- Merkel, W. (2004), "Embedded and Defective Democracies", *Democratization*, 11(5): 33-58.
- Merkel, W. (2010), "Are dictatorships returning? Revisiting the 'democratic rollback' thesis", *Contemporary Politics*, 16(1): 17-31.
- Mesquita, B.B. (2000), "Popes, Kings, and Endogenous Institutions: The Concordat of Worms and the Origins of Sovereignty", *International Studies Review*, 2(2): 93-118.
- Meyer, T. ve Hinchman, L. (2015), *Sosyal Demokrasi Kuramı*, Phoenix Yayınları, Ankara.
- Mısır, M.B. (2021), *Anayasal Tasarımın Demokratik Teorisine Giriş*, Pinhan, İstanbul.
- Michels, R. (2021), *Siyasi Partiler*, çev. İ. Sipahi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Micheslen, D. (2019), "Agonistic Democracy and Constitutionalism in the Age of Populism", *European Journal of Political Theory*, 21(1): 68-88.
- Miliband, R. (1969), *The State in Capitalist Society*, Basic Books Inc., New York.

- Mills, W. (1974), *İktidar Seçkinleri*, Bilgi Yayınları, İstanbul.
- Misak, C. (2008), "A Culture of Justification: The Pragmatist's Epistemic Argument for Democracy", *Episteme*, 5: 94-105.
- Misgeld, K., Molin, K. ve Åmark, K. (1992), *Creating Social Democracy: A Century of the Social Democratic Labor Party in Sweden*, Pennsylvania State University Press, University Park, PA.
- Moffitt, B. (2020), *Popülizmin Küresel Yükselişi: Performans, Siyasi Üslup ve Temsil*, çev. Onur Özgür, İletişim, İstanbul.
- Moore, S. (1963), *Three Tactics: The Background in Marx*, Monthly Review Press, New York.
- Morgenbesser, L. (2019), "Cambodia's transition to hegemonic authoritarianism", *Journal of Democracy*, 30(1): 158-171.
- Morozow, E. (2019), *Twitter'dan Sonra Bir Tarih Kaldı mı? Sanal Ağ Yanılsaması*, çev. M. Tekin, Açılım, İstanbul.
- Morris, I. (1996), "The Strong Principle of Equality and the Archaic Origins of Greek Democracy", der. J. Ober ve C. Hedrick, *Democratia: A Conversation on Democracies, Ancient and Modern*, Princeton University Press, Princeton, s. 19-49.
- Morse, Y.L. (2012), "The Era of Electoral Authoritarianism", *World Politics*, 64(1): 161-198.
- Mosco, V. (2004), "Political Economic Theory and Research Conceptual Foundations and Current Trends", der. R.S. Fortner ve P.M. Fackler, *The Handbook of Media and Mass Communication Theory*, John Wiley & Sons, Inc.
- Moser, R.G. (2001), "The Effects of Electoral Systems on Women's Representation in Post-communist States", *Electoral Studies*, 20: 353-369.
- Mouffe, C. (2000), "For an Agonistic Model of Democracy", der. N. O'Sullivan, *Political Theory in Transition*, Routledge, Londra.
- Mouffe, C. (2005), "The 'End of Politics' and the Challenge of Right-wing Populism", der. F. Panizza, *Populism and the Mirror of Democracy*, Verso, Londra, s. 50-71.
- Mouffe, C. (2010), *Siyasetin Dönüşü*, çev. A. Çolak ve F. Bakırcı, Epos, Ankara.
- Mouffe, C. (2015a), *Siyasal Üzerine*, çev. M. Ratip, İletişim, İstanbul.
- Mouffe, C. (2015b), *Demokratik Paradoks*, çev. A.C. Aşkın, 3. baskı, Epos, Ankara.
- Mouffe, C. (2019), *Sol Popülizm*, çev. A. Yanık, İletişim, İstanbul.
- Mounk, Y. (2018), *The People vs. Democracy: Why Our Freedom is in Danger and How to Save It*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Mouzelis, N. (1985), "On the Concept of Populism: Populist and Clientelist Modes of Incorporation in Semiperipheral Politics", *Politics & Society*, 14(3): 329-348.
- Mudde, C. (2004), "The Populist Zeitgeist", *Government and Opposition*, 39(4): 541-563.
- Mudde, C. ve Kaltwasser, C.R., der. (2012), *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Mudde, C. ve Kaltwasser, C.R. (2017), *Populism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York.
- Muis, J. ve Immerzeel, T. (2017), "Causes and consequences of the rise of populist radical right parties and movements in Europe", *Current Sociology Review*, 65(6): 909-930.
- Munck, R. (2005), "Neoliberalism and politics, and the politics of neoliberalism", der. A. Saad-Filho ve D. Johnston, *Neoliberalism: A Critical Reader*, Pluto Press, Londra, s. 60-69.
- Murphy, F.W. (1993), "Constitutions, Constitutionalism and Democracy", der. D. Greenberg, N.S. Katz, Oliviero, M., Wheatley Ü C.S., *Constitutionalism and Democracy: Transitions in Contemporary World*, Oxford University Press, New York, s. 3-24.
- Murphy, F.W. (2007), *Constitutional Democracy: Creating and Maintaining a Just Political Order*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.
- Murray, R. (1995), "Fordizm ve Post-fordizm", der. S. Hall ve M. Jacques, *Yeni Zamanlar*, çev. A. Yılmaz, Ayrıntı, İstanbul, s. 46-62.

- Mutz, D.C. (2006), *Hearing the Other Side: Deliberative Versus Participatory Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Müller, J.W. (2016), *What Is Populism?*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, PA. [Türkçesi: *Popülizm Nedir?*, çev. Onur Yıldız, İletişim, İstanbul, 2017.]
- Müller, J.W. (2021), "Democracy", der. V. Das ve D. Fassin, *Words And Worlds: A Lexicon for Dark Times*, Duke University Press, Durham, NC, s. 39-60.
- Nagel, T. (2005), "The Problem of Global Justice", *Philosophy and Public Affairs*, 33(2): 113-147.
- Negri, A. (1999), *Insurgencies: Constituent Power and the Modern State*, University of Minnesota Press, Minneapolis, MN.
- Negri, A. ve Hardt, M. (2000), *Empire*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Neumann, E.N. (1998), *Kamuoyu Suskunluk Sarmalının Kefsi*, çev. Murat Özkök, Dost Kitabevi, Ankara.
- Newman, E. ve Rich, R. (2004), "Introduction: Approaching Democratization", der. E. Newman ve R. Rich, *The UN Role in Promoting Democracy: Between ideals and Reality*, United Nations University Press, Tokyo.
- Nora, P. (1989), "Between Memory and History: Les Lieux de Memoire", *Representations*, 26: 7-24.
- Nora, P. (2006), *Hafıza Mekânları*, çev. Mehmet E. Özcan, Dost Kitabevi, Ankara.
- Norris, P. (1997), "Choosing Electoral Systems: Proportional, Majoritarian and Mixed Systems", *International Political Science Review*, 18(3): 297-312.
- Norris, P. (2006), "Recruitment", der. R. Katz ve W. Crotty, *Handbook of Party Politics*, Sage, Londra, s. 89-108.
- Norris, P. (2020), "The Populist Challenge to Liberal Democracies", der. R. Rohrschneider ve J. Thomasen, *The Oxford Handbook of Political Representation in Liberal Democracies*, Oxford University Press, Oxford, s. 545-561.
- Norris, P. ve Inglehart, R. (2019), *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and the Rise of Authoritarian-Populism*, Cambridge University Press, Cambridge.
- North, D. (2002 [1990]), *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, çev. G. Çağalı-Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Norval, A.J. (2007), *Aversive Democracy: Inheritance and Originality in the Democratic Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Norval, A.J. (2015), "Agonistic Democracy", der. M.T. Gibbons, *The Encyclopaedia of Political Thought*, Wiley Blackwell, Chichester, s. 41-47.
- Nölke, A. (2020), "Financialization and the Crisis of Democracy", der. P. Mader, D. Mertens ve N. van der Zwan, *The Routledge International Handbook of Financialization*, Routledge, Londra, s. 425-436.
- Nussbaum, M. (1997), "Kant and Stoic Cosmopolitanism", *Journal of Political Philosophy*, 5(1): 1-25.
- Nussbaum, M. (2019), *The Cosmopolitan Tradition: A Noble but Flawed Ideal*, The Belknap Press, Cambridge, MA.
- Nygard, H.M. ve Larsen, V.B. (2020), "Which Countries Win (and Lose), When We Add Democracy to the Human Development Index", *Prio Blogs*, 30 Aralık, <https://blogs.prio.org/2020/12/which-countries-win-and-lose-when-we-add-democracy-to-the-human-development-index/>
- O' Donnell, G. ve Schmitter, P. (1986), *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.
- O'Donnell, G. (1994), "Delegative Democracy", *Journal of Democracy*, 5(1): 55-69.
- O'Donnell, G. (1998), "Horizontal Accountability in New Democracies", *Journal of Democracy*, 9(3): 112-126.
- O'Donnell, G. (2007), "The Perpetual Crises of Democracy", *Journal of Democracy*, 18(1): 5-11.
- O'Neil, C. (2020), *Matematiksel İmha Silahları Büyük Veri Eşitsizliği Nasıl Arttırıp Demokrasiyi Tehdit Ediyor?*, çev. A.E. Pilgir, Tellekt, İstanbul.
- O'Neil, P.H., Fields, K.J. ve Share, D. (2015), *Cases in Comparative Politics: Fifth Edition*, W.W. Norton & Company.

- O'Shea, L. (2020), *Geleceğin Tarihleri: Ada Lovelace, Tom Paine ve Paris Komünü Bize Dijital Teknoloji Hakkında Ne Öğretebilir*, çev. A. Ay, Metis, İstanbul.
- Ober, J. (1996), *The Athenian Revolution: Essays on Ancient Greek Democracy and Political Theory*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Oder, E.B. (2018), "Soru 1: Anayasa nedir? Anayasacılık nedir?", der. Ö.I. Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Araştırmaları Derneği Türkiye'nin Anayasa Gündemi* (Gözden Geçirilmiş Genişletilmiş Baskı), İletişim, İstanbul, s. 24-27.
- Offerlé, M. (2008), "Retour critique sur les répertoires de l'action collective (XVIIIe-XXIe siècles)", *Politix*, 81(1): 181-202 ["Kolektif Eylem Repertuvarlarına Eleştirel dönüş (18. ve 21. yüzyıl)", der. F. Ergut ve A. Uysal, *Tarihsel Sosyoloji. Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar*, çev. İnci Malak Uysal, Dipnot Yayınları, Ankara, 2007, s. 211-245].
- Olick, J.K. ve Robbins, J. (1998), "Social Memory Studies: From 'Collective Memory' to the Historical Sociology of Mnemonic Practices", *Annual Review of Sociology*, 24: 105-140.
- Olick, J.K. (2003), "Introduciton", der. J.K. Olick, *States of Memory: Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection*, Duke University, Durham, NC, s. 1-16.
- Ollman, B. (1968), "Marx's Use of 'Class'", *American Journal of Sociology*, 73(5): 573-580.
- Ong, E. (2022), *Opposing Power: Building Opposition Alliances in Electoral Autocracies*, University of Michigan Press, Ann Arbor, MI.
- Orbán, V. (2014), "Full text of Viktor Orbán's speech at Băile Tuşnad (Tusnádfürdő)", *The Budapest Beacon*, 29 Temmuz, [https://budapestbeacon.com/full-text-of-viktor-orbans-speech-at-baile-tusnad-tusnadfurdo-of-26-july-2014/]
- Organ, J. (2015), "Decommissioning Direct Democracy? A Critical Analysis of Commission Decision-Making on the Legal Admissibility of European Citizens Initiative Proposals", *European Constitutional Law Review*, 10(3): 422-443.
- Ortega, N.R. (2016), "Conceptualizing authoritarian constitutionalism", *Verfassung und Recht in Übersee/ Law and Politics in Africa, Asia and Latin America*, 49(4): 339-367.
- Osmanbaşoğlu, G.K. (2021), "Gerrymandering in Turkish Elections since 1950: (Re)setting the Rules of the Game?", der. E.A. Bekaroğlu ve G.K. Osmanbaşoğlu, *Turkey's Electoral Geography: Trends, Behaviours and Identities*, Routledge, Londra, s. 46-65.
- Ostiguy, P. (2017), "Populism: A Socio-Cultural Approach", der. C.R. Kaltwasser vd., *The Oxford Handbook of Populism*, Oxford University Press, Oxford, s. 73-97. [Türkçesi: "Popülizm: Sosyo-kültürel bir yaklaşım", çev. T.S. Baykan, *Birikim*, 348, (2018): 32-52.]
- Ostiguy, P., Panizza, F. ve Moffitt, B. der. (2021), *Populism in Global Perspective: a Discursive and Performative Approach*, Routledge, Londra.
- Ostrogorski, M. (1964), *Democracy and the Organization of Political Parties - Vol. I-II*, Anchor Books, New York.
- Owen, D. (2002), "Equality, Democracy, and Self-Respect: Reflections on Nietzsche's Agonal Perfectionism", *Journal of Nietzsche Studies*, 24: 113-131.
- Önal, N.E. (2012), "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Geçişte Büyük Toprak Sahiplerinin Sınıfsal Rolü ve Dönüşümü", *METU Studies in Development*, 39(1): 137-169.
- Öniş, Z. (2019), "Turkey under the challenge of state capitalism: the political economy of the late AKP era", *Southeast European and Black Sea Studies*, 19(2): 201-225.
- Özbank, M. (2013), *Gezi Ruhü ve Politik Teori*, Kolektif Yayınları, İstanbul.
- Özbudun, E. (1981), "The Nature of the Kemalist Political Regime", der. A. Kazancıgil ve E. Özbudun, *Atatürk: Founder of a Modern State*, C. Hurst and Co. Publishers Ltd, Londra, s. 79-102.
- Özbudun, E. (1995), "Seçim Sistemleri ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 44(1): 521-539.
- Özbudun, E. (1996), "Democratization in the Middle East: Turkey-How Far from Consolidation?", *Journal of Democracy*, 7(3): 123-138.

- Özbudun, E. (1997), "Civil Society and Democratic Consolidation in Turkey", der. E. Özdalga ve S. Persson, *Civil Society, Democracy and the Muslim World*, Richmond Curzon Press, İstanbul.
- Özbudun, E. (2000), *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, Lynne Rienner, Boulder, CO.
- Özbudun, E. (2015), *Anayasacılık ve Demokrasi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Özdalga, H. (2001), *Sosyal Demokrasinin Kuruluşu*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Özden, B.A. (2021), "Lula'nın ılımlı solundan Bolsonaro'nun aşırı sağına Brezilya", *Toplum ve Bilim*, 155: 8-35.
- Özel, H.A. (2012), "Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1): 63-72.
- Özkazanç, A. (2007), *Siyaset Sosyolojisi Yazıları: Yeni Sağ ve Sonrası*, Dipnot, Ankara.
- Özkazanç, A. (2019), "Toplumsal cinsiyet karşıtı hareketler, otoriter popülizm ve Türkiye", *Kaos GL*, 163, [https://kaosgl.org/haber/toplumsal-cinsiyet-karsiti-hareketler-otoriter-populizm-ve-turkiye]
- Özyürek, E. (2007), "Giriş", der. E. Özyürek, *Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası*, İletişim, İstanbul, s. 7-16.
- Padgett, S. ve Paterson, W.E. (1991), *A History of Social Democracy in Postwar Europe (The Postwar World)*, Longman Pub Group, New York.
- Panebianco, A. (1988), *Political Parties: Organization and Power*, çev. M. Silver, Cambridge University Press, Cambridge.
- Panitch, L. ve Gindin, S. (2010), "Capitalist Crises and The Crisis This Time", der. L. Panitch, G. Albo ve V. Chibber, *The Crisis This Time, Socialist Register*, The Merlin Press, Londra, s. 1-20.
- Panizza, F. (2000), "Neopopulism and its limits in Collor's Brazil", *Bulletin of Latin American Research*, 19(2): 177-92.
- Pap, A.L. (2018), *Democratic Decline in Hungary: Law and Society in an Illiberal Democracy*, Routledge, Londra.
- Pap, S.I. (2015), "Macaristan Hükümetinin Mültecilere Karşı Yürüttüğü Savaş", *Birikim Güncel*, 26 Ekim, [https://birikimdergisi.com/guncel/7288/macaristan-hukümetinin-multecilere-karsi-yuruttuğu-savaş]
- Pappas, T. (2013), "Populist Democracies: Post-Authoritarian Greece and Post-Communist Hungary", *Government and Opposition*, 49(1): 1-23.
- Paraguassu, L. (2021), "Brazil Governors Concerned Over Bolsonaro Support Among Military Police", *U. S. News*, 24 Ağustos, [https://www.usnews.com/news/world/articles/2021-08-24/brazil-governors-express-concern-at-bolsonaro-support-among-state-police]
- Parekh, B. (1992), "The Cultural Particularity of Liberal Democracy", *Political Studies*, 40(1suppl): 160-175.
- Parvin, P. (2018), "Democracy Without Participation: A New Politics for a Disengaged Era", *Res Publica*, 24: 31-52.
- Parvin, P. (2021), "The participatory paradox: An egalitarian critique of participatory democracy", *Representation*, 57(2): 1-23.
- Pasquino, P. (2005), "İtalyan Anayasa Mahkemesi", *Demokrasi ve Yargı Sempozyumu*, Türkiye Barolar Birliği, Ankara.
- Passarelli, G. der. (2015), *The Presidentialization of Political Parties*, Palgrave, New York.
- Passy, F. (1998), *L'action altruiste: contraintes et opportunités de l'engagement dans les mouvements sociaux*, Librairie Droz, Cenevre.
- Passy, F. (2005), "Interactions sociales et imbrications des sphères de vie", der. O. Fillieule, *Le désengagement militant*, Belin, Paris.
- Pateman, C. (1970), *Participation and Democratic Theory*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Pateman, C. (1988), *The Sexual Contract*, Polity Press, Cambridge.
- Pateman, C. (1989), *The disorder of women: Democracy, feminism, and political theory*, Stanford University Press, Stanford, CA.

- Pateman, C. (2012), "Participatory democracy revisited", *Perspectives on Politics*, 10(1): 7-19.
- Patomaki, H. (1999), "The Tobin Tax: How to Make it Real", Project Report by The Network Institute for Global Democratisation, NIGD, <https://ciaotest.cc.columbia.edu/wps/fiia/0001241/0001241.pdf>
- Patomaki, H. (2008), *The Political Economy of Global Security*, Routledge, Londra.
- Peet, R. ve Hartwick, E. (2009), *Theories of Development: Contentions, Arguments, Alternatives*, 2. basım, The Guilford Press, New York.
- Pellow, D.N. ve Park, L.S. (2002), *The Silicon Valley of Dreams: Environmental Injustice, Immigrant Workers, and the High-tech Global Economy*, New York University Press, New York.
- Pereira, A. (2018), "The US Role in the 1964 Coup in Brazil: A Reassessment", *Bulletin of Latin American Research*, 37(1): 5-17.
- Peters, J. (2011), "The Rise of Finance and the Decline of Organised Labour in the Advanced Capitalist Countries", *New Political Economy*, 16(1): 73-99.
- Peters, L. (2015), *United Nations, History and Core Ideas*, Palgrave-MacMillan, New York.
- Picciotto, S. (2011), *Regulating Global Corporate Capitalism*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Pieterse, N.J. (2006), "Emancipatory cosmopolitanism: Towards an agenda", *Development and Change*, 37(6): 1247-1257.
- Pitkin, H.F. (1972), *The Concept of Representation*, University Of California, California. [Türkçesi: *Temsil Kavramı*, çev. S. Erkoç, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2014.]
- Platon (1980), *Devlet*, çev. S. Eyüboğlu ve M.A. Cimcoz, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Platon (1982), "Gorgias", *Diyaloglar 1*, çev. M.C. Anday, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Platon (1986), "Protagoras", *Diyaloglar 2*, çev. T. Gökçöl, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Plattner, M.F. (2014), "The end of the transitions era?", *Journal of Democracy*, 25(3): 5-16.
- Ploggenburg, S. (2014), *Tarihe Emretmek: Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya*, İletişim, İstanbul.
- Plotke, D. (1997), "Representation is Democracy", *Constellations*, 4(1): 19-34.
- Pogge, T. (1994), "Cosmopolitanism and Sovereignty", der. C. Brown, *Cosmopolitanism and Sovereignty Political Restructuring in Europe*, Routledge, Londra, s. 85-118.
- Poggi, G. (1991), *Çağdaş Devletin Gelişimi*, çev. B. Toprak, Hürriyet Yayınları, İstanbul.
- Poguntke, T. ve Webb, P. der. (2007), *The Presidentialization of Politics*, Oxford University Press, Oxford.
- Polanyi, K. (2000 [1944]), *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. A. Buğra, İletişim, İstanbul.
- Pollack, N. (1960), "Hofstadter on Populism: A Critique of 'The Age of Reform'", *The Journal of Southern History*, 26(4): 478-500.
- Pollack, N. (1965), "Fear of Man: Populism, Authoritarianism, and the Historian", *Agricultural History*, 39(2): 59-67.
- Polletta, F. (2014), "Participatory democracy's moment", *Journal of International Affairs*, 68(1): 79-92.
- Popper, K. (1945), *Open Society and Its Enemies*, vol 1, Plato, Routledge and Kegan Paul, Londra.
- Postel, C. (2019), "Populism as a Concept and the Challenge of U.S. History", *IdeAs* [Online], 14, <http://journals.openedition.org/ideas/6472>
- Powell, G.B. (2000), *Elections as Instruments of Democracy: Majoritarian and Proportional Visions*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Powell, Jr. G.B., Dalton, R.J. ve Strom, K.W. (2015), *Comparative Politics Today: A World View*, 11. basım, Pearson.
- Power, T.J. ve Gasiorowski, M. (1997), "Institutional Design and Democratic Consolidation in the Third World", *Comparative Political Studies*, 30(2): 123-155.
- Pratt, R.B. (1978), "Toward a Critical Theory of Revolution", *Polity*, 11(2): 172-199.
- Price, D.K. (1943), "The Parliamentary and Presidential Systems", *Public Administration Review*, 3(4): 317-334.

- Pridham, G. (1990), *Political Parties and Democratic Consolidation in Southern Europe*, Routledge, New York.
- Przeworski, A. (1985), *Capitalism and Social Democracy*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme ve Cambridge University Press, Paris ve Cambridge.
- Przeworski, A. (1991), *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press, New York.
- Przeworski, A. (1999), "Minimalist Conception of Democracy: A Defense", der. I. Shapiro ve C. Hacker-Cordon, *Democracy's Value*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 12-17.
- Przeworski, A. (2015), "Acquiring the Habit of Changing Governments Through Elections", *Comparative Political Studies*, 48(1): 101-129.
- Przeworski, A. ve Sprague, J. (1986), *Paper Stones*, University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Przeworski, A. ve Limongi, F. (1997), "Modernization: Theories and facts", *World Politics*, 49(2): 155-183.
- Przeworski, A., Alvarez, M.E., Cheibub, J.A. ve Limongi, F. (2000), *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950-1990*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Raaflaub, K.A. (2014), "Why Greek Democracy? Its Emergence and Nature in Context", der. D. Hammer, *A Companion to Greek Democracy and Roman Republic*, Wiley, Blackwell, USA, s. 23-44.
- Raaflaub, K.A. ve Wallace, R.W. (2007), "'People's Power' and Egalitarian Trends in Archaic Greece", der. K.A. Raaflaub, J. Ober ve R.W. Wallace, *Origins of Democracy in Ancient Greece*, University of California Press, Berkeley, CA, s. 22-49.
- Rae, D. (1968), "A Note on The Fractionalization of Some European Party Systems", *Comparative Political Studies*, 1(3): 413-418.
- Rae, D. (1971), *The Political Consequences of Electoral Laws*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Rahat, H. ve Kenig, O. (2018), *From Party Politics to Personalized Politics*, Oxford University Press, Oxford.
- Rahe, P.A. (2017), *Republics Ancient and Modern, Volume I: The Ancien Régime in Classical Greece*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC.
- Rancière, J. (1999), *Disagreement: Politics and Philosophy*, çev. J. Rose, University of Minnesota Press, Minneapolis, MN.
- Rancière, J. (2006), *Hatred of Democracy*, Verso, Londra.
- Ranciere, J. (2011), *Anlaşmazlık: Siyaset ve Felsefe*, çev. A.D. Temiz, Monokl, İstanbul.
- Rancière, J. (2017), "Attacks on 'populism' seek to enshrine the idea that there is no alternative", <https://www.versobooks.com/blogs/3193-attacks-on-populism-seek-to-enshrine-the-idea-that-there-is-no-alternative> (erişim 11.11.2021).
- Rao, R. (2012), "Postcolonial Cosmopolitanism: Making Place for Nationalism", der. J. Tripathy ve S. Padmanabhan, *The Democratic Predicament: Cultural Diversity in Europe and India*, Routledge India, Londra, s. 165-187.
- Rapeli, L. ve Saikkonen, I. (2020), "How will the COVID-19 pandemic affect democracy?", *Democratic Theory*, 7(2): 25-32.
- Rawls, J. (1999), *The Law of Peoples*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Rawls, J. (2018), *Bir Adalet Teorisi*, çev. V.A. Coşar, 3. baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Reichel, P. (2001), *La fascination du nazisme*, Odile Jacob, Paris.
- Renan, E. (2016 [1882]), *Ulus Nedir?*, çev. Gökçe Yavaş, Pinhan, İstanbul.
- Reuter, O.J. (2017), *The Origins of Dominant Parties: Building Authoritarian Institutions in Post-Soviet Russia*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Reynolds, A., Reilly, B. ve Ellis, A. (2005), *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, International IDEA, Stockholm.
- Ricci, D.M. (1969), "Fabian Socialism: A Theory of Rent as Exploitation", *Journal of British Studies*, 9(1): 105-121.

- Richter C. ve Gráf, B. (2015), "The Political Economy Of Media: An Introduction", der. C. Richter ve N.C. Schneider, *New Media Configurations And Socio-Cultural Dynamics in Asia And The Arab World* (22-35), Nomos Verlagsgesellschaft Mbh & Co.
- Ricœur, P. (2005), *Le Juste I*, Editions Esprit, Paris.
- Ricoeur, P. (2009), *Hafıza, Tarih, Unutuş*, çev. Mehmet E. Özcan, Metis, İstanbul.
- Ritzer, G., Dean, P. ve Jutenson, N. (2012), "The Coming of Age of the Prosumer", *American Behavioral Scientist*, 56(4): 379-398.
- Roberts, K. (1995), "Neoliberalism and the Transformation of Populism in Latin America: The Peruvian Case", *World Politics*, 48(1): 82-116.
- Roberts, K.M. (2006), "Populism, Political Conflict, and Grass-Roots Organization in Latin America", *Comparative Politics*, 38(2): 127-148.
- Rocha, C., Solano, E. ve Medeiros, J. (2021), *The Bolsonaro Paradox: The Public Sphere and Right-Wing Counterpublicity in Contemporary Brazil*, Springer, Cham.
- Rodrik, D. (2008), "The New Development Economics: We Shall Experiment, but How Shall We Learn?", *HKS Working Paper*, No. RWP08-055.
- Rodrik, D. (2011), *The Globalization Paradox. Democracy and the Future of the World Economy*, W.W. Norton & Company.
- Rodrik, D. (2018), "Populism and the Economics of Globalization", *Journal of International Business Policy*, 1(1): 12-33.
- Rodrik, D., Subramanian, A. ve Trebbi, F. (2004), "Institutions Rule: The Primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic Development", *Journal of Economic Growth*, 9(2): 131-165.
- Rogenhofer, J.M. ve Panievsky, A. (2020), "Antidemocratic populism in power: comparing Erdoğan's Turkey with Modi's India and Netanyahu's Israel", *Democratization*, 27(8): 1394-1412.
- Rogin, M.P. (1967), *The Intellectuals and McCarthy: The Radical Specter*, The M.I.T Press, Cambridge, MA.
- Roper, W.S. (2012), *The History of Democracy: A Marxist Interpretation*, Pluto Press, Londra.
- Rosanvallon, P. (2006), *La contre-démocratie. La politique à l'âge de la défiance*, Seuil, Paris.
- Rosenberg, A. (1965), *Democracy and Socialism*, Beacon Press, Boston, MA.
- Ross, K. (2010), "Satılık Demokrasi", der. E. Hazan, *Demokrasi Ne Alemde?*, çev. S. Kılıç, Metis, İstanbul, s. 87-104.
- Rousseau, J.J. (2014), *Toplumsal Sözleşme veya Siyasal Hukukun Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya, İletişim, İstanbul.
- Rousseau, D. (2015), *Radicaliser la démocratie? Proposition pour une refondation*, Seuil, Paris.
- Rousseau, J.J. (2012), *The Major Political Writings of Jean-Jacques Rousseau*, "The Two Discourses" and "the Social Contract", University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Roznai, Y. (2017), *Unconstitutional Constitutional Amendments: The Limits of Amendment Powers*, Oxford University Press, Oxford.
- Rubinelli, L. (2020), *Constituent Power: A History*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Rudé, G. (2015), *Fransız Devrimi*, çev. Ali İhsan Dalgıç, İletişim, İstanbul.
- Runciman, D. (2013), *The Confidence Trap: A History of Democracy in Crisis From World War I to the Present*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Russell, B. (2014), *Le pacifisme et la révolution. Ecrits politiques (1914-1918)*, Agone, Marseille.
- Saad-Filho, A. (2007), "Brezilya'da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası", der. A. Topal, *Latin Amerika'yı Anlamak: Neoliberalizm, Direniş ve Sol*, Yordam Kitap, İstanbul, s. 122-147.
- Saad-Filho, A. (2020), "From COVID-19 to the End of Neoliberalism", *Critical Sociology*, 46(4-5): 477-485.
- Saad-Filho, A. (2021), "Brazilian Democracy Facing Authoritarian Neoliberalism", *Revista Direito Público*, 18(97): 103-119, [https://www.portaldeperiodicos.idp.edu.br/direitopublico/article/view/5410/pdf_1]

- Saloutos, T. (1966), "The Professors and the Populists", *Agricultural History*, 40 (4): 235-254.
- Samons, L. (2013), *Demokrasinin Nesi Var: Atina'daki Uygulamalardan Amerikan İbadetine*, çev. Y. Erdemli, Dost, Ankara.
- Sancar, M. (2007), *Yargıda Algı-Zihniyet-Kalıplar*, TESEV, İstanbul.
- Sancar, M. (2016), *Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*, İletişim, İstanbul.
- Sandel, M.J. (1998), *Democracy's discontent: America in search of a public philosophy*, Harvard University Press, Londra.
- Sanz, C. (2017), "The Effect of Electoral Systems on Voter Turnout: Evidence from a Natural Experiment", *Political Science Research and Methods*, 5(4): 689-710.
- Saraçoğlu, C. (2015), "Sol-Popülizm ve Faşizm Üzerine Yöntemsel Bir Tartışma: Küresel Örüntüler, Ulusal Özgünlükleri Birlikte Anlamak", *Praksis*, 44-45: 1081-1104.
- Saraçoğlu, C. (2015), "Tank Paletleriyle Neoliberalizm", der. G. Atılğan, C. Saraçoğlu ve A. Uslu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, Yordam, İstanbul.
- Sarıbay, A.Y. (2000), "Türkiye'de Demokrasi ve Sivil Toplum", der. A.Y. Sarıbay ve F. Keyman, *Global Yerel Eksende Türkiye*, Alfa, İstanbul.
- Sarıbay, A.Y. (2000), *Kamusal Alan Diyalojik Demokrasi Sivil İtiraz*, Alfa, İstanbul.
- Sarıbay, A.Y. (2005), "Sivil Toplumda Ahlak: Universitas mı, Societas mı?", der. L. Sunar, *Sivil Toplum: Farklı Bakışlar*, Kaknüs, İstanbul.
- Sartori, G. (1962), "Constitutionalism: A Preliminary Discussion", *American Political Science Review*, 56(4): 853-864.
- Sartori, G. (1962), *Democratic Theory*, Wayne State University Press, Detroit.
- Sartori, G. (1987), *Theory of Democracy Revisited, part 2, Classical Issues*, Chatham House, New Jersey.
- Sartori, G. (1995), "How Far Can a Free Government Travel?", *Journal of Democracy*, 6(3): 101-111.
- Sartori, G. (2005), *Parties and Party Systems*, ECPR Press, Colchester.
- Sartre, J.P. (2006), *L'existentialisme est un humanisme*, Gallimard, Paris.
- Sartre, J.P. (2021), "Önsöz", *Yeryüzünün Lanetlileri*, çev. S. Suer, İletişim, İstanbul, s. 19-41.
- Sato, Y., Lundstedt, M., Morisson, K., Boese, V.A., Lindberg, S.I. (2022), "Institutional order in episodes of autocratization", *V-Dem Working Paper*, s. 133.
- Savage, C., Goldman, A. ve Sullivan, E. (2019), "Julian Assange Arrested in London as U.S. Unseals Hacking Conspiracy Indictment", *New York Times*, 11 Nisan 2019.
- Savran, S. (1986), "CHP ve Sosyal Demokrasi: Bir İlişkinin Anatomisi", *11. Tez*, 4: 78-106.
- Saward, M. (2010), *The Representative Claim*, Oxford University Press, Oxford.
- Sawyer, M. (2013), "What Is Financialization?", *International Journal of Political Economy*, 42(4): 5-18.
- Sayarı, S. (2018), "The Study of Party Politics in Turkey", der. S. Sayarı, P. Ayan-Musil ve Ö. Demirkol, *Party Politics in Turkey: a Comparative Perspective*, Routledge, Londra, s. 10-26.
- Scammell, M. (1995), *Designer Politics: How Elections Are Won*, St. Martin's Press, New York.
- Scammell, M. (1999), "Political Marketing: Lessons for Political Science", *Political Studies*, 47(4): 718-739.
- Scarrow, S. (1996), *Parties and their Members: Organizing for Victory in Britain and Germany*, Oxford University Press, Oxford.
- Scarrow, S. (2000), "Parties Without Members? Party Organization in a Changing Electoral Environment", der. R.J. Dalton ve M.P. Wattenberg, *Parties Without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*, Oxford University Press, Oxford, s. 79-101.
- Scarrow, S. (2006), "The nineteenth-century origins of modern political parties: the unwanted emergence of party-based politics", der. R. Katz ve W. Crotty, *Handbook of Party Politics*, Sage, Londra, s. 16-24.
- Scarrow, S. (2014), *Beyond Party Members: Changing Approaches to Partisan Mobilization*, Oxford University Press, Oxford.

- Scarrow, S., Webb, P.D., ve Poguntke, T., der. (2017), *Organizing Political Parties: Representation, Participation, and Power*, Oxford University Press, Oxford.
- Schaff, A. (1973), "Marksist Theory on Revolution and Violence", *Journal of the History of Ideas*, 34(2): 263-270.
- Schedler, A. (1998), "What is Democratic Consolidation?", *Journal of Democracy*, 9(2): 91-107.
- Schedler, A. (2002), "Elections without democracy: the menu of manipulation", *Journal of Democracy*, 13(2): 36-50.
- Schedler, A. (2013), *The Politics of Uncertainty: Sustaining and Subverting Electoral Authoritarianism*, Oxford University Press, Oxford.
- Schedler, A. der. (2006), *Electoral authoritarianism: the dynamics of unfree competition*, Lynne Rienner Publishers, Inc, Boulder, CO.
- Scheiring, G. (2020), *The Retreat of Liberal Democracy: Authoritarian Capitalism and the Accumulative State in Hungary*, Palgrave, Cham.
- Scheiring, G. (2021), "Dependent development and authoritarian state capitalism: Democratic backsliding and the rise of the accumulative state in Hungary", *Geoforum*, 124(4): 267-278.
- Scheppele, K.L. (2014), "Legal But Not Fair", *The New York Times* (Paul Krugman's Conscience of a Liberal Blog), 13 Nisan, [https://krugman.blogs.nytimes.com/2014/04/13/legal-but-not-fair-hungary]
- Scheppele, K.L. (2018), "Autocratic Legalism", *The University of Chicago Law Review*, 85(2): 545-583.
- Scheppele, K.L. (2022), "How Viktor Orbán Wins", *Journal of Democracy*, 33(3): 45-61.
- Scheuerman, W. (1999), "Between Radicalism and Resignation: Democratic Theory in Habermas's Between Facts and Norms", der. P. Dews, *Habermas: A Critical Reader*, Blackwell, Oxford, s. 153-177.
- Schiller, D. (1999a), *Digital Capitalism: Networking to Global Market System*, The MIT Press, Cambridge, MA.
- Schiller, D. (1999b), "The Legacy Of Robert A. Brady: Antifascist Origins Of the Political Economy Of Communications", *Journal of Media Economics*, 12(2): 89-101.
- Schiller, T. (2007), "Direct Democracy and Theories of Participatory Democracy-Some Observations", der. Z.T. Pällinger, B. Kaufmann, W. Marxer ve T. Schiller, *Direct Democracy in Europe: Developments and Prospects*, Springer Science & Business Media, s. 52-63.
- Schmitt, C. (1996), *Siyasi İlahiyat*, çev. Emre Zeybekoğlu, Dost Kitabevi, Ankara.
- Schmitt, C. (1997), *Legality and Legitimacy*, Duke University Press, Durham, NC.
- Schmitt, C. (2008), *Constitutional Theory*, Duke University Press, Durham, NC.
- Schmitt, C. (2014), *Parlamentar Demokrasinin Krizi*, çev. A.E. Zeybekoğlu, Dost Kitabevi, Ankara.
- Schmitter, P.C. ve Karl, T.L. (1991), "What Democracy Is and Is Not", *Journal of Democracy*, 2(3): 75-88.
- Schneider, S. ve Busse, S. (2019), "Participatory Budgeting in Germany: A Review of Empirical Findings", *International Journal of Public Administration*, 42(3): 259-273.
- Scholte, J.A. (2014), "Reinventing Global Democracy", *European Journal of International Relations*, 20(1): 3-28.
- Schudson, M. (2009), "Kolektif Bellekte Çarpıtma Dinamikleri", *Cogito*, 50: 179-199.
- Schumpeter, J. (1942), *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper and Row, New York. [Kapitalizm, Sosyalizm Demokrası, çev. Vedat Ahsen Coşar, Dorlion Yayınevi, Ankara, 2021.]
- Schupmann, B.A. (2017), *Carl Schmitt's State and Constitution Theory. A Critical Analysis*, Oxford University Press, Oxford.
- Schwartzman, K. (1998), "Globalization and Democracy", *Annual Review of Sociology*, 24: 159-181.
- Scott, G. (2002), *Controlling the State: Constitutionalism from Ancient Athens to Today*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Seawright, J. (2012), *Party-system Collapse: The Roots of Crisis in Peru and Venezuela*, Stanford University Press, Stanford, CA.

- Sejersted, F. ve Adams, M.B. (2011), *The Age of Social Democracy: Norway and Sweden in the Twentieth Century*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Selçuk, O. ve Hekimci, D. (2020), "The rise of the democracy - authoritarianism cleavage and opposition coordination in Turkey (2014-2019)", *Democratization*, 27(8): 1496-1514.
- Sellers, M.N.S. (1994), *American Republicanism: Roman Ideology in the United States Constitution*, Macmillan, Londra.
- Sen, A. (2004 [1996]), *Özgürlükle Kalkınma*, çev. Y. Alogan, Ayrıntı, İstanbul.
- Sevinç, M. ve Demirkent, D. (2021), "AKP dönemi anayasacılığı, yaklaşımlar ve eleştiriler", *Toplum ve Bilim*, 158: 87-147.
- Shafik, M. (2021), "Capitalism needs a new social contract", *Oxford Review of Economic Policy*, 37(4): 758-772.
- Shapiro, I. (1999), "Enough of Deliberation: Politics is about Interests and Power", der. S. Macedo, *Deliberative Politics: Essays on Democracy and Disagreement*, Oxford University Press, Oxford, s. 28-38.
- Shapiro, M. (1981), *Courts: A Comparative and Political Analysis*, Chicago University Press, Chicago, IL.
- Sherwood, W.B. (1967), "The Rise of the Justice Party in Turkey", *World Politics*, 20(1): 54-65.
- Shils, E. ([1956] 1996), *The Torment of Secrecy*, Elephants Paperbacks, Chicago, IL.
- Shklar, J. (1998), "Liberalism of Fear", der. S. Hoffmann, *Political Thought & Political Thinkers*, The University of Chicago Press, Chicago, IL, s. 3-20.
- Shugart, M.S. (2006), "Comparative Executive-Legislative Relations", der. R.A.W. Rhodes, S.A. Binder ve B.A. Rockman, *The Oxford Handbook of Political Institutions*, Oxford University Press, 344-365.
- Shugart, M.S. ve Carey, J.M. (1992), *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Siaroff, A. (2000), *Comparative European Party Systems: An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945*, Garland Publishing, New York.
- Singer, A. (2018), "From a Rooseveltian dream to the nightmare of parliamentary coup", *nonsite.org*, 11 Temmuz, [https://nonsite.org/article/from-a-rooseveltian-dream-to-the-nightmare-of-parliamentary-coup]
- Singh, R. (1989), "Status of Violence in Marx's Theory of Revolution", *Economic and Political Weekly*, 24(4): 9-20.
- Slater, D. (2010), *Ordering Power: Contentious Politics and Authoritarian Leviathans in Southeast Asia*, Cambridge University Press, New York.
- Slater, D. (2013), "Democratic Careening", *World Politics*, 65(4): 729-763.
- Slater, D., Smith, B. ve Nair, G. (2014), "Economic origins of democratic breakdown? The redistributive model and the postcolonial state", *Perspectives on Politics*, 12(2): 353-374.
- Smith, A. (2006 [1776]), *Milletlerin Zenginliği*, çev. H. Derin, İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Smith, B. (2005), "Life of the party: The origins of regime breakdown and persistence under single-party rule", *World politics*, 57(3): 421-451.
- Smith, B., Mark, D. ve Ehrlich, I. (2015), *The Mystery of Capital and the Construction of Social Reality*, Open Court.
- Smith, G. (2009), *Democratic innovations: Designing institutions for citizen participation*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Smith, W. ve Fine, R. (2004), "Kantian Cosmopolitanism Today: John Rawls and Jürgen Habermas on Immanuel Kant's Foedus Pacificum", *The King's Law Journal*, 15(1): 5-22.
- Snowden, E. (2019), *Edward Snowden Sistem Hatası*, çev. G. Arıkan, Epsilon Yayınevi, İstanbul.
- Soederberg, S. (2014), *Debtfare States and the Poverty Industry*, Routledge, Londra.
- Solyom, L. (2003), "The Role of Constitutional Courts in the Transition to Democracy", *International Sociology*, 8(1): 133-161.
- Sommier, I. (1998), *La violence politique et son deuil: L'après 68 en France et en Italie*, Presses universitaires de Rennes, Rennes.

- Sommier, I. (2009), "Contre-mouvement", der. O. Fillieule, L. Matthieu ve C. Péchu, *Dictionnaire des mouvements sociaux*, Presses de SciencesPo, Paris, s. 154-160.
- Soysal, M. (1986), *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Soysal, M. (2011), *Anayasaya Giriş*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Sputnik Türkiye (2021), "Trump'ın 'darbe girişiminin' izinden giden Bolsonaro'ya Brezilya yargısından jet soruşturma", *Sputnik Türkiye*, 3 Ağustos, [https://tr.sputniknews.com/20210803/trumpin-darbe-girisiminin-izinden-giden-bolsonaroya-brezilya-yargisindan-jet-sorusturma-1045143072.html]
- Staggenborg, S. (1991), *The Pro-Choice Movement: Organization and Activism in the Abortion Conflict*, Oxford University Press, New York.
- Standing, G. (2020), *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*, çev. Ergin Bulut, İletişim, İstanbul.
- Stanley, B. (2008), "The thin ideology of populism", *Journal of Political Ideologies*, 13(1): 95-110.
- Stanner, W.E.H. (1968), *After the dreaming: 1968 Boyer lectures*, Australian Broadcasting Corporation, Sydney.
- Stasavage, D. (2020), "Democracy, autocracy, and emergency threats: lessons for COVID-19 from the last thousand years", *International Organization*, 74(S1): E1-E17.
- Stavrakakis, Y. (1999), *Lacan & the Political*, Routledge, Londra.
- Stavrakakis, Y. (2017), "Populism and Hegemony", der. C.R. Kaltwasser, P. Taggart, P.O. Espejo ve P. Ostiguy, *The Oxford Handbook of Populism*, Oxford University Press, New York, s. 535-53.
- Stepan, A. ve Skach, C. (1993), "Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation: Parliamentaryism versus Presidentialism", *World Politics*, 46(1): 1-22.
- Storey, A. (2019), "Authoritarian Neoliberalism in Europe: The Red Herring of Ordoliberalism", *Critical Sociology*, 45(7-8): 1035-1045.
- Strøm, K. ve Müller, W.C. (2008), "Parliamentary Democracy, Agency Problems and Party Politics," *Intra-Party Politics and Coalition Governments*, Routledge, Londra, s. 41-66.
- Strøm, K., Müller, W.C. ve Bergman, T. (2006), *Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies*, Oxford University Press, Oxford.
- Sullivan, S. (2018), *Reel Sosyalizm Sonrası Marx: Yoksulluk Yolsuzluk ve Bayağlık Üzerine*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul.
- Sunar, I. (2010), *Demokrasi: Türkiye Serüveni*, Doruk, İstanbul.
- Sunar, I. ve Sayarı, S. (1986), "Democracy in Turkey: Problems and Prospects", der. G. O'Donnell, P. Schmitter ve L. Whitehead, *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.
- Sunstein, R.C. (1988), "Constitutions and Democracies: An Epilogue", der. J. Elster ve R. Slagstad, *Constitutionalism and Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 327-353.
- Svolik, M.W. (2012), *The Politics of Authoritarian Rule*, Cambridge University Press, New York.
- Şirin, T. (2020), "Türkiye Cumhuriyeti Bir Hukuksuzluk Devleti Olmamalı", *T24*, 24 Kasım.
- Taagepera, R. (2002), "Nationwide Threshold of Representation", *Electoral Studies*, 21(3): 383-401.
- Taagepera, R. (2007), *Predicting Party Sizes The Logic of Simple Electoral Systems*, Oxford University Press, Oxford.
- Taagepera, R. ve Grofman, B. (2003), "Mapping the Indices of Seats-Votes Disproportionality and Inter-election Volatility", *Party Politics*, 9(6): 659-677.
- Tachau, F. (1991), "The Republican People's Party, 1945-1980", der. M. Heper ve J. Landau, *Political Parties and Democracy in Turkey*, I. B. Tauris, Londra.
- Taggart, P. (2000), *Populism*, Open University Press, Buckingham.
- Taguieff, P.A. (1989), "The doctrine of the national front in France (1972-1989): A revolutionary programme? Ideological aspects of a national-populist mobilization", *New Political Science*, 8(1-2): 29-70.
- Taguieff, P.A. (1995), "Political Science Confronts Populism: From a Conceptual Mirage to a Real Problem", *Telos*, 1995 (103): 9-43.

- Tan, K.C. (2010), "Enforcing Cosmopolitan Justice: the Problem of Intervention", der. R. Pierik ve W. Werner, *Cosmopoliticism in Context: Perspectives from International Law and Political Theory*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 155-176.
- Tanör, B. (1992), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Tansel, C.B. (2017), "Authoritarian Neoliberalism: Towards a New Research Agenda", der. C.B. Tansel-Sates of Discipline, *Authoritarian Neoliberalism and the Contested Reproduction of Capitalist Order*, Rowman and Littlefield, Londra, s. 1-28.
- Tansey, O. (2016), *International politics of authoritarian rule*, Oxford University Press, New York.
- Tarrow, S. (1989), *Democracy and Disorder: Protest and Politics in Italy, 1965-1975*, Clarendon Press, Oxford.
- Tarrow, S. (1998), *Power in movement: Social movements and contentious politics*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Tartakowsky, D. (2014), *Les droites et la rue. Histoire d'une ambivalence. De 1880 à nos jours*, La Découverte, Paris.
- Taşkın, Y. (2007), *Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya*, İletişim, İstanbul.
- Taussig, M. (1999), *Defacement Public Secrecy and the Labor of the Negative*, University Standford, Standford, CA.
- Tavits, M. (2006), "Party System Change: Testing a Model of New Party Entry", *Party Politics*, 12(1): 99-119.
- Tavits, M. (2007), "Party Systems in the Making: The Emergence and Success of New Parties in New Democracies", *British Journal of Political Science*, 38(1): 113-133.
- Taylor, D. (2017), *Social Movements and Democracy in the 21st Century*, Palgrave Macmillan, Switzerland.
- Tekeli, İ. (2004), *Katılımcı Demokrasi ve Sivil Toplum Kuruluşları*, Sosyal Demokrasi Derneği, Ankara.
- Teorell, J. ve Lindstedt, C. (2010), "Measuring Electoral Systems", *Political Research Quarterly*, 63(2): 434-448.
- Tepe, S. ve Alemdaroğlu, A. (2021), "How authoritarians win when they lose", *Journal of Democracy*, 32(4): 87-101.
- Terdiman, R. (1993), *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*, Cornell University, Londra.
- Terranova, T. (2020), *Ağ Kültürü Enformasyon Çağında Siyaset*, çev. Ezgi Kaya, Ütopya, Ankara.
- Tezcan, D. (2016), "Hâkim Güvenceleri Açısından 26 Haziran 2016 Tarihli Baka-Macaristan Büyük Daire Kararı ile İlgili Bazı Gözlemler", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 65(4): 3687-3694.
- The Guardian Editorial (2021), "The Guardian view on Brazil's Bolsonaro: democracy is under attack", *The Guardian*, 8 Eylül, [https://www.theguardian.com/commentisfree/2021/sep/08/the-guardian-view-on-brazils-bolsonaro-democracy-is-under-attack]
- Thomassen, J. (1994), "Introduction: The Intellectual History of Election Studies", *European Journal of Political Research*, 25(3): 239-245.
- Tilly, C. (1985), "War Making and State Making as Organized Crime", der. P.B. Evans, D. Rueschemeyer ve T. Skocpol, *Bringing the State Back in*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Tilly, C. (1986), *La France Conteste*, Fayard, Paris.
- Tilly, C. (1998), "Where do the rights come from?", der. T. Skocpol, *Democracy, Revolution and History*, Cornell University Press, Londra, s. 55-71.
- Tilly, C. (2003), "Inequality, Democratization, and De-Democratization", *Sociological Theory*, 21(1): 37-43.
- Tilly, C. (2003), *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Tilly, C. (2008), *Toplumsal Hareketler. 1768-2004*, çev. Orhan Düz, Babil Yayınları, İstanbul.
- Tilly, C. (2014), *Demokrasi*, Phoenix, Ankara.
- Tilly, C. (2019), *Neden? Düşünce ve Davranışlarımızın Altında Yatan Nedenler*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul.

- Tilly, C. ve Tarrow, S. (2008), *Politique(s), du conflit. De la grève à la révolution*, Les Presses de Sciences-Po, Paris.
- Tilly, C., vd. (2020), *Social Movements, 1768-2018*, Routledge, Taylor & Francis, New York. [Türkçesi: *Toplumsal Hareketler: 1768-2018*, çev. Orhan Düz, Alfa, İstanbul, 2022.]
- Tilton, T.A. (1990), *The Political Theory of Swedish Social Democracy: Through the Welfare State to Socialism*, Clarendon Press, Oxford.
- Tocqueville, A. (2018), *Amerika'da Demokrasi*, çev. S.S. Özdemir, İletişim, İstanbul.
- Tolstrup, J. (2015), "Black knights and elections in authoritarian regimes: Why and how Russia supports authoritarian incumbents in post-Soviet states", *European Journal of Political Research*, 54(4): 673-690.
- Tombuş, E. (2022), "Halk ve Halkın Cisimleşmesi: Türkiye'de Anayasaların Otoriter Temelleri", *Toplum ve Bilim*, 159: 47-69.
- Toprak, B. (1996), "Civil Society in Turkey", der. A.R. Norton, *Civil Society in the Middle East*, E.J. Brill, Leiden.
- Tönnies, F. (2019), *Cemaat ve Cemiyet*, çev. E. Güler, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul.
- Traverso, E. (2019), *Geçmiş Kullanma Kılavuzu Tarih, Bellek, Politika*, çev. Işık Ergüden, Versus, İstanbul.
- Traverso, E. (2019), *The New Faces of Fascism: Populism and the Far Right*, Verso, Londra.
- Traverso, E. (2020), *Solun Melankolisi, Marksizm, Tarih ve Bellek*, çev. Elif Ersavcı, İletişim, İstanbul.
- Troper, M. (2005), "Sınırlı İktidar, Hukuk Devleti ve Demokrasi", *Demokrasi ve Yargı Sempozyumu*, Türkiye Barolar Birliği, Ankara.
- Tsebelis, G. (1995), "Decision Making in Political Systems: Veto Players in Presidentialism, Parliamentarism, Multicameralism and Multipartyism", *British Journal of Political Science*, 25(3): 289-325.
- Tsebelis, G. (2002), *Veto Players: How Political Institutions Work*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Tuck, R. (2016), *The Sleeping Sovereign: The Invention of Modern Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Tucker, J. (2007), "Enough! electoral fraud, collective action problems, and post-communist colored revolution", *Perspectives on Politics*, 5(3): 535-551.
- Tully, J. (2007), *Strange Multiplicity: Constitutionalism in an Age of Diversity*, 8. baskı, Cambridge University Press, Cambridge.
- Tully, J. (2008), *Public Philosophy in a New Key Volume 1: Democracy and Civic Freedom*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Tuncer, E. (2006), "Türkiye'de Seçim Uygulamaları/Sorunları Işığında Temsilde Adalet-Yönetimde İstikrar İlkelerinin İşlevselliği", *Anayasa Dergisi*, 23: 167-182.
- Tunçay, M. der. (1969), *Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi 1: Eski ve Orta Çağlar*, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, s. 20-31.
- Turan, İ. (1988), "Stages of Political Development in the Turkish Republic", der. E. Özbudun, *Perspectives on Democracy in Turkey*, Turkish Political Science Association, Ankara.
- Tushnet, M. (2012), "Constitution", der. M. Rosenfeld ve A. Sajo, *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, s. 219-232.
- Türk, H.S. (2006), "Seçim, Seçim Sistemleri ve Anayasal Tercih", *Anayasa Yargısı*, 23: 75-113.
- Uçarlar, N. (2015), *Hiçbir Şey Yerin Değil Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri*, İletişim, İstanbul.
- United Nations (2004), "The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies", (S/2004/616), <https://www.unhcr.org/protection/ruleoflaw/4506bc494/rule-law-transitional-justice-conflict-post-conflict-societies-report-secretary.html> (erişim 13.2.2022).
- Urbina, M.L. (2020), "Pembe Dalga Sonrası Dönemde Yeni Latin Amerika Sağı", der. E. Akgemci ve K. Ateş, *Dünyanın Ters Köşesi, Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür*, İletişim, İstanbul, s. 291-302.
- Urbini, N. (2003), "Can Cosmopolitical Democracy be Democratic?", der. D. Archibugi, *Debating Cosmopolitics*, Verso, Londra, s. 67-85.

- Urbinati, N. (2011), "Republicanism: Democratic or Popular?", *The Good Society*, 20(2): 157-169.
- Urbinati, N. (2014), *Democracy Disfigured*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Urbinati, N. (2019), "Liquid parties, dense populism", *Philosophy & Social Criticism*, 45(9-10): 1069-1083.
- Urbinati, N. (2019a), "Political Theory of Populism", *Annual Review of Political Science*, 22: 111-127.
- Urbinati, N. (2019b), *Me the People: How populism transforms democracy*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Uslu, A. (2014), "Macaristan'da muhafazakârlık, popülizm ve paternalizm", *Başlangıç Dergi*, 30 Mayıs, [https://baslangicdergi.org/macaristanda-muhafazakarlik-populizm-ve-paternalizm-ates-uslu/]
- Uysal, A. (2005), "Maintien de l'ordre et risques liés aux manifestations de rue", der. G. Dorronsoro, *La Turquie conteste. État sécuritaire et mobilisations politiques en Turquie*, Edition CNRS, Paris.
- Uysal, A. (2006), "Organisation du maintien de l'ordre et répression policière en Turquie", der. D. Della Porta ve O. Fillieule, *Police et Manifestants. Maintien de l'ordre et gestion des conflits*, Presse de Sciences Po, Paris, s. 257-278.
- Uysal, A. (2009), "İslam ve sokakta politika", der. A. Uysal, *Siyasal İslam ve Liberalizm. Endonezya, İran, Mısır, Tunus, Türkiye*, Yakın Yayınları, İzmir, s. 213-232.
- Uysal, A. (2010), "Riot Police, Street Politics and Repression Policies in Turkey", der. L. Khalili ve J. Schwedler, *Policing and Prisons in the Middle East: Formations of Coercion*, Hurst & Company, Londra.
- Uysal, A. (2013a), "Comme des pépins de grenade disperses. Répression et devenir des militants de Devrimci-Yol en Turquie", *Politix*, 102(26): 109-128.
- Uysal, A. (2013b), "Devlet şiddetinin biyografik sonuçları: 1970'li yılların militanlarının siyasi yol haritaları", *Toplum ve Bilim*, 127: 176-195.
- Uysal, A. (2017), *Sokakta Siyaset. Türkiye'de Protesto Eylemleri, Protestocular ve Polis*, İletişim, İstanbul.
- Uysal, A. (2018), "Toplumsal Hareketler Sosyolojisi", der. H. Etil ve M. Demir, *Türkiye'de Çağdaş Sosyoloji Konuşmaları*, Küre Yayınları, İstanbul, s. 197-226.
- Uysal, A. (2019a), *Faire de la politique dans la rue. Manifestations de rue, manifestants et police en Turquie*, Editions du Croquant, coll. SocioPo, Vulaines-sur-Seine.
- Uysal, A. (2019b), "Otoriter rejimlerde protesto ve eylem repertuarı", *Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, Toplantı ve Gösteri Hakkı İzleme Raporu 2017*, s. 58-64.
- Uysal, A. (2020), "Salgın günlerinin gözetleme ve tecrit toplumunda katılım, muhalefet ve kolektif eylem", der. D. Bayındır, *Salgın: Tükeniş Çağında Dünyayı Yeniden Düşünmek*, Tellekt, İstanbul, s. 277-292.
- Uysal, A. (2022), "De la contestation à la légitimation. La rue comme espace politique", der. I. Erdinç ve B. Gourisse, *La domination politique en Turquie. Une analyse relationnelle du régime politique turc*, Kart-hala, coll. Meydan, Paris.
- Uysal, A. ve Topak, O. (2013), *Particiler. Türkiye'de Partiler ve Toplumsal Ağların İnşası*, İletişim, İstanbul.
- Ünal Çınar, R. (2020), *Ecdadın İcadı: AKP İktidarında Bir Bellek Mücadelesi*, İletişim, İstanbul.
- Ünsal, E.M. (2016), *İktisadi Büyüme 2. baskı*, BB101 Yayınları, İstanbul.
- Van Biezen, I., Mair, P. ve Poguntke, T. (2012), "Going, going,... gone? The decline of party membership in contemporary Europe", *European Journal of Political Research*, 51(1): 24-56.
- Van Haute, E. (2009), *Adhérer à un parti. Aux sources de la participation politique*, Éditions de l'Université de Bruxelles, Belgique.
- van Ree, E. (2013), "Marxism as Permanent Revolution", *History of Political Thought*, 34(3): 540-563.
- Van Zanden, J.L., Baten, J., Mira d'Ercole, M., Rijpma, A., Smith, C. ve Timmer, M. (2014), *How Was Life? Global Well-being since 1820*, OECD Press.
- Vázquez-Arroyo, A.Y. (2008), "Liberal democracy and neoliberalism: A critical juxtaposition", *New Political Science*, 30(2): 127-159.
- V-dem Institute (2021), *Autocratization Turns Viral: Democracy Report 2021*, https://www.v-dem.net/static/website/files/dr/dr_2021.pdf

- Veggeland, N. (2014), "The Nordic Model: Its Arrival and Decline", *Global Journal of Management and Business Research*, 14(9): 9-18.
- Venedik Komisyonu (2016), "Rule of Law Checklist", [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)007-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)007-e).
- Venedik Komisyonu (2011a), "On Three Legal Questions Arising in the Process of Drafting the New Constitution of Hungary", opinion no. 614/2011, 28 Mart, [[https://www.venice.coe.int/WebForms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)001-e](https://www.venice.coe.int/WebForms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)001-e)]
- Venedik Komisyonu (2011b), "Opinion on the New Constitution of Hungary", opinion no. 621 / 2011, 20 Haziran, [[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)016-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)016-e)]
- Vergara, C. (2020), "Populism as Plebeian Politics: Inequality, Domination, and Popular Empowerment", *The Journal of Political Philosophy*, 28(2): 222-246.
- Vitale, D. (2006), "Between deliberative and participatory democracy: A contribution on Habermas", *Philosophy & social criticism*, 32(6): 739-766.
- Vittori, D. (2020), "The impact of populism on party organization? A study of four Southern European 'populist' parties", *European Politics and Society*, 21(1): 53-71.
- von Ahn, T. (2007), "Democracy or the street?: Fragile stability in Hungary", *Eurozine*, 7 Mayıs, [<https://www.eurozine.com/democracy-or-the-street/>]
- Vrydagh, J. ve Caluwaerts, D. (2023), "How do mini-publics affect public policy? Disentangling the influences of a mini-public on public policy using the sequential impact matrix framework", *Representation*, 59(1): 117-136.
- Waldner, D. ve Lust, E. (2018), "Unwelcome Change: Coming to Terms with Democratic Backsliding", *Annual Review of Political Science*, 21(1): 93-113.
- Walla, P. (2017), "Global Government or Global Governance? Realism and Idealism in Kant's Legal Theory", *Journal of Global Ethics*, 13(3): 312-325.
- Wampler, B. (2012), "Participatory budgeting: Core principles and key impacts", *Journal of Public Deliberation*, 8(2): 12-30.
- Ware, A. (1987), "Introduction: Parties under Electoral Competition", der. A. Ware, *Political Parties: Electoral Change and Structural Response*, Basil Blackwell, Oxford, s. 1-23.
- Warren, M.E. (1996), "What Should We Expect from More Democracy? Radically Democratic Responses to Politics", *Political Theory*, 24(2): 241-270.
- Warren, M.E. (1993), "Can Participatory Democracy Produce Better Selves? Psychological Dimensions of Habermas's Discursive Model of Democracy", *Political Psychology*, 14(2): 209-234.
- Watson, K. (2019), "How Brazil's culture wars are being waged in classrooms", *BBC*, 7 Mayıs, [<https://www.bbc.com/news/world-latin-america-48039435>]
- Webb, S. (1891 [1898]), "Historic", der. B. Shaw, *Fabian Essays in Socialism*, The Humbolt Publishing Co., New York.
- Weber, M. (1992), *Essais sur la théorie de la science*, Press Pocket, Paris.
- Weber, M. (2005), *Sosyoloji Yazıları*, çev. T. Parla, İletişim, İstanbul.
- Weiss, T. vd (2009), "The 'Third' United Nations", *Global Governance*, 15(1): 123-142.
- Weyland, K. (1996), "Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: Unexpected Affinities", *Studies in Comparative International Development*, 31(3): 3-31.
- Weyland, K. (2001), "Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics", *Comparative Politics*, 34(1): 1-22.
- Weyland, K. (2013), "The Threat from the Populist Left", *Journal of Democracy*, 24(3): 18-32.
- Weyland, K. (2020), "Populism's Threat to Democracy: Comparative Lessons for the United States", *Perspectives on Politics*, 18(2): 389-406
- White, H. (2013), "Tarihsel Olay", *Cogito*, 73: 61-86.

- Whitten-Woodring, J. ve James, P. (2012), "Fourth Estate or Mouthpiece? A Formal Model of Media, Protest, and Government Repression", *Political Communication*, 29(2): 113-136.
- Wiebe, R.H. (2002), *Who We Are: A History of Popular Nationalism*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Wiles, P. (1969), "A Syndrome, not a Doctrine", der. G. Ionescu ve E. Gellner, *Populism: Its Meaning and National Characteristics*, Weidenfeld and Nicholson, Londra, s. 166-179.
- Willets, P. (2006), "The Cardoso Report on the UN and Civil Society: Functionalism, Global Corporatism, or Global Democracy?", *Global Governance*, 12(3): 305-324.
- Williams, B. (2005), *In the Beginning was the Deed: Realism and Moralism in Political Argument*, der. Geoffrey Hawthorn, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Williams, R. (1989), *İkibin'e Doğru*, çev. Esen Tarım, Ayrıntı, İstanbul.
- Willoughby, J. (2019), "Understanding the Emergence of Authoritarian Capitalist States: Looking Backward to See Forward", *Review of Radical Political Economics*, 51(4): 670-686.
- Wilson, W. (1885), *Congressional Government: A Study in American Politics*, Houghton, Mifflin and Company, New York.
- Wodak, R. (2019), "Entering the 'post-shame era': the rise of illiberal democracy, populism and neo-authoritarianism in Europe", *Global Discourse*, 9(1): 195-213.
- Wolfe, J.D. (1985), "A defense of participatory democracy", *The Review of Politics*, 47, 3: 370-389.
- Wolin, S. (1986), "Contract and Birthright", der. H.C. Boyte ve F. Riessman, *The New Populism: The Politics of Empowerment*, Temple University Press, Philadelphia, PA, s. 284-304.
- Wolin, S.S. (1996), "Transgression, Equality, and Voice", der. J. Ober ve C. Hedrick, *Democratia: A Conversation on Democracies, Ancient and Modern*, Princeton University Press, Princeton, NJ, s. 63-91.
- Wolinetz, B. (2002), "Beyond the Catch-all Party: Approaches to the Study of Parties and Party Organization in Contemporary Democracies", der. R. Gunther, J.R. Montero ve J. Linz, *Political Parties: Old Concepts and New Challenges*, Oxford University Press, Oxford, s. 136-165.
- Wong (2019), "The Cambridge Analytica scandal changed the World - but didn't change Facebook", *The Guardian*, 18 Mart, <https://www.theguardian.com/technology/2019/mar/17/the-cambridge-analytica-scandal-changed-the-world-but-it-didnt-change-facebook> (erişim 01.03.2022).
- Wood, E.M. (2002), *The Origin of Capitalism: A Longer View*, Verso, Londra.
- Wood, E.M. (2008), *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, çev. Ş. Artan, Yordam Kitap, İstanbul.
- Woodruff, P. (2006), *First Democracy: The Challenge of an Ancient Idea*, Oxford University Press, New York.
- Woods, E.M. (1998), *The Retreat from Class*, Verso, Londra. [Türkçesi: *Sınıftan Kaçış*, çev. Ş. Alpagut, İstanbul: Yordam, 2018.]
- Woodward, C.V. ([1960] 2008), *The Burden of Southern History*, Louisiana State University Press, Baton Rouge.
- Wunsch, N. ve Blanchard, P. (2023), "Patterns of democratic backsliding in third wave democracies: sequence analysis perspective", *Democratization*, 30(2): 278-301.
- Wuthrich, M.F. (2013), "An Essential Center-Periphery Electoral Cleavage and the Turkish Party System", *IJMES*, 45(4): 751-773.
- Yakouchyk, K. (2019), "Beyond autocracy promotion: A review", *Political Studies Review*, 17(2): 147-160.
- Yalem, R.J. (1963), "British Fabianism", *Social Science*, 8(1): 35-41.
- Yalman, G. (2021), "Crisis in or of neoliberalism?: A brief encounter with the debate on the authoritarian turn", der. E. Babacan, M. Kutun, E. Pinar ve Z. Yılmaz, *Regime Change in Turkey: Neoliberal Authoritarianism, Islamism and Hegemony*, Routledge, Londra, s. 15-32.
- Yardımcı-Geyikçi, S. ve Yavuzylmaz, H. (2020), "Party (de)institutionalization in times of political uncertainty: The case of the Justice and Development Party in Turkey" *Party Politics*, 28(1): 71-84.
- Yardımcı-Geyikçi, Ş. (2021), "Siyasal Parti Çalışmaları", der. Ş. Karabulut, *Siyaset Biliminde Tarihten Bugüne Yaşanan Gelişmeler*, Gazi Kitabevi, Ankara, s. 19-39.

- Yavuzylmaz, H. (2021), "When local becomes general: Turkey's 31 March 2019 elections and its implications for dynamics of polarization and sustainability of competitive authoritarianism", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 23(4): 622-642.
- Yaylagül, L. (2019), "Eleştirel Ekonomi Politik Perspektiften Devlet ve Medya İlişkisi", *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 5(2): 134-152.
- Yazıcı, S. (2016), "Hukuk Devleti ve Yargının Bağımsızlığı", der. M. Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Yaşam*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Yegen, O. (2020), "Bağımsızlıktan 21. Yüzyıla Latin Amerika'da Anayasalar ve Anayasa Yapım Süreci", der. E. Akgemci ve K. Ateş, *Dünyanın Ters Köşesi, Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür*, İletişim, İstanbul, s. 117-135.
- Yılmaz, Z. (2020), "Erdoğan's Presidential Regime and Strategic Legalism: Turkish Democracy in the Twilight Zone", *Southeast European and Black Sea Studies*, 20(2): 265-287.
- Young, J.C.R. (2016), *Postcolonialism An Historical Introduction*, Wiley Blackwell.
- Zabcı, F. (2011), "Aristoteles: Yüce Bir Amaç Olarak Siyaset", der. M.A. Ağaogulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, İletişim, İstanbul, s. 125-152.
- Zabcı, F. (2018), "Antik Cumhuriyet Düşüncesinde Siyasal Yozlaşma ve Karma Yönetim: Aristoteles ve Polybios Üzerinden Bir Tartışma", *Felsefelogos*, 69(2): 8-24.
- Zakaria, F. (1997), "The Rise of Illiberal Democracy", *Foreign Affairs*, 76(6): 22-43.
- Zizek, S. (2010), "Demokrasiden Tanrısal Şiddete", der. E. Hazan, *Demokrasi Ne Alemde*, çev. S. Kılıç, Metis, İstanbul, s. 104-125.
- Zuboff, S. (2019), *The Age of Surveillance Capitalism The Fight For A Human Future at the New Frontier of Power*, Public Affairs, Birleşik Krallık.

AYŞEN UYSAL Dokuz Eylül Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Profesör ve Paris Sosyolojik ve Politik Araştırmalar Merkezi (CRESPPA-CSU), ve Paris Sciences-Po Uluslararası İlişkiler Araştırmaları Merkezi'ne (CERI), bağlı araştırmacı. Yayımlanan son çalışması "De la contestation à la légitimation. La rue comme espace politique", *La domination politique en Turquie. Une analyse relationnelle*, Karthala, Paris, 2022, 235-255.

BERK ESEN Sabancı Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Doktor Öğretim Üyesi. Yayımlanan son çalışması (Şebnem Gümüüşcü ile birlikte), "How Erdoğan's Populism Won Again", *Journal of Democracy*, 34, 3, 2023, 21-32.

BERRİN KOYUNCU-LORASDAĞI Hacettepe Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Profesör. Yayımlanan son çalışması, "Türkiye'de Kadın Çalışmalarında Post-Kemalizmin İzini Sürmek: Açmazlar ve Yeni Yönelimler", *Post-Post Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar*, İletişim, İstanbul, 2022, 97-149.

CENK SARAÇOĞLU Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Profesör. Yayımlanan son çalışması (Rahşan İnal ile birlikte), "The Making of Citizenship via Tea Production: State-sponsored Economic Growth, Nationalism and State in Turkey", *Nations and Nationalism*, 28, 4, 2022, 1444-1458.

ÇAĞDAŞ CEYHAN Anadolu Üniversitesi, İletişim Bilimleri Fakültesi, Doktor Öğretim Üyesi. Yayımlanan son çalışması (Rahşan İnal ile birlikte), "Pandemide İşveren Derneklerinin Dijital Dönüşüm Söylemi: TUSİAD ve MÜSİAD Raporlarını Okumak", *SDÜ İFADE*, 3, 1, 2021, 62-81.

DUYGU AVCI School for International Training, Brattleboro, Vermont, ABD, Doktor Misafir Öğretim Üyesi. Yayımlanan son çalışması (Diana Aguiar vd. ile birlikte), “Transforming Critical Agrarian Studies: Solidarity, Scholar-Activism and Emancipatory Agendas in and from the Global South”, *The Journal of Peasant Studies*, 50, 2, 2023, 758-786.

ERDEM DAMAR Başkent Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doktor Öğretim Üyesi. Yayımlanan son çalışması, “Imagining Crises of Neoliberalism: Covid-19 Pandemic and (Im)Possibilities of Change in Turkey’s Labour Regime”, *Critical Sociology*, Online First, 2023, 1-21.

ERSİN KALAYCIOĞLU Sabancı Üniversitesi, Profesör. Yayımlanan son çalışmaları (Ali Çarkoğlu ile birlikte), *Fragile but Resilient? Turkish Electoral Dynamics 2002-2015*, University of Michigan Press, 2021 ve *Elections and Public Opinion in Turkey: Through the Prism of the 2018 Elections*, Routledge, 2022.

FIKRET ADAMAN Boğaziçi Üniversitesi İktisat Bölümü, Profesör ve Mercator-IPM kıdemli araştırmacısı. Yayımlanan son çalışması (Murat Arsel ve Bengi Akbulut ile birlikte), “The Political Economy of Environmental Policymaking in Turkey: A Vicious Cycle”, *The Oxford Handbook of Turkish Politics*, Oxford University Press, Oxford, 2022, 205-224.

FİLİZ ZABCI Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Profesör. Yayımlanan son çalışması “Hakikat, Retorik ve Siyaset”, *Hakikat Sonrası: Siyaset, Felsefe, Medya, Uluslararası İlişkiler*, Nika, Ankara, 2021, 13-29.

FUNDA GENÇOĞLU Atılım Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Profesör. Yayımlanan son çalışması “Once There was and Once There wasn’t: The Tale of Intellectuals and the State in Turkey”, *Third World Quarterly*, 44, 9, 2023, 2098-2114.

GÜLAY UĞUR GÖKSEL İstanbul Bilgi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doktor Öğretim Üyesi. Yayımlanan son çalışması editörlüğünü yaptığı *Öteki Hikâyeler/The Other Stories*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2023.

GÜLŞEN SEVEN TED Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doktor Öğretim Üyesi. Yayımlanan son çalışması, “Janus’tan Leviathan’a İmgelerle AKP’nin Anayasa Serüveni”, *Toplum ve Bilim*, 159, 2022, 29-46.

HAKAN YAVUZYILMAZ Sabancı Üniversitesi, İstanbul Politikalar Merkezi, Denge ve Denetleme Ağı Araştırma Koordinatörü. Siyaset Bilimi Doktoru. Yayımlanan son çalışması (Dimitris Tsarouhas ile), “Opening the Box of Political Parties and Party Systems under Autocratization: Evidence from Turkey”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 2022, DOI: <https://doi.org/10.1080/14683857.2022.2137896>

HAMİT BOZARSLAN Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Profesör. Yayımlanan son kitabı, *L'Ukraine: le double aveuglement*, CNRS Editions, Paris, 2023; Türkçe yayımlanan son kitabı, *Canavarların Zamanı, Ortadoğu, 2011-2021*, çev. Haldun Bayrı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022.

HASRET DİKİCİ BİLGİN İstanbul Bilgi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doçent. Yayımlanan son çalışması, (N. Özekici Emirönel ile birlikte), "Can You Protect Minorities without Recognizing Them as Minorities? The Pitfalls of the Turkish Legal and Policy Framework on Radicalization", *DPCE Online*, 59, 2, 2023, DOI: <https://doi.org/10.57660/dpceonline.2023.196>

İLHAN UZGEL Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi (E.), Profesör. Yayımlanan son çalışması "Turkey, the West and the Endless Struggle for Power", *Turkey, a Century of Change in State and Society*, Springer Publications, 2023.

KAZIM ATEŞ Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Öğretim Görevlisi. Yayımlanan son çalışması (Esra Akgemci ile birlikte), *Dünyanın Ters Köşesi: Latin Amerika Tarih, Toplum, Kültür*, İletişim, İstanbul, 2021.

MENDERES ÇINAR Başkent Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Profesör. Yayımlanan son çalışması, "Islamist Activism in Turkey", *The Oxford Handbook of Turkish Politics*, Oxford University Press, Oxford, 2022, 407-430.

ONUR BİLGİN Başkent Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Bölümü, Doktor Öğretim Üyesi. Yayımlanan son çalışması (Bahar Aykan ile birlikte), "Salgın Dil Oyunlarında Düşmanlaştırılan Covid-19", *Salgın Halleri: COVID-19 ve Toplumsal Eşitsizlikler*, Nika, Ankara, 2021, 77-114.

ÖMER TURAN İstanbul Bilgi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Profesör. Yayımlanan son çalışması, "Leftism in Turkey", *A Companion to Modern Turkey's Centennial*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2023.

ÖZHAN DEMİRKOL Çukurova Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doçent. Yayımlanan son çalışması (M. Balkan Demirdal ile birlikte), "1876'dan 2017'ye Devlet Başkanlarının Anayasal Güçleri", *HBV Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXVI, 2, 2022, 439-475.

PINAR BEDİR HANOĞLU ODTÜ, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doçent. Yayımlanan son çalışması: "Economic Management under the Presidential System of Government in Turkey: Beyond the Depoliticisation versus Repoliticisation Dichotomy", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 24, 1, 2022, 97-113.

REYHAN ÜNAL Başkent Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Doktor Öğretim Üyesi. Yayımlanan son çalışması (Tanıl Bora ile birlikte), "Kulturkamp/Kültür Savaşı ve AKP İktidarı", *İzmir Duvarı*, İletişim, İstanbul, 2022, 13-38.

RIZA TÜRMEN Emekli Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi yargıcı, İzmir eski Milletvekili. Yayımlanan son çalışması, *Bir AIHM Yargıcı'nın Not Defteri* (haz. Işıl Kurnaz), İletişim, İstanbul, 2023.

SERDAR TEKİN Türkiye İnsan Hakları Vakfı, Araştırmacı. Kitapları: *Founding Acts: Constitutional Origins in a Democratic Age*, Penn Press, 2016; *Üniversitenin Olağanüstü Hali*, TIHV Yay., 2019.

TANEL DEMİREL Çankaya Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Profesör. Yayımlanan son çalışması, *12 Mart ve 12 Eylül'ün Anatomisi*, Liberte, Ankara, 2022.

TOYGAR SİNAN BAYKAN Kırklareli Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Doktor Öğretim Üyesi. Yayımlanan son çalışması (Murat Somer ile), "Politics of Notables versus National Machine", *European Journal of Turkish Studies* (online), 34, 2022, DOI: <https://doi.org/10.4000/ejts.8111>

YASEMİN ÖZGÜN Anadolu Üniversitesi, İletişim Bilimleri Fakültesi, Doçent. Yayımlanan son çalışması "Anti-Feminizm Olarak Muhafazakâr Aile Söylemi", *Birikim*, 387-388, 2021, 31-40.

YÜKSEL TAŞKIN İzmir Milletvekili, Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mühür Profesör. Yayımlanan son eseri (Begüm Uzun ve Demet Lüküslü ile birlikte), *Gençler Konuşuyor: Gençlerin Gözünden Dindar-Seküler Eksenli Kutuplaşma*, Tüses Yayınları, İstanbul, 2019.

ZAFER GANIOĞLU Sosyoloji Doktoru, Uluslararası Cumhuriyetçiler Enstitüsü, Program Yöneticisi. Yayımlanan son çalışması, "Küresel Salgın Dünyasında İşçi Sınıfı: Belirginleşen ve Derinleşen Eşitsizlikler", *Salgın Halleri: Covid-19 ve Toplumsal Eşitsizlikler*, Nika, Ankara, 267-315.

11 Eylül 332, 350, 365, 366, 422
1917 Ekim Devrimi 90, 323, 324, 363, 382, 452

açık liste (*open list*) 270, 276, 280
adil ve serbest seçim 180, 181, 186, 289, 509
AfD 402
agonistik demokrasi 101-107, 109, 112, 113, 115, 116, 118, 119, 132
ağ-aktör teorisi 301
ahlaki kozmopolitanizm 157, 165
AIHM (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi) 190, 192-194, 203-207, 440
AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi) 202, 204, 207, 228, 259, 402, 432, 489, 502, 505-512
algoritmik toplum 307
Allende, Salvador 402
Alman Sosyal Demokrat Partisi (SPD) 91, 95, 99, 251, 322
Altın Şafak 402
Amerikan Devrimi 218, 225, 236, 267, 312, 316-319, 361, 384
Amerikan popülistleri 395-397, 402, 404
Amess, David 187
anayasacılık 106, 195, 211-228, 339, 409, 474, 502
anayasal demokrasi 121, 128, 130-132, 211, 212, 221, 222, 224-226, 399, 400, 494
anayasalı devlet 214
anomi 188
antagonizma 102, 104, 107-110, 116, 117, 150, 408, 410

anti-demokrasiler 361, 362, 364, 366, 370, 373, 374
Antik Yunan 18, 23-26, 28-33, 37-42, 45, 48, 51, 54, 55, 59, 66, 101, 136, 137, 143, 177, 212, 231, 267, 312, 314, 333, 451
apartheid 432, 441, 446
Arap Baharı 406, 425
Archibugi, Danielle 157, 158, 160, 162, 166
Arendt, Hannah 37, 104, 106, 113-115, 128, 196, 217, 222, 224, 333, 367, 368, 370, 374, 392
Areopagus Meclisi 30
Aristokrasi 24, 26, 27, 29, 39, 41, 218, 232, 320
Aristoteles 26-30, 32-41, 43, 124, 125, 137-143, 216, 317, 370, 451
artan sefalet 85-87
arzu nesnesi 406
asli kurucu iktidar 220
aşırı sağ 18, 259, 301, 353, 391, 395-397, 402, 403, 408, 410, 411, 426, 427, 429, 431, 467, 468, 471, 479, 481, 484, 485, 509, 512
Avam Kamarası 178, 315
Avrupa 17, 41, 45, 48, 59, 78, 85, 88, 98, 99, 110, 159, 163, 169, 171, 182-184, 187, 189-193, 195, 197-199, 202-204, 206, 207, 211, 219, 227, 231, 235, 238, 240, 249, 259, 267, 268, 287, 293, 295, 300, 312, 314, 317, 320-327, 330, 344, 361-368, 372-374, 379, 380, 383, 384, 387, 396-398, 402, 409, 410, 422, 431, 433, 439, 440, 444, 451, 456, 461, 466, 469, 470, 473, 494, 502

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 189, 192, 193,
203, 207, 440, 502

Aydınlanma 62, 129, 141, 155, 158, 172, 217

Bağımsızlık Bildirgesi 44, 191, 316, 318, 319

Banerjee, Abhijit 454

Bannon, Steve 183

Barber, Benjamin 59, 67, 69-71, 73, 79

barışçıl katılma eylemi 180

basit çoğunluk sistemleri 276, 277, 285

başkanlaşma 264

Batı 17-19, 25, 28, 49, 58, 59, 68, 99, 108, 136-
138, 155, 156, 162-164, 169, 171, 172, 182-
184, 187, 229, 231, 237, 249-252, 255-261,
265, 267, 289, 293-296, 314, 319, 320, 322,
323, 325, 326, 329, 330, 333, 340, 344, 347,
350, 351, 355, 361, 363, 365, 368, 372-374,
377, 378, 382, 386, 387, 393, 395, 431, 432,
436, 437, 441, 445, 448, 449, 455, 482, 490,
491, 493, 494, 496, 497, 502, 504, 506, 507,
512, 513

Bernstein, Eduard 91-94, 96-98

Beş Yıldız Hareketi 259, 260

Biden, Joseph 186, 354, 361

bir-olarak-halk 407, 408

Bismarck, Otto von 89, 322, 404

Biyopolitika 303

Blair, Tony 79, 327, 365

blok oy 277

Bolsonaro, Jair 183, 185, 359, 402, 479-485, 487,
488

Bolşevik Devrimi 92, 323, 324, 382

Bonapartizm 365

Borowiak, C.T. 188

boş gösteren 406

bölen (*divisors*) metodu 272

Brexit 183, 185, 366, 370

Brezilya 76-78, 169, 241, 246, 279, 295, 331,
353, 359, 361, 386, 431, 449, 466, 467, 477-
479, 481-488

Bule (Dörtüzyüzer Meclisi) 27

burjuva demokrasisi 47, 88, 324

burjuvazi 41, 42, 84, 85, 88, 91, 93, 187, 218,
219, 222, 232, 251, 254, 320, 363, 368, 378,
380, 397, 405, 452

Cameron, David 364

Cenaze Söylevi 31, 33, 36, 137

cezalandırıcı adalet (CA) 442, 443

Char, René 369

Chattopadhyay, Raghavendra 454

Chávez, Hugo 398, 399, 401, 402

Cicero 39, 137, 138, 216

civitas gentium 156

Connolly, William E. 101, 103, 105-107, 109,
110, 116-118

constitutio 215, 216

contestation (itiraz) 180

Corbyn, Jeremy 401, 402

Correa, Rafael 398, 399

Cox, Jo 187, 286

Cumhuriyetçi, Cumhuriyetçilik 39, 40, 43, 44,
48, 89, 125, 129, 136, 138, 142, 152, 156,
185, 186, 217, 223, 243, 317, 321, 333, 334,
379-386, 389-392, 408, 495

Curia Regis (Kral Konseyi) 315

Çanak Çömlek Mahkemesi 29

Çin 169, 183-185, 188, 229, 230, 262, 303, 314,
323, 325, 329, 332, 343, 349-351, 355, 358,
361, 363, 364, 370, 374, 404, 472

çoğulculuk 66, 97, 99, 101, 103, 105, 109, 115,
117, 119, 129, 132, 145, 150, 151, 178, 181,
194-196, 291, 297, 334, 344, 394-396, 398,
399, 401, 403, 408, 497

çok partili sistemler 262, 340

Dahl, Robert 40, 42, 51, 52, 179-181, 249, 339,
394-396

dar bölge sistemi 273, 274, 277

dar, şekli anayasa 213

davranışçılık 394

delegasyoncu demokrasi 341, 465

Deleuze, Gilles 106

demagog 30, 36, 53, 60, 61

demokrasi açığı 156, 159, 167, 169, 227

demokrasi indeksleri 466

demokraside gerileme 17, 103, 115, 119, 160,
211, 244, 246, 247, 259, 331, 332, 337, 349,
351-354, 357, 358, 391, 449, 465, 466

demokrasisizleşme 17, 375, 465, 473, 484-488

demokratia 23, 25, 31, 34, 55, 101, 313

Demokratik Dalga 155

demokratik özellik 102, 104, 117

demokratik pekişme 337, 341, 346-348, 356, 357

demokratik rejim 15, 109, 113, 168, 212, 221,
233, 267, 269, 283, 289, 312, 337, 339, 340,
343, 345, 347-352, 354-358, 361, 364, 372,
394, 407, 414, 441, 445, 486, 495

demokratikleşme 15-17, 49, 69, 73, 78, 79, 81,
97, 102, 103, 106, 115-119, 135, 139, 146,
155, 157, 158, 160, 162, 167, 168, 188, 211,
232, 242, 243, 246, 247, 268, 288, 295, 324,
328-332, 337, 338, 340-342, 344-349, 352,
355-358, 383, 385, 408, 413, 415, 418, 419,
425, 428-433, 436, 440, 444, 448, 468, 478,
486-488, 490, 501-504, 507, 508

demos 27, 30, 31, 34, 35, 41, 53, 164, 312, 313,
317

denge ve denetleme 39, 40, 44, 52, 166, 190, 216,
230, 339, 341

Derrida, Jacques 106, 171, 438, 448

devlet 19, 23-27, 30-33, 35-38, 41-44, 48, 50, 53-56, 58, 60, 61, 72, 74, 75, 78, 81, 85-87, 89, 93, 95, 96, 99, 105, 110, 130, 135-137, 140-152, 155-171, 173, 177-179, 182, 189-205, 207-209, 211, 213-216, 218-220, 222, 224, 225, 227-237, 240, 244-246, 249-251, 255-258, 261, 262, 265, 266, 289, 291, 292, 294-296, 299-303, 306, 311, 312, 314, 316-331, 333, 334, 341, 342, 355, 359, 361, 363, 365, 368, 369, 372, 373, 378-391, 398, 400, 402, 418, 420, 421, 431-440, 442-447, 451-453, 456, 457, 460, 461, 468, 472-478, 483-486, 488, 490, 492-494, 496-499, 501, 504-509, 513

devlet başkanı 233-237, 240, 244-246, 398, 447, 478

devlet-şirket egemenliği 300, 301

Dewey, John 66, 67, 122, 123

Die Linke 402

diijital partiler 260

diijital teknolojiler 298, 301, 304-308

diijitalleşme 293, 297, 303, 307

doğrudan demokrasi 37, 43, 51, 66, 68, 73, 81, 166, 169, 250, 317, 393, 398, 401, 458

dördüncü güç 291, 292

Drakon 313

Duffo, Esther 454

Duque, Iván 402

Duterte, Rodrigo 186

Düzleyiciler (*Levellers*) 41

Ekklesia (Meclis) 27, 313, 314

ekleme 321, 322, 404-408

elitist demokrasi 47, 67, 72, 74, 384, 394-396

endüstrisizleşme (*de-industrialization*) 258

endüstriyel devrim 251, 455

ayrıca bkz. Sanayi Devrimi

Erdoğan, Recep Tayyip 186, 259, 343, 402, 506-509, 512-514

eşdeğerlik zinciri 111, 406, 407

eşitlik 15, 18, 19, 23-25, 29-36, 38, 40-42, 44, 45, 48-50, 52, 58, 59, 65, 66, 68, 70, 72, 74, 76, 79, 83, 84, 96-99, 103, 104, 113-115, 119, 124, 125, 128, 129, 133, 136, 155-157, 164, 170, 171, 190, 191, 194, 196, 197, 199, 208, 217, 226, 227, 249, 301, 312, 316-319, 321, 324, 327, 362, 365, 366, 369, 371, 375, 376, 381, 385, 390, 395, 396, 401, 404, 408, 410, 429, 439, 458, 470, 483, 487, 489

États-Generaux 318

etkin parti sayısı (*effective number of parties*) 284, 285, 287

etkin seçim barajı (*effective threshold*) 274, 275

evrimsel sosyalizm 91

Evrimsel Sosyalizm (Bernstein) 91

eylem repertuarı 415, 416, 422, 426

Fabian sosyalizmi 89-91

falanj 26, 31, 32

Falk, Richard 157, 168

Farage, Nigel 183, 185, 258, 402

feminist aktivizm 306

feminizm 323, 403, 408, 439, 487

feodalizm 85, 231, 370, 379

FIDESZ 198, 402, 467-476

Fillon, François 364

Finansallaşma 387, 388

foedus pasificum 156

Forza Italia 258

Foucault, Michel 106, 111, 151, 217, 420, 439

Fraenkel, Ernst 197, 208

Frankfurt Okulu 293

Fransız Devrimi 44, 156, 191, 218, 222, 232, 243, 312, 317-321, 373, 380-384, 387, 404

Freedom House 202, 211, 349, 467

Fujimori, Alberto 398, 399, 402

Fukuyama, Francis 62, 182, 184, 212, 348, 365, 366

Garland, Merrick 186

geçiş dönemi adaleti 441

geçmişle hesaplaşma 441, 444-446

geleneksel anayasa 212, 215-217, 220, 225

gelişmekte olan ülkeler 166, 170, 254, 261, 264, 351, 357

Gemeinschaft (cemaat/topluluk) 252

genel irade 37, 41, 67, 126, 141, 319, 381, 390, 398, 399

genel oy (*universal suffrage*) 267, 268, 339

genel oy hakkı 86, 122, 254, 263

geri çağırma (*recall*) 178, 434

gessellschaft (toplum) 252

Gezi 406, 427, 507

Goethe 373

Gorgias 36

Gramsci, Antonio 106, 111, 135, 147, 149, 150, 262, 265, 334, 370, 404, 406

Green, T.H. 90, 326

Gutiérrez, Lucio 399

güçler ayrılığı 19, 40, 44, 145, 146, 195, 202, 207, 218, 231, 235, 236, 243, 487, 491, 494, 509

güçlü demokrasi 69-71

güvensizlik bunalımı 184

habeas corpus 191, 367

Habermas, Jürgen 59, 102, 121, 126-133, 135, 156-159, 171, 217, 221, 222

hafıza manipülasyonu 431

hafıza mekânları 434, 442, 443, 445, 447

hafıza patlaması 432, 433, 440, 447

hâkim parti 262

Haklar Bildirgesi 191, 315, 317, 318, 384

halk cumhuriyeti 324
halk egemenliği 28, 44, 129, 130, 189-191, 221, 222, 224, 225, 234, 250, 311, 314, 316, 326, 382, 384, 391, 392, 396, 409, 410, 418
halkçılık 393, 411, 492, 499
hareket partileri 259, 260, 333
Hayek, Friedrich 51, 196, 197, 311
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 128, 147, 148, 217, 370
hegemonik parti 262, 263, 327
hegemonya 19, 104, 109, 111, 112, 118, 119, 149-152, 169, 215, 216, 330, 331, 378, 404, 407, 461, 479, 481, 499, 510
Held, David 31, 50, 66, 157, 158, 160, 162, 166-169
Herodotos 25, 28
hesap verebilirlik 56, 69, 73, 78, 169, 173, 188, 195, 196, 282, 283, 287, 339, 341, 352, 354, 441, 459, 502
Hristiyan Demokrat partiler 252
Hindistan 18, 167, 169, 179, 184, 261, 285, 295, 327, 328, 332, 342, 353, 361, 375, 472
Hindistan Halk Partisi 402
Hitler, Adolf 50, 196, 224, 324, 373, 374
hizip 74, 250, 317
Hobbes, Thomas 41, 140, 142-146, 190, 203, 267, 372
Hobhouse, Leonard 90, 326
Honig, Bonnie 101, 106, 113, 132
hubris 32
hukuk devleti 19, 189-199, 201-209, 211, 214, 225, 250, 368, 384, 497, 501, 506, 507
Hukuk ve Adalet Partisi (FIS) 198, 402
hukuksuzluk devleti 208
hukukun üstünlüğü 184, 232, 233, 326, 384, 441, 454, 458, 459
hükümet sistemi 202, 204, 207, 229, 230, 232, 237-240, 243, 244, 246, 247, 357, 509
Hür Dünya 325, 326

ılımlı çoğulcu 262
Inglehart, Ronald 183, 185, 257, 258, 339, 455

ideoloji(k) 19, 23, 31, 45, 48, 59, 83, 84, 90, 94, 96, 98, 99, 102, 129, 149, 150, 171, 180-182, 185, 186, 204, 213, 214, 219, 222, 223, 225, 226, 252, 253, 255-262, 294, 296, 331, 344, 354, 357, 378, 382, 384, 385, 389, 396, 398, 400, 402-405, 408-410, 435, 436, 451, 460, 472, 473, 480, 491, 492, 494, 501, 503, 506
ihtilaf siyaseti 423, 427, 429
iki partili sistemler 262, 284, 285, 287
iki türlü sistem 277
ikili devlet 197, 208
ikili meşruiyet 238

İkinci Dünya Savaşı 18, 50, 51, 99, 156, 191, 192, 197, 211, 224, 238, 255, 260, 268, 324-328, 330, 331, 333, 340, 364, 375, 386, 394, 395, 411, 439, 440, 442, 451, 453, 466, 491, 497
iletişimsel bellek 434
iletişimsel eylem kuramı 126, 127, 132
illiberal demokrasi 212, 340, 341
inancın politikası 409
ince ideoloji 403
insan hakları 52, 55, 129, 155, 157, 159, 161, 162, 164, 167, 168, 170, 171, 173, 189-194, 196, 203, 204, 207, 208, 221, 232, 268, 301, 345, 346, 349, 407, 440-445, 459, 481, 487, 491, 502-504, 513
İnsan Hakları Evrensel Bildirisi 173, 192
İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi 318
İnsani Gelişme Endeksi 458
insani müdahale 159, 171
İsagoras 28
isegoria 31
isonomia 31, 313
İsveç Sosyal Demokrat İşçi Partisi (SAP) 94-96, 99, 327
İşçi Partisi (İngiltere) 89, 99, 254, 327
İşçi Partisi (*Partido dos Trabalhadores*, PT, PTB) 77, 477-480, 484, 485, 488
İşçi Partisi (TIP) 498, 499
işçi sınıfı 32, 45, 61, 84-94, 96, 98, 99, 149, 160, 252, 254-256, 258, 268, 320-322, 327, 334, 363, 365, 386, 397, 404, 405, 408, 418, 475, 499

Jakoben, Jakobenler 44, 380, 477
Jefferson, Thomas 44, 45, 317
Jeroslaw ve Lech Kaczynski 183
Jinping, Xi 364
Jobbik 471-473, 476
Johnson, Boris 183-185

kadın hareketi 307, 319, 323, 477
kadro partileri 254, 258, 260
kalkınma 169, 327, 329, 330, 347, 364, 449-451, 453-461, 463, 464, 479, 481, 492, 496
kamu denetçiliği kurumu (ombudsmanlık) 188
kamufraj (*sham*) anayasal rejimler 213, 214
kamusal alan 18, 36, 37, 54, 59, 71-73, 121, 128, 130, 133, 333, 334, 410, 419, 468, 490
Kant, Immanuel 125, 156-159, 166, 171-173, 231, 367, 370, 373
kapalı kartel sistemleri 262
kapalı liste 270, 276, 280
kapalı otoriter rejimler 339-341, 343, 344, 348, 352, 353, 356
kapitalizm 45, 57, 58, 61, 62, 68, 84, 86, 87, 89-92, 99, 100, 104, 148, 182, 183, 293, 298,

- 302, 307, 326, 329, 330, 332, 355, 377-379,
382-386, 451, 452, 460-462, 464
- Karanlık Çağ 24, 25
- karma rejim 217
- karma seçim sistemleri 276, 277, 281
- karma yönetim 39-41, 43, 44
- karşıt küreselleşme 420, 422
- kartel partileri 257, 258, 260, 261, 266
- kartel sistemleri 257, 262
- katı anayasa 213
- katılımcı bütçe 76-79
- katılımcı demokrasi 65-76, 78-82, 169, 294, 414,
460
- Kaufman, Arnold 67, 337, 347, 353, 354
- Kautsky, Karl 91-94
- Kaynak Mobilizasyonu Teorisi 418
- Kazıcılar (*Diggers*) 41
- Keynes, John Maynard 452
- Keynesyen, Keynesci 327, 330, 386, 387
- kilise 61, 95, 110, 191, 219, 232, 251, 314, 318,
322, 446, 470, 474, 477
- kimlikleşme 102, 104, 105, 107-109, 111, 117
- kitle partileri 88, 90, 99, 251, 253-261, 263
- kitle toplumu 50, 263, 264, 376, 396
- kitlesel gözetim 301
- kitlesel öziletişim 300
- Kleisthenes 28, 29, 43, 313
- klientelistik partiler 255
- klientelizm 263
- koinon* 32, 36, 137, 138
- kolektif bellek 433, 438, 439, 444
- kompro teorisi 186
- Konsül, Konsüller 40, 314
- Korsan Partisi 260
- koruyucu demokrasi 47
- kozmopolitan 157-162, 165-167, 169-171, 173
- kozmopolitanizm 155-161, 164-167, 169-173
- Ksenophon 34
- kucaklayan (*inclusive*) davranış 180
- kurucu iktidar 220, 222, 224, 225, 410, 434, 435
- kusurlu demokrasi 465, 467, 489, 491, 505, 509,
513
- kuşkunun politikası 409
- kutuplaşma 86, 132, 161, 199, 201, 304, 357,
396, 428, 462, 494-496, 504, 508-510, 512
- kuvvetler ayrılığı 52, 119, 189, 193, 194, 211,
214, 219, 220, 231-237, 239, 243-246, 314,
341, 470
- kuvvetler kaynaşması 235
- kültürel bellek 434
- küresel demokrasi 155-157, 160-167, 169-173
- küreselleşme 60, 99, 104, 105, 158, 160-162,
172, 173, 183-185, 227, 257, 258, 265, 295,
297, 326, 329, 331-333, 420, 422, 433, 439,
469
- Laclau, Ernesto 103, 104, 106, 108, 111, 112,
118, 150, 334, 394, 397, 400, 404-408, 410
- Lasalle, Ferdinand 217
- Latin Amerika 18, 183, 188, 236, 238, 240, 242,
246, 247, 259, 261, 312, 320, 329-332, 340,
349, 351, 366, 368, 382, 386, 396-400, 402,
404, 407, 408, 441
- Lava Jato* (Araba Yıkama) 479, 480
- Le Pen, Marine 258, 402
- Lefort, Claude 106, 250, 263, 368, 407, 409
- Leviathan 144, 190, 191, 37
- LGBT, LGBTI+, LGBTIQ+ 305, 306, 334, 371,
473, 481
- liberal demokrasi 40, 42, 45, 47, 48, 52, 65, 67-
70, 72, 73, 75, 97, 99, 102, 103, 145-147, 149,
150, 152, 156, 182, 183, 185, 188, 212, 230,
264, 265, 324, 326, 332-334, 337, 339-341,
344-346, 348, 349, 352-354, 356, 358, 376-
379, 383, 391, 394, 400, 401, 404, 407, 409-
411, 446, 472, 475, 497
- liberal demokrat 326
- liberal olmayan demokrasi 375, 399, 400, 471,
472
- ayrıca bkz.* illiberal demokrasi
- liberalizm 41, 48-50, 52, 59, 61, 83, 84, 96, 99,
110, 113, 114, 144, 145, 183, 220, 326, 381,
385, 390, 394, 398-401, 405, 407, 409, 462,
463
- Lincoln, Abraham 152, 177
- liste usulü nispi temsil 241, 277
- Locke, John 41, 42, 44, 140, 142-146, 197, 267,
318
- Lula (Luis Inacio da Silva) 477-480, 483-485, 488
- Lulismo* 478, 480
- Lykurgos 39
- Macaristan 18, 198, 199, 229, 230, 241, 323-
325, 332, 342, 353, 399, 431, 465-474, 476,
485-488
- Machiavelli, Niccolò 41, 216, 408
- Macpherson, C.B. 67-69, 71, 73, 75, 407
- maddi anayasa 213
- Madison, James 45, 192, 317
- Magna Carta* 191, 199, 218, 231, 232, 243, 315
- manipülatif taksimat 275
- Marksizm 58, 84, 95, 131, 324, 327, 334, 372,
398, 404, 499
- Martin Luther King 157, 368
- Marx, Karl 62, 84-93, 128, 147-150, 223, 293,
365, 368, 372, 373, 452
- Maslow, Abraham 455
- McCarthyizm 394, 395, 402
- McConnell, Mitch 186
- medya endüstrileri 293
- medya rejimleri 293, 295
- medya sistemleri 293, 295

medya yakınsaması 292
Meksika 183, 185, 246, 263, 295, 296, 342
Mélénchon, Jean-Luc 402
melez rejim 229, 230, 338, 341, 356, 465, 466, 485
Menem, Carlos 398, 402
Mihver Devletleri 325
mikro-mega kuralı (*micro-mega rule*) 274
militan demokrasi 224
Mill, John Stuart 50, 67, 90, 326, 452
milliyetçi 58, 108, 182, 251, 258, 322, 331, 487, 494-496, 500, 501, 512
ayrıca bkz. uluşçu
milliyetçilik 83, 84, 156, 159, 173, 182, 184, 185, 204, 321, 363, 387, 391, 404, 432, 438, 469, 481, 502, 503
ayrıca bkz. uluşçuluk
minimalist demokrasi 47, 267, 289, 338
monarşi 26, 39, 42, 43, 94, 156, 178, 190, 191, 200, 218, 219, 231, 232, 234, 243, 250, 263, 311, 312, 314, 315, 318, 320, 321, 323, 324, 328, 379-381, 383, 384, 387, 466, 467
Montesquieu 37, 43, 195, 217, 379
Morales, Evo 331, 398, 399, 402
Mouffe, Chantal 54, 101, 103, 106-108, 111, 113, 114, 117, 118, 132, 150, 151, 257, 334, 405, 407, 408
Mounk, Yascha 183, 355, 399
muhafazakâr 45, 49, 55, 58, 83, 95, 99, 108, 182, 185, 187, 217, 244, 251, 252, 320-322, 324, 328, 354, 367, 401, 402, 426, 427, 470, 476, 478, 480, 484, 491, 492, 504-506
mutlak çoğunluk sistemleri 277, 278
mülteci, mülteciler 377, 473
Müttefik Kuvvetler 325
müzakereci anket 76, 79, 80
müzakereci demokrasi 48, 65, 66, 73-76, 80, 82, 121, 123-128, 130-133, 159, 334, 414
Napolyon 211, 319, 321, 380, 387
Narendra Modi 183, 402
NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) 159, 325, 331
negatif özgürlük 49, 59, 97, 98, 326
Negri, Antonio 217
neoliberal 99, 105, 161, 197, 256, 259, 265, 295, 296, 300, 326, 331, 345, 354, 355, 362, 368, 378, 379, 385, 386, 388, 390, 391, 397, 398, 408, 411, 421, 460-462, 469, 470, 474, 478, 483, 484
neoliberalizm 99, 100, 162, 171, 327, 330, 333, 365, 366, 381, 385-387, 390, 391, 462, 479, 480, 483-485
neo-Marksist okul 294
Nietzsche, Friedrich Wilhelm 106, 109, 119, 217, 447

nispi temsil 239, 241, 243, 244, 246, 270, 277, 281, 282, 284-286, 288, 494
nomoi 313
norm 19, 23, 55, 70, 99, 121, 124, 130, 172, 179, 180-182, 184, 186-188, 191, 192, 194, 197, 198, 203, 204, 208, 209, 212-214, 223-226, 263, 314, 316, 379, 433, 444, 489-491, 502, 506, 507, 513
Norris, P. 403
O'Donnell, Guillermo 48, 341
Occupy (İşgal Et) 401, 402, 406, 429
Olumsuzluk 102, 105, 486
onarıcı adalet 442
orantısızlık (*disproportionality*) 271, 275, 280, 283-288
Orbán, Viktor 183, 185, 198, 353, 399, 402, 468, 469, 471-476, 487, 488
ortak iyi 23, 33, 37, 39, 55, 66, 67, 79, 126, 136, 137, 139, 141-143, 147, 152, 153, 222, 492
Ostrakismos 29
otokratik rejim 229, 356
otoriter yönetimler 170, 198, 282, 296, 357
oydaşmacı (*Consociational*) demokrasisi 178
Öfkeliler 406
özel mülkiyet 45, 47, 60, 84, 92, 96, 140, 145, 232, 243, 452, 454, 456, 457, 462, 463, 499
Padovalı Marsilius 41
paralel sistem 277, 281, 282
parçalanmışlık (*fragmentation*) 284, 285
parlamento 75, 95, 149, 164, 165, 173, 178, 184, 187, 189, 191, 196, 198, 199, 218, 230, 232-237, 239, 241-247, 257, 258, 263, 267, 273, 275, 282-284, 286, 287, 291, 314-316, 322, 342, 343, 376, 377, 381-383, 389, 390, 398, 426, 430, 447, 466, 468-473, 494, 495, 498, 503, 505, 506, 509, 512
parti hükümeti 185, 250, 251, 253, 287
parti-devlet sistemi 262, 266
partilerin başkanlaşması 264
partilerin şahsileşmesi (*personalization*) 264
Pateman, Carole 59, 67-69, 71, 73, 75, 78-81
Patrisyenler 313
patronaj ağları 492, 254, 261
PEGIDA 402
Peisistratos 28
pekişmiş (*consolidated*) demokrasi 18, 135, 182, 186-188, 242, 337, 347
performatif temsil 258, 265
Perikles 28, 30, 31, 33, 36, 40, 137, 138, 313
Perón, Juan 401, 402
Peronizm 397, 400, 401, 404
Pinochet 445
piqueteros 406

- PODEMOS 259, 260, 333, 402
 poliarşi 52, 179, 339
 polis 24-27, 29-34, 36, 39, 40, 42, 101, 114, 115, 138, 139, 215, 267
 politeia 33, 38, 39, 215
 politik olan 394, 405-407
 politike koinonia 137, 138
 Polybios 39
 Popper, Karl 51
 popülist 60, 61, 63, 103, 104, 111-113, 115, 116, 118, 119, 226, 257-259, 263-265, 289, 292, 297, 320, 322, 327, 331-333, 348, 350, 351, 353-355, 359, 376, 391, 395-408, 410, 426, 462, 499
 popülizm 36, 52, 100, 103, 104, 110, 113, 115, 116, 118, 119, 162, 259, 264, 265, 304, 332, 333, 337, 359, 378, 391, 393-411, 466, 468
 post-demokratik 257
 postkolonyal 19, 172, 320, 433, 439
 post-materyalist 257-259
 post-politik 257
 pozitif özgürlük 32, 326
 pratik akıl 125
 pratik bilgelik (*phronesis*) 124
 proletarya 84, 85, 87, 88, 90, 92, 93, 149, 251, 363, 372
 prosedürel demokrasi 47, 411
prosumption (üretici-tüketici) 299
 Protogoras 33
 Putin, Vladimir 183, 186, 263, 364, 374
 Q-anon 370
 radikal anayasacılık 222
 radikal demokrasi 48, 101, 104, 118, 137, 150, 152, 222, 394, 414
 Raffarin, Jean-Pierre 364
 Rancière, Jacques 104, 106, 113-115, 402, 411
 rantıye devletler 328
 Rawls, John 128, 157-159, 171
 reel sosyalizm 58, 99, 365, 366, 467, 475
 refah devleti 50, 60, 96, 99, 255, 256, 265, 322, 325-327, 386-388, 398
 referandum 71, 178, 183, 185, 196, 234, 242, 244, 250, 282, 283, 357, 371, 375, 389, 398, 401, 474, 498, 501, 502, 508, 510
 rekabet 53, 61, 67, 68, 70, 83, 85, 87, 88, 91, 96, 99, 101, 113, 140, 142, 143, 147, 152, 165, 181, 237, 244, 246, 250, 252, 256, 259, 260, 262-264, 267, 273, 281, 289, 292, 322, 323, 325, 326, 328, 330, 332, 338, 339, 342, 344, 352, 384, 394, 455, 456, 466, 486, 509, 513
 rekabetçi otoriter rejim 230, 288, 342, 343, 356, 399
 rekabetçi otoriterlik 340, 342, 375, 465
res publica 39, 231, 312, 313
 resmî bellek 433, 435-439
 retorik 36, 132, 475
 rıza 33, 50, 58, 70, 90, 123, 145, 149, 150, 220, 267, 303, 315, 316, 319, 376, 479, 486
 Rodrik, Dani 160, 450
 Rousseau, Jean-Jacques 37, 41, 44, 66-69, 125, 130, 138-144, 153, 191, 243, 373
 Rouseff, Dilma 479, 480, 484
 Russell, Bertrand 368
 Rusya 18, 92, 169, 185, 237, 263, 323, 324, 331, 332, 342, 343, 349, 350, 355, 358, 361, 363, 370, 374, 396, 452, 465, 472, 476
 sağ popülist partiler 258, 259, 351, 355, 376
 Salvini, Matteo 361
 Sanayi Devrimi 49, 183, 223, 252, 451
 Sanı Yelekler 365
 Schiller 66, 72, 293, 294, 297, 373
 Schmitt, Carl 106, 107, 131, 203, 209, 217, 222, 223, 339, 409
 Schröder, Gerhard 364, 365
 Schumpeter, Joseph 51, 67, 338
 Schumpeteryan demokrasi 47
 seçim çevresi 269-283, 289, 501
 seçim formülü 269-271, 273, 276, 278-281, 286
 seçim kanunları 268, 269, 288
 seçim sistemleri 80, 230, 231, 239-242, 267-271, 273, 275-279, 281-289
 seçimlere katılım oranı 247, 286, 362, 375
 seçimli otokrazi 211, 226, 342, 344, 348, 353, 357, 467
 seçimsel demokrasi 47, 340, 345, 352, 353, 485, 488
 Sen, Amartya 450, 457- 460
 Senato 40, 44, 186, 233, 314, 317, 479, 480, 482
 sendikalar 50, 60, 86, 130, 158, 254, 334, 345, 388, 387, 414, 422, 477, 478, 480, 500, 501
 serbest ve adil seçim 48, 52, 54, 57, 339, 341, 347, 508
 sert kuvvetler ayrılığı 236
 sınırlı oy 277
 Sieyès, Emmanuel-Joseph 222
 sivil toplum 44, 52, 66, 74, 78, 130, 135-153, 155, 158-164, 167-169, 226, 244, 291, 326, 339, 342, 346, 354, 366, 446, 461, 472, 482, 510
 siyasa muvazaası 265
 siyasal bölünme 258, 259, 264-266
 siyasal doğruluk (PC, *politically correctness*) 185
 siyasal duyarlılık (*responsiveness*) 265
 siyasal temsil 68, 180, 184, 188, 253, 258, 265
 siyaset profesyonelleri 256
 siyasetin şahsileşmesi 258, 259, 264-266
 siyasi fırsat yapıları (SFY) 414, 417, 418, 422, 425
 Smith, Adam 223, 451, 452, 462

societas civilis 136-138
Sofistler 33, 36
Soğuk Savaş 17, 50, 99, 135, 157, 182, 183, 238,
324-326, 329, 331, 338, 341, 344, 345, 347,
351, 356, 357, 365, 394, 396, 397, 399, 401,
451, 465, 466, 497, 503
Solon 27-29, 31, 34, 313
solun gerilemesi 265
Soral, Alan 361
sorumlu hükümet 265
sosyal ağlar 297, 300-302, 304
sosyal bölünme 252, 257, 252
sosyal demokrat 55, 87, 93-100, 223, 252, 255,
324, 326, 327, 334, 335, 402, 467, 499
sosyal hareket 73, 254, 259, 264, 405, 406, 468,
480, 484
sosyal medya 105, 180, 181, 293, 297, 298, 301,
306, 483, 510
sosyal-Darwinizm 363, 371
sosyalist 45, 84-96, 98, 99, 149, 152, 182, 244,
251, 252, 255, 258, 261, 320, 323-325, 327-
331, 334, 363, 382, 386, 395, 405, 440, 453,
490, 494, 496, 498, 499, 511, 512
sosyalist cumhuriyet 324
sosyalist kitle partileri 251, 254, 255, 261, 263
sosyalizm 58, 60, 83, 84, 87-93, 97, 99, 133, 182,
224, 322, 326, 330, 363, 365, 366, 370, 378,
398, 405, 407, 451, 466-468, 475, 478, 498
sözde anayasalar 214
Sparta 26, 27, 29
stratejik oy kullanımı (*strategic/tactical voting*)
283, 286
sürekli devrim 85, 87
Sürtük Yürüyüşü 305
SYRIZA 259, 260, 401, 402

şahısçıl liderlik 259, 265
şahısçıl siyaset 264, 265
şahsi partiler 258, 264
şahsileşme 253, 258-260, 264-266
Şanlı Devrim 315, 383
şeffaflık ve hesap verebilirlik 56, 57, 76, 162,
166, 459
şirket partileri 258

tarihin sonu 102, 182, 212, 326, 348, 366, 368,
370
Tarrow, Sidney 90, 414-418, 429, 480
Tawney, R.H. 90
teamüli anayasa 213, 214
tek parti 201, 262, 264, 287, 328, 330, 340, 344,
490, 492, 493, 495, 496, 498, 502, 503
tekelleşme 297, 298, 307, 401
tekno-iyimserlik 298
temsil boşluğu 258
temsil buhranı 265

temsili demokrasi 37, 43, 47, 51, 67, 81, 82, 130,
142, 166, 178-182, 184-188, 195, 196, 220,
267, 268, 288, 308, 317, 326, 327, 333, 334,
393, 399-401, 403, 411, 413, 414, 425, 429,
430, 490
temsili-kamular 74, 76, 79-81
Thatcher, Margeret 365
thesmoi 313
Tilly, Charles 372, 383, 413, 415-420, 428, 429,
486-488
Tocqueville, Alexis de 24, 44, 50, 291, 365
toplayıcı partiler 253, 256-258
toplum sözleşmesi 41, 190, 220, 228
toplumsal bellek 431-434, 436, 438-440, 447
toplumsal cinsiyet 68, 72, 107, 257, 293, 296,
302, 303, 305, 327, 334, 405, 406, 453, 455,
458, 459, 472, 473
toplumsal sınıflar 149, 219, 228, 256, 257, 487
Trump, Donald 184-186, 332, 353, 354, 359,
361, 365, 366, 370, 402, 428, 483, 485
Tully, James 101, 106, 217

ulus egemenliği 219, 220
Ulusal Cephe (*Front National*) 398
ulusçu 321, 322, 330
ayrıca bkz. milliyetçi
ulusçuluk 321, 323, 330
ayrıca bkz. milliyetçilik
ur-fascismus 364
uzlaş konferansları 79, 80

Üçüncü Dünya 168, 172, 320, 324, 327, 397,
451, 453, 460
üçüncü yol 100, 272, 327

Varşova Paktı 325
vatandaş birlikleri 76, 79, 80
vatandaş jürileri 76, 79, 80
V-Dem (*Varieties of Democracy* Enstitüsü) 211,
458
Venedik Komisyonu 194, 203, 206, 470
veri kapitalizmi 302
vesayetçi demokrasi 340, 465
Vienna Düzeni 387
Voltaire 373

Weber, Max 128, 131, 372
Weimar 50, 223, 224, 268, 324
Westfalya-sonrası 161
Westminster (Britanya) demokrasisi 178, 186
Wittgenstein, Ludwig 106

yargı bağımsızlığı 52, 189, 193-195, 201, 233,
470
yargı denetimi 195, 201, 203, 207, 214, 218, 226,
491, 494

yarışmacı otoriterlik 212
aynca bkz. rekabetçi otoriterlik
yasal seçim barajı 270, 273, 275
yatay hesap verirlilik 55, 339
yeni medya 292, 297, 298, 301, 306
yeni toplumsal hareketler 439
Yeni Toplumsal Hareketler Teorisi 418

yeşil partiler 257, 260, 334, 335
yumuşak anayasa 213
yumuşak kuvvetler ayrılığı 235
yurttaşlık 29-31, 34, 37, 39, 40, 44, 99, 133, 136,
138, 142, 319, 334, 375, 382-384, 389, 390,
470, 490, 501
yürütme-yargı sistemleri 230

Demokrasi

Kavram, Kurum, Süreç

Derleyen: MENDERES ÇINAR

"Demokrasinin tarihi bir kültürel dinamiğin değil, hak ve eşitlik hareketlerinin yürüttüğü bir özgürlük-eşitlik-hak nizamı yaratma mücadelesinin tarihidir. Bu tarih, Batı'da gerçekleşmiş olduğu için demokrasi Batı kültürünün bir unsuru haline gelmiştir. Ancak bu durumun kendisi bile kültürün tarihsel, dolayısıyla değişebilen bir ürün olduğunu, demokratik kültürün de tarih-aşırı bir sabit olmadığını gösterir. Çağdaş demokrasilerde izlediğimiz gerilemeler, Batı'nın demokrasi kazalarından muaf olmadığının bir göstergesidir. Demokrasinin Batı'da gelişmiş olmasından ve Batı dışında konsolide olmuş bir demokrasi örneğinin var olmamasından yola çıkarak, demokrasinin Batı medeniyetine/kültürüne has olduğunu iddia etmek yanlıştır."

Menderes Çınar, Önsöz

Dünyada demokrasinin güç ve itibarının sarsıldığı, demokratik rejimlerin sayısının azaldığı bir otoriterleşme dönemindeyiz. *Demokrasi-Kavram, Kuram ve Süreç-* başlıklı bu kitap, demokrasinin düşünsel kökenlerini, inişli çıkışlı gelişimini, kurumlarını, içinde taşıdığı gerilimleri ele alırken, aynı zamanda, içinde Türkiye'nin de yer aldığı, günümüz demokrasisizleşme eğilimlerini aydınlatıyor. Türkiye'den otuz bir bilim insanının katkısıyla gerçekleşen ve bir referans kitabı olarak tasarlanan bu kapsamlı çalışma, ülkemizde bütün zorluk ve engellere rağmen demokrasiye adanmış bilgi birikimi ve akademik kapasiteyi sergiliyor.

Aysen Uysal, Berk Esen, Berrin Koyuncu-Lorasdağı, Cenk Saraçoğlu, Çağdaş Ceyhan, Duygu Avcı, Erdem Damar, Ersin Kalaycıoğlu, Fikret Adaman, Filiz Zabcı, Funda Gençoğlu, Gülay Uğur Göksel, Gülşen Seven, Hakan Yavuzylmaz, Hamit Bozarıslan, Hasret Dikici Bilgin, İlhan Uzel, Kâzım Ateş, Menderes Çınar, Onur Bilginer, Ömer Turan, Özhan Demirkol, Pınar Bedirhanoğlu, Reyhan Ünal, Rıza Türmen, Serdar Tekin, Tanel Demirel, Toygar Sinan Baykan, Yasemin Özgün, Yüksel Taşkın, Zafer Ganioglu.

